

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program

POLYÁK PETRA

Hallgatók a diktatúrában

Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási
intézményeiben
(1948–1956)

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:
Dr. habil. Vonyó József, DSc
címzetes egyetemi tanár

Pécs, 2020

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	3
I.1. Megközelítések és módszerek	9
I.2. A Rákosi-korszak felsőoktatás-története a hazai szakirodalomban.....	25
I.3. A fegyelem és fegyelmezés kérdései a hazai szakirodalomban	37
I.4. A fegyelmi dokumentáció mint forrás	40
II. A magyar felsőoktatás(-politika) 1945 és 1956 között	57
II.1. A kommunista párt felsőoktatás-politikája 1945 és 1948 között	58
II.2. Az 1948–49. évi „egyetemi reform”	63
II.3. Felsőoktatás a tervgazdaság szolgálatában.....	71
II.4. A júliusi programtól az októberi forradalomig.....	83
III. A hallgatói fegyelem	91
III.1. A szocialista fegyelem	92
III.2. Az egyetemi-főiskolai fegyelmi szabályzatok	95
III.3. A fegyelmi vétségek.....	100
III.3.1. A „Magyar Népköztársaság törvényes rendje” elleni vétségek.....	102
III.3.2. A „népi demokrácia állami és társadalmi rendjével szembenálló” magatartás.....	103
III.3.3. A tanulmányi fegyelem megsértése	108
III.3.4. A „szocialista erkölccsel ellentétes magatartás”.....	115
III.4. A fegyelmi büntetések.....	121
III.5. A fegyelmi eljárás rendje	124
IV. A tanulás mint munka.....	130
IV.1. A hanyagság formái	131
IV.2. A tanulmányi nehézségek háttere	134
IV.2.1. Egészségügyi okok	135
IV.2.2. Anyagi problémák.....	139
IV.2.3. A motiváció hiánya.....	149
IV.2.4. Előképzettségi és tudásbeli hiányok	156
IV.2.5. A szocialista oktatás- és tanulásszervezés	164
IV.3. A szankcionálás érvrendszere	177
IV.4. A tanulmányi vétségek megítélésének változása	193
V. Köz- és magánerkölcsök, társas viszonyok	205
VI. Adatelhallgatás	225
VI.1. Az oktatásirányítás információéhsége és a hallgatók káderezése.....	225
VI.2. „Társadalmi származás” és/vagy „kommunista őszinteség”	236
VI.3. Bejutás és bent maradás	245
VI.4. Az önazonosítás gyakorlatai	255

VII. A vélemény mint fegyelmi vétség	269
VII.1. Az ellenség keresése	269
VII.2. Megtalált ellenségek	281
VII.3. „Kiismerhetetlen hallgatók”	302
VII.4. „Nyugtalanságos bizalmatlanság”	309
VII.5. Régi-új ellenségek.....	319
VII.6. Hétköznapi ellenállás	337
VIII. A fegyelmi eljárás mint uralmi gyakorlat	349
VIII.1. Nyilvánosság – nevelés és elrettentés	349
VIII.2. Érvelési stratégiák.....	362
VIII.3. A „szocialista törvényesség” és a jogorvoslatok	374
<i>Esettanulmány: A „szegedi 9-ek”</i>	389
VIII.4. Motivációk és mozgásterek	400
IX. Összegzés.....	415
X. Kitekintés	428
Rövidítések.....	431
Felhasznált források.....	433
Levéltári források	433
Forráskötetek, szöveggyűjtemények	434
Szabályzatok.....	435
Visszaemlékezések, interjúk.....	436
Sajtóforrások.....	437
Felhasznált irodalom.....	438

I. Bevezetés

„Biztos vagyok benne, hogy ezúttal ellenségesnek minősített »túlkapásaim« indítóokait is megkeresik.”¹

A Rákosi Mátyás nevével fémjelzett diktatúrában az állammal összefonódó kommunista párt a politikai és gazdasági intézményrendszer irányításának kisajátítása mellett a társadalom tervutasításos működtetését is célozta.² A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) – saját értelmezésében az osztálytársadalmi érdekek megfogalmazásának és érvényesítésének egyedül hivatott letéteményese – a politikai, gazdasági és társadalmi alrendszerek valamennyi területén és szintjén igyekezett felszámolni az autonómia és a pluralizmus minden lehetőségét, megnyilvánulási formáját, annak érdekében, hogy a társadalom minél nagyobb hányadát mozgósíthassa a „szocializmus alapjainak lerakásához”.³ Ennek szolgálatába állítva a kultúra, az oktatás és a tudomány is politikai kérdéssé, a kommunista ideológia és propaganda terjesztésének, valamint a társadalom „átnevelésének” eszközévé vált. A felsőoktatásra kettős feladat hárult: biztosítani kellett egyfelől az ötéves terv teljesítéséhez szükséges diplomás munkaerő kibocsátását, másfelől az új társadalmi-politikai intézmény- és értékrendszert fenntartó generáció kifermálását. Ennek megvalósítása azonban nemcsak intézményi feladat volt: a hallgatók aktív közreműködését is igényelte.

A Rákosi-korszak felsőoktatására vonatkozó kutatások elsősorban azokat a kérdéseket helyezik előtérbe, hogy a pártállami felsőoktatás-irányítás milyen feladatokat szánt és milyen kereteket határozott meg az egyetemek és a főiskolák számára, valamint, hogy milyen ideológiát, értékrendszert kívánt közvetíteni a hallgatók felé. Különösen kiterjedt irodalma van a diákság nagyarányú forradalmi részvételének is. E munkák világosan mutatják, hogy a kommunista párt társadalomalakító céljai megvalósítása érdekében a felsőoktatás működését is megkísérelte totális ellenőrzése alá vonni, ám a hallgatóság kommunista szellemű áthangolása terén látványos kudarcot szenvedett.

A felsőoktatás szovjetizálásával összefüggésben ismertek az olyan emblemikus jelenségek, mint az oktatói kar és a hallgatóság társadalmi-politikai összetétele feletti

¹ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–D11/1956. D. István [SZTE BTK] fellebbezése. Kiskunfélegyháza, 1956. május 14. Kiemelés az eredetiben.

² GYARMATI 1988.

³ BEREND 1999. 115–126.; VALUCH 2005. 21–22.; GYARMATI 2011. 25., 131–147.; PALASIK 2013. — A dolgozatban a párt- és minisztériumi iratok, valamint a sajtó jellegzetes kifejezéseit, a kor ideológiai-politikai frazeológiáját tükröző fordulatokat, melyek elsősorban a társadalmi valóság újraalkotásának szándékát jelzik, idézőjelben használom.

szigorú kontroll, a tananyag átpolitizálása, vagy a kötelező marxizmus-leninizmus, honvédelmi és orosz nyelvi oktatás bevezetése. Viszonylag kevés kutatás foglalkozik azonban azzal, hogy a kommunista indoktrináció, illetve a felsőfokú tanulmányok folytatásának „tervszerűsítését” szolgáló eszközök és módszerek milyen konkrét változásokat eredményeztek az oktatás és a tanulás napi folyamatában, s hogy mindez milyen reakciókat váltott ki a hallgatókból az *1956-os forradalmat megelőzően*.

E kérdéskörök vizsgálata azonban több szempontból is indokolt. Egyrészt azért, mert a „szocializmus építésének frontszakaszain” majdan tevékenykedő „új parancsnoki gárda”⁴ kiképzésének célrendszere nem azonosítható annak mindennapi gyakorlatával. Másrészt azért, mert a diktatúra 1956 őszét megelőző, hétköznapi tapasztalata nem szűkíthető le minden további nélkül annak következményére, azaz a diákság forradalmi aktivitására, hiszen a hallgatók politikai szocializációja során kialakuló attitűdök sem korlátozódtak pusztán a rendszer elutasítására.

E szempontok figyelembevételével disszertációm középpontjában az a kérdés áll, hogyan mutatkozott meg a diktatúra az egyetemi-főiskolai hallgatók számára, illetve, hogy ők hogyan érzékelték és értelmezték az ország (ezen belül is konkrétan a felsőoktatás) szovjetizálásának folyamatát a mindennapokban. Az elemzés időkereteit egyfelől a „kulturális forradalmat” a felsőoktatás területén elindító 1948. évi „egyetemi reform”, másfelől az 1956-os forradalom jelölik ki. Utóbbival azonban – minthogy céлом a rákosista diktatúra hétköznapijainak vizsgálata – nem foglalkozom. E munka kereteit az „új értelmiség” kifejlődésére irányuló cél- és eszközrendszer teljességre törekvő tárgyalása szintén meghaladná, így elemzésem során e folyamatot egyik markáns, számos elemzési lehetőséget rejtő elemén, a *hallgatók ellen lefolytatott intézményi fegyelmi eljárásokon* keresztül közelítem meg.

A diktatúrák kutatásában meglehetősen gyakori az a megközelítés, amely a totális hatalomigény érvényesítését a represszív intézkedéseken keresztül mutatja be. A törvény- és normasértések szankcionálása ugyanis rámutat, hogy a politikai hatalom milyen elvárásokat fogalmazott meg a társadalom tagjaival szemben, milyen magatartásról és kikről vélte azt, hogy akadályozzák célkitűzéseinek megvalósítását. Esetünkben tehát, a fegyelmi eljárások képesek rávilágítani arra, hogy a párt totális társadalomalakító projektjében milyen közreműködést várt el a diákságtól, s melyek voltak azok a hallgatói létező (is) kötődő magatartásformák, amelyeket nem tűrt el a leendő „új értelmiségtől”. A

⁴ Vö. ÁGOSTON 1952a. 456.

feyelmi eljárások dokumentumai elsősorban a feyelmezési mechanizmusok működéséről, az ellenségkeresés és -konstruálás folyamatáról, a szankcionálás ideológiai, politikai, pragmatikus érveiről árulkodnak. Függetlenül azonban attól, hogy a büntetés vélt vagy valós kijelentéseken, cselekedeteken alapult-e, maga az eljárás a megvádolt hallgatók számára nagyon is valódi konfliktushelyzetet jelentett.

Ha nemcsak a feyelmezés mechanizmusára koncentrálnunk, hanem a megvádolt hallgatók reakcióit is vizsgálat alá kívánjuk venni, az a megközelítés, amely a feyelmi eljárásokat pusztán mint a represszió eszközét, s általa a politikai hatalom birtokosainak mindennapokba való beférkőzését, az ellenvéleményekkel szembeni túlzott reakciókat és az egyéni szabadság korlátozását dokumentálja, önmagában nem elegendő. Pajkossy Gábor mint az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) bölcsészkarának feyelmi ügyeit a rendszerváltozás után felülvizsgáló bizottság tagja, egy, az eredményeket összegző cikkében az adatelhallgatással vádolt hallgatók feyelmi ügyei kapcsán úgy fogalmazott, hogy *„[u]tólag nehéz immár megállapítani, de (...) számunkra közömbös is, hogy pontosan mi történt: valóban elhallgattak-e valamit – egyszerűen annak érdekében, hogy tanulhassanak – a szóban forgó hallgatók, vagy hogy a besorolást végző hatóságok nem tartották be saját rendelkezéseiket sem.”*⁵ Az egyes ügyek körülményeinek vizsgálata egy rehabilitációs bizottságnak természetesen nem lehetett feladata, a történeti kutatás számára azonban korántsem közömbös. Az efféle kérdések felvetése ugyanis lehetővé teszi, hogy az eljárások alapján ne pusztán az elnyomó gépezet önkényességét és a hallgatók kiszolgáltatottságát tudjuk regisztrálni, hanem arra is választ keressünk, hogyan látták a diákok saját mozgásterüket a diktatúra mindennapjaiban.

Az eljárások körülményeinek vizsgálata persze nem jelenti azt, hogy a feyelmi ügyek dokumentációja alapján minden kétséget kizáróan megállapítható lenne, vajon a hallgatók ténylegesen elkövették-e a nekik tulajdonított cselekményeket, és hogy ezek valóban hatályos szabályzatokba ütköztek-e vagy sem. Egy ilyen megközelítés elsősorban a feyelmi bizottságok ténykedésének igazolására lenne alkalmas.⁶ Az eljárás folyamatában azonban születik egy olyan kivételes forrás – a hallgatói fellebbezés –, melyben az eseményhez minden vonatkozásban „legközelebb” állók, maguk az érintettek reflektálnak az őket ért vádakra. Bár a feyelmi hatóság dokumentumaiból kiolvasható és a fellebbezésekből feltáruló egyéni értelmezések szembeállítására továbbra sem a „pontosan mi történt?” vagy a „kinek van igaza?” kérdések eldöntését segítik, egyidejűleg kivételes

⁵ PAJKOSSY 2014.

⁶ Vö. GYARMATI 2011. 272.

lehetőség nyújtanak arra, hogy a hallgatók korabeli elképzeléseiről, motivációjáról az intézményi és pártjelentéseken túli valóságból szerezzünk információkat.

E megközelítés tehát – ti. egyfelől a fegyelmezési mechanizmusok működésének, másfelől a hallgatók politikai-társadalmi berendezkedéshez való viszonyának együttes vizsgálata – olyan értelmezési keretet kíván, mely a normasértések lehetséges okaira, de az eljárásban érintett valamennyi szereplő – a hallgatók mellett a lebonyolítók – reakcióra is képes rávilágítani. Utóbbiak esetében is meglehetősen félrevezető lehet, ha pusztán a hatalmi akarat végrehajtóinak tekintjük őket. Az eljárásban érintettek elképzeléseinek, egyéni és társadalmi gyakorlatainak feltárására és értelmezésére különösen inspiratívnak bizonyultak számomra egyfelől az *Alltagsgeschichte* irányzatának a keletnémet társadalom mindennapjaira vonatkozó meglátásai, másfelől az 1990 után kibontakozó *német ellenállás-kutatás* megközelítésmódjai. A bevezető fejezet további részében ezért részletesen foglalkozom e két irányzat értelmezési kereteivel, illetve ezek összeegyeztethetőségének lehetőségeivel. Ezt követően felvázolom a Rákosi-korszakra vonatkozó felsőoktatás-történeti kutatások jellemző tendenciáit, valamint a pártállami időszak fegyelmi eljárásai kapcsán született kutatásokat, végezetül rátérek a dolgozat forrásbázisára, illetve a fegyelmi dokumentáció feldolgozásának lehetőségeire.

A második fejezet – az elemzés kiindulópontjaként – a Rákosi-korszak felsőoktatási rendszerét meghatározó, általános pártpolitikai intenciókat, illetve az ezek megvalósítását közvetlenül célzó strukturális, szerkezeti és tartalmi átalakításokat mutatja be. Nem törekszem a korszak felsőoktatásának átalakulásában szerepet játszó valamennyi tényező részletes vizsgálatára, de kiemelten foglalkozom a fegyelmi eljárások lebonyolításában hivatalos szerepet betöltők – ti. a tanulmányi osztályok (TO-k), az egyetemi-főiskolai pártszervezetek, a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) felsőoktatási szervezetei, illetve a mindenkor oktatási minisztérium – korabeli funkcióival és működésmódjaival.

A dolgozat harmadik fejezetében immár kifejezetten a diákokkal szembeni központi elvárásokra, valamint az ezek teljesülését célzó szabályrendszerekre koncentrálok. A hallgatók jogait és kötelességeit, valamint a fegyelmi eljárásrendet a Rákosi-korszakban hatályos szabályzatok alapján vizsgálom, s a „hallgatói fegyelem” szocialista értelmezéséből kiindulva mutatom be, milyen ideológiai-politikai megfontolások alapján jelölte ki a pártállami oktatásirányítás a szankcionálandó magatartásformák körét.

Az ezt követő fejezetek már a fegyelmi eljárások mindennapi gyakorlatával foglalkoznak. A tanulmányi, erkölcsi és politikai jellegű(nek vélt) vétségek hátterének és kezelésük módjainak bemutatásával négy fejezetben vizsgálom, hogy a felsőoktatás

szovjetizálása milyen konfliktusokat eredményezett a felsőfokú tanulmányok folytatásának mindennapjaiban, hogyan reagáltak a hallgatók e feszültségekre, milyen a központi előírásoktól, normáktól eltérő egyéni és társadalmi gyakorlatokat alakítottak ki, és mindezeket hogyan kezelték az ezen előírások betartatásáért felelős felsőoktatási intézmények. E kérdések tárgyalásához azonban szükséges, hogy elemzésem tárgyát ne szűkítsem le az eljárás folyamatára. Mivel nem pusztán az eljárás lebonyolítói, illetve a hallgatók által felhozott érveket kívánom regisztrálni, hanem ezek hátterének feltárására is törekszem, szükségesnek vélem az oktatás, tanulás mindennapjait közvetlenül befolyásoló körülmények ismertetését is. Így például arra a kérdésre, hogy a Rákosi-korszakban miért vált fegyelmi vétséggé a tanulmányi elégtelenség, a beiskolázás, a felvételi vagy éppen a korabeli tanulásszervezés céljai és gyakorlatai adnak választ, de ezek teszik értelmezhetővé a hanyagsággal vádolt hallgatók által felhozott indokokat is. Hasonlóképpen: a véleménynyilvánítás korabeli lehetőségeinek és korlátainak leírásához nélkülözhetetlen, hogy az indoktrináció és az ellenségkeresés kérdéseivel is foglalkozzam. Az események tágabb kontextusba helyezése segítséget nyújt továbbá annak megválaszolásához is, vajon a vétségként értelmezett hallgatói magatartás mennyiben tekinthető a kommunista párt totális társadalomalakító céljai által generált feszültségekre adott válaszreakciónak.

Az utolsó fejezetben az eljárások – vétség típusoktól független – funkcióit és sajátos mechanizmusait vizsgálom, elsősorban abból a szempontból, hogy a lebonyolítók milyen módszereket alkalmaztak annak érdekében, hogy az eljárás biztosan elérje célját: a nevelést vagy éppen a repressziót. Itt térek ki arra is, hogy a felsőoktatási fegyelmi eljárások kapcsán is tetten érhető-e (s ha igen, hogyan) a vád koncepciózussága. Végül az eljárásban érintett szereplők jellemző érvelési stratégiáival, valamint az általuk figyelembe vett ideológiai, politikai, pragmatikus és szubjektív szempontokkal foglalkozom. Ezzel összefüggésben részletesen kitérek az eljárások 1953 második felétől meginduló felülvizsgálatára is, ami az érvkészletek időbeli változásait is láthatóvá teszi. A különböző döntési/véleményezési szinteken (fegyelmi bizottság, pártbizottság, intézményvezetés, minisztérium) kialakított álláspontok eltérésein keresztül kívánom bemutatni az egyes esetek különféle értelmezésének lehetőségeit, s az érintettek – fegyelmi eljárásokkal összefüggő – korabeli mozgásterét is.

A fenti kérdéskörök vizsgálatával disszertációm *a felsőoktatás társadalomtörténetének* feltárására irányuló kutatások közé kíván illeszkedni, a hagyományos és szűken vett felsőoktatás-politikai, intézménytörténeti megközelítések helyett a Rákosi-korszak egyetemén és főiskoláin dolgozók és tanulók mindennapjait teszi elemzés tárgyává. Úgy

vélem, ha nem pusztán illusztratív vagy anekdotikus történetekként fogjuk fel, a hallgatók ellen indított fegyelmi eljárások elemzése kifejezetten alkalmas arra, hogy az érintetteket (legyenek azok az eljárás lebonyolítói vagy a megvádolt hallgatók) a pártállami diktatúrán belül aktív, cselekvő társadalmi szereplőként láttassuk, s feltárjuk cselekedeteik mozgatórugóit és következményeit is.

*

A dolgozatban idézett források megjelölésére értelmező címeket használok. Az elemzés során ugyanis igyekszem elkülöníteni az oktatásirányítás, illetve az egyes felsőoktatási intézmények állami és pártvezetésének, valamint az eljárásban érintett egyéb szereplők (például a DISZ vagy a tanulmányi osztály stb.) különféle szempontjait, ezért szükségesnek látom, hogy az egyes dokumentumok kapcsán utaljak annak készítőjére is. Az értelmező címek kialakításakor – a források pontos visszakereshetősége érdekében – egységes gyakorlatot követtem, mely szerint az irat készítőjének megnevezésével a dokumentum eredeti címét is megőriztem. Vagyis: az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályán készített „Jelentés az egyetemi pártszervezetek munkájáról” című dokumentumot a következőképp hivatkozom: „Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról”.

A levéltári dokumentumok esetében a nem közszereplők személyes adatainak kezelésére vonatkozó jogszabályi irányelvek szerint járok el, azaz az érintett hallgatókat teljes nevükön csak azokban az esetekben nevezem meg, ha az ellenük indított fegyelmi eljárás körülményei az azóta megjelent forráskiadványok, visszaemlékezések alapján részletesen dokumentáltak. Minden más esetben a hallgató vezetéknevét kezdőbetűre rövidítve közlöm. Annak érdekében, hogy az egyes intézmények sajátos gyakorlatai is láthatóvá váljanak, a fegyelmi iratok hivatkozásakor a hallgató neve után szögletes zárójelben megadom az eljárást lefolytató felsőoktatási intézmény nevének rövidítését is.

Az egyes források szövegét – a nyilvánvaló gépelési hibákat leszámítva – változtatás nélkül közlöm. Így nem javítottam a helyesírási, központoszási és stiláris hibákat sem. Ebből fakadóan a [sic!] jelzést csak különösen indokolt esetben használom.

A disszertáció elkészítése során számos segítséget kaptam. Köszönettel tartozom a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Szegedi Tudományegyetem Szaklevéltára, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára munkatársainak a

forrásanyag felkutatásában nyújtott segítségért. Külön köszönet illeti a PTE Egyetemi Levéltárban dolgozó egykori és jelenlegi kollégáimat, akik kutatásomat a kezdetektől fogva szakmailag és emberileg is támogatták, főképpen munkahelyi vezetőmet, Lengvári Istvánt, aki lehetővé tette a hosszúságú levéltári alapkutatások elvégzését. Köszönöm a műhelyvitán résztvevő oktatók, kutatók fáradozását, akik tanácsaikkal segítették a disszertáció véglegesítését.

Köszönöm Barabás Gábornak a szöveggondozásban nyújtott segítségét, valamint mindenkori „első olvasóm”, Szeberényi Gábor kritikai észrevételeit, melyek nagy szerepet játszottak kutatói szemléletmódom formálódásában is.

Disszertációm a 20. századi magyar történelem kutatásának pécsi műhelyében készült. A Gyarmati Györgytől egyetemi tanulmányaim alatt kapott inspiráció és útmutatás tette lehetővé doktori tanulmányaim elkezdését. Ezt követően témámat, de legfőképpen engem, Vonyó József vezetett. Szakmai tanácsai és biztatása nélkül ez a dolgozat nem készülhetett volna el. Köszönöm, hogy mindig számíthattam ösztönzésére, s arra, hogy hibáim nem maradnak észrevétlenek.

Végül, de nem utolsósorban köszönet illeti családomat és barátaimat, akik tanulmányaim alatt mindvégig feltétlenül támogattak és biztos háttérrel nyújtottak e munka elkészítéséhez.

I.1. Megközelítések és módszerek

Mivel a hallgatók és a diktatórikus politikai hatalom viszonya az 1990 utáni német (felsőoktatás-)történeti irodalom mára szinte feldolgozhatatlan mennyiségben és részletességgel tárgyalt problémaköre,⁷ a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) és a Magyar Népköztársaság társadalmi-politikai berendezkedésének hasonlóságai miatt indokoltnak látszott ezen kutatások megközelítésmódjainak figyelembevétele.⁸ A nagy

⁷ Az 1990 utáni német felsőoktatás-történeti irodalomról áttekintő elemzést nyújt: PASTERNAK 2007.

⁸ Az MDP és a Német Szocialista Egységpárt (SED) célkitűzései – ti. a társadalom totális átforgatásának, ezen belül a kommunista értelmiség lehető legrövidebb időn belül való kinevelésének szándéka – azonosak voltak, és a pártok a felsőoktatás átalakítása során a közös példakép, a Szovjetunió másolásából fakadóan azonos forgatókönyvet követtek. A magyar és a keletnémet felsőoktatás szovjetizálásának egyaránt alapvető összetevőjét jelentette a felsőoktatás-irányítás centralizációja; egyes intézmények bezárása mellett újak létrehozása (a kádereképzés felgyorsítása érdekében párhuzamos oktatási rendszer kiépítése); az oktatás-nevelés minden területére befolyást gyakorolni kívánó pártszervezetek működése; a hallgatók és oktatás felvétele során politikai szempontok érvényesítése; valamint a kötelező orosz-, ideológiai és honvédelmi órák bevezetése. A két pártállam felsőoktatás-politikája és hallgatóinak helyzete között az egyik legfontosabb különbséget az NDK nyugat felé 1961-ig nyitott határa jelenti, mely könnyebbé tette a nyugati információkhoz való hozzáférést és bizonyos mértékben kompromisszumokra kényszerítette az SED-t. Noha a következőkben több esetben is utalok analógiákra, illetve eltérésekre, a keletnémet és a

részben az *ellenállás-kutatás* keretében születő megközelítések kizárólagos alkalmazása azonban magában rejtette azt a veszélyt, hogy a fegyelmi eljárással szankcionált vétségeket eleve a társadalmi-politikai berendezkedést elutasító magatartásként tételezem. Egyes, explicit politikai megnyilatkozások esetén nem tűnt kockázatosnak ilyen következtetésre jutni, az ügyek többségének – így például a tanulmányi hanyagság vagy adatelhallgatás miatt kizártak eseteinek – megítélése azonban jóval több problémát rejtett, s korántsem volt leírható pusztán a „represszió” és az „ellenállás” fogalmaival. Ezért figyelmem a diktatúrákban élők mindennapjainak feltárását célzó *Alltagsgeschichte* irányzata felé fordult, amely ráadásul sokat merít – a fegyvelmezés témakörével foglalkozó dolgozatok számára megkerülhetetlen – Michel Foucault-tól is.

Az *Alltagsgeschichte* (a mindennapok története) történetírói irányzata a hetvenes évek közepétől a hagyományos politikatörténet-írás és a túlságosan folyamat- és struktúraorientált(nak vélt) társadalomtudományos történetírás (vagy történeti társadalomtudomány [*historische Sozialwissenschaft*]) képviselőivel és elméleteivel folytatott, időként meglehetősen zajos tudományos viták közepette alakult ki. Forrásvidékét az új kultúratörténet programja, a francia mentalitástörténet, az olasz mikrotörténelem, az amerikai oral history tapasztalattörténeti kutatásai, a történeti antropológia és az etnológia jelentették, de koncepciójában Pierre Bourdieu cselekvés-elméletének, Michel Foucault hatalom-értelmezéseinek, E. P. Thompson és más brit marxista történészek munkásság-kutatásainak hatása is felfedezhető.⁹

Az *Alltagsgeschichte* a makroszintű struktúrák és hosszú távú folyamatok helyett a „kisemberek” (*kleine Leute*) hétköznapi élettapasztalatait és társadalmi gyakorlatait helyezte előtérbe, melyet a kutatás perspektívájának decentralizálásával vélt

magyar felsőoktatási rendszer működési mechanizmusainak részletes összevetésére nem vállalkozom, már csak azért sem, mert a magyar felsőoktatás szovjetizálásával kapcsolatban mindössze Ladányi Andor bizonyos következtetéseiben elavult, monografikus feldolgozására támaszkodhatnék (vö. LADÁNYI 1986). A szovjet megszállási övezet és az NDK 1945 és 1961 közötti felsőoktatás-politikájáról átfogóan lásd: KOWALCZUK 2003.

⁹ LINDENBERGER 1996. 302.; ELEY 1995. VII–IX.; LÜDTKE 1995a. 21–23. — Az olasz *microstoria*-t és az *Alltagsgeschichte*-t Brad S. Gregory – a két irányzat egy-egy tanulmánykötetének összevetése alapján – „közeli unokatestvéreknek” nevezi, melyek a történeti antropológiával is igen szoros kapcsolatban állnak. Az irányzatokban közös, hogy megkérdőjelezi a modernizációs elméletek teleológiáját, elutasítják a személytelen, hosszútávú, „nagy” folyamatok és struktúrák determináló szerepét, és rendkívül aprólékos figyelmet fordítanak az egyének közti interakciók vizsgálatára annak érdekében, hogy a hétköznapi ember történelemformáló szerepét megragadják. Az *Alltagsgeschichte* a Giovanni Levi-féle szisztematikus mikrotörténelem irányzatához áll közel, de – véli Gregory – nélkülözi annak szilárdabb elméleti megalapozását és politikai elkötelezettsége is nyilvánvalóbb. Az *Alltagsgeschichte* a kora újkorra fókuszáló mikrotörténelemmel szemben a 20. századra, az egyének közti társadalmi kapcsolatok helyett pedig elsősorban az egyéni tapasztalatokra koncentrálnak. GREGORY 1999. 101–104. Vö. SZIJÁRTÓ 2014. 107–108.

megragadhatónak.¹⁰ A passzív, tehetetlen, a „nagy folyamatok” tárgyaként értelmezett egyén helyett a kutatások fókuszába az érdekeit érvényesítő, cselekvő egyén került, aki nemcsak elszenved, hanem alakítja is az őt körülvevő viszonyokat. A „mindennapok” nem egyszerűen a kutatás tárgyára, hanem *perspektívájára* utalnak,¹¹ nem a perspektíva egyszeri *váltását*, hanem annak *decentralizálását és sokféleségét*, a társadalom mint a kutatás tárgyának komplexitását fejezik ki.¹² A kutatások fő tematikáját kezdetben a Harmadik Birodalom hétköznapijai, a náci hatalomgyakorlás módjai, ennek társadalmi tapasztalata és elfogadottsága jelentette, 1990 után azonban a paletta a „másik német diktatúra”, az NDK mindennapjainak kutatásával bővült. A keletnémet társadalom kilencvenes évek eleji leírásaiban visszaköszönő totalitarizmus-elméletek ellenében az irányzat képviselői ekkor fogalmazták újra, és bővítették ki speciálisan az NDK-ra vonatkozóan a nyolcvanas években született meglátásokat.¹³

1990 után a nyilvánosság múltfeltárássra vonatkozó igénye, az ezt kiszolgáló kutatás-támogatási politika és a korábban elzárt levéltári iratokhoz való hozzáférés az NDK történetének intenzív kutatását eredményezte.¹⁴ A vizsgálatok kezdetben a pártpolitika, a pártelit, az ideológia és a központi intézkedések elemzésére terjedtek ki, melyek interpretációja során a történészek egy része előszeretettel fordult a totalitarizmus-elméletek magyarázataihoz. A diktatúra totalitását a pártállam működésén keresztül érzékeltető megközelítés a társadalomtörténeti kutatásokra is áttért: Sigrid Meuschel a társadalmi folyamatok közvetlen politikai meghatározottságából kiindulva szinte a társadalom mint relatív autonóm alrendszer elhalását (*Absterben der Gesellschaft*) regisztrálta.¹⁵

A társadalom kizárólag pártpolitikai céloktól függővé tett megközelítését kritizálók ezzel szemben úgy vélték, hogy elégtelen a társadalmi folyamatok feltáráshoz a

¹⁰ LÜDTKE 1995a. 3–4.

¹¹ Vö. MAJTÉNYI 2001. 243.

¹² LINDENBERGER 1999a. 18. Gregory szerint az *Alltagsgeschichte*-t az „integrált történelem” megalkotására való kísérletként is lehet értelmezni, mely azonosítani és integrálni kíván minden olyan releváns társadalmi, politikai és kulturális adatot, amely lehetővé teszi a hétköznapi egyéni tapasztalatok lehető legteljesebb leírását. GREGORY 1999. 102.

¹³ Az *Alltagsgeschichte* kialakulása körüli vitákról, a hetvenes-nyolcvanas években született elméleti-módszertani megfontolásokról, illetve a náci Németország időszakára vonatkozó eredményekről magyarul is több elemzés olvasható, lásd: FÓNAGY 1994; GYÁNI 1997a; MAJTÉNYI 2001. 242–246.; MAJTÉNYI 2003; LÜDTKE 2003; DÜLMEN 2004; PÓCZA 2004. 161–166.; Ö. KOVÁCS 2003. 182–183.; Ö. KOVÁCS 2004a. 50–63.; Ö. KOVÁCS 2004b. 189–192.; NAGY 2013. 43–44.; SZIJÁRTÓ 2014. 105–108.

¹⁴ Az NDK-ra vonatkozó társadalomtörténeti kutatásokról magyarul lásd: BÓDY 2004; Ö. KOVÁCS 2004b.

¹⁵ Idézi: LINDENBERGER 1999a. 16. A társadalom „elhalásáról” szóló kijelentése mellett kritikusi gyakran hivatkoznak Meuschel-nek egy másik megfogalmazására is, miszerint a társadalmat szinte „megszüntették” („*Die Gesellschaft war gleichsam stillgestellt*”). MEUSCHEL 1993. 6.

hatalomgyakorlás ideológiai-elméleti művekre, pártprogramokra és -határozatokra épülő leírása, mivel ez – a korabeli dokumentumok szemléletmódját átvéve – a társadalomra pusztán mint a hatalomgyakorlás tárgyára és céljára tekint. A hatalmi gépezet totalitásából kiindulva ezek a leírások kizárólag a párt(állam)ot jelenítik meg cselekvő szerepben, oly módon, hogy amit az egyik (a párt) elhatároz, azt a másik (az állam) mindössze végrehajtja. Azaz ezek a megközelítések a komplex és olykor óriási horderejű társadalmi átalakulásokat egyetlen változóra, az egységesnek tételezett pártakaratra vezetik vissza.¹⁶ A totalitarizmus-elméletek kritikusai természetesen nem kérdőjelezték meg a tényt, hogy a rendszer alapvető karakterjegye volt, hogy a párt egy utópia megvalósításának szándékával magának vindikálta a társadalom irányítását, átalakítását, és hogy erre a magántulajdon és a többpártrendszer felszámolásával, a tervgazdaság bevezetésével, a gazdasági, kulturális és társadalmi alrendszerek autonómiájának megszüntetésével kísérletet is tett. Úgy vélték azonban, hogy a pártnak nem a hatalma, „csupán” a hatalomigénye volt totális. A diktatórikus társadalompolitika ugyan bizonyos területeken elérte célját, más esetekben azonban – saját elképzeléseihez mérten is – kudarcot vallott, ami nem kalkulált „mellékhatásokat” és hiányjelenségeket eredményezett. A társadalom átformálását célzó program ugyanis legfeljebb megtervezni volt képes az egyéni reakciókat, de megjósolni nem.¹⁷ Ebből a felismerésből kiindulva az NDK társadalmát kutató történészek egy részének érdeklődése elsősorban e kérdések, ti. a „diktatúra határainak” vizsgálata felé fordult.¹⁸

Az *Alltagsgeschichte* számára azonban még ez a megközelítés is elégtelennek bizonyult, mondván a terv (a célok) és a végrehajtás (az eredmények) közötti különbségek feltárása a történelmet pusztán a pártakat érvényesülésének sikereire és kudarcaira redukálja, s azt továbbra is csak pártfunkcionáriusokkal és ideológusokkal népesíti be. Úgy vélték, hogy a diktatúra határait kereső megközelítés továbbra is az állam és a társadalom egyoldalú függőségi viszonyából indul ki, így mindössze arra lehet képes, hogy makroszinten regisztrálja a valamennyi társadalmi alrendszert irányítani kívánó igényt, s az egyes alrendszerek ebből következő autonómiavesztését, nem sok mindent képes mondani ugyanakkor a totális hatalomigényt érvényre juttató vagy az azt gátló komponensekről, mint ahogy az ez elől kitérni képes társadalmi gyakorlatokról sem.¹⁹

¹⁶ JESSEN 1995. 96–97.; LINDENBERGER 1999a. 16.

¹⁷ JESSEN 1995. 98–105.; BESSEL – JESSEN 1996. 4–10.

¹⁸ Vö. BÓDY 2004. 17–19.; Ö. KOVÁCS 2004b. 192.

¹⁹ LINDENBERGER 1999a. 16–20.

Az *Alltagsgeschichte* ehelyett a formális és formalizált struktúrákba belesimuló, azokat támogató, de sok esetben átformáló, olykor saját racionalitásait követő informális viszonyok és cselekvések vizsgálatát, s legfőképpen az ezek által érintett egyének tapasztalatainak feltárását sürgette.²⁰ Abból indult ki, hogy a párt sem mondhatott le a társadalom totális átformálását célzó programjának végrehajtásakor az egyének önálló cselekvéséről, akiket azonban – ellentétben a funkcionáriusokkal vagy véleményformáló értelmiségiekkel – sok esetben inkább saját érdekeik és igényeik, semmint ideológiák vagy elvi megfontolások vezettek.²¹ Az egyén középpontba helyezése nem jelentette azt, hogy az *Alltagsgeschichte* figyelmen kívül hagyta volna a politikai-ideológiai irányítás valamennyi szférát átszövő hatalmát, mint ahogy az is leegyszerűsítés volna – véli az informális viszonyok feltárását az elsők között szorgalmazó Ralph Jessen²² –, ha csak a politikai irányítás és ellenőrzés elől kitérni képes vagy attól kevésbé érintett gyakorlatokat vizsgálná.²³ A „diktatúra határai” helyett a „határok diktatúrája” fogalommal operáló Thomas Lindenberger szerint a hatalomigény érvényesítésének kudarcai a behatolás modalitását és formáit jellemzik, nem pedig annak hiányát jelzik.²⁴ A központi állami és pártszervek helyi eseményekkel kapcsolatos permanens megszállottságát tekintve – írja máshol –, „különösen abszurd” lenne ignorálni, hogy mi zajlott a „felső szinteken”.²⁵

Az *Alltagsgeschichte* koncepcionális keretét az uralom társadalmi gyakorlatként való értelmezése jelenti. A megközelítésmód egyik kiindulópontját Michel Foucault *hatalomról* alkotott elképzelései jelentik, melyet a jelen dolgozat témája miatt, „saját jogán” is érdemes részletesebben szemügyre vennünk.²⁶ Foucault úgy vélte, hogy a hatalmat nem egy személy, osztály vagy csoport birtokolja, nem *tulajdon* vagy *kiváltság*, hanem *stratégia* („hajlamok”, „manőverek”, „taktikák”, „technikák”, „működések”²⁷) és erőviszonyok összessége, melyek létrejötte és működése az aktuális diskurzusok függvénye.²⁸ A hatalom

²⁰ JESSEN 1995. 99.

²¹ JESSEN 1995. 100., 106–107.

²² Jessen nevéhez fűződik az a mára elmaradhatatlan hivatkozási ponttá váló társadalomtörténeti kutatás, amely a keletnémet egyetemi-akadémiai elit személycseréivel, illetve a professzori ethosz diktatórikus körülmények közti átalakulásával foglalkozik: JESSEN 1999.

²³ JESSEN 1995. 104.; vö. LINDENBERGER 1996. 314.

²⁴ LINDENBERGER 1999a. 30.

²⁵ LINDENBERGER 1999b. 125–126.; vö. LÜDTKE 1995a. 20–21.

²⁶ Michel Foucault számos alkalommal foglalkozott a hatalom kérdésével. Dolgozatomban elsősorban három munkájára – az 1975-ben megjelent *Felügyelet és büntetésre*, a Collège de France-on 1976. január 14-én elhangzott előadására, valamint *A szubjektum és a hatalom* című, 1982-es tanulmányára – hagyatkozom. Lásd: FOUCAULT 1990; FOUCAULT 1997; FOUCAULT 2000. Foucault – jelen munka számára releváns – hazai recepciójára lásd: KISS 1994; SZIGETI 2005; TAKÁCS 2005; KISANTAL – SZEKERES 2003. 430–436.; SZEKERES 2006.

²⁷ FOUCAULT 1990. 38.

²⁸ FOUCAULT 2000. 319.; vö. SZIGETI 2005. 145–146.

diffúz: „[n]em lokalizálódik itt vagy ott, soha nincs bizonyos emberek kezében, nem lehet birtokba venni, mint valami kincset vagy vagyontárgyat. A hatalom működik”,²⁹ vagy – ahogy a *Felügyelet és büntetésben* fogalmaz –: „a hatalom inkább gyakorlódik”.³⁰ Nem apparátusok vagy intézmények, hanem az egyének által, akik egyidejűleg gyakorolják és elszenvedik a hatalmat.

Foucault szerint a modern társadalmakban sokféle hatalmi viszony működik, ezek közül a *fegyelmi hatalom* működésének kiemelt figyelmet szentelt. A fegyelmi hatalom azt a módot fejezi ki, amely az embert mint e hatalom tárgyát engedelmességre neveli, bizonyos szabályok követésére, cselekedetek végrehajtására és célok elérésére veszi rá. Nem negatív, hanem produktív erő, nem az elnyomást, hanem az ember „idomítását”, cselekvéseinek, energiáinak valamely cél szolgálatába állítását célozza.³¹ Jellegzetes technikája a tér és az idő minél kisebb egységekre való felosztása, melyekben az egyén helyét, funkcióját és feladatait olyan pontossággal és részletességgel jelölik ki, ami lehetővé teszi folyamatos megfigyelését, ellenőrzését és annak megítélését, hogy kijelölt pozíciójának, feladatainak megfelelően viselkedik-e. A megítélés alapja az egyén viselkedéséről felhalmozott és különféle módokon dokumentált tudás, mércéje pedig a norma. Az egyén normákhoz mért helyzetének meghatározása lehetővé teszi a normáktól eltérők megkülönböztethetőségét, s mivel a normasértés rendszerint nyilvános szankciókat eredményez, önfegyelmezésre készíteti azokat, akik e szankciókat el kívánják kerülni.³² A modern fegyelmező hatalom azonban nemcsak a normalizáló szankciókon alapul, hanem azon is, hogy megteremti az egyéni viselkedés állandó láthatóságának, megfigyelésének és megítélésének képzetét. A fegyelmet a megfigyelés lehetőségéről való bizonyosság, egyben a megfigyelő láthatatlansága biztosítja.³³ Ily módon a hatalmat bárki gyakorolhatja, a fegyelmezésnek minden ember egyszerre tárgya és eszköze is, eszerint cselekszik és saját cselekedeteivel másokéra is hat.³⁴ A hatalmi viszonyok korlátozott cselekvési mezőket hoznak létre, de nem magát a cselekvést korlátozzák, így az egyén szabadsága, akár lehetősége az ellenállásra, megmarad.³⁵

²⁹ FOUCAULT 2000. 322–323.

³⁰ FOUCAULT 1990. 39.; vö. FOUCAULT 2000. 315.

³¹ FOUCAULT 1990. 233.; vö. KISS 1994. 51–52.

³² FOUCAULT 1990. 243–262.; vö. KISS 1994. 49–52.

³³ Ennek, illetve magának a modern társadalomnak a metaforája Foucault-nál a bentham-i Panopticon. FOUCAULT 1990. 273–279.

³⁴ FOUCAULT 1990. 233., 241–242.; vö. KISS 1994. 54.

³⁵ „Ahhoz például, hogy meglássuk, mit ért társadalmunk az épelméjűségen, talán azt kellene megvizsgálunk, mi történik az örület területén. A jogszerűséget megérthetnénk a jogtalanság területét kutatva. A hatalmi viszonyok jelentéséhez pedig talán az ellenállás formáit kellene feltárunk, és azokat a kísérleteket, amelyek ezeket a viszonyokat igyekeznek megbontani.” FOUCAULT 1997. 271.

Noha a kommunista rendszerek működésével kapcsolatosan meglehetősen gondolatébresztő a fegyelmezési mechanizmusok, az adott cél elérése érdekében való engedelmességre nevelés és kényszerítés formáinak leírása, Foucault hatalomról alkotott elképzeléseinek diktatúrákra való átültethetősége vitatott. Foucault nézeteit ugyanis a modern, nyugati demokráciák társadalmáról fejtette ki, a hatalom hordozójának nem a központi kormányzatot, gyakorlását pedig nem felülről kiadott intézkedéseknek tekinti. A hatalom működtetője, *ágense* az egyén, aki ellenállásra is képes.³⁶ Az egyén ezen értelmezésében rejlő szabadság feltételezése miatt vélte úgy az egyes foucault-i elméleteket az orosz-szovjet történelem különféle témakörein tesztelő amerikai történész, Laura Engelstein, hogy a foucault-i értelemben vett fegyelem „szovjet kontextusban” nem értelmezhető, noha azt elismeri, hogy a szovjet társadalom ellenőrzése és irányítása nemcsak állami intézmények révén, „felülről lefelé” valósult meg. A fegyelem ugyanis egyéni és polgári autonómia hiányában alakult ki – hangsúlyozta Engelstein –, mivel az orosz-szovjet állam elnyelte a társadalmi önszerveződés embrionális formáit és a politikai-ideológiai alapon meghatározott tudás révén egymaga rendelkezett a diszkurzív formációk felett.³⁷ Stephen Kotkin Magnyitogorszkról írt, a posztrevizionista szovjetológiai kutatások alapművének tekintett munkájában ezzel szemben úgy véli, hogy a mikroszintű hatalmi viszonyok vizsgálata nem jelenti azt, hogy nem veszünk tudomást az államról, s Foucault-nak az a meglátása, miszerint a hatalom nem a központi államapparátusban „lakozik”, a társadalmi alrendszeres államosítása, az állami és társadalmi szférák összeolvadása esetén is igaz marad.³⁸

Foucault megközelítéseinek alkalmazása meglehetősen gyakori a kelet-európai kommunista rendszerek kutatásában. Kifejezetten e szemszögből vizsgálta a hatalomgyakorlás mindennapi megnyilvánulásait Horváth Ágnes és Szakolczai Árpád, akik a budapesti kerületi pártbizottságokon 1988 októberében készített interjúk elemzése alapján – többek között – azt igyekeztek cáfolni, hogy az alacsonyabb szintű pártapparátus mindössze a pártelit döntéseinek pusztá végrehajtója lenne.³⁹ A szerzők elsősorban a hatalom *párton belüli* szétterülését vizsgálták, s bár utaltak a hatalmi célok érvényesülését gátló egyéni magatartásra, a mikroszintű hatalmi viszonyokat csak pártszempontból

³⁶ FOUCAULT 1997. 270–273.; FOUCAULT 2000. 323.; vö. KISS 1994. 57., 64.; SZIGETI 2005. 150.; SZEKERES 2006.

³⁷ ENGELSTEIN 1993. 353.

³⁸ KOTKIN 1995. 23. A Magnyitogorszk-kötet alapötlete, ti. a sztálinizmus hatalmi viszonyainak mikroszintű vizsgálata, eleve Kotkin Foucault-val folytatott beszélgetései során született. KOTKIN 1995. XVIII.

³⁹ HORVÁTH – SZAKOLCZAI 1992.

ragadták meg. Foucault követve amellet érveltek, hogy a hatalom a kommunista rendszerekben nem lokalizálható: a „rendszert” rendkívül aszimmetrikus hatalmi viszonyok komplikált hálójá jellemezte, ebben azonban – jelentik ki máshol – „*aktív, cselekvő résztvevők*” csak a párt tagjai voltak.⁴⁰

Apor Péter úgy véli, hogy a kommunista diktatúrák kutatása során alkalmazott foucaultianus megközelítések általában véve a francia filozófus „alapvetően téves” olvasatára épülnek, amikor a hatalomgyakorlást a párt szándékainak érvényesítésére szűkítik.⁴¹ Nagy Ágnes ugyanakkor nem veti el az ellenőrzési és felügyeleti mechanizmusok foucault-i koncepciójának alkalmazását, mivel meglátása szerint – mely nagyban emlékeztet az *Alltagsgeschichte* történészeinek Foucault-olvasatára – „*a társadalom mindennapi gyakorlatai teszik lehetővé, hogy az államhatalom elgondolásai behatoljanak e gyakorlatokba, a kettő egymásra hatásából pedig előre nem kiszámítható folyamatok keletkeznek.*”⁴² E fenti álláspontok vegyülnek az NDK történetére vonatkozó kutatások hatalom-fogalmát vizsgáló Dolores L. Augustine véleményében, aki rámutat, hogy maga Foucault is bizonytalan volt a kommunista diktatúrák megközelítését illetően, mivel azok nem tűntek beilleszthetőnek sem a fizikai erőszakon alapuló premodern, sem a civil társadalom diszkurzív hatalmán alapuló modern rendszerekről alkotott elképzeléseibe. Augustine amellet érvel, hogy Foucault releváns lehet az NDK-t kutatók számára, amennyiben nem feledkeznek meg arról, hogy szándékosan rosszul alkalmaznak egy, a civil társadalom működésének megértésére szolgáló elméletet.⁴³

Az *Alltagsgeschichte* történészei Foucault hatalomról alkotott elképzeléseit kiindulópontnak tekintik, de úgy vélik, hogy a hatalom e koncepciója önmagában még keveset mond a viszonyok tartalmáról, funkcióiról vagy külső körülményeiről.⁴⁴ Ugyan Foucault-hoz hasonlóan elvetik, hogy az emberek életét kizárólag a központi kormányzat intézkedései irányítanak, de alapvető jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy a párt – kormányzási módszeréből adódóan – túlhatalommal bírt és arra törekedett, hogy a társadalom minden szegmensében biztosítsa permanens jelentését, felszámolja a társadalmon belüli relatív autonómiák hatalmi viszonyait, és ezáltal az egyének mozgásterét

⁴⁰ HORVÁTH – SZAKOLCZAI 1989. 12.

⁴¹ APOR 2008. 26., 35. 82. sz. jegyzet.

⁴² NAGY 2008a. 283. Ennek egy példáját nyújtja egy 1952-es munkahelyi feljelentés kapcsán: K. HORVÁTH 1998.

⁴³ AUGUSTINE 2011. 647.

⁴⁴ LÜDTKE 2003. 154. Foucault-nak a mikrotörténeti kutatásokra és az *Alltagsgeschichte*-re gyakorolt hatásáról magyarul lásd továbbá: GYÁNI 1997a. 17–18.; GYÁNI 1997b. 159–160.; Ö. KOVÁCS 2004b. 190.

is rendkívüli mértékben korlátozza. Ezért irányul az *Alltagsgeschichte* figyelme elsősorban az *uralom* gyakorlataira.

Alf Lüdtke-nek az uralom (*Herrschaft*) weberi fogalmából⁴⁵ kiinduló megközelítésében az *uralom* egy aszimmetrikus, hierarchikus, akár kényszerítő eszközök alkalmazásával intézményesült, ideológiailag legitimált viszonyt jelent, melyet a hatalmon lévők és az alávetettek közötti kölcsönös függőség jellemez. A kölcsönös függőségből eredően az uralmat nemcsak – az ideológiai meghatározottságból is következő – formális struktúrák határozzák meg, hanem az azon belül kialakuló informális kapcsolatok és gyakorlatok is alakítják.⁴⁶ E viszonyrendszerben mind a két fél – eltérő módokon, mértékben és legfőképp, különböző eszközökkel élve – *hatalommal* (*Macht*) bír. Ez a hatalom nem a weberi értelemben vett, egyedi, kivételes hatalom fogalmára (és birtokosaira) utal,⁴⁷ hanem a foucault-i, minden fél által gyakorolt, minden szinten ható hatalmat jelöli.⁴⁸ Az *uralom mint társadalmi gyakorlat* ennél fogva nem feltétlenül a formális struktúrák által kijelölt utakon halad, és nem egyszerűsíthető le az utasításra és az engedelmeskedésre sem. Az uralók részéről magában foglalja az irányítás, a felügyelet, a fegyelmezés és a büntetés, míg az uraltak részéről az alkalmazkodás, a rezisztencia, az ellenállás, a kompromisszum megannyi formáját és a két pozíció egy egyéni belüli kombinációit is.⁴⁹

Az egyéni cselekvések mozgatórugóit az *Alltagsgeschichte* az *Eigen-Sinn* fogalmában ragadja meg.⁵⁰ Az *Eigen-Sinn* arra a gyakorlatra utal, amelyben az egyén saját tapasztalati

⁴⁵ WEBER 1987. 77., 221–225.

⁴⁶ LÜDTKE 1991. 9–13.

⁴⁷ Tehát nem egy személy vagy csoport akaratának biztos érvényesítését, az egyén részéről a hatalmon lévőknek való különféle motívumokon (engedelmességen, szokásokon stb.) alapuló, önkéntes alárendelődését jelenti. WEBER 1987. 221–222.

⁴⁸ LINDENBERGER 1999a. 22–23.

⁴⁹ LINDENBERGER 1999a. 22.; LÜDTKE 2003. 155.

⁵⁰ A magyar szakirodalom számos helyen utal a kifejezés lefordításának, illetve egyáltalán a pontos fogalommagyarázatnak a nehézségeire. E problémák azonban nem (csak) a magyar és a német nyelv különbségeiből fakadnak, a fogalom pontos körülírásának nehézségeire ti. maga a német szakirodalom is rendszeresen hivatkozik. Lindenberger úgy véli, hogy Alf Lüdtke szándékosan homályosan alkotta meg a fogalmat, éppen azért, hogy utalhasson annak eltérő jelentéstartalmaira. (LINDENBERGER 2017. 22.) A német szakirodalomban az *Eigensinn*, illetve az *Eigen-Sinn* írásmód is előfordul. A köznyelvitől eltérő kötőjeles forma a korai munkákban – így a fogalmat bevezető Lüdtke-nél is – a szó eltérő jelentéseit hivatott elkülöníteni, mellyel önmagában is utal a koncepció egyik kulcselemére. A köznyelvben ugyanis az *Eigensinn/eigensinnig* a nyakas, csökönyös személyre (legtöbbször gyerekre) alkalmazott pejoratív jelző. A kötőjeles írásmód azáltal, hogy e jelentéstől elhatárolja az *Alltagsgeschichte* fogalomhasználatát, az egyén cselekedeteinek egy megfigyelő általi értelmezése és az egyén saját cselekedeteinek önmaga által tulajdonított értelem közti különbségre is utal. A kötőjel használata a szakirodalomban nem minden szerzőre jellemző (későbbi munkáiban Lüdtke sem használja), ez azonban – ahogy Lindenberger rámutat – nem jelenti a koncepció (ti. a kétféle értelmezés közti különbségtétel fontosságának) elvetését. (LÜDTKE 1995b. 313–314.; LINDENBERGER 2017. 27.; vö. MAJTÉNYI 2005. 228.) A magyar szakirodalomban az *Eigen-Sinn* magyar megfelelőjeként az „önfejűség”-gel lehet találkozni. Kövér György úgy véli, hogy a nyugat-európai gyakorlatot követve a kifejezést nem kellene magyarra fordítani, ha mégis, inkább az

horizontján elsajátítja az uralmi viszonyokat, valamint saját cselekedeteinek és értelmezéseinek feltételeit, és azokat elképzelésekre, cselekedetekre fordítja le.⁵¹ E folyamatban az egyén nem „önmagában nyugvó szubjektum”,⁵² hanem ágens, aktív cselekvő, aki saját értelmezésével vesz részt az uralmi gyakorlatok alakításában, fenntartásában vagy megváltoztatásában. Az egyén által az uralmi viszonyoknak tulajdonított jelentés minden esetben eltér a politikai hatalom által kierőszakolni kívánt értelmezéstől, és még ha e kettő kívülről szemlélve egybe is esik, akkor sem azonos. Legyen azonban köztük bármilyen nagy a különbség, a jelentéstulajdonítás folyamata során az egyén nem ellenáll az uralmi viszonyoknak, hanem *elsajátítja* őket. Az *Eigen-Sinn* önmagában nem a mindenkori hatalommal szembeni negatív viszonyt fejezi ki. Éppúgy elvezethet a politikai hatalom együttműködésre kényszerítő próbálkozásaival szembeni tartózkodáshoz és elutasításhoz, mint ahogy eredményezheti rendszerkonform magatartásformák célzott alkalmazását és reprodukálását is. Ezek ráadásul egy egyén vonatkozásában akár egyidejűleg is jelentkezhetnek.⁵³ Ebből adódóan az *Eigen-Sinn* – hangsúlyozza a fogalmat az NDK kontextusában alkalmazó Lindenberger – nem azonos sem az elutasítással, sem az alkalmazkodással vagy az opportunizmussal, de a fenntartás nélküli támogatás és a kompromisszummentes ellenállás közti „arany középúttal” sem, hanem az elképzelések és cselekvések potenciális többértelműségét fejezi ki.⁵⁴

A koncepció önmagában nem szolgáltat magyarázatot arra, hogy az *Eigen-Sinn* az uralom legitimálásához, fenntartásához vagy éppen annak aláadásához járul-e hozzá.⁵⁵ Az *Alltagsgeschichte* kutatóit általában a hierarchikus viszonyokat fenntartó tényezők működése foglalkoztatja, míg a hallgatók ellen indított fegyelmi eljárások a politikai hatalom és a hallgatók mindennapi – ha előbb nem is, de az eljárás időpontjában már biztosan fennálló – konfliktusairól tudósítanak. Így szükségesnek tűnik fokozott figyelmet fordítani azokra az esetekre, amikor az *Eigen-Sinn* a politikai hatalommal való konfrontációhoz vezet.

„autonómiát” javasolja. (KÖVÉR 2006. 258.) Magam a német kifejezés, illetve magyar megfelelőjének kötőjeles írásmódját használom.

⁵¹ A fogalomról lásd: LÜDTKE 1995b. 313–314. LINDENBERGER 1999a. 23–26.; LINDENBERGER 2016; LINDENBERGER 2017. Magyarul: MAJTÉNYI 2001. 249–250.; LÜDTKE 2003. 154.; MAJTÉNYI 2003. 145–147.; Ö. KOVÁCS 2004b. 189.; MAJTÉNYI 2005. 226–229.; NAGY 2013. 43–44.

⁵² LÜDTKE 2003. 154.

⁵³ LINDENBERGER 1999a. 21–26.; LÜDTKE 2003. 155.

⁵⁴ Az *Alltagsgeschichte* történészei az *Eigen-Sinn*-t analitikus kategóriának, ezzel szemben Majtényi György inkább a véleményformálás, a megismerés „fogalmi eszközének”, Kövér György általános rendszermagyarázó sémának tekinti. MAJTÉNYI 2005. 228. 17. sz. jegyzet; KÖVÉR 2006. 258.

⁵⁵ LINDENBERGER 2017. 31., 39.

Nem az *Alltagsgeschichte* koncepcionális kereteiből kiindulva, de tulajdonképpen erre a kérdéskörre koncentrálnak a kilencvenes évekbeli NDK-kutatások egy másik markáns iránya. Az *ellenállás-kutatás* elméleti és módszertani háttere – az *Alltagsgeschichte*-hez hasonlóan – a totalitarizmus-elméletek kritikája, illetve a korábbi nemzetiszocializmus-kutatások megállapításainak felhasználhatóságáról szóló viták mentén formálódott, és az *Alltagsgeschichte* megközelítéseivel is több rokon vonást mutat. Az *ellenállás-kutatás* abból az elméleti alapfeltevésből indult ki, hogy a totális hatalomigénnyel fellépő diktatúrák – ha nem is szándékosan, de – folyamatosan „kitermelik” saját ellenzéküket. Az élet minden területét kontroll alá vonni igyekvő, irányító és ellenőrző mechanizmusok, a kizárólagos erkölcsi és értékrendszer, ezzel párhuzamosan a társadalmi szférákban különféle megmutatózó, szociális, gazdasági, szellemi és kulturális hiányjelenségek ugyanis szükségszerűen konfrontációhoz vezetnek, így szinte kiprovokálják az elutasítás különféle formáit.⁵⁶

Az *ellenállás-kutatás* elméleti vitáinak középpontjában az *ellenállás* (*Widerstand*) és az *ellenzékiség* (*Opposition*) fogalmi meghatározása és formáinak tipizálása áll. A kutatás lehetséges megközelítéseinek felvázolását a kilencvenes évek közepétől viszonylag gyorsan követte a modellalkotás igénye, és a nagyjából az ezredfordulóig zajló definíciós viták során többen is megkísérelték kategorizálni a rendszer elutasítását kifejező magatartásformákat. Mára világossá vált, hogy az *ellenállás* fogalmának és típusainak konszenzusképes leírása elképzelhetetlen, az ideáltipikus csoportokba besorolható magatartásformáknál ugyanis jóval nagyobb a „határesetek” köre.⁵⁷

A definíciós igény egyrészt az *ellenállás* és az *ellenzékiség* hagyományos fogalmának elégtelenségéből, valamint a társadalomtörténeti kutatások hetvenes-nyolcvanas évekbeli perspektívaváltásának az *ellenállás* témakörére való alkalmazásából következett. A kiindulópontot az jelentette, hogy az *ellenállás* és az *ellenzékiség* nyugati parlamentáris demokráciákra érvényes meghatározása autoriter és diktatórikus rezsimekre nem alkalmazható. A nyugati demokráciákban ugyanis az *ellenzék* rendszerint olyan erőket jelöl, amelyek legális keretek között a politikai hatalom aktuális birtokosait támadják abból a célból, hogy őket érdekeik figyelembevételére kényszerítsék, vagy, hogy a hatalmat

⁵⁶ FRICKE 1984. 13–14.; POPPE – ECKERT – KOWALCZUK 1995. 9.; KOWALCZUK 1995. 86.; ECKERT 1996. 50.; MERLIO 2005. 63–64.

⁵⁷ A német *ellenállás-kutatás* eredményeinek áttekintését és a definíciós viták összegzését lásd például: ECKERT 2001; ECKERT 2013. Az *ellenállás* kutatásának angolszász nyelvterületen megjelent szakirodalmát és forrásait ismerteti, s definíciós problémákra is kitér: FALK 2011. A magyar szakirodalomban a kommunista diktatúrákban jelentkező *ellenállás* meghatározásának fogalmi kérdéseivel foglalkozik: MESZERIC 2000; RAINER 2011. 82–92. Továbbá: APOR et al. 2018. 10–13.

megszerezzék. Az *ellenzékiesség*, amennyiben a legális érdekérvényesítés lehetőségeit megvonják tőle, vagy azokról illegális eszközök alkalmazásával maga mond le, *ellenállássá* válhat.⁵⁸

Mivel a diktatórikus rendszerekben a politikai hatalomtól eltérő egyéni vagy csoportos érdekek érvényesítésére nincs (vagy alig van) lehetőség, az ellenállást kutatók úgy vélték, a szembenállást olyan hétköznapi magatartásformák is kifejezhetik, melyek egy demokratikus rendszerben semmilyen politikai jelentőséggel sem bírnának.⁵⁹ A rendszerrel való szembenállást kifejező magatartást tehát nemcsak a látványos vagy illegális, konspiratív szervezkedésekben kell keresni, hanem a társadalom, a „kisemberek” és a központi hatalom mindennapi érintkezési felületein is. Azaz, nemcsak a propaganda és a „valóság” ellentmondásaira rámutató kijelentéseket, a szovjetek kivonulását követelő röplapok készítését, konspiratív csoportok tevékenységét vagy tömegmozgalmakat stb. szükséges számításba venni. A rendszer elutasítását az is kifejezhetette, ha valaki nem vett részt egy felvonuláson, demonstratív módon nem lépett be (vagy épp kilépett) valamely párt- vagy tömegszervezetből, nem szavazott a választásokon, vagy szándékosan kerülte a propagandisztikus nyelvi fordulatok használatát. Ilko-Sascha Kowalczuk úgy véli, hogy e megnyilvánulások csak látszólag passzívak: mivel az SED nem elégedett meg az ellenvélemények kinyilvánításáról való lemondással, hanem aktív közreműködést követelt a szocializmus építésében, ennek megtagadása (tehát akár a passzivitás is) az elutasítás aktív formájaként értelmezhető.⁶⁰ E hétköznapi megnyilvánulásokat a történészek ugyan nem sorolják az *ellenállás* és *ellenzékiesség* fogalmkörébe, mivel rendszerint nem érték el az ezekre jellemző tudatosságot, szervezettséget, nyilvánosságot vagy konfliktuspotenciált, de mint kevésbé konfrontatív és kockázatos magatartásformák, különféle elnevezésekkel (*társadalmi elutasítás* [*gesellschaftliche Verweigerung*],⁶¹ *rezisztencia* [*Resistenz*],⁶² *hétköznapi ellentmondás* [*Widerspruch im Alltag*]⁶³ stb.) több kategóriarendszerben is megjelennek.

A belső emigrációtól a tömegmozgalmakig terjedő, rendkívül sokrétű magatartásformák természetesen különböző intenzitást fejeztek ki, és eltérő *hatással* is jártak. Utóbbi megítélése döntően Martin Broszat Bajorország-projektjének, illetve az azt követő viták

⁵⁸ KOWALCZUK 1995. 86–87.

⁵⁹ KOWALCZUK 1995. 96–97.

⁶⁰ KOWALCZUK 2003. 445–446., 448–455.

⁶¹ KOWALCZUK 1995. 99–103.

⁶² ECKERT 1996. 52–53.; KNABE 1996. 195–198.

⁶³ NEUBERT 1999. 41–43.

meglátásaiból indul ki.⁶⁴ Broszat úgy vélte, hogy a náci rezsim és a hétköznapi emberek viszonya a rendszerrel való kollaboráció, az alkalmazkodás, a közömbösség és az elégedetlenség közti széles skálán mozgott, utóbbi azonban e magatartásformák egyéni belüli összjátéka miatt az *ellenállás* hagyományos értelemben vett és morális jelentéstartalmat is hordozó fogalmával nem írható le. Helyette a *rezisztencia* (*Resistenz*) fogalmát vezeti be, melyen olyan hétköznapi magatartást ért, mely intenciójától, motivációjától függetlenül valamilyen módon korlátozta a náci hatalomgyakorlást a mindennapokban. Azáltal, hogy a cselekvés legfőbb kritériuma a konkrét szituációban megmutatkozó *hatékonyság* lett, a rendszerellenes magatartásformák köre leszűkült, mivel kizárta a csak az egyéni tudat szintjén, látenszen meglévő, de tényleges cselekvést nem eredményező rendszerellenes beállítottságot, ugyanakkor ki is bővült, mivel nem volt tekintettel a cselekvő motivációjára.⁶⁵ Broszat mikrotörténeti kutatásai a gyakorlatban is megerősítették a léptékváltás létjogosultságát, ugyanakkor a *rezisztencia*-fogalmat számos kritika érte. Egyrészt azáltal – mutatott rá Klaus-Michael Mallmann és Gerhard Paul –, hogy a rendszer korlátozásának hatékonyságát kizárólag a konkrét szituáció kontextusában értelmezi, a belső emigráció, ti. a hatalom céljaival való nyilvános azonosulás megtagadása a *rezisztencia* eredményesebb formájának tekinthető (miközben a konfliktusminimalizálás e formája sok esetben épp a rendszer stabilitását erősítette), mint például a Hitler megbuktatását célzó, sikertelen puccskísélet. Másrészt, mivel a *rezisztencia* meghatározása az egyéni motivációt teljesen figyelmen kívül hagyja, tulajdonképpen a totális hatalomigény érvényesítésének bármiféle kudarcait avatja ellenállássá.⁶⁶

A *rezisztencia* körül kibontakozó viták jelentős hatást gyakoroltak a keletnémet ellenállás kutatására is, mivel világossá tették, hogy egy túlságosan tágra értelmezett fogalom akár egy olyan dichotómikus társadalomkép felvázolását is lehetővé teszi, melyben a hatalmat gyakorlók rendkívül szűk körével a „kis ellenállók” tömegei állnak szemben. Ez esetben pedig nemcsak arról lenne szó, hogy egy ilyen megközelítés hamis képet fest a társadalom többségének mindennapjairól, hanem arról is, hogy a rendszer elutasításának esetleges politikai vagy morális indokai is elmosódnak.⁶⁷ Konszenzus mutatkozik ugyanakkor az irányzaton belül a tekintetben, hogy a rendszer elutasítását kifejező magatartást nem lehet leszűkíteni pusztán azokra az esetekre, melyek során az

⁶⁴ Broszat Bajorország-projektjének eredményeiről magyarul lásd: PÓCZA 2004. 161–166.

⁶⁵ BROSZAT 1981. 693–698.

⁶⁶ MALLMANN – PAUL 1993. 102–114.

⁶⁷ ECKERT 2013. 8.

egyén vagy egy csoport – ismerve és vállalva az ezzel járó kockázatokat – demokratikus politikai célok (például a szabadságjogok helyreállítása vagy a többpártrendszer) megvalósításáért száll síkra. Egy ilyen megközelítés szintén leegyszerűsítő képet eredményez, melyben a társadalom nagy része elégedett és engedelmes tömegként jelenik meg, ez pedig szintén ellentmond az NDK hétköznapijainak.⁶⁸ A magatartás megítélésének – véli Peter Steinbach – nem lehet kizárólagos kritériuma valamilyen kimunkált politikai alternatíva felkínálása, ugyanis a rendszerrel való szembehelyezkedést nemcsak távoli célok legitimálhatják, azok lehetnek akut hétköznapi szituációkban keletkező konfliktusokra adott spontán, egyedi reakciók is,⁶⁹ amennyiben – hangzik egy konszenzusra törekvő definíció – valamilyen módon megkérdőjelezi vagy korlátozza a párt totális hatalomigényét.⁷⁰

Ugyanakkor az ellenállást kutatók mindegyike egyetért abban, hogy a *motiváció* és a *célok* vizsgálatától nem lehet eltekinteni, mert ezek feltárása teszi lehetővé például a párton belüli hatalmi harcok vagy a szociáldemokrata és a reformszocialista irányzatok elkülönítését, de döntő lehet a hatékonyság felől többféleképpen értelmezhető *Republikflucht* (ti. az NDK törvénytelen elhagyásának) megítélésében is.⁷¹ A motiváció meghatározása azonban olykor meglehetősen problematikus: a hatalomgyakorlást valamilyen módon (de főként kisebb mértékben) korlátozó magatartás nem mindig vezethető le szilárd világnézeti alapokból vagy világos politikai meggyőződésből, és nem minden esetben jelenti azt, hogy az egyén az *egész* rendszert elutasítaná. Az egyén a társadalom különböző alrendszereibe való sokrétű beágyazottsága miatt gyakran ellentmondásosan viselkedik, bizonyos területeken jelentkező rendszerellenes megnyilvánulásai mellett más (például világnézetiileg semlegesnek tekintett) szférákban együttműködést tanúsíthat. Az egyéni érdekérvényesítés igénye egyaránt elvezethet a rendszer elutasítását, vagy az ahhoz való alkalmazkodást kifejező magatartáshoz is. A keletnémet ellenállás kutatói erre az ambivalenciára – az ellenálló és alkalmazkodó magatartás *dialektikájára*⁷² vagy *integrációjára*⁷³ – tekintettel hívják fel a figyelmet arra, hogy az ellenállás különböző formáit csakis az NDK relatív, a látens és akut erőszak

⁶⁸ KOWALCZUK 1995. 89.; NEUBERT 1999. 27–28.

⁶⁹ STEINBACH 1995. 44.

⁷⁰ KOWALCZUK 1995. 90.; ECKERT 2013. 1.

⁷¹ ECKERT 1996. 55–59.

⁷² POPPE – ECKERT – KOWALCZUK 1995. 15.

⁷³ NEUBERT 1999. 17.

árnyékában létrejövő stabilitásának, illetve sokak aktív közreműködésének és a többség passzív lojalitásának kontextusában lehet értelmezni.⁷⁴

*

Mi következik az eddig vázolt elméleti-módszertani megközelítésekből a jelen kutatásra nézve? Úgy vélem, hiba lenne eleve azt feltételezni, hogy a fegyelmi eljárásokban kibontakozó konfliktusokban egytől egyig a hallgatók társadalmi-politikai rendszerrel való szembenállása mutatkozik meg. Ez esetben nemcsak arról van szó, hogy a nyílt, aktív (netán szervezett) ellenálló magatartás szankcionálása vélhetően nem állt volna meg egy intézményi fegyelmi eljárás szintjén. Az MDP hatalomgyakorlásának módjaiból, a hatalommal szembehelyezkedőket érő üldözés és diszkrimináció gyakorlataiból kiindulva azt is szem előtt kell tartani, hogy a rendszerrel valamilyen módon szembenálló és az üldözést, diszkriminációt elszenvedők köre nem azonos. Utóbbiak között nagy számban találhatók olyanok, akiket a párt valamely konkrét, rendszerellenes megnyilvánulás nélkül is potenciális ellenségnek tekintett, s az ellenük lefolytatott eljárások során jelentéktelen, hétköznapi konfliktusokat kriminalizált. A bírósági eljárások gyakran előzetes intenciót követtek, s nem a felderítés, hanem egy koncepció bizonyítása érdekében születtek. Számos esetben lefolytatásukat nem tényleges esetek, hanem a megtorlás vagy a prevenció inspirálta. Az állambiztonság, a büntetőbíráskodás és a fegyelmi eljárások dokumentumaiból a diszkrimináció és az üldözés igen nagyfokú önkénye és véletlenszerűsége olvasható ki, így ezek elsődlegesen *repressziótörténeti* források. Mondhatjuk úgy, a felügyelet és a büntetés uralmi gyakorlatainak története nem azonos az ellenállás történetével.⁷⁵ A felsőoktatási intézményi eljárások tekintetében a koncepciózusságra vonatkozó kérdéseket egyelőre nyitva kell hagynom, mindenesetre ez a – korabeli hazai jogszolgáltatási gyakorlatra jellemző, számos kutatással alátámasztott⁷⁶ – körülmény is óvatosságra int.

A fegyelmi eljárások elemzése során ezért az *ellenállás-kutatás* és az *Alltagsgeschichte* megközelítésmódjainak együttes alkalmazására törekszem, melynek lehetőségét a közelmúltban e két irányzat kutatói is felvetették. Bernd Florath és szerzőtársai úgy vélik,

⁷⁴ NEUBERT 1999. 17–18.; GRIX 2001. 157–159. Vö. FALK 2011. 320–321.

⁷⁵ Vö. EISENFELD – NEUBERT 2001. 19.; FLORATH et al. 2007. 301–302.; RAINER 2011. 84–88.

⁷⁶ RÉV 1993a; PALASIK 2000. 314–318.; FLECK 2001; KAHLER 2008. 16–38.; BARÁTH 2011; GYARMATI 2011. 249–247. Az 1945 és 1956 közötti magyar ellenségkategóriák „lajstromát” lásd: GYARMATI 2012.

hogy az *Alltagsgeschichte*-nek az uralomra és az *Eigen-Sinn*-re vonatkozó vitái és eredményei jó alapot nyújthatnak ahhoz, hogy az esemény- és politikatörténeti irányultságú kutatások után a hangsúly az ellenállás *társadalomtörténetére* kerüljön.⁷⁷ E tekintetben célszerűnek tűnik a kommunista diktatúrákban élők mindennapjainak feltárását célzó, más történetírói irányzatok, így például a (poszt)revizionista szovjetológia egyes képviselőinek meglátásait is szem előtt tartani. Sheila Fitzpatrick például a politikai hatalom identitáspolitikájának normalizáló funkcióira hívta fel figyelmet,⁷⁸ a már említett Stephen Kotkin kutatásai pedig rámutattak, hogy az identitáspolitikája hatása nemcsak az alkalmazkodás, hanem az ellenállás mikroszintű stratégiáiban is tetten érhető.⁷⁹

Thomas Lindenberger az *Eigen-Sinn* konfrontációt eredményező eseteinek jobb megértéséhez James C. Scott hétköznapi ellenállással kapcsolatos kutatásainak hasznosíthatóságára is utal.⁸⁰ Scott úgy véli, hogy olyan szituációkban, amikor a nyílt ellenállás különös veszélyekkel járna, az alávetettek és hatalomfosztottak politikai aktivitása rejtett formában, teljesen hétköznapi cselekvések (például munkalassítás, álengedelmesség, tettett tudatlanság, adócsalás, pletykák vagy viccek mesélése stb.) által valósul meg. Az „ellenállás brechti és svejki formái” ezek, nem látványos és nyílt politikai tevékenységek, hiszen céljuk éppen az, hogy ne vonják magukra figyelmet: „*az ilyen technikák viszonylag biztonságosak, gyakran alapvető anyagi javak megszerzésével kecsegtetnek, és csak kismértékű vagy egyáltalán semmiféle formális koordinációt nem igényelnek, formális szervezetekről nem is szólva.*”⁸¹ Jelen munka vonatkozásában Scott-nak az a meglátása is hasznosíthatónak tűnik, miszerint a politikai hatalomnak azon döntési képessége, hogy mely hétköznapi cselekvéseket minősít ellenállásnak, azt is magában foglalja, hogy dönthet úgy is, hogy keresztülnéz az engedetlenség valamely megnyilvánulásán.⁸²

⁷⁷ FLORATH et al. 2007. 303–304.

⁷⁸ FITZPATRICK 1993 [2000].

⁷⁹ KOTKIN 1995.

⁸⁰ LINDENBERGER 2017. 39. — Az ellenállás-kutatás korábbiakban ismertetett német szerzőihez képest Scott hazai recepciója jóval szélesebb körű. A munkásságát az elsők között bemutató Dessewffy Tibor például úgy vélte, hogy kétség sem férhet ahhoz, hogy a hétköznapi ellenállás scotti koncepciója a Rákosi- és a Kádár-korszak kutatása (de a rendszerváltozást követő évek társadalmi folyamatainak értelmezése) során is alkalmazható: „*első pillantásra nyilvánvaló, hogy ezt az elméletet a mi testünkre szabták.*” (DESSEWFFY 1996. 77.) Scott meglátásait a hazai kutatások eddig elsősorban a kollektívizálással, illetve a paraszti ellenállással összefüggésben hasznosították, lásd például: Ö. KOVÁCS 2012; FARKAS 2016. Az „Eigen-Sinn”-konceptióra (is) utalva hasonló megközelítést követ: NAGY 2018.

⁸¹ SCOTT 1996a. 110. „[M]íg az intézményes politika formális és szisztematikus de jure változásokat akar elérni – írja máshol –, a mindennapos ellenállás gyakran informális, és azonnali de facto nyereségre tör.” Idézi: RÉV 1996. 151. Kiemelés az eredetiben.

⁸² SCOTT 1996b. 94. 28. sz. jegyzet.

A fentiekből fakadóan úgy tekintem, hogy a hallgatók egy fegyelmi vétség esetleges elkövetése és az eljárás során megannyi, különféle motivációból, cselekedeteik lehetőségeit és korlátait, valamint az azokat meghatározó külső feltételeket értelmezve cselekedtek, de ezt feltételezem az eljárást lebonyolító fegyelmi bizottság tagjairól, a döntést hozó intézményvezetőkről, illetve a fellebbezést elbíráló minisztériumi előadókról is. Egy-egy cselekvésnek vagy gyakorlatnak a különböző szituációkban persze más-más jelentése volt, e különbségek megítélésében – például, hogy egy hallgató számára a felsőfokú tanulmányok abbahagyása mindennapi túlélési stratégiájának része-e, vagy értelmezhető a szocializmus építésében ráosztott szerep elutasításaként – az ellenállás-kutatás meglátásai segíthetnek tovább.

I.2. A Rákosi-korszak felsőoktatás-története a hazai szakirodalomban

A Rákosi-korszak kutatásához felhasználható felsőoktatás-történeti irodalom meglehetősen kiterjedt, de eltérő műfaji sajátosságú írásokat foglal magában. Döntő részét valamilyen jubileum alkalmából született intézménytörténeti munkák jelentik, melyek skálája az egy-két oldalas megemlékezés jellegű áttekintésektől az önálló egyetemtörténeti kötetekig terjed. Többségük ismertető, adatközlő jellegű, így a későbbi kutatások számára meglehetősen informatív, a tudományos elemzés igénye – vagy legalábbis annak szándéka – azonban nem minden esetben fedezhető fel bennük.

A felsőoktatási intézményekre általában is jellemző az igény saját múltjuk historizálására, de 1989/90 előtt a „felszabadulás” különféle évfordulói is megkövetelték az „addigi fejlődés” prezentálását, így már a hatvanas években is több, egy-egy intézmény vagy képzési terület 1945 utáni történetét áttekintő munka jelent meg.⁸³ A rendszeresebb és átfogó jellegű felsőoktatás-történeti kutatások a hetvenes évektől kezdődtek, ezek nagy részét az 1967-ben alapított Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont (1981-től Oktatáskutató Intézet) koordinálta.

Általában véve kijelenthető, hogy 1989/90 előtt született munkák többsége az 1945-től kezdődő átalakulás legitimálását szolgálta. Ezek nagyon hasonló szókészlettel és jellegzetes megfogalmazásmódban olyan fejlődéstörténetet vázolnak fel, melyben 1957-ig

⁸³ Lásd például: SZÉKELY 1960; BIZÓ 1965; KOMORÓCZY 1968; illetve a *Felsőoktatási Szemle* 1965/4. számának egyes tanulmányait. A felsőoktatás-történeti kutatások különféle jubileumokkal való szoros kapcsolata – annak minden előnyével és hátrányával együtt – a kortársak számára is nyilvánvaló volt, lásd például: TÓTH 1970 (illetve az előadáshoz ugyanezen kötetben Csizmadia Andor, Ladányi Andor és Székely György hozzászólásait); LADÁNYI 1974.

mutatkoznak „hibák” és „hiányosságok”, azt követően azonban a fejlődés szinte töretlen.⁸⁴ E munkákban a második világháborút követő évek a „népi demokratikus forradalmi átalakulás” időszakaként jelennek meg, melyet elsősorban a Horthy-korszak „*fizikai és szellemi romhalmaza*”-ának⁸⁵ és a „múlt örökségének felszámolása”, a felsőoktatás demokratizálása felé mutató fontos döntések, egyes részterületeket érintő kisebb átalakítások, de leginkább az előremutató reformtervek jellemezik. A felsőoktatás „fejlődése” egyenes arányban áll a kommunista párt térnyerésével: minden eredmény a „baloldali pártoktól” és a „haladó ifjúsági szervezetektől” indult ki (és csak az eredmény, ami tőlük származik). Ez az időszak a „harc megindítása”, a „*haladó és visszahúzó erők összecsapása*”,⁸⁶ amikor a célok megvalósítását a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) gyengesége és a „reakciós” egyetemi körök akadályozzák. 1948-tól – a „fordulat évének” tulajdonított politikai-gazdasági-társadalmi változásoknak köszönhetően – azonban „reformok” sora bontakozik ki. Az 1948-as „egyetemi reform” már a „kulturális forradalom” részeként jelenik meg, ekkor kezdődik a felsőoktatás „szocialista átszervezésének” első szakasza. Ugyan a „fejlődés” „*vargabetűk*”⁸⁷-et, „*egészségtelen kinövés*”⁸⁸-et mutat, a hallgatók túlterheléséhez, az adminisztratív feladatok megnövekedéséhez, helytelen oktatási módszerekhez és a mennyiségi szempontok előtérbe helyezéséhez vezet, de a hibák kiküszöbölésével hatalmas fejlődést eredményez, „történelmi lemaradást” számol fel, „megtöri a volt uralkodó osztályok művelődési monopóliumát” és – nem utolsósorban – marxista-leninista alapokra helyezi a felsőoktatást. A szerzők ezen időszak „fogyatékoságait” hol a „kapkodással”, „türelmetlenséggel”, előre nem látható körülményekkel, hol a „nemes szándékok” eltorzulásával, a „szektás”, „dogmatikus” vonások eluralkodásával magyarázzák, de mindezeket afféle gyermekbetegségként értelmezik. Az 1953. júniusi párthatározat végrehajtása azonban a felsőoktatás „visszafejlesztését” eredményezi, mely „elbizonytalanodáshoz”,

⁸⁴ A 83. sz. jegyzetben említettek mellett lásd például: MARTONYI 1968; SINKOVICS 1970 (illetve az előadáshoz ugyanezen kötetben Benkő Loránd és Bogsch László hozzászólásait); HORVÁTH 1970 (illetve az előadáshoz ugyanezen kötetben Asztalos László és Hahn István hozzászólásait); HORVÁTH – IZSÁK 1972; KLEMENT 1975; SZOTÁ CZKY 1980. — Az ötvenes-hetvenes években megjelent felsőoktatás(történet)i irodalomról szerencsés módon több bibliográfia is készült, lásd például: DÉRI 1970; LADÁNYI – VÉGH 1981. A magyar felsőoktatás-történeti kutatások addigi eredményeiről és a megjelent munkákról értékelő áttekintést nyújt: LADÁNYI 1967; TÓTH 1970; LADÁNYI 1974.

⁸⁵ HAHN 1970. 231.

⁸⁶ KOMORÓ CZY 1968. 102.

⁸⁷ KERESZI – KUN 1970. 28.

⁸⁸ BENKŐ 1970. 182.

„megingáshoz”, „eltévelyedés”⁸⁹-hez, „kritikus elégedetlenség”⁹⁰-hez vezet. Ezt fokozza a „szektás-dogmatikus politika visszatérése” 1955-ben, melyet kihasználnak azok az „elemek”, akik megtévesztik a „jósándékú fiatalokat”. Bár a pártvezetés és a minisztérium 1956 nyarán már kész a mindenki meglegedésére szolgáló megoldások alkalmazására, ezeket a „jobboldali-revizionista támadás”, az „ellenforradalom” kitörése miatt nem tudja végrehajtani. Az „ellenforradalom” leverését követően azonban a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) „valódi” és „hatékony” lépéseket tesz az előző időszak „fogyatékoságainak” felszámolására. Ezen értelmezésben tehát a Rákosi-korszak felsőoktatásának iránya helyes, bár a tervek végrehajtása ellentmondásokhoz vezet. Azonban „a mérleg feltétlenül pozitív”,⁹¹ az időszak „negatív jelenségei lényegében mégiscsak eltörpültek, másodlagos jelentőségűekké váltak (...) a fejlődés mellett”.⁹²

Ez a némiképp leegyszerűsített (és a különböző művekben eltérő hangsúlyokkal megformált) elbeszélés alkotja a Rákosi-korszakról szóló, 1989/90 előtti felsőoktatás- és intézménytörténeti írások alapját. Mivel a felsőoktatástörténet-írás legfőbb feladata eleve az volt, hogy megalkossa az egyes intézmények történetének marxista szintézisét, és bemutassa a szocialista felsőoktatás megteremtéséért vívott harcot,⁹³ ebben az időszakban szinte elképzelhetetlen olyan munka, amely ne reflektált volna a politikai berendezkedés 1945 utáni változásaira és annak következményeire. A „beágyazás” azonban nem egy komplex művelődés- és társadalomtörténeti keretben, hanem a művelődés- és társadalompolitika történetének kontextusában zajlott.

Az 1948 és 1956 közötti időszakra vonatkozó kritikák mélységét általában az egyes munkák műfaja, témája és a megjelenés ideje is befolyásolta. A rövid, megemlékező közleményekben rendszerint csak utalásként jelent meg (vagy úgy sem⁹⁴), a bölcsész- és jogi karokról szóló munkák kritikusabbak voltak, mint például a művészeti, erdészeti vagy agrárfelsőoktatásról szóló írások.⁹⁵ A nyolcvanas években megjelenő munkák pedig már

⁸⁹ ZSIDAI 1960. 32.

⁹⁰ SZOTÁCSKY 1980. 97.; vö. „Az előző szakasz [ti. az 1948 és 1953 közötti időszak] oly egyértelmű törekvéseiből semmit sem tagadtunk, de mindent megkérdőjeleztünk.” HAHN 1970. 234.

⁹¹ SINKOVICS 1970. 175.

⁹² BENKŐ 1970. 182.

⁹³ LADÁNYI 1967. 250.

⁹⁴ Klement Tamás 1975-ös áttekintésében a felsőoktatás minden területe „fejlődött”, „növekedett”, „bővült” stb. 1945 óta. Mindössze annyi kritikát fogalmazott meg, miszerint az ifjúság „ellenforradalomban” játszott szerepe bebizonyította, hogy „[a]z első évek sikereit túlértékelték”. KLEMENT 1975. 16.

⁹⁵ Ez részben abból fakadt, hogy az átalakítás az egyes képzési területeket eltérő mértékben érintette, de a bölcsész- és jogi kartörténetek átlagnál magasabb tudományos minősége és problémaérzékenysége a történeti munkák elkészítéséhez szükséges kompetencia „házon belüli” meglétéből is következett.

részletesebben (olykor az eredményeknél is hosszabban) számoltak be a „kapkodó”, „türelmetlen”, „szektás” kultúrpolitika negatív következményeiről.⁹⁶

A pártállami társadalompolitika hangsúlyai, és a fejlődés kötelező narratívája a hetvenes évektől meginduló átfogó kutatások témaköreit is meghatározta. A középpontban a fejlődés mennyiségi mutatói – az intézményhálózat és az épületállomány bővülése, a hallgatólétszám, a felsőoktatási beruházások, szociális támogatások növekedése –,⁹⁷ a hallgatói ifjúsági mozgalmak⁹⁸ és a felsőoktatás-politika alakulása álltak.⁹⁹ Az utóbbi témakörben született munkák döntően Ladányi Andor nevéhez fűződnek, aki a felsőoktatás ötvenes évekbeli működési mechanizmusainak vizsgálatakor nemcsak történeti forrásokra, hanem személyes tapasztalataira is támaszkodhatott.¹⁰⁰

Ladányi munkái – tekintve, hogy rajta kívül senki nem vállalkozott a Rákosi-korszak felsőoktatás-politikájának monografikus feldolgozására – máig elmaradhatatlan hivatkozási pontját jelentik minden olyan publikációnak, amely a 20. század második felének felsőoktatás-történetével foglalkozik. Ladányi a hetvenes évektől rendszeresen publikált tanulmányokat a felsőoktatás mennyiségi mutatóinak alakulásáról, az intézményrendszer változásáról és a felsőoktatás-politika egyes kérdéseiről.¹⁰¹ 1986-os kismonográfiájában az ötvenes évek felsőoktatás-politikáját a gazdaság- és társadalompolitikai célkitűzésekkel szoros összefüggésben mutatta be. Az intézménytörténeti értékelésekhez képest több tekintetben is árnyaltabb kritikát nyújtott (például a Horthy-korszak felsőoktatás-politikájáról is), ugyanakkor szintén az „ellentmondásos fejlődés” (helyes törekvések – hibás végrehajtás) narratíváját követte, így

⁹⁶ Lásd például: VASKÓ 1986.

⁹⁷ A felsorolt témakörökhöz lásd például: POLYÁK 1965; BARNÁ 1970; HÉBERGER 1970; RADNÓTI 1970; JUHÁSZ 1975; LADÁNYI 1975; LADÁNYI 1978; KESZEI – LADÁNYI – PERLIK 1980; LADÁNYI 1989.

⁹⁸ Az 1945 utáni időszakra vonatkozóan e kutatások természetesen a „haladó” ifjúsági szervezetekre – a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetségre (MADISZ), a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetségére, illetve Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezetére (MEFESZ), a népi kollégiumi mozgalomra, a Dolgozó Ifjúság Szövetségére (DISZ) és a Kommunista Ifjúsági Szövetségre (KISZ) – koncentráltak, lásd például: MOLNÁR 1981; ÓLMOSI – URBÁN 1988. Tanulmánykötetek mellett számos forrásközlés (GÁL 1973; ROTTNER 1977; KARDOS 1980; RÁKOSI 1984; HABUDA 1985; FEITL – ÓLMOSI 1987) és bibliográfia (ILLÉS 1976; LÁNG 1977; VICZIÁN 1978) is megjelent.

⁹⁹ A hetvenes-nyolcvanas években zajló szociológiai vizsgálatok között több is foglalkozott a felsőoktatással szorosan összefüggő kérdésekkel, így például az értelmiség társadalmi mobilitásával (HUSZÁR 1978, HAJDU 1981), valamint a szakérettségisekkel (KOVÁCS – ÖRKÉNY 1981). A szakérettségire vonatkozóan lásd még: DIÓSZEGI – KONCZ 1987.

¹⁰⁰ Ladányi Andor az ötvenes évek közepétől a hatvanas évek második feléig az OM-ben dolgozott. Ezt követően a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, majd az Oktatáskutató Intézet munkatársa volt.

¹⁰¹ LADÁNYI 1970; LADÁNYI 1975; LADÁNYI 1978; LADÁNYI 1981; LADÁNYI 1984; LADÁNYI 1985. Mivel a későbbiekben megjelent monográfiák és e rövidebb tanulmányok szövege között nagyfokú átfedés van, e munkákra csak valóban indokolt esetben hivatkozom.

elemzésében az eredetileg helyes célkitűzéseket megvalósító jó intézkedések és a téves döntéseket korrigáló rendelkezések váltják egymást.¹⁰²

Az 1989/90 előtt megjelent felsőoktatás-történeti munkákban csak a „haladó” mozgalmakban és szervezetekben tevékenykedő hallgatók tűnnek „aktívnak”. Elsősorban akkor kerülnek szóba, ha részt vesznek a második világháborús pusztítást követő újjáépítésben, „demokratikus” és „baloldali” ifjúsági egységszervezetek megalapításán fáradoznak, „gyökeres tisztogatást” – ti. a „reakciós”, „demokráciaellenes”, „fasiszta”, „kommunistaellenes” professzorok és hallgatók eltávolítását – és „haladó reformokat” követelnek, agitációs munkában vagy tanulmányi munkaversenyben vesznek részt. Néhány „jószándékú fiatal” a Petőfi Körben is felszólal, de az őket befolyásolók már csak személytelen „ellenforradalmi elemek”. A pártpolitikát támogatókban és az azzal szembeszegülőkben is közös, hogy őket rendszerint „irányítja” valaki: vagy a párt vagy a „fasiszták”, „külföldi ügynökök”, vagy csak egyszerűen az „ellenség”.

A fegyelmi eljárásokat a részletesebb intézménytörténeti munkák is alig említik. A kartörténetek folyamatos fejlődésének narratívájába a fegyelmezetlen hallgatók felemlegetése értelemszerűen nem fért bele, az egyetemi-főiskolai pártszervezetekről szóló fejezetekben ugyanakkor ritkán, de előfordul utalás arra, hogy a pártszervezetek az „osztályharc részeként” részt vettek az intézmény „megtisztításában”, ti. az „ellenséges elemek” eltávolításában – az ötvenes évek elején ugyanúgy, mint az „ellenforradalmat” követően.¹⁰³ Ladányi 1986-os monográfiájában a „szektás dogmatizmus” jelentkezésével, illetve visszatérésével összefüggésben utalt a nemkívánatos hallgatók eltávolítására. Ezt olyan „adminisztratív intézkedés”-nek tekintette, amit mint „*egyres kevésbé vonzó teendőket – amelyek ez idő tájt nem kis számban akadtak – a személyzeti osztály, illetve a tanulmányi osztály vezetője vagy a pártszervezet lát el.*”¹⁰⁴ Példaként az Agrártudományi Egyetem 46 erdőmérnök- és 65 állatorvostan-hallgatójának 1951-es eltávolítását, valamint az 1955. márciusi párthatározatot követő kizárásokat említette.¹⁰⁵

A felsőoktatás-történeti irodalom jellegzetes műfajai, ezeken belül a jubileumokhoz kapcsolódó, alkalomszerű intézménytörténeti írások túlsúlya, illetve a szövegek céljától függően eltérő tudományos igény alapvetően 1989/90 után sem változott.¹⁰⁶ A Rákosi-

¹⁰² LADÁNYI 1986. E munka egyes részei némi átdolgozással a pártállami időszak felsőoktatásának mennyiségi és strukturális változásait bemutató, 1989-es kötetébe is átkerültek: LADÁNYI 1989.

¹⁰³ Lásd például: SERFŐZŐ 1968. 20.; KIRSCHNER – LENGYEL 1972. 88.; SZÜTS 1979. 88.

¹⁰⁴ LADÁNYI 1986. 69.

¹⁰⁵ LADÁNYI 1986. 69., 131.

¹⁰⁶ Az egyes felsőoktatási intézmények történetéről áttekintést nyújt: SZÖGI 1994. Felsőoktatás-történeti bibliográfia sajnálatos módon nem jelent meg. Ennek hiányát nem pótolja, de az intézménytörténeti

korszakkal kapcsolatos értékelések és következtetések – a legitimálás kényszerétől megszabadulva – azonban igen. A felsőoktatás átalakítását tekintve is lehetővé vált annak érzékeltetése, ahogyan e szférát a sztálini típusú diktatúrát kiépítő kommunista párt társadalomalakító céljai megvalósítása érdekében megkísérelte totális ellenőrzése alá vonni.

Ennek megfelelően a felsőoktatással foglalkozó kutatások tematikus súlypontjai is áthelyeződtek. Előtérbe került egyrészt a diktatúra totalitását, represszióját érzékeltető, illetve a központi célok megvalósításával szorosan összefüggő intézkedések vizsgálata, másrészt – mivel ez egyáltalán lehetővé vált – nagyobb hangsúly került a pártállami berendezkedéssel való szembenállást kifejező jelenségek feltárására. Az első témacsoportot tekintve több elemzés készült a hallgatóság társadalmi összetételének radikális megváltoztatásáról és ezzel összefüggésben a felvételi rendszer diszkriminatív átalakításáról,¹⁰⁷ az egyetemek autonómiavesztésével, illetve tudományos funkcióik korlátozásával kapcsolatban¹⁰⁸ és a professzori kar átalakításáról (általában a nemkívánatos oktatókat érő diszkrimináció szempontjából).¹⁰⁹ Ugyanakkor kevésbé kutattak a korszak olyan markáns jelenségei, mint az egyetemi pártszervezetek és a DISZ működése, a kötelező marxizmus-leninizmus, a katonai és oroszórák, vagy a felsőoktatás és az állambiztonság kapcsolata.¹¹⁰

1989/90 után kedvelt kutatási témává vált a Rákosi-korszak társadalmi-politikai elképzeléseibe nem vagy kevésbé illeszkedő intézmények, szervezetek és jelenségek vizsgálata. Több írás született az Eötvös Collegiumról,¹¹¹ az egyházi felsőoktatásról,¹¹²

kutatásokhoz jól hasznosítható a Magyar Felsőoktatási Levéltárak Szövetsége által 2006-ban kiadott, a *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig* című munka. Noha a tárgyalt időszakra vonatkozóan viszonylag kevés információt tartalmaz, de eligazít az adott intézmény történetének (2006-ban) releváns szakirodalmában, valamint a kutatásokhoz felhasználható levéltári források tekintetében is: MOLNÁR – ZSIDI 2006. A magyarországi egyetemtörténetírás helyzetéről és eredményeiről legújabbán lásd: SZÖGI 2017.

¹⁰⁷ Lásd: LUKÁCS 1989; LADÁNYI 1994; LADÁNYI 1995; ZSIDI 1995; MAJTÉNYI 2004; SÁSKA 2006; VAJDA 2010; VARGA 2010; NAGY 2015; SOMOGYVÁRI 2015. A nyolcvanas években indult szociológiai kutatások eredményeinek egy részét is ekkor publikálták, illetve egészítették ki: KOVÁCS – ÖRKÉNY 1991; ÖRKÉNY 1991; HAJDU 2007.

¹⁰⁸ Lásd: PÉTERI 2003; KARDOS 2004. Az egyes egyetemi diszciplínák fejlődéstörténetét tekintve a tudomány- és felsőoktatástörténeti megközelítést legmélyrehatóbban a neveléstudomány-történeti kutatások integrálták, lásd például a következő tanulmánykötetek írásait: NÉMETH – BIRÓ – GARAI 2015; NÉMETH – GARAI – SZABÓ 2016.

¹⁰⁹ Lásd: BIRÓ – SZÉKELYI 1996; N. SZABÓ 1999; BORSODI 2011. E munkák közül kiemelkedik Huszár Tibor monográfiája, mely Sántha Kálmán agysebész Akadémiáról való 1951-es kizárásának, illetve a debreceni egyetemről való eltávolításának körülményeit tárja fel: HUSZÁR 1998.

¹¹⁰ Lásd: MICHELLER 1992; BORSODI 2013; KEREPESZKI 2013; VAJDA 2017; ZSEBŐK 2017.

¹¹¹ Lásd: DEÁK 1995; PAKSA 2004; PAPP 2004; GARAI 2014.

¹¹² Lásd: BORSODI 1991; LADÁNYI 2004.

újabb elemzések készültek a népi kollégiumi mozgalomról.¹¹³ A (felsőoktatás-)történeti irodalom egyik legrészletesebben kutatott témája azonban az 1956-os forradalom lett: az utóbbi években – főként az évfordulók környékén – számos visszaemlékezés, eseménytörténeti összefoglaló, forrásközlés jelenik meg a forradalom és az azt követő megtorlás felsőoktatási vonatkozásairól.¹¹⁴

A rendszerváltozást követően a Rákosi-korszak felsőoktatás-politikájáról nem született átfogó, monografikus elemzés. Ladányi Andor a 20. század felsőoktatás-történetét tárgyaló kismonográfiájában – a munka jellegénél fogva rendkívül röviden – a demokratikus átalakulást követő sztálini típusú, monolitikus hatalmi berendezkedés célkitűzéseinek függvényében mutatta be a felsőoktatás átalakítását,¹¹⁵ de ezen túl mindössze a felsőoktatás-politika egy-egy rövidebb időszakáról vagy egy-egy párthatározat kapcsán születtek rövidebb tanulmányok – többségében nem önállóan, hanem a kultúr-, oktatás- vagy tudománypolitika-történet részeként.¹¹⁶

Leszámítva az eleve 1945 után alapított egyetemeket és főiskolákat, a rendszerváltozást követő intézménytörténeti irodalomban meglehetősen ritka, hogy egy-egy felsőoktatási intézmény 20. század második felére eső története önálló tudományos elemzés tárgya legyen. Ez alól Gereon Schuch disszertációja jelent kivételt, aki a politikai berendezkedés változásainak felsőoktatási intézményekre gyakorolt hatását, illetve a változó uralmi igények érvényre juttatásának módozatait és konfliktusait a pécsi egyetem 1939 és 1951 közötti történetén keresztül vizsgálta.¹¹⁷

A rendszerváltozás után, rendszerint valamilyen jubileum apropóján megjelentetett kiadványban – általában az átfogó intézménytörténet részeként – a legtöbb egyetem és főiskola is át-, illetve feldolgozta saját 1945 utáni történetét.¹¹⁸ Az 1989/90 utáni német felsőoktatás-történeti irodalomhoz hasonlóan ezekben a magyar intézménytörténetekben is

¹¹³ Lásd: PATAKI 2005; PAPP 2005.

¹¹⁴ Valamennyi felsőoktatási intézmény forradalmi eseményeit tárgyalja: OSVÁTH – ZSIDI 2007. A felsőoktatási intézmények forradalmi eseményeiről tudományos szempontból legalaposabb tanulmányokat (forrásközlésekkel) lásd: NÉMETHNÉ – SZABÓ – VIDA 2004; NÉMETHNÉ – SZABÓ – VIDA 2009.

¹¹⁵ LADÁNYI 1999. 73–98.

¹¹⁶ Lásd: N. SZABÓ 1991; KARDOS 2000; KARDOS 2012; N. SZABÓ 2015; GARAI 2015; GARAI 2016.

¹¹⁷ SCHUCH 2003.

¹¹⁸ A tudományos feldolgozását igényét mutatja például SZÖGI 2003; OROSZ I. – BARTA 2011; PAPP 2014; FEDELES et al. 2017. — A rendszerváltozást követően – szoros összefüggésben az egyetemi levéltárak megszervezésével és azok közreműködésével – több egyetem és főiskola is jelentetett meg az intézmény történetére vonatkozó forráskiadványokat. Lásd például: FÖLDVÁRINÉ – ZSIDI 1996; ZSIDI 1998; ZSIDI 2001; CSEREY 2002; CSEREY 2003. Az egyetemi levéltárak iratdigitalizálási programja keretében pedig 2015-től a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon húsznál is több, döntően 20. századi intézmény kari, egyetemi, főiskolai tanácsi jegyzőkönyvei is kutathatók (az egyes intézmények iratai eltérő időtávot fednek le). URL: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/egyetemi_jegyzokonyvek/ [2019.07.20.]

rendszerint kétféle beszédmód keveredik.¹¹⁹ Az egyik megközelítés az egyetemi élet folyamatos átpolitizálódását eredményező intézkedések bemutatásával a rendszer diktatórikus, elnyomó jellegét hangsúlyozza, mindenekelőtt az intézményi és személyes mozgástér, az alkotó energiák korlátozottságát és az önállóság szinte teljes hiányát domborítja ki. Azaz az 1945 és 1948 közötti időszakban az új hatalmi berendezkedés erőszakos beavatkozásának első jeleire, a fokozatos autonómiavesztés folyamatára koncentrálnak, mely 1949 és 1953 között válik totálissá, 1956-ra pedig elviselhetetlenné. A másik megközelítés ezzel szemben a diktatúra „hétköznapi túlélésére”, a mostoha körülmények között (azok dacára) elért teljesítmény, az oktatás és a tudományos kutatás színvonalának és fejlődésének bemutatására koncentrálnak. Így az intézménytörténetekre továbbra is az „ellentmondásos fejlődés” narratívája jellemző, de oly módon, hogy a felsőoktatás-politika kezdeményezései általában negatív értékelést kapnak, a „fejlődés”, az eredmények pedig gyakran éppen a korlátozó körülmények *ellenére* születnek.¹²⁰

A társadalmi-politikai rendszer változására adott reflexiók mélysége és differenciáltsága eltérő. Az utóbbi évtizedekben számos terjedelmes és reprezentatív képzés-, illetve intézménytörténeti munka jelent meg, melyek között akad olyan is, amelyből – talán mert szerzője magától értetődőnek vette – szinte alig derül ki, hogy 1948/49-től pártállami diktatúra volt Magyarországon.¹²¹ Ezzel szemben az ELTE, illetve a debreceni egyetem történetét feldolgozó intézménytörténeti kiadványok 1945 utáni időszakot tárgyaló fejezetei szorosan a Rákosi-korszak felsőoktatás-politikájába ágyazottan, számos korabeli forrást felhasználva dolgozzák fel az intézmények történetét.¹²² Ezekben a munkákban is előfordul azonban olykor, hogy az időszakot a politika beavatkozásának, illetve a központi célok érvényesítésének történeteként értelmezik (ami tulajdonképpen egyenesen

¹¹⁹ Vö. HECHLER – PASTERNAK 2013. 40.

¹²⁰ Vö. „1949 nyaratól kezdve nem beszélhetünk egyetemi önállóságról, mindent az MDP Központi vezetőségének határozatai szabtak meg, a felsőoktatásért felelős minisztériumok csupán szolgai végrehajtói voltak ezeknek a határozatoknak. (...) Az egyetemi autonómiának már a csirája sem maradt meg erre az időszakra. A minisztérium, de még inkább az MDP Központi Vezetőségének különböző osztályai, bizottságai folyamatosan beleszóltak a legelemibb dolgokba is. (...) Az állandóan ismétlődő ún. reformok széthlalták az egyetemek működését[,] a folyamatosan fenntartott bizonytalanság és bizalmatlanság légkörében az oktatás színvonala, a minőség egyre kevesebb szerepet kapott. (...) Az, hogy ebben a légkörben az ELTE mégis valamennyire meg tudta őrizni a szakmai jó hírnevét, elsősorban a tanári karának az erőfeszítésén múlt.” BORSODI 2003. 321., 326., 329.

¹²¹ Lásd: MASTALÍRNÉ 2008. A társadalmi-politikai berendezkedésre adott reflexiók hiányában – noha a forradalmat követő disszidálásra utal, mégis – furcsán hat az erdészeti felsőoktatás 200 éves történetéről szóló háromkötetes munkában az a mondat, miszerint: „A fejlődés szépen ívelő folyamatát zavarták meg az 1956-os események.” MASTALÍRNÉ 2008. 71. A diktatórikus berendezkedésre csak a munka második, tantárgytörténeti kötetében történik részletes utalás, ahol viszont – az intézménytörténetek között ritka módon – a katonai és a politikai tárgyak rövid története is szerepel, lásd: LÜKŐ 2008; SARKADY 2008.

¹²² BORSODI 2003; OROSZ I. – BARTA 2011. 289–464.

következik az 1949 és 1953 között „gúzsba kötött” felsőoktatási intézményekről alkotott elképzelésekből), vagy, hogy a korszakot az egyetemi tanácsulések és korabeli jelentések többé-kevésbé annotált leírásával mutatják be.¹²³ Bár az intézménytörténetek az egyetemek és főiskolák kommunista „megszállása” legfőbb ágenseinek a pártszervezeteket és a DISZ-t tekintik, a rendszerváltozás előtti irodalomtól eltérően a pártszervezet története egyáltalán nem, és az ifjúsági szervezet működése is csak ritkán kap önálló fejezetet.¹²⁴ A hallgatók és szervezeteik leggyakrabban a forradalom kapcsán, azon kívül legfeljebb – a „hallgatói élet” és hasonló elnevezésű fejezetekben – kulturális és sporttevékenységeik, jellegzetes hagyományaik bemutatásán keresztül jelennek meg.¹²⁵

Az egyetemi-főiskolai hallgatókkal összefüggő, módszertanilag legmegalapozottabb és újszerű kutatások nem a szűken vett felsőoktatás-történeti, hanem kifejezetten társadalomtörténeti, illetve szociológiai megközelítéseket alkalmazó szerzőktől születtek. Dessewffy Tibor az interpretatív tudásszociológia megközelítései alapján arra kereste a választ, hogy „[h]ogyan és miért csatlakoztak fiatalok bizonyos csoportjai a kommunista mozgalomhoz a második világháború utáni Magyarországon”.¹²⁶ A szerző a kommunista értelmiségi elitképzés központja, az 1949 és 1954 között fennálló Oleg Kosevoj Szovjetösztöndíjas Iskola hallgatóival kapcsolatos vizsgálata során az egykori ösztöndíjasok által megélt tapasztalat, az őket körülvevő világról kialakított sajátos tudáskészlet, és az ezeket formáló intézményi, hatalmi környezet feltárását célozta.¹²⁷

¹²³ Utóbbi probléma legmarkánsabban a Pécsi Orvostudományi Egyetemről szóló munkában figyelhető meg: BENKE 2000.

¹²⁴ A „megszállás” harmadik elemének, a tanulmányi osztálynak a története már 1989/90 előtt sem volt az intézménytörténet része.

¹²⁵ Lásd például: ALBERT et al. 2008/I.; FEDELES et al. 2017. 85–145. — A debreceni egyetem intézménytörténeti kötetében a Horthy-korszakra vonatkozóan az egyes karokról szóló fejezetekben példás hallgató-történeti leírások találhatók a felsőfokú tanulmányok folytatásának feltételeiről, a hallgatóság társadalmi összetételéről stb. Az 1949 utáni időszakot tárgyaló fejezetekben ez azonban némiképp vitatható módon elmaradt, amit a szerkesztők azzal indokoltak, hogy „az önállóvá vált egyetemek mindegyikénél gyakorlatilag ugyanazt kellett volna elmondani, hiszen a centralizált rendszerben mindenütt ugyanaz az ifjúsági szervezet (DISZ, majd KISZ), ugyanaz az állami kollégiumi szisztéma, ugyanaz a központilag meghatározott ösztöndíj rendszer működött, azaz mindhárom egyetem esetében ismételni kellett volna az azonos elemeket.” OROSZ I. – BARTA 2011. 13.

¹²⁶ DESSEWFFY 1999.

¹²⁷ Dessewffy elemzésének elméleti kiindulópontja jelen dolgozat megközelítésével számos hasonlóságot mutat: „Az ember számára a létező valóság az egyén találkozásainak, tapasztalatainak eredője, amely nem mechanikusan és egyértelműen kínálkozik fel a tapasztalásra. Még a legegyszerűbb tapasztalás, a pusztán észlelés is megkívánja az ember aktív részvételét. Ez az alkotó részvétel, ha másban nem is, de a különböző értelmezési lehetőségek választásában nyilvánul meg. (...) [M]i magunk vagyunk azok, akik a minket körülvevő társadalmi valóságot is jelentéssel bíró renddé formáljuk. Ennek során kialakul minden egyén tudatában az a vonatkoztatási keret, a »valóság«, amelyből értelmezései – saját és mások cselekedeteinek megítélése – felépülnek. Természetesen ez a kialakítás nem önkényes, folyamatos visszajelzéseket kell kapnia a társadalmi valóságból. Ha elfogadjuk, hogy az ember a társadalomban ily módon vesz részt, akkor ez nyilván meghatározza a társadalomról való gondolkodás mikéntjét.” DESSEWFFY 1999. 19.

Majtényi György szintén egy, a rendszer által privilegizált(nak mondott) csoporton, a szakérettségiseken keresztül vizsgálta a társadalmi mobilitás hétköznapi tapasztalatait az *Alltagsgeschichte* és az új kultúratörténet megközelítéseit alkalmazva. Kutatása során a „társadalmi mobilitás” és az „új értelmiség” mint fogalmi kategóriák jelentésváltozásaiból kiindulva helyezte szembe a társadalomtörténeti és szociológiai kutatások „strukturaleíró diskurzusát”, valamint a szakérettségizettek személyes élményeit és elképzeléseit. Majtényi amellet érvelt, hogy az egyéni cselekvési lehetőségek, és ezek határainak vizsgálata nélkülözhetetlen az államszocialista rendszer uralmi gyakorlatának megértéséhez, a társadalmi mobilitást pedig a hatalmi szándékok és az egyéni érdekek együttes megvalósulásaként értelmezte.¹²⁸

A szakérettségis kollégiumon belüli mindennapi élet, illetve a kollégisták közti ellentétek érzékeltetésére Majtényi – többek között – a kollégiumi fegyelmi ügyeket hozza példaként. Egy konkrét eset dokumentumainak, illetve az érintett hallgató visszaemlékezésének összevetése során kialakult következtetése szerint ahhoz, hogy az államszocialista diktatúra történelmét ne csak az elnyomás, a hatalmi intézmények működéseként értelmezzük, a kortársak cselekedeteinek, cselekvési lehetőségeinek és szándékainak megismerése szükséges. Az egyén érdekei, a diktatórikus hatalom céljaira adott, saját szemszögéből megfogalmazott válaszai, ti. az *ön-fejűség* formái a diktatúra hétköznapijait teszik láthatóvá, azt a folyamatot, ahogyan a „*diktatúra a kollégisták hétköznapijaiban esetenként magatartásbeli, nyelvi szabályokká, viselkedési mintákká szelidült, amelyekhez az érvényesülés érdekében alkalmazkodniuk kellett.* [sic!]”¹²⁹

A pártállami időszak felsőoktatási fegyelmi eljárásairól – az 1989/90-től kezdődő rehabilitációs folyamat eredményei alapján – mindezedáig egyetlen rövidebb áttekintés született. Kézdi György írása azonban a Kádár-korszak eljárásait tárgyalja, az ötvenes évek eleji esetekkel nem foglalkozik.¹³⁰ Fegyelmi eljárásokra, kizárásokra több intézménytörténeti munka is utal – gyakran a tanulmányi osztállyal és a pártszervezetekkel összefüggésben.¹³¹ Olykor egy-egy ügyet is ismertetnek, de ez elemzés nélkül, pusztán a

¹²⁸ MAJTÉNYI 2005.

¹²⁹ MAJTÉNYI 2005. 161. Majtényi részletesen elemzi C. ügyét, akit 1949-ben zártak ki egy budapesti szakkollégiumból. C. utóbb ismét szakérettségire került, majd 1955-ben – már mint egyetemi hallgatót – a korábbiakhoz részben hasonló vádak alapján kizárták az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Karáról. E második kizárás dokumentumai Majtényi szerint elvesztek, így azt az egykori hallgatóval készített interjú alapján ismerteti (MAJTÉNYI 2005. 152–160.). A két ügy nagyfokú hasonlósága miatt úgy vélem, C. azonos lehet C. Vilmostal, akinek 1955-ös fegyelmi iratanyaga az OM anyagában található, lásd: MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–C17/1956. C. Vilmos és C. Vilmosné [ELTE NYIK] fegyelmi ügye.

¹³⁰ KÉZDI 2000.

¹³¹ BORSODI 2003. 322.; NÁNAY 2005. 210–213.; BARTA 2011a. 290.; BÁRSONY 2011. 339.

„korviszonyokat tükröző”, „hangulatfestő” szerepet tölt be.¹³² A politikai színezetű eljárásokat tekintve két intézmény esetében részletesebb elemzés is készült: Pajkossy Gábor az ELTE bölcsészka, Paczolay Gyula pedig a Veszprémi Vegyipari Egyetem hallgatói elleni eljárásokat dolgozta fel.¹³³ Ennél jóval kiterjedtebb az 1956-os forradalmat követő megtorlásra, illetve az ezzel összefüggésben lefolytatott eljárásokra vonatkozó szakirodalom.¹³⁴ Ezen alkalmi eljárások a berendezkedő kádári hatalom szempontjából egy rendkívüli válsághelyzet következményeinek tömeges kezelését szolgálták, ugyanakkor az eljárások mechanizmusaira vonatkozó megállapítások sok tekintetben a korábbi időszakra is érvényesek.

Az átfogó jellegű írások mellett több, egy-egy konkrét esetről szóló elemzés, forrásközlés, illetve visszaemlékezés született. Keresztes Csaba Krassó György 1955-ös kizárásának dokumentumait közölte, de elemzésében utalt a fegyelmi eljárások bizonyos mechanizmusaira is.¹³⁵ Több visszaemlékezés,¹³⁶ illetve egy elemző tanulmány¹³⁷ is készült a soproni akadémia Ifjúsági Köre egykori tagjainak 1951-es tömeges kizárásáról.¹³⁸

¹³² Lásd például: GAVALLÉR 2002. 263–266.; BÁRSONY 2011. 337. Ez jellemző az egyetlen olyan német – eredetileg doktori disszertációra épülő – kötetre is, amely kifejezetten a felsőoktatási intézményi fegyelmi eljárások vizsgálatát tűzi ki célul (MORGNER 2012). Martin Morgner kb. 400, a jeni egyetemen 1965 és 1989 között zajló eljárást vizsgált, kutatási „módszertanának” bevallottan az „olvasást” választotta (MORGNER 2012. 103.). A részben papír alapon, részben CD-n megjelent, több mint 700 oldalas kötetében az eljárásokat ugyan vétségtípusonként rendezi, ezt követően azonban pusztán eseteleírásokat kapunk, rengeteg illusztratív, oldalakon keresztül szó szerint idézett forrásrészlettel – problémafelvetés vagy értelmezés nélkül. A fegyelmi eljárások témaköre a német felsőoktatás-történeti irodalomban is elhanyagoltnak számít. A különféle intézmény- és ellenállás-történeti munkákban többször felbukkannak utalások az eljárásokra (gyakran eseteleírásaként, a Morgneréhez hasonló beágyazottsággal, lásd például: ALISCH 2011). Morgner munkáján kívül mindeztáig egyetlen másik kifejezetten fegyelmi foglalkozó tanulmányt ismerek, mely az ötvenes évek felsőoktatási fegyelmi eljárásrendjével, vétségtípusaival foglalkozik, és elsősorban későbbi kutatásokkal megválaszolható kérdéseket vet fel. E munka alapján is megállapítható azonban, hogy a szovjet mintát követő magyar és keletnémet tanulmányi és fegyelmi szabályzatok nagyfokú hasonlóságot mutatnak. (WILDNER 2012.) Az egyik legátfogóbb, a keletnémet, a csehszlovák és a lengyel felsőoktatás szovjetizálásáról szóló monográfia szerzője, John Connelly ugyan szisztematikusan nem foglalkozik a fegyelmi eljárásokkal, de részletesen tárgyalja az egyetemek-főiskolák oktatói és hallgatói körében végrehajtott tisztogatásokat, többször is utal fegyelmi problémákra, s egy-egy esetben adatokat is közöl a kizártak számáról: CONNELLY 2000.

¹³³ PACZOLAY 2002; PAJKOSSY 2014. Az, hogy e két intézményben adatok álltak rendelkezésre egy részletesebb elemzéshez, annak köszönhető, hogy a politikai okokból meghurcoltak rendszerváltozást követő rehabilitációja nemcsak az 1956-os forradalmat követő megtorlás érintettjeire, hanem általában a pártállami időszakban sérelmet szenvedett oktatókra és hallgatókra terjedt ki.

¹³⁴ Lásd például: UNGVÁRY 1994; BECK – GERMUSKA 1997. 147–188.; SZABÓ 2006; GERMUSKA 2008; TAKÁCS 2009; ARGEJÓ 2010; PÁL 2017.

¹³⁵ KERESZTES 2013.

¹³⁶ Lásd például: WISNOVSZKY 1998; GHIMESSY – HAJÁK – WISNOVSZKY 2004; BÁNÓ – BÁNÓNÉ 2004; TIMÁR 2005. 108–112.

¹³⁷ HONVÁRI 2001.

¹³⁸ Mivel az időszak szinte legismertebb és legtöbbször feldolgozott esetéről van szó, meglepő, hogy az erdészeti felsőoktatás történetéről szóló háromkötetes munkában mindössze ennyi szerepel az ügyről: „1951. június 1-én főleg a IV. éves hallgatók közül egyik napról a másikra sokakat kizártak az egyetemről, felsőbb szervek utasítására. Ez egyaránt sokkolta az oktatókat és a hallgatókat. Később a kizárt hallgatók közül akik kérvényezték, folytathatták, vagy befejezhatték tanulmányaikat. [sic!]” MASTALÍRNÉ 2008. 70.

Ólmosi Zoltán és Fazekas Csaba egy-egy fegyelmi ügyet feldolgozó, forrásközlő tanulmányai elsősorban azt a kérdést taglalják, hogyan befolyásolta a politikai közhangulat változása az ügy kimenetelét.¹³⁹ Az ötvenes években felsőfokú tanulmányokat végzők visszaemlékezéseiben gyakran felbukkannak fegyelmi ügyekre, kizárásokra történő utalások – az eljárásokat csak külső szemlélőként követők és azok érintettjeként közvetlenül átélőktől egyaránt.¹⁴⁰ Részletesebb leírások utóbbiaktól állnak rendelkezésre, a kizárás ugyanis (főként ha véglegesnek bizonyult) általában markáns fordulópontként jelenik meg az élettörténetekben.

A felsőoktatási fegyelmi eljárások dokumentációinak felhasználásával jómagam egy 1952-es szegedi ügy kapcsán foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy milyen következményekkel jár, ha a fegyelmi megindítását az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) kezdeményezi.¹⁴¹ A pécsi jogi karon és a Pécsi Pedagógiai Főiskolán 1957 tavaszán zajló eljárások segítségével a fegyelmi kádári restaurációban játszott szerepét tekintetem át,¹⁴² egyik utóbbi írásomban pedig a korábbiakban megfogalmazott elméleti és módszertani megfontolások gyakorlati alkalmazására törekedtem egy 1955-ös szegedi csoportos ügy alapján.¹⁴³ Egy másik munkámban a fegyelmi eljárásrendet és a korszakra jellemző tipikus vétségeket tekintetem át,¹⁴⁴ de foglalkoztam a nyilvános, ún. társadalmi bíróságok működésének mechanizmusaival, s ezen belül az adott ügyben nem érintett hallgatók véleménynyilvánításának lehetőségeivel is.¹⁴⁵ Egy további tanulmányban az adatelhallgatásos fegyelmi ügyek kapcsán arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a kizárt hallgatók esetében az adatok elhallgatása jellemző érvényesülési stratégiaként értelmezhető-e.¹⁴⁶ Legutóbbi írásomban a politikai indíttatású fegyelmi ügyek kapcsán az ellenségkeresés egyetemi-főiskolai mechanizmusaival, valamint az uralkodó politikai diskurzustól eltérő hallgatói véleménynyilvánítás lehetőségeivel foglalkoztam.¹⁴⁷

¹³⁹ ÓLMOSI 2008; FAZEKAS 2006.

¹⁴⁰ Lásd például: ROSDY 1996; BEREND 1997; HELLER – KÖBÁNYAI 1999; EÖRSI 2000; BALATINÁ CZ 2001; ILLÉS 2006; VINCE 2015–2016/III.; BUJDOSÓ 2016; FEGYVERES 2016.

¹⁴¹ POLYÁK 2016a.

¹⁴² POLYÁK 2016b.

¹⁴³ POLYÁK 2018.

¹⁴⁴ POLYÁK 2013.

¹⁴⁵ POLYÁK 2017.

¹⁴⁶ POLYÁK 2016c.

¹⁴⁷ POLYÁK 2019.

I.3. A fegyelem és fegyelmezés kérdései a hazai szakirodalomban

Az utóbbi években megnőtt a Rákosi-korszak fegyelmezési mechanizmusaival, illetve különféle fegyelmi eljárásaival kapcsolatos kutatások száma, melyek a mindennapok történetének feltárására irányuló társadalomtörténeti diskurzusba illeszkednek.

A rendszerváltozás utáni magyar jelenkor-történetírásban is kimutatható az – a más posztkommunista országok történetírásához hasonló, a német példa kapcsán már említett – irány, mely kétségbe vonja a totalitarizmus-elméletek magyarázó erejét, és a rendszer működésének jobb megértése érdekében a politikatörténeti megközelítések helyett/mellett a mindennapi társadalmi gyakorlatok feltárását helyezi előtérbe.¹⁴⁸ A nyugat-európai társadalomtörténeti irányzatok elméleti-módszertani megközelítéseinek recepciója már a kilencvenes évek első felében megkezdődött,¹⁴⁹ a kétezres évektől kezdve pedig növekszik azon munkák száma is, melyek már egy-egy hazai témán a gyakorlatban is megkísérlik alkalmazni a mikrotörténelem, az *Alltagsgeschichte*, a posztrevizionista szovjetológia és/vagy az új kultúratörténet ajánlásait.¹⁵⁰ Mára nemcsak e munkák, de az irányzatok hazai recepcióját értékelő írások száma is megszorodott.¹⁵¹

A Rákosi-korszak fegyelmezési mechanizmusaival összefüggésben a legtöbb kutatás az üzemi dolgozók munkafegyelmeivel foglalkozott. E kutatások eredményeinek figyelembevételét a jelen kontextusban elsősorban az indokolja, hogy az ötéves terv számos vonatkozásban a felsőoktatási intézményekre – nemcsak az ott dolgozókra, hanem a hallgatókra is – kiterjedt. A munkafegyelem kérdéseivel kapcsolatban az első szisztematikus, történeti-szociológiai tárgyú elemzés Gyekiczky Tamás nevéhez fűződik, aki a nyolcvanas évek második felében az 1951–52-es munkafegyelmi kampányt, illetve

¹⁴⁸ Az 1990 utáni magyar jelenkor-történeti kutatások nemzetközi trendekbe ágyazott fejlődéstörténetét vázolja: HORVÁTH 2006; TRENCSENYI – APOR 2007. 50–55., 59–63.; APOR 2013; NAGY 2013. 31–49.

¹⁴⁹ Az *Alltagsgeschichte*-ről magyarul lásd a 13 sz. jegyzetet. A mikrotörténelemről (illetve annak hazai és külföldi recepciójáról) lásd: BÓDY 1999; CZOCH 1999; SZEKERES 1999; PAPP – SZIJÁRTÓ 2010; SZIJÁRTÓ 2014. A szovjetológiai kutatásokról lásd: BARTHA 2003. Az új kultúratörténetről: MAJTÉNYI 2005. 234–243. A francia társadalomtörténet-írásról: BÓDY – CZOCH – SONKOLY 1995. A különböző irányzatokról áttekintő elemzés(ek)e)t nyújt: BÓDY – Ö. KOVÁCS 2003; HORVÁTH 2006; APOR 2008; NAGY 2013. 41–45.

¹⁵⁰ A teljesség igénye nélkül: Horváth Sándor Stephen Kotkin Magyitogorszk-kötetéhez hasonlóan a sztálinvárosi mindennapok történetét és a városban élők megéléstörténetét helyezte elemzése középpontjába (HORVÁTH 2004). Majtényi György – már említett munkájában – az *Alltagsgeschichte* és az új kultúrtörténet megközelítéseit alkalmazva írta le az „új értelmiség” ötvenes évek eleji kialakulását (MAJTÉNYI 2005). Nagy Ágnes az 1945 és 1953 közötti lakáshivatali ügyeken keresztül a politikai hatalmat képviselő intézmények és a lakosok interakcióit vizsgálta, a politikai és társadalmi berendezés mindennapi alakulásának folyamatában a társadalom „névtelen tagjainak” alakító szerepére helyezve a hangsúlyt (NAGY 2013). Bolgár Dániel egy ügynökdosszié iratai alapján „az egyszerű emberek hétköznapijaival megküzdő hatalom hétköznapija” koncentrált, arra a folyamatra, ahogy az állambiztonság saját iratain keresztül „elmesélte” magának a „rendszer totalitását” (BOLGÁR 2011).

¹⁵¹ NAGY 2008a; BOLGÁR 2011; SZIJÁRTÓ 2012; NAGY 2013. 35–40., 45–49.; KOLTAI 2018. 29–37.

az ezzel összefüggő fegyelmi és büntetőbírósi ítéleteket vizsgálta.¹⁵² Gyekiczky úgy látta, hogy a fegyelem azáltal vált a politikai rendszer egyik legfőbb értékévé, hogy az MDP központi vezetése a tervtől való elmaradást, valamint a tervgazdaság „üzemzavarai” nyomán kiéleződő társadalmi konfliktusokra adott, lényegében kikényszerített válaszokat – mint a selejttermelést, az önkényes kilépéseket vagy igazolatlan hiányzásokat – a munkafegyelem lazulásával magyarázta. Fegyelem alatt a párt a központilag előírt normák feltétlen betartását értette, melyet adminisztratív kényszerintézkedések és büntetőjogi eszközök alkalmazásával kívánt elérni. Ezek azonban – állapította meg Gyekiczky – nem tudták megakadályozni a kilépéseket és a hiányzásokat, mivel a szankcionált magatartás magából a rendszerből következett: *„a dolgozói magatartások – szociológiailag – a gazdálkodási mechanizmusra adott válaszként, reakcióként értékelhetőek”* – írja.¹⁵³ Gyekiczky arra jut, hogy az adminisztratív kényszerintézkedések, mint amilyen a fegyelmi eljárás is, legfontosabb funkciója az volt, hogy az uralmi viszonyokat megvédjék a dolgozók érdekeivel szemben. Uralmi viszonyokon azonban nem a politikai uralom politikai szervezetrendszerét érti, hanem a gazdasági-szervezeti hierarchiává transzformálódott politikai viszonyokat, a munkaerőgazdálkodás intézményes rendszerét, mely pontosan kijelöli a dolgozó munkamegosztásban elfoglalt helyét. Mivel e pozícióban a társadalmi státusz „ölt alakot”, végeredményben a társadalom uralmi viszonyainak védelméről van szó.¹⁵⁴ A szerző a munkafegyelmi kampánnyal összefüggő büntetőbírósi ítéletek elemzése során azt is megállapította, hogy a munkahelyi konfliktusok ideológiai értékelése a munkaszervezeten belüli tényleges hatalmi- és érdekviszonyokból fakadó ellentéteket fiktív értékekkel (például a norma teljesítése mint becsületbeli kérdés) helyettesítette, ami elsősorban arra szolgált, hogy az ítéletek megalapozatlansága ellenére biztosítsa azok legitimitását.¹⁵⁵

Több szempontból is árnyalták Gyekiczky makrostrukturális vizsgálatának eredményeit az utóbbi évek hazai munkásságtörténeti kutatásai, melyek figyelme az ipari munkásokat ellenőrző és fegyelmező mechanizmusok mellett fokozatosan ezen eszközök alkalmazásának és hatékonyságának (ti. a diktatúrának a) korlátaira, illetve a „munkásellenállás” különféle formáira terelődött.¹⁵⁶ Szűts István Gergely a Közép-Dunántúli Szénbányászati Tröszt 1950 és 1954 közötti munkafegyelmi problémáit a terv

¹⁵² GYEKICZKY 1985a; MAKÓ – GYEKICZKY 1987; GYEKICZKY 1989a.

¹⁵³ GYEKICZKY 1989a. 30.

¹⁵⁴ GYEKICZKY 1989a. 62–63.

¹⁵⁵ GYEKICZKY 1985b; GYEKICZKY 1989b.

¹⁵⁶ Lásd például: PITTAWAY 2003; PITTAWAY 2008 [2012]; BELÉNYI 2009.

teljesíthetlensége mellett a romló munka- és életkörülményekkel, munkaszervezési problémákkal, a bányákban dolgozók heterogén összetételével, eltérő felkészültségével és motivációjával, valamint a represszív intézkedések kontraproduktivitásával hozta összefüggésbe, s arra jutott, hogy e feszültségforrások magukban hordozták a konfliktusok kialakulását, a „fegyelem lazulását”, melynek szankcionálásakor azonban a munkások közötti szolidaritás jelei is megmutatkoztak.¹⁵⁷ Legutóbb Kiss András a Csepeli Autógyáron belüli fegyelmezési mechanizmusokra vonatkozó kutatásának első eredményeként az autógyári munkásokra jellemző munkafegyelmi vétség típusokat kategorizálta. Munkájának leginkább figyelemfelkeltő megállapításai a büntetéseket elkerülhetővé tevő vagy azokat mérséklő informális gyakorlatokra vonatkoznak.¹⁵⁸

Az utóbbi időben fokozottabb figyelem irányult a párt belső fegyelmezési gyakorlatára is. Borsodi Csaba az ELTE BTK Ókortudományi Intézetének igazgatója, Szabó Árpád 1951–1952-es pártfegyelmi ügyén keresztül elsősorban a bölcsészkar ötvenes évek eleji sajátos, belső légkörének leírásához szolgáltatott adalékot, az ügy dokumentumainak részletes közlésével pedig a párttagság, a baloldali elkötelezettség és a szakmai-tudományos integritás összeegyeztethetőségének nehézségeire világított rá.¹⁵⁹ Huhák Heléna pedig az Érmelléki úti Központi Pártiskolán 1948-ban lezajlott két pártfegyelmi ügy elemzésével jellemezte a pártiskola ideológiától túlfűtött, mesterséges környezetét és a beiskolázottakra nehezülő nyomást, a nevelés kollektív, rituálászerű formái közé illesztve a nyilvános fegyelmi tárgyalást.¹⁶⁰

A Rákosi-korszak (párt)fegyelmi eljárásaira vonatkozó legszisztematikusabb elemzést Koltai Gábor készítette. Doktori disszertációjában az MDP belső fegyelmezési rendszerét vizsgálta a főváros VIII. Kerületi Pártbizottsága előtt 1948 és 1956 között lefolytatott pártfegyelmi ügyek alapján.¹⁶¹ Munkája elméleti kiindulópontját a mindennapok történetét és a diktatúra korlátainak feltárását célzó történeti irányzatok jelentik, mivel úgy véli, hogy a pártfegyelmi ügyek alapján megragadhatók az egyének aktív, a politikai hatalom intézményeit is formálni képes hétköznapi gyakorlatai. Ezek leírására azonban Foucault fegyelmi hatalomról alkotott elméleti modelljét nem tartja alkalmasnak, mivel – véleménye szerint – Foucault-nál „*a hatalom hiába decentrált, nincs kölcsönösségi kapcsolat az*

¹⁵⁷ SZÚTS 2012; SZÚTS 2018.

¹⁵⁸ KISS A. 2018.

¹⁵⁹ BORSODI 2011.

¹⁶⁰ HUHÁK 2016.

¹⁶¹ A disszertáció kibővített formában nyomtatásban is megjelent: KOLTAI 2018.

alávetettekkel.”¹⁶² Ezért Foucault helyett inkább Michel de Certeau – Foucault hatalomfelfogását továbbfejlesztő – elméletét részesíti előnyben, mely szerint az uralomnak alávetett egyének ugyan átveszik a rájuk erőltetett gazdasági és társadalmi rend szabályait, de különféle „hétköznapi praktikák” alkalmazásával képesek ezeken „lazítani” is.¹⁶³ Koltai elemzése a párt által elvárt viselkedési és erkölcsi normák feltérképezéséből indul ki, melyeket a társadalom többsége felé közvetíteni kívánt elvárások tekintetében is irányadónak tart. A pártbizottság konkrét fegyelmi gyakorlatát a büntetés- és vétség típusokra koncentráló statisztikai elemzés alapján vizsgálja, nem titkoltan azzal a szándékkal, hogy a kutatás módszertanát, eredményeit a hasonló témákat vizsgáló elemzések is felhasználhassák. E megközelítés alkalmazásával – statisztikai alapon is – azonosítani tudja a párt „célkeresztjében” szereplőket, illetve az aktuális ellenségkategóriák változását, a gazdasági és munkahelyi viszonyokra való rátelepedésen túl a magánéletbe való konkrét beavatkozás szándékát, és általában a (párt)fegyelmezési mechanizmusok működésének korlátait is.¹⁶⁴

Az általa javasolt módszertanra épülő statisztikai elemzések elvégzésére azonban nem vállalkozhattam, a felsőoktatási fegyelmi iratanyag jellege ugyanis eltér a Koltai által leírttól. Míg Koltai sajnálattal jegyzi meg, hogy a pártfegyelmi ügyiratok elsősorban „*nem a vaskos jegyzőkönyvekkel, önéletrajzokkal és fellebbezésekkel, vagyis a személyes hangot is valamelyest visszaadó iratokkal jellemezhető*”,¹⁶⁵ az egyetemi-főiskolai fegyelmi esetében azonban éppen ez a helyzet.

I.4. A fegyelmi dokumentáció mint forrás

A kutatás legfontosabb forrásanyagát a felsőoktatási intézmények felett felügyeletet gyakorló minisztériumoknak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött iratanyaga jelenti.

Az oktatásügy állami irányítása 1951 májusáig a VKM-hez tartozott, ezen belül a felsőoktatás szervezeti, tanulmányi, személyi és dologi kérdéseiben a Felsőoktatási és

¹⁶² KOLTAI 2018. 39.

¹⁶³ Michel de Certeau-nak a cselekvők hétköznapi praktikáiról alkotott nézeteiről magyarul bővebben lásd: SZEKERES 2006; BERGER 2008.

¹⁶⁴ Koltai kutatása egyetemi pártszervezeteket is érintett. Az orvoskar, később Budapesti Orvostudományi Egyetem pártszervezetének fegyelmi ügyei kapcsán megjegyzi: a pártszervezet magas fegyelmi esetszámát a régi orvostudományi szembeni bizalmatlanság jeleként (is) lehet értelmezni, az alacsonyabb kizárási arány azonban arra is utal, hogy a kerületi pártszervezet az egyetemmel – ahogy Koltai fogalmaz – „csinján bánt”, s a pártfegyelmi büntetéseket inkább nevelő, mintsem megtorló eszközként használták. KOLTAI 2018. 162.

¹⁶⁵ KOLTAI 2018. 48.

Tudományos Főosztály volt illetékes. 1951-től a vallási ügyeket az Állami Egyházügyi Hivatal kezelte, az oktatásügy pedig a Darvas József által vezetett Közoktatásügyi Minisztériumhoz (KM) került, melyen belül a felsőoktatás kérdéseivel két főosztály is foglalkozott. A műszaki felsőoktatási intézmények, intézetek, akadémiák és szakérettségis tanfolyamok általános oktatási-nevelési, elvi, pedagógiai, tanszer- és személyzeti stb. ügyei a Műszaki Egyetemi Főosztályhoz, míg minden más egyetem, főiskola, tanfolyam a Tudományegyetemi Főosztályhoz tartozott.¹⁶⁶ 1952 végén – egy évvel korábbi, de már a Szovjetunióban is meghaladott mintára hivatkozva – létrejött a Felsőoktatási Minisztérium (FM), élén Erdey-Grúz Tiborral, ám alig fél évvel később az FM és a KM összeolvasztásával az oktatásügy ismét egyetlen, a szintén Erdey-Grúz által vezetett Oktatásügyi Minisztérium (OM) irányítása alá került.¹⁶⁷ Ezen belül a felsőoktatás kérdéseivel a Felsőoktatási Főosztály foglalkozott, melyen belül öt – Tudományegyetemi, Műszaki Egyetemi, Pedagógiai Főiskolai, Módszertani és Pénzügyi – osztály (valamint a Felsőoktatási Szemle Szerkesztősége) működött.¹⁶⁸ Az OM helyét 1957. január 1-jével a Művelődésügyi Minisztérium (MM) vette át.

A mindenkori (felső)oktatási minisztérium felelt azért, hogy valamennyi egyetem és főiskola oktató- és nevelőmunkájában egységes elvi, pedagógiai és módszertani szempontok érvényesüljenek, irányította a marxizmus-leninizmus, az orosz nyelv és a testnevelés oktatását, valamint hatáskörébe tartozott az egységes ösztöndíj-politika kidolgozása is.¹⁶⁹ Az egyes felsőoktatási intézmények azonban – szovjet mintára – a „termeléssel való kapcsolat erősítése” érdekében a profiljuknak megfelelő szakminisztérium irányítása alá kerültek. A decentralizáció 1953 nyarán (az önálló Felsőoktatási Minisztérium néhány hónapos működése alatt) érte el csúcspontját: ekkor 32 felsőoktatási intézmény felett 11 minisztérium gyakorolt felügyeletet.¹⁷⁰ Az FM Oktatásügyi Minisztériumba való beolvasztása után a felügyeletet gyakorló társmisztériumok, illetve főhatóságok száma nyolcra csökkent.

¹⁶⁶ T. KISS 1993. 114.

¹⁶⁷ A minisztériumok szervezetéről, irányításáról bővebben lásd: LADÁNYI 1986. 228–229.; T. KISS 1993. 90–120.; továbbá az oktatást és művelődést irányító minisztériumok vezetőtestületeinek napirendi jegyzékeit közlő kötet bevezetőit: KERESZTES 2009. 47., 77., 86.

¹⁶⁸ T. KISS 1993. 120.

¹⁶⁹ MNL OL XIX-I-2-k. OM Kollégiumának (a továbbiakban: KOLL) 1953. november 26-i ülése, 1. pont: A felsőoktatás egységes irányításának biztosítása a társmisztériumok felsőoktatási intézményeiben.

¹⁷⁰ LADÁNYI 1986. 36–38.

1. sz. táblázat
A felsőoktatási intézmények felügyeletének megoszlása (1953. november)¹⁷¹

Felügyeletet gyakorló minisztérium	Felsőoktatási intézmény
Bel- és Külkereskedelmi Minisztérium	Kereskedelmi Akadémia
Egészségügyi Minisztérium	Budapesti Orvostudományi Egyetem
	Debreceni Orvostudományi Egyetem
	Pécsi Orvostudományi Egyetem
	Szegedi Orvostudományi Egyetem
Földművelésügyi Minisztérium	Agrártudományi Egyetem
	Állatorvostudományi Főiskola
	Erdőmérnöki Főiskola
	Kertészeti és Szőlészeti Főiskola
	Debreceni Mezőgazdasági Akadémia
Külügyminisztérium	Külügyi Főiskola
Népművelési Minisztérium	Iparművészeti Főiskola
	Képzőművészeti Főiskola
	Színház- és Filmművészeti Főiskola
	Zeneművészeti Főiskola
Oktatásügyi Minisztérium	Eötvös Loránd Tudományegyetem és karai
	Kossuth Lajos Tudományegyetem és karai
	Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
	Szegedi Tudományegyetem és karai
	Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskola (Budapest)
	Egri Pedagógiai Főiskola
	Pécsi Pedagógiai Főiskola
	Szegedi Pedagógiai Főiskola
	Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola
	Idegen Nyelvek Főiskolája
	Budapesti Műszaki Egyetem
	Közlekedési Műszaki Egyetem
	Nehézipari Műszaki Egyetem (Miskolc)
	Veszprémi Vegyipari Egyetem
Műszaki Tanárképző Főiskola	
Pénzügyminisztérium	Közgazdaságtudományi Egyetem
	Számviteli Főiskola
Országos Testnevelési és Sportbizottság ¹⁷²	Testnevelési Főiskola

¹⁷¹ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. november 26-i ülése, 1. pont: A felsőoktatás egységes irányításának biztosítása a társmisztériumok felsőoktatási intézményeiben.

¹⁷² 1948-ban a testnevelési és sportügyek irányítására létesült a VKM-ben az Országos Sport Hivatal (OSH), vezetőjét a Minisztertanács nevezte ki. 1951-ben a VKM-mel együtt az OSH is megszűnt, helyét – szintén a Minisztertanács alá rendelve – az Országos Testnevelési és Sportbizottság vette át, mely magába foglalta valamennyi testneveléssel és sporttal foglalkozó állami és társadalmi szervezetet. T. KISS 1993. 102., 111.

A kutatáshoz felhasználható forrásanyag a különféle minisztériumi fondokban meglehetősen szétszórtan található. Egyrészt 1951-ig a fegyelmi ügyekben a kari/egyetemi tanácsok rendelkeztek döntési jogosultsággal, határozatukat pedig csak abban az esetben kellett felterjeszteniük a VKM-be, ha a hallgató valamennyi egyetemről való kizárását kezdeményezték. A VKM iratanyagában e dokumentumok – meglehetősen hiányosan – az egyes karok, főiskolák állagaiban találhatóak (ha egyáltalán), így az 1948 és 1951 között zajló eljárásokat döntően a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon közzétett egyetemi, kari és főiskolai tanácsi jegyzőkönyvekből, illetve az 1953 után zajló felülvizsgálatok anyagából tudtam rekonstruálni (ekkor ugyanis a dokumentációhoz általában az évekkel korábbi eljárás iratait is csatolták). 1951 után az intézményből való kitiltással, illetve az ország összes felsőoktatási intézményéből való kizárási javaslattal végződő ügyek dokumentációját, illetve az ezekben születő fellebbezéseket a felügyeletet gyakorló miniszterhez kellett felterjeszteni. Ebből adódóan a forrásbázis kiterjedtsége, valamint az a tény, hogy az Országos Levéltárban őrzött, 1945 utáni iratanyag kutathatósága az utóbbi években gyakorlati okok miatt korlátozottá vált, a kutatási terület szűkítését igényelte. Így a forrásfeltárás döntően – de nem kizárólag – a mindenkori oktatási minisztérium által felügyelt egyetemek és főiskolák fegyelmi ügyeire terjedt ki.

E felsőoktatási intézményekben egy 1953. novemberi kimutatás szerint az összes hallgató 75%-a tanult.¹⁷³ A minisztérium iratanyagában azonban – szerencsés módon – nemcsak a felügyelete alá tartozó intézményekből származó dokumentáció található meg. Az 1951. évi fegyelmi szabályzat szerint ugyanis az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárási határozat meghozatalát az illetékes miniszternek valamennyi, felsőfokú intézmény felett felügyeletet gyakorló minisztériummal egyeztetnie kellett.¹⁷⁴ A hosszadalmas ügyintézésel járó gyakorlatot 1953-ban, az FM létrehozásakor megváltoztatták, ekkortól a legsúlyosabb fegyelmi büntetés kiszabása, valamint az ezekben az ügyekben született fellebbezések elbírálása kizárólag a mindenkori oktatási miniszter hatáskörébe került.¹⁷⁵ A hivatalos ügyrenden kívül azonban az oktatási minisztérium gyakran kért jelentéseket a csekélyebb súlyú fegyelmi ügyekről a felügyelete alá nem tartozó intézményekből is, például a vizsgaelmaradás vagy a tanulmányaikat önkéntesen megszakítók ügyében, például azért, hogy elbírálhassa, egy-egy intézmény mindent

¹⁷³ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. november 26-i ülése, 1. pont: A felsőoktatás egységes irányításának biztosítása a társmisztériumok felsőoktatási intézményeiben.

¹⁷⁴ TFVSZ 1951. 26. § (7).

¹⁷⁵ FSZ 1953. (3/c); FSZ 1955. 3. § (3).

megett-e a „munkás- és parasztszármazású”¹⁷⁶ hallgatók tanulmányainak biztosítása érdekében. Az egyes minisztériumok közötti kapcsolat azonban e téren egyenetlen volt, így például az agrártudományi vagy orvosegyetemi ügyek – valós arányaikhoz képest – csekélyebb számban fordulnak elő az iratanyagban.

A feltárható iratmennyiséget ezen túl az iratmegmaradás esetlegességei is befolyásolták. A mindenkori oktatási minisztériumban őrzött fegyelmi dokumentáció ugyanis még a felügyelt intézmények vonatkozásában sem teljes körű, de ugyanez állapítható meg az egyes egyetemek és főiskolák egyetemi levéltárakban őrzött iratanyagáról is. Így például: a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán (PTE ÁJK) lefolytatott fegyelmi eljárásokkal kapcsolatos iratok a PTE Egyetemi Levéltárában és az oktatási minisztériumok iratanyagában is fellelhetők. Ugyanakkor mindkét helyen található olyan dokumentáció, amely – valamilyen oknál fogva – a másik anyagából hiányzik, sőt, az intézmény egyéb irataiban található utalás olyan fegyelmi eljárásokra is, melyek iratai egyetlen helyen sem bukkantak (még) fel. Az egyes egyetemek és főiskolák felsőoktatási levéltárakban őrzött fegyelmi dokumentációjának szisztematikus feltárása számos problémát vet fel. A minisztériumi és levéltári iratanyagok összevetése például nem minden esetben végezhető el, a Pécsi Pedagógiai Főiskola (PPF) vagy éppen a szegedi felsőoktatási intézmények levéltári iratanyagában ugyanis elvétve található csak fegyelmi dokumentáció.¹⁷⁷ Ezekből pedig az derül ki, hogy az esetek nagy részében a minisztériumi anyag részletesebb, ugyanis az intézmények számos olyan eredeti iratot is felterjesztettek, melyeket saját irattárukban másolatként sem őriztek meg. Bár egy ilyen szisztematikus feltárás kísérlete semmiképp sem lenne haszontalan, az utóbbi évek kutatási akadályai miatt erre nem vállalkozhattam.

A teljes körű feltárást akadályozó, említett tényezők már a kutatás elején nyilvánvalóvá tették, hogy az iratanyag jellege nem teszi lehetővé – a Koltai Gábor által javasolt módszertanra épülő – statisztikai elemzések elvégzését. Mindemellett természetesen indokolt néhány számadattal jellemezni a dolgozat elkészítése során feldolgozott fegyelmi ügyeket. A kutatáshoz *valamivel több mint ezer fegyelmi esetet* azonosítottam. Olyan

¹⁷⁶ A *származási* vagy *társadalmi kategóriák* sematikuságára és értelmezési lehetőségeik ebből eredő korlátaira már többen rámutattak, például: LADÁNYI 1994. 44.; MAJTÉNYI 2004. 73.; MAJTÉNYI 2005. 36.; SÁSKA 2006. 598., 3. sz. jegyzet; NAGY 2015. — Dolgozatomban – Majtényi Györgyöt követve – a kategória-megnevezéseket idézőjelben használom. A származási kategorizálás gyakorlatával részletesen foglalkozom a VI. sz. fejezetben.

¹⁷⁷ A szegedi felsőoktatási intézmények levéltári iratanyagára vonatkozóan: Vajda Tamás közlése.

ügyeket vizsgáltam, melyekben a fegyelmi büntetés 1948 és 1956 ősze között született.¹⁷⁸ Az esetek megközelítőleg felét tudományegyetemi karok természettudományi, jogi, illetve bölcsészkarain, harmadát műszaki, közgazdasági és agrárfelsőoktatási intézményekben bonyolították le, ezen túl főként pedagógiai főiskolák, kisebb arányban művészeti intézmények, orvostudományi egyetemek, valamint egyéb felsőoktatási intézmények (Idegen Nyelvek Főiskolája, Testnevelési Főiskola) fegyelmi eseteinek vizsgálatára nyílt mód. A feldolgozott esetek fele fővárosi, nagyjából fele vidéki felsőoktatási intézményekhez köthető, kb. negyven esetben az eljárást lefolytató intézményt nem sikerült azonosítani.¹⁷⁹

A fegyelmi büntetés tényét és okát közlő határozatokon túl több mint 350 esetben a tárgyalás jegyzőkönyve is rendelkezésemre állt. Nagyjából 300 esetben vizsgálhattam a hallgató által beadott kérvényeket (egy-egy ügyben akár többet is), kb. 270 ügyben pedig a minisztérium Fegyelmi Bizottsága által készített feljegyzéseket is. Mindez azt jelenti, hogy az azonosított esetek több mint felében használhattam olyan forrást, amely az eljárás körülményeiről is bővebb információt szolgáltatott.

A feldolgozott eseteknek több mint kétharmada zárult az adott intézményből részleges kitiltással, kizárással vagy az ország összes felsőoktatási intézményéből való kizárással. Bár a kutatás során elsősorban a kitiltott vagy kizárt hallgatók ügyeivel foglalkozom, a vizsgálatból a csekélyebb büntetéssel végződő eseteket sem zártam ki, hiszen ezek alapján

¹⁷⁸ Míg az elsőfokú fegyelmi büntetést rendszerint rövid idő alatt meghozták, a fellebbezések elbírálása jóval hosszabb időt vett igénybe, így egy-egy ügy – főként, ha a hallgató 1953 után felülvizsgálatot kért – akár évekig is elhúzódhatott. Így például néhány esetben csak 1957-ben született döntés. A forradalom után benyújtott fellebbezéseket és elbírálásukat jelen kutatás során részletesen nem vizsgáltam.

¹⁷⁹ A kutatás során a következő intézményekhez köthető fegyelmi esetek feltárására került sor: Agrártudományi Egyetem karai, Állatorvosi Főiskola, Budapesti Műszaki Egyetem karai, Budapesti Orvostudományi Egyetem, Budapesti Pedagógiai Főiskola, Debreceni Mezőgazdasági Akadémia, Debreceni Orvostudományi Egyetem, Debreceni (1952-től Kossuth Lajos) Tudományegyetem karai, Építőipari Műszaki Egyetem, Budapesti (1950-től Eötvös Loránd) Tudományegyetem karai, Egri Pedagógiai Főiskola, Idegen Nyelvek Főiskolája, Iparművészeti Főiskola, Képzőművészeti Főiskola, Kertészeti és Szőlészeti Főiskola, Közgazdasági Főiskola, Közgazdaságtudományi Egyetem, Közlekedési Műszaki Egyetem, Mezőgazdasági Gépészmérnöki Főiskola, Műszaki Tanárképző Főiskola, Pécsi Orvostudományi Egyetem, Pécsi Pedagógiai Főiskola, Pécsi Tudományegyetem, (1952-től Rákosi Mátyás) Nehézipari Műszaki Egyetem, Színház- és Filmművészeti Főiskola, Szegedi Orvostudományi Egyetem, Szegedi Pedagógiai Főiskola, Szegedi Tudományegyetem karai, Testnevelési Főiskola, Veszprémi Vegyipari Egyetem. Az esetek tanévenkénti, vétségtípusonkénti megoszlására a későbbiekben még kitérek, de részletes statisztikát nem készítettem. Egyrészt, mert az iratfeltárás említett esetlegességei miatt ez a táblázat *kizárólag* a jelen kutatásban feltárt fegyelmi ügyek adatait tartalmazná, így pusztán önreferenciális következtetések levonására lenne alkalmas, s önmagában akkor is félrevezető lehet, ha az adatsorok egyes esetekben – például a tanévenkénti megoszlás tekintetében – megfelelnek a más forrásokból kiolvasható tendenciáknak. Másrészt – a későbbiekben még részletezendő okokból – úgy vélem, a rendelkezésre álló írásos dokumentáció egyes esetekben éppen a korabeli fegyelmi gyakorlat *valóságának* elleplezésére szolgált. Ezt pedig egy valamennyi fegyelmi esetre kiterjedő vizsgálat és statisztika is homályban hagyná.

állapítható meg például, hogy a döntéshozók milyen súllyal vették figyelembe az enyhítő körülményeket.¹⁸⁰

A feldolgozott esetek, valamint az összes, 1949 és 1956 között kizárt hallgató számának viszonyát nehéz megítélni. Utóbbira vonatkozóan mindeztidáig a minisztériumi iratok között nem találtam – akár csak egy-egy tanévre nézve is – használható kimutatást.¹⁸¹ Félrevezetőnek bizonyult, hogy a kizárt hallgatók számát az egyes felsőoktatási intézményeknek küldött tájékoztatók alapján becsüljem meg. Az a gyakorlat, hogy a miniszter közölte az egyes egyetemekkel és főiskolákkal a kizárt hallgatók adatait, elsősorban az összes felsőoktatási intézményből kizártak esetén volt jellemző, de ez is meglehetősen esetlegesen történt. Saját adataim alapján az Oktatásügyi Minisztérium közlönyében ismertetett – egyes hallgatók kizárásáról vagy fegyelmi büntetésük hatálytalanításáról szóló – határozatok sem tekinthetők olyan adatforrásnak, melyekre az esetek számát tekintve hagyatkozni lehet.¹⁸² Mindezek mellett a kutatás során az is bebizonyosodott – ahogy erre a későbbiekben részletesebben is kitérek majd –, hogy a kizárt hallgatók száma nem azonos az eltávolított hallgatók számával, így ha arra vagyunk kíváncsiak, hány hallgatót kényszerítettek valamilyen okból tanulmányai abbahagyására, egy, a hivatalos fegyelmi eljárásokra épülő statisztika csak megközelítő képet nyújthat, de teljeset nem.

Pajkossy Gábor utal rá, hogy amikor az ELTE bölcsészkarán lefolytatott eljárásokat vizsgáló bizottság 1995-ben a kari tanács előtt ismertette eredményeit, egy meg nem

¹⁸⁰ Mindezeket túl a dolgozatban feldolgozott esetek között olyanok is találhatóak, amelyekben végül nem indult fegyelmi eljárás vagy éppen felmentéssel végződtek, de a felsőoktatási intézmény az ügy dokumentációját véleményezésre beküldte a minisztériumba. Itt döntően olyan, az intézmények számára különösen kellemetlen esetekről volt szó, amikor egy-egy ügy híre egészen Rákosiig eljutott, vagy például cikkezett róla a *Szabad Ifjúság*.

¹⁸¹ Ugyanezzel a problémával találkozott Koltai Gábor a pártfegyelmi ügyek kutatása során: KOLTAI 2018. 123. — Nem zárható ki, hogy a kimutatások hiánya a forrásfeltárás részlegességéből fakad, ugyanakkor a korabeli állami és pártszervezetekre jellemző adminisztrációs káoszról fakadóan nem is meglepő. Vö. KNAUSZ 1988 [1998]. 86.; GERGELY 2012. 170.

¹⁸² A *Közoktatásügyi Közlöny* nem közölt adatokat az egyetemi-főiskolai hallgatók kizárásáról. Az FM rövid fennállása alatt, 1953. március 5. és június 30. között kiadott *Felsőoktatási Közlöny* már rendszeresen megadta a valamennyi egyetemről és főiskoláról kizárt hallgatók neveit, de hiányosan. Így például az a tizenegy hallgató sem szerepel e közleményekben, akiknek kizárásáról az FM 1953. március 18-án valamennyi felsőoktatási intézményt értesített (PTE EL VIII.202.b. 847–1/1953. Kizárások az ország összes egyetemeiről és főiskolájáról. Budapest, 1953. március 18.) Az *Oktatásügyi Közlöny* 1954-ben 12 hallgató valamennyi egyetemről és főiskoláról való kizárásáról adott hírt, míg saját kutatásaim szerint ebben az évben legalább 16 hallgatót sújtottak e büntetéssel. Ebben az évben a *Közlöny* tíz hallgató fegyelmi büntetésének hatálytalanításáról vagy továbbtanulásának engedélyezéséről számolt be, az általam feltárt adatok alapján azonban további tizenhárom ügyben született pozitív döntés. Az 1955-ös évben az arány még rosszabb: *Közlöny* 14 valamennyi egyetemről és főiskoláról kizárt hallgatót említett, és két fegyelmi büntetés hatálytalanításáról tudósított. Saját kutatásom szerint azonban ebben az évben 27 hallgató részesült a legsúlyosabb fegyelmi büntetésben, s tizenkét esetben született pozitív döntés a felülvizsgálat során.

nevezett és a cikk megszületésekor már elhunyt professzor az ötvenes évek első felére vonatkozó megállapításokat, miszerint 1950 és 1956 között 96 hallgató ellen indult politikai indíttatású eljárás, elfogadhatatlannak nevezte, „*mondván, hogy akkoriban valójában »százával« rúgták ki, nyíltan politikai vagy látszólag nem politikai okokból, a hallgatókat.*”¹⁸³ Pajkossy megjegyezte, hogy részletes dokumentáció valóban csak az 1951/52. tanévtől állt rendelkezésre, így az 1948 és 1951 közötti időszakra vonatkozóan csak olyan eseteket tudtak rekonstruálni, amelynek érintettje – összesen 14 hallgató – 1953 után ügyének felülvizsgálatát kérte: „*A többiek számát megbecsülni sem tudjuk, bár azt sem gondoljuk, hogy valóban »százakról« lenne szó.*” – tette hozzá.¹⁸⁴ A két megállapítás közti ellentmondás feloldására a későbbiekben még visszatérek,¹⁸⁵ ezen a ponton mindössze arra utalnék, hogy bármelyik álláspont felé hajlunk is, annyi bizonyos, hogy a kizárt hallgatók a felsőfokú tanulmányokat folytatók csekélyebb hányadát jelentették. Ezzel a megállapítással korántsem a fegyelmezési mechanizmusok represszív jellegét kívánom jellemezni, hanem arra utalok, hogy a fegyelmi ügyekben érintettek megnyilvánulásai önmagukban nem reprezentálják *valamennyi* hallgató ötvenes évek eleji magatartását, kirajzolják viszont korabeli mozgásterüket.

A fegyelmi eljárás alapidokumentumai a tárgyalás *jegyzőkönyve*, a fegyelmi bizottság *javaslata*, valamint a büntetésről szóló *elsőfokú határozat*, a hallgató *fellebbezése* (ha született), a minisztérium Fegyelmi Bizottságának *feljegyzése*, végül pedig a *miniszteri határozat*. A dokumentációba ezeken túl bármilyen, az ügygel valamilyen módon összefüggő irat bekerülhetett, így például az intézmény figyelmét a vétségre felhívó feljelentő levél vagy előzetes feljegyzés, a bizottság tagjainak megbízólevele, vagy a megvádolt hallgató tárgyalásra való beidézése. Mivel a tárgyalás során a bizottságnak nemcsak a konkrét vétséget, hanem a hallgató családi körülményeit és magatartását általában is vizsgálnia kellett, a dokumentáció a hallgató önéletrajzait, jellemzését, vagy a róla beszerzett (lakóhelyi, munkahelyi, tanszéki) véleményeket is tartalmazhatta.

A központi hatalom által előállított iratok társadalomtörténeti forrásként való használatának buktatóira és módszertani kihívásaira többen is felhívták a figyelmet.¹⁸⁶ A kérdéssel az ötvenes évek eleji büntetőperek kapcsán Farkas Gyöngyi, az 1956-os

¹⁸³ PAJKOSSY 2014.

¹⁸⁴ PAJKOSSY 2014.

¹⁸⁵ Lásd a VIII.3. sz. fejezetet.

¹⁸⁶ Lásd például: FULBROOK 1996. 275–280.; GYÁNI 2008. 10.; APOR 2008. 15–16., 29.; Ö. KOVÁCS 2012. 19., 45. A pártfegyelmi ügyekben született dokumentumok forrásértékét, az elbeszélhető történetek sokféleségét vizsgálja meg: KOLTAI 2009; KOLTAI 2018. 51.

forradalommal összefüggő állambiztonsági kihallgatási jegyzőkönyvek kapcsán pedig Takács Tibor részletesen is foglalkozott.¹⁸⁷ Megállapításaik a felsőoktatási fegyelmi eljárás során keletkezett iratok értelmezése során is hasznosnak bizonyultak, mivel lényegében azonos szituációról (egy vétség/büntett körülményeinek, az elkövető indokainak felderítéséről) van szó. Ugyanakkor legalább két lényeges eltérés is mutatkozik: egyrészt a fegyelmi eljárások esetében semmi sem utal fizikai kényszerítőeszközök alkalmazására vagy akár ezzel való fenyegetésre, és (értelemszerűen) a megvádolt hallgató sem került letartóztatásba. Másrészt a vizsgálatot nem „hivatásos”, azaz azt kizárólagos vagy legalábbis elsődleges munkaköri feladatként ellátó, erre szakmailag felkészített személyek végezték.¹⁸⁸

A fegyelmi eljárások alapidokumentumai – a büntetőperrek anyagához hasonlóan – közvetve vagy közvetlenül egymásból építkező konstrukciók.¹⁸⁹ A megvádolt hallgató és a tanúk meghallgatásuk¹⁹⁰ során először szóban nyilatkoztak a vád alapját képező eset körülményeiről. E szóbeli közlések – Farkas Gyöngyi szavaival: az „esetről létrehozott első elbeszélések”¹⁹¹ – nem a vétség körülményeinek lehető legpontosabb, a „valósághoz” legközelebb álló reprodukciói, hanem maguk is konstrukciók, melyeket az elbeszélők saját emlékei, a felidézés körülményei (például a fegyelmi büntetés veszélye), de a bizottság kérdései is befolyásoltak, vagyis emlékezeti folyamatok és választott érvelési stratégiák eredményeként jöttek létre.¹⁹² (Ami persze nem zárja ki, hogy a meghallgatottak ne törekedhettek az események általuk vélt lehető legpontosabb leírására, véleményük legőszintébb kifejtésére.)

A történész e szóbeli közléseket nem tudja közvetlenül vizsgálni. A tárgyalások során ugyanis *nem szó szerinti jegyzőkönyveket* vettek fel, sőt, gyakran előfordult, hogy azt csak utólag készítették el, ezért e dokumentumok a meghallgatásokon elhangzottakról alkotott „másodlagos konstrukcióknak” tekinthetők.¹⁹³ Az 1951-es fegyelmi szabályzat az eljárás

¹⁸⁷ FARKAS 2006; TAKÁCS 2010a; TAKÁCS 2010b.

¹⁸⁸ E szabályt erősítő kivételnek tekinthető a PTE ÁJK dékánjának fegyelmi gyakorlata. Kocsis Mihályt 1951-ben nevezték ki a Kar dékánjának, előtte mint ügyész, törvényszéki bíró, majd bírósági elnök dolgozott. A pécsi jogi kari ügyek – más felsőoktatási intézményekétől olykor látványosan eltérő – kezelése számos esetben Kocsis ügyészi/bírói múltjával magyarázható. Erre a későbbiekben több példát is említek.

¹⁸⁹ FARKAS 2006. 157.

¹⁹⁰ A szituáció eltérő körülményeit hangsúlyozandó, szükséges a fogalmi elkülönítés, ezért fegyelmi eljárás esetén nem kihallgatásról, hanem – követve a vonatkozó szabályzatok szóhasználatát – *meghallgatásról* lehet beszélni.

¹⁹¹ FARKAS 2006. 157.

¹⁹² TAKÁCS 2010a; TAKÁCS 2010b. Ahogy Gyáni Gábor fogalmaz: „[A] represszív eljárások termékeként keletkezett tanúságtételek nem éppen a normalitás természetes körülmények közt megnyilatkozó hangját szólaltatják meg az utókor számára.” GYÁNI 2008. 10.

¹⁹³ FARKAS 2006. 157–158.

lefolytatását részletesen nem szabályozta, mindössze a végrehajtási utasításáról szóló tervezetben szerepelt, hogy a meghallgatásról jegyzőkönyvet kell felvenni.¹⁹⁴ Annak elvárt tartalmát – vélhetően a bizottságok eltérő gyakorlata miatt – a későbbi szabályzatok egyre részletesebben rögzítették. Az 1953-ban kiadott szabályzat szerint a jegyzőkönyvet már nemcsak a meghallgatásról, hanem az egész eljárásról fel kellett venni, azaz annak nemcsak a tárgyaláson elhangzottakat, hanem a bizonyításfelvétel során keletkezett iratok (okiratok, tanúk kihallgatása, helyszíni szemlén készült feljegyzések stb.) tartalmi összefoglalását is tartalmaznia kellett.¹⁹⁵ Az 1955-ös szabályzat ezt tovább részletezte:

*„A jegyzőkönyvnek tartalmaznia kell: a hallgató személyi adatait – ideértve azt is, hogy a hallgató korábban fegyelmi büntetve volt-e –, a bizonyítás anyagát, az esetleges enyhítő és súlyosbító körülményekre is kiterjedően, a netán okozott kárt, a hallgató védekezését”.*¹⁹⁶

Részletesen egyetlen szabályzat sem foglalkozott azzal, hogy a jegyzőkönyvet *hogyan* kell felvenni, ti., hogy a szövegnek milyen részletességgel kell visszaadni a hallgató, illetve a tanúk szóbeli közléseit. Ennek köszönhetően változatos szövegek születtek, melyeket rendszerint a bizottság egy tagja vagy a TO egyik előadója készített. A szöveg megalkotásába az érintett hallgatónak és a tanúknak kevés beleszólása volt. Először 1953-tól írták elő, hogy a jegyzőkönyvnek a meghallgatásról felvett részét a hallgatóval, illetve a tanúkkal is alá kell íratni, vallomásuk leírt szövegét azonban elvben sem a hallgató, sem a tanú nem olvashatták el, azt mindössze felolvasás alapján kellett aláírásukkal jóváhagyniuk.¹⁹⁷ Az akár egy intézményen belül is eltérő jegyzőkönyvezési gyakorlatok ellenére ugyanakkor ritkán – egy-egy különösen szűkszavú, sűrített vagy éppen meglehetősen zavaros szöveg esetén – fordult elő, hogy a rektor, a dékán vagy az ügyet felülvizsgáló minisztérium a szöveget magát (azaz a jegyzőkönyv felvételének *módját*) kritizálta volna.

A rövidebb, olykor mindössze fél-egy gépelt oldal terjedelmű jegyzőkönyvek néhány mondatban, tömören összegezték a hallgató vagy a tanúk által elmondottak *lényegét*. Ezekből a bizottság és a hallgató dialógusát összefüggő szöveggé szerkesztő

¹⁹⁴ PTE EL VIII.205.b. 1093–1950/51. Javaslat az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának megállapításáról szóló 1400–65–11/1951. (II.18.) VKM. számú rendelet [...] IX. fejezetének végrehajtására. H. n., d. n. (A továbbiakban: TFVSZ-VU 1951.).

¹⁹⁵ FSZ 1953. (5).

¹⁹⁶ FSZ 1955. 5. § (1/d). Bár a szabályzat külön jegyzőkönyv készítését írta elő arról, hogy a határozati javaslatot a fegyelmi bizottság egyhangúan vagy szótöbbséggel, illetve milyen arányban hozta meg, ez nem volt jellemző. Ezt az információt – ha egyáltalán – általában a meghallgatásról készült jegyzőkönyv végén közölték.

¹⁹⁷ FSZ 1953. (5).

jegyzőkönyvekből általában nem derül ki, hogy a bizottság mely tagjai milyen kérdéseket tettek fel, vagy melyek lehettek a hallgató védekezésének azon elemei, melyek ugyan elhangzottak, de a bizottság vagy a jegyzőkönyvező az ügy szempontjából irrelevánsnak tekintett, és így a jegyzőkönyvbe nem kerültek bele. E rendkívül tömör és sűrű szövegek között található olyanok is, amelyek a hallgató által elmondottak helyett egyenesen csak a bizottság arról alkotott véleményét közlik. Így például a Lenin Intézet egy hallgatójának 1952-es nyilvános fegyelmi tárgyalásáról készített jegyzőkönyv alapján az egyetemista válaszai helyett inkább a bizottság benyomásait lehet rekonstruálni:

„S. igyekszik a lényeges kérdéseket elkenni. Önkritikát most sem gyakorol. Barátait látszólag menteni igyekszik. Cinikus válaszokat ad. Semmi megbánás nincs benne és remény sincs arra, hogy megváltozzék.”¹⁹⁸

A másik véglet a nyolc-tíz gépelt oldalas,¹⁹⁹ a kérdésekről és a válaszokról az élőbeszéd fordulatait, nyelvhelyességi hibáit is megőrző részletességgel készített jegyzőkönyvek jelentik. Némelyek még a meghallgatás meglehetősen feszült hangulatát, a keresztkérdésekkel sarokba szorított hallgató zavarát vagy a bizottság tagjainak dehonesztáló megjegyzéseit is visszaadják: *„Mielőtt elmondanánk, hogy miért is van itt D. kartárs, kérem, legyen szíves néhány személyi természetű, tájékoztató adatot közölni. A mama, meg a papa hogy is vannak egymással?”* – kezdte például 1955-ben Mérei Gyula, a szegedi bölcsészkar fegyelmi bizottságának elnöke egy „kulákszarmazása” elhallgatásával vádolt hallgató tárgyalását.²⁰⁰ A kérdés-feleletet, olykor élőbeszéd-szerű dialógusokat tartalmazó jegyzőkönyvek alapján rekonstruálható például a hallgató bizottságtól eltérő szóhasználata, a kérdések hatására változó érvelési stratégiája, önellentmondásai, de az is, hogy a bizottság tagjai közül kik vettek részt aktívan az ügy részleteinek felderítésében, s kik voltak azok, akik szinte csak szemlélőként voltak jelen. Ebből, illetve a hozzászólásokból gyakran az ügy bizottsági tagok közti ellentmondásos megítélésére is következtetni lehet. Leggyakoribb azonban a jegyzőkönyvek azon típusa, mely a fontosabb kérdéseket és a válaszokat elkülönítve, de mégis azok tartalmát – általában egyes szám első személyben vagy függő beszédben – összegezve tartalmazza.

¹⁹⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S8/1955. Jegyzőkönyv S. Sándor [ELTE Lenin Intézet] nyilvános fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. október 16.

¹⁹⁹ A pártfegyelmi ügyekkel ellentétben nem találkoztam olyan irányelvvel vagy útmutatással, amely a tárgyalások jegyzőkönyveinek rövidítését szorgalmazta volna. Vö. KOLTAI 2018. 97. 132. sz. jegyzet.

²⁰⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855–D15/1955. Jegyzőkönyv D. István [SZTE BTK] fegyelmi ügyében. Szeged, 1955. május 4.

Az, hogy a tárgyaláson elhangzottak és az arról készült jegyzőkönyv között tartalmi eltérések vannak, nemcsak a korabeli jegyzőkönyvvezési gyakorlatot alapul vevő, utólagos történelmi következtetés. 1953-tól a megvádolt hallgató és a tanúk megjegyzéseket, kiegészítéseket is fűzhetek a szöveghez, ekkor többen is utaltak arra, hogy a jegyzőkönyv csak az általuk elmondottak egy részét tartalmazza, vagy olyan kitételeket is, melyek a tárgyaláson nem, vagy éppen a leírtakkal ellentétesen hangzottak el. Berkes Jenő, a Szegedi Pedagógiai Főiskola (SZPF) adjunktusa a következővel indokolta egy nyilvános fegyelmi tárgyaláson született jegyzőkönyvhöz fűzött megjegyzéseit:

„[A]z elhangzott kijelentéseim a jegyzőkönyvben csak körülbelül és csak nagyjából helyesen szerepelnek. Tekintettel arra, hogy minden kijelentés kiragadása és a többivel való összefüggés megszüntetése az eredeti kijelentés meghamisítását jelenti[,] én vállalni csak azt tudom, ha elhangzott kijelentéseimet szó szerint és teljes egészében idézik. Ez azonban lehetetlen, mert a gyorsírás csak körülbelül 10%-át tartalmazza megállapításainknak.”²⁰¹

A jegyzőkönyvek „konstrukciós” jellegére utalt a geológus-professzor, Vadász Elemér is egy tanítványa ügyében írt levelében: „A tárgyi rész ismertetésével nem terhellek – írta az ELTE rektorának, hogy a hallgató ügyében méltányos döntést érjen el –, a fegyelmi iratokból látni fogod, föltéve[,] hogy azok helyes beállításúak lesznek.”²⁰²

A konstrukció következő szintjét a tárgyalást követően elkészített, rendszerint a jegyzőkönyv végére illesztett *bizottsági javaslat* jelenti, mely tartalmazta az eljárás során bizonyítottnak vélt vétség(ek) rövid leírását, a javasolt büntetés megnevezését és ennek indoklását, a számba vehető enyhítő és súlyosbító körülményekkel együtt. A bizottság javaslata jelentette – sok esetben szó szerint – az intézmény vezetője (dékán, rektor, igazgató) által hozott *határozat* alapját. Mindkét szöveg célja az volt, hogy a vétség és körülményeinek olyan leírását adja, mely alapján az beilleszthető a fegyelmi szabályzat valamelyik vétségkategóriájába és alátámasztja a kiszabott büntetés jogosságát, ennek következtében megfogalmazóik különféle hangsúlyokkal látták el az ügy kivizsgálása

²⁰¹ SZTE SZL SZPF 847–13/2/1953. Berkes Jenő utólagos megjegyzése T. Magdolna és B. Katalin [SZPF] fegyelmi ügyét tárgyaló társadalmi bírósági ülés jegyzőkönyvéhez. Szeged, 1953. április 8. További példákra lásd: MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K40/1953. K. György [ELTE Lenin Intézet] megjegyzései a fegyelmi tárgyaláson felvett jegyzőkönyvhöz. Budapest, 1953. június 18.; MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–Z11/1955. Z. Pál [ELTE MFKK] megjegyzései a fegyelmi bizottság jegyzőkönyvéhez. Budapest, 1955. január 17.; MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–T13/2/1954. T. Gergely [ELTE NYIK] megjegyzései az 1953. május 22-i fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyvéhez. Budapest, 1954. február 16.; MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–B23/1954. Jegyzőkönyv B. Imre [BPF] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. október 7.

²⁰² MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–K24/1954. Vadász Elemér levele K. Tamás [ELTE NYIK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. február.

során tudomásukra jutott információkat.²⁰³ A jegyzőkönyv, a javaslat és a határozat összevetésével megállapítható, hogy az eredeti vádak közül a bizottság melyeket ítélte bizonyítottnak, mely tanúknak „hitt”, mely esetekben fogadta el a hallgató védekezését, illetve milyen újabb vétségekkel bővült a „bűnlajstrom” az eljárás során. Bár a készítőik szándéka szerint mindkét szöveg az eset egyféleképpen értelmezhető leírását jelentette, a bizottság által javasolt és az intézményvezető által hozott büntetés eltérései az egyes ügyek megítélésének különbségeire utalnak. Amennyiben ez előfordult, az intézményvezetők – a határozat indoklásában vagy a dokumentációt a minisztériumnak felterjesztő kísérőlevélben – rendszerint reflektáltak is arra, hogy miért nem értenek egyet a bizottsági javaslattal.

A legtöbb intézmény esetében a javaslat és a határozat is mindössze néhány soros, legfeljebb fél-egy gépelt oldal terjedelmű szöveget jelentett. Ez alól kirívó kivételt jelentenek a pécsi jogi kar dékánja, Kocsis Mihály által készített indoklások. Az akár két-háromoldalas határozatok – a készítő több évtizedes bírói gyakorlatából adódóan – felépítésükben, nyelvezetükben is a bírósági ítéletekhez hasonlíthatnak. A határozatok indoklásában Kocsis valamennyi vádpontot, a bizonyítás körülményeit, a hallgató védekezésének elemeit, az eljárás során számba vett összes tényezőt felsorolta, részletesen kifejtve, hogy a határozat meghozatalakor melyeket, milyen súllyal vette számba. Ha határozatát nem a bizottsági javaslattal összhangban hozta meg, amint az praxisában meglehetősen gyakran előfordult, ennek okaira is részletesen kitért.²⁰⁴

A megvádolt hallgató a bizottsági javaslat és a fegyelmi határozat szövegének elkészítésében természetesen nem vett részt, a jegyzőkönyv megalkotásában is legfeljebb „társszerzőnek” tekinthető. Mindhárom dokumentum elsődlegesen a hatalomgyakorlás történetének forrása, vagy – ahogy Farkas Gyöngyi fogalmaz – „hatalom-gyártotta” szöveg.²⁰⁵ Ezzel szemben a jegyzőkönyvek olykor leegyszerűsítő, érveket összemosó, egyes szám 3. személyben elmesélt történetei helyett az intézményhez, illetve a minisztériumhoz benyújtott *fellebbezésekben* a hallgatóknak lehetőségük volt arra, hogy „saját hangjukon” szólaljanak meg.

²⁰³ FARKAS 2006. 158.

²⁰⁴ Lásd például: PTE EL VIII.202.b. 39–1951/52. Határozat F. György [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1951. október 15.; PTE EL VIII.202.b. 847–0228/1952. Határozat V. Endre [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1952. április 29.; MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–M69/1955. Határozat M. István [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1955. november 4.

²⁰⁵ FARKAS 2006. 146.

A minisztérium és a felsőoktatási intézmények iratanyagaiban viszonylag kevés olyan irattípus található, melyek közvetlenül a hallgatóktól származnak. Ha nem selejtezték, ide tartoznak például az önéletrajzok, vagy a különféle – felvételre, átiratkozásra, ösztöndíjmelésre irányuló stb. – kérvények. Ezek a tanulmányi ügyekben született, ránézésre talán unalmas beadványok is rendkívül sokat árulnak el a hallgatók múltjáról, aktuális életkörülményeiről, a felsőfokú tanulmányok folytatásához való viszonyukról, de arról is, hogy egy-egy kérvény készítője hogyan alkotott újra meg újra elbeszélést saját múltjáról, vagy, hogy milyen érvekkel vélte alátámaszthatónak kérelmét.²⁰⁶

A fegyelmi fellebbezések azonban nemcsak e kérdések vizsgálatára alkalmasak. E beadványok ugyanis a politikai hatalom (illetve az azt képviselő intézmény) és a megvádolt hallgató konfliktusának következményeként születtek, s mint ilyenek, az egyedüli olyan kortárs források, melyek e konfliktusról a hallgató, és nem a politikai hatalom szemszögéből tudósítanak.

A szituáció konfliktusos jellege miatt a fellebbezéseket nem tekinthetjük olyan írásműveknek, melyekben a hallgatók általában beszélnek a politikai hatalomhoz fűződő viszonyukról vagy a társadalmi-politikai rendszerről alkotott véleményükről. A vádak szükségszerűen strukturálták a beadványok tartalmát, a fellebbezők elsősorban ezekre reflektáltak. A kérvények ugyanakkor számos új – legalábbis a jegyzőkönyvekből ki nem derülő – információt is szolgáltatnak. Fontos szerepet játszott ugyanis, hogy a hallgatók fellebbezésüket a miniszternek, tehát egy kívülállónak nyújtották be, így számos olyan információt is megemlíthettek, melyek azt szolgálták, hogy az eseményeket egy, a helyi történésekkel és viszonyokkal tisztában nem lévő szereplő is megértse. Több beadványban is megjelent az indoklás, miszerint az eset részletes leírására azért van szükség, mert a határozatot hozó dékánt/rektort/igazgatót a fegyelmi bizottság minden bizonnyal félretájékoztatta. A fellebbezésben a hallgató olyan szempontokra is kitérhetett, amelyekről a tárgyaláson nem esett szó, vagy azért, mert a résztvevők körében közismertek voltak, vagy, mert nem kérdezték, vagy éppen azért, mert annak felemlegetése – például egy pártfunkcionáriussal, oktatóval vagy éppen a fegyelmi bizottság egy tagjával való nézeteltérésre való utalás – az intézmény falain belül rontotta volna helyzetét. A hallgató felsorolhatta mindazon szempontokat is, melyek esetében a korábbi tapasztalatok és a

²⁰⁶ Vö. FARKAS 2006. 166–170. Farkas Gyöngyi a kérvények kapcsán utal arra, hogy gyakran előfordulhatott, hogy egyes beadványokat nem maguk a kérvényezők írtak, hanem azt más, a hivatali ügyintézésben jártas községi lakossal írtatták meg. Ezt a körülményt a hallgatók esetében sem lehet kizárni, ugyanakkor kevésbé tartom valószínűnek.

hivatalos propaganda alapján úgy remélhette, hogy ügyét előre mozdítja. Vagyis kitérhetett mindazokra a körülményekre, melyeket a fegyelmi bizottság – véleménye szerint – nem vett figyelembe, pedig kellett volna. A hallgatók jegyzőkönyvhöz fűzött, írásos megjegyzései és fellebbezései szintén konstrukciók. A fellebbezők egy számukra káros döntés megváltoztatását igyekeztek kieszközölni, ennek érdekében pedig az eseményeket és indokaikat oly módon beszélték el, hogy az ügyüket elbírálókat igazukról meggyőzzék: „Mivel fellebbezést írok, természetesen elsősorban azt hangsúlyozom, ami a javamra szolgál.” – vallotta be a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának (SZTE BTK) egy hallgatója 1955-ös beadványában.²⁰⁷

Ahhoz, hogy tetten érjem, miként értelmezték az ötvenes évek első felében a hallgatók saját cselekedeteiket, illetve azok korlátait, s milyen lehetőségeket láttak maguk előtt ügyük előmozdítására, az egyes esetekről beszámoló *visszaemlékezéseket* csak részben tartom alkalmasnak. Nem az ötvenes évek hallgatói mindennapjainak *emlékezetét*, hanem a hallgatók korabeli tapasztalatait kívánom vizsgálni, márpedig a visszaemlékezők olyan ismeretek birtokában vannak, amelyeknek a fellebbezők nem lehettek. A visszaemlékezők ti. *tudják*, hogy a politikai berendezkedés generálta feszültségek 1956-ban forradalomhoz vezettek és azt is, hogy a rendszer ennek ellenére még évtizedekig fennállt, de végül is megbukott. A fellebbező hallgatók azonban *nem tudhatták*, hogy az a politikai-társadalmi berendezkedés, amely mindennapjaikat döntően meghatározza, „mennyi időre szól”, a kommunista pártállam a történetének épp „mely szakaszában” van.²⁰⁸ Erről lehetnek és voltak is elképzeléseik, melyek döntően meghatározták, hogy a vétséget vagy magát az eljárást hogyan értelmezték. A kortársi tapasztalatok feltárásához ezért az elemzés során a visszaemlékezéseket csak korlátozottan használom.

A minisztériumhoz benyújtott fellebbezéseket 1953 novemberéig a Tudományegyetemi, illetve a Műszaki Egyetemi Főosztály vizsgálta ki. A fegyelmi ügyek azonban a KM és az FM újraegyesítésével létrejövő OM-ben már a Minisztériumi Titkárság alá tartozó Fegyelmi Bizottsághoz kerültek. Az ügyeket ezt követően az OM Fegyelmi Bizottságának egy előadója vizsgálta felül. Az általa elkészített, valamint a Bizottság vezetője vagy helyettese által jóváhagyott és aláírt *feljegyzés* jelentette a miniszteri döntés alapját.²⁰⁹ A rendszerint egy, komplikáltabb vagy régebb óta húzódó esetekben másfél-kétoldalas

²⁰⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–D15/1955. H. György [SZTE BTK] fellebbezése. Balatonlelle, 1955. július 21.

²⁰⁸ Vö. K. HORVÁTH 2007.

²⁰⁹ A Bizottságot 1953 végéig Kovács Ferenc, a Felsőoktatási Főosztály Tudományegyetemi Osztályának vezetője, 1954 és 1956 között pedig Rajnai Rudolf vezette, ez idő alatt helyettese Radich Tivadar volt.

feljegyzések azonos struktúrát követtek. Első részük az intézmény és a hallgató által beküldött dokumentumok kompilációja volt. Az előadó a jegyzőkönyv, a határozat, illetve egyéb kiegészítő iratok alapján – általában a fontosabb mondatok szó szerinti átvételével – vázolta az alaphelyzetet, tehát a vétséget és körülményeit, valamint a bizottság és az intézményvezető indoklását. Ezt követte a hallgató fellebbezésének és az általa felhozott érveknek az ismertetése. Az előadó azonban nemcsak e dokumentumok alapján, azok „újraolvasásával” készítette el javaslatát: a felülvizsgálat során jellemzést kért be a hallgató aktuális munkahelyéről, ha éppen katonai szolgálatát teljesítette, a Honvédségtől, illetve megtudakolta az egyetem/kar állami és pártvezetésének véleményét a büntetés módosításáról. Gyakori volt, hogy a hallgatót szóbeli elbeszélgetésre is behívta. A feljegyzés második felébe ezek a kiegészítő, gyakran nem hivatalos úton kért, informális beszélgetésekből származó adatok kerültek be. Ezt követően a feljegyzés az előadó ügyről alkotott értelmezésével és a döntési javaslattal zárult. A dokumentum tehát a fegyelmi ügy minisztériumi szempontból fontos elemeit rögzítette, oly módon, hogy az így konstruált történet alátámassza az előadó javaslatát, s ez alapján a miniszter döntését. Mivel korántsem volt automatikus, hogy a minisztérium helyt adjon a felsőoktatási intézményből érkező véleményeknek, így a feljegyzés alapján egy újabb szereplő ügyről alkotott interpretációja, s azt ezt befolyásoló tényezők ismerhetők meg.

A fegyelmi ügyek dokumentációján túl a felsőoktatási kérdésekben illetékes központi pártszervek iratanyagában megőrzött, a pártapparátus különböző szintjein keletkezett dokumentumokat is felhasználtam. A pártirányítás elemei a felsőoktatás területén 1948 közepére épültek ki. A felsőoktatás kérdéseivel 1949 nyarától az MDP Központi Vezetőségének (KV) Oktatási Osztálya, 1950 tavaszától pedig az Agitációs és Propaganda Osztály (APO) foglalkozott, melynek irányító szerve a Révai József által vezetett Agitációs és Propaganda Bizottság (APB)²¹⁰ volt. A Bizottság 1953. júniusi megszüntetése után az Agitációs és Propaganda Osztály felügyeletét Farkas Mihály vette át. 1954 júliusában az oktatási és kulturális feladatkört elválasztották a propaganda területétől, az oktatás irányítása a Tudományos és Kulturális Osztályhoz (TKO) került, melynek struktúrája gyakorlatilag megismételte a minisztériumi osztályokat.²¹¹ A központi minisztériumi és pártiratok felhasználása nemcsak az állami és pártirányítás vezető szerveiben zajló folyamatok áttekintését tette lehetővé, közöttük ugyanis számos, az egyetemektől és a

²¹⁰ 1949–50-ben rövid ideig Agitációs és Propaganda Párt-kollégium néven működött.

²¹¹ KOVÁCS 2012. 649. A felsőoktatás állami és pártirányításáról bővebben: LADÁNYI 1986. 227–228.

főiskoláktól, illetve a helyi pártszervezetektől beérkező jelentés is fennmaradt, melyek hozzájárultak egy-egy ügy körülményeinek felderítéséhez.

A kutatás során felhasználtam továbbá a pécsi felsőoktatási intézmények – a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, a Pécsi Orvostudományi Egyetem (POTE), valamint a Pécsi Pedagógiai Főiskola – PTE Egyetemi Levéltárában őrzött iratanyagát is.²¹² E dokumentumok egyrészt részletesebb betekintést nyújtottak az enyhébb büntetéssel végződő ügyek kezelésének gyakorlatába, másrészt lehetővé vált olyan központi utasításoknak, körleveleknek, tájékoztatóknak a feldolgozása is, melyek a minisztériumi iratanyag feltárása során nem bukkantak fel.

Az elemzés során felhasználtam továbbá az országos – és indokolt esetben a helyi – sajtótermékeket. Ezek a párt egyes kérdésekben elfoglalt, nyilvánosságnak szánt álláspontját tükrözik, így rajtuk keresztül láthatóvá válik – többek között – a felsőoktatás átalakítását és napi működését meghatározó diszkurzív környezet. Minthogy a *Szabad Nép* cikkeinek különféle foglalkozásokon történő feldolgoztatása rendszeres volt a felsőoktatási intézményekben is, ráadásul a hallgatók számára az aktuálpolitikai események a marxizmus órán vizsgaanyagot is jelentettek, joggal tekinthetjük úgy, hogy az országos sajtó tudósításain keresztül a hallgatók döntő többsége ismerte a párt egyes kérdésekről kialakított véleményét, mely az eljárások során befolyásol(hat)ta érvelési stratégiájukat is. Az ifjúsági és egyetemi sajtó mindemellett tevékenyen kivette a részét a fegyvelemsértő hallgatók pellengérré állításában, hogy uralni tudja a kizárásokkal kapcsolatos közbeszédet. Az ifjúsági sajtót illetően a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete által, 1948 és 1950 között kiadott *Fiatal Magyarország* című lapot, valamint utódját, a DISZ kiadásában megjelenő *Szabad Ifjúság* cikkeket vettem alapul. Az egyetemi-főiskolai sajtó vonatkozásában szisztematikus áttekintésre csak a szegedi (*Egyetemek és Főiskola, Szegedi Egyetem*) és a pécsi felsőoktatási intézmények (*Pécsi Egyetem*) lapjai, valamint a Budapesti Műszaki és az Építőipari Műszaki Egyetem lapja (*Műszaki Egyetem/A Jövő Mérnöke*) esetében volt lehetőségem.

²¹² A három pécsi intézmény kiválasztását nem tematikus, hanem praktikus szempont, ti. az iratanyagokhoz való rendszeres levéltári hozzáférés lehetősége indokolta.

II. A magyar felsőoktatás(-politika) 1945 és 1956 között

Ahogy a közpolitikai viszonyok átalakulása esetén, a negyvenes évek második felének „korszakolása” a felsőoktatást illetően is vitatható. A legújabb egyetemtörténeti monográfiák közül a budapesti tudományegyetem történetét feldolgozó munka például az 1945 utáni eseményeket egy fejezeten belül tárgyalja, míg a pécsi és debreceni tudományegyetemről szóló kötetekben – a politikai változások jelentőségét elismerve, de inkább a szervezeti átalakulást szem előtt tartva – 1949/50 jelenik meg cezúraként.²¹³ A felsőoktatás esetében is igaz, hogy az átalakítás nem a korábbi struktúrák és működési mechanizmusok elvágólagos felszámolásával és újjászervezésével, hanem eleinte lépésről lépésre, egyes szervezeti, tartalmi elemek és szereplők kicserélésével zajlott, oly módon, hogy e folyamat közben ugyan megkísérelhető, de szinte lehetetlen kijelölni, pontosan mely döntés vagy változtatás eredményezett olyan fordulatot, melynek következtében már „szovjet mintájú” felsőoktatásról beszélhetünk. Vajon a felvételi rendszer átalakítása, a tanulmányi osztályok létrehozása vagy az egyetemi-főiskolai pártszervezetek megalakulása? Esetleg a kötelező marxizmus-leninizmus és orosz nyelvi oktatás bevezetése, vagy az oktatók és hallgatók az új, szovjet típusú alkotmányra tett első esküje? A kérdések sora bőven folytatható.

A rendszerváltozás előtti egyetem- és felsőoktatás-történeti munkák értelemszerűen a „fordulat évét” jelölik cezúraként. Ladányi Andor is úgy véli, hogy az 1948–49. évi „egyetemi reform” az „új hatalmi struktúra céljainak és követelményeinek” megfelelő átszervezés első szakaszát jelentette.²¹⁴ Kérdéses ugyanakkor, hogy elegendő-e a felsőoktatás 20. század második felében zajló átalakulásának komplex értelmezéséhez pusztán az „új hatalmi struktúra” szemszögéből való megközelítés, hiszen például az egyetemek működésébe való állami beavatkozás a 19. század végétől jellemző tendenciának tekinthető,²¹⁵ vagy – ahogy Péteri György rámutat – az egyetemek szak- és tudósképző funkciójáról folytatott vita is a Horthy-korszakra vezethető vissza.²¹⁶

Noha úgy vélem, ahhoz, hogy egy átfogó jellegű felsőoktatás-történet ne (csak) a klasszikusnak számító Ladányi-monográfiát írja újra, meglehetősen üdvös lehet az a megközelítés, mely a felsőoktatás dualizmuskori és Horthy-korszakbeli fejlődésének „örökségét” nem csak a viszonyok gyökeres átrendezésére törekvő kommunista párt

²¹³ BORSODI 2003; BARTA 2011a; FEDELES et al. 2017.

²¹⁴ LADÁNYI 1999. 78.; vö. LADÁNYI 1986. 5–17.

²¹⁵ Vö. BARAKONYI 2004. 42–43., 48.

²¹⁶ PÉTERI 2003.

szövegéből láttatja, e dolgozat keretein és célkitűzésén azonban túlmutatna a felsőoktatás átalakításának ilyen komplex elemzése és értelmezése. Ezért a következő fejezetekben a felsőoktatás-politika, az intézmény- és képzési rendszer, valamint a belső irányítási mechanizmusok változásait magam is elsősorban az 1948/49-re kialakult „új hatalmi struktúra” szövegéből vizsgálom. Szükségesnek látom azonban ennek ismertetését a második világháborút követő időszakról kezdeni, ti. amikortól a Magyar Kommunista Párt (MKP) immár legális pártként, ha kizárólagosan érvényesíteni még nem is tudta, de már megfogalmazta a felsőoktatással kapcsolatos elképzeléseit.

A következő fejezetben a felsőoktatás-politika főbb irányvonalai, valamint az intézmény- és képzési rendszer átalakítása mellett részletesebben a fegyelmi eljárások lebonyolításában kulcsszerepet betöltő tanulmányi osztályok, az egyetemi-főiskolai pártszervezetek és a DISZ működésével, illetve ezek kapcsán az egyetemek és főiskolák belső működési mechanizmusaival foglalkozom.

II.1. A kommunista párt felsőoktatás-politikája 1945 és 1948 között

1945-ben a koalíciós pártok kultúr- és művelődéspolitikájának azonos célkitűzése volt a Horthy-korszakból örökölt oktatási rendszer demokratizálása, valamint strukturális, tartalmi és világnézeti reformja. Az állami beavatkozással történő átalakítást – azaz a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését biztosító oktatási rendszer kialakítását – illetően az egyes pártok követelései lényegileg nem is tértek el egymástól, a különbségek a pártok bázisát jelentő társadalmi rétegek érdekeinek érvényesítésében jelentkeztek. Ez az alapvető konszenzus vezetett például 1945 augusztusában – anyagi, tárgyi és személyi feltételek hiányában is – az egységes, általános iskolát létrehozó kormányrendelet gyors kiadásához.²¹⁷ A rendelet és a nemzetgyűlési választások előtti áterőltetése azonban – ahogy Sáska Géza rámutat – a kommunisták számára túlmutatott a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásának szakmai-pedagógiai programján, s szorosan összefüggött a párt hatalomtechnikai repertoárjának kibontakozásával.²¹⁸

²¹⁷ PÓTH 1985. 498–501.; N. SZABÓ 2015. 154–159. — Noha a kommunista (oktatás)történeti irodalom a nyolcosztályos alapfokú iskoláztatás bevezetését és a tankötelezettség korhatárának felemelését kizárólag az 1945-ben kiadott rendeletről számította, így magának vindikálta az egyedüli kezdeményező szerepet (SÁSKA 2016. 252–255.), a nyolcosztályos népiskola gondolata már a klebelsbergi oktatáspolitikai koncepciókban is megjelent. Kialakítását, valamint a 6-tól 15 éves korig tartó tankötelezettséget a Hóman Bálint nevéhez fűződő, 1940-ben kiadott népiskolai törvény rendelte el, ám ennek következetes és átfogó végrehajtására a második világháború alatt nem kerülhetett sor. Részletesebben lásd: PORNÓI 2001.

²¹⁸ E tekintetben az MKP nem volt egyedül: az egységes, általános iskola követelése valamennyi szovjet típusú kommunista párt programjának része volt, s a második világháborút követően Kelet-Európa minden országában meg is valósult: „*alapos gyanúval élhetünk* – írja Sáska –, *hogy a kelet-európai – benne a*

Eleinte a felsőoktatás területén is a demokratizáló törekvések álltak előtérben, melyek a továbbtanulástól korábban jogi vagy anyagi akadályokkal elzártak tanulmányainak támogatását célozták. A felvételi rendszer korábbi, diszkriminatív elemeinek felszámolása a felsőoktatás 1945 utáni demokratikus átalakításának egyik legfontosabb vívmánya volt: hatályon kívül helyezték a zsidók, 1946-ban pedig a nők felvételét korlátozó rendelkezéseket. Az alsóbb társadalmi csoportok, valamint a továbbtanulástól korábban valamilyen okból részlegesen vagy teljesen elzártak esélyegyenlőségének biztosítása – különböző preferenciákkal – minden koalíciós párt programjában szerepelt. E célkitűzést, valamint az elitcsere előkészítését szolgálták az egyetemeken 1945-től szerveződő esti munkástanfolyamok, az 1946-ban felállított dolgozók iskolái és előkészítő tanfolyamok, a népi kollégiumok, valamint 1947-től az esti tagozatos képzés megindítása is.²¹⁹

A képzési és tartalmi kérdések egyelőre kevesebb figyelmet kaptak. Bár néhány képzési ágban – így a jogászképzésben vagy a művészeti és a tanítóképzés régóta szorgalmazott felsőfokra emelésével – sor került bizonyos átalakításokra, átfogó felsőoktatási reformot 1948-ig egyik párt sem kezdeményezett. A politikai és gazdasági kérdések mögött a kultúr- és művelődéspolitikai ügyei némiképp háttérbe szorultak, és ezek között is az alapfokú oktatás élvezett prioritást.²²⁰ Az ágazati reformok elmaradását mindemellett az is indokolta, hogy a döntően a Leopold Thun által 1849-ben bevezetett szervezeti szabályzatból fakadó egyetemi autonómia révén a felsőoktatási intézmények egy része a szervezeti, személyi és tartalmi kérdésekben bizonyos, bár egyre csökkenő mértékben még ellensúlyozni tudta a pártpolitikai követeléseket, ami az oktatásirányítás szempontjából körülményessé tette a nagyobb horderejű döntések meghozatalát.²²¹

magyarországi – egységes általános iskola megeremtése politikai termék, amely a kommunista pártok hatalomra kerülését támogató foratókönyv egyik fejezete lehetett a háború utáni években.” SÁSKA 2016. 245–246. Kiemelés az eredetiben.

²¹⁹ Részletesen: ÖRKÉNY 1991; SÁSKA 1992. 32–44.; PAPP 2005.

²²⁰ LADÁNYI 1999. 77.; N. SZABÓ 2015. 129–135.

²²¹ A budapesti egyetem irányítását és szervezetét a Ferenc József által, 1849-ben kiadott *Az egyetemi hatóságok szervezési szabályzata* című, „ideiglenes törvény” határozta meg. (Az egyetemi hatóságok szervezési szabályzata. Thun által közétett „ideiglenes törvény”. Bécs, 1849. szeptember 30. In: SASHEGYI 1974. 160–167.) A Leopold Thun nevével fémjelzett *Hatósági Szervezési Szabályzat* rendelkezései a kiegyezés után is hatályban maradtak és az újabb egyetemeket alapító törvények által pedig magasabb jogszabályi megerősítést is nyertek. Az egyetem(ek) 1867 után kialakuló, állami irányítási rendszerének keretei lényegében a Horthy-korszakban is változatlanok maradtak. Az 1918–19. évi forradalmak olykor meglehetősen radikális intézkedései ebben mindössze rövidebb közbjátékot jelentettek, hiszen 1919 augusztusában a korábbi irányítási rendszert a „restitutio in integrum” elve alapján állították vissza. (LADÁNYI 1991. 23.) Így a Thun-féle Szabályzat kisebb módosításokkal egészen 1950-ig érvényben maradt (annak ellenére, hogy ideiglenes jellege miatt hiányzott belőle például az önkormányzati jogkörök, vagy a tanárok és hallgatók jogainak és kötelességeinek konkrétabb körülhatárolása is). RÁCZ 2010. 65.

A kommunista pártsajtóban „parttalan”, „anarchikus” és „feudális” jelzőkkel illetett autonómia azonban korántsem volt korlátlan: ahogy az állam egyre inkább felvállalta az egyetemek finansziális terheit, mind nagyobb beleszólást igényelt a működésbe is, így a dualizmus és Horthy-korszak kultuszminisztériumaival kialakított kompromisszumok révén az egyetemek autonómiája meglehetősen szűkre volt szabva. Autonómiáról eleve csak a tudományegyetemek és a Műegyetem vonatkozásában lehetett beszélni, a többi felsőoktatási intézmény az egyes szakminisztériumok centralizált irányítása alatt állt, de gazdasági téren a húszas évek végétől a VKM alá tartozó egyetemeknek sem volt szinte semmilyen önállósága. A tanszabadság elve főként a jogi és bölcsészkarokon érvényesült, a speciálisabb szakmákra felkészítő, gyakorlatiasabb képzések esetén már a 19. század végétől kezdődően szabályozták az egyes tantárgyak tantervi sorrendjét, kötelező vizsgáit – így a műszaki, az orvos- és a középiskolai tanárképzésben is. Az autonómia egyik legszimbolikusabbnak tekintett eleme, a professzori kinevezések esetében az egyetemi és kari tanácsok jelölési joggal rendelkeztek, melyet 1945 előtt – néhány, nem kis botrányt kavarázó kivételtől eltekintve – a minisztérium is tiszteletben tartott.²²²

Az oktatói kar átalakításának első hulláma, az 1945–46 folyamán zajló igazolások és bélistázások során az MKP agresszív és gyakran méltatlan sajtókampányokkal kísért kritikája magának az autonómiának a létjogosultságát kérdőjelezte meg.²²³ A párt számára az autonómia felszámolása politikai-hatalmi kérdés volt. Az ekkor még inkább részkérdéseket érintő követelésekben, mintsem kimunkált, elvi jellegű programnyilatkozatokban körvonalazódó felsőoktatási céljaik – mint az egyetemek világnézeti-ideológiai áthangolása, a gazdasági tervek szakemberigényét kielégítő képzési struktúra és tartalom kialakítása – mind a felsőoktatási intézmények önállósága ellen hatottak. Így a pártnak alapvető érdeke volt, hogy ezek a döntések ne a „velejük reakciónak” tekintett egyetemeken szülessenek meg.²²⁴

A kommunista párt ekkor még meglehetősen gyenge akadémiai és egyetemi pozíciókkal rendelkezett, s ez az igazolások és bélistázások után, és néhány nyíltan baloldali, korábban háttérbe szorított oktató kinevezésével sem változott számottevően. A felsőoktatási intézmények oktatói és dolgozói között eleinte viszonylag kevés párttag volt, s ők is a lakóterületük szerinti körzeti alapszervezetekhez tartoztak, amelyek felsőoktatási

²²² A felsőoktatási intézmények 1945 előtti autonómiájáról bővebben lásd: LADÁNYI 1991. 24–28.; BARAKONYI 2004. 41–48., 63–64.; KARDOS 2004. 207.; RÁCZ 2005; RÁCZ 2010.

²²³ Részletesen lásd: N. SZABÓ 1999. Továbbá: BORSODI 2000. 334–335.

²²⁴ N. SZABÓ 2015. 138–140.

kérdésekkel nem foglalkoztak. 1947-ig önálló egyetemi-főiskolai alapszervezetek alakítása nem merült fel, a kommunista párt elsősorban egyes értelmiségi, így például az orvos-, a mérnök- és a pedagógus-szakszervezeteken, illetve a hallgatói tömegszervezeteken keresztül igyekezett nyomást gyakorolni a felsőoktatási intézményekre.²²⁵

A párt kezdettől fogva egységes ifjúsági szervezet felállítását szorgalmazta. Ezt a szerepet szánta az 1944 decemberében megalakított Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetségnek (MADISZ) is. A demokratikus átalakulás légkörében azonban számos hallgatói csoport alakult, aktivizálódtak a katolikus diákegyesületek, és a többi koalíciós párt is saját ifjúsági szervezetek létrehozásán fáradozott. E csoportosulások feletti ernyőszervezetként jött létre – a MADISZ kezdeményezésére – 1945 nyarán a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége (MEFESZ) és 1946-ban a különféle ifjúsági szervezeteket átfogó csúcsszerv, a Magyar Ifjúság Országos Tanácsa – mindkettő eleinte koalíciós összetételű vezetőséggel. A kommunista hallgatók befolyása a szervezetekben a politikai pártok leszalámizásával párhuzamosan nőtt: 1947-re a MEFESZ kommunista diákvezetők irányítása alá került.²²⁶

Az MKP 1945–48 folyamán a tanügyigazgatásban, illetve a VKM-ben is igyekezett kiépíteni befolyását, amire elsősorban a kisközgazda (valójában kettős párttagságú) Ortutay Gyula 1947-es miniszteri kinevezésével nyílt lehetőség. Ezt követően a párt a minisztériumi apparátusba juttatott kommunisták révén a tanügy szinte egész területén meghatározó befolyást szerzett az elvi és személyi kérdések eldöntésében.²²⁷ 1947–48 körül a VKM figyelmét főként az egyházak oktatási szerepével és jogaival kapcsolatos viták, valamint az iskolák államosításának előkészítése kötötte le, ugyanakkor Ortutay kezdettől elsőrendű feladatnak tekintette a felsőoktatás átszervezését is.²²⁸ 1947. május–júniusában, alig egy hónap leforgása alatt a minisztériumban és az MKP felsőoktatási reformbizottságában is elkészült egy-egy részletes tervezet, melyekből jól kiolvasható a kommunista párt tervezett „munkamódszerének” koalíciós partnerektől eltérő jellege is. A VKM parasztpárti államtitkára, Kovács Máté átfogó reformkoncepcióját alapvetően vitaindítónak szánta. Tervezete a felsőoktatás fejlődésének nemzetközi tendenciáit és a magyarországi viszonyokat összevetve a felsőoktatási intézmények legfőbb funkciójának a gyakorlati

²²⁵ MNL OL XXVI-I-1-a. 5. d. 24. t. Pártszervezeteink munkájának fejlődése az egyetemeken. Budapest, 1949. augusztus 1.

²²⁶ GÁL 1981a; GÁL 1981b; GÁL – MENYHÁRT – TOKODY 1981; MICHELLER 1992. 18–25.; BORSODI 2000. 337–339.; GERGELY 2012. 163–167.; GERGELY – ÓLMOSSI 2014. 19–23.

²²⁷ DONÁTH 2008. 27.

²²⁸ KARDOS 2004. 208–209.

szakemberek és – az egyetemekhez kapcsolódó kutatóintézetek révén – az „alkotó értelmiség” kinevelését tekintette, oly módon, hogy a „tudomány és társadalom igényei között a felsőoktatásnak magának kell megtalálnia azt a mértéket, amellyel a mindkettővel szemben fennálló felelősségének eleget tehet.”²²⁹ Az egyetemi autonómia elemei közül a tanszabadságot a nem kutatói pályára készülők esetében elvetette (itt országosan megállapított tantervet javasolt), más elemeit viszont – bizonyos javaslatokkal, de – alapvetőnek tekintette. A kinevezésekben az oktatásügy és a tudományos élet országos szerveinek javaslatételi lehetőségét szorgalmazta, illetve az egyetem központi, bürokratikus szerveinek elsorvadását vizionálta, oly módon, hogy funkcióik és jogköreik a karokhoz kerülnek át, az egyetem autonóm jogainak hordozója pedig a kari tanács lesz. Sürgette a diákság autonóm szervezeteinek, a diákszociális, fegyelmi és szabadművelődési kérdésekben széles jogkörökkel felruházott diákönkormányzatoknak a megszervezését is.

Ezzel szemben az MKP felsőoktatási reformbizottságának tervezete általános célkitűzések nélkül, elsősorban a tervgazdaság és a társadalom új igényeire hivatkozva és az autonómiát teljes mértékben figyelmen kívül hagyva fogalmazta meg az egyes képzésekre, az intézmények szervezetére, személyi összetételére, tanulmányi rendjére és képzési kapacitására vonatkozó konkrét és meglehetősen türelmetlen javaslatait.²³⁰ A tervezet a „tervgazdasági kiképzésben” részesített közgazdászok oktatására új, marxista közgazdasági egyetem létesítését, valamint a „csak egyházi befolyásra tartott, csökevény intézmények”-nek nevezett jogakadémiák megszüntetését irányozta elő, a bölcsészkarokon pedig elvetette a tanszabadságot. A tanulmányi rend átalakítására vonatkozó javaslatok a képzések és a „gyakorlati élet” szorosabb kapcsolatát hangsúlyozták, de kiolvasható volt a hallgatók tanulmányi előmenetelének fokozottabb ellenőrzésére való törekvés is.

Az MKP átfogó felsőoktatás-politikai törekvései a következő hónapokban Fogarasi Béla cikkein és előadásain keresztül váltak ismertté a nyilvánosság számára, melyekben immár az elvi szempontok is körvonalazódtak. Fogarasi a nélkülözhetetlen és gyökeres reform lényegét abban látta, hogy az hozzáigazítsa a felsőoktatás rendszerét az új társadalmi berendezkedés igényeihez, a „nagybirtokos és nagytőkés osztály”, illetve a „tőkés társadalom” helyett a „dolgozók” (párt által definiált) érdekei szerint lássa el az értelmiségi

²²⁹ Kovács Máté: Irányelvek a felsőoktatás reformjához. Budapest, 1947. május 20. In: DMOT I. 309. Kiemelés tőlem – P. P.

²³⁰ A Kommunista Párt felsőoktatási reformbizottságának javaslatai a Központi Vezetőség számára, 1947. június 18. In: DMOT I. 316–331. Vö. KARDOS 2004. 207–208.

szakképzés feladatát. Fogarasi egyúttal azt is leszögezte, hogy a reform elsősorban ideológiai-politikai kérdés, a kívánatos fejlődés legnagyobb „kerékkötője” pedig az egyetemi autonómia.²³¹

II.2. Az 1948–49. évi „egyetemi reform”

A felsőoktatás átalakítására vonatkozó tervek részletes kidolgozása 1948 tavaszán kezdődött, a fő irányvonalak meghatározása azonban már nem a VKM-ben zajlott. A minisztériumi főosztályok személyi állományának további „feljavításával” a pártirányítás 1948 nyarára az oktatásirányítás területére is kiterjeszkedett. A felsőoktatás-politikai döntés-előkészítés ekkortól a kommunista párt Köznevelési Bizottságában, valamint a pártapparátus illetékes osztályain zajlott, a döntések az Agitációs és Propaganda Bizottságban, illetve a Titkárságon születtek.²³² A VKM ebbe a rendszerbe egyre inkább pusztán végrehajtóként tagolódott be.

Az MKP Értelmiségi Osztályán 1948 júniusában született meg az „egyetemi” (valójában az egész felsőoktatást érintő) reform alapelveit rögzítő dokumentum, mely lényegében az 1948. június 12-i, pártegyesítő kongresszuson elfogadott köznevelési célkitűzéseket bontotta ki. A tervezet a felsőoktatás fennálló rendszerét alkalmatlannak nyilvánította a „népi demokrácia szükségleteinek” megfelelő szakemberképzés megvalósítására, és legsürgősebb feladatként a felsőfokú képzés tervgazdasági logikának való alárendelését határozta meg. A reform alapvető követelményének tekintette az oktatói gárda ideológiai-politikai szempontok szerinti átalakítását, a hallgatók társadalmi-politikai összetételének radikális megváltoztatását, a tervszerű szakemberképzés érdekében a tanítási és tanulási szabadság korlátozását, valamint a szakképzés és a tudományos kutatás feladatainak elhatárolását.²³³ Átfogó felsőoktatási törvény nem készült, a VKM azonban az MDP bizottságaiban elfogadott álláspontot követve már 1948 nyarától számos rendeletet adott ki, melyek különböző mértékben avatkoztak be az egyetemek-főiskolák szervezetébe és tanulmányi kérdéseibe.

²³¹ FOGARASI 1947. 526–528.; FOGARASI 1948.

²³² Ahogy Ladányi Andor megjegyzi, a Politikai Bizottság csak ritkán, a Központi Vezetőség pedig egy alkalommal sem foglalkozott a felsőoktatás kérdéseivel. LADÁNYI 1991. 31.

²³³ Részletesen lásd: LADÁNYI 1970; BORSODI 2000. 340–346.; BORSODI 2001; BORSODI 2003. 314–321. Vö. Az egyetemi reform. *Köznevelés*, 1948. október 15. 490–496. — A reform ekkor lefektetett alapelvei nagy részben a Fogarasi Béla által körvonalazott elképzeléseket követték, de egyes kérdésekben (például az egyetemek tudósképző funkcióját illetően) eltértek attól. Vö. FOGARASI 1948.

Egyik első intézkedésként a *felsőoktatásba felvehető hallgatók létszámának megállapítását* a mindenkori oktatási miniszter hatáskörébe utalták.²³⁴ A kommunista párt értelmezésében a társadalmi egyenlőség megteremtésének célja kezdettől összekapcsolódott a politikailag megbízhatatlannak tartott régi értelmiség leváltásának, és egy új, rendszerhű értelmiségi réteg kinevelésének önlegitimációs igényével. Ezért a pártállami oktatásirányítás korábbiakban nem tapasztalt mértékű kontrollt kívánt gyakorolni az egyetemi-főiskolai hallgatóság összetétele, és – elvi alapon szintén társadalompolitikai jelszavakkal kísérve, de gyakorlatilag a tervgazdasági logikából adódóan elkerülhetetlenül – a mennyisége felett is.²³⁵ Bár a felvehető létszámának meghatározása elvben miniszteri hatáskörbe került, ez azonban formális volt: a keretszámokat 1950-től az ötéves terv határozta meg, mely a bekerülők számának irányított maximalizálását írta elő.

A felvételt szabályozó, 1948 júliusában kiadott kormányrendelet az elbírálás szempontjai (az érettségi és a „szükség szerinti” felvételi vizsga eredményei) közé beemelte a jelölt „szociális helyzetének” figyelembevételét is. Révai József 1948. szeptember 16-i beszéde azonban már kevés kétséget hagyott a felvételi szempontok sorrendiségét illetően: „*Be akarjuk engedni az eddig kirekesztetteket: a munkás- és parasztfjakat. És ezt nem bízhatjuk a vak véletlenre... Mi tudatosan előnyben akarjuk részesíteni a dolgozó osztályok gyermekeit.*”²³⁶ Az MDP a kiemelt támogatás szükségességét a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók összhallgatóságon belüli alacsony arányával magyarázta. A Révai-beszédben megfogalmazott célkitűzéseket 1948. december 23-án az Agitációs és Propaganda Bizottság előterjesztése alapján tárgyalta a Politikai Bizottság (PB). A javaslat a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók létszámnövelésének két útját vázolta fel. Egyrészt biztosítani kellett, hogy a hagyományos iskolarendszeren keresztül minél több tanuló kerüljön be, azaz a középiskolákból minél többen tanuljanak tovább. Mivel a középiskolákban az ehhez szükséges merítési bázis nem állt rendelkezésre, valamint a középiskolák tömegesítése és társadalmi összetételének feljavítása is hosszú folyamatnak ígérkezett, ezért a normál iskolaszervezeten kívüli *szakérettségi* rendszerével próbálták felgyorsítani a hallgatóság társadalmi összetételének átalakítását. Az 1948-tól indított

²³⁴ 7.870/1948. Korm. sz. A magyar köztársaság kormányának rendelete az egyetemeken és főiskolákon az 1948/49. és azt követő tanévekben felvehető hallgatók létszámának megállapítása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1948/167. sz. [1948. július 25.] 1655–1656. — A felvehető hallgatók összlétszámát formálisan a Horthy-korszakban is korlátozták, a gyakorlatban azonban az általában eleve igen magas létszámokat intézményi kérésre gyakran felemelték. LADÁNYI 1995. 488.

²³⁵ Vö. KOVÁCS – ÖRKÉNY 1991. 13–14.; SÁSKA 2006.

²³⁶ Munkásifjakat a középiskolákba és főiskolákra! *Szabad Nép*, 1948. szeptember 17. 1.

tanfolyamokon eleinte egy tanév alatt két, a választott felsőfokú tanulmányokra előkészítő tantárgy oktatása zajlott. A megszerzett szakérettséggel csak bizonyos intézményekben lehetett továbbtanulni.²³⁷

Mivel már kezdettől látható volt, hogy e rendkívüli képzési típusok (mint a szakérettségi, a dolgozók iskolái vagy az esti tagozatok) rövid időn belül döntő változást nem tudnak hozni a „munkás- és parasztszármazásúak” számarányának emelkedésében, a PB kimondta, a végső cél csakis az lehet, hogy az „iskolahálózat szerves rendszerén” keresztül vigyék őket közép- és felsőfokú iskolákba.²³⁸ Az előterjesztés elsősorban az általános- és a középiskolák kérdésével foglalkozott, a PB 1949. február 3-i ülésén hozott határozat azonban már a felsőoktatásra is kiterjedt.²³⁹ Ekkortól évente párthatározatok írták elő az első évfolyamra felveendő „munkás- és parasztszármazású” hallgatók arányát. A teljesítendő kvóta az ötéves terv idején 55–70% között mozgott.²⁴⁰ A párthatározatok által előírt arányok teljesítésének legfontosabb eszköze a jelentkezők származási kategorizálása volt.

Az 1949. évi nyári felvételik során egyértelműen kidomborodott a pártállami társadalompolitika egyes társadalmi csoportok továbbtanulásához fűződő, eltérő viszonya. Míg a „munkás- és parasztszármazású” tanulók továbbtanulását minél nagyobb arányban és változatos eszközökkel kívánta elősegíteni, és a felsőoktatás tömegesítése érdekében eltúrta az „egyéb” és a „szövetségesnek” tekintett kategóriába soroltak felvételét is, az „osztályellenségek” bejutását igyekezett megakadályozni, őket – mindössze az egyéni elbírálás nyújtotta kikaput meghagyva – kizárta a felvehető köréből. Mindezzel egy időben a felfelé irányuló mobilitás és elitképzés 1945-öt követően kialakult, demokratikus alternatíváit – így például a népi kollégiumokat – államosították vagy feloszlatták.²⁴¹

1948 nyarán megkezdődött az *intézmény- és képzési rendszer* átalakítása is: új közgazdasági, természettudományi és műszaki felsőoktatási intézmények és képzések jöttek létre, illetve indultak el. A Műegyetem Közgazdaságtudományi Karának megszüntetésével felállított Közgazdaságtudományi Egyetem 1948. nyári megszervezése már egyértelműen a pártállami oktatásirányítás célkitűzéseit és működési mechanizmusait

²³⁷ A szakérettségről bővebben lásd: KOVÁCS – ÖRKÉNY 1981; DIÓSZEGI – KONCZ 1987; KNAUSZ 1988 [1998]. 75–91.; KOVÁCS – ÖRKÉNY 1991; MAJTÉNYI 2004; MAJTÉNYI 2005. 93–214.

²³⁸ MNL OL M-KS 276–53/17. Az MDP PB 1948. december 23-i ülése, 4. pont: Az Agitációs és Propaganda Bizottság javaslata a munkás és a szegényparaszt származásúak számarányának emelésére a középiskolákban.

²³⁹ MNL OL M-KS 276–53/20. Az MDP PB 1949. február 3-i ülése, 2/a. pont: Az iskolák szociális összetételének megváltoztatása. A határozatról és születésének körülményeiről bővebben lásd: NAGY 2015.

²⁴⁰ Az arányok tanévenkénti alakulását lásd: TAKÁCS 2008. 34.

²⁴¹ HUSZÁR 2005. 20–21.

vetítette előre: az újonnan alapított egyetemre csak a szociális és politikai szempontból megbízhatónak tekintett oktatókat és hallgatókat – a II–IV. évesek mindössze felét – vették át.²⁴² 1949-ben megkezdődött az új műszaki egyetemek, a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem és a budapesti Műegyetem veszprémi Vegyipari Karának építése is. Ugyan csak rövid időre, de 1948-ban megszüntették a középfokú tanítóképzőket, feladataikat az 1947-ben alapított pedagógiai főiskolák vették át. Államosításuk után, a jogásztultermelésre hivatkozva 1949-ben bezárták a felekezeti jogakadémiákat is.

A *tanulmányi rendszer* átalakítását szolgáló intézkedések kezdettől a képzések „tervszerűbbé” tételét és a majdan ellátandó munkakörökre célzottan felkészítő szakmai és gyakorlati képzés kiszélesítését célozták. A bölcsész- és természettudományi karokon – a tanszabadságot megszüntetve – kötött tanulmányi rendet vezettek be. Előírták az előadásokon és szemináriumokon való kötelező részvételt, és a jogi karokon is megkezdődött a „mezei jogászság” felszámolása.²⁴³ 1949 nyarán a vidéki egyetemeken megszüntették a klasszikus és nyugati nyelvi (angol, francia, latin, német, olasz) képzéseket, a hallgatókat Budapestre irányították vagy szakváltásra kötelezték.²⁴⁴

Az „egyetemi reform” szellemében megkezdődött a *felsőoktatási intézmények szervezetének* és irányítási mechanizmusainak átalakítása is. Ebben komoly szerep hárult a tanulmányi osztályokra, az egyetemi-főiskolai pártszervezetekre, és az ekkor magát már a hallgatók kizárólagos szervezetének deklaráló MEFESZ-re.

A *tanulmányi osztályokat* 1949 tavaszán célzottan az autonómia fellazítása érdekében szervezték meg, bár a hivatalos indoklás éppen a VKM által korábban saját hatáskörbe vont ügyek beígért decentralizálásával megnövekedő feladatok ellátásáról, a rektorok és dékánok adminisztratív munkaterheinek megkönnyítéséről szólt.²⁴⁵ A TO-k megszervezésével egy időben megszüntették a *quaesturákat*, melyek addig a hallgatók tanulmányi ügyeivel kapcsolatos nyilvántartási feladatokat, a beiratkozással, tandíj-, mellékdíj- és illetékfizetéssel, ösztöndíjakkal, különféle igazolások kiállításával

²⁴² ZSIDI 2007. 177.

²⁴³ 260/1949. Korm. sz. rendelet az egyetemi bölcsészettudományi és természettudományi képzés újjászervezése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1949/8. sz. [1949. január 12.] 89–90.; 600/1949. VKM. sz. rendelet a bölcsészettudományi és természettudományi karok tanulmányi és vizsgarendjének szabályozása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1949/20. sz. [1949. január 27.] 174–176. – Garai Imre az egyetemi bölcsész- és természettudományi képzés újjászervezéséről szóló, 1949. január 12-i kormányrendeletet tekinti a felsőoktatás „államosítása” kezdőpontjának. GARAI 2016. 124.

²⁴⁴ MUDRÁK 2011. 191–192.

²⁴⁵ Hungaricana Közgyűjteményi Portál, Egyetemi jegyzőkönyvek (a továbbiakban: HUNG) PPTE Tanácsának 1950. február 3-i ülése, 1. pont: A Tanulmányi Osztályok működésének ideiglenes szabályozása tárgyában érkezett 1400–228/1949.VI.1. ü.o. sz. vkm-i rendelet.

kapcsolatos ügyintézését végezték.²⁴⁶ Megalakításukkal azonban a tanulmányi osztályok pontos hatáskörét, más egyetemi szervekhez való viszonyát nem tisztázták, éppen ezért működésük az egyes intézményekben különféleképpen alakult. Kezdetől fogva hatásköri vitákat generált ugyanis, hogy a TO-k immár politikai szempontok figyelembevételével kinevezett vezetői akár a dékánt is kikerülve tarthattak kapcsolatot a minisztériummal, így módjuk nyílt – sőt, feladatuk is volt –, hogy az egyes dékáni döntésekkel szembeni különvéleményükről tájékoztassák a VKM-et.²⁴⁷

A tanulmányi osztályok működését és feladatait – hivatalosan a néhány hónapos tapasztalatok felhasználására hivatkozva, valójában meglehetősen esetleges működésük miatt – 1949 őszén konkretizálták, hangsúlyozva, hogy a TO nem pusztán adminisztratív szerv, s bár a dékáni hivatal része, tevékenysége nem korlátozódik a dékán döntéseinek végrehajtására. Legfontosabb funkcióját nem az egykori quaestura vagy a dékáni hivatalok nyilvántartási feladatainak átvétele jelentette, hanem a hallgatók tanulmányainak és politikai nevelésének szervezése, valamint „fejlődésük állandó figyelemmel kísérése”: „Csak ez a szervezési forma biztosíthatja, hogy egyetlen hallgató sem kerülhet ki az egyetem vezetése és ellenőrzése alól” – hangsúlyozta a VKM Kollégiuma számára készített előterjesztés 1949 őszén.²⁴⁸ Mindez a konkrét feladatokat tekintve azt jelentette, hogy a TO-k a hallgatók tanulmányai során felmerülő ügyintézésen (beiratkozás, leckekönyvek vezetése stb.) túl nyilvántartották és ellenőrizték tanulmányi előmenetelüket és szociális viszonyaikat (a lakóhelyről, illetékes párt- és tömegszervezetektől beszerzett adatokkal és jellemzésekkel). De hatáskörükbe tartozott például a hiányzási engedélyek kiadása, a terem- és vizsgabeosztások összeállítása és több, korábban oktatói, illetve tanácsi feladat is, mint az utólagos beiratkozási és vizsgaengedélyek kiadása, vagy a tanrendek összeállítása. A hallgatók tanulmányi fejlődésének biztosítása érdekében a tanszékek oktatási munkáját is ellenőrizték.²⁴⁹

A tanulmányi osztályokénál is tisztázatlanabb volt az *egyetemi-főiskolai pártszervezetek* intézményi szervezetben betöltött funkciója és hatásköre. Az első pártszervezetek néhány fővárosi intézményben már 1947 végén megalakultak, melyeket eleinte a Nagybudapesti Pártbizottság és az Értelmiségi Osztályhoz tartozó Tudományos Intézmények

²⁴⁶ MUDRÁK – KIRÁLY 2011. 80–81.

²⁴⁷ MNL OL XXVI-I-1-a. 9. d. 51. t. A tanulmányi osztályok működésének ideiglenes szabályozása a tudományegyetemeken. Budapest, 1950. január 12. Vö. KARDOS 2004. 209–210.; BÁRSONY 2014. 191–192.

²⁴⁸ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1949. október 11-i ülése, 1. pont: Dékáni hivatalok átszervezése és a tanulmányi osztályok működésének ideiglenes szabályozása.

²⁴⁹ MNL OL XXVI-I-1-a. 9. d. 51. t. A tanulmányi osztályok működésének ideiglenes szabályozása a tudományegyetemeken. Budapest, 1950. január 12.

Pártszervezete próbált összefogni – kevés sikerrel.²⁵⁰ 1948 őszén a Szervező Bizottság elrendelte minden egyetemen és főiskolán a pártszervezetek megalakítását, s előírta, hogy ehhez az oktatókon és dolgozókon kívül – az addig a tömegszervezetekben tevékenykedő – kommunista hallgatóknak is csatlakozniuk kell. Bár felmerült a központi irányítás lehetősége, a pártszervezetek végül a kerületi pártbizottságok irányítása alá kerültek.²⁵¹ Ténykedésük azonban meglehetősen nehézkesen indult, köszönhetően annak, hogy a vezetőségbe kerültek többségének nem volt pártszervezési tapasztalata, akik pedig jártasok volt a pártmunkában, mint a kerületi pártbizottságok által javasolt külsős munkáskáderek, nem ismerték az egyetemi viszonyokat.²⁵²

Az inkompetensnek minősített vezetőségek irányítását a párttagságon belül többséget alkotó, a tömegszervezetekben többéves mozgalmi tapasztalattal rendelkező hallgatók vonakodtak elfogadni, főként, hogy 1948-ra a kommunista vezetés alatt álló *MEFESZ* – a különféle párt- és felekezeti diákegyesületek betiltását és egyes baloldali ifjúsági szervezetek önfeloszlatását követően – valóban a hallgatók kizárólagos szervezetévé vált. Rétegszervezetként csatlakozott a pártegyesület megelőzően létrehozott ifjúsági csúciszervhez, a Magyar Ifjúság Népi Szövetségéhez (MINSZ), ezzel elismerve a kommunista párt irányítását, majd 1948. májusi diákparlamentjén az egyetemi-főiskolai hallgatók egységes és egyetlen szervezeteként határozta meg magát. Ezt jelezte névváltása is: bár a rövidítés nem változott, a *MEFESZ* eddigre a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete elnevezést fedte. A még működő diákegyesületek ekkortól a *MEFESZ* szervezeteivé váltak.²⁵³ Tagsága 1949 nyarán kb. 15.700 főt tett ki (ez az jelentette, hogy a nappali tagozatos hallgatók mintegy 77%-a *MEFESZ*-tag volt),²⁵⁴ de már ekkor felmerült, hogy a hallgatók többségét nem a politikai meggyőződés, hanem az ösztöndíj-, menza- és egyéb szociális juttatások bírták csatlakozásra.²⁵⁵

A hallgatói tömegszervezet és az egyetemi-főiskolai pártszervezetek együttműködése nem volt zökkenőmentes, egyes karokon valóságos versengés alakult ki az újonnan

²⁵⁰ MNL OL XXVI-I-1-a. 5. d. 24. t. Pártszervezeteink munkájának fejlődése az egyetemeken. Budapest, 1949. augusztus 1.

²⁵¹ MNL OL M-KS 276–55/31. Az MDP KV Szervező Bizottságának 1948. október 8-i ülése, 4. pont: A Szervező Bizottság által kiküldött öttagú bizottság javaslatai az egyetemek és a tudományos intézetek pártszervezetei szervezeti kérdéseinek rendezésére.

²⁵² MNL OL XXVI-I-1-a. 5. d. 24. t. Pártszervezeteink munkájának fejlődése az egyetemeken. Budapest, 1949. augusztus 1.

²⁵³ GÁL 1981b; KALMÁR – LADÁNYI 1988; MICHELLER 1992. 26–33.; GERGELY 2012. 167–168.; GERGELY – ÓLMOSI 2014. 23–24.

²⁵⁴ *Statistikai Évkönyv 1949*. Budapest, 1950. 213., valamint MNL OL M-KS 276–53/36. Az MDP PB 1949. szeptember 22-i ülése, 3. pont: Jelentés az ifjúsági munkáról c. dokumentum alapján.

²⁵⁵ KALMÁR – LADÁNYI 1988. 36.

létrejött párt- és a MEFESZ-szervezetek között.²⁵⁶ Az 1948/49. tanévben ugyanis mind a tanulmányi osztályok, mind a pártszervezetek, mind pedig a MEFESZ-szervezetek igyekeztek megtalálni pozíciójukat a felsőoktatási intézmények irányításában és működtetésében, s különféle módokon arra törekedtek, hogy az egyetemi-főiskolai élet legtöbb megnyilvánulását valamilyen módon ellenőrzésük alá vonják. Világos hatáskörök és feladatok híján azonban gyakran egymás és főként az intézményvezetés rovására.²⁵⁷ A MEFESZ több helyen állami és pártfeladatokat látott el: szervezte az ideológiai oktatást, a tanulóköröket, a jegyzetellátást, az ösztöndíjak kiosztását, ellenőrizte az óralátogatást, de komoly szerepe volt az új szelekciós rendszer szerinti felvételik lebonyolításában is.²⁵⁸ Máshol a pártszervezetek igyekeztek tömegszervezeti feladatokat ellátni a MEFESZ háttérbe szorítására, de szakszervezeti kérdésekbe és a tanulmányi ügyintézésbe is beavatkoztak.²⁵⁹ A párt- és MEFESZ-szervezeteknek a felsőoktatási intézmények közvetlen működtetésében való részvételét a központi pártjelentések is túlzottnak ítélték, az előállt helyzetet azonban a VKM inkompetenciájának következtében kialakult kaotikus működési mechanizmusokkal magyarázták.²⁶⁰

Az oktatási kérdéseket felügyelő pártszervek már 1949 elején meglehetősen elégedetlenséggel figyelték a VKM tevékenységét és a felsőoktatásban kialakult viszonyokat. Az 1948–49 folyamán bevezetett rendelkezések ugyanis pusztán a szervezeti-tanulmányi rendszer egy-egy elemét érintették, de például a rektorok, dékánok hatáskörét nem szabályozták, így rendszeres hatásköri vitákat generáltak. A kötött tanulmányi rend, a számos új, a szak- és világnézeti képzés szempontjából elengedhetetlennek vélt tantárgy

²⁵⁶ MNL OL XXVI-I-1-a. 5. d. 24. t. Pártszervezeteink munkájának fejlődése az egyetemeken. Budapest, 1949. augusztus 1. A felsőoktatás és a tudományos szféra strukturális átalakításai kapcsán az egyetemi-akadémiai pártszervezetek szerepére is kitér: GARAI 2016. — Az egyetemi-főiskolai pártszervezetek létrejöttéről és működéséről mindeidáig – ismereteim szerint – nem készült sem átfogó, sem egyes felsőoktatási intézményekre vonatkozó kutatás. E szervezetek működését döntően az 1990 előtt született, részletesebb intézménytörténeti kötetekből ismerhetjük, melyek magától értetődően a párttörténeti narratívát követik. A pártszervezetek működésének ismertetése során döntően a pártközpontban született iratokat használtam fel, ugyanakkor úgy vélem, hogy e kép – az egyes intézmények konkrét viszonyaira vonatkozó kutatásokkal – a későbbiekben mindenképpen árnyalásra szorul.

²⁵⁷ Vö. LADÁNYI 1991. 33–34.

²⁵⁸ KALMÁR – LADÁNYI 1988. 27–28.; VAJDA 2017. 46.

²⁵⁹ MNL OL XXVI-I-1-a. 5. d. 24. t. Pártszervezeteink munkájának fejlődése az egyetemeken. Budapest, 1949. augusztus 1.; MNL OL M-KS 276–55/117. Az MDP KV Szervezési Osztály jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1950. április 21. — A MEFESZ és a pártszervezet közti konfliktusokban szerepet játszott, hogy eleinte az ifjúsági vezetők és az MDP elképzelései a szervezet működésével kapcsolatban eltérőek voltak. Ahogy arra Gergely Ferenc rámutat, a MEFESZ vezetői egy „jugoszláv típusú, közvetelt irányítású, kis apparátussal működő mozgékony egység szervezet” képzeltek el, míg az MDP egy Komszomol-típusú, közvetlenül irányított, hierarchikus felépítésű, nagy apparátussal bíró szervezet létrehozását célozta. GERGELY 2012. 168.; vö. KALMÁR – LADÁNYI 1988. 28–29., 48–50.

²⁶⁰ MNL OL M-KS 276–55/113. Az MDP KV Szervező Bizottság Titkárságának jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1950. március 9.

bevezetése és az addig fakultatív tanulókörök kötelezővé tétele a hallgatók túlterheléséhez és lemorzsolódáshoz vezetett. Az új tárgyak oktatásához megfelelő tankönyvek és oktatószemélyzet sem álltak rendelkezésre, többek között a sarkalatosnak tekintett marxizmus órák esetében sem.²⁶¹ A pártközpont elégedetlenségét a felsőoktatási intézmények szervezeti káosza mellett elsősorban a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók nagy lemorzsolódási aránya váltotta ki. Utóbbi ugyanis gyökeresen ellentétes volt az 1949 folyamán formálódó ötéves terv nagyratörő beiskolázási elképzeléseivel, melyek azt célozták, hogy a tervidőszak végére sokszorosára emelkedjen a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók aránya, továbbá mintegy százezer új szakembert (ezen belül 10 000 pedagógust, 8000 mérnököt és 14 000 mezőgazdasági akadémiát, főiskolát végzett szakembert) képezzenek ki.²⁶²

A központi pártszervek kezdettől fogva úgy vélték, hogy a problémák főként a VKM bürokratizmusával (értsd: lassúságával) és nem megfelelő személyi összetételével – Ortutay „ingadozásával” és a kommunistáknak a minisztériumi apparátuson belüli csekély befolyásával – magyarázható. A Rajk-pert követő paranoid légkörben előkészített, 1950. februári pártjelentés, majd a Központi Vezetőség (KV) 1950. március 29-i határozata a problémák forrásaként a VKM-ben megbújó „ellenség kártevő tevékenységét” és „romboló aknamunkáját” nevezte meg, s a minisztérium Egyetemi Főosztályát „szabotőrök gyűjtőhelyeként” emlegette.²⁶³ A KV-határozat szerint a VKM túlterheléssel, „maximalista színvonaligényekkel”, a diákszociális intézkedések és a tankönyvellátás szervezetlenségével igyekezett elkedvetleníteni a „munkás- és parasztszármazású” tanulókat, fokozni lemorzsolódásukat és ezzel akadályozni a tervszerű káderutánpótlást. Ezért a KV a marxizmus-leninizmus fokozottabb érvényesítését, a szociális összetétel további javítását, valamint a „*termelés igényeinek jobb kielégítését*” szorgalmazta: „*Közvetlenebbül a szakkáderezükséglet szerint kell megszerveznünk szakközépiskoláink és főiskoláink munkáját.*”²⁶⁴ Legelőször a személyi konzekvenciákat vonták le: már a határozat kiadása előtt Darvas József váltotta Ortutay Gyulát, 1950 márciusa után pedig

²⁶¹ MNL OL XXVI-I-1-a. 5. d. 24. t. A marxizmus-leninizmus tanítása az egyetemeken. [Budapest, 1949. február 10]. Vö. LADÁNYI 1986. 78–80.

²⁶² A Központi Vezetőség határozata az ötéves tervről, 1949. április 2. In: IZSÁK 1998. 63.

²⁶³ Pártközponti jelentés a VKM-ben folyó ellenséges tevékenységről. Budapest, 1950. február. In: DMOT I. 362–376. — Ladányi Andor utal rá, hogy a jelentkező problémáknak „Rajkék módszereire” való visszavezetése egyenesen Rákositól származott. LADÁNYI 1986. 22.

²⁶⁴ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről, 1950. március 29. In: DMOT I. 377–380. Vö. HORVÁTH 1950; TOLNAI 1950. A KV-határozat születésének háttéréről bővebben lásd: DMOT I. 354–358.; KNAUSZ 1989 [1998]; KARDOS 2012. 733–737. — Kardos József a határozat kiadását tekinti a közoktatásban végrehajtott „fordulat” betetőzésének. KARDOS 2000. 157.

lecserélték a minisztérium munkatársainak kétharmadát.²⁶⁵ A belső átszervezés elhúzódott: az immár csak az oktatásügy kérdéseivel foglalkozó Közoktatásügyi Minisztérium 1951 májusában jött létre.

II.3. Felsőoktatás a tervgazdaság szolgálatában

Ezt követően felgyorsult a felsőoktatás átalakítása. A Minisztertanács 1950. december 22-i határozata már új reformot hirdetett, mely egy olyan felsőoktatási rendszer kialakítását célozta, amely „*dolgozó népünk igényeit, szükségleteit, ötéves tervünket, a szocialista fejlődést, nemzeti felemelkedésünket szolgálja.*”²⁶⁶ A változtatások mindegyike a gazdaság ötéves, majd felemelt tervéből levezetett szakemberigény hatékony kielégítésére és a szükséges „*funkcióra való képzés*”-re²⁶⁷ irányult. A szovjet tervgazdaság mintáit másoló ötéves terv ugyanis nemcsak gyors iparosítást, a nehézipar fejlesztését, az addig eredménytelennek bizonyuló szövetkezetesítés végrehajtását és a hadiipari kapacitások növelését irányozta elő, hanem egyfajta „*társadalmi tervként*” is funkcionált. Az államosítás, az erőforrások központosítása és újraelosztása nemcsak a gazdaság, hanem a társadalmi élet minden szférájára kiterjedt.²⁶⁸ A köz- és a felsőoktatásra az új társadalmi-politikai intézmény- és értékrendszert fenntartó generáció kiformálásának legitimációs szempontból nélkülözhetetlen követelménye mellett a terv teljesítése szempontjából létfontosságú feladat is hárult: a kellő számú és szaktudású munkaerő kiképzése.²⁶⁹

Az első ötéves terv a *hallgatók létszámát* a tervidőszak végére 8 000 fővel, az 1951. május 16-án elfogadott, felemelt terv már 30 000 fővel kívánta növelni oly módon, hogy az 1954-re elérje az 53 000 főt. A KM és az Országos Tervhivatal (OT) 1951 októberében elfogadott részletes terve pedig még ennél is tovább ment: 1954-re a hallgatólétszámot 56 659 főre kívánta emelni.²⁷⁰ 1951-től nemcsak a felsőoktatásba bekerülők létszáma és

²⁶⁵ Miniszteri jelentés az újjászervezett VKM munkájáról. Budapest, 1951. január 30. In: DMOT I. 395–400.; KARDOS 2012. 737.

²⁶⁶ A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának határozata a felsőoktatási reform alapelveinek meghatározása tárgyában, 1950. december 22. In: NEK 303–307. Vö. TOLNAI 1950; MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. október 30-i ülése, 2. pont: Egyetemi reform.

²⁶⁷ MNL OL M-KS 276–86/76. Az MDP KV APB 1951. május 19-i ülése, 2. pont: Jelentés az 1950. évi felsőoktatási reform végrehajtásáról és javaslat továbbfejlesztésére.

²⁶⁸ GYARMATI 1988.

²⁶⁹ Vö. „Az 1950–54-es tervidőszakban fel kell számolni a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát, lehetővé kell tenni a dolgozó osztályok kulturális felemelkedését, a munkások, dolgozó parasztok és értelmiségiek gyermekeinek szakmai közép- és főiskolai képzését és az ország növekvő szakemberszükségletének ellátását.” 1949. évi XXV. törvény 43. § (1).

²⁷⁰ MNL OL M-KS 276–53/85. Az MDP PB 1951. október 18-i ülése, 3. pont: A közoktatás felemelt ötéves terve.

összetétele, hanem a végzetek munkába állása is minisztériumi kontroll alá került: a diplomát szerzett hallgatókat a KM felügyelete alatt álló elosztó bizottságok irányították az Országos Tervhivatal keretterve alapján kijelölt munkahelyekre.²⁷¹

A felsőfokú képzés tömegesítése érdekében bővült a felsőoktatás *intézményhálózata*: megnyitott – többek között – az 1952-től Rákosi Mátyás nevét viselő miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem, az 1951-től önálló Veszprémi Vegyipari Egyetem, valamint az 1952-től Szolnokon működő Közlekedési Műszaki Egyetem. Átalakult a tudományegyetemek szervezete: 1950-ben kiváltak a hittudományi karok, s bár az Agitációs és Propaganda Osztály egy 1949. szeptemberi tervezete – szovjet példákra hivatkozva – idővel a tudományegyetemi struktúra teljes szétverését vizionálta,²⁷² 1951-ben csak az orvosi karok alakultak önálló orvostudományi egyetemekké. Az ELTE bölcsészkarának Orosz Intézete 1952-től Lenin Intézet néven orosz nyelvtanárok, fordítók, utóbb az ideológiai területen dolgozó párt- és állami funkcionáriusok képzőhelyévé vált. Az átalakításokkal szűk és túlspecializált képzési profillal bíró felsőoktatási intézmények jöttek létre.²⁷³

A *képzések rendjét és tartalmát* központilag összeállított tantervek és tematikák írták elő. Az egyes szakokon a tanulmányi időt minimálisan elégséges(nek vélt) szintre csökkentették, s ennek megfelelően a tananyagot a leendő munka elvégzéséhez szükséges ismeretek, a „gyakorlati élet követelményei” szempontjából súlyozták és szelektálták. Így az orvosképzésben a minél gyorsabban munkába állítható gyakorló orvosok kiképzése, a bölcsészkarokon a tanárképzés és az egyes iskolatípusok pedagógusigényei, a jogászképzésben a munka- és gazdaságjog oktatása, a mérnökképzésben az üzemi tervgazdálkodás kérdései kerültek előtérbe.²⁷⁴ Mivel az „új reform” sokat hangoztatott célkitűzése a hallgatói túlterhelés csökkentése volt, az egyes szakoktól független, ideológiai-politikai nevelést célzó *általánosan kötelező tárgyak* – mint az orosz, a marxizmus órák, valamint a honvédelmi oktatás – megjelenése is a szakmai tananyag és órák csökkentésével járt.

²⁷¹ 137/1951. (VII. 7.) M. T. sz. rendelet az egyetemet, főiskolát vagy szakközépiskolát végzett hallgatók tervszerű munkábaállításáról, valamint a tanulmányaikat folytató hallgatók alkalmazásának szabályozásáról. *Magyar Közlöny*, 1951/102. sz. [1951. július 7.] 696–697.

²⁷² „A fokozódó specializálódás szükségessé teszi az egyes karoknak több fakultásra való osztását és jóformán semmi sincs, ami az egyes karokban közös, ami indokoltá tenné a történelmi tradíciójú egyetem szervezetének fenntartását.” Az MDP KV APO állásfoglalása egyetemeink reformjának továbbfejlesztéséről. Budapest, 1949. szeptember 29. In: DMOT I. 443–450.

²⁷³ 1953-ban a műszaki egyetemeken például 44-féle szakon, azon belül 71 szakágban végeztek hallgatók. ERDÉSZ 1957. 700.

²⁷⁴ MNL OL M-KS 276–89/305. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi reformjavaslatok elvi szempontjairól és végrehajtásának biztosításáról. Budapest, 1950. július 25.; MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. október 30-i ülése, 2. pont: Egyetemi reform.

Az 1949 októberétől bevezetett orosz nyelvi oktatás joggal tekinthető a felsőoktatás szovjet típusú átszervezését jellemző voluntarizmus „állatorvosi lovának”. Az órák megtartását tanév közben rendelték el, előkészítettségét jelzi, hogy a debreceni tudományegyetemet például telefonon utasították az egy héttel később megindítandó órák megszervezésére.²⁷⁵ A nyelvórákat eleinte kizárólag a felső évfolyamokon vezették be, heti két órában. Az oktatást a tanárhiány miatt az első évfolyamokon egészen addig nem indították meg, míg az 1952/53. tanévben meg nem jelentek az első olyan hallgatók, akik már a középiskolában is rendszeres oroszoktatásban részesültek.²⁷⁶ Az órákat az első néhány tanévben főként óraadó tanárok tartották, akik alkalmazásának egyetlen kritériuma az volt, hogy valamennyire ismerjék a nyelvet. Számuk az 1951/52. tanévben 175 fő volt: „110 pedagógus és 65 orosz beszélő egyéb foglalkozású egyén” – jellemezte őket a KM egy 1951-es jelentése, akik nagy része „elég jól tudja a nyelvet, de jó pedagógus kevés van köztük”.²⁷⁷ Az óraadók munkáját a minisztérium eleinte közvetlenül, illetve a vidéki egyetemi városokban városi felelősökön keresztül irányította. Az óraadókat csak fokozatosan váltották fel az 1950/51-től felállított lektorátusokra és tanszékekre kinevezett oktatók, akiknek száma először 1952-ben haladta meg az óraadókét.²⁷⁸ Az orosz nyelvtanárok munkájába az egyes felsőoktatási intézményeknek nem volt beleszólásuk, de a minisztérium szerint nem is nagyon érdeklődtek iránta.²⁷⁹ E helyzet csak azt követően változott meg, miután a KM 1952-ben belátta, hogy két előadóval (!) képtelen közvetlenül irányítani a lektorátusok és tanszékek működését, ekkortól az intézményvezetőket a tanszéki munka fokozott ellenőrzésére utasította.²⁸⁰ A minisztérium az oktatók tapasztalatlansága miatt valamennyi egyetemi-főiskolai tantárgy közül vélhetően az oroszoktatást szabályozta a legaprólékosabban: pontosan – a sokáig egyedül rendelkezésre álló Potapova-könyv leckéit beosztva – határozta meg a tanórákon előadandó anyag

²⁷⁵ BARTA 2011a. 294.

²⁷⁶ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. május 24-i ülése, 3. pont: Az orosz nyelvoktatás egyetemeken és főiskoláinkon; MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. február 22-i ülése, 1. pont: A nem orosz szakos egyetemi hallgatók orosznyelvi oktatása az 1952/53. tanévben.

²⁷⁷ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. május 24-i ülése, 3. pont: Az orosz nyelvoktatás egyetemeken és főiskoláinkon.

²⁷⁸ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. május 29-i ülése, 2. pont: Előterjesztés az egyetemeken és főiskolákon folyó orosz nyelvoktatásról.

²⁷⁹ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. május 24-i ülése, 3. pont: Az orosz nyelvoktatás egyetemeken és főiskoláinkon.

²⁸⁰ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. február 22-i ülése, 1. pont: Az egyetemi és főiskolai nem orosz szakos hallgatók orosznyelvi oktatása az 1952/53. tanévben. — A minisztériumi irányítás minőségét jellemzi, hogy a tudományegyetemek oroszoktatásának irányításával megbízott minisztériumi előadó 1951-ben úgy nyilatkozott, hogy nem merné állítani, hogy ismeri a lektorátusok munkáját, a problémákról úgy értesül, hogy orvostanhallgató unokaöccse néha beszámol róluk. MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. május 24-i ülése, 3. pont: Jelentés az egyetemi orosz oktatás kérdésében megtartott vizsgálatról.

menyiségét, a feleltetés rendjét, de rendszeresen bekérte ellenőrzésre a vizsgákon feltenni kívánt kérdéseket is.²⁸¹

Az 1949/50. tanévben nagyjából hatezer hallgató részesült ideológiai oktatásban, számuk a kötelező *marxizmus-leninizmus órák* bevezetésével az 1950/51. tanévtől harmincezer fölé nőtt.²⁸² Eleinte az első évfolyamon politikai gazdaságtant, a felsőbb évfolyamokon a marxizmus-leninizmus alapjait oktatták, de az 1951/52. tanévtől a tantárgyak sorrendjét felcserélték, az első- és másodéven a marxizmus-leninizmus alapjaival, ti. az SZKP történetével kezdték a hallgatók az ismerkedést, ezt követte a politikai gazdaságtan, majd a dialektikus és történelmi materializmus, az ideológiai órák száma pedig heti négyre nőtt. Az ideológiai oktatás eleinte komoly káderhiánnyal küzdött, az előadók egy része maga is menet közben, óráról órára sajátította el a lefordított szovjet tankönyvekből leadandó anyagot.²⁸³ Az 1950/51. tanévben mindössze egyetlen tanszéket, az ELTE Központi Marxizmus-Leninizmus Tanszékét sikerült felállítani, mely az egyes egyetemeken és főiskolákon létrehozott tanszéki csoportokat koordinálta. Ezek 1952-től önállósultak.

A *honvédelmi ismeretek* oktatása a 1950/51. tanév tavaszi szemeszterében csak néhány intézményben kezdődött meg, valamennyi egyetemre és főiskolára az 1951/52. tanévtől terjesztették ki, ekkor állították fel a honvédelmi tanszékeket is. A honvédelmi ismeretek oktatása heti három órában zajlott, és hatheti, a nyári szünet idején teljesítendő gyakorlat is tartozott hozzá. A férfighallgatók számára kötelező volt, de nőhallgatók számára is erősen ajánlott. A hallgatók harcászati és műszaki alapismereteket sajátítottak el, foglalkoztak tereptannal, megismerték a katonai szabályzatokat, de megtanultak lőfegyvert is kezelni – gyakran kaotikus sorrendben.²⁸⁴ Ahogy az első félévi tapasztalatokat összegző jelentés fogalmazott, „[a]z érdeklődést leginkább a harcászat és a lőismeret kötötte le, a szabályzat ismeret már kevésbé.”²⁸⁵

²⁸¹ MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400-65-142/1950. Útmutató a nem orosz szakos hallgatók félévi orosz írásbeli és szóbeli kollokviumainak technikai lebonyolítására. Budapest, 1950. december 1.; MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. május 24-i ülése, 3. pont: Az orosz nyelvoktatás egyetemeinken és főiskoláinkon.

²⁸² MNL OL M-KS 276–53/76. Az MDP PB 1951. május 31-i ülése, 1. pont: Jelentés a marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról és a Tanszék munkájáról. — A marxizmus-leninizmus oktatás megszervezéséről bővebben lásd: ZSEBŐK 2017.

²⁸³ MNL OL M-KS 276–62/121. Bíró Zoltán jelentése az MDP PB-nek a marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról szóló, 1951. május 31-i határozatának végrehajtásáról. [Budapest], 1952. január 9.

²⁸⁴ MNL OL M-KS 276–54/152. Az MDP KV Titkársága 1951. július 18-i ülése, 2. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók tartalékos tiszti kiképzéséről; MNL OL M-KS 276–89/333. A DISZ KV Egyetemi Ifjúsági Osztályának jelentése a honvédelmi oktatás helyzetéről az egyetemeken és főiskolákon. H. n., d. n. Továbbá: SARKADY 2008; BORSODI 2013. 293–294.

²⁸⁵ MNL OL M-KS 276–54/152. Az MDP KV Titkársága 1951. július 18-i ülése, 2. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók tartalékos tiszti kiképzéséről.

A politikai-világnézeti áthangolást nemcsak a célzottan ideológiai tartalmakat közvetítő tantárgyak bevezetése szolgálta, hanem az *oktatói kar átalakítása* is, mely már 1949-ben megkezdődött az ideológiailag alkalmatlannak vélt professzorok áthelyezésével és kényszernyugdíjazásával,²⁸⁶ valamint új professzori, docensi kinevezésekkel, melyeknél a szakmai-tudományos szempont már háttérbe szorult a politikai-világnézeti megbízhatóság mögött.²⁸⁷ Az eltávolított oktatók számáról nem állnak rendelkezésre pontos kimutatások, biztos azonban, hogy annak mértéke végül elmaradt a VKM eredeti terveitől: a minisztérium ugyanis 1949 nyarán a 2600 egyetemi oktató felét három éven belül leváltandónak ítélte.²⁸⁸ Az állásukban megmaradtak az 1949/50. tanévben már az új, szovjet típusú alkotmányra tettek esküt, 1951-től rájuk is – ha hivatalosan nem is kötelező, de erősen ajánlott – ideológiai képzés várt.

A személyi döntések a megfelelő pártszerveknél születtek, az egyetemi/kari tanácsok elvesztették a kinevezésekre vonatkozó korábbi jelölési jogosítványukat. A professzorok kinevezése a Minisztertanács, az adjunktusok és docensek kinevezése pedig miniszteri hatáskörbe került. A dékánok egyedül a tanársegédeket nevezhették ki, de őket is csak minisztériumi jóváhagyással, s természetesen valamennyi személyi változást előzetesen a pártszervek is véleményeztek. A hosszútávú ideológiai áthangolást az új professzori kinevezések mellett elsősorban a tansegédszemélyzet szociális összetételének átalakítása, ti. frissen végzett, „munkás- és parasztszármazású” fiatal oktatókkal való feltöltése volt hivatott biztosítani. Tőlük az állásukban megtúrt pártonkívüli, „*régi konzervatív, de jóindulatú*”²⁸⁹ professzorok befolyásolását várták – sok esetben hiába.²⁹⁰ A számos új kinevezett mellett – főként a fővárosban – több szovjet vendégprofesszor is működött.

A szakemberszükséglet minél gyorsabb kielégítésének követelménye miatt alárendelt szerepbe szorult az egyetemek *tudományos utánpótlást képző funkciója*. Az egyetemektől független kutatóhálózatok kiépítése jelentős anyagi forrásokat, s korábban az oktatásban is résztvevő kutatókat vont el az egyetemektől,²⁹¹ 1950–51 folyamán pedig a tudományos minősítés rendszerét – a korábbi egyetemi tudományos címek megszüntetésével, és a

²⁸⁶ Egyes debreceni oktatók meglehetősen méltatlan körülmények közötti eltávolítására számos példát említ: MUDRÁK 2011. 190–191.

²⁸⁷ Az 1945 és 1950 között tudományos elitpozícióba kerültek összetételéről, karrierútjairól és az ezt meghatározó tényezőkről (köztük a párttagság és az elitbe kerülés, illetve az abból való „kibukás” szoros összefüggéseiről) lásd: BÍRÓ – SZÉKELYI 1996. Továbbá: HUSZÁR 2005. 21–27.; GARAI 2016. 132–134.

²⁸⁸ LADÁNYI 1986. 61.

²⁸⁹ MNL OL M-KS 276–54/147. Az MDP KV Titkársága 1951. június 6-i ülése, 2. pont: A KV APO jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról.

²⁹⁰ Vö. GARAI 2016. 134., 137.

²⁹¹ BORSODI 2003. 329.

kandidátusi, valamint tudományok doktora fokozat bevezetésével – kiemelték az egyetemek szervezeti kereteiből. Mivel az új fokozatok megjelenésével egyidejűleg a régi tudományos címek megszűntek, és birtokosaiknak pályázatot kellett benyújtani az új címek elnyerésére, ez ismételten lehetőséget kínált a politikailag alkalmatlannak ítélték háttérbe szorítására.²⁹²

1950-től jelentősen átalakult a *felsőoktatási intézmények állami felügyeletének* rendszere. Ahogy arról korábban már esett szó, az egyetemek és főiskolák a profiljuknak megfelelő szakminisztérium irányítása alá kerültek.²⁹³ Annak érdekében, hogy a központi célkitűzések végrehajtását ne téríthessék el az egyes minisztériumok és szakterületek sajátos érdekei és igényei, 1950 nyarán felállították a Felsőoktatási Tanácsot, melyben valamennyi, felsőoktatásban érdekelt minisztérium képviselője helyet kapott. A Tanács mint állami szerv legfőbb elvi feladata az volt, hogy a felsőoktatás minden területén biztosítsa a pártpolitika következetes érvényesítését, vagyis a gyakorlatban a VKM hatáskörén túlmenő kérdésekben összehangolja a társmisztériumok tevékenységét, s kibocsássa a valamennyi minisztériumra és felsőoktatási intézményre kötelező, egységes rendelkezéseket.²⁹⁴ Ennek ellenére a mindenkori oktatási minisztérium és a társmisztériumok közötti kapcsolattartás meglehetősen nehézkes volt, az oktatási minisztérium által kidolgozott irányelvek olykor el sem jutottak a társmisztériumokig, amelyek a felsőoktatás kérdései iránt rendszerint kevésbé is érdeklődtek.²⁹⁵ A hatásköröket nem határolták el, a minisztériumok szinte minden ügyet saját hatáskörben igyekeztek szabályozni – általában a felsőoktatási intézmények véleményének kikérése nélkül. Az aprólékos, gyakran egymásnak ellentmondó, rengeteg adminisztrációval járó,

²⁹² 1950. évi 44. sz. tvr. újrendszerű tudományos fokozat bevezetése és elnyerésének szabályozása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1950/193–194. sz. [1950. november 26.] 1098–1099.; 1951. évi 26. sz. tvr. a tudományok doktora tudományos fokozat bevezetése és az egyetemi oktatói, valamint a kutatóintézeti kutatói állások, illetőleg fokozatok szabályozása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1951/132. sz. [1951. szeptember 11.] 923–925. Továbbá: LADÁNYI 1991. 32.; RÁCZ 2005. 250–251.; GARAI 2015. 170–171.; GARAI 2016. 126–130.

²⁹³ Ladányi Andor utal rá, hogy a szovjet példa, amelyre hivatkozva kialakították az osztott minisztériumi felügyeletet, már 1946 óta nem létezett, de erről a magyar felsőoktatás irányítói csak 1951 decemberében szereztek tudomást. LADÁNYI 1986. 36–37.

²⁹⁴ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. augusztus 17-i ülése, 4. pont: A Felsőoktatási Tanács felállítása; MNL OL M-KS 276–86/54. Az MDP KV APB 1950. augusztus 15-i ülése, 2. pont: Az egyetemek szervezeti felépítésének átszervezésére javaslat; Felsőoktatási Tanács. — A Felsőoktatási Tanácsot a korabeli előterjesztések önálló apparátus nélküli, tanácsadó szervként határozzák meg, feladatkijelölése azonban lényegében lefedte a VKM Egyetemi Főosztályának hatáskörét. Emiatt Garai Imre a Tanács megalakítását egy önálló igazgatási szerv létrehozásának irányába mutató lépésnek tekinti. GARAI 2015. 170.

²⁹⁵ MNL OL M-KS 276–86/76. Az MDP KV APB 1951. május 19-i ülése, 2. pont: Jelentés az 1950. évi felsőoktatási reform végrehajtásáról és javaslat továbbfejlesztésére; MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. november 26-i ülése, 1. pont: A felsőoktatás egységes irányításának biztosítása a társmisztériumok felsőoktatási intézményeiben.

folyamatosan módosított utasítások és az irreálisan rövid határidők minimálisra szűkítették az egyetemek és főiskolák mozgásterét.²⁹⁶

A felsőoktatási intézmények működésében 1950 elejére kialakult kaotikus állapotok jó ürügyül szolgáltak az autonómia felszámolására. Az oktatásirányítás a helyzetet ugyanis nem (csak) az ad-hoc szervezeti átalakításokkal és az ebből fakadó működési zavarokkal, hanem a Horthy-korszakból örökölt autonómia egyes elemeinek továbbélésével magyarázta.²⁹⁷ A szervezeti-irányítási autonómia fokozatos felszámolását a tudományegyetemek és műszaki egyetemek szervezetét szabályozó 1950. november 23-i minisztertanácsi rendelet tetézte be, mely az üzemek és vállalatok mintájára bevezette az egyszemélyi felelős vezetés elvét.²⁹⁸ A rektor/dékán lett (elvben) felelős – többek között – az intézményben folyó oktatás, nevelés és tudományos munka irányításáért, az oktatók és hallgatók tanulmányi és politikai fejlődéséért, valamint „a tanulmányi fegyelem és rend biztosításáért”, a dékánoknak ezen felül szervezeti szabályzatban rögzített kötelessége lett a hallgatók szociális összetételének további javítása is.

A párttitkárok, a tanulmányi osztály, illetve a személyzeti osztály vezetőinek irányítási és személyzeti kérdésekbe való rendszeres beavatkozását az állami és pártvezetés továbbra is támogatta, s ezt az új szervezeti szabályzat közvetlenül is alátámasztotta. Az egyetemi pártbizottság titkára, valamint a TO-vezetők az ekkortól pusztán tanácsadó szerepet betöltő egyetemi és kari tanácsok rendes tagjai lettek, de képviselőik megjelentek valamennyi – oktatási, fegyelmi, végzett hallgatókat elosztó stb. – bizottságban is.

1950 folyamán az *egyetemi-főiskolai pártszervezetek* felépítése is átalakult. Működésükről az év tavaszán számos, meglehetősen elmarasztaló pártjelentés született, melyek azt javasolták, hogy az addigi egységes pártalapszervezetek helyett az oktatók, a hallgatók és az egyéb dolgozók számára külön alapszervezetek jöjjenek létre, amelyek munkáját – továbbra is a kerületi, városi pártbizottságok felügyelete alatt – az egyetemi pártbizottság fogja át.²⁹⁹ A korabeli jelentések alapján a decentralizáció nyomós oka volt, hogy az egységes szervezetekben az oktatók és a dolgozók a számbeli fölényben lévő

²⁹⁶ Vö. LADÁNYI 1991. 31–32.

²⁹⁷ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. augusztus 17-i ülése, 3. pont: Egyetemek szervezeti szabályzata.

²⁹⁸ A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 274/1950. (XI. 23.) MT. sz. rendelete a tudományegyetemek és műszaki egyetemek szervezetének szabályozása tárgyában, 1950. november 23. In: DMOT I. 483–489. Vö. MADARÁSZ 1990. 79–80.; LADÁNYI 1991. 31–35.; KARDOS 2004. 209–211.; RÁCZ 2005. 250–251.

²⁹⁹ Lásd például: MNL OL M-KS 276–86/45. Jelentés az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1950. március 1.; MNL OL M-KS 276–55/117. Az MDP KV Szervezési Osztály jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1950. április 21. — A MDP szervezetének felépítéséről részletesen lásd: VONYÓ 2012; KOLTAI 2018. 72–83.

párttag hallgatóságot nem tudták kellőképpen kontrollálni, így a tagság a tanárok számára nem mutatkozott vonzónak, s az új oktatói tagok felvétele nehézkesen zajlott.³⁰⁰ Az oktatók aránya a párttagok között ráadásul a felsőoktatási dolgozókhoz képest is meglehetősen alacsony volt: „*ez a szervezeti felépítés hozzájárul ahhoz, hogy az egyetemi tanárok általában lebecsülik az egyetemi pártszervezetek jelentőségét, ebben a szervezeti felépítésben saját lebecsülésüket látják*” – állapította meg az MDP KV Szervezési Osztályának határozati javaslata 1950 májusában.³⁰¹

A pártalapszervezetek szétválasztását az év őszén hajtották végre, az addigi 23 helyett több mint 120 oktatói, hallgatói és dolgozói alapszervezet jött létre, a pártbizottságok felállítása azonban megfelelő (legalább valamilyen felsőfokú) végzettséggel rendelkező párttitkárok híján csak lassan haladt. A decentralizáció azonban nem hozta meg a várt eredményt: az oktatói alapszervezetek létszáma számottevően nem nőtt, ugyanakkor a hallgató és oktató párttagok között megszűnt a hivatalos kapcsolat, a mindkettőjüket érintő kérdésekben nem ismerték egymás munkáját és véleményét, így előfordult, hogy a rektorok, dékánok előtt ellentétes álláspontot képviseltek.³⁰² Másfél éve sem működtek a szétválasztott alapszervezetek, amikor 1952 májusában a Titkárság az oktatói és a hallgatói alapszervezetek összevonását határozta el, ennek végrehajtását azonban egy évvel elhalasztotta, csupán „próbaképpen” néhány felsőoktatási intézményben vezették be.³⁰³ Noha ezek egyéves működése a régi-új problémákat vetítette előre, 1953 nyarán az egységesítésről szóló határozatot megerősítették (ezt az is indokolta, hogy időközben a hallgatói alapszervezetek tagsága csökkent).³⁰⁴ Egy évvel később – mondhatni

³⁰⁰ Az egyetemi-főiskolai pártszervezetek taglétszámára vonatkozóan a korszakból csak töredékes információkkal rendelkezünk. 1952 márciusában a hallgatók és oktatók között 8 800 fő, a teljes létszám 21%-a volt párttag. Bár egy évvel későbbi adat, az oktatók alapszervezeten belüli arányát tekintve mégis informatív, hogy 1953-ban az oktatók 37%-a (971 fő), 1955-ben 41,5%-a (1 204 fő) volt az MDP tagja. A párttagság aránya a docensek körében volt a legmagasabb (1953-ban 48%, 1955-ben 52%), legalacsonyabb a tanársegédek (1953-ban 35%, 1955-ben 39,5%) között. Az adatok forrásai: MNL OL M-KS 276–54/184. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi (főiskolai) párt- és DISZ-szervezetek munkájáról. Budapest, 1952. március 11.; MNL OL M-KS 276–53/239. Jelentés a Politikai Bizottságnak az egyetemek tanulmányi és politikai helyzetéről. Budapest, 1955. június 15.

³⁰¹ MNL OL M-KS 276–54/100. Az MDP KV Szervezési Osztály határozati javaslata az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1950. május 15.

³⁰² MNL OL M-KS 276–86/94. Az MDP KV APB 1952. február 12-i ülése, 1. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai pártszervezetek munkájáról.

³⁰³ MNL OL M-KS 276–54/196. Az MDP KV APB javaslata egységes egyetemi és főiskolai pártszervezetek létrehozására. Budapest, 1952. április 2.

³⁰⁴ MNL OL M-KS 276–62/129. Határozat az egységes egyetemi és főiskolai pártszervezetek létrehozására. Budapest, 1953. augusztus 25.; KIRSCHNER – LENGYEL 1972. 83.

menetrendszerűen – egyes intézményekből ismét a szétválasztást szorgalmazták, e felvetésekkel azonban a pártközpont érdemben már nem foglalkozott.³⁰⁵

A felsőoktatási pártszervezetek működésében a korszakban folyamatosan fennálló problémát jelentett a kerületi, városi pártbizottságok érdektelensége, a párttitkárok és funkcionáriusok nem megfelelő helyismerete és végzettsége,³⁰⁶ valamint a pártfeladatokból következő munkaterhelés. Már 1951-ben születtek javaslatok a „mozgalmi túlterhelés” csökkentésére, a pártmunka ideális heti időtartalmára vonatkozó központi ajánlásokat azonban sosem tudták végrehajtani.³⁰⁷ Utóbb az is nyilvánvalóvá vált, hogy a pártfeladatok elsősorban a tudományos munkától veszik el az időt, így a párttag oktatók szakmai szempontból elmaradtak a pártonkívüliektől, intézményen belüli presztízsük pedig csökkent.³⁰⁸

Hasonlót – ti. a tanulmányi eredmények látványos romlását – figyelték meg a párttag, vagy DISZ-funkciót betöltő hallgatóknál is.³⁰⁹ A „*párthoz tartozó, a párt közvetlen vezetése alatt álló, tartalmában kommunista ifjúsági tömegszervezet*”³¹⁰ kialakításának megkezdését 1949 februárjában határozta el az MDP Politikai Bizottsága.³¹¹ A MINSZ által összefogott, különféle gondokkal küszködő rétegszervezetek között a pártközpont egyre nagyobb elégedetlenséggel szemlélte a MEFESZ egyetemi-főiskolai befolyásának növekedését és a pártszervezeteken is túlnövő politikai aktivitását. Az Ifjúsági Bizottság egy 1949. márciusi ülésén a MEFESZ „diktatúrája” elleni fellépést, az Agitációs és Propaganda Párt-kollégium szeptemberi ülésén pedig a MEFESZ „túlságos nagy befolyásának” csökkentését szorgalmazták.³¹² A MEFESZ megzabolázásában a népi kollégiumi mozgalom

³⁰⁵ MNL OL M-KS 276–62/125. Kónya Albert tájékoztatója az egységes egyetemi és főiskolai pártszervezetek létrehozásáról szóló határozat végrehajtásáról. [Budapest, 1954. december].

³⁰⁶ A pártközpont kezdettől fogva szorgalmazta, hogy az egyetemi párttitkárok és pártbizottsági funkcionáriusok rendelkezzenek valamilyen felsőfokú végzettséggel. Az erre vonatkozó, 1952-es határozatot azonban a tárgyalt időszakban teljes körűen nem sikerült végrehajtani. MNL OL M-KS 276–53/108. Az MDP PB 1952. október 23-i ülése, 2. pont: A KV APO jelentése a párt- és a DISZ-szervezetek egyetemi hallgatók között végzett nevelő munkájáról; MNL OL M-KS 276–89/328. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi pártbizottságok káderhelyzetéről és az egyetemfelelősök beállításáról. Budapest, 1954. május 15.

³⁰⁷ MNL OL M-KS 276–54/147. Az MDP KV Titkársága 1951. június 6-i ülése, 2. pont: A KV APO jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról.

³⁰⁸ MNL OL M-KS 276–54/184. Az MDP KV Titkársága 1952. március 12-i ülése, 2. pont: Az MDP KV APO jelentése az egyetemi (főiskolai) párt- és DISZ szervezetek munkájáról.

³⁰⁹ MNL OL M-KS 276–53/108. Az MDP PB 1952. október 23-i ülése, 2. pont: A KV APO jelentése a párt- és a DISZ-szervezetek egyetemi hallgatók között végzett nevelő munkájáról.

³¹⁰ A Titkárság határozata a pártszervezetek feladatairól a párt ifjúsági szövetségének létrehozásával kapcsolatban, 1950. május 3. In: IZSÁK 1998. 106–109.

³¹¹ MNL OL M-KS 276–53/21. Az MDP PB 1949. február 17-i ülése, 3. pont: Az Ifjúsági Bizottság jelentése a MINSZ tevékenységéről.

³¹² KALMÁR – LADÁNYI 1988. 39–40.; MNL OL M-KS 276–86/34. Az Agitációs és Propaganda Párt-Kollégium 1949. szeptember 29-i ülésének határozatai, 1. pont: Egyetemi reform.

felszámolása, valamint az ezzel összefüggésben (is) lebonyolított 1949 őszi vezetőségválasztások is komoly szerepet játszottak, ráadásul részben nyakukba varrták a hallgatók túlterhelését, melyet a VKM munkáját elmarasztaló, 1950. márciusi KV-határozat egyértelműen az „ellenség aknamunkájaként” azonosított.³¹³ Az egységes ifjúsági szövetség szervezése 1950 tavaszán már nagy erővel zajlott, bár a MEFESZ egy korabeli jelentése szerint az egyetemisták nem nagyon értették, mi szükség van rá.³¹⁴ A propagandaszólások szerint az 1950 júniusában megalakított Dolgozó Ifjúság Szövetségét „alulról jövő” kezdeményezés, ti. a fiatalok egységes mozgalom iránti erős vágya hozta létre, valójában – ahogy Gergely Ferenc fogalmaz – a „*DISZ lényegében adminisztratív úton kiáltott ki az egész magyar ifjúság képviselőjének*”.³¹⁵

A DISZ-nek – az „osztályidegeneket” leszámítva – minden 14 és 25 év közötti fiatal tagja lehetett. Legkisebb szervezeti egységei³¹⁶ a 15–20 fős DISZ-csoportok voltak, melyek gyakran egybeestek a szakonként és évfolyamonként megszervezett tanulmányi csoportokkal. A csoportokat (általában 7–8-at) az alapszervezetek, utóbbiakat a DISZ-bizottság fogta össze, mely a kerületi, városi DISZ-bizottságok alá volt rendelve. A pártszervezetekéhez hasonló felépítés hasonló problémákkal is járt: a városi, kerületi DISZ-bizottságokban hozzáértés híján ritkán foglalkoztak felsőoktatási kérdésekkel.³¹⁷

A felsőoktatási intézményekben igen magas volt a DISZ-esek száma, egy 1952-es jelentés szerint a hallgatóság 95%-a, egy alaposabbnak tűnő, 1953. februári adat szerint 84,9%-a DISZ-tag volt.³¹⁸ E magas arány már a kortársak számára is nyilvánvalóan a tagság formális voltára utalt, ami elsősorban a középiskolás DISZ-esek még ennél is magasabb arányából következett. A középiskolákban ugyanis a DISZ-tagság szinte automatikus volt (az 1953. februári adatok szerint a középiskolások 99,8%-a tag volt), így az 1950 után felvettek már eleve tagként kerültek egyetemre. Ebből fakadóan a felsőoktatási

³¹³ KALMÁR – LADÁNYI 1988. 40–41., 45–49.

³¹⁴ Idézi: KALMÁR – LADÁNYI 1988. 57.

³¹⁵ GERGELY 2012. 169.

³¹⁶ Jelen dolgozatban csak a DISZ egyetemi-főiskolai szervezetével és helyzetével foglalkozom.

³¹⁷ MNL OL M-KS 276–89/333. Javaslatok az egyetemi DISZ szervezetek tanulmányi munkájának megjavítására. Budapest, 1950. szeptember 29.; MNL OL M-KS 276–53/108. Határozat a párt- és DISZ-szervezeteknek az egyetemi hallgatók között végzett politikai nevelőmunkájáról. Budapest, 1952. november 26. Vö. BEREZS – PÓSA 1988. 73–74.

³¹⁸ MNL OL M-KS 276–86/107. Az MDP KV APB 1952. október 10-i ülése, 1. pont: Jelentés a párt- és DISZ-szervezeteknek az egyetemi hallgatók között végzett nevelőmunkájáról; MNL OL M-KS 276–55/238. Az MDP KV Szervező Bizottság 1953. május 25-i ülése, 3. pont: A DISZ KV jelentése a Szövetség taglétszámáról, tagdíjfizetéséről és tagnyilvántartásáról, az 1953. február 1-i állapotnak megfelelően. — A DISZ taglétszámáról készített korabeli kimutatások a számítások körülményeinek ismertetésével általában már maguktól is elbizonytalanítják a kutatót a számok realitását illetően. Erre Gergely Ferenc is felhívja a figyelmet, mondván a „*DISZ történetének hat éve alatt soha nem volt képes pontos nyilvántartást lefektetni.*” GERGELY 2012. 170. Erre utal továbbá: FEITL – ÓLMOSI 1987. 6. 8. sz. jegyzet.

intézményekben tulajdonképpen szinte csak az „osztályidegen származásúak”, valamint a túlkoros vagy a szervezetből valamilyen okból kizártak nem voltak DISZ-tagok. A tagság formalitására utalnak azok a rendszeres korabeli kritikák is, miszerint a DISZ általában csak a tagok egy kis hányadát volt képes mozgósítani, politikai rendezvényein, taggyűlésein gyakran alacsony volt a részvétel.³¹⁹

A DISZ-ben folyó munkát az ötvenes évek első felében sorozatos kritikák érték, melyekből úgy tűnik, hogy a szervezet elsősorban a rövid lejáratú, kampányszerű propagandafeladatok ellátásában (például békekölcsön-jegyzések, választások alkalmával vagy a félévi vizsgák előtt), s olykor egyes kulturális és sportrendezvények lebonyolításában bizonyult hatékonyak, de politikai nevelőmunkája (az erre alkalmas hallgatók párttagságra való előkészítése és általában a politikai ismeretek terjesztése terén) rendre elmaradt a pártközpont várakozásaitól.³²⁰ Ennek – többek között – az volt az oka, hogy *aktív* munkát a DISZ-ben csak a tagság viszonylag kis hányada végzett, de az ő mozgalmi tapasztalataik, politikai ismereteik és (ahogy egy 1952-es jelentés fogalmazott) „műveltségi színvonaluk” elmaradt a kívánatostól: „[n]épinevelőnek csak a semmi másra nem használható fiatalokat teszik”.³²¹ A politikailag elkötelezettebb hallgatók ugyanis a pártalapszervezetek felé törekedtek, amelyek eleinte a létszámemelkedés biztosítása érdekében fel is vették őket, emiatt – fogalmazott az Agitációs és Propaganda Bizottság egy 1952-es jelentése – a DISZ „csak másodrendű kádereket kap”.³²² A DISZ-szervezetek „káderhelyzetét” a felsőfokú tanulmányok ideiglenességéből fakadóan a tagság nagymértékű fluktuációja is nehezítette.

³¹⁹ MNL OL M-KS 276–53/60. Az MDP PB 1950. szeptember 7-i ülése, 1. pont: Jelentés a Dolgozó Ifjúság Szövetsége munkájáról; MNL OL M-KS 276–89/328. Jelentés a párt és Disz szervezeteknek az egyetemi hallgatók között végzett nevelő munkájáról. H. n., d. n.; MNL OL M-KS 276–53/108. Az MDP PB 1952. október 23-i ülése, 2. pont: A KV APO jelentése a párt- és a DISZ-szervezetek egyetemi hallgatók között végzett nevelő munkájáról.

³²⁰ A 319. sz. jegyzetben hivatkozott iratokon túl lásd továbbá: MNL OL M-KS 276–62/129. Mód Aladár jelentése a Titkárság egyetemi párt- és DISZ-szervezetek munkájáról szóló határozatának végrehajtásáról. Budapest, 1953. április 20.; MNL OL M-KS 276–62/180. Egyetemi párt- és DISZ-szervezetek titkárainak tartott értekezlet jegyzőkönyve. Budapest, 1954. október 12.

³²¹ MNL OL M-KS 276–89/328. Jelentés a párt és a DISZ-szervezeteknek az egyetemi hallgatók között végzett nevelőmunkájáról. [Budapest, 1952].

³²² MNL OL M-KS 276–89/328. Az MDP KV APO javaslata egységes egyetemi és főiskolai pártszervezetek létrehozására. Budapest, 1952. május 20. Vö. GERGELY 2012. 170. — A probléma országos jellegű volt, a teljes a DISZ-tagságon belül ugyanis meglehetősen alacsony volt a 20 éven felüliek aránya, ezért 1952-től a Politikai Bizottság határozata szerint csak kivételes esetben lehetett 24 éven aluli fiatal párttagjelöltnek felvenni. A DISZ megerősítésére ekkor mintegy ötezer fiatal párttagot „adtak át”. MNL OL M-KS 276–53/94. Az MDP PB 1952. február 28-i ülése, 1. pont: A Politikai Bizottság határozata a párttagság növekedésének, összetételének alakulásáról és a tagjelölt-felvételi munkáról; GERGELY – ÓLMOSI 2014. 172–173.

A felsőoktatási intézmények 1950 novemberében kibocsátott szervezeti és működési szabályzata a DISZ számára is biztosította az egyetemi munkában való részvételt: képviselőit az „őket érintő kérdésekben” az egyetemi és kari tanácsok üléseire is meg kellett hívni, s állandó tagságot kaptak a hallgatói fegyelmi bizottságokban is. A tanulmányi osztály rendszeresen tárgyalt képviselőikkel a hiányzások, vizsgabeosztások, konzultációk kapcsán. Talán amiatt, hogy illetékteleneknek tekintették őket, talán az említett „kaderhelyzetből” fakadóan, de a DISZ és a rektorok/dékánok közti munkakapcsolat sem volt problémamentes. A DISZ-vezetők rendszeresen panaszkodtak arra, hogy képviselőiket nem hívják meg tanszéki, dékáni, rektori értekezletekre, illetve „nincsenek jó viszonyban” az intézményvezetéssel, mert „nem veszik komolyan őket”.³²³

1950 után tehát a *felsőoktatási intézmények irányítási gyakorlata* keveset változott. A dékáni hivatalok tanulmányi, személyzeti és gazdasági osztályokra tagolódtak, s a minisztérium elképzelései megvalósításához elsősorban e szerveket tekintette partnernek, s azokat a rektorokat és dékánokat kikerülve továbbra is közvetlen utasításokkal látta el. A centralisztikus irányítással szembeni kritikák a Felsőoktatási Minisztérium 1952-es létrehozása után némileg mérséklődtek, de a fenti gyakorlat a korszakban végig általános maradt. A hatáskörök és feladatok konkretizálása ellenére az állami és a pártvezetés szervei közti rivalizálás továbbra is fennállt, így a kívülállók számára is kérdéses volt, egy-egy ügynek „ki a gazdája”.³²⁴ Ennélfogva az egyszemélyi felelős vezetés elve a felsőoktatásban nem vagy alig érvényesült. Ezt Ladányi Andor alapvetően két okra vezeti vissza. Úgy véli, hogy egyrészt az állami vállalatoknál érvényesített vezetési gyakorlat a felsőoktatási intézmények számára idegen volt, mivel azokat nem egy vállalatvezető, hanem egy professzor irányította. Másrészt a rektorok és dékánok számára is kényelmesebb volt, hogy a kellemetlenebb teendőket a személyzeti vagy a tanulmányi osztály, illetve a pártszervezet látta el.³²⁵

A felsőoktatás *menyiségi bővülése* az ötvenes évek elején papíron jól mutatott. A hallgatói létszámtervek teljesítése az elképzelések szerint alakult: a nappali tagozatos hallgatók száma 1949 és 1953 között megduplázódott,³²⁶ s már a VKM munkáját bíráló,

³²³ MNL OL M-KS 276–62/180. Egyetemi párt- és DISZ-szervezetek titkárainak tartott értekezlet jegyzőkönyve. Budapest, 1954. október 12.

³²⁴ Vö. „A budapesti Orvoskaron (...) az egyik pártönkívüli professzor (Bolló) megkérdezte, hogy problémáival általában kihez forduljon, a párttitkárhoz, vagy a dékánohoz. Nem szeretné, ha bármelyik is megharagudna.” MNL OL M-KS 276–86/94. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi és a főiskolai pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1952. február 13.

³²⁵ LADÁNYI 1968. 69. Vö. MNL OL M-KS 276–54/199. Az MDP KV Titkársága 1952. június 25-i ülése, 4. pont: A KV APO javaslata egyes egyetemi karok decentralizálására és a rektori apparátus megerősítésére.

³²⁶ LADÁNYI 1986. 31.

1950. márciusi KV-határozat deklarálta, hogy „lényegében megszüntettük (...) a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát”.³²⁷ Mindemellett a felsőoktatási beruházások összege már az első években elmaradt az ötéves terv előirányzataitól, így a hallgatólétszám növelésének tárgyi és személyi feltételeit csak részben sikerült biztosítani. Az 1952-es párt- és minisztériumi jelentések túlsúfolt diákszallókról, elégtelen műszerállományról és laboratóriumi felszerelésekről, túlterhelt oktatókról, felsőbb éves hallgatók által tartott szemináriumokról szóltak, de arról is, hogy a beiskolázás rendszere kontraproduktív: megfelelő középiskolai merítési bázis híján a keretszámok teljesítése csak a lemorzsolódók arányát növeli. Mivel a jelentkező problémákat az oktatásirányítás a gyors növekedés természetes velejárójának tekintette, 1952-ben a keretszámok csekélyebb módosításával és a „szakmai felvételi vizsga” bevezetésével csak tüneti kezelést hajtott végre.³²⁸

II.4. A júliusi programtól az októberi forradalomig

Amikor 1953 nyarán, a Nagy Imre-féle kormányprogram következtében az addigi gazdaságfejlesztési tervek súlypontjai áthelyeződtek – az oktatás területén a „túlfejlesztett” felsőoktatásról az alapfokú képzés addig csak szavakban megnyilvánuló fejlesztésére³²⁹ –, jelentősebb korrekciókra is sor került. A kormányprogram oktatásügyi tanulságait az MDP Politikai Bizottságának 1954. február 15-i határozata vonta le, kimondva, hogy a hallgatólétszám növelése helyett az oktatás színvonalának emelésére kell törekedni, és meg kell teremteni ennek személyi, tárgyi és tudományos feltételeit.³³⁰ A keretszámokat több lépésben csökkentették, megkezdődött a túlzott szakosítás felszámolása és egyes képzésekben növekedett a tanulmányi idő. Ezeket azonban nemcsak a képzések

³²⁷ Az MDP KV határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről. Budapest, 1950. március 29. In: DMOT I. 377–380.

³²⁸ MNL OL M-KS 276–54/190. Az MDP KV Titkársága 1952. április 23-i ülése, 2. pont: Felsőoktatásunk helyzete és irányítása. Vö. LADÁNYI 1986. 76–77.

³²⁹ Vö. „Óriási áldozatokkal valósággal erőszakoltuk a főiskolai oktatást. Most ezen a téren is sokkal szerényebbeknek kell lennünk. Ne építsünk légvárakat! Ugyanakkor az eddiginél jóval nagyobb gondot kell fordítani a népiskolákra, fokozni kell a beruházásait, szaporítani kell az iskolák, tantermek és tanerők számát, hogy minél jobb feltételeket biztosítsunk a jövő reménysége, a kis magyarok elemi oktatásának, amit eddig – meg kell mondani – a főiskolai oktatás eltűlése miatt nagyon elhanyagoltunk. Több figyelmet, több gondot és több anyagi eszközt a tanyai, falusi, a munkásnegyedek iskoláinak. Ez sokkal demokratikusabb iskolapolitika lesz.” Nagy Imre 1953. július 4-i, országgyűlési beszéde. A kormány programja az országgyűlés előtt. *Szabad Nép*, 1953. július 5. 1–3.

³³⁰ Az MDP Központi Vezetőségének határozata a közoktatás helyzetéről és a feladatairól, 1954. február 15. In: DMOT II. 17–24. Vö. MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. október 8-i ülése: Az oktatásügyi minisztérium fontosabb feladatai a kormányprogram végrehajtásával kapcsolatban. Lásd továbbá: LADÁNYI 1986. 86–96.; KARDOS 2012. 737–741.

színvonalával kapcsolatos célkitűzések, hanem az egyes szakokon végzett hallgatók már 1953 nyarán mutatkozó elhelyezési nehézségei is indokolták.³³¹

Az új szakasz politikai enyhülést, a represszió mérséklését, józanabb gazdaságpolitikát, életszínvonal-növekedést, az értelmiséggel szembeni bizalmatlanság feloldását ígérte, jelentősen javítva az országban, s így az *egyetemen uralkodó közhangulatot*.³³² Az 1954. februári PB-határozatból is számos feszültségcsökkentő intézkedés következett, mint például az oktatók munkájának értékelésében a politikai szempontok mellett a szakmai-tudományos kritériumok fokozottabb figyelembevételre, a jogkörök elhatárolásával az egyetemi vezetők önállóságának növelése, az egyetemi kutatások fokozottabb anyagi támogatása, illetve egyes fegyelmi ítéletek felülvizsgálata. 1953 őszétől néhány egyetemen megindulhatott a nyugati nyelvek fakultatív oktatása is. Bár az 1949–50 folyamán politikai okokból eltávolított oktatók rehabilitációja szóba sem jöhetett, néhány esetben rendezték az eltávolítottak nyugdíját.³³³

Az oktatási-tanulmányi színvonal emelését a Közoktatási és a Felsőoktatási Minisztérium egyesítésével 1953 júliusában létrejött Oktatásügyi Minisztérium elsősorban az *oktatás módszereinek átalakításával* kívánta megvalósítani. A kulcsfogalom a hallgatók önállóságra nevelése lett, melynek értelmében szorgalmazták az anyagkövető szemináriumok megszüntetését, a felzárkóztatás érdekében tartott foglalkozások (konzultációk, korrepetálások) csökkentését, a hallgatók teljesítménye közvetlen és állandó ellenőrzésének megszüntetését, vagyis az ún. középiskolás módszerek felszámolását.³³⁴

Hiába hangsúlyozta azonban az OM, hogy a felsőoktatás csak a létszámtervek szempontjából van „túlfejlesztve”, a keretszámok leszállítása a *költségvetési keretek csökkentésével* is járt.³³⁵ Fokozottan érintették a felsőoktatási beruházásokat az 1954. nyári általános takarékosági intézkedések is, egyes építkezéseket egyszerűen le kellett állítani, ami önmagában is elengedhetlenné tette a felvételi keretszámok további korlátozását. Az elsőéves, nappali tagozatos hallgatók száma 1953 és 1955 között összesen 47%-kal csökkent.³³⁶

³³¹ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1954. szeptember 11-i ülése, 2. pont: Jelentés az 1954-ben végzett egyetemi hallgatók elosztásáról és javaslat a következő évi elosztásra.

³³² GYARMATI 2011. 329–333.; vö. URBÁN 1981.

³³³ LADÁNYI 1986. 103–106.

³³⁴ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. augusztus 19-i ülése, 1. pont: Az I. félévi terv teljesítésének értékelése, pénzügyi beszámoló jelentés.

³³⁵ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. augusztus 19-i ülése, 2. pont: Felsőoktatási terv teljesítése az 1952/53. tanév munkájának tükrében. Budapest, 1953. augusztus 14. Vö. LADÁNYI 1986. 88.

³³⁶ LADÁNYI 1986. 110.

1953 és 1956 között a takarékosági intézkedések 19,3%-kal csökkentették a felsőoktatás költségvetési kiadásait.³³⁷ Ennek hatása az egyetemi-főiskolai élet minden területén érezhető volt: csökkentek a műszerek, vegyszerek beszerzésére, tanulmányi kirándulások lebonyolítására fordítható összegek, megszűntették az esti tagozatokat, a tandíj-kötelezettség bevezetésével korlátozták a levelező képzést, csökkentették a diákszociális juttatásokat, de a kollégiumi férőhelyek számát is. A túlzott szakosítás felszámolása ekkor már főleg anyagi motivációból folytatódott: több intézményt (a Budapesti Pedagógiai Főiskolát, az Idegen Nyelvek Főiskoláját, a Műszaki Tanárképző, a Külügyi és a Számviteli Főiskolát), illetve szakot megszüntettek, a profilírozás jegyében pedig egyes szakokat csak egy-egy kijelölt intézményben lehetett oktatni. A hivatalosan „racionalizálásnak” hívott létszámcsökkentés keretében alig felére apadt a korábban felduzzasztott egyetemi-főiskolai adminisztratív személyzet, de az oktatói létszámnormák bevezetésével 14%-kal csökkent a hallgatókhoz mérten továbbra is alacsony oktatói létszám is, főként tanársegédek elbocsátásával.³³⁸

Az 1953 utáni változtatások elsősorban a keretszámokat, az intézményrendszert és a képzési struktúrát érintették, a párt- és állami irányítás bürokratikus-centralizált rendszerét, a hatalmi-ideológiai struktúrából eredő alapvető célkitűzéseket nem. Mindez, a takarékosági intézkedésekkel, a több lépcsőben végrehajtott racionalizálással, az ösztöndíjcsökkentéssel, a végzetek elosztásának egyre nyilvánvalóbb problémáival és a júliusi programtól várt látványos változások elmaradásával együtt, érzékelhetően növelte a nyugtalanságot az egyetemeken és főiskolákon. 1954 őszére egyre gyakoribbá váltak a párt- és állami vezetéssel szembeni – már a felsőoktatás kérdésein is túlmutató – kritikák.³³⁹ Bár a DISZ eleinte – főként érdekvédelmi funkciók felvállalásával – megpróbált lépést tartani az eseményekkel,³⁴⁰ a kialakult helyzetet sem az ifjúsági, sem az egyetemi-főiskolai pártszervezetek nem tudták kezelni. Korabeli jelentéseikben némiképp tartózkodó örömmel jegyezték meg, hogy a hallgatók és az oktatók között soha nem látott aktivitás tapasztalható, aggodalomra adott azonban okot, hogy ez nem a párt- vagy DISZ-akciókban való részvételt, hanem a gyűléseken és aktívákon megszorodó hozzászólásokat és vitákat

³³⁷ LADÁNYI 1986. 113.

³³⁸ ERDÉSZ 1957. 704.

³³⁹ Lásd például: MNL OL M-KS 276–91/25. Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának (TKO) feljegyzése az egyetemeken tapasztalható politikai problémákról. Budapest, 1954. szeptember 22.; MNL OL M-KS 276–91/25. Az MDP KV TKO feljegyzése a KV októberi határozata utáni egyetemi politikai helyzetről. Budapest, 1954. december 11. Vö. URBÁN 1981. 65–66.

³⁴⁰ Lásd például az egyetemisták szociális helyzetéről készített, nagyszabású jelentést: MNL OL M-KS 276–89/333. A DISZ KV Egyetemi Ifjúsági Osztályának jelentése az egyetemi ifjúság helyzetéről. H. n., d. n. Részleteit közli: FEITL – ÓLMOSI 1987. 58–64.

jelentette. Az 1954 folyamán a pártközpontba érkező és ott készített jelentésekben az oktatók és a hallgatók megnyilvánulásaival kapcsolatban hemzsegték a „nacionalista”, „soviniszta”, „narodnyik”, „ellenséges” és „ellenforradalmár” jelzők.³⁴¹

Az oktatók és hallgatók hangulatát az MDP KV 1955. márciusi határozata tovább rontotta. A pártvezetés az egyetemek tanulmányi és politikai helyzetéről elfogadott június 30-i PB-határozattal a felsőoktatásban is az 1953 júniusa előtti viszonyokhoz való visszatérést célozta meg. A határozat az egyetemeken és főiskolákon kialakult helyzetet tarthatatlannak minősítette, melyért az OM-et és az intézmények vezetőit tette felelőssé. Nevével ellentétben tanulmányi, képzési kérdésekkel alig foglalkozott, elsősorban a „jobboldali elhajlás” és az „ellenforradalmi megnyilvánulások” felszámolását célzó utasításokat fogalmazott meg, adminisztratív intézkedésekkel fenyegetőzve.³⁴²

Ennek következtében az 1954-es párthatározat szellemében kezdeményezett, de még tervezési fázisban lévő változtatások, például a felsőoktatási intézményeknek nagyobb önállóságot biztosító szervezeti és működési szabályzat bevezetése, elmaradtak vagy megrekedtek: az 1956 februárjában kiadott típuszabályzat a korábbiakhoz képest jelentős változtatást nem tartalmazott.³⁴³ Mindeközben a felvételi keretszámok alig, a felsőoktatás beruházási keretei pedig továbbra sem emelkedtek. A PB-határozat szinte kizárólag a politikai nevelés területén felmerülő problémákkal foglalkozott. Ezért végrehajtását a már 1955 tavaszán megkezdődő fegyelmi eljárások, az 1955/56-os tanévre felvett „munkás- és parasztszármazású” elsőévesek minden eddiginél magasabb, 65%-os aránya, a marxizmusoktatás menetrendszerű átalakítási javaslatai, valamint az OM által kidolgozott ötéves káderfejlesztési terv jelentették, utóbbi az oktatószemélyzet szociális összetételének javítása érdekében jelentős mértékű kádercserét irányzott elő.³⁴⁴

A káderfejlesztési tervet végül idő hiányában nem hajtották végre (bár egyes intézmények, tanszékek és pártszervezetek élén is személycserékre került sor), az SZKP XX. kongresszusa után kialakult helyzetet elbocsátásokkal már nem lehetett kezelni.³⁴⁵ A kongresszus az oktatók és hallgatók körében a korábbinál is nagyobb politikai aktivitást

³⁴¹ Lásd például: MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés [az] Eötvös Loránd Tudományegyetemen az utóbbi időben tapasztalt nacionalista jellegű megnyilvánulásokról. Budapest, 1954. március 26.; MNL OL M-KS 276–89/326. Az MDP KV APO feljegyzése a debreceni tudományegyetemen feléledő narodnyik veszélyről. Budapest, 1954. április 7.; MNL OL M-KS 276–89/333. Kerékgyártó Elemér feljegyzése az ELTE Filozófia Tanszéke körüli ellenséges tevékenységről. H. n., d. n.

³⁴² MNL OL M-KS 276–53/239. Határozat az egyetemek tanulmányi és politikai helyzetéről, 1955. augusztus 12.

³⁴³ MADARÁSZ 1990. 82–83.; LADÁNYI 1991. 35–36.

³⁴⁴ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1955. szeptember 29. ülése, 2. pont: Az egyetemek tanulmányi és politikai helyzetéről szóló K.V. határozat terve. Vö. LADÁNYI 1986. 131–132.

³⁴⁵ Vö. GYARMATI 2011. 377–382.

eredményezett, melyet maga az MDP is ösztönzött azáltal, hogy (a korábbi párthatározatokhoz hasonlóan) a kongresszus anyagának alapos feldolgozására szólította fel az felsőoktatási intézményeket.³⁴⁶ A gyűléseken, ankétokon és a DISZ irányítása alól egyre jobban kicsúszó, többezres látogatottságú Petőfi Kör értelmiségi vitáin 1956 tavaszától egyre több konkrét javaslat fogalmazódott meg a felsőoktatás átalakítására, melyek anyagi helyzetének javítását, az intézmények önállóságának növelését, az ideológiai oktatás, a káderpolitika és a felvételi rendszer átalakítását, a tanulmányi idő felemelését, a leginkább a vidéki intézményeket sújtó profilírozás megszüntetését, valamint a tanítás-tanulás kötöttségeinek és a végzetek elosztásának átalakítását szorgalmazták. A felsőoktatás helyzetét érintő kritikák mellett e tanácskozásokon olyan általános közéleti-politikai kérdések is felbukkantak, mint a személyi kultuszról fakadó hibák, a rehabilitáció, az ország gazdasági helyzetének problémái, Nagy Imre programjának átértékelése vagy épp Rákosi személyes felelőssége.³⁴⁷

Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya és az OM 1956. május–júniusban dolgozta ki a felsőoktatás átalakítására vonatkozó terveit. A konkrét, végrehajtott intézkedések többsége egy-egy rész kérdésben próbálta csökkenteni a feszültséget, a nagyobb horderejű változtatásokat azonban csak fokozatosan kívánták megvalósítani. Így például az értelmiségi politika kérdéseiről kiadott KV-határozat 1956 júniusában az egyetemi oktatók azonnali bérrendezését irányozta elő, s ez szeptember elsejével az oktatók fizetésének átlagosan 22%-os emelésével meg is történt, de a felsőoktatás költségvetési kiadásainak emelése csak az elhalasztott, második ötéves tervidőszakban volt várható.³⁴⁸ 1956 nyarán a PB ahhoz is hozzájárult, hogy azokban a felsőoktatási intézményekben, ahol nincs elegendő számú, felkészült „munkás-” vagy „parasztszármazású” jelentkező, felvételi kvótájukat 50%-ra lehet csökkenteni. Ennek következtében arányuk a felvettek körében az 1949-es szintre, 53,1%-ra csökkent, de továbbra is igen magas volt (44,2%) a kitűnő vagy jeles eredménnyel pályázó, elutasított „értelmiségiek” aránya.³⁴⁹ Azt, hogy a felvételen az „értelmiségi”, „munkás-” és „parasztszármazású” jelentkezők egyenlő elbírálásban részesüljenek, az említett KV-határozat szintén csak fokozatosan látta megvalósíthatónak.

³⁴⁶ BECK – GERMUSKA 1997. 19–20. Vö. MNL OL M-KS 276–62/25. Az SzKP XX. kongresszusa anyagainak az egyetemeken és főiskolákon történő feldolgozása (Jegyzőkönyv). Budapest, 1956. március 24.

³⁴⁷ Lásd például: MNL OL M-KS 276–91/25. Az MDP KV TKO feljegyzése a XX. kongresszus visszhangjáról az egyetemeken. Budapest, 1956. február 21.; MNL OL M-KS 276–91/77. A KV március 12–13-i ülésének első reflexiói az egyetemeken. Budapest, 1956. március 27.

³⁴⁸ MNL OL M-KS 276–53/291. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata értelmiségi politikánk néhány kérdéséről. Budapest, 1956. június 14.; LADÁNYI 1986. 145–147., 156.

³⁴⁹ Vö. LADÁNYI 1986. 155.; TAKÁCS 2008. 34.

Az oktatásirányítás foglalkozott a hallgatók szociális problémáival is, de csak a levelező hallgatók helyzetét javította számottevően (a tanulmányi szabadság idejének és az útiköltség-térítés összegének növelésével). A nappali tagozatos hallgatók számára egyik legkritikusabb kérdésben, az ösztöndíjrendszer átalakításával kapcsolatban nem született döntés, 1956 májusában csak a tankönyvek árát csökkentették.³⁵⁰ A tanulmányi kööttségek enyhítését illetően 1956 őszéig alig történt intézkedés: a fakultatív órák bevezetésére csak a bölcsészkarok III. évfolyamán, „kísérletképpen” került sor.³⁵¹ Zajlott a javaslat- és tervezetkészítés az egyetem tudományos utánpótlás-képző funkciójáról és az intézmények önállóságának növeléséről is, de az egyetemi doktori cím jogász- és orvosképzésben való visszaállítása a tudományos minősítés rendszerét nem érintette, s 1956 nyarán az OM mindössze néhány kisebb hatáskört adott le (így például rektori/igazgatói hatáskörbe került a vezető lektorok és a marxizmus-leninizmus tanszéken dolgozó adjunktusok kinevezése).³⁵² A munka jellegéből adódóan hosszú folyamatnak ígérkezett a tankönyvek és jegyzetek felülvizsgálata, bár a „legkirívóbb hibákat” tartalmazó jegyzetek kijavítását már 1956/57-es tanévben el akarták végezni annak érdekében, hogy „*a Kongresszus feltárta hibák a tudományos alkotó munkából gyökeresen eltűnjenek*”, ez azonban a tantárgyakhoz kiadott ideológiai szakirodalom felülvizsgálatánál például annak a szempontnak az érvényesítését jelentette, hogy „*a forrásművek között Lenin művei méltó módon szerepeljenek*”.³⁵³ Megkezdődött az eltávolított oktatók és hallgatók ügyeinek felülvizsgálata, de meglehetősen lassú ütemben haladt: szeptemberig mindössze 3 oktató és 40 hallgató rehabilitálására került sor.³⁵⁴

A részkérdéseket, csekélyebb súlyú problémákat érintő konkrét intézkedések nem voltak elegendők. A tanév kezdetétől a nagyszámú oktatói és hallgatói részvétellel zajló gyűléseken, baráti, laza szerveződésű csoportokban már olyan, a szovjet típusú felsőoktatási rendszer alapjait kikezdő – immár nem javaslatokat, hanem – követeléseket fogalmaztak meg, mint a tanszabadság, az egyetemi autonómia és demokrácia, az ideológiai oktatás kötelező jellegének eltörlése vagy a széleskörű rehabilitáció, de egyre gyakoribbá váltak politikai rendszer jellegét érintő követelések is.³⁵⁵ A gyűlések

³⁵⁰ LADÁNYI 1986. 148–150., 157.

³⁵¹ LADÁNYI 1986. 148–149.

³⁵² Oktatásügyi minisztériumi feljegyzés a Központi Vezetőség július 18–21-i határozata alapján megtett és tervezett OM intézkedésekről. Budapest, 1956. augusztus 17. In: DMOT II. 243–246.

³⁵³ MNL OL M-KS 276–54/402. Határozat egyes iskolai, egyetemi tananyagok, tankönyvek átvizsgálására. Budapest, 1956. június 28. Kiemelés az eredetiben.

³⁵⁴ LADÁNYI 1986. 157.

³⁵⁵ BORSODI 2009. 39–42.; PALASIK 2009. 72–73.

hangulatától megriadó OM október közepén lázas gyorsasággal újabb és újabb javaslatokat dolgozott ki. A november 1-jétől bevezetni kívánt intézkedések lehetőséget adtak volna egy szabadon választott idegen nyelv tanulására, de a minisztérium kész volt arra is, hogy az addigi javaslatoknál is szélesebb körű önállóságot biztosítson az egyetemeknek az oktatás tartalmi szabályozásában, csökkentse az ideológiai órák számát és átalakítsa a honvédelmi oktatást.³⁵⁶

A tűzoltás jellegű engedmények azonban ekkor már kevésnek bizonyultak. Október 6-án mintegy két-háromszázan, az ELTE Történettudományi Kara oktatóinak és hallgatóinak csoportja, a Kolhoz Kör és a Képzőművészeti Főiskola hallgatóinak egy része Rajk László és társai újratemetését követően „*Nem állunk meg félúton, sztálinizmus pusztuljon!*” felkiáltással a Batthyány-örökmécseshez vonult, majd a csoport feloszlása után kb. 20–30-an az egyetemhez visszatérve a „*Tanítsatok igazat!*” jelszót skandálták.³⁵⁷ A budapesti joghallgatók Hajnóczy Körének képviselője október 8-án a Petőfi Körben rendezett pedagógusvitán felolvasta a Kör határozati pontjait, melyekkel az orosz nyelv és a szovjet jog oktatásának fakultatívva tételét, a filozófiatörténet, a szociológia és a pszichológia oktatását, a honvédelmi oktatás megszüntetését, de a káderlapok nyilvánossá tételét és március 15. nemzeti ünnepé nyilvánítását is követelték.³⁵⁸ A budapesti bölcsészek október 10-én felhívást küldtek szét, melyben október 22-ére sztrájkot hirdettek az orosz nyelv fakultatívva tételéért.³⁵⁹

A fővárosi események híre gyorsan terjedt: a Petőfi Kör vitáin rendszeresen részt vettek vidéki egyetemi hallgatók is, a kör mintájára számos városban alakultak a fővárosihoz hasonló vitakörök. Október 16-án a szegedi egyetemisták és főiskolások saját, a DISZ-től független ifjúsági szervezetet alapítottak Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (MEFESZ) néven, s néhány nappal később közzétett határozataikban már az „elmúlt időszak bűneiért” felelősök bírósági tárgyalását, vélemény- és sajtószabadságot, szabad és demokratikus választásokat, valamint egyetemi autonómiát követeltek.³⁶⁰ Küldötteik a következő napokban felvették a kapcsolatot valamennyi felsőoktatási intézmény

³⁵⁶ LADÁNYI 1986. 159–160.

³⁵⁷ BECK – GERMUSKA 1997. 27–52.; BORSODI 2009. 32–36.

³⁵⁸ PK VI. 126.

³⁵⁹ Az ELTE Bölcsészettudományi Kar hallgatóinak felhívása. Budapest, 1956. október 10. In: VIDA 2007. 54–55. Továbbá: BORSODI 2009. 40.

³⁶⁰ A Szegeden megalakult Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségének felhívása. Szeged, 1956. október 17. In: VIDA 2007. 74–75.; A MEFESZ szegedi alakuló gyűlésén elfogadott program. Szeged, 1956. október 20. In: VIDA 2007. 92–93. — Az egyik kezdeményező, Kiss Tamás visszaemlékezései szerint a MEFESZ rövidítéssel nem az 1945 és 1948 között működött Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetségére kívántak utalni. KISS 2016. 166–167. A szegedi MEFESZ-ről bővebben lásd: JANCSÁK 2016.

hallgatóival: szinte mindenhol lázas programgyártás kezdődött, a diákok táviratokban értesítették egymást követeléseikről és támogatásukról biztosították az összehívott gyűléseket és tervezett tüntetéseket.³⁶¹ Sorra ülészttek a diákparlamentek, ahol az egyetemek és főiskolák hallgatósága egymás után jelentette be csatlakozását a néhány napos diákmozgalomhoz. Egyetlen hét alatt – mutat rá Gyarmati György – szervezeti háttérrel bíró, alternatív politikai platform jött létre.³⁶²

*

Az ötvenes évek elejére az oktatási rendszer munkaerő-újratermelésben kapott szerepe révén a felsőoktatás olyan koncepciója vált uralkodóvá, mely szerint annak legfőbb funkciója, hogy szakképzett, marxista-leninista világnézettel és tudástartalommal rendelkező munkaerő biztosításával járuljon hozzá a gazdaság fejlesztéséhez. E követelmény jelentősen átalakította és kitágította a normasértőnek tekintett magatartásformák elleni fellépés elvi-ideológiai megítélését és a szankcionálás gyakorlatát.

³⁶¹ PALASIK 2009. 77.

³⁶² GYARMATI 2011. 403–407. Vö. JANCSÁK 2016. 13–14., 183.

III. A hallgatói fegyelem

Témánk megköveteli, hogy a fegyelem szocialista értelmezéséből kiindulva, továbbá a Rákosi-korszakban hatályos fegyelmi szabályzatok tükrében áttekintsük a hallgatók magatartásával kapcsolatos elvárásokat, ezek ideológiai-erkölcsi hátterét, illetve a fegyelemsértések szankcionálásának eljárásrendjét.

A Rákosi-korszakban három felsőoktatási fegyelmi szabályzatot adtak ki: 1951-ben, 1953-ban és 1955-ben. E fejezetben elsősorban az 1951-es szabályzat, illetve az ehhez kapcsolódó végrehajtási utasítás tervezete alapján az oktatásirányítás fegyelmi eljárásokkal kapcsolatos kezdeti elvárásait és elképzeléseit vizsgálom, az intézmények konkrét fegyelmi gyakorlatára csak bizonyos, általánosabb jellegű kérdések esetében térek ki. Minthogy az 1951-es szabályzat későbbi átalakításai sok esetben egyrészt az egyes intézmények gyakorlatának eltéréseire, illetve ezek egységesítésének szándékára, másrészt bizonyos (oktatás-)politikai és ideológiai célok érvényesítésére vezethetők vissza, a vétségek megítélésében és az eljárásrendben bekövetkező változásokat részletesen a későbbi fejezetekben tárgyalom.

E vizsgálat során indokoltnak tűnhet egy olyan jogtörténeti megközelítés alkalmazása, amely a Rákosi-korszakban hatályos szabályozás elemzésekor a felsőoktatási fegyelmi jog történeti alakulását is figyelembe veszi. Ez a vállalkozás azonban amiatt is problematikus, mert – ahogy a 2016-ban hatályos szabályozás előzményeit a Ratio Educationistól kezdve áttekintő Rónay Zoltán rámutat – az egyetemi fegyelmi jog mind a megelőző évszázadokban, mind pedig napjainkban meglehetősen elhanyagolt kutatási területnek számít.³⁶³ Ez, úgy tűnik, a Rákosi-korszakra különösen érvényes. Így például az ötvenes évek elejére vonatkozóan Rónay is Kézdi György Kádár-korszakbeli eljárásokat elemző, korábbiakban már említett, rövid tanulmányából indul ki, ezért jut arra a téves megállapításra, hogy bár „a kormányzat részéről többször is felmerült egy központilag részletesen szabályozott fegyelmi eljárás gondolata, ez azonban ténylegesen csak 1955 és 1985 között sikerült.”³⁶⁴ Az előzményekre vonatkozóan ezért az elemzés során elsősorban azzal foglalkozom, hogy az ötvenes évek elején életbe lépő előírások jelentettek-e változást (s ha igen, milyen tekintetben) a Horthy-korszakban hatályos szabályzatokhoz képest.³⁶⁵

³⁶³ RÓNAY 2016. 58.

³⁶⁴ RÓNAY 2016. 56.

³⁶⁵ A Horthy-korszak felsőoktatási intézményeinek fegyelmi gyakorlatára mindezidáig kevés figyelem irányult, lásd például: RIGÓ 2013.

Rónay, a kérdéskör elemzése során a közoktatás/köznevelés fegyelmi irányelveinek és gyakorlatának – a felsőoktatáshoz képest jóval kiterjedtebb – irodalmát, valamint a fegyelmi jog alapelveinek viszonylagos állandóságából kiindulva, a csekély számú, vonatkozó történeti irodalom megállapításait is felhasználta. Az alábbiakban magam is így járok el, ugyanakkor – később kifejtendő okokból – a Rákosi-korszakbeli munkajogi szabályozást is figyelembe veszem.

III.1. A szocialista fegyelem

A *szocialista fegyelem* általános jellegű, tudományos definíciójának megalkotására magyar szerző először az ötvenes évek második felében vállalkozott, addig a fogalom megragadásához elsősorban a lefordított szovjet erkölcsstani szakirodalom, ezen belül is főként A. S. Makarenko írásai szolgáltattak alapot.³⁶⁶ Durkó Mátyás 1957-ben, a fegyelemre nevelés iskolai kérdéseivel foglalkozó, Borbély Andrással közösen írt munkájában a következőképpen határozta meg a szocialista fegyelem jelentését:

„[A] fegyelem a társadalom zavartalan működésének és fejlődésének egyik létfeltétele. Lényegében a társadalomban együtt élő emberek magatartásának az eredménye, egymás közti helyes viszonyának a biztosítása azáltal, hogy a társadalom minden tagja rákényszerül (vagy erőszakkal, vagy saját öntudatos belátása alapján) az együttes élet egész területén kialakult, írott vagy szokások alapján fennálló szabályok megismerésére és megtartására.”³⁶⁷

A szocialista értelemben vett *fegyelem* tehát azt a magatartást fejezte ki, hogy a társadalom tagjai betartják azokat a törvényeket, jogszabályokat és erkölcsi követelményeket, melyek kijelölik a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyüket, ebből fakadó jogait és kötelességeiket, valamint leírják az egymás közti helyes viselkedés normáit. Az ötvenes évek Magyarországon a társadalom működését előíró szabályrendszer alapja a szocializmus (illetve távlatilag a kommunizmus) felépítésének imperatívusza volt, mely a marxista-leninista ideológia alapján a társadalom „objektív fejlődéstörvényéből”, azaz a kapitalizmus bukásának és a kommunizmus győzelmének elkerülhetetlenségébe vetett hitből, valamint abból a meggyőződésből fakadt, hogy ehhez az egyedül helyes út a proletárdiktatúrán keresztül vezet.³⁶⁸ Mivel e cél megvalósítását a kommunista párt

³⁶⁶ Legfőképpen: MAKARENKO 1949a; MAKARENKO 1949b. Makarenko fegyelem-értelmezéséről lásd: GÁSPÁR 1984.

³⁶⁷ BORBÉLY – DURKÓ 1957. 57.

³⁶⁸ ZISZ 1950. 22–30.; SISKIN 1955. 83–93., 103–108.

össztársadalmi érdekként deklarálta, a törvényeket és a jogszabályokat, valamint a szocialista erkölcsi normákat a „népakarat” megnyilvánulásaként értelmezte.³⁶⁹

A Rákosi-korszakban lefordított szovjet erkölcsstani szakirodalom, illetve az ezekre épülő magyar írások és párthatározatok a különféle társadalmi tevékenységek alapján a fegyelem több fajtáját is megkülönböztették, így például az *állampolgári fegyelmet*, mely a törvények és jogszabályok általános betartásában, tágabb értelemben az életkörülmények rendezettségében, valamint az egyén és közösség helyes viszonyában nyilvánult meg, vagy a *pártfegyelmet*, mely a kommunista párt tagjaira vonatkozó speciális követelményeket foglalta magában.³⁷⁰ Fokozott figyelem irányult a *munkafegyelem* és ezzel összefüggésben a *tervfegyelem* kérdéseire, melyeket a kommunista párt a termelőmunka alapfeltételének tekintett.³⁷¹ Főként pedagógiai megközelítésben számított kiemelt témakörnek az *iskolai/tanulmányi fegyelem*, mely a tanulók életkori sajátosságainak megfelelő viselkedésformákat jelölte.³⁷²

A marxista-leninista etika az egyén *fegyelmezettségének* két természetét különböztette meg. A *passzív* (vagy *negatív*) *fegyelem* a szabály- és normarendszerhez való külsőlegesen alkalmazkodást, engedelmisséget és a társadalmi érdeket sértő cselekedetektől való tartózkodást jelentette. Ennek megléte volt az alapfeltétele az ún. *aktív* (vagy *pozitív*) *fegyelem* kialakulásának, mely már magában foglalta a társadalmi fejlődés „objektív szükségszerűségéről” vallott meggyőződést és a kommunizmus felépítéséhez szükséges cselekedetek felismerését és végrehajtását is, anélkül, hogy az egyén – fogalmazott Makarenko – „*utasításra vagy parancsra várna*”.³⁷³ Ebben nyilvánult meg az egyén – marxista értelemben vett – szabadsága: nem az *akaraté*, mivel az nem független a társadalmi fejlődés „objektív törvényszerűségeitől”, hanem a *cselekvése*, ti. hogy felismeri és felhasználja e „törvényszerűségeket” céljai megvalósításához.³⁷⁴ Az egyénnek azonban – abból a meggyőződésből fakadóan, hogy szükségleteinek maradéktalan kielégítése csak a kommunizmusban lehetséges –, ha boldogulni akart, céljait a szocializmust építő társadalom érdekeivel összhangban kellett megfogalmaznia.³⁷⁵ A fegyelem tehát az egyéni és a kollektív érdekek között közvetítő szerepet töltött be, annak érdekében, hogy a

³⁶⁹ SISKIN 1955. 39–41.

³⁷⁰ KOLBANOVSKIJ 1951. 65.; KOMMUNISTA 1955; SISKIN 1955. 323–336. Vö. ÚML V. 384. A pártfegyelem kérdésköréről legújabbban: KOLTAI 2018. 55–72.

³⁷¹ WELTNER 1950; KOLBANOVSKIJ 1951. 42.; CSATÁR 1951; SISKIN 1955. 201–206. A munkafegyelem fogalmi meghatározásának problémáiról: GYEKICZKY 1985a. 271–272. Továbbá: SZÚTS 2018. 225–227.

³⁷² MAKARENKO 1949b; BORBÉLY – DURKÓ 1957. Vö. GMURMAN 1963; GÁSPÁR 1984.

³⁷³ MAKARENKO 1949b. 271. Vö. BORBÉLY – DURKÓ 1957. 59–60.; SACHSE 1998. 23–24.

³⁷⁴ SARIJA 1951. 44–53.; SISKIN 1955. 93–96.

³⁷⁵ ZISZ 1950. 40–43.; SARIJA 1951. 45.; SISKIN 1955. 96–98.

kommunista társadalomalakító célok ne kényszer, hanem aktív közreműködés és kezdeményezések útján valósuljanak meg.³⁷⁶

Nem volt elegendő tehát, ha az egyén pusztán csak helyeselte az új szabályrendszert és óhajtotta az osztársadalmi érdekként deklarált pártcélok megvalósulását. A szocialista erkölcs egyik alapkritériuma ugyanis a hatékony *tevékenység* volt, így az „új embertípus” képviselőjének a kommunizmus felépítésében „lelkes” és „áldozatkész” munkával kellett részt vennie, s aktivitásának arra is ki kellett terjednie, hogy közreműködjön abban, hogy kötelességeiket mások is teljesítsék és szembeszálljon a környezetében tapasztalt fegyelemsértésekkel.³⁷⁷ Az egyén tehát a közösnek tételezett szabály- és normarendszer érvényesítésének nemcsak tárgya, hanem eszköze is volt: a tőle elvárt aktivitás egyszerre jelentette a követelmények betartását és közvetítését is.

A marxista-leninista ideológia szerint a társadalom fejlődését az biztosítja, ha a „törvényszerűségekből” fakadó normákat a társadalom minden tagja betartja – vagy meggyőződésből fakadóan önként és örömmel, vagy kényszerítő jelleggel alkalmazott eljárások, azaz *fegyelmezés* következtében. Mivel az eszmerendszer végső célja a követelmények interiorizációja, tehát az öntudatos és önként vállalt fegyelem kialakítása volt, elemi szerepet tulajdonított a viselkedés „helyes irányban” történő befolyásolásának, azaz a jogszabályok és erkölcsi normák osztársadalmi érdekként való felismerésére és betartására való *nevelésnek*. Tulajdonképpen a társadalmi érintkezés minden formája nevelési alkalomnak számított, legfontosabb színterei azonban a különféle oktatási intézmények voltak, melyekben a kommunizmust felépítő és megtartó, jövő generációk indoktrinációja zajlott.

A marxista etika a felvilágosításon és a meggyőzésen túl a kényszerítő jellegű eszközöket is elengedhetetlennek tartotta a közös célokat veszélyeztető renitensek megfegyelmezésére – főként a szocializmus építésének időszakában, amikor is a társadalom tagjainak jó részét még „burzsoá-individualista” erkölcsi „csökevényekkel” terheltnek tekintették. Mivel a pártállam ideológiai érvrendszere a jogi-erkölcsi előírások megsértését nem pusztán a politikai hatalom birtokosainak aktuális céljaival való szembeszegülésként, hanem az osztársadalmi célkitűzések akadályozásaként is értelmezte, a rendbontókkal szemben alkalmazott fegyelmi intézkedések elvi célja az volt, hogy a renitens kisebbséget alárendelje a „többségi akaratnak”, s *végső soron* – vagyis ha

³⁷⁶ SACHSE 1998. 22–24.

³⁷⁷ SARIJA 1951. 114–115.; BORBÉLY – DURKÓ 1957. 59–60.

a nevelés különféle módszerei és eszközei kudarcot vallottak – biztosítsa a társadalom zavartalan fejlődését.³⁷⁸

A munka-, terv-, párt- és iskolai fegyelem megsértése tehát súlyos esetben különféle büntetéseket vont maga után. A vétségek tényállásait, a büntetéseket, valamint az eljárásrendet a fegyelmi jog körébe tartozó jogszabályok és szabályzatok (a pártfegyelem esetén az MDP szervezeti szabályzata és határozatai) szabták meg, melyek az ötvenes évek elején – a fenti szempontok érvényesítése érdekében – jelentősen átalakultak.

III.2. Az egyetemi-főiskolai fegyelmi szabályzatok

A „dolgozók” művelődéshez való jogát az 1949. évi alkotmány biztosította,³⁷⁹ melyet konkrét tartalommal az egyes oktatási jogszabályok töltöttek ki. A szocialista felsőoktatási intézmények első, átfogó tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzata 1951 februárjában jelent meg, hivatalosan és egységesen ekkor kerültek hatályon kívül a két világháború között életbe léptetett tanulmányi rendelkezések.

A két világháború között a felsőoktatás egészére kiterjedő, általános szabályzat nem készült, így a különböző típusú intézményekben a fegyelmi kérdéseket eltérő módon és mélységben szabályozták. A dualizmus időszakában és a Horthy-korszakban a fegyelmi szabályzat az egyes felsőoktatási intézmények tanulmányi és vizsgaszabályzatának része volt. A VKM e szabályzatokat rendeleti úton, külön jogszabályként vagy a szervezeti szabályzatok mellékleteiként adta ki.³⁸⁰ A tudományegyetemek esetében e szabályzatok – az autonómiából adódóan³⁸¹ – alig foglalkoztak a fegyelmi hatóság gyakorlásának kereteivel, vagyis az eljárás lefolytatásának módjával, de részletesen szabályozták például az egyes büntetéstípusok alkalmazásának eseteit. A Műegyetem szabályzata viszont aprólékosan kitért a fegyelmi bizottságok működésére, a vizsgálat és a tárgyalás lefolytatásának lépéseire, valamint a fellebbezés és a felülvizsgálat lehetőségeire is.³⁸² A Képzőművészeti Főiskola szabályzata viszont inkább házirendre hasonlított: a vétségek és

³⁷⁸ WELTNER 1950. 64., 66–67.; CSATÁR 1951. 698.; MIKOS – NAGY – WELTNER 1955. 565–566.; KERTÉSZ 1957. 284. Vö. GYEKICZKY 1985b. 204–205., 207–209.

³⁷⁹ 1949. évi XX. tc. 48. § (1).

³⁸⁰ LADÁNYI 1991. 20., 25.

³⁸¹ A Thun-féle szervezeti szabályzat az egyetemi tanácsot tekintette a „*legfelsőbb egyetemi hatóság*”-nak, amelynek hatáskörébe tartoztak „*az egyetem összes általános érdekű ügyei, akár a közigazgatásra, akár az oktatásra vagy a fegyelemre vonatkozzanak*”. Az egyetemi hatóságok szervezési szabályzata. Thun által közétett „ideiglenes törvény”. Bécs, 1849. szeptember 30. In: SASHEGYI 1974. 160–167.

³⁸² JNMGE 1935. XI. Az 1935-ös műegyetemi fegyelmi szabályzat a budapesti tudományegyetem szabályzatait vette alapul, attól csak részletességében tért el. A felvételi, tanulmányi, tandíjmentességi és fegyelmi szabályzat tárgyalása. Budapest, 1935. június 27. In: ZSIDI 2001. 36.

büntetések felsorolása mellett olyan iskolás rendszabályok is szerepeltek benne, minthogy a tanterekben tilos a hangos beszélgetés, a dohányzás, vagy az egyes órák között „*az egyik teremből a másikba való járás-kelés, valamint a szünperceken kívül a folyosókon vagy a kertben való tartózkodás*”.³⁸³

A dualizmus és a Horthy-korszak különféle tanulmányi és fegyelmi szabályzatai fokozatosan avultak el. A VKM 1946-ban a jogi, 1947-ben az orvosképzés tanulmányi rendjét alakította át, majd 1948 őszétől meglehetősen rendszertelenül és az egyes képzési ágakban különböző ütemben jelentek meg az egyes tantervi, óratervi és képesítési kérdéseket érintő változtatások, fokozatosan felülírva a korábbi szabályzatok érintett részeit. A minisztérium minden részletkérdést aprólékosan szabályozni kívánó ügybuzgalmából eredően egymást érték a beiratkozás rendjét, a szorgalmi és a vizsgaidőszak lebonyolítását, a hallgatói beadványok kezelését stb. szabályozó, néha egymásnak is ellentmondó utasítások és körlevelek. Ezek a nem ritkán ideiglenes jelleggel kibocsátott rendelkezések olykor csak alig néhány hetes intézkedéseket írtak felül, miközben gyakran szerepelt bennük az a – korabeli ügyintézőket minden bizonnyal kétségbe ejtő – kitétel, miszerint ezt vagy azt a részletkérdést a minisztérium a későbbiekben külön rendelkezésben szabályozza majd.³⁸⁴

E rendelkezések, noha addig ismeretlen tanulmányi kötelezettségeket határoztak meg, a fegyelmi eljárás rendjét nem, vagy alig érintették. Fegyelmi kérdésekre a VKM általában egyes, éppen aktuális ügyekkel, főként a kötött tanulmányi rend előírásai vagy a szorgalmi és a vizsgaidőszak szabályozása kapcsán tért ki. A fegyelmi eljárások egységes szabályozásának szükségessége a minisztériumban 1950-ig nem merült fel, vagyis az 1948. évi „egyetemi reformot” a felsőoktatási intézményeknek úgy kellett végrehajtani, hogy miközben a tanulmányi struktúra egyes elemei folyamatosan változóban voltak, mások (egyelőre) változatlanok maradtak. Az egyes részkérdéseket ad hoc jelleggel, félévről félévre újraszabályozó rendelkezések értelmezése és végrehajtása komoly feladat elé állította a tanulmányi és vizsgarend betartásáért és betartatásáért felelőssé tett tanulmányi osztályokat. Amikor 1950 nyarán a VKM rendeletben kritizálta, hogy számos hallgatónak elmaradt vizsgája van, és folyamatosan félévbeszámítási és vizsgahalasztási kérelmekkel (értsd: nem *tervszerűen*) folytatja a tanulmányait, a budapesti jogi kar tanulmányi osztályának vezetője a kifogásokat hátrítva jelezte a VKM-nek, hogy az elmaradt vizsgák

³⁸³ KF 1931. 68. §. Ladányi Andor megfogalmazása szerint hasonlóan „primitív” rendszabályokat tartalmaztak a gazdasági akadémiák fegyelmi szabályzatai is. LADÁNYI 1991. 23.

³⁸⁴ Vö. LADÁNYI 1991. 31–32.

nagy számának oka a „bevezetett reformok és a tanulmányi fegyelem hiánya (...).
Érvényben levő fegyelmi szabályzatunk használhatatlan.”³⁸⁵

A TO-vezető ekkor már „nyitott kapukat döngetett”. A kusza viszonyok miatt a VKM Kollégiuma – szoros összefüggésben az MDP 1950. márciusi pártkritikájából eredő feladatokkal – áprilisban megbízta az Egyetemi Főosztályt egy egységes tanulmányi és vizsgarend kidolgozásával.³⁸⁶ A fegyelmi rendelkezések e szabályzat végén kaptak helyet, a témakörre azonban az előkészítés során csekélyebb figyelem irányult, a súlypont elsősorban a tanulmányok folytatásának szabályozására esett.

Az Egyetemi Főosztály 1950 őszén két, tartalmában meglehetősen eltérő tervezetet is készített. Az első, 1950. október végén benyújtott, kezdetleges, inkább paragrafus-gyűjteménynek, mintsem koncepciózus szabályozásnak tűnő szöveget ugyanis a VKM Kollégiuma elutasította, mondván az előterjesztés nem tér ki a „*jelenlegi és a múltbeli helyzet*” hibáira, így érdemben tárgyalni sem lehet.³⁸⁷ A Főosztály javaslata egy hónap múlva, 1950 novemberében került ismételtén a Kollégium elé, ekkorra pedig látványos változásokon esett át, annak köszönhetően, hogy az elvi és gyakorlati kérdésekben is jobban érvényesültek az e célból lefordított, szovjet tanulmányi szabályzatok jellegzetességei. A novemberi előterjesztés és a hozzá mellékelt propagandaterv a kiadás szükségességét némiképp eltérően magyarázta. Utóbbi az átfogó szabályozás igényét a Horthy-korszak egyetemi oktatásának „anarchikus”, „félfeudális” jellegével indokolta. Az Egyetemi Főosztály előterjesztése azonban, bár kitért a korábbi rendelkezések elavultságára, valamint az egyes intézmények eltérő és ellentmondásos gyakorlatára, az egységes szabályozás szükségességét az 1948-as „egyetemi reform” óta kialakult, már a minisztérium működését is akadályozó káoszra vezette vissza.³⁸⁸

Noha a novemberi előterjesztés úgy fogalmazott, hogy a benyújtott szövegváltozat a reformbizottságok és kari tanácsok javaslatainak felhasználásával elkészített végleges tervezet, az intézményi véleményeztetés csak ezután, 1950 decemberében kezdődött, az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya pedig ezt követően, 1951 januárjában fogalmazta meg javaslatait. Az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és

³⁸⁵ MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400–65–81/1950. Feljegyzés az utóvizsgák határidejéről és az elmaradt vizsgák letételéről szóló rendelettervezetről. [H. n., d. n.]

³⁸⁶ MNL OL XIX-I-1-2. VKM KOLL 1950. április 27-i ülése, 2. pont: A Minisztérium négyhónapos munkaterve.

³⁸⁷ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. október 30-i ülése, 3. pont: Egyetemi és főiskolai tanulmányi és fegyelmi szabályzat.

³⁸⁸ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. november 24-i ülése, 2. pont: Az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának tervezete.

vizsgaszabályzatát végül februárban bocsátották ki.³⁸⁹ Hatálya kiterjedt a legtöbb felsőoktatási intézményre – így a tudományegyetemekre, a műszaki egyetemekre, a Közgazdaságtudományi Egyetemre, az Agrártudományi Egyetemre, az orvostudományi egyetemekre, az Állami Műszaki Főiskolára, a pedagógiai főiskolákra, a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolára és a Közgazdasági Főiskolára is –, de például a művészeti felsőoktatási intézményekre nem.

A fegyelmi kérdéseket a meglehetősen rövid, mindössze három paragrafusból álló IX. Fejezet szabályozta, mely a vétségek és büntetések körén kívül mindössze az eljárás lebonyolításának alig néhány részletkérdésére terjedt ki. A novemberi minisztériumi előterjesztés még azzal indokolta a fegyelmi szabályzat egységesítését, hogy a „*hallgatók fegyelmi ügyeire vonatkozóan ellentétes gyakorlat alakult ki. A csak tanári fegyelmi hatóság egyik végletéből a csak ifjúsági szervekhez való utalás másik végletéig a legkülönbözőbb eljárás módok alakultak ki.*”³⁹⁰ A VKM Egyetemi Főosztálya arra számított, az egységes szabályozás biztosítja majd, hogy a fegyelmi eljárásban a „*tanári, hivatali és ifjúsági szervek*” egyaránt részt vegyenek, az előterjesztés mellé csatolt szabályzat-tervezetből azonban mindez nem derült ki. Az ugyanis a fegyelmi eljárás rendjének kidolgozását intézményi feladatként jelölte meg, annyi megkötéssel, hogy azt a minisztériumnak is jóvá kell hagynia. A tervezet 1951. januári véleményezésekor ebben az Agitációs és Propaganda Osztály sem látott kivetnivalót.³⁹¹ A három héttel később kiadott szabályzatban azonban már szó sem esett arról, hogy a felsőoktatási intézmények maguk dolgoznák ki saját fegyelmi szabályzatukat, mindössze az illetékes miniszter által később kiadandó rendeletre történt utalás.³⁹²

A KM a fegyelmi szabályzat végrehajtási utasításának tervezetét 1951 őszén küldte meg véleményezésre a felsőoktatási intézményeknek. Ennek hatálya az általános tanulmányi szabályzattól eltérően az orvos- és agrárképzést végző intézményekre már nem terjedt ki.³⁹³ A háromoldalas – és a pécsi jogi kar dékánjának meglátása szerint jogszabály-szerkesztési

³⁸⁹ A felsőoktatási intézményeknek megküldött példányok és az 1952-ben kiadott *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye* szerint a rendeletet a vallás- és közoktatásügyi, valamint az egészségügyi miniszterrel közösen a „földművelődésügyi” (!) miniszter adta ki. Vö. 1.400–65–11/1951. (II. 18.) VKM sz. rendelete az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának megállapítása tárgyában. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1952.* 2. köt. Budapest, 1952. 908–913.

³⁹⁰ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. november 24-i ülése, 2. pont: Az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának tervezete. Kiemelés az eredetiben.

³⁹¹ MNL OL M-KS 276–89/328. Javaslatok a tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatok átdolgozásához. Budapest, 1951. január 19.

³⁹² TFVSZ 1951. 27. §.

³⁹³ TFVSZ-VU 1951.

hibáktól sem mentes³⁹⁴ – tervezet rendkívül részletesen szabályozta a fegyelmi bizottság összetételét, feladatait, a vizsgálat lebonyolítását, a vétségek elévülésének eseteit, a fellebbezés lehetőségeit és a büntetések nyilvántartásának rendjét is. A KM az utasítást végül azonban hivatalosan nem adta ki.

1952 folyamán politikai és gyakorlati szempontokból is felmerült egy valóban egységes és részletes szabályzat kibocsátásának szükségessége. A DISZ és az egyetemi-főiskolai pártszervezetek ifjúsági munkájának vizsgálata ürügyén előbb az MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottsága, Titkársága, majd a Politikai Bizottság is foglalkozott a hallgatók fegyelmi helyzetével és politikai hangulatával. A központi pártszervek szemszögéből nézve a konklúzió minden esetben lesújtó volt: az intézményekben és különösen a diákszállókban laza fegyelem, „szabadosság” uralkodik, az „ellenséges” és „kártévő elemek” leleplezése és eltávolítása nem hatékony.³⁹⁵ A kritika a minisztériumot is lépésekre készítette, amit az is indokolt, hogy az 1951–52 folyamán megsokasodó felterjesztésekből képet kapott a felsőoktatási intézmények következtlen fegyelmi gyakorlatáról is. AZ FM 1953 januárjában bocsátotta ki az első önálló – tehát a tanulmányi szabályzattól független –, valamennyi felsőoktatási intézményre, valamint a nappali, esti és levelező tagozatos hallgatókra egyaránt kiterjedő hatályú fegyelmi szabályzatot.³⁹⁶ Kiadását az FM az átfogó és egységes szabályozás igényével, a szovjet felsőoktatás ezirányú tapasztalatainak felhasználásával, valamint az ifjúság erkölcsi-politikai nevelésével kapcsolatban elhangzott, előző évi iránymutatásokkal indokolta.³⁹⁷

1953 nyaratól a Nagy Imre-féle kormányprogramban meghirdetett „szocialista törvényesség” szelleméből fakadó fellebbezési dömping³⁹⁸ következtében az OM a korábbiaknál is részletesebb betekintést nyert az egyes intézmények fegyelmi gyakorlatába, s meglehetősen méltatlankodva vette tudomásul, hogy számos kérvénynek pusztán eljárásbeli hiba miatt kénytelen helyt adni. Ezért eleinte számos, a paragrafusokat értelmező

³⁹⁴ Így például a tervezet paragrafusainak számozása hibás volt, tartalmazott a tanulmányi szabályzatnak ellentmondó elemeket, de az is előfordult, hogy rossz paragrafushelyekre hivatkozott. PTE EL VIII.202.b. 21–1951/52. Fegyelmi szabályzatról készített javaslatra vélemény. Pécs, 1951. szeptember 12.

³⁹⁵ MNL OL M-KS 276–86/94. Az MDP KV APB 1952. február 15-i ülése, 1. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai pártszervezetek munkájáról, 2. pont: Jelentés a DISZ munkájáról; MNL OL M-KS 276–54/184. Az MDP KV Titkársága 1952. március 12-i ülése, 2. pont: Az MDP KV APO jelentése az egyetemi (főiskolai) párt- és DISZ szervezetek munkájáról; MNL OL M-KS 276–53/108. Az MDP PB 1952. október 23-i ülése, 2. pont: Jelentés a párt- és a DISZ-szervezeteknek az egyetemi hallgatók között végzett nevelő munkájáról.

³⁹⁶ FSZ 1953.

³⁹⁷ PTE EL VIII.205.b. 8462–61/1953. Az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatának felhasználása és a hallgatókkal való megismertetése. Budapest, 1953. január 21.

³⁹⁸ Részletesen lásd a VIII.3. sz. fejezetet.

és magyarázó utasítást adott ki, végül 1955 elején felkérte a felsőoktatási intézményeket, hogy tegyenek javaslatot az alig két éve életbe lépett szabályzat módosítására. Az 1955 szeptemberétől hatályos új szabályzat azonban már nemcsak az intézményi javaslatokat, hanem az MDP 1955. márciusi határozatából következő kitételeket is tartalmazott.³⁹⁹

Az 1955-ös szabályzat egészen 1964-ig érvényben maradt, és a forradalmi eseményekkel összefüggő, 1957. tavaszi fegyelmi ítéleteket is e szabályzat alapján hozták meg. Annak ellenére sem változtattak rajta évekig – ahogy Kézdi György rámutat –, hogy szövege szerint a bizottság hallgatói tagját az akkor már nem létező DISZ-nek kellett volna delegálnia.⁴⁰⁰

III.3. A fegyelmi vétségek

Az Egyetemi Főosztály által 1950 októberében készített szabályzattervezet meglehetősen elnagyoltan foglalkozott a vétségekkel. Mindössze annyit állapított meg, hogy fegyelmi eljárás indítható a hallgató „magatartása” vagy „tanulmányaiban való elmaradása miatt”.⁴⁰¹ A tervezet semmilyen egyéb módon nem részletezte, hogy milyen magatartás tekinthető kifogásolhatónak, vagy, hogy pontosan mi minősül tanulmányi téren elmaradásnak, a fegyelmi vétségeket is kifejtő „házi rendtartás” kidolgozását ugyanis intézményi hatáskörbe utalta (volna). A Főosztály novemberi előterjesztése a vétségek lehetséges körét már részletesebben tárgyalta (az egyes intézmények ekkor már csak az eljárás rendjének szabályozásában kaptak volna szabad kezet). A tervezet a lehetséges vétségek felsorolását a következőképp vezette be:

*„Fegyelmi büntetés szabható ki arra a hallgatóra, aki (...)”.*⁴⁰²

Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának 1951. januári kiegészítései nyomán azonban e bevezető mondat átalakult:

*„Fegyelmi büntetést kell kiszabni arra a hallgatóra, aki Népköztársaságunk egyetemi (főiskolai) hallgatójához nem méltó magatartást tanúsít, különösen akkor, ha (...)”.*⁴⁰³

³⁹⁹ FSZ 1955.

⁴⁰⁰ KÉZDI 2000. 8.

⁴⁰¹ MNL OL XIX-I-1-r VKM KOLL 1950. október 30-i ülése, 3. pont: Egyetemi és főiskolai tanulmányi és fegyelmi szabályzat.

⁴⁰² MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. november 24-i ülése, 2. pont: Az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának tervezete.

⁴⁰³ TFVSZ 1951. 25. §; vö. MNL OL M-KS 276–89/328. Javaslatok a tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatok átdolgozásához. Budapest, 1951. január 19. Kiemelés tőlem – P. P.

E megfogalmazás jelentősen kitágította a szóba jöhető vétségek körét. Nem definiálta, hogy általában véve mit is jelent a „hallgatóhoz nem méltó magatartás”, az ezt követő pontok ugyanis csak a különösen súlyos eseteket tartalmazták, de a harmadik és negyedik pont végén elhelyezett „stb.” arra is utalt, hogy nem taxatív felsorolásról van szó.⁴⁰⁴ Sőt, e megfogalmazás egyben azt is leszögezte, hogy a „hallgatóhoz nem méltó magatartás” esetén a fegyelmi büntetés kiszabása nem lehetőség, hanem intézményi kötelezettség.

A fegyelmi vétségeket illetően a szabályzat egyértelműen magán viselte a lefordított szovjet szabályzatok hatását, s – a felsőoktatásra vonatkozó speciális kitételekkel – nagyrészt a szovjet mintájú, 1951-ben kiadott Munka Törvénykönyvének⁴⁰⁵ „dolgozókra” vonatkozó vétségtípusait követte:

A Munka Törvénykönyve (1951)⁴⁰⁶

„112. §. Fegyelmi vétséget követ el az a dolgozó, aki

- 1. a munkájával összefüggő vagy egyéb súlyos bűncselekményt követ el;*
- 2. olyan magatartást tanúsít, amelyből kitűnik, hogy szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével;*
- 3. a munkafegyelmet, a tervfegyelmet vagy a szocialista munkaerkölcs szabályait megsérti;*
- 4. botrányos vagy erkölcstelen életmódot folytat, vagy egyébként olyan magatartást tanúsít, amely munkakörének ellátására méltatlanná teszi.”*

TFV SZ (1951)

„25. §. Fegyelmi büntetést kell kiszabni arra a hallgatóra, aki Népköztársaságunk egyetemi (főiskolai) hallgatójához nem méltó magatartást tanúsít, különösen akkor, ha

- a) Magyar Népköztársaság törvényes rendje ellen vét,*
- b) olyan magatartást tanúsít, amelyből kitűnik, hogy szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével,*
- c) tanulmányi kötelezettségeit elhanyagolja, a tanulmányi fegyelmet, az egyetem rendjét sérti (...),*
- d) a szocialista erkölccsel ellentétes magatartást tanúsít (...).”*

⁴⁰⁴ A „hallgatóhoz nem méltó magatartáshoz” hasonlóan parttalan jelentéstartalommal bírt a pártfegyelmi eljárásokban a „pártszerűtlen magatartás” kitétel. KOLTAI 2018. 191.

⁴⁰⁵ KRÉMER 1950.

⁴⁰⁶ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 7. számú törvényerejű rendelete: A Munka Törvénykönyve. *Magyar Közlöny*, 1951/17–18. sz. [1951. január 31.] 63. E paragrafus a Munka Törvénykönyve 1953-as módosításakor nem változott. A munkafegyelmi kérdések ötvenes évek eleji jogi szabályozásáról részletesen lásd: GYEKICZKY 1989a. 45–50. — A pártfegyelmi eljárásrend nem határozta meg a fentiekhez hasonló csoportosításban a vétségek típusait. Elemzésében Koltai Gábor tíz vétségtípust különböztet meg: pártélet elhanyagolása; pártszerűtlen viselkedés (nem kommunistához méltó viselkedés, alkoholizmus, éberség elmulasztása, karrierizmus); tagsági könyv elvesztése; politikai jellegű ok (múlt elhallgatása, párt- és demokráciaellenes magatartás, állam- és népellenes büntett, jobboldali kötődés, baloldali elhajlás stb.); vagyon elleni és gazdasági bűncselekmények; munkafegyelem megsértése; erkölcstelen magatartás; egyéb bűncselekmény (gondatlanság, közlekedési bűncselekmény); korrupció; adminisztrációs hiba (ez Koltai mintájában egyetlen esetet, egy adminisztrációs okokból ki nem állított tagkönyv miatt indított eljárást takar). KOLTAI 2018. 191–238.

A hallgatói fegyelmi szabályzatban szereplő vétségek lehetséges köre – a Munka Törvénykönyvéhez hasonlóan – túlmutatott a felsőfokú tanulmányok folytatásának szorosan vett tér- és időbeli keretein. Az, hogy a hallgató az intézményen kívül elkövetett, tanulmányaival összefüggésben nem álló vétségért is felelősségre vonható, már a Horthy-korszakban kiadott szabályzatokban is szerepelt. Az 1951-es szabályzat megfogalmazása ezt ugyan egyértelműen nem mondta ki, de a végrehajtási utasítás tervezete konkrétan utalt rá, amikor leszögezte, hogy a hallgató fegyelmi felelőssége a nyári szünet időszakára, a szakmai és katonai gyakorlatok idejére is kiterjed.⁴⁰⁷ Az utasítás-tervezet – a korábbi gyakorlathoz képest újdonságként – azonban a fegyelmi szabályzat hatályát *időben* is kiterjesztette. A hallgatók beiratkozásuktól végzésükig, vagy tanulmányaik megszakításáig az adott felsőoktatási intézmény fegyelmi hatósága alatt álltak, ez idő alatt azonban a *felvételt megelőzően* elkövetett cselekményért is felelősségre lehetett őket vonni, ha az eset csak a felvétel után jutott a felsőoktatási intézmény tudomására.⁴⁰⁸

III.3.1. A „Magyar Népköztársaság törvényes rendje” elleni vétségek

A fegyelmi vétségek különös eseteit a szabályzat négy pontban részletezte. A felsorolás első pontja szerint fegyelmi büntetést kellett kiróni arra a hallgatóra, aki

„a) a Magyar Népköztársaság törvényes rendje ellen vét”.⁴⁰⁹

Ez a vétségleírás azokra az esetekre vonatkozott, amikor egy hallgató valamilyen okból büntetőeljárás alá került. Erről már 1951 előtt is értesíteni kellett az egyetemi (kari, rektori) tanácsot, amely „a kihágásnak az egyetemi rendre vagy az egyetem becsületére való kihatása”-tól függően a hallgató ellen fegyelmi eljárást indíthatott.⁴¹⁰

Az általam vizsgált esetek többségében a hallgatók valamilyen, tanulmányaiktól többé-kevésbé független ügyben, például lopás és rongálás,⁴¹¹ disszidálási kísérlet,⁴¹² izgatás és fegyverrejtegetés⁴¹³ miatt kerültek büntetőeljárás alá, amiről az egyetemek és főiskolák gyakran maguk is a bíróság, a rendőrség vagy az ÁVH jelzése révén értesültek. 1951-től az

⁴⁰⁷ TFV SZ-VU 1951. 3. § (2).

⁴⁰⁸ TFV SZ-VU 1951. 3. § (3).

⁴⁰⁹ TFV SZ 1951. 25. § a).

⁴¹⁰ P PTE 1937. 68. §. Vö. J N M G E 1935. 208. §.

⁴¹¹ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–T13/1953. T. Zsigmond V. éves orvostanhallgató [POTE] kitiltása az összes egyetemről és főiskoláról. Budapest, 1953. augusztus 14.

⁴¹² Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0380/1952. B. Lajos [ELTE TTK] egyetemi továbbtanulása. Budapest, 1952. augusztus 19.

⁴¹³ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 341. d. 847/855–E3/1955. Feljegyzés E. Tibor [IN Y F] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. február 21.

ilyen esetekben kötelező volt a fegyelmi eljárás megindítása, ugyanakkor az intézmények rendszerint nem kívántak élni mérlegelési jogukkal, azaz elrendelték ugyan az eljárás megindítását, de egyúttal a büntetőeljárás befejezéséig fel is függesztették, majd az ítélet függvényében, általában formális tárgyalás mellőzésével hozták meg döntésüket. Erre egyébként a végrehajtási utasítás tervezete lehetőséget is adott.⁴¹⁴ Ha a fegyelmi eljárás során merült fel a büntett gyanúja, a felsőoktatási intézményeknek kötelességük volt feljelentést tenniük, akkor is, ha az illető már nem tartozott a hallgatók közé. 1955-től pedig eleve kötelező volt elrendelni az eljárás felfüggesztését, ha olyan súlyos fegyelmi vétségről volt szó, amely büntetőfeljelentéshez vezetett.⁴¹⁵ Erre általában az intézményt vagy hallgatóit megkárosító, nagyobb értékű lopás, illetve okirathamisítás esetén került sor. Kirívónak tekinthető két szegedi orvostanhallgató esete, akik 1953-ban megzsarolták egyik professzorukat, hogy feljelentik magzatelhajtásért,⁴¹⁶ illetve az az 1956. januári incidens, melynek során az ELTE egyik joghallgatója egy sikertelen vizsgát követően, társai előtt ökölrel támadt a vizsgáztató tanárra. Ezt az esetet a rektor olyan súlyosnak ítélte, hogy a fegyelmi eljárás lefolytatása után felszólította a jogi kar dékánját, tegyen feljelentést „hatósági közeg elleni erőszak büntette miatt”.⁴¹⁷

III.3.2. A „népi demokrácia állami és társadalmi rendjével szembenálló” magatartás

A fegyelmi vétségek felsorolásának második pontja szerint fegyelmi büntetésben kell részesíteni azt a hallgatót, aki

*„b) olyan magatartást tanúsít, amelyből kitűnik, hogy szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”.*⁴¹⁸

E leírás szintén a felsőfokú tanulmányokon túlmutató, általános jellegű vétséget jelölt, ám – hasonlóan a megelőző (de eltérően az ezt követő) pont(ok)tól – példálózó felsorolással nem bontotta ki az ide sorolható, kifogásolt magatartásformák körét. Erre vonatkozóan a szabályzattal kapcsolatos előterjesztések, illetve az annak ismertetésére szolgáló propagandaanyagok sem nyújtanak fogódzót.

⁴¹⁴ TFVSZ-VU 1951. 11. § (4).

⁴¹⁵ FSZ 1953. (17); FSZ 1955. 20. §.

⁴¹⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–N18/1953. Jegyzőkönyv N. József és R. Gyula [SZOTE] fegyelmi ügyében. Szeged, 1953. június 8.

⁴¹⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 635. d. 847/855–C3/1956. C. Tamás [ELTE ÁJK] fegyelmi ügye. Budapest, 1956. február 2.

⁴¹⁸ TFVSZ 1951. 25. § b).

E vétségtípus ugyanakkor szó szerint ugyanígy szerepel az 1951-ben kiadott Munka Törvénykönyvében, így értelmezéséhez segítséget nyújthat a törvényhez 1955-ben készített részletes magyarázat. E szerint az e pontban szóba jöhető vétségek körét az 1949. évi alkotmány jelöli ki, mely az „állami és társadalmi rend” alapjaként rögzíti – többek között – a népköztársasági államformát, annak „osztálytartalmát”, ti. az „élcsapata által irányított munkásosztály” vezető szerepét, az államhatalom gyakorlásának módjait, a tanácsrendszert, a tervgazdaságot, a szövetkezeti mozgalmat, a munkakötelezettséget, az igazságszolgáltatás rendszerét stb., valamint azt, hogy ezen állami és társadalmi berendezkedés célja a szocializmus felépítése. Ebből következően az „állami és társadalmi renddel szembenálló” magatartás elsősorban a véleményformálás oly módjait fedte, melyek becsmérelték az alkotmányban rögzített rendet vagy az ellen izgattak. Ezzel kapcsolatban a paragrafust magyarázó Weltner Andor – vélhetően a júliusi program „alulról jövő kritikát” bátorító állásfoglalásaival összhangban, de még az 1955. márciusi párthatározat megjelenése előtt – a „szembenálló magatartás” megítélésének nehézségeire is felhívta a figyelmet, ti., hogy az *„építő kritikát (...) nem szabad egy kalap alá venni a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével való szembenállással.”*⁴¹⁹ E vétségtípus tehát a pártállami Magyarország aktuális társadalmi-politikai berendezkedésével kapcsolatos kritikus magatartást jelentette, vagyis az e vád alapján indított fegyelmi eljárásokat politikai jellegű ügyeknek tekinthetjük.⁴²⁰

A társadalmi-politikai rendszerrel ellentétes nézetek már az 1951-es szabályzatot megelőzően is szolgáltatott alkalmat hallgatók kizárására. A két világháború között érvényben lévő fegyelmi szabályzatokban nem kifejezetten szerepelt a rendszerkritikus magatartás szankcionálásának szükségessége/lehetősége, így a Horthy-korszak egyetemei és főiskolái politikai-világnézeti kifogásokkal kapcsolatos fegyelmi gyakorlata csak az egyes ügyek elemzése révén lehetne feltárható. Ezzel kapcsolatban részletesebb vizsgálatra a pécsi Erzsébet Tudományegyetem kapcsán nyílt módomból, ebből kitűnik, hogy az Egyetemi Tanács a két világháború között többször is tárgyalt egyes hallgatók kifogásolható világnézeti állásfoglalásaival kapcsolatos ügyeket. 1922-ben például a „Tanács színe előtti megfenyítettésben” részesült egy orvostanhallgató, mert az *„egyik egyetemi előadási óra előtt sértő és ízléstelen szavakkal tréfálkozott az egyetem* [ti. a kolozsvári Ferenc József

⁴¹⁹ MIKOS – NAGY – WELTNER 1955. 575.

⁴²⁰ Az ilyen jellegű megnyilvánulások miatt indított pártfegyelmi eljárásokat Koltai szintén a „politikai jellegű” esetek közé sorolja. KOLTAI 2018. 217–224.

Tudományegyetem] *száműzetésének szomorú eseménye fölött*”.⁴²¹ A Tanács szerint e kijelentésével a hallgató bebizonyította, hogy „*nincs olyan hazafias gondolkodása, mint a minőt a jelenlegi nehéz időkben a magyar haza minden egyes fiától joggal elvárhatna*”, ez pedig „*megtorlást érdemel*”. Hivatalosan azonban nem emiatt, hanem azért részesült büntetésben, mert kijelentéseit hallgatótársai előtt tette, tehát „közbotrányt” okozott. A politikai-világnézeti állásfoglalás büntethetőségének kérdése 1923-ban egy „zsidó politikai nézetei” miatt és a bajtársi egyesületekkel szembeni izgatás vádjában eljárás alá vont hallgató ügyében konkrétan is felmerült, amikor is Polner Ödön jogászprofesszor megjegyezte, hogy „*politikai nézet nyilvánítása vád tárgyává nem tehető*”, s ezt követően az Egyetemi Tanács a hallgató elleni eljárást beszüntette.⁴²² Hasonlóképpen járt el évekkel később is, amikor az országos botrányt keltő, 1939-es pécsi sváb bálon állítólag elhangzott „magyargyalázó” kijelentések kapcsán szüntette meg a vizsgálatot egy hallgatója ellen.⁴²³

A pécsi egyetem (s rajta keresztül a Horthy-korszak felsőoktatási intézményeinek) fegyelmi gyakorlatával kapcsolatban szisztematikusabb elemzés híján egyelőre elhamarkodott volna messzemenő következtetéseket levonni. Ugyanakkor az általam vizsgált ügyek arra utalnak, hogy az ETE Tanácsa, bár rendszeresen vetett fel kifogásokat hallgatói „hazafias magatartásával” kapcsolatban, ha az incidens nem érintette közvetlenül az intézményt vagy annak oktatóit/hallgatóit, s a megvádolt hallgató hajlandó volt tisztázni magát, a feszültségek enyhítése érdekében inkább eltekintett a fegyelmi büntetés kiszabásától. Súlyosabb büntetést pedig csak fizikai atrocitás esetén, illetve akkor hozott,

⁴²¹ PTE EL VIII.1.a. ETE Tanácsának 1922. február 22-i rendes ülése, 10. pont: Jelentés S. István orvostanhallgató fegyelmi vizsgálatának ügyében.

⁴²² PTE EL VIII.1.a. ETE Tanácsának 1923. augusztus 30-i rendkívüli ülése, 10. pont: Előterjesztés az I. V. Árpád bölcsészhallgató elleni fegyelmi eljárást megelőző vizsgálat ügyében.

⁴²³ A Pécssett, 1939. február 15-én megrendezett *Erster Deutscher Gau-ball der Schwäbischen Türkei* elnevezésű bálról, amelyen Franz Basch, a Volksbund elnöke is beszédet mondott, a korabeli beszámolók szerint „*ungarische Hunde*”, „*ungarische Schweine*”, „*marsch hinaus*” kiabálások közepette utasították ki az americanás hallgatókat. Az esetből napokkal később országos botrány kerekedett, a pécsi rendőrkapitányság nyomozást is indított. A bál szervezői tagadták az incidenst, mondván a hallgatók hajnalban, meghívó nélkül érkeztek és megtagadták, hogy a nevüket feljegyezzék, ezért utasították ki őket. Úgy tűnik, a botrány gyorsan elült, a helyi sajtó végül a nyomozás eredményét sem közölte. Így amikor az orvostanhallgatók egy csoportja bepanaszolta egy társukat, hogy a bálon szervezőként és a Hitlerjugend egyenruháját viselve volt jelen, s nem sietett hallgatótársai védelmére, az Egyetemi Tanács sem kívánta fegyelmi büntetéssel borzolni a kedélyeket. Az Orvosi Kar fegyelmi bizottsága úgy fogalmazott, hogy „*átérzi az ifjúság hazafias aggályát*” és a hallgató elleni „*megvetését*”, mivel „*egy olyan bálban és e mögött meghúzódó politikai mozgalomban mint egyenruhás rendező vett részt, amely mozgalom a magyarságtól távol áll s nemzet egységének megbontását célozza. Hogy ezt a magyar ifjúság nem helyeselheti, egészen természetes és érthető*.” Ez azonban – vélte –, nem fegyelmi vétség. PTE EL VIII.101.a. ETE Tanácsának 1939. április 26-i rendes ülése, 69. pont: Előterjesztés a H. Henrik orvostanhallgató ellen elrendelt fegyelmi eljárást megelőző vizsgálat ügyében. Vö. Sváb-bál a Budai Külvárosi Kat. Körben. *Pécsi Napló*, 1939. február 16. 6.; Az ügyészség elrendelte a nyomozást a pécsi sváb bál ügyében. *Pécsi Napló*, 1939. február 18. 4.; Újabb fordulat a pécsi sváb bál ügyében. *Pécsi Napló*, 1939. február 21. 3.; A pécsi német bál rendezőségének levele. *Pesti Napló*, 1939. február 23. 8.

ha egy-egy ügy helyi botránnyá dagadt. E tekintetben hasonló módon járt el a „zsidó politikai nézetek”, illetve antiszemita kijelentések kapcsán is.⁴²⁴ A kommunistának vélt hallgatókat ugyanakkor súlyosabban ítélte meg. Ilyen ügyekkel a pécsi Egyetemi Tanács ritkán foglalkozott, ezek ugyanis rendszerint folyamatban lévő bírósági eljárások kapcsán jutottak tudomására.⁴²⁵ Mivel a kommunista szervezkedés az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. tc. alapján büntethető volt, ezek az esetek nem pusztán a rendszerkritikus véleményformálás körébe tartoztak, hanem a köztörvények hatálya alá estek. Bár az egyetemek a Horthy-korszakban is rendszerint a bírósági ítélettel egybehangozóan hoztak döntést, ez alól kivételnek számít annak a pécsi bölcsészhallgatónak az esete, akit ugyan a bíróság 1934-ben felmentett a vád alól, hogy tudott volna a lakótársa által szervezett kommunista összejövetelekről, az Egyetemi Tanács azonban e döntést felülbírálta. Az ügyet referáló rektor (és a többi hozzászóló) ugyanis úgy vélte, hogy „emberileg” és „lélektanilag” elképzelhetetlen, hogy a hallgató ne vette volna észre, hogy mi zajlik a saját lakásában, így kommunista szervezkedés pártolása miatt megrovásban részesítették.⁴²⁶

A második világháborút követően a Horthy-rendszer és a Szálasi-rezsim exponenseinek, nyílt támogatóinak felelősségre vonására és eltávolítására életre hívott igazoló bizottságok ténykedése kezdetben a közalkalmazottak (így az egyetemi dolgozók és oktatók) tevékenységének felülvizsgálatára terjedt ki, 1945. szeptemberében azonban – az újonnan szerveződött baloldali diákszervezetek követelésének engedve⁴²⁷ – a hallgatókat is igazoló eljárás alá vonták.⁴²⁸ A bizottság elnökét a helyileg illetékes nemzeti bizottság jelölte ki, tagja volt továbbá két oktató, de a döntés előtt az adott karról is meg kellett hallgatni egy diákot. A bizottság feladata – akárcsak a közalkalmazottak esetében – az volt, hogy megvizsgálja, vajon a hallgató magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit.⁴²⁹ E rendkívüli (ti. nem hagyományos intézményi fegyelmi) eljárások során a bizottságok a hallgatókat hosszabb-rövidebb időre (legfeljebb négy félévre) vagy végleg kizárhatták az adott

⁴²⁴ Lásd például: PTE EL VIII.101.a. ETE Tanácsának 1924. június 25-i rendes ülése, 16. pont: Jelentés a Bonctani Intézetben történt kegyeletsértő incidens kivizsgálásáról, valamint a keresztény és zsidó hallgatók közötti összetűzésről; ETE Tanácsának 1931. március 26-i rendes ülése, 12. pont: Előterjesztés T. Pál joghallgató és társai elleni fegyelmi eljárást megelőző vizsgálat ügyében.

⁴²⁵ PTE EL VIII.101.b. 531–1934/35. Kőrrendeletek a kommunista egyetemi hallgatók nyilvántartásáról.

⁴²⁶ PTE EL VIII.101.a. ETE Tanácsának 1934. március 23-i rendes ülése, 12. pont: Előterjesztés kommunista szervezkedésben való részvétel miatt vizsgálat alá vont egyes hallgatók ellen elrendelt fegyelmi ügyben.

⁴²⁷ GÁL 1981a. 8–22.; KEREPESZKI 2015. 87–89.

⁴²⁸ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 8.500. M. E. számú rendelete az egyetemek és főiskolák hallgatóinak igazolásáról. *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945.* Budapest, 1946. 739–741.

⁴²⁹ Hasonló eljárásokra a Tanácsköztársaság után is sor került, ekkor döntően egyetemi hallgatók alakítottak bizottságokat saját társaik magatartásának felülvizsgálatára. KEREPESZKI 2015. 80. 3. sz. jegyzet.

egyetemről vagy főiskoláról, de akár valamennyi felsőoktatási intézményből is. A hallgatói igazolások 1946 nyarára zárultak le, a döntéseket a baloldali sajtó és ifjúsági szervezetek hevesen kritizálták, az eltávolítottak számát elégtelennek, az eljárást a „kollégialis szellem” miatt illuzórikusnak minősítették.⁴³⁰

A „demokráciaellenes magatartás” miatt kizárt hallgatók száma 1947-től nőtt meg. E döntések nagy részben a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi VII. tc. alapján lefolytatott bírósági ítéletek folyamányainak tekinthetők, s ezekben az esetekben az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról való kizárási határozatot intézményi fegyelmi eljárás nélkül a vallás- és közoktatásügyi miniszter hozta meg. Már az 1951-es fegyelmi szabályzat életbe lépése előtti évekből is ismertek ugyanakkor olyan esetek, melyek során intézményi eljárás keretében rendszerkritikus nézetek miatt részesültek hallgatók fegyelmi büntetésben. Az ilyen eseteket a hatályos szabályzatok alapján rendszerint „demokráciaellenes”⁴³¹ vagy „hallgatóhoz nem méltó” magatartásnak minősítették. Utóbbira az is lehetőséget adott, hogy 1950 januárjában minden diáknak esküt kellett tennie a szovjet típusú alkotmányra.⁴³² 1950 decemberében például egy szegedi egyetemistát azzal vádoltak, hogy a politikai gazdaságtan szemináriumon azt a kijelentést tette, hogy „*a gyarmatosítással terjed a kultúra*”, továbbá, hogy a felvételi bizottság előtt sem látta helytelennek azt a középiskolából való kizárását eredményező, 1948-as kijelentését, miszerint „*a nyílt szavazás – amivel a vezetőség [ti. a Diákszövetség vezetőségének] megválasztása folyik – diktatúra, itt nem érvényesül mindenkinek a szabad véleménye, mint a titkos szavazásnál. Példaképpül állhat előttünk a nyugati angol, amerikai demokrácia, amely igazi demokrácia, nem ilyen mint ez, amely*

⁴³⁰ Vö. A. N.: Így igazolnak a Műegyetemen. *Szabadság*, 1946. május 17. 2.; SÁNDOR István Tamás: Németbarát volt Ön? Tagja volt az SS-nek? *Világosság*, 1946. május 18. 3. — Mivel a hallgatók igazolására mindeközéig csekélyebb kutatói figyelem irányult, megközelítő adatokkal sem rendelkezünk a kizártak számáról. Egy az ifjúsági szervezetek működését a korabeli mozgalmi narratíva szerint tárgyaló, 1981-es tanulmány szerint „elenyészően csekély” számú hallgatót távolítottak el. GÁL 1981a. 49–50.

⁴³¹ Egy pécsi főiskolás magatartását például egy barátjának írt magánlevele miatt minősítették „demokráciaellenesnek”. A hallgató, akit végül az ország összes egyeteméről és főiskolájáról kizártak, levelében a népi kollégiumot börtönnek, az agitációs munkát pedig a „parasztok tévútra térítésének” nevezte. MNL OL XIX-I-1-h. 361. d. 1553–17/1949. B. Anna [PPF] fegyelmi ügye.

⁴³² A hallgatói eskü szövege a következőképp hangzott: „*Én ... esküszöm, hogy a Magyar Népköztársaság Alkotmányát és alkotmányos jogszabályait megtartom. A Magyar Népköztársasághoz és annak dolgozó népéhez hű leszek, hazám megvédésére mindenkor készen állok. Egyetemi előjáróimnak engedelmeskedem. Minden erőmmel arra törekszem, hogy tanulmányaimat a tőlem telhető legjobb eredménnyel végezzem, a haladó tudomány és technika eredményeit a tőlem telhető legjobb eredménnyel elsajátítsam és tudásomat a dolgozó nép szolgálatába állítsam.*” Idézi: BÁRSONY 2011. 335.

*még a titkos szavazást sem engedi meg.*⁴³³ A hallgatót kizárták, fegyelmi határozatában a büntetést a következőképp indokolták:

„[A hallgató] a Magyar Népköztársasággal szemben elutasító, sőt egyenesen ellenséges álláspontot foglalt el. (...) Az a megjegyzése, hogy amit tett, abban nem [a] népköztársaságnak való ártási szándék vezette, azok alkalmoszerű megnyilatkozásai voltak, kétségtelenné teszik, hogy a nevezettet gondolkodása alkalmatlanná teszi azokra a feladatokra, amelyeknek megoldását népi demokráciánk az egyetem[et] végzett értelmiségtől várja. [sic!]”⁴³⁴

Az 1951-es fegyelmi szabályzat megjelenését követően azonban a pártállam aktuális társadalmi-politikai berendezkedésével kritikus magatartás hivatalosan is szankcionálhatóvá vált, sőt, a „nem építő” kritika elleni fellépés az egyetem/főiskola mint állami intézmény kötelessége lett.

III.3.3. A tanulmányi fegyelem megsértése

Az 1951-ben kiadott szabályzat vétségtípusainak harmadik pontja szerint fegyelmi büntetésben kell részesíteni azt a hallgatót, aki

„c) tanulmányi kötelezettségeit elhanyagolja, a tanulmányi fegyelmet, az egyetem rendjét sérti (gyakran elkésik, az órákat és gyakorlatokat, társai tanulmányi munkáját zavarja, a kötelező előadásokról, gyakorlatokról igazolatlanul távol marad, vizsgáit kellő időben megfelelő indok nélkül le nem teszi, a folyamatos tanulás ellenőrzései alkalmával feltűnő tájékozatlanságot tanúsít, stb.)”⁴³⁵

Míg a szabályzat előző pontjai általánosabb jellegű vétségeket rögzítettek, e pont már kifejezetten a felsőfokú tanulmányok folytatásának mikéntjére vonatkozott. Különösebb magyarázat nélkül már az Egyetemi Főosztály 1950. októberi szabályzattervezete is szankcionálhatónak tekintette a „tanulmányokban való elmaradást”, részletesebben azonban csak az egy hónappal később készített előterjesztés foglalkozott a kérdéssel. Ahogy a korábbiakban már volt róla szó, az 1950. novemberi előterjesztés (mely már nagyrészen hasonlított az 1951 februárjában kiadott végleges szabályzatra) a vétségek felsorolását illetően a Munka Törvénykönyvének vonatkozó paragrafusait követte. Bár az előterjesztők konkrétan nem hivatkoztak a Munka Törvénykönyvére mint forrásukra, a két jogszabály hasonlósága abból (is) következett, hogy a minisztériumi előterjesztés a

⁴³³ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–B10/1957. Kivonat a Tanulmányi Bizottság 1950. évi október hó 17-én tartott bizottsági ülésének jegyzőkönyvéből. Szeged, 1950. október 26.

⁴³⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–B10/1957. Ítélet B. Károly [SZTE TTK] fegyelmi ügyében. Szeged, 1950. december 13.

⁴³⁵ TFVSZ 1951. 25. § c.)

hallgatói tanulmányi szabályzat egyik alapelveként rögzítette, hogy a felsőoktatási intézmény a hallgató *munkahelye*.⁴³⁶

Az 1951-es szabályzat a következőképp rögzítette a pártállami felsőoktatás célját:

„[F]elsőoktatásunk célja, hogy egyetemeinkről Népköztársaságunkhoz hű, marxista-leninista tudással felvértezett, kitűnően képzett szakemberek kerüljenek ki, akik odaadóan építik a szocializmust és mindenkor készek a haza védelmére.”⁴³⁷

E cél megvalósítása, ti. a pártállam politikai-társadalmi berendezkedését kiépítő és fenntartó generáció kinevelése a hallgatóság és az oktatók közös kötelességeként jelent meg, ezen belül a hallgatók feladata a szocializmus felépítéséhez szükséges szaktudás elsajátítása, a *tanulás* volt.

A „tanulmányi hanyagság” a Horthy-korszakban elsősorban az előadásokról való távolmaradást jelentette, s szankcionálásának lehetősége a korabeli szabályzatokban is megjelent. A hallgatók kötelesek voltak az előadások „*rendes, szorgalmas*” látogatására, ezt a tudományegyetemeken az oktató aláírásával igazolta, de a Műegyetemen például névsorolvasással is ellenőrizni kellett.⁴³⁸ Ha a hallgató nem jelentkezett az aláírásért, úgy tekintették, hogy az egyetemet elhagyta.⁴³⁹ Az oktatóknak félévente egyszer jelentést kellett tenni a dékánnak, aki az előadásokon meg nem jelenő hallgatókat meghallgatásra idézte be és megítélése szerint meg is róhatta. „Tartós hanyagság” esetén fegyelmi eljárást is lehetett kezdeményezni, s a hallgatót akár ki is zárhatták.⁴⁴⁰ Az órától való távolmaradásnak azonban rendszerint inkább tanulmányi, semmint fegyelmi következménye volt: megtagadhatták a hallgató látogatási bizonyítványának kiadását (ti. a félév beszámítását) vagy az egyes előadások látogatásának aláírását.⁴⁴¹ A tanulmányi szabályzat e pontjainak érvényesítése intézményenként meglehetősen eltérő volt: a hallgatók hanyag óralátogatásával az orvosi karok rendszeresen foglalkoztak,⁴⁴² míg a jogi képzésben ismert és meglehetősen gyakori volt az *in absentia* hallgatás (közkeletű nevén a „mezeizés”), vagyis, hogy a joghallgatók egy jó része az előadásokon nem vett részt, csak vizsgáit letenni jelent meg az intézményben.⁴⁴³

⁴³⁶ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. november 24-i ülése, 2. pont: Az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának tervezete.

⁴³⁷ TFVSZ 1951.

⁴³⁸ PPTÉ 1937. 54. §, 58. §. Vö. KF 1931. 51. §; JNMGE 1935. 104. §, 105. §, 111. §.

⁴³⁹ PPTÉ 1937. 60. §; JNMGE 1935. 113. §.

⁴⁴⁰ PPTÉ 1937. 55. §. Vö. KF 1931. 14. §.

⁴⁴¹ KF 1931. 51. §; PPTÉ 1937. 56. §.

⁴⁴² Lásd például: HUNG SZTE OK Tanácsának 1947. május 30-i ülése, IV/1. pont: Leckelátogatások.

⁴⁴³ HOLLÓSI – P. SZABÓ 2011. 174. — Szabó T. Attila a „mezei” jelzöt a „mezei hadak” szókapcsolatra vezeti vissza, mely a „»háborús veszély esetén mezei táborozó helyeken [ti. nem városokban, illetve várakban] gyülekező (...) hadak«”-at jelöli. Ebből eredt az egyetemre beiratkozó, de annak székhelyén nem

A kötött tanulmányi rendet, ti. az előadások és a szemináriumok kötelező látogatását az 1948. évi „egyetemi reform” vezette be. Ezt megelőzően a kommunista sajtó már hónapok óta propagandahadjáratot folytatott – az intézkedést alátámasztandó – a Horthy-korszak hallgatóinak „individualizmusával” és „karrierizmusával” szemben, valamint a tanulás erkölcsi kötelességként való értelmezése mellett. A pártsajtó kárhoztatta a két világháború között tanulókat folytató hallgatókat, akik – megítélésük szerint – csak azért szereztek diplomát, hogy az belépőt nyújtsa számukra az „úri társaságba”, s túrheterlennek nevezte, hogy valaki csak vizsgák alkalmával bukkan fel az egyetemen.⁴⁴⁴

A tanulás 1948–49-től uralkodóvá váló kommunista értelmezése elvetette, hogy a felsőfokú tanulmányok folytatása, illetve a diploma megszerzése kizárólag egyéni érdekeket szolgálja, ezzel szemben úgy tekintette, hogy a hallgató azért tanul, hogy elsajátított ismereteit minél előbb a társadalom rendelkezésére bocsáthassa.⁴⁴⁵ A propagandában a tanulás kezdettől hazafias kötelességként és a „*demokrácia parancsa*”-ként jelent meg, mely szerint „*a többi testi és szellemi dolgozó mintájára*” a hallgatóknak is többet kell teljesíteniük, hogy majdan művelt és jól képzett szakemberként szolgálják hazájuk felemelkedését.⁴⁴⁶ Ám a „szocialista hazafiság” értelmében, mely a haza szeretete alatt (többek között) a „szocializmust építő haza jelenének és kommunista jövőjének” szeretetét értette,⁴⁴⁷ az 1948 elején felbukkanó „*Tanulj többet, hazádat építed*” MEFESZ-jelmondat⁴⁴⁸ második felében a „haza” helyét fokozatosan a „szocializmus” vette át. A tanulás az ötvenes évek elejétől önmagán túlmutató jelentőségűvé vált: a hallgatók „több” és „jobb” tanulással „harcoltak” az egységes ifjúsági szövetség megteremtéséért, „az emberiség boldog jövőjéért”, amely felé „a Párt vezet”, a „hős koreai nép szabadságharcának győzelméért”, az „imperialisták” ellen, fejezték ki szeretetüket Sztálin és Rákosi Máttyás iránt, erősítették a békefrontot stb.⁴⁴⁹

tartózkodó, s azt csak „veszély esetén”, ti. a vizsgák alkalmával látogató „mezei hallgató” elnevezés, és annak jelzői tagjából a „mezeizik”, illetve a „mezeiző” kifejezések. SZABÓ 1966 [1971]. 144–146.

⁴⁴⁴ SZALAI Béla: Új szelek fújnak az egyetemeken. *Fiatall Magyarországn*, 1948. március 15. 1.; Megvalósul a nemzet egysége, mert a nemzet azonos lett a dolgozó osztályokkal. *Szabad Népn*, 1948. április 4. 6.

⁴⁴⁵ A 444 sz. jegyzetben említettekén túl lásd még: A terv: új értelmiség, *Fiatall Magyarországn*, 1948. július 29. 1. — Bár e kérdéskörrel nem foglalkozom, szükséges megemlíteni, hogy a tanulás kommunista értelmezése és az ebből fakadó konzekvenciák – eltérő hangsúlyokkal és az életkori sajátosságoknak megfelelően, de – az alap- és középfokú oktatási intézmények diákjaira is érvényesek voltak.

⁴⁴⁶ VÁSÁRHELYI Miklós: Demokratikus diáksparlament. *Szabad Népn*, 1947. december 14. 2.

⁴⁴⁷ Vö. „*Hazafinak lenni: ez ma azt jelenti, hogy védjük a dolgozó nép hatalmát, átalakulásunk nagy vívmányait, békés szocialista építómunkánk lehetőségét.*” RÉVAI 1951. 115. Vö. ZISZ 1950. 34.; KOLBANOVSKIJ 1951. 37–38.; DARVAS 1952. 552.; SZARKA 1961. 44.

⁴⁴⁸ Nem diplomagyárakat akarunk, hanem jó szakembereket nevelő egyetemekeket. *Szabad Népn*, 1948. március 6. 2.

⁴⁴⁹ Lásd például: „Minden magyar fiatalnak örömmünepe lesz az egyesülés”. *Szabad Ifjúságn*, 1950. március 3. 11.; Az I. éves fizikusok alaposabb egyéni tanulással, tanulmányi eredményeik megjavításával,

A szocializmus építésében a minél magasabb színvonalú tanulással való közreműködést azonban nem pusztán az e célokért lelkesedők belső késztetéseként értelmezték, az az 1951-es szabályzat szerint valamennyi hallgató joga, valamint „megtisztelő” és „becsületbeli” kötelessége volt.⁴⁵⁰ A pártpropaganda rendszeresen azonosította a tanulást a munkával, mondván a tanulás „olyan kötelessége minden egyetemistának, mint a munkásnak a norma teljesítése, vagy a dolgozó parasztnak az időbeni szántás, vagy vetés”,⁴⁵¹ mivel a „szocializmus eredményes építéséhez ugyanúgy hozzátartozik az önfeláldozó tanulás, mint az önfeláldozó munka”.⁴⁵² A tanulás munkaként való értelmezéséből fakadóan a hallgatók számára a tanulás nemcsak erkölcsi kötelességet, hanem jogi kényszert is jelentett: ez képezte a társadalmi munkamegosztásban számukra kijelölt feladatot, melynek teljesítése az 1949-es alkotmány értelmében nem egyéni elhatározás függvénye, hanem kötelező volt, ugyanúgy, ahogy saját munkaterületének ellátása minden „munkaképes polgár” számára.⁴⁵³

Ritkábban, de az egyetemek és főiskolák üzemekkel való párhuzamba állítása is megjelent mint olyan intézményeké, amelyekben „termelés” zajlik: egy 1950-es pártjelentés például az egyetemi-főiskolai pártszervezetek legfontosabb feladataként az „egyetem termelési munkájának, a tanulásnak az elősegítés”-ét jelölte meg,⁴⁵⁴ Takács Imre, az ELTE tanársegéde a tanulmányi szabályzat kiadásának apropóján írt 1951-es cikkében pedig úgy fogalmazott, hogy „[a]z iskola, az egyetem kérdése termelési kérdés is, mert szakemberek nélkül nem lehet megvalósítani tervgazdálkodásunkat.”⁴⁵⁵

A felsőfokú tanulmányok munkaként való értelmezéséből fakadóan a szocialista munkaerkölcs⁴⁵⁶ kritériumai a hallgatókra is kiterjedtek, vagyis tőlük öntudatos, önkéntes

szervezetük megszilárdításával harcolnak az egységes ifjúsági szövetség megteremtéséért. *Szabad Ifjúság*, 1950. március 10. 6.; Az első félévi tanulmányi verseny eredményei és hiányosságai az egyetemeken. *Szabad Ifjúság*, 1950. március 10. 12.; A béke magyar tábora szélesre bontja lobogóját! Fiatalfjaink munkával, tanulással harcolnak az emberiség boldog jövőjéért. *Szabad Ifjúság*, 1950. április 21. 1.; Az új tanév küszöbén. *Szabad Ifjúság*, 1950. szeptember 1. 1.

⁴⁵⁰ TFVSZ 1951.

⁴⁵¹ GOSZTONYI János: Egyetemi munkánk hibáiról. *Szabad Ifjúság*, 1950. október 6. 7.

⁴⁵² Az osztályöntudat tege kötelességévé minden munkásfiatalnak, hogy tovább tanuljon. *Szabad Ifjúság*, 1950. június 2. 5.

⁴⁵³ „1. §. (1) Minden munkaképes polgárnak joga, kötelessége és becsületbeli ügye, hogy képességei szerint dolgozzék.” A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 7. számú törvényerejű rendelete: A Munka Törvénykönyve. *Magyar Közlöny*, 1951/17–18. sz. [1951. január 31.] 55. Vö. KOVÁCS 1987. 128.; KOTKIN 1995. 202.

⁴⁵⁴ MNL OL M-KS 276–86/45. Jelentés az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1950. március 1.

⁴⁵⁵ TAKÁCS 1951. 95. Lásd továbbá: Az egyetem a mi üzemünk a mi harci területünk. *Szabad Nép*, 1951. január 11. 4.

⁴⁵⁶ A szocialista munkaerkölcsi követelményekről részletesen lásd: KRÉMER 1950; WELTNER 1950; ZISZ 1950. 44–48.; KOLBANOVSKIJ 1951. 37–42.; CSATÁR 1951; SISKIN 1955. 189–212.; KOVÁCS 1987. 124–125. Speciálisan a hallgatók vonatkozásában: ÁGOSTON 1952a. A munkafegyelem kérdéskörével kapcsolatban a nyolcvanas években Gyekiczky Tamás folytatott szerteágazó szociológiai kutatásokat: GYEKICZKY 1985a; GYEKICZKY 1985b; MAKÓ – GYEKICZKY 1987; GYEKICZKY 1989a.

és *vasfegyelmen alapuló* tanulást vártak: „*Ahogy politikai öntudat kérdése volt a dolgozóknál a munkafegyelem, úgy lesz ugyanez nálunk a tanulmányi fegyelem*” – fogalmazott 1948-ban a *Fiatal Magyarország* egy, a hallgatók hároméves tervbe való bekapcsolódására felhívó cikke.⁴⁵⁷

A munkához való szocialista viszony ideáltipikus értelmezése alapján tehát a hallgatóknak – a „dolgozókhöz” hasonlóan – saját „munkaterületükön” fel kellett ismerni, hogy tanulmányi munkájukkal nemcsak saját, hanem az egész társadalom érdekét, ti. a szocializmus mielőbbi felépítését szolgálják. Sőt, nemcsak a társadalmi célok megvalósítása iránti elkötelezettségről volt szó, a hallgatók tulajdonképpen a társadalom adósaivá váltak, mely biztosította számukra a továbbtanulás lehetőségét. Ahogy Révai József fogalmazott a MEFESZ 1948-as tanulmányi konferenciáján:

*„Ma a szakmai tudás magántulajdona is annak, aki elsajátítja, de egyben köztulajdon is. (...) Úgy kell felfogni az egyetemen való munkát, hogy a diákokat, hallgatókat a nép küldi az egyetemre, s a nép ad termet, fűtést, könyvtárt, professzorokat, tehát a diákság felelős a népnek. Be kell számolnia arról, mit ért el, teljesítette-e kötelességét a nép felé”.*⁴⁵⁸

A lekötelezettség hangsúlyozása az Egyetemi Főosztály 1950. novemberi előterjesztése szerint a tanulmányi szabályzat határozott célja volt: „*Tudatosítani kívánjuk a hallgatókban, hogy az egyetemi tanulmányokban való részlettel a Népköztársaság áldozatot hoz értük, s ez részükre kötelezettséggel jár.*”⁴⁵⁹

A tanuláshoz szocialista módon viszonyuló hallgatóknak mindemellett azzal is tisztában kellett lenniük, hogy a tanulmányi rendszabályok a „tanulás fokozását” és az azt akadályozó körülmények kiküszöbölését szolgálják, vagyis betartásuk saját érdekük, ezért ezeket, ahogy feletteseik (oktatóik és az egyetemi-főiskolai dolgozók) utasításait is, önként (ti. kényszerítő eszközök alkalmazása nélkül is) végre kell hajtaniuk, s a „lazaságot” hallgatótársaiktól sem tűrhetik el. A hallgatók tanulmányi fegyelme ily módon nem sokban különbözött az üzemi dolgozók munkafegyelmére vonatkozó előírásoktól, amit az is mutat, hogy – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – a munkafegyelem megszilárdításáról szóló 1951-es párthatározat intencióit szinte szó szerint alkalmazták az egyetemek és főiskolák vonatkozásában is.

⁴⁵⁷ A terv: új értelmiség. *Fiatal Magyarország*, 1948. július 29. 1.

⁴⁵⁸ Megvalósul a nemzet egysége, mert a nemzet azonos lett a dolgozó osztályokkal. *Szabad Nép*, 1948. április 4. 6.

⁴⁵⁹ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. november 24-i ülése, 2. pont: Az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának tervezete.

A munkához való szocialista viszony egyik legsajátosabb formája, a munkaverseny is megjelent a felsőoktatásban. Az elsőt még 1947 decemberében a MEFESZ hirdette meg, *Tanulj Többet Mozgalom* néven, melybe – saját jelentéseik szerint – 1948 tavaszáig több mint ötezer hallgatót vontak be.⁴⁶⁰ A tanulmányi munkaversenyek során hallgatói csoportok, felsőoktatási intézmények hívták ki egymást, hogy kik érik el meghatározott idő alatt a legmagasabb átlagot, mely csoportban lesz legalacsonyabb a hiányzás vagy a pótvizsgák száma stb.⁴⁶¹ Több intézményen belül egyéni verseny is zajlott „az évfolyam legjobb hallgatója” vagy az „éltanuló” címért. A munkaversenyek eredményeiről az intézményi faliújságok, a *Fiatal Magyarország*, s eleinte a *Szabad Ifjúság* is rendszeresen, kimerítő részletességgel számolt be.⁴⁶² A versenyek során, s főképpen a vizsgaidőszakok előtt megjelentek az üzemek hangulatát idéző, a hallgatókat „jobb teljesítmény” elérésére buzdító jelmondatok is, mint például „*Tanuld meg még ma, amit ma előadtak!*”,⁴⁶³ „*Egy percet ne mulassz, egy percet se késs!*”,⁴⁶⁴ vagy a Loy-mozgalom felhívását („*Termelj ma többet, mint tegnap!*”) átformáló „*Taníts és tanulj ma jobban, mint tegnap!*”.⁴⁶⁵

A tanulás és a termelés, a felsőoktatási intézmények és az üzemek azonosítása nemcsak a propaganda nyelvi szintjén és erkölcsi követelmények megfogalmazásában nyilvánult meg, hanem a tervgazdasági mechanizmus egyetemekre-főiskolákra való kiterjesztésével a gyakorlatban is. A felsőoktatási „munka” sikerének mércéjét nem a szocializmus jövőbeli felépülése jelentette, az intézmények normái az olyan megszámlálható eredmények voltak, mint a felvettek és végzettek létszáma és szociális megoszlása. A hallgatók tervteljesítésben betöltött szerepét a DISZ KV félévi vizsgákat előkészítő, 1951. novemberi feljegyzése ellentmondást nem tűrő hangon jelölte ki:

„Minden egyetemi hallgató vizsgája alkalmával a szocializmust építő magyar haza államával szemben teljesíti kötelezettségeit, mint munkásaink a termelés fokozásával, dolgozó parasztjainak a beadás teljesítésével. A diákfiataloktól azt várja Pártunk, hogy időben és jó eredménnyel vizsgázzanak. (...) Az egyetemi munka

⁴⁶⁰ GÁL 1981b. 109.; KALMÁR – LADÁNYI 1988. 2–7.; Megalakult a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete. *Fiatal Magyarország*, 1948. május 13. 1–4.

⁴⁶¹ A Budapesti Pedagógiai Főiskola MEFESZ-szervezete 1950. márciusi versenyfelhívásában például azt vállalta, hogy „[t]anulmányi normánkat: 3,6-ot 115 százalékra teljesítjük”, valamint „[v]alamennyi kötelező vizsgánkat a hivatalos vizsgaidőszak alatt letesszük.” Versenyfelhívás. *Szabad Ifjúság*, 1950. március 17. 5.

⁴⁶² Lásd például: Munkaversenyek indulnak az egyetemen. *Fiatal Magyarország*, 1948. március 15. 6.; Indul a bölcsészkar intézete munkaversenye. *Fiatal Magyarország*, 1948. április 6. 2.; Ki tud jobban kopogtatni? Munkaverseny a két belgyógyászati klinika között. *Fiatal Magyarország*, 1948. július 29. 3.; Jól szervezett tanulmányi versennyel az egységért. *Szabad Ifjúság*, 1950. március 24. 6. — A tudósítások (a meghirdetett versenyek?) száma 1951-től látványosan csökkent.

⁴⁶³ TÁTRAI Béla: „Tanuld meg még ma, amit ma előadtak”. *Szabad Nép*, 1952. február 14. 4.

⁴⁶⁴ BEREZ – PÓSA 1988. 83.

⁴⁶⁵ A tanulmányi színvonal emelésével, a fegyelem megszilárdításával a második félév sikeréért. *Szabad Nép*, 1952. február 12. 6.

*népgazdaságunk, fejlesztési tervünk szerves és egyik legfontosabb része. A terv – törvény – pontos végrehajtása kötelező mindenki számára. A hallgató tervszabta kötelessége a jó eredményű és időben történő vizsgázás. Aki vizsgájára hanyagul készül, vagy nem vizsgázik, népünk akaratával kerül szembe, tette törvényszegéssel egyenlő.*⁴⁶⁶

A fenti forrásrészlet arra is világosan utal, hogy az oktatásirányítás a felsőoktatás tervének végrehajtása során a felvétel és az oklevél megszerzése közti időszak aprólékos kontrollálására is törekedett. Az 1951-es szabályzat nemcsak az előadások, a szemináriumok, a tanulókörök és a korrepetálások kötelező látogatását írta elő a hallgatók számára, de az órai aktivitást (például a jegyzetelést) is. Tiltotta továbbá az órákról való késést, a munkavállalást, de azt is, hogy a hallgató a termet az óra befejezése előtt elhagyja.⁴⁶⁷ A szabályzat a hallgató alapvető kötelességeként rögzítette a „*rendszeres és eredményes tanulás*”-t, melyről (ti. az elsajátított anyagról) köteles volt „*bármikor szóban vagy írásban számot adni*”, s vizsgáit „*az erre meghatározott időben letenni*”.⁴⁶⁸

E kötelességek teljesítésének jelzőszámai az órai hiányzások, valamint a „*tanulási munka fokmérője*”,⁴⁶⁹ az érdemjegyek (illetve a tanulmányi átlag) voltak. Az 1949/50. tanévben például az Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági Karán 4,4, Kertészeti Karán pedig 3,76 volt az év végi tanulmányi átlag, melyet egy 1950. szeptemberi DISZ-dokumentum úgy értékelt, hogy ez „*az előírt 3,3-as norma 122,4, illetve 133%-os teljesítését jelenti*”.⁴⁷⁰ A tanulmányok eredményességének osztályzattal való értékelése természetesen az 1948. évi „egyetemi reform” előtt is jellemző volt, de meglehetősen esetleges módon. Intézmény- és vizsgatípusoként eltérően, hol csak a vizsga letételének sikerességét/sikertelenségét állapították meg, hol négy-/öt fokozatú osztályozási skálát alkalmaztak. A hallgatók tanulmányi haladásának követésére azonban a VKM valamennyi vizsga és gyakorlat értékelésére egységesen eleinte hat-, majd ötfokozatú osztályozási skálát

⁴⁶⁶ MNL OL M-KS 276–89/312. Javaslat a félévi vizsgákkal kapcsolatos feladatokkal [sic!]. Budapest, 1951. november 30.

⁴⁶⁷ TFVSZ 1951. 8. §.

⁴⁶⁸ TFVSZ 1951. 8. § (1), (8). A hallgatók jogaival a szabályzat kevesebbet foglalkozott. A jogok és kötelességek felsorolása a szabályzat IV. fejezetében szerepelt, ahol is a 8. § tizennégy pontja közül tétélesen csak három tárgyalta a hallgatók jogait. Ezek rögzítették, hogy a hallgató alapvető joga – és ahogy láttuk: kötelessége – a „*rendszeres és eredményes tanulás*”; hogy a tanulmányi munkája során felmerülő problémák megoldásában igénybe vegye a tanszékek segítségét; illetve a tanulmányi rendben rögzített kötelezettségek teljesítése és az államvizsga letétele (diplomamunkájának megvédése) esetén jogot szerzett arra, hogy részére az adott felsőoktatási intézmény oklevelet állítson ki. TFVSZ 1951. 8. § (1), (10), (14).

⁴⁶⁹ Az egységért végzett munka fokmérője az évvégi vizsgajegy. *Szabad Ifjúság*, 1950. április 28. 5.

⁴⁷⁰ Az adatot közli és a dokumentumot idézi: BERECS – PÓSA 1988. 83.

vezetett be, s megszabta az egyes fokozatok tartalmát is.⁴⁷¹ Így már nemcsak az egyéni teljesítmény mérése és az egyéni fejlődés nyomon követése vált lehetségessé, de létrejött – legalábbis a célkitűzések szintjén – egy olyan osztályzási rendszer, amely segítségével a hallgatók egyéni teljesítményei összehasonlíthatóvá, a tanulmányi színvonal folyamatos emelésének parancsától eltérők azonosíthatóvá és – a fegyelmi szabályzat értelmében mint „lemaradók” – szankcionálhatóvá váltak.⁴⁷²

III.3.4. A „szocialista erkölccsel ellentétes magatartás”

A szabályzat fegyelmi vétségeket meghatározó negyedik pontja szerint fegyelmi büntetésben részesítendő az a hallgató, aki

„d) a szocialista erkölccsel ellentétes magatartást tanúsít (a szocialista tulajdont rongálja, az ellenőrzések alkalmával jogosulatlan segédeszközöket vesz igénybe, az egyetemet vagy annak egyes dolgozóit megtéveszteni igyekszik, az egyetem dolgozóival, vagy hallgatóival szemben tiszteletlenül viselkedik, botrányos, erkölcstelen életmódot folytat, stb.).”⁴⁷³

Míg az Egyetemi Főosztály 1950. novemberi előterjesztése e pontban pusztán az egyetem „rendjének” és „fegyelmének” megsértéséről beszélt (s ide sorolta a például a késést vagy az órák megzavarását is), az 1951. februári szabályzatban e pont a szocialista erkölcsi követelmények előírásával már ideológiai tartalmat kapott. A példálózó felsorolásban említett vétségek egy része már a Horthy-kori szabályzatokban is előfordult, így a „*tancélokra szolgáló intézményeket, taneszközöket és gyűjteményeket*” megkárosító, az egyetemi hatóságokat, tanárokat és hallgatótársaikat megsértő, illetve az „*erkölcstelen magaviseletük*” által közbotrányt keltő hallgatókat már 1945 előtt is fegyelmi eljárás alá vonhatták.⁴⁷⁴ E vétségek ideológiai háttere és szankcionálásuk magyarázata azonban 1951 után jelentősen megváltozott.

Mielőtt azonban rátérnék az erkölcsi követelményrendszer ideológiai alapjaira és főbb kritériumaira, szükségesnek látok egy rövid kitérőt tenni a fogalomhasználattal kapcsolatban. Ahogy Ráczy Attila utal rá, a *szocialista* és a *kommunista erkölcs* kifejezéseket a korabeli szakirodalom ugyan megkülönbözteti, legtöbbször mégis szinonimaként

⁴⁷¹ MNL OL XIX-I-1-h. 249. d. 1400-217/1949. VI. Kollokviumok és vizsgák, valamint gyakorlatok minősítése. Budapest, 1949. december 22.; MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400-65-39/1950. Vizsgák, kollokviumok értékelése. Budapest, 1950. május 11.; TFVSZ 17. § (3).

⁴⁷² Vö. FOUCAULT 1990. 252–262.

⁴⁷³ TFVSZ 1951. 25. § d).

⁴⁷⁴ PPTÉ 1937. 67. §. Vö. KF 1931. 66. §; JNMGE 1935. 175. § (2).

használja.⁴⁷⁵ A fogalmi eltérés abból adódik, hogy a marxista-leninista ideológia értelmezésében a szocialista és a kommunista társadalom erkölcsse – a két szakasz termelési viszonyaiból fakadó különbségek következtében – különbözik egymástól. A marxista etika szerint a szocializmus, amelyben a megtermelt javakat az elvégzett munka arányában osztják el, elismeri az anyagi érdekelttség elvét, hogy az embereket több és jobb munkára ösztönözze. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan fejleszti az olyan erkölcsi értékeket, mint a kötelességtudat, a munkafegyelem, az elvtársi szolidaritás, az önfeláldozás stb. A kommunizmusban, ahol a megtermelt javak bőségéből kifolyólag az elvégzett munka arányában történő elosztás helyett a szükségletek szerinti elosztás veszi át, a morális motivációk teljesen kiszorítják az anyagi érdekelttséget, az emberek már kizárólag kötelességtudatból dolgoznak. A szocialista társadalom még elkerülhetetlenül „burzsoá maradványokkal” terhelt, így benne egyidejűleg különféle erkölcsi struktúrák vannak jelen, ezek egyike az idővel dominánssá váló szocialista erkölcs.⁴⁷⁶ A társadalom azonban nevelés útján vagy kényszerrel idővel fokozatosan leküzdö a „burzsoá csökevényeket”, vagyis a kommunista társadalom homogén erkölcsse a szocialista társadalom erkölcséből fejlődik ki. Ily módon a szocialista erkölcs a kommunista erkölcs fejlődésének egy szakasza, s a két erkölcsrendszer nem az emberekkel szemben támasztott elvárásaiban, hanem az ezen követelmények teljesítésének tudatosságában különbözik egymástól.⁴⁷⁷ Mivel dolgozatomban ezen erkölcsi követelményeket az emberekkel szemben támasztott elvárásoknak (s nem az ötvenes évek eleji magyar társadalomra vonatkozó, leíró fogalomnak) tekintem, a két jelzőt a rendszer ideáltípusának megnevezésére magam is szinonimaként használom.

A kommunista erkölcsi követelményrendszer kiindulópontja tehát – ahogy arról a fegyelem értelmezése kapcsán már esett szó – a kommunista világrend felsőbbrendűségéről, megvalósulásának szükségszerűségéről vallott meggyőződés volt. Alapkritériumát az *aktivitás* jelentette, tehát nem volt elengedő pusztán helyeselni vagy vágyani a közös cél elérését, annak megvalósításában aktív, határozott *cselekvéssel* kellett közreműködni: „*A passzív jószándék, az olyan jóakarattal, amely nem nyilvánul meg tetteiben, mit sem ér. (...) [S]zigorúan véve, az ember merőben pszichológiai érzületét – bármilyen legyen is annak jellege – egyáltalában nem is nevezhetjük erkölcsnek, ha nem kapcsolódik hozzá cselekvés.*” – fogalmazott a Rákosi-korszakban lefordított szovjet

⁴⁷⁵ RÁCZ 2018. 59.

⁴⁷⁶ Ahogy Farkas Endre fogalmaz: „*Erkölcs a szocializmusban és szocializmus az erkölcsben nem egy és ugyanaz a jelenség.*” FARKAS 1987. 38.

⁴⁷⁷ ZISZ 1950. 23–24.; KOLBANOVSKIJ 1951. 25–26.; SARIJA 1951. 163–201.; SISKIN 1955. 129–133., 149–152. Vö. ÁGOSTON 1962. 8–14.; NEMES 1962. 6–9.; FARKAS 1976. 33.; FARKAS 1987.

etikai irodalom egyik alapvető darabjának szerzője.⁴⁷⁸ Így például: a marxista etika tanításai szerint nem elég kívánni a békét, hanem meg kell akadályozni a „háborús uszítók” terveit – békefelhívások aláírásával, békekölcsön jegyzésével és általában véve a hétköznapi munkával, mely a valamennyi nép békéjét és biztonságát eredményező kommunizmust hozza el.⁴⁷⁹ A marxista etika – többek között – ezért is vetette el a keresztény valláserkölcst, mivel az véleménye szerint a földi élet hiábavalóságának tanításával a kizsákmányolók iránti alázatra, engedelmessegre, beletörődésre, tehát passzivitásra készítet.⁴⁸⁰

Az egyéni magatartás megítélésének alapkritériuma tehát nem a motiváció, hanem a cselekvés volt, az egyéni indítók a végeredmény szempontjából közömbösek voltak. Vagyis nem minősült erkölcstelennek, ha valaki meggyőződés nélkül, pusztán fegyelmezetttségéből fakadóan vagy környezete nyomására teljesítette kötelességeit, ugyanakkor a jószándék sem menthette a társadalom szempontjából ártalmas cselekedetet, mivel az egyénnek tisztában kellett lennie annak káros következményeivel.⁴⁸¹ Általában véve tehát a marxista etika a társadalmi cselekvés minden olyan formáját erkölcsösnek tekintette, mely a kommunizmus felépítését szolgálta.

Az erkölcsi követelményrendszer ugyanakkor tartalmazott bizonyos alapszabályokat, melyek az „új embertípus” legfontosabb és alapvető jellemvonásai voltak.⁴⁸² A *kollektivizmus* a társadalmi érdekek prioritásának felismerését és az ezért harcoló közösségek működési elvét jelentette. A marxista-leninista ideológia érvrendszere szerint ezt az biztosította, hogy szocializmusban a megtermelt javakat az elvégzett munka mennyisége és minősége szerint osztják el, így az egyén tudatára ébred, hogy önmagának (s nem kizsákmányolójának) dolgozik, a társadalomban elfoglalt helyét pedig elvégzett munkája határozza meg. Abból fakadóan, hogy a termelés célja a „dolgozók” anyagi és kulturális színvonalának emelése, az egyén azt is felismeri, hogy saját boldogulása a társadalom boldogulásától függ, tehát – ahogy láttuk – egyéni érdekeit oly módon kell megfogalmaznia, hogy az ne kerüljön konfliktusba a társadalom érdekével.⁴⁸³ A marxista etika szerint az egyén a társadalmi célok megvalósításában rá háruló kötelességeket csak a

⁴⁷⁸ SARIJA 1951. 114–115.

⁴⁷⁹ SARIJA 1951. 115–116.

⁴⁸⁰ SARIJA 1951. 121–122.; KOLONYICKIJ 1952. 32.

⁴⁸¹ SISKIN 1955. 172.

⁴⁸² A dolgozat célkitűzésén túlmutat a kommunista erkölcs valamennyi előírásának átfogó bemutatása. Jelen fejezetben azokat a legjellegzetesebb kritériumokat érintem, amelyekből a hallgatói fegyelmi eljárásokra vonatkozó megfigyeléseim levezethetők. A kommunista erkölcsre vonatkozó érdeklődés a rendszerváltozás után érhetően csökkent, néhány rövidebb áttekintést leszámítva (például KOVÁCS 2006) a témakörrel átfogó, tudományos igényű munka mindezidáig nem született. Legrészletesebben, a korabeli szakirodalom megállapításait összegezve RÁCZ Attila foglalkozott a kérdéssel: RÁCZ 2018. 59–65.

⁴⁸³ SISKIN 1955. 161–167.

közösségben ismerheti fel és teljesítheti. A közösség – legyen az lakóköri, iskolai osztály, tanulmányi csoport, DISZ-alapszervezet vagy brigád – egy osztálytársadalmi szempontból hasznos cél megvalósításán munkálkodó, egymással baráti, eszmei vagy munkakapcsolatban álló emberek összessége.⁴⁸⁴ A közösség tagjainak jellemző tulajdonságai – mint például egymás kölcsönös segítése, a fegyelem, a bírálat és önbírálat alkalmazása, a becsületesség és igazságosság, s legfőképpen a munkához való viszony – nem absztrakt vagy egyetemes jellegű erkölcsi követelmények, hanem konkrét tartalommal bírnak a távlati cél, a kommunizmus felépítése szempontjából.⁴⁸⁵ A közösség tagjai közti viszonyt – Makarenko megfogalmazásában – a „felelős függőség” határozza meg, mely azt fejezi ki, hogy a közösség felelős minden tagja egyéni munkájáért, de az egyén is felelős – elsősorban saját munkaterületén – a közösség teljesítményéért.⁴⁸⁶

A kommunista erkölcs alapszabályai közé tartozott a *szocialista hazafiság*. A *haza* a marxista etika értelmezésében magát a „dolgozó népet” jelentette (a „dolgozó nép” pedig magával az állammal volt azonos), így *hazaszeretet* nem kizárólag a szülőföldhöz való ragaszkodást, hanem a kommunizmust építő állam szeretetét fejezte ki. A szocialista hazaszeretet főként a „társadalmi haladás” jelenére és jövőjére irányult, s a haza történelmi múltjából csak azt tekintette tiszteletreméltónak, amely valamilyen módon az elkerülhetetlen társadalmi haladást szolgálta. Követelményei túlmutattak a haza javának óhajlásán, vagy az elért eredmények felett érzett büszkeségen, az „új embertípus” képviselője számára a haza aktív szolgálata a társadalmi tulajdon megóvását, gazdagságának gyarapítását, tehát a termelőmunka „frontján” véghezvitt „hétköznapi hőstetteket” jelentette. A szocialista hazafiság szorosan összefüggött a *proletár internacionalizmussal*, vagyis az imperializmus ellen és a „társadalmi haladásért” harcot vívó népek közötti rokonszenvvel, „testvéri együttműködéssel”, melyben kiemelt szerepet élvezett a „haladás bástyája”, a Szovjetunió.⁴⁸⁷

A haza szolgálata a marxista etika értelmezésében azt is jelentette, hogy az egyén felismeri és leleplezi a haza fejlődését gátló ellenségeket. A *szocialista humanizmus* értelmében pedig mélyrehatóan gyűlölnie is kellett őket. A szocialista humanizmus ugyanis az emberi méltóság tiszteletét írta elő, ezzel azonban csak a „munka emberei” és a társadalmi haladásért küzdők rendelkeztek, akik saját felfogásuk szerint az „ember ember általi kizsákmányolását”

⁴⁸⁴ BORBÉLY – DURKÓ 1957. 74.

⁴⁸⁵ SISKIN 1955. 167–188.

⁴⁸⁶ Idézi: SISKIN 1955. 159.

⁴⁸⁷ DARVAS 1952. 542–542.; SISKIN 1955. 230.

felszámoló, tehát a leghumanistább társadalmi berendezkedést építették, mely megvalósulása esetén mindenki számára biztosítja majd képességeinek és alkotóerejének kibontakoztatását, valamint a legteljesebb módon elégíti ki anyagi és kulturális szükségleteiket. Annak érdekében, hogy mindenki olyan poszton szolgálhassa a kommunizmus felépítését, ahol a képességei maximumát nyújthatja, a szocialista humanizmus elve azt is előírta, hogy az egyén fordítson figyelmet szűkebb-tágabb közösségének tagjaira, hogy erényeiket ismerve és hibáikat feltárva közreműködjön fejlődésükben. A közvetlen környezetben élők megfigyelése persze az ellenséggel szembeni éberséget is szolgálta.⁴⁸⁸

A szocialista erkölcsi követelmények a magánélet szféráira is kiterjedtek, egyrészt mivel a marxista etika eleve elvetette, hogy a magánélet elválasztható lenne a közösség érdekében végzett munkától, másrészt, mert a családi nevelést kritikusnak tekintette a kommunizmust majdan felépítő generáció szempontjából – ahogy Makarenko fogalmazott: a „*gyermeket helyesen, normálisan nevelni sokkalta könnyebb, mint átnevelni.*”⁴⁸⁹ A marxista etika értelmezésében a valódi baráti és a szerelmi kapcsolatok valamilyen társadalmi jelentőségű feladat közös végrehajtásán alapultak, utóbbi esetében ez egyértelműen a kommunizmus ifjú építőinek felnevelése volt.⁴⁹⁰

Ha visszatérünk az 1951-es szabályzathoz, látható, hogy ezen kritériumoknak hogyan kellett érvényesülniük a hallgatók körében. A szocialista erkölcsbe ütköző vétségek sorába kifejezetten a közösség javainak anyagi megkárosítását (a társadalmi tulajdon rongálását és a lopást), a közösség javaiból való érdemtelen részesedést (a puskázást, vizsgacsalást, tehát a jogosulatlan segédeszközök igénybe vételét), az egyetem/főiskola dolgozóinak megtévesztését, a közösség tagjaival szembeni helytelen viselkedést (az intézmény dolgozóival, illetve a hallgatótársakkal szembeni tiszteletlenséget), valamint a botrányos magánéleti viszonyokat számították. A felsorolás végén elhelyezett „stb.” azonban itt is tág teret nyújtott az értelmezésre.

*

Az egyetemi-főiskolai hallgatók *fegyelme* tehát általános értelemben a szocializmus építése iránti öntudatos elkötelezettségben, speciálisan pedig a tanuláshoz való viszonyban,

⁴⁸⁸ SISKIN 1955. 234–260.

⁴⁸⁹ MAKARENKO 1949c. 256. Kiemelés az eredetiben. Vö. SISKIN 1955. 262.

⁴⁹⁰ KOLBANOVSKIJ, V.: Szerelem, házasság és család a szocialista társadalomban I–VI. *Szabad Ifjúság*, I. 1952. március 26. 3., II. 1952. március 27. 3., III. 1952. március 29. 3., IV. 1952. március 30. 4., V. 1952. április 2. 3., VI. 1952. április 3. 3. Továbbá: SISKIN 1955. 263–285.

valamint az órákon, a diákokotthonban, szabadidejükben, illetve az oktatókkal és a hallgatótársakkal szemben tanúsított viselkedésben nyilvánult meg.

Az 1951-es fegyelmi szabályzat szankcionálandónak tekintette a minden állampolgárra általánosan vonatkozó törvények és jogszabályok megsértését, a Magyar Népköztársaság szovjet típusú alkotmányában foglalt politikai-társadalmi berendezkedéssel való szembehelyezkedést, valamint az e berendezkedés alapjául szolgáló erkölcsi normák megsértését (utóbbi esetben a szabályzat csak a hallgatói élethelyzetben előforduló jellegzetes példákkal értelmezte az általános megfogalmazást). E tekintetben a hallgatók és az ország más állampolgárai között nem volt különbség, e vétségtípusokat minden korabeli üzemi és egyéb fegyelmi szabályzat ugyanígy tartalmazta.

Bár kifejezetten a felsőfokú tanulmányok folytatására vonatkozott a szabályzat vétségeket soroló paragrafusának harmadik pontja, itt szintén egy, minden állampolgárra vonatkozó általános követelmény, ti. a *társadalmi munkamegosztásban elfoglalt pozícióból fakadó kötelességek* konkretizálásáról volt szó. Az ötvenes évek eleji intézményi (üzemi, felsőoktatási) fegyelmi szabályzatokban a munkavégzéssel összefüggő vétségek szankcionálását az ideológiai érvelés azzal legitimálta, hogy az elvégzendő (esetünkben: „tanulási”) munka a szocializmus építését szolgáló ötéves terv része, a tervgazdálkodást folytató államnak pedig törvényi kötelessége ezt a tervet megvédeni, s adminisztratív eszközök alkalmazásával is fellépni a „munkafegyelem frontján” jelentkező, kirívó fegyelemsértésekkel szemben.⁴⁹¹

Az 1951-es szabályzat vétségmeghatározása és ezek ideológiai hátterének átalakulása legalább két tekintetben komoly változást jelentett a megelőző időszakban hatályos rendelkezésekhez képest. Egyrészt konkrét, jogszabályi lehetőséget kínált a rendszerkritikus nézetek büntetésére. Másrészt mivel a hallgatók számára is a munka lett – ahogy Stephen Kotkin fogalmaz – a normalitás eszköze és mércéje,⁴⁹² jóval hangsúlyosabban mutatkozott meg a tanulmányi elégtelenség szankcionálásának igénye. Az oktatásirányítás ugyanis a hallgatók tanulmányi eredményét is a szocializmus építésének kontextusában értelmezte: az igazolatlan hiányzás, a bukás, a puskázás, de akár a jegyzetelés elmulasztása is a társadalmi-politikai rendszer stabilitásának ellenségeként

⁴⁹¹ KRÉMER 1950. 17. Vö. GYEKICZKY 1985b. 204–209. — Megjegyzendő azonban, hogy a hallgatókkal szemben nem alkalmazták azt az üzemi dolgozók esetében 1951 végétől egyre elterjedtebbé váló gyakorlatot, mely a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről szóló 1950. évi 4. törvényerejű rendeletet a munkafegyelmi vétségek eseteire is kiterjesztette, azaz a vállalatvezetés számára lehetővé tette, hogy például az igazolatlan hiányzás vagy önkényes kilépés eseteit büntetőjogi síkra terelje. GYEKICZKY 1989a. 50–51.

⁴⁹² KOTKIN 1995. 202.

tüntethette fel elkövetőjét.⁴⁹³ Mivel az egyéni magatartás legfőbb mércéje az lett, hogy mennyiben járul hozzá, vagy épp akadályozza a szocializmus építését, a kötelességek és vétségek köre tetszés szerint bővíthető volt, annak függvényében, hogy aktuálpolitikai szempontból épp mi számított olyan magatartásnak, amely az ideológiai-politikai célok megvalósulását szolgálta vagy akadályozta.⁴⁹⁴

III.4. A fegyelmi büntetések

Ahogy arról már esett szó, fegyelmi büntetés alkalmazására a korabeli erkölcsi megfontolások alapján akkor kerülhetett sor, ha a nevelés egyéb eszközei és módszerei, tehát az informális figyelmeztetés, rábeszélés, meggyőzés kudarcot vallott. Ugyanakkor magát a fegyelmi büntetést is – legyen szó munka-, párt- vagy hallgatói fegyelmi vétségről – elsősorban a nevelés eszközének tekintették, s ennek figyelembevételével kellett megválasztani annak fokozatait is.⁴⁹⁵ Ahogy Weltner Andor a szocialista munkafegyelem lényegét ismertető első írások egyikében fogalmazott:

„A fegyelmi eljárásnak csak azokkal szemben van büntető célja, akik tudatosan és rosszhiszeműen szembehelyezkednek a szocialista munkafegyelem követelményeivel, a dolgozó nép érdekeivel. Az elmaradt, nem eléggé öntudatos elemekkel szemben a fegyelmi eljárást nevelésre kell felhasználni, arra, hogy bennük is tudatossá válják a munkához való új, szocialista viszony.”⁴⁹⁶

Bár az Egyetemi Főosztály 1950 őszén kidolgozott tervezetei a fegyelmi büntetéseket tekintve is több változáson estek át, az 1951. februári szabályzatban közölt büntetéstípusok végül döntően csak elnevezéseiben tértek el a Horthy-korszakban alkalmazottaktól. Eszerint a hallgatók a következő büntetésekből részesülhettek:

- „a) szóbeli dékáni figyelmeztetés,*
- b) nyilvános dékáni vagy rektori megrovás,*
- c) megrovás, valamint ösztöndíj, illetve egyéb kedvezmények ideiglenes vagy végleges megvonása,*
- d) kitiltás az egyetemről 2–4 félévre,*
- e) végleges kitiltás az egyetemről,*
- f) kitiltás az összes egyetemről és főiskoláról.”⁴⁹⁷*

⁴⁹³ Vö. például GYEKICZKY 1989a. 62–63.

⁴⁹⁴ A fegyelmi vétségek körének meglehetősen tág interpretációs lehetőségeire utal a keletnémet felsőoktatási intézményekre vonatkozó fegyelmi szabályzatok kapcsán Susanne Wildner is, aki úgy fogalmaz, hogy egy hallgató tulajdonképpen bármilyen, a szocialista erkölcsi ideáltípustól eltérő cselekedet esetén számíthatott arra, hogy fegyelmi büntetésben részesül. WILDNER 2012. 251–252.

⁴⁹⁵ CSATÁR 1951. 698.; MIKOS – NAGY – WELTNER 1955. 584.; ÚML II. 295. Vö. GYEKICZKY 1989a. 56.; KOLTAI 2018. 132.

⁴⁹⁶ WELTNER 1950. 67.

⁴⁹⁷ TFVSZ 1951. 26. § (1).

A hallgatói fegyelmi szabályzat azonban mindössze egyetlen esetben foglalkozott azzal, hogy az egyes büntetéseket mikor és milyen feltételek mellett lehet, illetve kell alkalmazni. Ebből az egy kivételből az derült ki, hogy mit tekint az oktatásirányítás a legsúlyosabb vétségnek: ha ugyanis a hallgató a Népköztársaság törvényes rendjét sértette, vagy bebizonyosodott róla, hogy szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével, csak végleges kitiltással vagy az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárással lehetett büntetni.⁴⁹⁸

Az őszi végrehajtási utasítás-tervezet már több pontban is foglalkozott a mérlegelés szempontjaival. Eszerint – a dolgozók munkafegyelmi szabályozásához és a Horthy-korszak szabályzatainak megfogalmazásához hasonlóan – a fegyelmi büntetést a „vétség súlyához és a vétség fokához mérten” kellett kiszabni, a hallgató korábbi kifogástalan viselkedését enyhítő, előző fegyelmi büntetését pedig súlyosbító körülményként kellett figyelembe venni.⁴⁹⁹ Azonban e dokumentumból sem derült ki, hogy a mérlegelés legfőbb kritériuma, „a hallgatóság szocialista szellemű nevelése, különösen pedig az egyetemi tanulmányi fegyelem szilárdítása”⁵⁰⁰ szempontjából pontosan mi minősül súlyos, közepes vagy csekély súlyú vétségnek.⁵⁰¹ A tervezetet véleményező pécsi jogi kari dékán, Kocsis Mihály több szempontból is kritizálta e pontokat, mivel túlzottan mechanikusnak ítélte a korábbi magatartás enyhítő, illetve súlyosbító tényezőként való figyelembevételét. Úgy vélte, hogy ez korlátozza a döntéshozó mérlegelési lehetőségeit: „A hallgatók rendszerint egészen fiatalok, akiknél a »megelőző kifogástalan magaviselet« nyilván nem lehet még érdem az enyhítésre; viszont az előző fegyelmi büntetést az egészen fiatal hallgatónál elvként súlyosítóul venni, gépies túlzás lenne.” – indokolta kritikáját, s a következő szövegváltozatot javasolta: „A fegyelmi büntetést a fegyelmi vétség súlyához és az elkövető egész egyéniségéhez mérten az összes körülmények méltatásával kell megállapítani.”⁵⁰² Kocsis úgy vélte, hogy ez a megfogalmazás biztosítja leginkább, hogy valóban minden releváns szempontot figyelembe lehessen venni a mérlegelés során. Elképzelhető, hogy az FM 1953-ban éppen Kocsis javaslatait használta fel, amikor a büntetések kiszabását immár

⁴⁹⁸ TFV SZ 1951. 26. § (6).

⁴⁹⁹ TFV SZ-VU 4. § (2). Vö. „A fegyelmi büntetést a vétkesség fokához és a vétség súlyához mérten az összes körülményeknek figyelembevételével kell megállapítani. A terheltnek megelőző kifogástalan magaviselete és szorgalma enyhítő, az esetleges előző fegyelmi büntetése súlyosbító körülménynek számít.” JNMGE 1935. 177. §. Továbbá: MIKOS – NAGY – WELTNER 1955. 588.

⁵⁰⁰ TFV SZ-VU 1951. 8. § (2)

⁵⁰¹ E probléma a Munka Törvénykönyvének vonatkozó paragrafusainál is fennállt. KERTÉSZ 1957. 288. Vö. MIKOS – NAGY – WELTNER 1955. 584.

⁵⁰² PTE EL VIII.202.b. 21–1951/52. Fegyelmi szabályzatról készített javaslatra vélemény. Pécs, 1951. szeptember 12.

hatályosan rendező 1953-as szabályzatban úgy rendelkezett, hogy azokat „*a vétség súlyához mérten és az ügy összes körülményeire figyelemmel*” kell megválasztani, a korábbi büntetések beszámítására pedig már nem tett utalást.⁵⁰³

A legenyhébb fegyelmi büntetések a szóbeli, illetve írásbeli figyelmeztetések különféle formái voltak. A kitiltás, illetve a kizárás már súlyosabb büntetésnek számítottak, a korabeli munkafegyelmi szabályozás alapján tulajdonképpen azt fejezték ki, hogy vagy egy rendkívül súlyosnak ítélt vétségről volt szó, vagy azt, hogy a korábban kiszabott, enyhébb büntetések nem érték el a szándékolt nevelőhatást.⁵⁰⁴

A c.) pont *megrovás*-típusa, illetve az azt követő valamennyi büntetés esetén a jogerős határozatot a hallgató leckekönyvébe és személyi lapjára fel kellett vezetni, a jogerőre emelkedett határozatokat pedig az indoklással együtt valamennyi kar és a rektor hirdetőtábláján is közzé kellett tenni.⁵⁰⁵ A kiszabott fegyelmi büntetéseket karonként kellett nyilvántartani, hogy a hosszabb-rövidebb időre kitiltott, vagy az ország összes felsőoktatási intézményéből kizárt hallgató ne nyerhessen újra felvételt. Az utóbbiról szóló értesítéseket a felsőoktatási intézmények is megkapták.

Az 1953-as szabályzat a büntetések típusait tekintve csak kisebb változtatásokat tartalmazott, így például a *szóbeli figyelmeztetés* elnevezése *megintés* lett. A *megrovás*nak továbbra is két típusát különböztették meg: az „egyszerű” mellett azonban megjelent az ún. *szigorú megrovás*. Ez azonban nem egy új típusú büntetést jelentett, hanem az addigi intézményi gyakorlat kodifikálását. A Horthy-korszakban ugyanis gyakran alkalmazott büntetésnek számított a *megrovás* azon súlyosbított formája, mellyel arra hívták fel a hallgató figyelmét, hogy egy következő, akár kisebb súlyú vétség elkövetésekor nagy eséllyel ki fogják zárni.⁵⁰⁶ Bár ennek lehetőségére az 1951-es szabályzat nem tért ki, a korábbi gyakorlat folytatásával több fegyelmi eljárás során is előfordult, hogy a hallgatókat hasonló tartalmú figyelmeztetésben részesítették.⁵⁰⁷

⁵⁰³ FSZ 1953. (2).

⁵⁰⁴ MIKOS – NAGY – WELTNER 1955. 587. — A kutatás során kb. négyszáz, valamennyi egyetemről és főiskoláról kizárt és további kb. négyszáz adott intézményből kizárt, vagy hosszabb-rövidebb időre kitiltott hallgató anyagát vizsgáltam. Kb. 120 esetben a hallgató csekélyebb büntetésben (megrovásban vagy ösztöndíjmegvonásban) részesült, s megközelítőleg száz esetben nem került sor büntetés kiszabására. Utóbbi csoport döntően az évisméltésre utasítottakat jelenti. Az eljárást öt esetben megszüntették, e számadat azzal magyarázható, hogy a már intézményi szinten megszüntetett eljárások dokumentációját rendszerint nem terjesztették fel a minisztériumba.

⁵⁰⁵ TFVSZ-VU 14. § (2).

⁵⁰⁶ Lásd például: PPTÉ 1937. 74. § (2).

⁵⁰⁷ A pártfegyelmi eljárásrendben 1954-ben szintén megjelent egy hasonló büntetéstípus, a *szigorú megrovás végső figyelmeztetéssel*. Koltai úgy véli, hogy e büntetés az új szakasz engedékenyebb légkörében a kizárások számának csökkentését célozta. KOLTAI 2018. 111.

Míg az 1951-es szabályzat csak említés szintjén foglalkozott az ösztöndíj és egyéb kedvezmények megvonásának lehetőségével, az 1953-as és 1955-ös szabályzatok részletesebben taglalták e kérdést. Ezzel a *megrovás* esetében lehetett élni a hallgató szociális körülményeinek figyelembevételével. Az 1953-as szabályzat szerint *megrovás* esetén egy tanév időtartamára vagy meghatározott rövidebb időre az ösztöndíj és egyéb kedvezmények maximum 50%-át lehetett megvonni, *szigorú megrovás* esetén azonban ezeket akár teljesen megvonhatták a hallgatótól. 1955-től *szigorú megrovás* esetén az állami támogatás valamilyen mértékű csökkentése már kötelező volt, de csak egy hónaptól egy évig terjedő időre vonatkozhatott.⁵⁰⁸

A fegyelmi büntetésnek a kizárt hallgatók esetében is lehetett anyagi vonzata. A KM 1952. májusi rendelete ugyanis kimondta, hogy azokat, akiket jogerős fegyelmi határozattal zártak ki, a tanulmányaik ideje alatt felvett ösztöndíj összegének egész- vagy részbeni visszafizetésére lehet kötelezni. Ilyen határozat meghozatalakor figyelembe kellett venni a hallgató vagyoni helyzetét, s ennek megfelelően részletfizetést is lehetett engedélyezni. Ha azonban a hallgató nem fizette vissza a megjelölt összeget, azt tőle, illetve „*tartására kötelezett hozzátartozójától*” „*közzadók módjára*” kellett behajtani.⁵⁰⁹

III.5. A fegyelmi eljárás rendje

A hallgatók feletti fegyelmi hatáskör gyakorlása megoszlott. 1951 előtt a fegyelmi büntetések meghozatalában az adott intézmény (akadémia, főiskola, egyetem, illetve kar) igazgatója, rektora, dékánja, illetve a kari és az egyetemi tanács volt illetékes, az összes egyetemről való kizárásról azonban csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter hozhatott határozatot.⁵¹⁰ A fegyelmi hatáskör gyakorlásának osztott jellegén az 1951-es szabályzat sem változtatott, de a felsőoktatási intézmények szervezetének szocialista átalakításával összhangban, e kérdésben is bevezette az egyszemélyi felelős vezetés elvét, és megszüntette a kari és egyetemi tanácsok mint testületek döntési jogosultságait.⁵¹¹ A fegyelmi ügyekben való döntési jogkör a dékánhoz, súlyosabb büntetések esetén a rektorhoz, illetve a főiskolák igazgatóihoz került, az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárás esetében

⁵⁰⁸ FSZ 1955. 2. § (3).

⁵⁰⁹ 40/1952. (V. 11.) M. T. sz. rendelet a tanulmányaikat félbenhagyó vagy azokból fegyelmileg kizárt hallgatók ösztöndíjának visszatérítéséről [sic!]. *Közoktatásügyi Közöny*, 1952/10. sz. [1952. május 10.] 118–119.

⁵¹⁰ PPE 1937. 74. §.

⁵¹¹ A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 274/1950. (XI. 23.) MT. sz. rendelete a tudományegyetemek és műszaki egyetemek szervezetének szabályozása tárgyában, 1950. november 23. In: DMOT I. 483–489.

továbbra is a felügyeletet gyakorló, illetve a mindenkori oktatási miniszter volt illetékes. Az egyszemélyi felelős vezetés elvének fegyelmi kérdésekben való alkalmazása elvben azt a célt is szolgálta, hogy az intézmény vezetője tudomást szerezzen minden, a „tanulási munkában” megmutatkozó hibáról és hiányosságról, és intézkedhessen azok kijavításáról.⁵¹²

Ahogy láttuk, az 1951-es szabályzat előkészítése során hosszabb ideig tartotta magát az az elképzelés, hogy a fegyelmi eljárás rendjének kidolgozása az egyetemek és főiskolák hatáskörébe kerül. Ez tulajdonképpen a felsőoktatási intézmények szabályozási autonómiájának meghagyását jelentette volna, ti. saját hatáskörben rendelkezhetek volna a vizsgálat rendjéről, a fegyelmi bizottságok összetételéről, a fellebbezés lehetőségeiről stb., ezekre a kérdésekre ugyanis a szabályzat nem tért ki. 1951 februárjára ezt a lehetőséget az oktatásirányítás elvetette, de – talán idő hiányában – az eljárásrend részletes kidolgozását elhalasztotta, így a kiadott szabályzat a lebonyolítás pusztán olyan részletkérdéseire tért ki, mint, hogy az eljárást lehetőleg két hét alatt és az „*ügy természetétől függően lehetőség szerint*” nyilvánosan kell lefolytatni, illetve, hogy a fegyelmi büntetéseket írásban kell közölni, és a hallgatók előtt minden esetben ki kell hirdetni.⁵¹³ Az eljárásrendre vonatkozó ajánlásokat 1951 szeptemberében küldték meg véleményezésre az egyes intézményeknek, de a végrehajtási utasítás végül nem lépett hatályba. Az eljárás rendjének vizsgálata során azonban érdemes e tervezettel részletesen is foglalkozni, hiszen egyrészt az oktatásirányítás korabeli elképzeléseit tükrözi, s a későbbiekben lehetőséget biztosít annak vizsgálatára, hogy a felsőoktatási intézmények fegyelmi gyakorlata mennyiben tért el (ha egyáltalán) a központi elgondolásoktól.

A végrehajtási utasítás tervezete szerint a fegyelmi eljárás megindítását a felügyeletet gyakorló miniszter, illetve az egyes intézmények vezetői (rektor, dékán, igazgató) rendelhették el, s az eljárás idejére eltilthatták a hallgatót az előadások látogatásától és a vizsgázástól is.⁵¹⁴ A „tényállás felderítése”, a „vétkesség megállapítása” és a fegyelmi büntetésre vonatkozó javaslattétel a *fegyelmi bizottság* hatáskörébe tartozott. Az Egyetemi Főosztály szabályzattervezetei azt mutatják, hogy kezdettől fogva érvényesült az a korábbi gyakorlathoz képest merőben új elképzelés, miszerint a bizottságban az oktatók mellett a „*hivatali és ifjúsági szervek*” is képviselve legyenek.⁵¹⁵ Ennek megfelelően a VKM ajánlása

⁵¹² Vö. WELTNER 1950. 65.

⁵¹³ TFVSZ 1951. 24–26. §.

⁵¹⁴ TFVSZ-VU 1951. 6. § (1).

⁵¹⁵ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. november 24-i ülése, 2. pont: Az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának tervezete.

szerint a bizottság elnöki tisztét egy tanszékvezetőnek kellett betöltenie, míg tagjai egy professzor vagy adjunktus, illetve a DISZ és a tanulmányi osztály egy-egy képviselője voltak.⁵¹⁶

A VKM javaslata több kritikát is kiváltott. A Budapesti Orvostudományi Egyetem (BOTE) több évtizedes oktatói tapasztalattal bíró professzora, Haynal Imre 1951 decemberében így fogalmazta meg aggályait a tagok bizottságon belüli súlyának tisztázatlanságáról:

„A fegyelmi bizottság[nak] (...) döntő súlyban professzorokból kellene állnia, mert a fiatalság sokkal kegyetlenebb, szigorúbb, mint a felnőttek. Javasolja, hogy ne a tanártestületen kívül álló emberek döntsenek a hallgatók sorsáról, hanem döntő többségben a tanárok legyenek képviselve a bizottságban.”⁵¹⁷

A VKM javaslatát a szegedi egyetemi párttitkár, Túry Géza az MDP KV-hoz intézett levelében viszont amiatt kritizálta, mert kötelezően nem írta elő az egyetemi-főiskolai pártszervezetek képviselétét. Mivel a minisztérium javaslata szerint a szótöbbséggel határozó bizottság négytagú volt, így Túry a döntőképesség biztosítása miatt is indokoltnak látta a párt képviselőjével öt főre bővített fegyelmi bizottságok felállítását.⁵¹⁸

Az 1951-es szabályzat tanulmányi része ugyan biztosította a „társadalmi szervezetek” egyetemi-főiskolai munkába való beavatkozásának lehetőségét,⁵¹⁹ a pártszervezet által kijelölt oktató kötelező fegyelmi bizottsági tagságáról azonban először csak az 1955-ös fegyelmi szabályzat rendelkezett.⁵²⁰ Ennek ellenére már ezt megelőzően is jellemző volt, hogy a bizottságot kiegészítették az MDP képviselőjével, erről a szegedi felsőoktatási intézményekben például maga a párttitkár, Túry Géza intézkedett:

„[A] Tanulmányi Osztályokat úgy instruáltuk, hogy a fegyelmi bizottságokat minden esetben egészítsék ki Párt alapszervezetünk egy tagjával, de súlyosabb esetekben (előre látható kizárásnál) legyen hét fős a fegyelmi bizottság és a Pártbizottság egy tagja is vegyen részt benne.”⁵²¹

A további tagokkal való kiegészítés mellett a pártérdekek képviselétét oly módon is biztosították, hogy a bizottság valamely oktatói vagy hivatali tagját eleve a párttagok közül

⁵¹⁶ TFVVSZ-VU 1951. 6. § (1).

⁵¹⁷ HUNG BOTE 1951. november 22-i, VI. tanácsulése, III. pont: Kádernevelés kérdése az egyetemen.

⁵¹⁸ MNL OL M-KS 276–89/332. Túry Géza levele Mód Aladárnak. Szeged, 1951. december 14. — Túry Gézának a fegyelmi eljárásokban játszott szerepéről bővebben lásd a VIII.3. sz. fejezetet követően közölt esettanulmányt.

⁵¹⁹ „A hallgatók tanulmányi munkáját, politikai nevelését és az öntudatos fegyelem megszilárdítását népi demokráciánknak az egyetemeken (főiskolákon) működő társadalmi szervezetei segítik elő.” TFVVSZ 1951. 9. §.

⁵²⁰ FSZ 1955. 4. § (2).

⁵²¹ MNL OL M-KS 276–89/332. Túry Géza levele Mód Aladárnak. Szeged, 1951. december 14.

jelölték ki. Gyakori volt az is, hogy a bizottság munkájában az oktatói tag mellett az osztályfőnök, a hallgatói tag mellett a tanulmányi csoport vezetője vagy az évfolyamfelelős,⁵²² illetve a tanulmányi előadó mellett a TO vezetője is részt vett.

A végrehajtási utasítás tervezetének megfogalmazása arra utal, hogy a VKM állandó fegyelmi bizottságok felállítását szorgalmazta, melyek elnökére és oktatói tagjára a kari tanácsok tehettek (volna) javaslatot. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy nem minden intézményben működött állandó bizottság, ezeket inkább eseti jelleggel hívták össze (erre utal Túry idézett levele is), elnökét pedig – a tanács javaslatának kikérése nélkül – saját hatáskörben a dékán jelölte ki. A havonta egyszer, meghatározott időben ülésező kari tanács véleményének kikérésére tulajdonképpen idő sem volt, mivel – ha csak elháríthatatlan akadály nem merült fel – a fegyelmi eljárást lehetőleg két héten belül le kellett zárni.⁵²³ Az egyes tanévekre állandó (nagyobb karokon akár több) fegyelmi bizottság felállítását először az 1955-ös szabályzat írta elő.⁵²⁴

A fegyelmi bizottság feladata volt az ügy kivizsgálása: a hallgató és a tanúk meghallgatása, az okiratok, bizonyítékok beszerzése. A megvádolt hallgatót legalább három nappal a tárgyalás előtt értesíteni kellett, de a vizsgálat lefolytatását önmagában nem akadályozta, ha a megidézett diák nem jelent meg a meghallgatáson.⁵²⁵ A hallgató a tárgyaláson szóban és írásban is védekezhetett és kérhette tanúk meghallgatását is, de a maga mellett szóló okiratokat vagy egyéb bizonyítékokat neki kellett beszereznie. A tárgyalásról jegyzőkönyvet kellett felvenni, de – ahogy láttuk – csak 1953-tól vált kötelezővé, hogy a dokumentumot a megvádolt hallgató, a tanúk és a fegyelmi bizottság tagjai aláírásukkal hitelesítsék.⁵²⁶ A tanulmányi jellegű vétségek rendkívül nagy mennyisége miatt 1953-tól a kisebb súlyú ügyekben az ügy kivizsgálására elegendő volt az oktatók vagy a tanulmányi előadók közül megbízottat, ún. fegyelmi biztost kinevezni, de olyan egyértelműen bizonyítható esetekben, mint például az igazolatlan hiányzás, alakszerű fegyelmi eljárás nélkül is ki lehetett szabni fegyelmi büntetést.⁵²⁷

A bizottság a vizsgálat alapján egyszerű szótöbbséggel tett javaslatot a fegyelmi büntetésre. A végrehajtási utasítás-tervezet szerint véleményeltérés esetén a különvéleményt is csatolni kellett, erre azonban az általam vizsgált ügyekben meglehetősen

⁵²² Az 1955-ös fegyelmi szabályzat kötelezően előírta azt is, hogy a DISZ-megbízott jelenlétén túl az ügyben általában is ki kell kérni az évfolyam DISZ-szervezetének véleményét.

⁵²³ TFVSZ 1951. 26. §.

⁵²⁴ FSZ 1955. 4. § (2).

⁵²⁵ TFVSZ-VU 1951. 7. § (2); FSZ 1953. (5); FSZ 1955. 5. § (2).

⁵²⁶ FSZ 1953. (5). — A jegyzőkönyv felvételével kapcsolatos gyakorlatról lásd az I.4. sz. fejezetet.

⁵²⁷ A DISZ véleményét a fegyelmi biztosnak is kellett kérnie. FSZ 1953. (5).

ritkán került sor. A bizottságnak a döntés meghozatalakor mérlegelnie kellett a cselekmény súlyát, a vétség fokát, az elkövetés körülményeit és a büntetés nevelő hatását is.⁵²⁸ A bizottság javaslata önmagában nem volt kötelező érvényű, ez *alapján* a büntetésről szóló döntést a dékán vagy az igazgató hozta meg. A dékán (igazgató) hatáskörébe a figyelmeztetés, megrovás, illetve a határozott idejű kitiltás tartozott, az egyetemről való kizárás a rektor (főiskolák esetében az igazgató) hatásköre volt.⁵²⁹ 1953-tól, ha bebizonyosodott, hogy a megvádolt hallgató a Magyar Népköztársaság törvényes rendje ellen vétett, vagy a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével szembenálló magatartást tanúsított, automatikusan az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárásra kellett javaslatot tenni.⁵³⁰ E döntést 1953-ig a felügyeletet gyakorló miniszter, azt követően csak a felsőoktatásügyi miniszter hozhatta meg.⁵³¹

Az 1951 februárjában kiadott szabályzat tömörsége, valamint az, hogy a fegyelmi eljárást egy később kiadandó rendelkezéssel kívánták szabályozni, legmarkánsabban a *fellebbezést* érintette: a szabályzat ennek lehetőségére ugyanis egyáltalán nem tért ki. Arra, hogy ez könnyen úgy értelmezhető, mintha a fegyelmi büntetésekkel szemben egyáltalán nem lehetne jogorvoslattal élni, Kauser Lipót, a pécsi jogi kar dékánja már 1951 júniusában felhívta a VKM figyelmét, észrevételére azonban a minisztérium mindössze annyit reagált, hogy a jelzett problémát a hamarosan megjelenő új szabályzat megoldja majd.⁵³² A végrehajtási utasítás-tervezet foglalkozott is a kérdéssel, e szerint a szóbeli megintés kivételével valamennyi büntetéssel szemben lehetett fellebbezni a határozathozataltól számított 8 napon belül. A dékán által hozott elsőfokú határozatot a rektor, a rektor által hozott elsőfokú határozatot pedig a miniszter bírálta felül, a másodfokú fegyelmi határozat ellen azonban már nem lehetett fellebbezni.⁵³³ A fellebbezés lehetőségét először 1953-ban szabályozták hivatalosan. Ekkor csak a határozott idejű kitiltás és a kizárások esetén lehetett jogorvoslatot kérni, 1955-től erre a szigorú megrovás végső figyelmeztetéssel elnevezésű büntetés esetében is lehetőség nyílt.⁵³⁴ Az összes egyetemről és főiskoláról való kizárás esetében a határozat ellen a fel nem használt bizonyítékok alapján *újrafelvétellel* (ti.

⁵²⁸ TFVSZ-VU 1951. 8. § (2).

⁵²⁹ FSZ 1953. (3).

⁵³⁰ FSZ 1953. (6).

⁵³¹ FSZ 1953. (3); FSZ 1955. 3. §.

⁵³² MNL OL XIX-I-1-h. 343. d. A tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzat fegyelmi részét illető észrevétel. Pécs, 1951. június 8.

⁵³³ TFVSZ-VU 1951. 12. §, 13. §.

⁵³⁴ FSZ 1953. (10); FSZ 1955. 11. §.

felülvizsgálati kérelemmel) lehetett élni, ennek elbírálásában 1955-ig a felügyelet gyakorló miniszter, azt követően pedig az oktatásügyi miniszter volt az illetékes.⁵³⁵

1953-ig tehát a fegyelmi eljárásokat egy sorvezetőként használt, de pusztán „belső”, hivatali felhasználásra készült tervezet alapján kellett lebonyolítani, ami elvben lehetőséget kínált sajátos, intézményi gyakorlatok kialakítására vagy megőrzésére. Felmerül azonban a kérdés, hogy mindez hogyan érintette a gyakorlatban a megvádolt hallgatók bizonyítási, védekezési vagy jogorvoslati lehetőségeit, akiknek erre vonatkozó jogait a számukra nyilvános, hivatalos szabályzat semmilyen módon nem tárgyalta.

*

A következő fejezetekben az egyetemisták és főiskolások körében jellemző vétségek hátterét, szankcionálásának gyakorlatát, valamint a fegyelmi bizottságok és a megvádolt hallgatók érvkészletét vizsgálom. A fejezetek beosztása azonban csak látszólag felel meg a fegyelmi szabályzatokban szereplő csoportosításnak. A szocialista erkölccsel ellentétes magatartás ugyanis számos esetben összerosódott a tanulmányi, illetve politikai jellegű vétségekkel. Így például a tanulmányi hanyagság magával vonhatta a szocialista értelemben vett munkaerkölcs hiányára vonatkozó következtetéseket, de a Rákosi-korszak egyik legsajátosabb vétségtípusa, az adatelhallgatás is elvben a szocialista erkölccsel ellentétes magatartásformák közé tartozott, holott – ahogy látni fogjuk – egyértelműen politikai kérdésként kezelték. Ezért az elemzés során négy nagy témakört különítek el: elsőként a tanulással közvetlenül összefüggő vétségekkel, ezt követően pedig a hagyományos értelemben vett erkölcsi normákat sértő magatartással (tehát például a lopás, a tiszteletlenség vagy a botránys magánélet eseteivel) foglalkozom. Külön fejezetben tárgyalom az adatelhallgatás vádját, végül pedig a politikai tartalmú(nak ítélt) hallgatói megnyilvánulásokat.

⁵³⁵ FSZ 1953. (11); FSZ 1955. 14. §.

IV. A tanulás mint munka

E fejezetben azokkal a fegyelmi vétségekkel foglalkozom, amelyek a tanulmányok eredményes folytatásához, a választott szakképzettség megszerzéséhez kötődtek. Az a hallgató, aki nem jár be órára, nem tanul, megbukik egy vizsgán, az oklevele megszerzését kockáztatja, azaz magatartásának alapvetően tanulmányi kihatása van. Az, hogy a Rákosi-korszakban mindezek fegyelmi következményekkel is járhattak, elvi szinten a tanulás munkaként való azonosításából, praktikusán a pártállami felsőoktatás szakemberutánpótlásban betöltött funkciójából következett. Az ötéves terv munkaerőigényéből levezetett felsőoktatási tervek ugyanis pontosan előírták, hogy az egyetemeknek és főiskoláknak megadott idő alatt hány diplomást kell kibocsátaniuk. A tervszámokat a felsőoktatásba bevonhatók merítési bázisával, illetve a képzési kapacitások bővítésének anyagi és személyi korlátaival összevető oktatásirányítás számára azonban kezdettől nyilvánvaló volt, hogy a nagy ívű tervek teljesítése csak akkor lehetséges, ha a *lemorzsolódást* is minimálisra csökkentik. Az ötvenes évek elején e fogalom alatt azonban nemcsak azt értették, hogy egy hallgató a végzettség megszerzése nélkül hagyja ott az intézményt, hanem azt is, ha oklevelét nem az előírt idő alatt szerzi meg. Ezt tükrözte a tanulmányi szabályzat 1950. novemberi szövegváltozata is, amely az egyetemi-főiskolai munka legfőbb céljának azt nevezte meg, hogy „*a dolgozó nép fiaiból és leányaiból az előírt idő alatt, érvényesség nélkül*” képezzék ki a szocializmus jövőjének építőit.⁵³⁶

A szocialista oktatásirányítás abból indult ki, hogy az, hogy egy hallgató biztosan és időben megszerezze oklevelét, csak és kizárólag oly módon érhető el, ha a tanulási-tanítási folyamatot a lehető legaprólékosabban szabályozzák. E szabályrendszer betartását jelölte a *tanulmányi fegyelem*, melynek legfőbb (de nem kizárólagos) mutatói a mulasztott órák és vizsgák száma, valamint az érdemjegyek voltak. A fegyelmi szabályzat legfőképpen e számszerűsíthető adatok mentén jelölte ki a szankcionálandó magatartásformákat is.

A tanulmányok elhanyagolásához köthető vád az általam feltárt esetek majdnem felében előfordult. Jelen fejezetben elsőként ezekkel, vagyis e vétségek konkrét formáival foglalkozom. Ezt követően a megvádolt hallgatók által megnevezett, leggyakoribb indokokon keresztül azt vizsgálom, hogy e vétségek mennyiben tekinthetők a szocialista felsőoktatás működési mechanizmusaira adott válaszreakcióknak, majd a fegyelmi eljárásokat lebonyolítókat és a hallgatók jellegzetes érvelési stratégiáit mutatom be. Mivel a

⁵³⁶ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. november 24-i ülése, 2. pont: Az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának tervezete.

tanulmányi vétségek (pontosabban a tanulmányi elégtelenség) megítélése 1953 második felétől megváltozott, s a pusztán tanulmányi okokból történő kizárások száma jelentősen csökkent, először és részletesebben 1953 nyaráig tartó időszakokkal foglalkozom, s ezt követően térek ki a hozzáállás megváltozását eredményező körülményekre és az 1953/54. tanévtől lebonyolított eljárások jellegzetességeire.

IV.1. A hanyagság formái

Mivel a pártállami oktatásirányítás szerint az ismeretek elsajátításának legfőbb előfeltétele az oktatás szervezett formáiban való részvétel volt, a tanulmányi fegyelem egyik legfontosabb fokmérőjévé a fizikai jelenlét vált. A tanulmányi szabályzat elvben megkülönböztette az oktatás kötelező és kiegészítő formáit, előbbibe az előadás, a szeminárium, a különböző laboratóriumi, pedagógiai, klinikai, üzemi és műhelygyakorlatok, tanulmányi kirándulások tartoztak, utóbbiba a szakkörök, a konzultációk és a tanulókörök.⁵³⁷ E felosztásnak azonban ellentmondott, hogy a hallgatók kötelezettségeit soroló paragrafusokban már az szerepelt, hogy nemcsak a kötelező órákat, hanem a „*tanulás céljára szolgáló egyéb alkalmakat (tanulókör, ismételőóra, stb.)*” is rendszeresen látogatni *kell*.⁵³⁸

A részvétel ellenőrzése és nyilvántartása, azaz a katalógusok vezetése, valamint – hiányzások esetén – az esetleges fegyelmi szankciókra való javaslatétel a tanulmányi osztály hatáskörébe tartozott.⁵³⁹ Noha elvben hiányozni csak orvosi igazolással vagy a tanulmányi csoport vezetőjének javaslatára, illetve a dékán vagy az igazgató engedélyével lehetett (legfeljebb hat napot), a gyakorlatban általában a TO adta meg az engedélyt indokolt esetben a néhány napos eltávozásra.⁵⁴⁰

Az *igazolatlan hiányzást* mértékétől függően a legenyhébb büntetéstől kezdve akár kizárással is sújthatták. A büntetés fokozatait a VKM már 1950 novemberében szabályozta, eszerint az első igazolatlanul mulasztott óra esetén a hallgatót figyelmeztetésben, a második után megrovásban kellett részesíteni, a harmadik mulasztást követően viszont már nem kaphatott az órára aláírást. Ha pedig az igazolatlan hiányzás összességében elérte a heti

⁵³⁷ TFVSZ 1951. 5. § (1).

⁵³⁸ TFVSZ 1951. 8. § (6).

⁵³⁹ MNL OL XXVI-I-1-a. 9. d. 51. t. A tanulmányi osztályok működésének ideiglenes szabályozása a tudományegyetemeken. Budapest, 1950. január 12. A hiányzások ellenőrzésének aprólékos szabályozását lásd: Óralátogatások ellenőrzése. Budapest, 1951. február 6. In: CSEREY 2002. 152–153.

⁵⁴⁰ TFVSZ 1951. 23. § (1).

óraszámot, a hallgatót automatikusan ki kellett zárni.⁵⁴¹ A felsőoktatási intézmények azonban e rendeletet nem mindig tartották be, több eljárás alá vont diák esetében is meghaladta a százat az igazolatlan órák száma.⁵⁴² Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy az utasítás automatikus, adminisztratív alkalmazása esetén a kizárások, s ezáltal a lemorzsolódás igen nagy méreteket öltött volna, másrészt az igazolatlan hiányzások miatti büntetések kiszabásakor rendszerint több tényezőt is figyelembe vettek. Így például a rendszeresen és sokat hiányzó közgazdászhallgató, Krassó György tanulmányai első három évében anyagi helyzete és kiváló eredményei miatt csak alacsonyabb fokú büntetésekben (megrovásokban) részesült, noha előfordult, hogy egy tanévben 94 órát is mulasztott.⁵⁴³

A hiányzás legsúlyosabb esete az *önkéntes kimaradás*, azaz a tanulmányok engedély nélküli abbahagyása volt. Az 1951-es szabályzat a hallgatók jogait és kötelességeit szabályozó paragrafusok között rögzítette, hogy a „*hallgató köteles tanévenként a beiratkozásra megállapított időben beiratkozni.*”⁵⁴⁴ Ez korántsem pusztán adminisztratív kötelezettséget jelentett. E szakasz nem az időpontok betartására utalt, célja nem az volt, hogy előírja, beiratkozni csak bizonyos időszakban lehet, ezt egy korábbi paragrafus a pontos dátumok megadásával már szabályozta. E pont a *beiratkozás kötelezettségét* jelentette, melyet a szabályzat bevezetésekor készített, 1950. novemberi előterjesztés alapelveként tekintett: „Az egyetem a hallgatók munkahelye, *az egyszer beiratkozott hallgató mindaddig tagja az egyetemnek, amíg tanulmányait sikeresen be nem végzi.*”⁵⁴⁵ Vagyis a „dolgozók” alkotmányban biztosított, művelődéshez való joga a felvételtől kezdve *tankötelezettséget* jelentett. Míg ugyanis 1949-ben a sikeres felvételt tett, leendő hallgatónak írásban kellett nyilatkoznia arról, hogy felvételét elfogadja-e, és ennek hiányában úgy tekintették, hogy beiratkozási szándékától eláll, 1950 nyaratól a felvételtől szóló értesítés egyben beiratkozásnak minősült és ekkortól kezdve a folytatólagos, meghatározott időben történő beiratkozás is kötelezővé vált.⁵⁴⁶

⁵⁴¹ MNL OL XIX-I-1-h. 249. d. 1400–52–22/1950. A rendszeres tanulás biztosítása. Budapest, 1950. november 9.

⁵⁴² Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0412/1952. Jegyzőkönyv C. Emil és N. Sándor [BME MK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. május 6.; MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0137/1952. Határozat M. József [SZTE TTK] fegyelmi ügyében. Szeged, 1952. március 13.

⁵⁴³ MNL OL XIX-I-5-a. 342. d. 847/855–K43/1955. Jegyzőkönyv Krassó György fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. december 11. Krassó fegyelmi ügyeinek dokumentumait közli: KERESZTES 2013.

⁵⁴⁴ TFVSZ 1951. 8. § (5).

⁵⁴⁵ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. november 24-i ülése, 2. pont: Az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának tervezete. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁴⁶ PTE EL VIII.202.b. 463–1949/50. Felvételi Bizottságok működésének szabályozása. Budapest, 1949. június 16.; PTE EL VIII.202.b. 299–1950/51. Tervezet az egyetemek és főiskolák számára az 1951/52-es tanév beiskolázási feladatairól. Budapest, 1951. március 12. — A felvételi és a beiskolázás folyamatáról a következő fejezetekben közöltekénél részletesebben lásd: POLYÁK 2016d.

A tanulmányok *megszakítására* indokolt esetben, maximum egy évre a dékán vagy az igazgató adhatott engedélyt, a tanulmányok *abbahagyására* azonban csak az illetékes miniszter,⁵⁴⁷ bár a gyakorlatban az intézményvezetők bírálták el az erre vonatkozó kérvényeket. Az önkényes kimaradás *engedély nélküli lemorzsolódásnak* minősült, melyet általában kizárással büntettek. A hallgatók tankötelezettségét a tervgazdasági célok teljesítése indokolta, melyet nagyban veszélyeztetett volna, ha valaki bármikor, önszántából abbahagyhatja tanulmányait. Az önkényes kimaradás és a kizárás az intézmény szempontjából végső soron ugyanarra az eredményre vezetett, utóbbi azonban a hallgatóra nézve számos hátrányos következménnyel járt. A kizártak elveszítették az addig lehallgatott féléveiket és tanulmányaik későbbi folytatásának lehetőségét is,⁵⁴⁸ egy 1952-ben bevezetett rendelet értelmében pedig azokat, akik tanulmányaikat „*alapos ok nélkül félbehagyják*”, ösztöndíjuk visszafizetésére kötelezheték, amely az önkényesen távozők esetében szinte automatikus mellékbüntetés volt.⁵⁴⁹

Az önkényesen kimaradók között voltak, akik egyszerűen meg sem jelentek órákon, őket általában automatikusan kizárták. Többen azonban bejelentették távozási szándékukat, ám ez önmagában nem volt elegendő: a hallgatónak alaposan meg kellett indokolnia, hogy miért kívánja tanulmányait abbahagyni, az intézmény pedig dönthetett úgy, hogy ezeket az érveket nem találja elég nyomósnak.⁵⁵⁰ A hallgatók szempontjából az előzetes bejelentés azt szolgálta, hogy – a hátrányos következményeket elkerülve – engedéllyel távozhassanak, és ne fegyelmissel zárják ki őket. Közülük méltányosságra elsősorban azok számíthattak, akik valamilyen tartós betegség miatt kívánták elhagyni az intézményt.

A leggyakoribb fegyelmi vétségek közé tartozott továbbá a *vizsgaelmaradás*. A tanulmányi szabályzat ugyanis nemcsak azt írta elő, hogy a hallgatók a megadott időben megjelenjenek a vizsgán, hanem azt is, hogy sikeresen le is tegyék azt. A hallgatók kétszer ismételhettek vizsgát, de az indokolatlan távolmaradás is sikertelen vizsgának számított.⁵⁵¹ Az elbukó hallgatókat általában csoportosan, a vizsgaidőszakot követően részesítették fegyelmi büntetésben, melynek mértéke a sikertelen vizsgák számától, illetve a nem

⁵⁴⁷ TFVSZ 1951. 23. § (4).

⁵⁴⁸ TFVSZ 1951. 23. § (4).

⁵⁴⁹ 40/1952. (V. 11.) M. T. sz. rendelet a tanulmányaikat félbehagyó vagy azokból fegyelmissel kizárt hallgatók ösztöndíjának visszatérítéséről [sic!]. *Közoktatásügyi Közlöny*, 1952/10. sz. [1952. május 10.] 118–119.

⁵⁵⁰ „*Nem bejelentés nélkül hagytam itt az iskolát*” – próbálta menteni kimaradását a Műszaki Tanárképző Főiskola egyik hallgatónöje 1952-es fegyelmi tárgyalásán. „*Döntés nélkül hagytad itt az iskolát*” – szólt a DISZ által delegált bizottsági tag ellenvetése. MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/854–T10/1953. Jegyzőkönyv T. Károlyné [MTF] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. december 17.

⁵⁵¹ TFVSZ 1951. 17. § (5).

teljesített tárgytól függött. Utóbbi azt jelentette, hogy a marxizusból a pótvizsgákon is elbukó hallgatókat gyakran automatikusan kizárták.

Azt a hallgatót, aki az utóvizsga-időszakban sem tette le vizsgáit, *évfolyamisméltésre* kellett utasítani. Az előadásokat újra kellett hallgatnia, a gyakorlatokat újra el kellett végeznie, kivéve, ha az adott tárgyból korábban jeles vagy jó eredménnyel vizsgázott. Az évisméltés lehetőséget adott a hallgatónak lemaradása pótlására (s megakadályozhatta végleges lemorzsolódását), de – a tanulmányok túlságos elhúzódását megakadályozandó – évfolyamot csak egyszer lehetett ismételni.⁵⁵² A tanulmányi szabályzat első, 1950. októberi változatában az évisméltés még a fegyelmi büntetések egyik típusaként szerepelt, a későbbiekben azonban már csak tanulmányi szankcióként jelent meg.⁵⁵³ A gyakorlatban azonban erről is a fegyelmi bizottságok döntöttek, hiszen az évisméltésre utasítás egy vizsgáival elmaradó hallgató esetében a kizárás alternatívája volt.

IV.2. A tanulmányi nehézségek háttere

Az ötvenes évek elején a központi pártszervek és a minisztérium is sokat foglalkozott a tanulmányi fegyelemsértések hátterében álló okok felderítésével, hiszen ezek végső soron ahhoz vezethettek, hogy a beiratkozott hallgató lemorzsolódik. Természetesen nem feltételezem, hogy általam vizsgált fegyelmi ügyek között ne lehetne olyat találni, amelynek hátterében pusztán a megvádolt hallgató szorgalmának hiánya állt. A fegyelmi eljárások során felvetett indokok hátterének részletes vizsgálata ugyanakkor képet adhat arról, milyen problémákkal találkozhatta szembe magát az, aki az ötvenes évek elején próbált meg diplomát szerezni, s e nehézségek mennyiben következtek a társadalmi-politikai berendezkedés vagy a felsőoktatás gyökeresen átalakított viszonyaiból.⁵⁵⁴

⁵⁵² TFVSZ 1951. 20. § (3).

⁵⁵³ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. október 30-i ülése, 3. pont: Egyetemi és főiskolai tanulmányi és fegyelmi szabályzat.

⁵⁵⁴ A következő fejezetekben közölt, korabeli statisztikai adatok kapcsán szükséges megjegyezni, hogy meglehetősen kevés azon kimutatások száma, melyek a tárgyalt időszakra nézve átfogó jellegű adatokat közölnek. Ilyeneket utólag is nehézkes lenne összeállítani, tekintve, hogy az egyes tanévekre vonatkozó helyzetjelentések rendre eltérő módszertannal és szempontok szerint készültek – ez a lemorzsolódási, a felvételi vagy a fegyelmeivel kizárt hallgatók adataira nézve is igaz. Így például a lemorzsolódási adatok kapcsán egyes tanévekben rendelkezünk összesítő adatokkal, más esetben csak egyes intézményekre vagy intézménytípusokra vonatkozóan. A kimutatások hol tartalmazzák a szakérettségisek adatait, hol nem, de 1953 után az OM már csak bizonyos intézmények adataira volt kíváncsi – az orvos- és agrárképzés számaira például egyáltalán nem. Az összevetést az adatok sokfélesége is megnehezíti, így például egyes tanévekben a be nem iratkozott hallgatók számát tekintették a lemorzsolódás mérőszámának (így abban a kizárt és a más intézményekbe átjelentkezett hallgatók adatai is szerepelnek), más esetben csak azokét közölték, akik tanulmányi, anyagi vagy egészségügyi okokból távoztak. További torzításokat eredményezett, hogy az adatok összegyűjtése, elrendezése és értelmezése is politikai feladat volt: 1952-ben a KM például azért választotta a szeptember 15-i létszámadatot „induló létszámnak”, mivel a felvételt nyert, de be nem

IV.2.1. Egészségügyi okok

Minthogy a betegség volt az egyetlen olyan nyomós indok, amellyel egy hallgató igazolhatta hiányzásait, illetve engedélyt kaphatott tanulmányai megszakítására, a fegyelmi tárgyalásokon többen is egészségügyi problémáikra vezették vissza nehézségeiket. A korabeli jelentések szerint a hallgatók körében leggyakrabban TBC, szívbetegségek, illetve különböző idegrendszeri problémák (például kimerültség, idegösszeroppanás) jelentkeztek.⁵⁵⁵ A korabeli menzaellátással kapcsolatban folyamatosak voltak a minőségi és mennyiségi kritikák, melyekből kiderült, hogy az elégtelen ellátás nemcsak a beteg hallgatók felépülését nehezítette, de olykor maga vált betegségek forrásává.⁵⁵⁶ E problémákat az oktatásirányítás nyilvánvalóan csak részben tudta kezelni. 1950 nyarán az egészségügyi biztosítást valamennyi hallgatóra kiterjesztették,⁵⁵⁷ 1952-ben pedig tervbe vették, hogy a nagyobb budapesti egyetemeken és vidéki városokban egyetemi orvosi rendelőket állítanak fel, ahol a hallgatók rendszeres felülvizsgálatát is el lehet végezni, de ezek kiépítése az orvoshiány miatt lassan haladt.⁵⁵⁸

Ha egy hallgató hiányzásainál betegségre hivatkozott, de arról nem hozott orvosi igazolást, indokát a legkritkább esetben fogadták el, ilyenkor gyakran maga a fegyelmi bizottság lépett a diagnosztika szerepébe. 1952-ben egy szegedi hallgató például arra hivatkozott, hogy 51 hiányzott óráját azért nem tudta igazolni, mert hiába ment el orvoshoz,

iratkozottak nagy száma miatt a lemorzsolódási adatok „indokolatlanul” magasak lettek volna. (MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. március 13-i ülése, 2. pont: Lemorzsolódás, iskolaegység, egyetemi hallgatók létszámfogalmának elvi meghatározása.) Mindezekből kifolyólag az egyes tanévekből rendelkezésre álló adatokat elsősorban abból a szempontból használom fel, hogy azok korabeli értelmezése milyen következtetésekre és cselekvésekre vezetett a felsőoktatási intézmények, illetve az oktatásirányítás részéről.

⁵⁵⁵ MNL OL M-KS 276–54/78. Az MDP KV Titkársága 1949. december 21-i ülése, 3. pont: Jelentés az egyetemek és a főiskolák helyzetéről, javaslatok a lemorzsolódás leküzdésére; MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. április 6-i ülése, 1. pont: Az alsó-, közép- és felsőoktatási lemorzsolódás; MNL OL M-KS 276–89/328. Az MDP KV APB jelentése 1950/51-es egyetemi és főiskolai lemorzsolódásról. Budapest, 1951. december 28.

⁵⁵⁶ A beszámolók szerint több menzán is előfordult enyhe gyomormérgezés, hasmenés, s volt, hogy a hallgatók egyszerűen otthagyták az ehetetlennek minősített ételeket. A DISZ egy 1950. novemberi jelentése szerint a Közgazdasági Főiskola kollégiumában reggelire savanyú kávéat adtak, az agrárszakos hallgatók kollégiumában előfordult, hogy savanyú tejet és üres kenyeret. Az állatorvoskari hallgatók olykor pusztán kakaót kaptak vacsorára, a vegyészeti karosok pedig egyik alkalommal olyan felvágottat, amelytől a hallgatók 99%-a hasmenést kapott. MNL OL M-KS 276-89/327. Jelentés a diákszálló és menzák helyzetéről. Budapest, 1950. november 2.

⁵⁵⁷ A Magyar Népköztársaság minisztertanácsának 193/1950. (VII. 22.) M. T. számú rendelete a tanulóiifjúság betegség esetére szóló biztosítása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1950/124–125. sz. [1950. július 22.] 933. Vö. MNL OL M-KS 276–54/105. Az MDP KV Titkársága 1950. június 21-i ülése, 4/b. pont: Az egyetemi hallgatók egészségügyi biztosítása.

⁵⁵⁸ MNL OL M-KS 276–54/175. Az MDP KV Titkársága 1952. január 9-i ülése, 4/b. pont: Az egyetemi és főiskolai lemorzsolódás az 1950–1951-es tanévben; MNL OL M-KS 276–62/126. Orbán László beszámolója az egyetemi és főiskolai lemorzsolódással kapcsolatos Titkársági határozat végrehajtásáról. Budapest, 1952. május 16.

ő azt közölte, hogy nem ad számára igazolást, mert „*ez a betegség fennállhat, meg nem is*”. A fegyelmi bizottság azonban felállította a diagnózist: „*Bizonyára nem tanul eleget, hanem többet alszik, mint amennyire egy egészséges embernek szüksége van.*”⁵⁵⁹

Meglehetősen változó volt, hogy az egyes intézmények mit minősítettek megfelelő orvosi igazolásnak. A KM Műszaki Felsőoktatási Főosztálya 1952-ben felülvizsgálta a Műszaki Egyetem TO-ja által elfogadott igazolásokat, s úgy látta, hogy azok 90%-át el kellett volna utasítani, de a TO elfogadta az SZTK kapujában osztogatott sorszámot is.⁵⁶⁰ A KM úgy vélte, hogy az a papír, ami pusztán csak azt igazolja, hogy a hallgató aznap felkereste az orvosi rendelőt, nem elegendő, s hasonlóképp érvelt a fegyelmi bizottság egyik tagja 1952-ben egy hiányzásai miatt kizárt pécsi főiskolás esetében, amikor is azt kifogásolta, hogy az orvosi papír csak azt bizonyította, hogy a hallgatónak pihennie kell és folyamatos orvosi kezelés alatt áll, de azt nem, hogy feküdni is kellett volna, így akár be is járhatott volna az órákra.⁵⁶¹

A hallgatók által hozott orvosi igazolásokat több esetben is meglehetősen bizalmatlansággal fogadták: 1954-ben egy budapesti joghallgató a gyanúsítgatásokon felháborodva tárgyalásán maga kérte, hogy ott helyben vizsgálja meg egy orvos, aki meg is állapította, hogy beteg.⁵⁶² A Debreceni Mezőgazdasági Akadémia egyik elsőéves hallgatójának esete ugyanakkor arról is tanúskodik, hogy olykor nem volt alaptalan a gyanakvás, ha a távozni kívánó hallgató egészségügyi okokra hivatkozott. K. László 1953. október 30-án édesanyja betegségére hivatkozva háromnapos távozási engedélyt kért, majd november 4-én táviratot kapott, hogy az Akadémia fegyelmi eljárást indított ellene. K. – abban a hiszemben, hogy az eljárás azért indult, mert a negyedik napon sem tért vissza – levelet küldött, melyben kérte, hogy tanulmányait abbahagyhassa. Ezt azzal indokolta, hogy az otthoni anyagi nehézségek miatt segítenie kell testvérei taníttatásában, valamint, hogy a korábban megszerzett erdészeti szakképzettségével nem tartja összeegyeztethetőnek az akadémiai tanulmányokat. Levelében Sztálin-idézetekkel megtámogatva, jól kidolgozott ideológiai-politikai érvekkel próbálta meggyőzni az Akadémiát arról, hogy engedjék el:

„Tudatában vagyok annak, hogy késői felismeréssel más dolgozótársamtól vettem el a továbbtanulás lehetőségét. Államunk megbecsüli a dolgozó embert, és igyekszik

⁵⁵⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1975/1952. Jegyzőkönyv P. Attila [SZTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. október 20.

⁵⁶⁰ FODOR 1952. 463.

⁵⁶¹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0358/1952. Jegyzőkönyv B. Miklós [PPF] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. április 24.

⁵⁶² MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–B21/1954. B. Tibor [ELTE ÁJK] fellebbezése. Budapest, 1954. április 10.

hozzásegíteni ahhoz, hogy olyan munkaterületen végezhesse munkáját, amely munkakörben kedve szerint tud dolgozni. (...) Ez nem megfontolt és előre megjárt dolog és azért kérem is az Akadémia Igazgatóságát, hogy ne kizárással, hanem megértéssel segítse elő, hogy helyem megtaláljam az építésben.”⁵⁶³

K. jóhiszeműségét azzal is igazolni próbálta, hogy felajánlotta, visszafizeti ösztöndíját. Levele azonban csak olaj volt a tűzre. A fegyelmi eljárás ugyanis nem az egynapos késés miatt indult, hanem azért, mert hivatalos kezekbe került a hallgató november 1-jén írt magánlevele, melyet ismerősének, a TO egyik munkatársnőjének küldött. K. a hallgatók fegyelmi tárgyalásokon tett megnyilatkozásaihoz képest szokatlan nyíltsággal írt szándékairól, így érdemes levelét hosszabban idézni:

„Kedves Magdi!

Elnézést kérek tőled, hogy így eljöttem búcsú nélkül. Remélem, hogy megérted az okát. Egyenlőre a helyzet úgyáll, hogy én anyám betegsége miatt jöttem haza. Amint jól tudod, ez csak kifogás arra, hogy soha vissza ne térjek.

Azt is gondolhatod, hogy több szempontból is érdekes, hogy megírom ezt a levelet. Több egyszerű, de veszélyes kérdésem van Hozzád. (...)

Talán jogtalan kérdések ezek, de én bízom abban, hogy segíteni próbálsz rajtam, és nem kevésbé bízok páratlan színészi képességedben is. Sorrendjében elmondom a tényeket:

Legfőbb gondom az, hogy a kat[onai] szolg[álat] alól mentesüljek. Ezért voltam ott [ti. az Akadémián] ezen időig. Most ki akarok lépni az Ak[adémiá]-ról, gondolván azt, hogy megvan a felmentés és szabad az út. Biztosan tudod, hogy eljönni kétféleképpen lehet. 1.) Vagy kizárnak, mert nincs megfelelő indok a kilépésre és vissza kell fizetni az ösztöndíjat. 2.) Vagy tudok orvosi igazolványt szerezni. Tegyük fel, hogy tudok szerezni igazolást, hogy beteg vagyok, akkor nem úgy zárnak ki és nem kell visszafizetnem a pénzt. Mert ha kizárnak, akkorjövöre, ha még nem leszek tartalékos katona, akkor nehezen vesznek fel más egyetemre.

Nekem a legfőbb problémám azt, hogy az Akadémia értesíti-e a kiegészítő parancsnokságot, ha kilép valaki az Akadémiáról?

Ezt azt hiszem, hogy ügyesen meg lehetne ott tudni. Mert ha értesíti, akkor én visszalépek egyenlőre. Nagyon kérlek ezeket légy szíves megírni, mert életbevágóan fontos. (...)

Ha lenne Neked is valami ezzel kapcsolatos ötleted közöld velem. [sic!]⁵⁶⁴

A bizottság a levél birtokában egyértelműnek látta, hogy K. a beiratkozással a katonai szolgálatra vonatkozó rendelkezéseket akarta kijátszani, s súlyosbító tényezőként vették figyelembe, hogy a TO-n dolgozó ismerősét bizalmas értesülések megszerzésére próbálta

⁵⁶³ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K85/1953. K. László [DMA] levele (másolat). H. n., d. n.

⁵⁶⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K85/1953. K. László [DMA] levele (másolat). Gyúró, 1953. november 1.

rávenni, ezért valamennyi egyetemről és főiskoláról való kizárására tett javaslatot, amelyet az OM is jóváhagyott.⁵⁶⁵

Ahogy K. leveléből is látszik, a hallgatók számára az egészségügyi indok tűnt a legbiztosabbnak ahhoz, hogy tanulmányaikat abbahagyhassák, s többen is voltak, akik ehhez kerülőúton próbáltak orvosi igazolást szerezni. E próbálkozások gyakoriságára utal egy pécsi főiskolás 1952-es vallomása is, aki édesanyja betegsége miatt utazott haza, de erről nem hozott igazolást, mondván „*az engedély nélkül eltávozott hallgatók nagy része orvosi bizonyítványt hoz s ezek az orvosi bizonyítványok nagyrészt komolytalanok s nem akarta azt, hogy esetleg olyannak tekintsék mint aki ok nélkül akar a felelősség alól kibújni.*”⁵⁶⁶ 1952 februárjában pedig a KM arra figyelte fel, hogy a Műszaki Egyetem nappali tagozatos hallgatói közül többen is úgy próbálnak munkát vállalni, hogy tisztiorvosi igazolást hoznak, mely azt javasolja, hogy egészségügyi okokból iratkozzanak át esti tagozatra, ezért figyelmeztette a Fővárosi Tanácsot:

„Népgazdaságunknak teljesértékű és nem félkész mérnökök kellenek. (...) [A]z orvosi bizonyítványok területén fennálló lazaságok rontják az egyetemi munkafegyelmet, hátráltatják a Közoktatásügyi Minisztérium tervteljesítését. Kérem az Ügyosztályt [ti. a Fővárosi Tanács XII. ügyosztályát] hívja fel a tisztiorvosok figyelmét (...), hogy az ipari vonatkozású eseteknek megfelelő figyelemmel és felelősséggel bírálják el a hallgatók esetét is.”⁵⁶⁷

A KM gyanakvását felkeltő tisztiorvosi bizonyítvány azt állította, hogy a hallgató nyugalomra szorul, ezért csak „*könnyebb iskolai tagozatban (esti főisk.) való tanulásra javasolható*”.⁵⁶⁸ A hallgató ez alapján tagozatváltási engedélyt kért, a kérés ellentmondásossága miatt azonban – ti., hogy a nyugalmat a munka mellett végzett tanulás jelenti – az ügy fegyelmi bizottság elé került, és a KM is kivizsgálta. A minisztérium megállapította, hogy a hallgató „*az orvosi bizonyítványt csupán eszköznek tekintette, hogy szerinte könnyebb lehetőségeket keressen.*”⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K85/1953. Határozati javaslat K. László [DMA] fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. november 12.; Határozat K. László [DMA] fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. december 14. — A hallgató egyébként jól sejtette: a felsőoktatási intézményeknek minden esetben közölniük kellett az illetékes katonai kiegészítő parancsnokságokkal, ha egy férfighallgató lemorzsolódott, bár ezt gyakran elmulasztották. MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–84/1953. Lemorzsolódott hallgatók jelentése. Budapest, 1953. november 20.

⁵⁶⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0358/1952. Jegyzőkönyv I. Magdolna [PPF] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. április 24.

⁵⁶⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474-094/1952. H. Gyula [BME] ügye. Budapest, 1952. február 1. — A betegszabadság miatt hiányzó dolgozókkal kapcsolatos gyanakvásra lásd: SZÚTS 2018. 238–239.

⁵⁶⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474-094/1952. Tisztiorvosi bizonyítvány H. Gyula [BME] részére. H. n., 1951. december 3.

⁵⁶⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474-094/1952. H. Gyula [BME] ügye. Budapest, 1952. február 1.

Az egészségügyi okokat felvetők között minden bizonnyal voltak olyanok, akiknek erre alapos okuk volt, de olyanok is, akik indokolatlanul hivatkoztak erre. Utóbbiak számára ez azért is tűnhetett hatékony stratégiának, mivel arra számíthattak (ahogy láttuk: olykor hiába), hogy a megfelelő igazolások birtokában egy betegség kevesebb magyarázkodást igényel. Hiszen az egészségügyi ok olyan problémát jelentett, melynek megállapítása és kezelése nem a minisztérium vagy egy felsőoktatási intézmény hatásköre és feladata volt – nem úgy, mint például a szintén gyakran felvetett anyagi, motivációs problémáké vagy a tudásbeli hiányosságoké.

IV.2.2. Anyagi problémák

A tanulmányi nehézségekkel összefüggő eljárások során a hallgatók gyakori indoka volt, hogy anyagi helyzetük megnehezíti, illetve nem teszi lehetővé tanulmányaik folytatását.

A felsőoktatás tömegesítése, valamint a hallgatóság politikai-szociális összetételének átalakítása következtében 1948 után sok olyan hallgató került a felsőoktatásba, akik számára a felsőfokú tanulmányok finanszírozása korábban elképzelhetetlen lett volna. Az oktatásirányítás számára kezdettől nyilvánvaló volt, hogy a „munkás- és parasztszármazású” diákok arányának növelése nem lehetséges a továbbtanulás anyagi feltételeinek biztosítása nélkül. Ennek érdekében 1949 májusában kormányrendelet törölte el a laboratóriumi és a vizsgadíjakat, és tandíjkezdvényt helyezett kilátásba az alacsony jövedelmű szülők gyermekei számára. Az 1949/50. tanévben az alacsony ösztöndíjkeret miatt eleinte csak kevés hallgató részesült ösztöndíjban, de 1950 ősztől a hallgatólétszám jelentős bővülésével az ösztöndíjkeretet is megemelték.⁵⁷⁰ Mindez aktív propagandával párosult, mely „a munkásosztály vezetőszerepének” tudatosítása mellett elsősorban az anyagi ösztönzők propagálásával igyekezett meggyőzni a leendő hallgatókat és szüleiket. A beiskolázási sajtócikkek állandó elemét jelentette a soha nem látott mértékű állami támogatások részletezése és a tanulmányok során felmerülő költségek bagatellizálása: az *„ösztöndíjak (...) nem egy esetben olyan összegűek, hogy a hallgató összes költségeit fedezik. (...) [E]gyetemi és főiskolai kollégiumaink (...) a munkás- és szegényparasztszármazású diákok számára ingyen állnak rendelkezésre”* – tudósított 1949 áprilisában a

⁵⁷⁰ MNL OL M-KS 276–54/41. Az MDP KV Titkársága 1949. május 4-i ülése, 2/b. pont: Egyetemi és főiskolai tandíj; LADÁNYI 1986. 50. — A tandíjfizetést nem törölték el, de egy 1953-as minisztériumi jelentés szerint ekkor már csak a hallgatók elenyészően kis százaléka fizetett tandíjat. MNL OL XIX-I-6-c. FM KOLL 1953. május 13-i ülése, 3. pont: Az ösztöndíjrendelet végrehajtásának tapasztalatai, a rendelet módosítása.

*Köznevelés.*⁵⁷¹ A *Szabad Nép* egyik cikke júliusban pedig odáig ment, hogy a taníttatás az állami juttatások miatt tulajdonképpen nem is jelent költséget a munkáscsaládok számára, nekik mindössze arról az összegről kell lemondaniuk, amelyet a diák megkeresne, ha továbbtanulás helyett állást vállalna.⁵⁷²

Az 1950 nyári felvételik során azonban a párt- és minisztériumi szervek megdöbbenve tapasztalták, hogy a diákok egy része valóban számonkéri az ígéreteket, kevesli az ösztöndíjat és „lemorzsolódással fenyegetőzik”.⁵⁷³ A helyzet kezelésére az Agitációs és Propaganda Osztály a követelők nyilvános leleplezését és néhányuk eltávolítását javasolta,⁵⁷⁴ a VKM pedig elrendelte, hogy a beiskolázási propagandában ezt követően arra kerüljön a hangsúly, hogy, bár a pártállam rendkívüli mértékben támogatja a továbbtanulókat, de saját anyagi áldozatok is szükségesek.⁵⁷⁵

A hangadók eltávolítása és a propaganda áthangolása mellett az ösztöndíjrendszer korrekciójával kívánták elérni, hogy a „népi demokrácia soha nem látott támogatását” a hallgatók világosan érzékeljék. A juttatási rendszer addig pénzbeli (ösztöndíj) és természetbeni (kollégium, menza stb.) elemekre épült, ez azonban – állapította meg a VKM Felsőoktatási Főosztálya – „nem mutatta meg világosan, összességében azt a támogatást, amellyel őket [ti. a hallgatókat] népi demokráciánk továbbtanulásukhoz hozzásegíti”.⁵⁷⁶ Az ösztöndíjrendszer átalakítása tulajdonképpen átcsoportosítást jelentett: 1950 szeptemberétől a hallgatók jóval magasabb pénzösszeget kaptak kézhez, viszont ebből már maguknak kellett kifizetniük az addig ingyenes menza- és kollégiumi díjakat.

A jogosultság megítélése elvben az osztályszempontok és a szülők jövedelme alapján történt. Ösztöndíjban elsősorban „munkás- és parasztszármazású” tanulók részesülhettek, hiszen az elsődleges cél az ő zavartalan tanulásuk biztosítása volt, és csak az ő igényeik kielégítése után lehetett ösztöndíjat biztosítani a rászoruló „értelmiségi” és „dolgozó kisember”, illetve „egyéb” származású tanulóknak is. Az „osztályidegenek” számára elvben csak kivételes esetben lehetett ösztöndíjat adni, közülük csak az árvák, az otthonról semmilyen támogatásban nem részesülők és a kiváló tanulmányi eredményekkel

⁵⁷¹ Irányítsuk tanítványainkat az egyetemekre! *Köznevelés*, 1949. április 15. 187.

⁵⁷² A tudomány erődjéért. *Szabad Nép*, 1949. július 1. 3.

⁵⁷³ PTE EL VIII.202.b. 299–1950/51. Egyetemek, Főiskolák 1951/52. iskola-évre felvételekkel kapcsolatos rendelkezések, 1951. június 4.; Az egyetemi ösztöndíj-rendszer sikeréért. *Szabad Nép*, 1950. augusztus 2. 1. Továbbá: VARGA 2010. 168–169.

⁵⁷⁴ MNL OL M-KS 276–89/332. Jelentés a debreceni egyetemen folyó munka tapasztalatairól. Budapest, 1950. december 27.

⁵⁷⁵ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. október 30-i ülése, 1. pont: Az 1951/52-es iskolaév beiskolázási terve.

⁵⁷⁶ MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400–65–76/1950. Az 1950/51. tanévre felvételek és ösztöndíjak lebonyolítása. Budapest, 1950. július 10.

rendelkezők kaphattak.⁵⁷⁷ Az ösztöndíj nagyságát az osztályszempontok mellett alapvetően a szülők jövedelme, illetve az határozta meg, hogy a hallgató a lakóhelyén vagy más városban folytatta-e tanulmányait.⁵⁷⁸ Egy vidéki, otthonról semmilyen anyagi támogatásban nem részesülő hallgatónak, miután kifizette a diákszalló és a napi két- vagy háromszori menzai étkezés árát, nagyjából 80–100 Ft-ja maradt egyéb költségekre, így a tanszereire, utazásra, ruházkodásra vagy kulturális igényeinek kielégítésére, de jutnia kellett belőle a békekölcsön-jegyzésre is. Ez az összeg azonban mindezekre alig volt elegendő, s ezzel a minisztériumnak is tisztában kellett lennie: ezen költségek átlagos havi összegét 1952-ben ugyanis nagyjából 100–150 Ft-ra becsülte.⁵⁷⁹

Az 1950/51. tanévben a hallgatók 64,5%-a, az 1951/52. tanévben 70,2%-a, az 1952/53. tanévben pedig már 83,8%-a részesült valamilyen ösztöndíjban.⁵⁸⁰ Ezekben az években azonban az ösztöndíj-politika alapelve az volt, hogy inkább kisebb összegeket osszanak ki, annak érdekében, hogy minél többen kapjanak valamilyen támogatást, így – ahogy arra Ladányi Andor is utalt – az ösztöndíjban részesülők arányának növekedése némiképp csalóka képet mutat: az ösztöndíjkeret ugyanis nem nőtt a rászorulóknak számának megfelelő arányban, így a támogatottak körének bővítését csak az alacsonyabb ösztöndíj-kategóriákba soroltak arányának növelésével lehetett biztosítani. Ennek – amellet, hogy a támogatottak mind nagyobb száma ünnepelhető fegyvertény volt – végső soron az is célja volt, hogy az átlag-ösztöndíj összegének csökkentésével fokozottabb mértékben hárítsák a szülőkre a taníttatás terheit.⁵⁸¹

Az ösztöndíjjuttatások megítélése az 1950/51. tanévtől a tanulmányi osztályok kezébe került, elosztási gyakorlatukkal azonban a KM rendszeresen elégedetlen volt: legfőképpen azzal, hogy nem az osztályszempontokat vették figyelembe, hanem minden kérvényt egyénileg bíráltak el, így előfordulhatott, hogy „osztályidegen” hallgató is kapott juttatást.

⁵⁷⁷ MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400–65–76/1950. Az 1950/51. tanévre felvételek és ösztöndíjak lebonyolítása. Budapest, 1950. július 10. — Az 1952/53. tanévben ösztöndíjban részesülők 40,2%-a „munkás-”, 29,8%-a „egyéb”, 21,5%-a „paraszt-”, 9,6%-a „értelmiségi”, 0,8%-a pedig „osztályidegen” származású volt. MNL OL XIX-I-6-c. FM KOLL 1953. május 13-i ülése, 3. pont: Az ösztöndíjrendelet végrehajtásának tapasztalatai, a rendelet módosítása.

⁵⁷⁸ Legmagasabb összegű ösztöndíjat, átlagosan 420 Ft-ot a szakérettségiesek kaptak, 325 Ft-ot a nem helyben lakó, 200 Ft-ot a helyben lakó rászoruló hallgatók. Emellett 100, illetve 145 Ft-os ösztöndíjat lehetett megítélni a „még rászoruló” hallgatóknak. (MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400–65–76/1950. Az 1950/51. tanévre felvételek és ösztöndíjak lebonyolítása. Budapest, 1950. július 10.) Összehasonlításképp: 1951-ben az ipari munkások átlagkeresete 743 Ft volt, egy kezdő általános iskolai tanító 786 Ft-ot, egy kezdő középiskolai tanár 1400 Ft-ot, egy kezdő tanársegéd 900 Ft-ot keresett. KOVÁCS I. 1978. 255.

⁵⁷⁹ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. december 11-i ülése, 1. pont: Javaslat az egyetemi és főiskolai új ösztöndíjra.

⁵⁸⁰ LADÁNYI 1986. 50.

⁵⁸¹ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. november 22-i ülése, 6. pont: Értékelő jelentés az egyetemi ösztöndíjak elosztásáról. Vö. LADÁNYI 1986. 50–51.

De a minisztérium azt is helytelenítette, hogy a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók is vagyoni helyzetükre tekintet nélkül, automatikusan kapták meg a legmagasabb összegű ösztöndíjakat.⁵⁸² Külön problémát jelentett, hogy a felvételi bizottságok sokszor eleve megajánlották az ösztöndíjat, hogy a hallgató mindenképpen beiratkozzon. Gyakran előfordult azonban, hogy az előzetesen megajánlott juttatások átlépték az intézmény ösztöndíjkeretét, így végül csak ígéretek maradtak.⁵⁸³ Így járt az a lakatossegéd, akinek bátyja 1951-ben fordult a pártközponthoz, hogy bepanaszolja a Közgazdasági Főiskola tanulmányi osztályát. A kérelem szerint a jelentkezőnek a felvételin megígérték az ösztöndíjat, majd szeptemberben közölték, hogy semmilyen támogatást sem kap, mert apja kisiparos (tehát „osztályidegen”). A panaszos a lehetséges érzékeny politikai következményekre is figyelmeztetve kért sürgős felülvizsgálatot:

„Eltársak! Az éberség bennünket fokozott figyelemre kötelez. Nézzétek meg, mi a baj a Közgazdasági Főiskola Tanulmányi Osztályán. Ha öcsém valóban hazajön Diósgyőrbe és elmondja munkás társainak, miért kellett tanulmányait abbahagynia, gondoljátok, hogy lesz jelentkező a továbbiakban a szakérettségiző tanfolyamokra, illetve középiskolákba?”⁵⁸⁴

A korabeli források alapján tulajdonképpen számtalan tényező befolyásolhatta, hogy valaki kap-e egyáltalán ösztöndíjat, s ha igen, mennyit. Az összeget a tanulmányi eredmény, a mozgalmi munka, de akár a párt közbenjárása is megemelhette.⁵⁸⁵

Az oktatásirányítás úgy ítélte meg, hogy a kialakított ösztöndíjrendszer általában fedezi a hallgatók kiadásait, s 10–20%-ra tették azok arányát, akik kifejezetten nehéz körülmények között folytatják tanulmányaikat. Ide elsősorban a nős és családos, illetve csak az ösztöndíjuktól élő, árva hallgatókat sorolták. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottságának 1951. végi jelentése például úgy vélte, hogy az anyagi okokra hivatkozó lemorzsolódók között csak kevesen vannak azok, akik valóban reális nehézségek miatt akarják abbahagyni tanulmányaikat, például mert családos emberek, vagy mert idős, beteg

⁵⁸² MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. augusztus 9-i ülése, 6. pont: Az 1951/52. évi főiskolai ösztöndíjrendszer és problémái. — Így például a KM azt is túlzásnak érezte, hogy Dobi István fia a szakérettségieseknek járó legmagasabb ösztöndíjat kapta. MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. november 22-i ülése, 6. pont: Értékelő jelentés az egyetemi ösztöndíjak elosztásáról.

⁵⁸³ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. augusztus 9-i ülése, 6. pont: Az 1951/52. évi főiskolai ösztöndíjrendszer és problémái; KM KOLL 1951. november 22-i ülése, 6. pont: Értékelő jelentés az egyetemi ösztöndíjak elosztásáról.

⁵⁸⁴ MNL OL M-KS 276–89/337. O. Pál levele. Diósgyőrvagongyár [sic!], 1951. szeptember 25.

⁵⁸⁵ 1951-ben például a pécsi egyetemi pártbizottság titkára addig győzködte a POTE tanulmányi osztályának vezetőjét, hogy felesége kapjon ösztöndíjat, míg végül – a korabeli jelentés megfogalmazásában – „kiegyeztek” 100 Forintban. MNL OL M-KS 276–89/332. Feljegyzés a POTE Tanulmányi Osztályának munkájáról. Budapest, 1951. október 3.

szüleiket kell eltartaniuk.⁵⁸⁶ A többi, megélhetési problémára panaszkodó hallgató esetében azonban úgy vélték, hogy egyrészt nehézségeik abból adódnak, hogy a szülők nem hajlandók a szükséges mértékben részt venni a továbbtanulás költségeinek biztosításában, másrészt, hogy nincs is szó reális problémákról, a hallgatók egy része pusztán anyagi okok mögé bújtatja tanulási nehézségeit, a követelők pedig lebecsülik az állam segítségét, mert helytelenül értelmezik magát az ösztöndíjat: nem támogatásnak, hanem fizetésnek tekintik.⁵⁸⁷ Utóbbira hivatkozott egy 1953-ban kizárt szegedi joghallgató is, amikor ösztöndíj-visszafizetési kötelezettségének hatálytalanítást kérvényezte:

„Annak idején, bizonyára azért részesültem ösztöndíjban, mert az átlagot messze felülhaladó nagy szorgalommal és kitartással folytattam egyetemi tanulmányaimat s ezen iparkodásomért III. éves hallgató koromban még Rákosi díszoklevéllel is kitüntettek. (...) [A]z egyetemi tanulmányaim alatt szerzett s ösztöndíjjal is jutalmazott tudásom most is megvan, nem felejtettem el, (...) a Rektor az ösztöndíjjal együtt annak visszaadására nem kötelezett (...) engem, s ezt a tudásomat most is alkalmazom, mégpedig fizikai erőmmel párosítva.”⁵⁸⁸

A hallgató érvelésében megjelenő értelmezés, miszerint az ösztöndíj az elvégzett a munkáért, a tanulásért járó fizetség, egyenesen adódott a tanulás és a munka azonosításából, s e felfogás több korabeli jelentés szerint is meglehetősen elterjedt volt a diákok körében.⁵⁸⁹ Mindez összekapcsolódva a beiskolázási propagandával, mely nem győzte hangsúlyozni, hogy milyen nagy szükség van diplomás fiatalokra, egy 1952-es minisztériumi jelentés szerint azt eredményezte, hogy szinte általánossá vált a nézet, miszerint „a hallgató »kegyet« gyakorol az állammal szemben, ha tanul s igényelte, hogy mindennel lássa el az állam a hallgatót, ha mérnököt, közgazdászt, tanárt stb. »akar« belőle nevelni.”⁵⁹⁰

Azt, hogy a minisztérium az ösztöndíjat feltételhez, ti. a végzettség megszerzéséhez kötött támogatásként kezelte, a juttatás visszafizetésére vonatkozó 1952-es rendelet is

⁵⁸⁶ MNL OL M-KS 276–86/87. Az MDP KV APB 1951. november 26-i ülése, 4. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók lemorzsolódásáról.

⁵⁸⁷ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. augusztus 9-i ülése, 6. pont: Az 1951/52. évi főiskolai ösztöndíjrendszer és problémái; MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. november 22-i ülése, 6. pont: Értékelő jelentés az egyetemi ösztöndíjak elosztásáról; MNL OL M-KS 276–86/87. Az MDP KV APB 1951. november 26-i ülése, 4. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók lemorzsolódásáról.

⁵⁸⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–L1/1954. L. László [SZTE ÁJK] kérelme. Székesfehérvár, 1953. december 30.

⁵⁸⁹ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. augusztus 9-i ülése, 6. pont: Az 1951/52. évi főiskolai ösztöndíjrendszer és problémái; MNL OL M-KS 276–53/108. Az MDP PB 1952. október 23-i ülése, 2. pont: Az MDP KV APO jelentése a párt- és a DISZ-szervezetek egyetemi hallgatók között végzett nevelő munkájáról.

⁵⁹⁰ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. december 11-i ülése, 1. pont: Javaslat az egyetemi és főiskolai új ösztöndíjra.

alátámasztotta.⁵⁹¹ A visszafizetési kötelezettség kimondása nem volt kötelező, attól a felsőoktatási intézmény az anyagi helyzet függvényében eltekinthetett (s ezt sok esetben meg is tették). Ezért a visszafizetési határozatok ellen fellebbező hallgatók beadványaikban elsősorban anyagi helyzetükkel érvelve igyekeztek elérni a határozat törlését vagy legalább a részletfizetést. E kérvények többsége világosan alátámasztja a tanulmányok abbahagyásának szándékát (sokan ugyanis a kizárási határozat ellen nem is tiltakoztak), valamint azt, hogy a hallgató fizetéseképtelensége esetén a közvetlen hozzátartozóitól adóként is behajtható összeg előteremtése olykor meglehetősen kilátástalan helyzetbe hozta az egyébként is anyagi problémákkal küszködő, beszolgáltatási kötelezettségekkel terhelt családokat.⁵⁹² E kérvények pozitív elbírálása tulajdonképpen a lemorzsolódás hátterében meghúzódó nehéz anyagi körülmények elismerését jelentette.

A felsőoktatási intézmények az ösztöndíjat gyakran használták a hallgatók meggyőzésének, illetve megtartásának eszközeként. Lemorzsolódás veszélyekor soron kívüli juttatásokban vagy éppen ösztöndíjmelésben részesítettek őket, amit aztán később többször is felemlítettek a fegyelmi eljárások során, amikor is azért korholták a diákokat, hogy nem elég hálásak a TO, az állam, a párt vagy a „dolgozó nép” segítségével.⁵⁹³

A tanulmányi eredmények az ösztöndíjban való részesedést eleinte annyiban befolyásolták, hogy az „értelmiségi” és „egyéb” származású hallgatóknak legalább jó, a „munkás- és parasztszármazású” hallgatóknak pedig legalább elégséges eredményt kellett felmutatniuk. A VKM ezen elképzelése azonban már az 1950/51. tanév első félévének végén kudarcot vallott, az ösztöndíjban részesülők 10%-a ugyanis vagy megbukott valamilyen vizsgán, vagy halasztania kellett, ám a TO-k nem voltak hajlandók csökkenteni vagy megvonni ösztöndíjukat, mert nem akarták vállalni a felelősséget a diákok esetleges lemorzsolódásért.⁵⁹⁴ Egyszeri vagy néhány hónapig tartó ösztöndíjcsökkentésre általában akkor került sor, ha a hallgató tanulmányi hanyagsága miatt fegyelmi büntetésben is részesült. De gyakran előfordult, hogy a bizottság azért nem

⁵⁹¹ Vö. MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. augusztus 9-i ülése, 6. pont: Az 1951/52. évi főiskolai ösztöndíjrendszer és problémái.

⁵⁹² Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–P1/2/1953. P. Gyula [SZTE BTK] fellebbezése. Bogyoszló, 1953. február 13.

⁵⁹³ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0358/1952. Jegyzőkönyv G. Mária [PPF] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. április 24.

⁵⁹⁴ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. augusztus 9-i ülése, 6. pont: Az 1951/52. évi főiskolai ösztöndíjrendszer és problémái.

élt végül e szankcióval, mert tudatában volt annak, hogy ebben az esetben a hallgató biztosan abbahagyta volna tanulmányait.⁵⁹⁵

Noha az oktatásirányítás csak a lemorzsolódók kis hányada esetében ismerte el valós anyagi problémák létét, a korabeli jelentésekből és fegyelmi esetekből látható, hogy a diákok olykor változatos eszközökhöz folyamodtak, hogy megélhetésüket tanulmányaik alatt biztosítani tudják. Sokan spóroltak az étkezésen: gyakori volt, hogy csak egy vagy két étkezésre fizettek be a menzán, de a budapesti gépészkar szakérettségisei például úgy takarékoskodtak, hogy ketten ettek egy ebédet,⁵⁹⁶ míg a pécsi jogi kar egy hallgatója 1951-ben azért kapott fegyelmi büntetést, mert az étkezési jegyével kétszer próbált meg ebédelni.⁵⁹⁷ A szegedi pártbizottság egy 1950 végi jelentése szerint decemberben például többen egyáltalán nem fizettek be menzát, egyrészt a disznóvágások miatt, másrészt, mert spóroltak a hazautazásra, de a pártbizottság szerint többen voltak azok is, akik csak fűtési szezonban laktak kollégiumban, azt követően, mivel olcsóbb volt, ágyrajárók lettek.⁵⁹⁸ Olyanok is voltak, akik véradással próbáltak némi jövedelemhez jutni,⁵⁹⁹ de szinte minden intézményből találhatunk példát olyan eljárásokra is, melyek során azzal vádolták meg a hallgatókat, hogy hamis adatokat közöltek anyagi helyzetükről annak érdekében, hogy magasabb ösztöndíjhoz jussanak. Az Egri Pedagógiai Főiskola egyik hallgatónöje például kifejezetten átgondolt stratégiával próbálta elrejteni, hogy szülei anyagi támogatásban részesítik. Egy 1952-es levelében ugyanis arra buzdította szüleit, hogy a csomagokat ne az ő, hanem egy hallgatótársnöje nevére küldjék, s feladóként se magukat tüntessék fel:

„»Anyukám. Nekem most nem kell pénz, majd 1-én. Csak a jövő héten küldjél vagy 40 Ft-ot... De figyelj ide jól. Erre a címre küldd: (...). És ne más adja fel, hanem te, mert mindig a ti neveteken jön és feltűnik, hogy ilyen sok mindent kapok. Már figyelik. Feladó lehet akárki. Ha csomag jön is, így küld. Ő megbízható ember.«”⁶⁰⁰

A megélhetés biztosításának egyik leggyakoribb módja a tanulmányok melletti alkalmi vagy állandó munkavállalás volt, az 1952/53. tanévben például a műszaki egyetemek kollégistáinak 20–25%-a vállalt valamilyen alkalmi munkát, például kocsit- vagy

⁵⁹⁵ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 94. d. 8475–1324/1952. Jegyzőkönyv N. László [SZTE TTK] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. november 18.

⁵⁹⁶ MNL OL M-KS 276–86/87. Az MDP KV APB 1951. november 26-i ülése, 4. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók lemorzsolódásáról.

⁵⁹⁷ PTE EL VIII.202.b. 447–1950/51. Határozat N. Ernő [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1951. június 22.

⁵⁹⁸ MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP Szegedi Egyetemi és Főiskolai Pártbizottságának információs jelentése. Szeged, 1950. december 30.

⁵⁹⁹ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. augusztus 9-i ülése, 6. pont: Az 1951/52. évi ösztöndíjrendszer és problémái.

⁶⁰⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2526/1952. V. Klára [EPF] I. éves hallgató kitalása. Eger, 1952. június 5.

vaszonkirakást, vagy dolgozott vasárnaponként építkezéseken.⁶⁰¹ Azzal a veszéllyel, hogy a hallgatók a gyorsabb pénzhez jutás és magasabb fizetés reményében állást vállalnak, s emiatt lemorzsolódnak, az oktatásirányításnak kezdettől fogva számolnia kellett, főként olyan új karok és képzések esetében, amelyek egyelőre felsőfokú végzettség nélkül is betölthető munkakörökre képesítettek. Az ipar elszívó hatása elsősorban a műszaki és természettudományi szakokon tanulók esetében volt különösen erős, utóbbiak számára ráadásul a diplomás pedagógusfizetésnél is jobb kilátásokkal kecsegtetett. Az, hogy a leendő hallgatók a nyár folyamán esetleg munkát találnak, már a felvételi időszakban is problémákat okozott, nagy részben ennek volt köszönhető, hogy a jelentkezők jó része meg sem jelent a felvételi vizsgákon, vagy a sikeres felvételt követően mégsem iratkozott be.⁶⁰² Az „üzemcsábítás” olykor meglehetősen konkrét formát öltött: egy elsőéves miskolci gépészmérnök hallgatónak egy üzem például motorkerékpárt ígért, ha otthagyja az egyetemet és visszamegy dolgozni.⁶⁰³

Az 1951-ben kiadott tanulmányi szabályzat elvben kizárta, hogy a nappali tagozatos hallgatók munkát vállaljanak, erre különösen méltányos esetben a dékán (igazgató) adhatott engedélyt, „feltéve, hogy az állás ellátása a hallgató tanulmányainak folytatását, az órák rendszeres látogatását, stb. nem zavarja”.⁶⁰⁴ A kötött órarend, valamint a munkavállalás tilalma elsősorban azokat hozta nehéz helyzetbe, akik már évek óta munka mellett folytatták tanulmányaikat. Így például a „mezeiző” budapesti joghallgatók 1951-ben tömegesen fordultak felmentési kérelmekkel az ELTE jogi karának tanulmányi osztályához, mely az engedélyeket általában meg is adta, sőt, azt is lehetővé tette, hogy a hallgatók nappali tagozaton „konzultációs formában” folytassák tovább tanulmányaikat, így – ahogy a pártbizottság egy tagja fogalmazott – kialakult a „legalizált mezeizés”.⁶⁰⁵ Ezzel szemben a pécsi hallgatók hasonló kérelmeit a dékán következetesen elutasította.⁶⁰⁶

1951 őszén a hallgatók alkalmazásának kérdéseit minisztertanácsi rendelet szabályozta, mely kimondta, hogy a nyári szüneten kívül csak „különleges érdek fennforgása” esetén lehet nappali tagozatos hallgatót alkalmazni, és kizárólag a munkahely és a felsőoktatási

⁶⁰¹ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. augusztus 19-i ülése, 2. pont: Jelentés az 1952/53. tanévről.

⁶⁰² MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. szeptember 29-i ülése, 5. pont: Egyetemi beiskolázás, szeptemberi vizsgák kérdése.

⁶⁰³ MNL OL M-KS 276–86/87. Az MDP KV APB 1951. november 26-i ülése, 4. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók lemorzsolódásáról.

⁶⁰⁴ TFVSZ 1951. 8. § (12). Itt is gyakran előfordult, hogy az engedélyeket a TO vezetője adta ki.

⁶⁰⁵ MNL OL M-KS 276–89/306. Feljegyzés az egyetemi reform továbbfejlesztése tárgyában. Budapest, 1951. április 26.; Jegyzőkönyv a Jogi Kari Pártbizottság bővített üléséről. Budapest, 1951. április 28.

⁶⁰⁶ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1969/1952. Válasz P. Gábor [PTE ÁJK] kérvényére. Pécs, 1951. augusztus 21.

intézmény felett felügyeletet gyakorló miniszter együttes engedélyével.⁶⁰⁷ Az engedély nélküli munkavállalás azonban a kifejezett tiltás ellenére is meglehetősen gyakori volt, amelyet az is lehetővé tett, hogy a szakképzett munkaerő hiánya miatt a munkáltatók is hajlamosak voltak eltekinteni az engedélyek hosszadalmas beszerzésétől.⁶⁰⁸ Ezért 1952-ben újabb minisztertanácsi rendelet szigorította a hallgatók munkaviszonyba lépését. Munkavállalási engedélyt csak akkor kaphattak, ha azt anyagi körülményeik indokolták, és a munka előreláthatólag nem akadályozta a tanulmányi előmenetelt. Azt a munkáltatót, aki engedély nélkül vett fel hallgatót, pénzbüntetéssel lehetett sújtani, és a rendelet a „munkaerőcsábítás büntettének” minősítette, ha maga igyekezett rávenni a hallgatót, hogy engedély nélkül is munkaviszonyba lépjen.⁶⁰⁹ Az engedély nélküli munkavállalás azonban ezt követően is gyakori maradt, ennek köszönhető, hogy az 1953-ban kiadott, új fegyelmi szabályzatban bekerült a tanulmányi vétségek példálózó felsorolása közé.⁶¹⁰

Ha a felsőoktatási intézmény tudomására jutott, hogy egy diák engedély nélkül, huzamosabb ideig munkát vállalt, fegyelmi eljárást indíthatott, s ha nem tudta meggyőzni a hallgatót, több esetben előfordult, hogy megpróbálta elérni, hogy a munkahely bocsássa el.⁶¹¹ Az engedély nélküli munkavállalás miatt eljárás alá vont hallgatók helyzetüket általában úgy írták le, mint akiknek nincs választásuk: ha ad az egyetem engedélyt, ha nem, rákényszerülnek a lépésre. A miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem egyik hallgatója például esti tagozatra kívánt átmenni, hogy munkát vállalhasson és eltarthassa özvegy édesanyját, de a TO úgy vélte, hogy az engedélyt anyagi helyzete, valamint korábbi magatartása (igazolatlan hiányzásai) nem indokolják. A hallgató a KM-nél fellebbezett, ahol állítása szerint ígéretet kapott ügye elintézésére, addig is munkát vállalt, s amikor ez az egyetem tudomására jutott, fegyelmit indítottak. A hallgató a tárgyaláson súlyos szavakkal festette le anyagi helyzetét és indokait:

„Ez az egyetlen ruhám, amiben dolgozom és mindenhova járok, nincs télikabátom, lyukas a cipőm. Amíg dolgoztam[,] mindenem volt. Ha én hónapokig beülök az egyetemre, az idegállapotom nem megfelelő, nem tudok tanulni. Kapok 420,- Ft ösztöndíjat, ez elég az étkezésre, lakásra, jegyzetek, békekölcsön, stb. Az első évben

⁶⁰⁷ 137/1951. (VII. 7.) M. T. sz. rendelet az egyetemet, főiskolát vagy szakközépiskolát végzett hallgatók tervszerű munkábaállításáról, valamint a tanulmányaikat folytató hallgatók alkalmazásának szabályozásáról. *Közoktatásügyi Közlöny*, 1951/4. sz. [1951. október 4.] 85–86.

⁶⁰⁸ MNL OL M-KS 276–86/87. Az MDP KV APB 1951. november 26-i ülése, 4. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók lemorzsolódásáról.

⁶⁰⁹ 35/1952. (V. 4.) M. T. sz. rendelet az egyetemi és főiskolai hallgatók munkaviszonyba lépésének szabályozásáról. *Közoktatásügyi Közlöny*, 1952/10. sz. [1952. május 15.] 118.

⁶¹⁰ FSZ 1953. (1).

⁶¹¹ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–1651/1952. Jegyzőkönyv M. Ernő [NME Kohó- és Bányamérnöki Kar] fegyelmi ügyében. Miskolc, 1952. október 6.; MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–2120/1952. Pro domo Sch. György [BME MK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. június 10.

*sem tudtam egyetlen zoknit sem venni. Így hát kénytelen voltam dolgozni, mert különben a tönk szélére jutottam volna.*⁶¹²

A panaszára adott válasz azonban egyértelművé tette, hogy a fegyelmi bizottság az anyagi támogatást nem egyfajta szociális segélyként, hanem olyan támogatásként értelmezi, amelyet ki kell érdemelni: *„Az egyetemen senki azért nem járt rongyosan, mert tanult. Aki rendesen, becsületesen dolgozik, az kap segítséget.*”⁶¹³

Tárgyalása során Krassó György is elsősorban anyagi nehézségeivel indokolta, hogy munkát kellett vállalnia, s hiába kért többször ösztöndíjat, vagy, hogy engedjék át esti vagy levelező tagozatra, mindig elutasították:

*„Miért nem veszik figyelembe hiányzásaim elbírálásakor anyagi helyzetemet, mely nagyonis függött az egyetemtől (például amióta az egyetemen vagyok, nemcsak ösztöndíjban nem részesítettek az idő legnagyobb részében, de segélyt sem kaptam semmilyen formában soha – bár az illetékes szervek tudták, mennyire rászorulnék)?”*⁶¹⁴

A fegyelmi bizottság indoklása és Krassó fellebbezése patthelyzetet vázolt fel: mivel nem kapott ösztöndíjat – érvelt Krassó –, állásba kellett mennie, a TO viszont azért nem ítelt meg számára magasabb ösztöndíjat, mert engedély nélkül munkát vállalt.

A bizottságok gyakran kételkedve fogadták a hallgatók anyagi vonatkozású érveit, megkérdőjelezték azok valóságát vagy relativizálták a helyzetet: *„Anyagi helyzetét illetően pedig sok más olyan hallgató van hasonló, vagy rosszabb anyagi körülmények között (pl. árva és ösztöndíjból tartja el magát), tehát ilyen alapon sem érdemelte volna meg az áthelyezést.*” – magyarázta a TO vezetője a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem korábban, engedély nélküli munkavállalása kapcsán már idézett hallgatójának, hogy miért nem engedték át esti tagozatra.⁶¹⁵

Bár nyilvánvalóan elképzelhető, hogy a hallgatók egy része anyagi helyzetének valóságosnál súlyosabb beállításával próbálta meg hiányzásait vagy önkényes lemorzsolódását magyarázni, illetve, hogy e nehézségek például költséges életmódjukból fakadtak, az is bizonyos, hogy a hivatalos társadalom- és oktatáspolitikai célkitűzések erőltetett megvalósításából fakadóan nagymértékben megnőtt azon hallgatóknak a száma,

⁶¹² MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–1651/1952. Jegyzőkönyv M. Ernő [NME Kohó- és Bányamérnöki Kar] fegyelmi ügyében. Miskolc, 1952. október 6.

⁶¹³ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–1651/1952. Jegyzőkönyv M. Ernő [NME Kohó- és Bányamérnöki Kar] fegyelmi ügyében. Miskolc, 1952. október 6.

⁶¹⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K43/1955. Krassó György [MKKE] fellebbezése. Budapest, 1955. május 11.

⁶¹⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–1651/1952. Jegyzőkönyv M. Ernő [NME Kohó- és Bányamérnöki Kar] fegyelmi ügyében. Miskolc, 1952. október 6.

akik számára a felsőfokú tanulmányok finanszírozása problémát jelentett. E nehézségek felbukkanása ráadásul borítékolható volt, minthogy a propaganda tudatosan bagatellizálta a továbbtanulással járó terheket. A nem megfelelő anyagi feltételek, a gyenge tanulmányi eredmények és a lemorzsolódás összefüggései az oktatásirányítás és a felsőoktatási intézmények számára sem voltak ismeretlenek, hiszen jelentéseik számos, elismerten nem egyedi példát szolgáltatott a hallgatók takarékoskodási vagy pénzszerzési technikáira, s az ösztöndíj-visszafizetési kötelezettségtől is – éppen a kérelmező anyagi helyzetére tekintettel – több alkalommal eltekintettek. A probléma létét azonban csak részben ismerték el, a továbbtanulás anyagi feltételeinek biztosítását ugyanis megoldottnak tekintették és hirdették, így az anyagi nehézségek sem jelentettek maguktól értetődően enyhítő körülményt a tanulmányi vétségek elbírálásakor.

IV.2.3. A motiváció hiánya

A tanulmányi hanyagság vádjával indított eljárások során többen is utaltak rá, hogy hiányzaik, bukásaik azzal is összefüggésben állnak, hogy nincs kedvük tanulni – nem általában (bár persze ilyen is előfordult), hanem azon szakon vagy intézményben, ahová felvételt nyertek. Ezen indok abból fakadt, hogy az ötvenes évek elejére az oktatásirányítás olyan beiskolázási és felvételi folyamatot alakított ki, amelyben a jelentkezők egy része egyáltalán nem lehetett biztos benne, hogy abba az intézménybe kerül, ahová jelentkezését benyújtotta.

Mivel a pártállami oktatásirányítás szigorú kontrollt kívánt gyakorolni a különböző oktatási intézményekbe bekerülők száma és összetétele felett, s igyekezett a felvétel folyamatának minden fázisát aprólékosan szabályozni, az oktatási tervek pontosan előírták, hogy mely intézménybe mely társadalmi csoportból hány tanulót vagy hallgatót lehet felvenni. A felsőoktatás egészére vonatkozó *globális keretszámok* a tömegesítést szolgálták, korlátozó jellegük a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók arányának emelése kapcsán, illetve az intézményi keretszámok megállapításánál jelentkezett. A kötelező *szociális arányszámot* ugyanis nem globális számként értelmezték: azt minden egyetemnek, karnak – sőt akár bizonyos szakokon is – egyenként teljesíteni kellett, azaz például a műszaki egyetemek eredményei nem javíthatták fel az orvosképzés arányait. Az egyes intézmények keretszámai pedig, bár részben függtek a kapacitásuktól, inkább a

képzési ágak súlyának megváltoztatására irányuló oktatáspolitikai szándékokat tükrözték.⁶¹⁶

Ezek azonban nem estek egybe a tanulók pályaválasztási elképzeléseivel, így, ha a középiskoláknak a jelentkezés során globálisan sikerült is teljesíteni a keretszámokat, a jelentkezők elvárt, képzési ágak és társadalmi kategóriák szerinti megoszlásának megfelelően általában nem. A legnépszerűbb intézményeknek az orvosi egyetem mellett a Budapesti Műszaki Egyetem és a különböző fővárosi intézmények számítottak, számukra a keretszámok a *felvehető* maximális keretét jelentették. A skála másik végén a pedagógiai főiskolák, az Orosz Intézet és a jogi karok álltak, esetükben a keretek a mindenáron *betöltendő* helyek számát fejezték ki.⁶¹⁷ Az eloszlás aránytalanságai miatt már a középiskolákban és a jelentkezések megyei felülvizsgálatakor gyakori volt az *átirányítás*, azaz a jelentkezőknek az általuk megjelölttől eltérő intézménybe vagy képzésre irányítása.

Az intézmény- és pályaválasztás utólagos megváltoztatásának ideológiai alapja abból származott, hogy a szocialista társadalomban az egyén pályaválasztása is alárendelődik a társadalom érdekeinek. A döntés nehézséget jelent a tanulók számára – ecsetelte a *Köznevelés* egy 1948-as cikke –, mivel nem ismerik saját képességeiket, érdeklődésüket, és gyakran helytelenek a motivációik, ennek következtében pedig rosszul választanak, amit a társadalom érdekeinek megfelelően korrigálni kell.⁶¹⁸ Ebből fakadóan a minisztérium az

⁶¹⁶ Az oktatástervezés módszertana abból indult ki, hogy a gazdaság és egyes ágazatainak munkaerő-szükséglete lebontható foglalkozási csoportokra és képzettségi szintekre, ez pedig a munkaerő-állomány tervidőszak alatti változásait (nyugdíjazás, halál, a szakmai csoport létszámának szándékos csökkentése/növelése stb.), valamint a tanulmányaik során lemorzsolódók vagy azt magasabb szinten folytatók számát is figyelembe véve megfeleltethető a szakoktatási intézményekben felvételre kerülők számával. (TIMÁR 1989. 41–42.) A munkaerőigény és hallgatólétszám tervezése az Országos Tervhivatalban zajlott, a tervek részletes lebontását a szakminisztériumok végezték. A VKM-ben önálló, statisztikai és tervezési feladatokat ellátó osztály csak 1950 őszén jött létre, ez elsősorban az OT által előírt tervszámok megyék, beiskolázási körzetek, intézmények stb. szerinti lebontását, valamint folyamatos átcsoportosítását és korrigálását végezte. A fő célkitűzéseket meghatározó pártapparátus, az OT és a minisztérium viszonya korántsem volt zökkenőmentes, utóbbiak között meglehetősen gyakoriak voltak a „számháborúként” jellemezhető hatásköri viták. (KNAUSZ 1994. 84–85.; KOVÁCS 2012. 627.) Mivel a felvételre kerülők számát a szakképzett munkaerő iránti igény határozta meg, ennek az igénynek (azaz a gazdasági növekedés ütemének, irányának és struktúrájának) a megállapítása azonban a lehetőségeket és erőforrásokat gyakran negligáló politikai deklarációk szellemében történt, a felvételi keretszámok egy tanéven belül folyamatosan változtak aszerint, hogy adott pillanatban hogyan tűnt teljesíthetőnek a terv. Mindemellert a tervezés pontosságát/realitását módszertani tényezők is hátráltatták, így például a képzés és a foglalkoztatás (azaz képesítések és munkakörök) megfeleltetésének kialakulatlansága, a nem prognosztizálható folyamatok (például a tanulói szándékok, a foglalkozási mobilitás) figyelmen kívül hagyása, vagy a tervezés rövid időtávja. DARVAS 1984. 72–74.; TIMÁR 1989. 41–58.

⁶¹⁷ Az egyes felsőoktatási intézmények, illetve képzési ágak népszerűségére vonatkozó kortársi megállapítások a tervteljesítést vették alapul. Eszerint népszerűnek az az intézmény számított, amely iránt a tervszámokat jóval meghaladó érdeklődés mutatkozott, népszerűtlennek pedig az, amely a tervszámokat nem vagy alig elérő számú jelentkezőt tudott regisztrálni.

⁶¹⁸ Pályaválasztás a Szovjetunióban. *Köznevelés*, 1948. november 15. 566. Továbbá: A. LEVSIN: Pályairányítás a Szovjetunióban. *Köznevelés*, 1948. június 15. 266–267.

átirányítást természetes jelenséggként fogta fel, és „reakciónak” minősítette a felvetéseket, hogy a diákok nem tanulhatnak ott, ahol akarnak. Ugyanakkor arra törekedett, hogy a célzott agitáció hatására a pályamódosítást jelentő döntést lehetőleg minél előbb maga a tanuló hozza meg, és ne utólag, adminisztratív úton kelljen beavatkozni.⁶¹⁹

Az átírányításról a tanulókat az iskolák, illetve tömegszervezetek közreműködésével kellett (volna) értesíteni, hogy azok az új intézmény népszerűsítésével vegyék rá őket a döntés elfogadására. Ez azonban gyakran elmaradt, és a tanulók egy része már csak akkor értesült róla, amikor egy általa meg nem jelölt felsőoktatási intézmény felvételi behívóját megkapta (azaz lényegében nem átírányítás, hanem *átírás* történt). Az Egyetemi Orosz Intézet 1951 nyarán így jellemezte az intézménybe irányított hallgatókat:

„Több esetben előfordult, hogy a felvételi lapon, melyet a diák töltött ki, feltüntette pl: hogy állatorvosira akar menni és második helyen megjelölte, hogy ha nem sikerül oda, akkor az orvoskarra, vagy pedig a gyógyszerész karra akar menni. Az iskolabizottság javaslatában megemlíti, hogy a diák pályaválasztását helyesnek tartja, ugyanakkor kihúzza a megjelölt pályákat és felé írja, hogy »Egyetemi Orosz Intézet«.”⁶²⁰

A meggyőzés egyik kiemelt helyszíne volt a felvételi vizsga, ahol a leendő hallgatót meg kellett győzni, hogy mindenképpen elkezdje tanulmányait – akár egy másik intézményben és szakon. Bár a tanulók jelentkezési lapjaikon rangsorolva két–három intézményt vagy képzéstípust is megjelölhettek, a felvételi bizottságok általában nem ezt, hanem a keretszámoktól elmaradó intézmények felé mutató minisztériumi ajánlásokat vették figyelembe. Ez olykor egészen meglepő döntéseket eredményezett: *„A felvételi lapok talán sehol sem mutatnak olyan tarka képet a hallgatók eredeti szándékáról, mint a mi karunkon. Sok hallgatónk elképzelése jövőjükről rajztanári, zenepedagógiai, filmrendezői, vegyészmérnöki pálya volt a középiskola elvégzésekor”* – panasolta az ELTE jogi karának dékánja 1951 novemberében.⁶²¹ Logikátlan átírányítások a szakérettségisek körében is előfordultak, így például abban, hogy az Egri Pedagógiai Főiskola egy történelem–ének szakos hallgatójának sem 1951-ben, majd második nekifutásra egy év múlva sem sikerült

⁶¹⁹ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. szeptember 29-i ülése, 5. pont: Egyetemi beiskolázás, szeptemberi vizsgák kérdése.

⁶²⁰ MNL OL M-KS 276–89/311. Az Egyetemi Orosz Intézet Pártbizottságának jelentése a felvételi munkáról. Budapest, 1951. július 18.

⁶²¹ HUNG ELTE ÁJK Tanácsának 1951. november 28-i ülése, I. pont: Tanulmányi fegyelem és tanulmányi színvonal.

befejeznie az első félévet, minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy az amúgy is gyorstalpaló tanfolyamon eredetileg matematika–fizika szakra készítették fel.⁶²²

A jelentkezésre csábított hallgatók az átirányításra különféle módon reagáltak. Ezek között az oktatásirányítás számára az egyik legfájóbb az volt, ha egyszerűen meg sem jelentek a felvételi vizsgákon. 1950 nyarán a jelentkezők 15–25%-a maradt távol, a Közgazdaságtudományi Egyetem felvételijéről a behívottak 50%-a hiányzott.⁶²³ Közöttük voltak olyanok, akik a szüntelen iskolai agitáció nyomására beadták ugyan jelentkezésüket, de valójában nem akartak továbbtanulni (ők voltak – korabeli megfogalmazásban – a „látszatjelentkezők”). Mások nem értettek egyet átirányításukkal (egy fővárosi jelentkező például „szellemi jobbagyság”-nak minősítette⁶²⁴), de sokan maradtak el azért, mert családot alapítottak vagy a nyár folyamán munkát találtak.

Az átirányítottak egy része azonban úgy gondolta, célszerű „kapun belülré kerülni”, így beiratkoztak, de szinte azonnal átiratkozási kérvényeket adtak be. Az átirányított hallgatók „nem érzik otthonosan magukat az új szakon” – említett az ELTE bölcsészkarának egyik demonstrátora egy kirívó példát 1951-ben: „Az egyik hallgató például az év elején az orvoskarra iratkozott be, onnan átjött ide, azután az agráregyetemre iratkozott át, de ugyanakkor órákra járt a TTK-ra és a műegyetemre is, és jelenleg azon gondolkozik, hogy a jövő évben jó volna beiratkoznia a műegyetemre.”⁶²⁵ A debreceni egyetem pártszervezete 1951-ben szintén arról panaszkodott, hogy az átirányítottak nem tanulnak, mert arra számítanak, hogy a következő tanévben már úgymint máshol tanulnak tovább.⁶²⁶

H. Imre például tolmács vagy fordító szeretett volna lenni, de a szakérettségét követően a debreceni Orosz Intézetbe irányították azzal az – egyébként nem alaptalan – ígérettel, hogy az ott szerzett végzettséggel ilyen munkakörben is elhelyezkedhet. A sorozatos agitációba érzékelhetően belefáradt hallgató egy évvel későbbi levelét érdemes hosszabban

⁶²² MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–C25/2/1955. C. Tibor [EPF] továbbtanulási kérelme. Eger, 1955. október 20. — A szakérettségisek közül a fegyelmi tárgyalásokon többen is megemlézték, hogy már szakérettségire kerülésükkor sem volt mérvadó egyéni érdeklődésük, s ennél fogva olyan szakokra kerültek be, melyek esetében elképzelésük sem volt, hogy ott pontosan mit fognak tanulni, s ez milyen kötelezettségekkel jár. Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–24/1953. Az Egri Pedagógiai Főiskola jelentése a pótvizsga-időszakot követően fegyelmi elé állított hallgatókról. Budapest, 1953. február 23.

⁶²³ MNL OL XIX-I-1-h. 249. d. 1400–52/1950. Az Állami Ellenőrző Központ jelentése az egyetemi és főiskolai beiskolázásokkal kapcsolatos vizsgálatról. Budapest, 1950. augusztus 10.

⁶²⁴ MNL OL M-KS 256–89/305. Jelentés az Egyetemi reform megvalósításáról a VIII. kerület területén lévő egyetemekenél. Budapest, 1950. november 4.

⁶²⁵ HUNG ELTE BTK 1951. április 6-i nevelési értekezlete.

⁶²⁶ MNL OL M-KS 276–89/332. Jelentés a debreceni tudományegyetem hallgatóinak I. félévi tanulmányi eredményéről. Debrecen, 1951. február 3.

is idézni, a kérvényezők között ugyanis szokatlanul éles hangon követelte átiratkozásának engedélyezését:

„Semmi esetre sem akartam tanár lenni és nem is leszek. A szakérettségi elvégzése után lejött hozzánk Pécsre egy elvtárs a minisztériumból. Kéréssem neki is elmondtam. Ő még figyelembe sem vette »óhajomat«. Megcsinálta a keretet Debrecenbe, Szegedre és Pestre. Azt mondta, hogy a Debreceni Orosz Intézetből is lehet ilyen pályára kerülni. Ez szemérmetlen félrevezetés volt, mert ott csak tanárokat képeznek. Úgy látszik, hogy nem eléggé tanulmányozzák az ilyen vezetőink Sztálin elvtárs tanítását a káderkiválogatásról, akik csak egyszerűen »keretet« csinálnak. (...) [M]ost tudtam meg, hogy itt csak orosz nyelv és irodalom tanárokat képeznek (...). [M]ost derül ki, hogy erőnek erejével tanárt csinálnak belőlem. Ez, elvtársak, az egyénnek a semmibevevését jelenti (...). Mindezek után azt kérem, hogy tegyék lehetővé az Idegen Nyelvek Főiskolájára vagy a Honvéd kollégiumba való átjutásomat. Nem bánom én ha I. évre is tesznek. Nem félek a tanulástól. (...) Kérem elvtársak ne is erőszakoljanak, hogy itt maradjak a Debreceni Orosz Intézetben, és arra, hogy tanár legyek. (...) Attól sem félek, hogy vissza kell fizetnem a rámköltött összeget, de én semmilyen körülmények között nem maradok a Debreceni Orosz Intézetben. Nem vezetnek többet félre, semmilyen becsapással. Én sohasem akartam tanár lenni és nem is leszek. Ha mégsem intézik el áthelyezésem (...) én egy percet sem tanulok tovább azért, hogy tanár legyek, mert egy rám erőszakolt életpálya sohasem lenne hasznos épülő, majd felépült szocialista társadalmunk számára. Hogy nézne az ki, hogy 6 ½ év mulva felépíteni akarjuk a szoc. társadalmat és én mint pályáját utáló egyén lézengenék a lendületes építésben. [sic!]”⁶²⁷

A VKM-hez 1950 októberében tömegesen érkeztek az átiratkozási kérelmek, de a problémával csak adminisztratív szempontból foglalkozott, és felszólította a tanulmányi osztályokat, hogy bírják rá a kérelmezőket a maradásra, például azzal az érveléssel, hogy átiratkozóként csak alacsonyabb ösztöndíjat kaphatnak az új intézményben.⁶²⁸ Az 1951-es tanulmányi szabályzat dékáni hatáskörbe helyezte az átjelentkezések elbírálását, egyúttal megszabva, hogy „[a] tervszerű munkaerőgazdálkodás érdekében karok (főiskolák) és szakok között átiratkozásnak helye általában nincs”, arról csak kivételesen indokolt esetben, a dékánok kölcsönös megegyezésével lehet szó.⁶²⁹ Utóbbi azt jelentette, hogy átiratkozásra elvben akkor volt lehetőség, ha az intézményvezetők meg tudtak egyezni a hallgatók kicseréléséről. Erre hivatkozva utasította el 1953 augusztusában Kocsis Mihály, a pécsi jogi kar dékánja Mádl Ferenc hallgató kérelmét, mondván, csak akkor járulhat hozzá távozásához, „ha helyette a budapesti Jogi Karról egyidejűleg egy másik hallgató cserébe

⁶²⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–H18/1953. H. Imre [Debreceni Orosz Intézet]. Debrecen, 1953. május 4. Kiemelés az eredetiben. — A hallgató kérelmét a minisztérium visszaküldte a debreceni bölcsészkarának, hogy elbírálásáról saját hatáskörben intézkedjen. A beadvány további sorsa ismeretlen.

⁶²⁸ MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400–65–126/1950. Átírányítási kérelmek megszüntetése. Budapest, 1950. október 23.

⁶²⁹ TFVSZ 1951. 12. §.

hozzánk jön.”⁶³⁰ Hasonló indoklással utasított el Kocsis 1955-ben egy fővárosi hallgatót is, aki eredetileg a budapesti bölcsészkarra felvételizett, de helyhiány miatt elutasították, s ezt követően került a pécsi jogi karra. A hallgató a kérelmét azzal indokolta, hogy egész családját a fővárosban él, anyagi helyzetük pedig az utóbbi időben romlott, így a vidéki továbbtanulása ellehetetlenült. Az átiratkozást a dékán az ő esetében is csak cserealapon engedélyezte volna: „Ha ez nem történik meg, a Pécsi Kar hallgatói létszáma megcsappan” – indokolt, s az ezzel kapcsolatos felelősséget is a hallgatóra hárította:

„Ezt annál inkább hangsúlyozom, mert ha múlt ősszel – 1954. szeptemberében – kezdődő tanévre Ön Karunk I. éves létszáma nem kerül, helyére olyan hallgatót kapunk, illetve veszünk fel, aki szilárdan itt maradt volna s nem átmenetnek használná fel Karunk I. évének hallgatói létszámkeretét.”⁶³¹

A hallgató kísérletet is tett a feltétel teljesítésére, de – ahogy az OM-nek küldött beadványában írta – „mind a budapesti, mind a szegedi karokon való próbálkozásom hiábavaló maradt, nem állt módomban megfelelő csereszemélyről gondoskodni.”⁶³²

Az ily módon a nem kívánt intézmény falai között maradó, rosszul teljesítő hallgatók az ellenük indított fegyelmi eljárások során többféleképpen utaltak arra, hogy motivációhiányuk az átirányítás következménye. Az ELTE TTK egy kémia–fizika szakos, szakérettségis hallgatónője a következőképp magyarázta gyenge tanulmányi eredményét:

„[A]zért végeztem a munkámat hanyagul, mert nem tartottam helyesnek, hogy kényszeríteni akartak arra, hogy azon a szakon álljam meg a helyemet, amit nem volt kedvem tanulni. Év elején mindjárt kértem, hogy engedjenek el az egyetemről, de nem engedtek el, félévkor újra kértem ezt, de akkor sem engedtek el, arra hivatkoztak, hogy én szakérettségis vagyok, képességeim megvannak arra, hogy ezen a szakon tanuljak, de nem volt hozzá kedvem. Én gépészmérnök szerettem volna lenni, vagy katona. Miután egyik területre sem engedtek át, itt nem tanultam.”⁶³³

Mivel a keretszámot teljesíteni kellett, az átirányításukat nem szívesen fogadókát gyakran azzal az ígérettel bírták beiratkozásra, hogy egy-két félév elvégzése után átjelentkezési kérvényeiket pártolni fogják. A felsőoktatási intézmények szempontjából ez azért is tűnt kifizetődőnek, mivel – reményeik szerint – legalább egy rövid időre egy

⁶³⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–M34/1953. Mádl Ferenc III. éves joghallgató panasza a Pécsi Karról való el nem engedése miatt. Pécs, 1953. augusztus 28. — Mádl a döntés ellen fellebbezést nyújtott be, az OM pedig elfogadta indokait, így az átiratkozást engedélyezték.

⁶³¹ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–P3/1955. Válasz T. Rudolf [PTE ÁJK] átiratkozási kérelmére. Pécs, 1955. június 9.

⁶³² MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–P3/1955. T. Rudolf [PTE ÁJK] joghallgató kérése a pécsi jogtudományi egyetemről a budapesti jogi karra való áthelyezése ügyében. Pécs, 1955. augusztus 11.

⁶³³ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–Sz29/1953. Jegyzőkönyv Sz. Erzsébet [ELTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. június 23.

motivált hallgató eredményei javíthatták a statisztikákat, aki legjobb esetben – a szakot megkedvelve – az átiratkozásról is lemondhatott. Azt, hogy ez az ajánlat leginkább motivációs célokat szolgált, mutatja, hogy többen is – ahogy az ELTE TTK fentiekben idézett hallgatónője – azzal hozták összefüggésbe romló teljesítményüket vagy hiányásaikat, hogy ezt az ígéretet az intézmény nem tartotta be, az átiratkozás lehetőségének megszűnésével pedig már nem akarták folytatni tanulmányaikat egy olyan szakon, amelyre eredetileg sem kívántak felvételizni. Az intézmények részéről ezzel szemben gyakori érv volt, hogy az átiratkozáshoz azért nem járultak hozzá, mert a hallgató tanulmányi eredménye nem bizonyította azt, hogy megérdemli kérésének teljesítését.⁶³⁴ Ezekben az esetekben szintén egyfajta patthelyzet alakult ki.

A hallgatók által indokként felvetett motivációs problémák kapcsán is szükséges a kiegészítés: minden bizonnyal voltak olyanok, akik beiratkozásuk után döbbsen rá, hogy egyszerűen nincs kedvük továbbtanulni. Az átirányításból fakadó motivációhiányra hivatkozók esetében azonban fontos szem előtt tartani, hogy ők egy rájuk erőszakolt életpályát utasítottak el, olyan szakot vagy képzéseket, melyekre saját elhatározásukból fakadóan be sem iratkoztak volna.

Az oktatásirányítás először 1951 végén ismerte el, hogy a néhány év alatt kialakított beiskolázás és felvételi rendszere kontraproduktív, a keretszámok minden áron való teljesítése csak a lemorzsolódók arányát növeli: „[a]z iskoláztatási tervek feszítettsége folytán nincs lehetőség a hallgatók megfelelő kiválogatására. Így számos olyan hallgató került be, aki nem akar tanulni. Sok hallgatót szinte erőszakkal vittünk be az egyetemekre” – állapította meg az MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottsága 1951 novemberében.⁶³⁵

A fenti felismerés azonban nemcsak az átirányítás motivációra gyakorolt negatív hatásain alapult, hanem azon is, hogy ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy az erőltetett tömegesítés következtében számos, felsőfokú tanulmányokra alkalmatlan hallgató került be a felsőoktatási intézményekbe.

⁶³⁴ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0613/1952. Jegyzőkönyv Cs. Jenő [PPF] és társa nyilvános fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. június 2.; MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–2120/1952. Pro domo Sch. György [BME MK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. június 10.

⁶³⁵ MNL OL M-KS 276–86/87. Az MDP KV APB 1951. november 26-i ülése, 4. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók lemorzsolódásáról.

IV.2.4. Előképzettségi és tudásbeli hiányok

Azt, hogy a felsőoktatási intézmények a felvételi vizsgákon az adott szakra legalkalmasabb jelölteket válogassák ki, az ötvenes évek elején több tényező is akadályozta. Ahogy láttuk, az ötéves terv által előírt globális keretszám és a párthatározatokban meghatározott „munkás-paraszt” arányszám teljesítése egyszerre jelentette minden korábbinál több tanuló beiskolázását, ám egyben ennek korlátozását is. Minthogy a keretszámok megállapításakor a munkaerőigényeket fokozottan, a rendelkezésre álló középiskolai meritési bázist pedig szinte alig vették figyelembe, a tervteljesítés érdekében a minisztériumnak szinte szó szerint „be kellett vinnie” a tanulókat az egyetemekre és főiskolákra. 1949 és 1951 között szinte minden második, éppen végzős középiskolást felsőoktatási intézményekbe kívántak irányítani. A szociális megoszlást tekintve a feladat még nehezebbnek látszott: 1949-ben el kellett érni, hogy a „munkás- és parasztszármazású” tanulók „*lehetőség szerint teljes számban*” továbbtanuljanak.⁶³⁶ 1951-ben a „munkás- és parasztszármazású” középiskolások 80%-át (tulajdonképpen a bukottakon kívül szinte mindenkit), az egyéb kategóriákba tartozók 45%-át kívánták egyetemre vinni.⁶³⁷

A beiskolázási propagandában a felvételi vizsga, illetve az egyes képzések szakmai kihívásai ritkán jelentek meg, ezzel szemben rendszeresen kiemelték – főként az ilyen kételyeket megfogalmazó szakértettségiseknek szóló üzenetekben⁶³⁸ –, hogy a felvétel után a hallgatók minden tanulmányi segítséget megkapnak a választott szak sikeres elvégzéséhez. A *Szabad Ifjúság* egy 1950. áprilisi kérdezz-felelek jellegű írása – hasonlóan a továbbtanulás anyagi vonzataihoz – bagatellizálta a várható nehézségeket:

„Igaz-e, hogy a felvételi vizsgák olyan nehezek, hogy egész nyáron tanulni kell ahhoz, hogy az ember megfeleljen?”

Nem igaz. A felvételi arra szolgál, hogy az egyetem megismerkedhessen a jelentkezővel és meggyőződhessen, vajjon valóban akar-e a társadalom ügyéért dolgozni, avagy a munka fékezésére jött. Nem kell az egész nyarat végig tanulni, csak gondolkodni kell. (...)

Igaz-e az, hogy az elsőéves egyetemistáknak annyi a tanulni valójuk, hogy belebetegszenek?”

Huszonkilenc–harminc óra a heti tanulmányi elfoglaltság ma. Jut idő pihenésre, sportolásra, kultúrmunkára is. Túlterhelés valóban volt, amíg a Párt fel nem számolta”.⁶³⁹

⁶³⁶ MNL OL XIX-I-1-h. VKM KOLL 1949. április 12-i ülése, 1. pont: Egyetemi felvételek.

⁶³⁷ MNL OL XIX-I-1-h. VKM KOLL 1950. október 30-i ülése, 1. pont: Az 1951/52-es iskolaév beiskolázási terve.

⁶³⁸ Vö. MAJTÉNYI 2004. 74.

⁶³⁹ A továbbtanulásról. Kérdések – válaszok. *Szabad Ifjúság*, 1950. április 28. 6. Kiemelés az eredetiben.

Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a kötelező órák számára és a túlterhelés felszámolására vonatkozóan a cikk erősen csúsztatott, a felvételi vizsga követelményeiről azonban kevésbé, ott ugyanis szakmai szelekcióról eleinte valóban alig lehetett beszélni. A felvételi bizottság feladata az volt, hogy egy 20–30 perces elbeszélgetés alatt meggyőződjön a tanuló általános műveltségéről, a „népi demokráciához való viszonyáról”, valamint a választott pályára való alkalmasságáról. Utóbbi nem volt egyenlő a középiskolai tanulmányi eredménnyel, azt csak akkor kellett figyelembe venni, ha az egyes származási kategóriákon belül túljelentkezés mutatkozott. A minisztérium ellenőrei ráadásul éberren figyeltek, hogy a felvételi bizottságok se ideológiai, se szakmai kérdésekben „ne essenek túlzásba”: a vizsgán inkább *„baráti beszélgetés alakuljon ki, a vizsgázók ne érezzenek félelmet, [amellett, hogy] érzik a felvétel jelentőségét.”*⁶⁴⁰ Amikor az ellenőrök 1950 nyarán felháborodottan észlelték, hogy *„igen sok helyen nagyon igényes kérdéseket tettek fel a vizsgázóknak”*, – saját bevallásuk szerint – azonnal intézkedtek az ilyen „hibák” kijavításáról.⁶⁴¹ Egy évvel később pedig a KM nyomatékosan figyelmeztette a felvételi bizottságokat, hogy az iskolabizottságok *„a kiválogatás munkáját nagyrészt már elvégezték”*, a felvételi bizottságoknak *„a megadott anyagból kell teljesítenie a keretet”*.⁶⁴² A válogatás azonban a keretszám alatti jelentkezővel bíró intézmények számára amúgy is illúzió volt, nekik ugyanis eleve abból kellett kiindulni, hogy szinte szelektálás nélkül mindenkit fel kell venniük, aki megjelenik a felvételi vizsgán.

A felvételin elutasítottak száma mindig magasabb volt, mint amit a minisztérium ideálisnak tartott, így az intézményi döntések felülbírálása után többeket is – elsősorban „munkás- és parasztszármazású” jelentkezőket – pótfelvételeire irányított vissza, vagy olyanok felvételét is jóváhagyta, akiket az alsóbb szervek korábban szakmai vagy ideológiai szempontból gyengének ítélték.⁶⁴³ Ez azt is jelentette, hogy egyes jelentkezők akár a felvétel formális feltételének – ti. az érettséginek – a hiányában is bejuthattak. A „munkás- és parasztszármazású” hallgatók arányának elérése érdekében eleinte viszonylag sok középiskolai végzettség nélküli fiatalot vettek fel: az 1949/50. tanévben a

⁶⁴⁰ MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400–65–76/1950. Az 1950/51. tanévre felvételek és ösztöndíjak lebonyolítása, 1950. július 10.

⁶⁴¹ MNL OL XIX-I-1-h. 249. d. 1400–52/1950. Válasz az Állami Ellenőrzési Hivatal egyetemi és főiskolai beiskolázásokkal kapcsolatos vizsgálatára. Budapest, 1950. október 18. A „túlzottan igényes” kérdésekre vonatkozó példákat lásd: MNL OL M-KS 276–89/311. Anyag az egyetemi beiskolázásról szóló jelentéshez. H. n., d. n. — Az oktatásügy hagyományos értelemben vett szelekciós szerepének felszámolására tett kísérletekről bővebben: LUKÁCS 1991. 60–66.

⁶⁴² PTE EL VIII.202.b. 299–1950/51. 1951–52. évi felvétellel kapcsolatos rendelkezések. Budapest, 1951. június 19.

⁶⁴³ MNL OL XIX-I-1-h. 249. d. 1400–52/1950. Az Állami Ellenőrző Központ jelentése az egyetemi és főiskolai beiskolázásokkal kapcsolatos vizsgálatról. Budapest, 1950. augusztus 10.

közgazdászhallgatók 28,5%-a, a mérnökhallgatók 12,5%-a, a pedagógushallgatók 10%-a nem rendelkezett érettségivel, az 1950/51. tanévben az összes felvett több mint 10%-a. A későbbi tanévekben is előfordult, hogy érettségivel nem rendelkezők is bekerültek, bár a középiskolai oktatás kiszélesedésével egyre csökkenő mértékben.⁶⁴⁴

Az előképzettség hiányából fakadó problémák azonban nemcsak az érettségi nélkül beiratkozóknál jelentkeztek. A nagymértékű átirányítások miatt egy-egy szakra rendkívül változatos középiskolai háttérrel rendelkező hallgatók kerültek be, akik az adott szakhoz szükséges alaptantárgyakból meglehetősen eltérő mélységű ismeretekkel bírtak.

A felsőoktatási tervek számoltak bizonyos mértékű tanulmányközi létszámcsökkenéssel, ám ezeket a kalkulációkat a lemorzsolódás tényleges mértéke minden félévben felülmúlta. Az 1949/50. tanév II. félévére a bölcsészkarokra például 16,5%-kal, a műszaki egyetemekre 10,6%-kal, a Közgazdaságtudományi Egyetemre pedig 17,7%-kal kevesebb hallgató iratkozott be, mint az elsőre.⁶⁴⁵ Arányait tekintve az elsőévesek körében volt a legnagyobb a kimaradás: a budapesti és szegedi jogi karon 44,7% és 55,7%, a budapesti, debreceni és szegedi bölcsészkarokon 23,4%, 28,4% és 33%, a pedagógiai főiskolákon 16,7%, a Közgazdaságtudományi Egyetemen 23,1%.⁶⁴⁶ Az oktatásirányítás számára különösen aggasztó volt a szakérettségisek, illetve a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók átlagosnál nagyobb arányú lemorzsolódása, ez ugyanis aláásta a hallgatók politikai-szociális összetételének átalakítására tett erőfeszítések eredményeit. Bár az MDP KV 1950. márciusi határozata e tekintetben is hatékony fellépést követelt a VKM-től, a lemorzsolódás következő évben is hasonló méreteket öltött: már 1951. szeptemberében kimaradt a hallgatók 12%-a, legnagyobb arányban az Orosz Intézetből (23,5%), a pedagógiai főiskolákról (21,9%) és a természettudományi karokról (17,9%). Az arányok ismét az első évfolyamon voltak a legrosszabbak: a tanév első hónapjában a felvettek 19,5%-a hagyta ott az egyetemeket és főiskolákat.⁶⁴⁷

Bár az adatok világosan mutatták, hogy az első évfolyam a legkritikusabb és a lemorzsolódás az átirányításban fokozottabban érintett intézményekben a legmagasabb, a problémát a minisztérium eleinte nem a beiskolázás gyakorlatával, hanem a középiskolai oktatás hiányosságaival, illetve a felsőoktatási intézmények túlzott szakmai igényeivel és

⁶⁴⁴ ERDÉSZ 1957. 700.; ERDÉSZ – FEHÉR 1958. 823.

⁶⁴⁵ HORVÁTH 1950. 454.

⁶⁴⁶ TOLNAI 1950. 722.

⁶⁴⁷ MNL OL M-KS 276–89/328. Az MDP KV APB jelentése 1950/51-es egyetemi és főiskolai lemorzsolódásról. Budapest, 1951. december 28. A lemorzsolódás tanulmányi összefüggéseiről (az általános és a középiskola vonatkozásában) részletesen lásd: KNAUSZ 1988 [1998]. 86–91.

helytelen oktatási módszereivel magyarázta. Ezért 1950 novemberében egyetemi oktatókból és középiskolai szakfelügyelőkől álló bizottságokat rendelt ki – ahogy fogalmazott – a „középiskola és az egyetem közötti szakadás”, vagyis az oktatási tartalmak, módszerek és az értékelési gyakorlat közti különbségek feltárására.⁶⁴⁸ A középiskolai oktatás bírálatának felvetése tulajdonképpen legális alapot biztosított az oktatók számára, hogy a felsőoktatásba nem megfelelő előképzettséggel bekerülő hallgatók tömegeivel kapcsolatos kifogásaikat megfogalmazzák. Megnyilatkozásaikban szinte egymásra licitálva bírálták a hallgatók általános műveltségét, helyesírását, kifejezőmódját és szakmai ismereteit. Általános kritika volt, hogy nem ismerik a latin kifejezéseket, nem tudják követni az előadások logikáját, tehetetlenül állnak az egyszerűbb matematikai műveletek előtt is, nem tudnak helyesen írni, fogalmazást szerkeszteni vagy egyáltalán szabatosan kifejezni magukat. „A hallgatók többsége a matematikát, mint eszközt nem tudja kezelni” – foglalták össze a Közgazdaságtudományi Egyetem oktatói a nappali tagozatos hallgatókról szerzett tapasztalataikat.⁶⁴⁹

A szakérettségisek nem megfelelő előképzettséget illetően hasonló célt szolgált a tanfolyamok oktatási módszereinek kritikája, főként, hogy az oktatáspolitikai legfőbb kedvezményezettjeinek tekinthető hallgatók tudásbeli hiányosságainak felvetésével az oktatók könnyen a „munkásellenesség” vádját vonhatták magukra. A szakérettségisekre vonatkozó lesújtó véleményeket éppen ezért nem meglepő módon a különféle pártjelentésekben idézett „ellenséges hangokból” lehet rekonstruálni.⁶⁵⁰ A hivatalos beszámolóokban gyengébb teljesítményük helyett azt emelték ki, hogy a többi hallgatóhoz képest politikailag fejlettebbek, szorgalmasabbak, vagyis fegyelmezettebbek.⁶⁵¹

⁶⁴⁸ MNL OL XIX-I-1-h. 249. d. 1400-51-34/1950. Középiskola és egyetem közötti szakadás felszámolása. Budapest, 1950. november 10.

⁶⁴⁹ HUNG MKE Tanácsának 1952. március 7-i ülése, 2. pont: Az Egyetemen folyó matematikai oktatás megvizsgálása. — E kritikákra számtalan forrást lehetne említeni, néhány példa: HUNG SZTE OK Tanácsának 1950. november 22-i, III. rendes ülése: Középiskolai képzés hiányosságai; HUNG POTE Tanácsának 1951. február 7-i, V. rendes ülése, 10. pont: Középiskolai képzés hiányosságai és az egyetemi tanítás módszere; HUNG POTE Tanácsának 1951. március 19-i, VI. rendes ülése, 4. pont: A felsőoktatási reform kiértékelése; HUNG Agrártudományi Egyetem Erdőmérnöki Kara Tanácsának 1951. április 14-i, VIII. rendes ülése, 12. pont: A Matematika Tanszék I. félévi működése; HUNG ELTE BTK Tanácsának 1951. július 6-i, VIII. rendes ülése; HUNG ELTE BTK Tanácsának 1952. december 23-i ülése, 1. pont: Jelentés az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás helyzetéről.

⁶⁵⁰ Ezek között is kiemelkedik az a szegedi, illetve műegyetemi oktatóknak tulajdonított kijelentés, miszerint a szakérettségiseket „érdemes szelektálni”, mert „az egyetem nem dedó”. MNL OL M-KS 276–89/312. A félévi vizsgák értékelése egyetemi pártszervezeteink jelentései alapján. H. n., [1951]. Lásd továbbá: MNL OL M-KS 276–89/312. Az MDP KV APO feljegyzése a műegyetemi szakérettségis és munkáshallgatók tanulmányi munkájáról. H. n., d. n.; MNL OL M-KS 276–89/333. Feljegyzés a szegedi egyetemek DISZ munkájáról. H. n., d. n.

⁶⁵¹ MNL OL M-KS 276–89/312. Az MDP Közgazdasági Egyetemi Alapszervezetének jelentése a január havi munkáról, különös tekintettel a félévi kollokviumok eredményére. Budapest, 1951. február 7.; MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1951. március 29-i ülése, 6. pont: Jelentés a szakérettségis hallgatók egyetemi

Az egyes hallgatók helyesírási, matematikai alapismereteinek, általános műveltségének hiányosságaira utaló oktatói kritikák egy része minden bizonnyal megalapozott volt,⁶⁵² a hallgatók általános tudásszintjének korabeli megítéléséhez azonban további két szempontot is szükséges figyelembe venni. Egyrészt Lukács Péter kutatásai alapján ismert, hogy az az oktatáspolitikusi/szülői/pedagógusi vélemény, miszerint a tanulók tudásának színvonala alacsony, sőt, folyamatosan csökken, egyidős az egymásra épülő iskolafokokozatok rendszerének kialakulásával, azaz már a 19. század közepétől kimutatható, és a panaszkodó rendszerint az eggyel korábbi iskolafokozat munkájában látja a probléma forrását. Másrészt Lukács szerint a tanulók tudásának színvonala mint fogalom az ötvenes évek elején az iskolai teljesítmények értékelésében érvényesített osztályszempontok miatt értelmezhetlenné vált, mivel az egyes tanulók esetében ahhoz másként kellett viszonyulni.⁶⁵³ Ez azonban nemcsak a felvételi bizottságok munkájában, hanem az egyetemi-főiskolai oktatás folyamatában is érvényesült. Így fordulhatott elő ezekben az években az a minisztérium által értetlenkedve fogadott helyzet, hogy olyan hallgatók is diplomát szereztek, akiket a felsőoktatási intézmény a róluk adott szöveges jellemzésben az adott pályára alkalmatlannak minősített.⁶⁵⁴

Szávai Nándor VKM-államtitkár már az 1949/50. tanév elején figyelmeztette a pedagógusokat, hogy fel kell hagyni a tanulmányi előmenetel „objektív” vizsgálatával, helyette „a szocializmus építésének szubjektív akaratával” kell megítélni a tanulók teljesítményét.⁶⁵⁵ Hasonlóképpen igazította el Tamás Lajos, a budapesti bölcsészkar dékánja a kar oktatóit 1949 decemberében a vizsgaidőszakkal kapcsolatban: „A kérdés [ti. a vizsgáztatás] helyes megoldása természetesen feltételezi a munkásosztályhoz való helyes viszonyt, új értelmiségünknek jobbnak kell lennie a réginél, de lemorzsolódnia sem szabad.”⁶⁵⁶ A MDP KV 1950. márciusi határozata a tanulmányi teljesítmény megítélésében a szakmai szempontok kizárólagosságát egyenesen ellenséges cselekedetté nyilvánította,

munkájáról; MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. december 6-i ülése, 1. pont: Az egyetemre került szakérettségisek kérdései.

⁶⁵² Vö. „[A]z orvosi vegytani intézet az I. éves orvostanhallgatók számtani felkészültségéről tájékozódva megállapította, hogy a négy alpműveletet az I. éves hallgatók 25%-a nem tudja helyesen elvégezni, a törtekkel 55% hadilábon áll, 60% nem tud %-os számítást végezni, nem is beszélve a magasabb számtani műveletekről.” HUNG SZOTE Tanácsának 1953. március 19-i, VII. rendes ülése.

⁶⁵³ LUKÁCS 1991. 15–30., 64.

⁶⁵⁴ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. szeptember 13-i ülése, 1. pont: Az 1952-ben végző egyetemi és főiskolai hallgatók elosztási munkáinak értékelése; MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1954. november 11-i ülése, 2. pont: Jelentés az 1954-ben végzett egyetemi hallgatók elosztásáról és javaslat a következő évi elosztásra.

⁶⁵⁵ SZÁVAI Nándor: Pedagógusaink és az új tanév. *Köznevelés*, 1949. szeptember 15. 490.

⁶⁵⁶ HUNG PPTE BTK Tanácsának 1949. december 12-i, II. rendes ülése.

amikor a „munkás- és parasztszármazású” fiatalok lemorzsolódását nagy részben az „ellenség” „állítólagos »színvonal«-követelményeivel”, a tanulás megnehezítésével és a tömeges elbuktatásokkal magyarázta.⁶⁵⁷ Így 1950 tavaszától a „reális követelmények” jelszavával kezdődött meg a „harc” a „túlzott objektivitás” és a bukások ellen.⁶⁵⁸

A vizsgákat a minisztérium, az egyetemi-főiskolai pártszervezet és a DISZ képviselői is rendszeresen ellenőrizték,⁶⁵⁹ de nemcsak a hallgatók teljesítménye, hanem a vizsgáztató módszerei iránt is érdeklődtek, s egy-egy vizsga eredményéből az egész évi oktatómunkára, de a vizsgáztató politikai beállítottságára vonatkozó következtetéseket is levontak.⁶⁶⁰ Az érdemjegyekről származási kategóriák szerinti bontásban napi-heti rendszerességgel készültek a kimutatások, s minden esetben magyarázatra szorult, ha ezek a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók lemaradását mutatták. Amikor 1950 júliusában a Műegyetem évvégi vizsgáin azt tapasztalták, hogy a jelesek és kitűnők között átlag alatti a „munkás- és parasztszármazásúak” aránya, ellenben a jó, közepes és elégségesek között átlag feletti, a vizsgaellenőr a helyzetet csak politikai dimenziókban látta megmagyarázhatónak:

„[A]z a feltevés, hogy a munkáshallgatók eredményei egyrészt realisabbak az átlagnál, másrészt viszont amikor a professzorok jelentékeny részben könnyebben adják az elmúlt időkhöz viszonyítva a kitűnő és jeles minősítéseket, és erre a vizsgák során rá is jöttek, éppen itt akartak kompenzálni. (...) [E]z még mindig bizonyos elfogultságra mutat a munkáshallgatókkal szemben. (...) [Az előző félévben] a vizsgáztatók egy része opportunizusból a munkáshallgatóknak a megérdemeltnél jobb jegyet adott. Most úgy látszik, hogy átestek a ló másik oldalára. Amennyiben azonban a félévi eredmények voltak realisak, akkor a mostani eredményeket úgy kell értékelnünk, hogy a vizsgáztatók a munkáshallgatók terhére kedveztek a többieknek.”⁶⁶¹

Az oktatók egy része megpróbált látszólag eleget tenni a „maximalizmus” és a „liberalizmus” elleni harc követelményeinek, bár emögött gyakran inkább az utasításokhoz való alkalmazkodás, semmint a politikai meggyőződés állt: a debreceni orvoskaron 1951-ben például a „reális” vizsgáztatást úgy értelmezték, hogy figyelmeztették a sok elégtelent

⁶⁵⁷ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről, 1950. március 29. In: DMOT I. 377–380.

⁶⁵⁸ HORVÁTH 1950. 451–454., 458–459.; TOLNAI 1950. 723.; KOVÁCS József: Reális követelményeket a vizsgákon. *Köznevelés*, 1950. május 15. 273–274.

⁶⁵⁹ Olykor a hallgatók legnagyobb öröme: a Műszaki Egyetem pártalapszervezete 1951 februárjában például arról számolt be, hogy volt olyan oktató, aki „*boldog-boldogtalannak*” elégségest osztogatott, de amint megjelentek az ellenőrök a vizsgán, mindenkit jóval vagy jelessel engedett át. MNL OL M-KS 276–89/312. Jelentés az 1950/51. tanév I. félévének vizsgáiról. Budapest, 1951. február 2.

⁶⁶⁰ MNL OL M-KS 276–89/328. Főbb szempontok a vizsgák ellenőrzéséhez. H. n., d. n.; Szempontok a félévi vizsgák kiértékeléséhez. Budapest, 1951. február 13. In: ZSIDI 1998. 155–157.

⁶⁶¹ MNL OL M-KS 276–89/312. Feljegyzés. Budapest, 1950. július 4.

vagy jelest osztogató oktatókat, hogy ne buktassanak sokat, de ne is adjanak túl sok jó jegyet, hogy ne legyen feltűnő.⁶⁶²

1952-ben a Műegyetem egy pártonkívüli tanársegéde felkereste tanszéke pártbizalmiját, mert rendre utasított egy fegyelmezetlen párttag hallgatót, s az iránt érdeklődött, vajon nem lesz-e ebből baja.⁶⁶³ Az erről beszámoló pártjelentés helytelenítette az esetet, s arra vezette vissza, hogy az oktatók nem alkalmazzák helyesen a fegyelmezés módszereit, holott a vizsgaidőszakokról szóló különféle jelentések és a fegyelmi ügyekben született beadványok is arra utalnak, hogy a teljesítmények politikai szempontok szerinti megítélése lehetőséget adott arra, hogy az elégedetlen hallgatók bepanaszolják oktatóikat, ha úgy vélték, ők vagy mások nem a megérdemelt osztályzatot kapták.⁶⁶⁴ A pártszervek figyelmét elsősorban azok az esetek keltették fel, amelyekből egy-egy oktató „munkásokkal” vagy szakérettségisekkel szembeni ellenséges beállítottságára lehetett következtetni. Ha pedig a vádakat beigazoltak találták, rendszerint elbocsátás lett a következménye.⁶⁶⁵

Az MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottsága 1951 végén volt kénytelen elismerni, hogy a magas lemorzsolódási adatok és a beiskolázási gyakorlat között szoros összefüggés van, s kijelentette, hogy a lemorzsolódás legfőbb oka – az anyagi, egészségügyi, családi tényezők mellett – a „szelektálás nélküli felvétellel” összefüggő gyenge előképzettség és az ebből eredő tanulmányi nehézségek.⁶⁶⁶ Néhány héttel később azt is belátta, hogy az 1952/53. tanévre előírt terv teljesítése, melyhez a gimnáziumban végző „munkástanulók” 93%-át, a „parasztszármazásúak” 90%-át, az „egyéb” kategóriába tartozóknak pedig 83%-át, tehát a bukottakon és a leggyengébb elégséges tanulókon kívül mindenkit fel kellene venni, ismételten kontraproduktív eredményre vezet.⁶⁶⁷ Amikor pedig az 1951/52. tanév I. félévének vizsgaidőszakában a bukások és a vizsgákon meg nem jelenő hallgatók száma meghaladta a korábbi éveket, a KM Egyetemi Főosztálya javaslatot tett a felvételi vizsgák

⁶⁶² MNL OL M-KS 276–89/312. A félévi vizsgák értékelése egyetemi pártszervezeteink jelentései alapján. H. n., [1951].

⁶⁶³ MNL OL M-KS 276–89/328. Az 1951/52-es tanév tanulmányi és politikai munkájának értékelése az egyetemi és főiskolai pártszervezetek jelentései alapján. Budapest, d. n.

⁶⁶⁴ Lásd például: MNL OL M-KS 276–89/312. Az MDP Közgazdasági Egyetemi Alapszervezetének jelentése a január havi munkáról, különös tekintettel a félévi kollokviumok eredményére. Budapest, 1951. február 7.; A hallgatóság helyzete. Budapest, 1951. április 2. In: FÖLDVÁRINÉ – ZSIDI 1996. 88.

⁶⁶⁵ MNL OL M-KS 276–62/126. Orbán László beszámolója az egyetemi és főiskolai lemorzsolódással kapcsolatos Titkársági határozat végrehajtásáról. Budapest, 1952. május 16.

⁶⁶⁶ MNL OL M-KS 276–86/87. Az MDP KV APB 1951. november 26-i ülése, 4. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók lemorzsolódásáról.

⁶⁶⁷ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. december 6-i ülése, 3. pont: Közoktatásunk 1952/53. évi terve; MNL OL M-KS 276–86/91. Az MDP KV APB 1952. január 5-i ülése, 1. pont: Az 1952–53-as évi beiskolázási terv.

szigorítására és a keretszámok csökkentésére.⁶⁶⁸ A Felsőoktatási Tanács titkára, Orbán László az MDP KV Irodájának küldött jelentésében a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók átlag feletti lemorzsolódási adatait magyarázva egyértelműen rámutatott a tanulmányi eredmény politikai megítélésének következményeire:

„Ezt a valamivel magasabb lemorzsolódási adatot (...) indokolja az, hogy munkás és paraszt hallgatóknál a felvételnél semmilyen szelekciót nem csinálunk, tehát egészen rossz tanulót is felvesszünk – akiknél a lemorzsolódás természetesen magasabb – míg a többi hallgatóknál csak jó tanulókat veszünk fel.”⁶⁶⁹

A beiskolázás és felvételi rendszerének kontraproduktivitását elismerve az Agitációs és Propaganda Bizottság 1952. április végén javasolta az MDP KV Titkárságának a szakérettségi tanfolyamok fokozatos megszüntetését, a „munkás- és parasztszármazású” elsőévesek előírt arányának és a nappali keretszám 6%-os csökkentését, valamint szakmai felvételi vizsga bevezetését. Egyúttal elismerte, hogy ilyen (ti. tudásalapú felvételi vizsga) *„egyetemeinken egyáltalán nincs, a felvétel kizárólag politikai és szociális szempontok figyelembevételével történik.”⁶⁷⁰* A Titkárság 1952. májusi határozata alapelveként mondta ki, hogy a jelentkezőknek – a kitűnő és jeles rendűek kivételével – szakmai vizsgát kell tenniük, és elégséges rendű középiskolást csak abban az esetben lehet felvenni, ha a választott szak szempontjából legfontosabb tárgyakból jobb eredményekkel rendelkezik.⁶⁷¹ A minisztériumi háttéranyagokból azonban világosan kiderült, hogy a szakmai felkészültség nem szoríthatja háttérbe az osztályszempontokat: ügyelni kell arra – fogalmazott a KM Kollégiuma elé készült előterjesztés –, nehogy a *„kizárólag szakmai felkészültség alapján történő elbírálás révén a munkásosztály és a dolgozó-parasztság gyermekei ki legyenek rekesztve”⁶⁷²*. Az előzetes jelentkezésekből ugyanis következtetni lehetett arra, hogy a tanulmányi eredmények előtérbe helyezése nem teszi lehetővé a szociális kategóriákra vonatkozó tervek teljesítését, ezért a KM a rendelet szétküldésekor figyelmeztette az intézményeket, hogy *„még nincs lehetőség arra, hogy a felvételre*

⁶⁶⁸ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. március 27-i ülése, 3. pont: Egyetemi vizsgák értékelése. — Ladányi Andor úgy véli, hogy az ezévi magas bukási arány annak is köszönhető, hogy az egyetemeken eddigre csökkent az MDP KV 1950. márciusi határozatának sokkhatása, így a gyenge eredményt felmutatókat könnyebben megbuktatták. LADÁNYI 1986. 73.

⁶⁶⁹ MNL OL M-KS 276–62/126. Orbán László beszámolója az egyetemi és főiskolai lemorzsolódással kapcsolatos Titkársági határozat végrehajtásáról. Budapest, 1952. május 16.

⁶⁷⁰ MNL OL M-KS 276–54/190. Az MDP KV Titkársága 1952. április 23-i ülése, 2. pont: Felsőoktatásunk helyzete és irányítása.

⁶⁷¹ A Titkárság határozata felsőoktatásunk színvonalának emelésére és a beiskolázási keret csökkentésére (1952. május 21.). In: IZSÁK 1998. 161–163.; A Magyar Népköztársaság minisztertanácsának 1.015/1952. (V. 18.) Mt. h. sz. határozata az egyetemeken és főiskolákon felvételi vizsga bevezetéséről. *Közoktatásügyi Közlöny*, 1952/11. sz. [1952. május 25.] 133.

⁶⁷² MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. május 2-i ülése, 2. pont: Egyetemi felvételi vizsgák bevezetése.

*jelentkező hallgatók közül csakis a jó tanulókat válogassuk ki, hanem csak a teljesen alkalmatlanok visszautasításáról lehet szó.*⁶⁷³ Az egyetemek és főiskolák ugyan üdvözltek a szakmai felvételi bevezetését, de a keretszámok minimális csökkenése miatt alig érzékelték változást. A népszerűtlenebb intézményekben továbbra sem mutatkozott reális lehetőség a szelekcióra, a keretek feltöltését pedig 1952 nyarán is csak nagyszámú átirányítással lehetett biztosítani.

Az 1949 után bekerült hallgatók között tehát meglehetősen nagy arányban voltak olyanok, akiket középiskolai tanulmányi eredményük vagy a felvételi vizsgán nyújtott teljesítményük nem predesztinált felsőfokú tanulmányok folytatására. Mielőtt azonban rátérnénk arra, hogy a tanulmányi sikertelenség a felsőoktatási intézmények gyakorlatában hogyan vált fegyelmi vétséggé, szükséges áttekinteni a nem megfelelő felkészültségű hallgatók kezelésének egyéb módjait is, annál is inkább, mivel ezek betekintést nyújtanak abba, hogyan is képzelte el az oktatásirányítás a fegyelmezett tanulást.

IV.2.5. A szocialista oktatás- és tanulásszervezés

Az oktatásirányítás a nem megfelelő előképzettséggel bekerülők tanulmányi nehézségeit, valamint azt, hogy lehetőleg mindenki az előírt idő alatt szerezzék meg oklevelét, a tanítási-tanulási folyamat rendkívül aprólékos szabályozásával, széleskörű propagandával és a lemaradók szüntelen agitálásával igyekezett pótolni. A szocialista oktatás- és tanulásszervezés szinte kézen fogva próbálta átvezetni – ha az agitáció intenzitását nézzük, azt is mondhatjuk, hogy „áttuszkolni” – a hallgatókat az egyetemi-főiskolai éveken.

A tanulás mellett állandó propaganda folyt, mely egyrészt a tanulás politikai jelentőségének tudatosítását szolgálta, egy igazolatlan hiányzást vagy egy elhalasztott vizsgát is közvetlen kapcsolatba hozva a békéért vagy imperializmus ellen vívott harccal. Másrészt az oktatásirányítás a tanulmányi eredmények biztosítását szinte kizárólag munkafegyelmi kérdésként kezelte, így a teljesítmény romlását vagy javulását elsődlegesen a nevelőmunka függvényeként értelmezte. Az idealisztikus nevelési cél az volt, hogy a hallgatók között olyan „közhangulat” alakuljon ki, mely a tanulást – miképp a munkát – „becsület és dicsőség dolgának”, a tanulmányok engedély nélküli abbahagyását pedig árulásnak minősíti. Nem tűri a fegyelem lazítását, a hanyagokat, lustákat és „lógósokat” megbélyegzi, és kötelességeik teljesítésére kényszeríti őket: *„Ahogy az üzemi munkásság*

⁶⁷³ PTE EL VIII.205.c. Felvételi vizsgák bevezetése. Budapest, 1952. május 16.

kipellengérezzi a lógókat, munkakerülőket, selejtgyártókat – úgy egyetemünkön is megvetéssel kell sújtani azokat, akik nem tanulnak, vizsgájukat időben nem teszik le, távolmaradnak, vagy késnek az előadásokról, stb.” – sürgette a „munkásosztályra” jellemző munkafegyelem egyetemi viszonyokra való adaptálását 1950 októberében Gosztonyi János, a DISZ KV titkára.⁶⁷⁴ E szovjet erkölcsstani tanítás Rákosinak, az 1951. októberi tatabányai bányásztanácskozáson elmondott beszédét⁶⁷⁵ követően jelent meg állandóan ismételt frázisként a különféle jelentésekben, annyi különbséggel, hogy a megbélyegzendő „lógósok” helyére a rosszul tanulók és igazolatlanul hiányzók kerültek.⁶⁷⁶ E jelentések azonban általában csak a kívánt „közhangulat” hiányát tudták regisztrálni.⁶⁷⁷

A jövőbeli munkára való célzott felkészítés és a megfelelő előképzettség hiányában bekerülők benntartása érdekében az oktatásirányítás azt várta a felsőoktatási intézményektől, hogy többet foglalkozzanak a hallgatóikkal, és megkövetelte az oktatás módszereinek megváltoztatását is. A tanszékek és oktatóik korábban nem tapasztalt mértékű felelősséget viseltek a hallgatók tanulmányi előmeneteléért: nemcsak folyamatosan követniük kellett előrehaladásukat és felderíteni problémáikat, de megfelelő segítséget is biztosítaniuk kellett – szakmai problémák esetén ismétlő órákkal és konzultációkkal, egyéb esetben a TO értesítésével, s eközben mindvégig kiemelt figyelemmel kellett kísérniük az elsőévesek, a szakérettségisek és általában a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók előmenetelét.⁶⁷⁸

⁶⁷⁴ GOSZTONYI János: Egyetemi munkánk hibáiról. *Szabad Ifjúság*, 1950. október 6. 7.

⁶⁷⁵ Biztosak vagyunk abban, hogy a bányászság a termelés terén elért újabb eredményekkel segít minket jobb, szocialista jövőnk felé. *Szabad Nép*, 1951. október 23. 1–2.

⁶⁷⁶ Lásd például: ÁGOSTON 1952b. 128.; JÓBORÚ Magda: Az iskolai fegyelemről. *Szabad Nép*, 1952. január 22. 2. A beszéd intézményi feldolgozására lásd: Október havi tanulmányi csoport-értekezlet megtartása. Budapest, 1951. október 28. In: CSEREY 2002. 177–178.

⁶⁷⁷ MNL OL M-KS 276–86/87. Az MDP KV APB 1951. november 26-i ülése, 4. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók lemorzsolódásáról. — A kívánt „közhangulat” elmaradásában a tanulás politikai túldimenzionálásának kontraproduktivitása is szerepet játszott, melyre jó példát szolgáltat Eörsi István, az ELTE egykori hallgatójának visszaemlékezése: „Egyetemista koromban a Bölcsészettudományi Kar folyosóján, valahol a Tanulmányi Osztály tájékán egy hirdetőtáblán ilyesfajta felirat díszelgett: MA AZ IMPERIALISTÁKAT SEGÍTETTÉK. Ez alatt az aznapi késők névsorát olvashattuk. Ma már alig értem, hogyan bírtuk ki, nagyjából felnőtt emberek, röhögés nélkül ezt az észbontó, piti ostobaságot? Hogyan bírtunk élni olyan világban, melynek játékszabályai közé tartozott, hogy el kell távolítani az egyetemről, talán dutyiba is kell csukni a hallgatót, aki levénné a falról ezt a táblát? »Ma jó napja volt Eisenhowernek – mondtam egy diáktársamnak –, ugyanis elaludtam.« Bágyadt nevetés volt a válasz – éreznem kellett, hogy felelőtlenül viccelődöm. Ráadásul Eisenhowert nemcsak a Hivatal tekintette az imperializmus vezérürijének, hanem jómagam is; poénom tehát a saját értékrendem folyománya ellen irányult.” EÖRSI 2000. 68–69. Szabó Miklós hasonlóképpen idézi fel, hogyan vált neveltség tárgyává az iskola kapujában elhelyezett, „Akik Truman szekerét tolják!” feliratú szégyentábla: SZABÓ 1988.

⁶⁷⁸ MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400–57–27/1950. A tanszékek munkájának megszervezése. Budapest, 1950. szeptember 5.; MNL OL XIX-I-1-h. 249. d. 1400–52–22/1950. A rendszeres tanulás biztosítása. Budapest, 1950. november 9.

Már 1949-ben szakbizottságok dolgoztak egy olyan központi metodika kialakításán, mely a tananyag leghatékonyabb közlését teszi lehetővé, felszámolva az addigi gyakorlatot, ti. hogy minden oktató úgy adja az elő az anyagot „*ahogy jónak látta*”.⁶⁷⁹ A szocialista felsőoktatás-pedagógia ajánlásai azonban leginkább olyan rendszabályokká és ajánlásokká egyszerűsítették le az *oktatómunkát*, mint a latin kifejezések mellőzése,⁶⁸⁰ a korábban leadott anyag visszakérdezése az órák elején,⁶⁸¹ az ültetési rend előírása a vizsgákon,⁶⁸² vagy, hogy az oktatók szervezzenek nyilvános jegyzetbírálókat és készítsenek az elsőéveseknek „jegyzetelés-mintát”;⁶⁸³ az előadásokon ne beszéljenek gyorsan,⁶⁸⁴ ha pedig „kétségbeesett arcokat” látnak, azonnal változtassanak az előadásmódon.⁶⁸⁵ Az oktatók mozgástere a felzárkóztatást biztosító „jó gyakorlatok” kialakítására szűkült,⁶⁸⁶ s akár amiatt is bírálót kaphattak, mert meghosszabbították egy beadandó leadási határidejét.⁶⁸⁷

A pedagógusi-nevelői-ellenőri szerepkör adaptálása nem volt zökkenőmentes, az oktatók egy – korabeli jelentésekben általában „apolitikus” jelzővel illetett – része kizárólag szakembernek tekintette magát és terhesnek érezte a nevelő jellegű feladatokat, például, hogy bejárjon a kollégiumokba érdeklődni a hallgatók nehézségeiről és napi politikai kérdésekről beszélgessen velük, részt vegyen a hiányzások razziaszerű ellenőrzéseiben, vagy, hogy oktatási módszereit az előképzettségi hiányokkal küzdő hallgatók igényeihez igazítsa.⁶⁸⁸ A szakmai munkán túlmutató „harc feladatokat” a tanszékek jó része a tanulmányi osztályokra, a DISZ-re és a pártszervezetekre hagyta.⁶⁸⁹

⁶⁷⁹ Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának állásfoglalása egyetemünk reformjának továbbfejlesztéséről. Budapest, 1949. szeptember 29. In: DMOT I. 443–450.

⁶⁸⁰ MNL OL M-KS 276–89/305. Jelentés az egyetemi reformról. H. n., d. n.

⁶⁸¹ MNL OL M-KS 276–89/332. Jelentés az Egri Pedagógiai Főiskola Pártszervezetének december havi munkájáról. Eger, 1950. december 30.

⁶⁸² MNL OL M-KS 276–89/312. Jelentés a szegedi írásbeli kollokviumokról. Budapest, 1951. január 12.

⁶⁸³ PTE EL VIII.202.b. 81–1951/52. Az ELTE folyamatos tanulás kérdéseit tárgyaló, 1951. november 3-i ankétja eredményeinek elvi összefoglalása. H. n., d. n.

⁶⁸⁴ PTE EL VIII.202.b. 81–1951/52. P. D. Krajevcszkij A diákok önálló tanulmányi munkájának ellenőrzéséről és ösztönzéséről című előadása az ELTE folyamatos tanulás kérdéseit tárgyaló, 1951. november 3-i ankétján. Budapest, 1951. október 30.

⁶⁸⁵ PTE EL VIII.202.b. 81–1951/52. Kárteszi Ferenc Egyetemünk és főiskolánk tapasztalatai és javaslatai a folyamatos tanulás kérdésében című előadása az ELTE folyamatos tanulás kérdéseit tárgyaló, 1951. november 3-i ankétján. Budapest, H. n., d. n.

⁶⁸⁶ Az Agrártudományi Egyetem párttitkára 1951-ben például arra hívta fel az oktatók figyelmét, hogy azok, akik hasznos módszertani-didaktikai újításokat vezetnek be, „*azok munkáját Pártunk ugyanolyan újításnak veszi, mint az ipari természetűeket.*” HUNG Magyar Agrártudományi Egyetem Tanácsának 1951. március 9-i, 5. rendes ülése, 1. pont: Szervezeti Szabályzat tervezetének tárgyalása.

⁶⁸⁷ MNL OL M-KS 276–89/328. Az 1951/52-es tanév tanulmányi és politikai munkájának értékelése az egyetemi és főiskolai pártszervezetek jelentései alapján. Budapest, d. n.

⁶⁸⁸ PTE EL VIII.205.b. 855-0622/1952. Tájékoztató a tudományegyetemek és főiskolák 1951/52. II. félévi tanulmányi és fegyelmi helyzetéről. Budapest, 1952. április 16.; MNL OL M-KS 276–54/190. Az MDP KV Titkársága 1952. április 23-i ülése, 2. pont: Felsőoktatásunk helyzete és irányítása.

⁶⁸⁹ MNL OL M-KS 276–86/87. Az MDP KV APB 1951. november 26-i ülése, 4. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók lemorzsolódásáról.

Az oktatásirányításnak azonban nemcsak az oktatás, hanem a tanulás helyes módszereiről is határozott elképzelése volt. A szocialista tanulásszervezés alapfogalmait az *egyéni*, illetve a *rendszeres/folyamatos* tanulás jelentették. Az *egyéni* jelző elsősorban a saját tanulmányok iránti felelősséget volt hivatott hangsúlyozni, annak érdekében, hogy háttérbe szorítsa azt a gyakorlatot, hogy a hallgatók egy része kizárólag a kötelező tanulókörökön készült fel vizsgáira. A korábban alkalmi jelleggel működő tanulókörök a MEFESZ által indított *Tanulj Többet Mozgalom* keretében váltak országossá 1948-tól. A tanulókör az eredeti elképzelések szerint egyfajta vitakörként, a tananyagon túlmutató szakmai érdeklődés kielégítését, illetve az „új egyetemhez” illő tanulási és munkamorál elterjesztését szolgálta volna, praktikusán inkább vizsgafelkészítő, felzárkóztató szerepe volt, de politikai agitációs helyszínként is funkcionált.⁶⁹⁰ 1949-től a VKM a résztvevő kötelezővé tette, ez azonban komoly túlterhelést eredményezve csak növelte az egyes szakokon nem ritkán heti 35–40-es óraszámot, így 1950-től csak az elsőéveseket és a gyengébben teljesítőket kötelezték a részvételre.⁶⁹¹ Ezt követően is a felzárkóztatást szolgálták: a hallgatók a tanulókör-vezető (valamelyik felsőbb éves társuk) irányításával az előadások anyagát ismételték át, illetve feldolgozták a kötelező olvasmányokat.⁶⁹²

Az *egyéni* jelző tehát elsősorban arra utalt, hogy a hallgatóknak a tanulás különféle közös alkalmain túl is tanulniuk kell. A szocialista értelemben vett tanulás ugyanis alapvetően közösségi jellegű volt. Ezt mutatta a tanulmányi csoportok kialakítása, melyet az 1951-ben kiadott tanulmányi szabályzat rendelt el.⁶⁹³ E csoportok tulajdonképpen egy szak azonos évfolyamán tanuló, 15–30 hallgatóból kialakított „brigádok” voltak, melyek létrehozása a makarenkói pedagógia, valamint a munkahelyi kollektívák munkafegyelmére vonatkozó párt-iniciatívák egyetemi-főiskolai környezetre való adaptálását jelentette. Az ideális elképzelés szerint „vegyes”, tehát a tanulmányi teljesítmény és a politikai megbízhatóság szempontjából „kiváló” és „gyenge” hallgatókat egyaránt magába foglaló csoportoknak olyan kommunista értelemben vett közösségként kellett funkcionálniuk, melyek tagjai egy közös cél elérése – perspektivikus értelemben a szocializmus új értelmiségévé válás, konkrétabban egy tanulmányi verseny vagy a félévi vizsgák eredményes letétele – érdekében munkálkodnak. A feladatok végrehajtása során azonban a csoport tagjai

⁶⁹⁰ KALMÁR – LADÁNYI 1988. 2–7.; MICHELLER 1992. 28. Továbbá: HERMAN József: Tanulókörökkel építsük az új egyetemet! *Fiatal Magyarország*, 1948. augusztus 28. 7.; A nép egyetemének haladó, harcoss értelmiséget kell nevelnie! *Fiatal Magyarország*, 1948. október 20. 1–2.

⁶⁹¹ MNL OL M-KS 276–54/78. Az MDP KV Titkársága 1949. december 21-i ülése, 3. pont: Jelentés az egyetemek és a főiskolák helyzetéről, javaslatok a lemorzsolódás leküzdésére.

⁶⁹² Vö. BÁRSONY 2014. 195.

⁶⁹³ TFVSZ 1951. 11. §.

nemcsak saját, egyéni munkájukért voltak felelősek, hanem a közösség teljesítményéért is, s fordítva: a közösségnek is felelősséget kellett vállalnia tagjai munkájáért, vagyis szükség esetén megfelelő eszközökkel – rábeszéléssel, bírálattal, tanulmányi segítséggel stb. – kellett elérnie, hogy a lemaradó ne akadályozza a közösség céljainak elérését.⁶⁹⁴ E makarencói kiscsoportok létrehozásának célja volt az is, hogy az egyetem/főiskola esetlegesen szerveződő hallgatóságát olyan kislétszámú, szervezett közösségekre bontsa, amelyeken keresztül a tanulmányi, erkölcsi, ideológiai követelményeket minden egyes hallgatóhoz közvetlenül el lehet juttatni, valamennyiük teljesítménye láthatóvá, megfigyelhetővé válik, s az erről szerzett információk is – vonatkozzanak a tanulmányi lemaradásra vagy ellenséges beállítottságra – eljutnak az illetékesekhez. A tanulmányi csoport tehát elvben egy virtuális, fegyelmező tér funkcióját töltötte be: tagjai a tanulmányi osztályok, a tanszékek, a párt- és DISZ-szervezetek munkáját kiegészítve egymás „társadalmi ellenőrzését” látták el.⁶⁹⁵

A csoport vezetőjének egy jó tanulmányi eredménnyel bíró, lehetőleg mozgalmi szempontból is aktív hallgatónak kellett lennie, akinek megbízását a pártszervezetnek is jóvá kellett hagynia. Nyilvántartotta a hiányzásokat, kapcsolatot tartott a DISZ-szel és a tanulmányi osztállyal, de gyakran a fegyelmi tárgyalásokon is megjelent, ha a csoport egyik tagját eljárás alá vonták. 1952-től a tanulmányi csoportok rendszerint valamelyik fiatal oktató személyében osztályfőnököt is kaptak, akinek szinte napi rendszerességgel kellett ellenőrizni az előmenetelt és a hiányzásokat, irányítani a helyes tanulási módszerekkel és aktuális politikai kérdésekkel kapcsolatos csoportgyűléseket, szerveznie a felkészülést, magyarázni a tananyagot, látogatni a vizsgákat stb.⁶⁹⁶ A propaganda-beszámolókból olvasható leírásokkal⁶⁹⁷ szemben azonban a csoportok működése meglehetősen alkalmoszerű volt és intézményenként eltérő gyakorlatokat jelentett, a csoportvezetők tevékenysége a hiányzások adminisztrálására, a jegyzetek kiosztására szűkölt, az osztályfőnöki megbízást pedig az oktatók általában tehernek érezték.⁶⁹⁸

A *rendszeres* vagy *folyamatos* tanulás propagandája azt célozta, hogy a hallgató ne csak a vizsgaidőszakban (vagy az azt megelőző néhány hétben) ún. „kampány-” vagy

⁶⁹⁴ MAKARENKO 1949d. 116–117., 125–126.; ÁGOSTON 1952b. 128–129.; SISKIN 1955. 159. Lásd továbbá: A Földművelésügyi Minisztérium Szakoktatási Főosztály „Bizalmas” jelű tervzete a tanulmányi csoportok megszilárdításáról. Budapest, 1951. október 12. In: CSEREY 2002. 175–176.

⁶⁹⁵ Vö. FOUCAULT 1990. 193–203.

⁶⁹⁶ Vö. BÁRSONY 2014. 209.

⁶⁹⁷ Lásd például: TIHANYI 1953.

⁶⁹⁸ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. augusztus 16-i ülése, 1. pont: Tanulmányi csoportok továbbfejlesztése az egyetemeken és főiskolákon; MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. december 31-i ülése, 3. pont: Tanszékek, tanulócsoporthoz, osztályfőnöki rendszer.

„rohamtanulással” készüljön fel a vizsgáira, hanem egész évben tanuljon.⁶⁹⁹ Ez azonban több volt, mint tanulásmódszertani ajánlás: a szabályzatok a hallgatók és a tanszékek kötelezettségeit úgy állapították meg, hogy a szorgalmi időszakban a diákok idejének lehető legnagyobb részét lefedjék kötelező vagy erősen ajánlott foglalkozásokkal; a félév közbeni vizsgákkal, tanulmányi versenyekkel pedig igyekeztek rávenni őket arra, hogy a fennmaradó időben is folyamatosan tanuljanak.⁷⁰⁰ Ezt szolgálta a vizsgarendszer átalakítása is: ekkortól valamennyi kötelező tárgy hallgatását vizsga követte. A beszámoltatás alkalmi a tanévet a félévi vizsgáktól kezdve az évközi kisvizsgákon, villámzárthelyiken, házi feladatokon, beadandókon keresztül a tanórai feleltetésig bontották egyre kisebb és kisebb, ellenőrizhető időegységekre, annak érdekében, hogy az illetékesek még a félévi vizsgák előtt információt szerezzenek a hallgatók előrehaladásáról. Az órákon való „tényleges szellemi részvételt” a jegyzetelés előírása és időnkénti ellenőrzése volt hivatott biztosítani.⁷⁰¹ A képzés belátható részegységeig való felbontása a foucault-i fegyelmező idő funkcióit töltötte be: a rendelkezésre álló időkeret lehető leghatékonyabb – korabeli megfogalmazásban: „tervszerű” – kihasználását szolgálta.⁷⁰²

Mivel a kötött tantervek kizárták a fakultatívítást, a rendszeres ellenőrzéseken keresztül minden hallgató tanulmányi teljesítménye azonos kritériumok szerint vált mérhetővé és összehasonlíthatóvá, az előrehaladás (a következő tanévre való beiratkozás) pedig csak ezeken az egymásra épülő, hierarchizált fázisokon keresztül vált lehetségessé.⁷⁰³ Ebbe az időkeretbe a tanulmányaikat még a Horthy-korszak képzési rendje szerint megkezdőket is belekényszerítették. A VKM már 1949–50-ben számos adminisztratív intézkedést hozott, hogy azt a gyakorlatot megszüntesse, hogy a hallgatók kérelmek benyújtásával öszre vagy későbbi félévekre halasztják vizsgáik letételét, szeptemberben pedig a felkészülésre hivatkozva alig járnak be órákra; ugyanakkor bukás esetén tovább folytatják tanulmányaikat, majd a sikeres vizsgát követően félévbeszámítási kérelmekkel ismertetik el a szabálytalanul lehallgatott féléveket. Ez a kérelmekre épülő, rendkívül egyéni tanulmányi utakat és gyakran az oklevél megszerzésének kitolódását eredményező gyakorlat az oktatásirányítás számára nem volt kellőképpen „tervszerű”, így a VKM – a

⁶⁹⁹ Ennek egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása volt a – már említett – „*Tanuld meg még ma, amit ma előadtak!*”-jelmondat.

⁷⁰⁰ Vö. LUKÁCS György: Az új egyetem munkaerőlcseréről. *Fiatal Magyarország*, 1948. október 20. 5.

⁷⁰¹ MNL OL M-KS 276–89/312. A Budapesti Műszaki Egyetemen f. évi október 24-én a folyamatos tanulás biztosítása tárgyában tartandó ankét bevezető előadásának vázlata. Budapest, 1951. október 17.; MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400–57–27/1950. A tanszékek munkájának megszervezése. Budapest, 1950. szeptember 5.

⁷⁰² FOUCAULT 1990. 203–219.; vö. NÉMETH 2014. 48–53.

⁷⁰³ Vö. FOUCAULT 1990. 214–215.

felkészülésre meglehetősen kevés időt hagyva – 1950 júliusában elrendelte, hogy az 1950/51. tanévre csak iratkozhat be, akinek az alsóbb évfolyamokról semmilyen elmaradása nincs. Azok a hallgatók, akiknek elmaradt vizsgájuk volt, szeptember végéig kaptak lehetőséget, hogy letegyék azokat, ellenkező esetben csak az utolsó, minden vizsgát tekintve sikeresen befejezett évet követő évfolyamra iratkozhattak be.⁷⁰⁴

A gyengébben teljesítők mellé a TO tanulópart jelölt ki, valamint tanulókörök, konzultációk, ismétlő órák látogatására kötelezte őket. A tanulókörök felzárkóztató funkciója ismert volt, de bevezetésekor az oktatók jó része meglehetősen értetlenül állt a konzultációk szerepe előtt. Az ELTE BTK 1951-es nevelési konferenciáján adott ajánlás azonban nemcsak e foglalkozás mibenlétéről igazított el, de tanúskodik a tanítási-tanulási folyamat mechanikusan tervezhető, szabályozható jellegéről alkotott elképzelésekről is:

„[T]ervszerűsíteni és súlypontosítani kell a konzultációkat. Ilyen súlypont pl. a jegyzetelés ellenőrzése. Ellenőrizni kell, hogy a hallgató az előadásoknak legalább a gondolatmenetét jegyzi-e, de ennél még sokkal lényegesebb az, amit a történelmi tanszék tanszemélyzete vezetett be, hogy t.i. a hallgatók által olvasmányaikról készített jegyzeteket beszél meg. Ehhez azonban elengedhetetlen előfeltétel a hallgató munkájának bizonyos fokú tervszerűsítése is, hogy olvasásában a hallgató követni is tudja olvasmányai tematikáját. A jegyzetelés ilyen módon való figyelemmel kísérése feltétlenül a legnagyobb fokú serkentő hatást gyakorolja a hallgató egyéni munkájára és általában munkájának folyamatosságára.”⁷⁰⁵

A félév legfelfokozottabb része a vizsgaidőszak volt, ilyenkor a tanulás anyagi-technikai körülményeinek biztosítására is komolyabb figyelem irányult. A DISZ feladata volt ellenőrizni a diákszállókon az étkeztetést, a fűtést és a világítást, s a felmerülő problémákat azonnal jelentenie kellett, nehogy e körülmények elvonják a hallgatók figyelmét a tanulásról.⁷⁰⁶ Az ideig-óráig tartó, fokozott figyelem persze önmagában nem tudta megoldani, hogy a felsőoktatási intézményekben és diákszállókon a helyhiány és a túlszűfoeltság miatt alig lehetett tanulószobákat kialakítani, de a gyakran tíznél is több hallgatót befogadó (s ennyi személy elhelyezésére alkalmatlan) kollégiumi szobák, az olykor alapvető felszerelési tárgyak (ágyak, asztalok, lámpák, szekrények, függönyök) hiánya, valamint a villannyal és a fűtéssel való takarékoskodás sem teremtettek optimális

⁷⁰⁴ MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400–65–81/1950. Utóvizsgák (pótvizsgák) határidejének megállapítása és elmaradt vizsgák (kollokvium, szigorlatok) felszámolása. Budapest, 1950. július 24.

⁷⁰⁵ HUNG ELTE BTK 1951. április 6-i nevelési értekezlete.

⁷⁰⁶ MNL OL M-KS 276–89/312. DISZ KV Egyetemi és Főiskolai Osztálya javaslatai a félévi vizsgákkal kapcsolatos feladatokról. Budapest, 1951. november 30.

tanulási körülményeket. Ezt az a propaganda sem tudta ellensúlyozni, hogy „*a diákszállóban lakni megtiszteltetés*”.⁷⁰⁷

A vizsgák közeledtével a propaganda is magasabb fokozatra kapcsol, a jó vizsgaeredmények elérését a szocializmus felépítése, a béke megvédése vagy valamely aktuális pártiniciatíva teljesítése érdekében kifejtett „harc feladatként” propagálta. Az Egri Pedagógiai Főiskola oktatói 1950 decemberében például azt a feladatot kapták, hogy magyarázzák meg a hallgatóknak, hogy a vizsgákon „*a végzett munkáról kell beszámolniok, a munkáról való beszámoló pedig a szocialista társadalomban dicsőség*” (a helyi DISZ ehhez azt a gyakorlatiasabb érvet is hozzátette, hogy a vizsgaeredményektől függnék az ösztöndíjak is).⁷⁰⁸ A propaganda egyik iránya az volt, hogy a hallgatók ne féljenek a vizsgáktól, ennek érdekében az oktatók számára is előírták, hogy a feleletek alkalmával „megfelelő légkört” alakítsanak ki, olyat, amiben a hallgatók érzik a vizsga súlyát, de nem ijednek meg tőle.⁷⁰⁹ A Közgazdaságtudományi Egyetem tanulmányi osztályának vezetője a következőképp igazította el 1949 decemberében az intézmény oktatóit:

„Egyetemünk szeretné, ha a vizsgák mint tavaly, az idén is új, szocialista szellemben folynának. Ennek megvalósításához kérjük Professor, Előadó urat, hogy vizsgáin igyekezzék olyan jóakaratu, baráti hangulatot teremteni, amelyben átérzik a diákok, hogy professor és diák mint munkatársak állnak egymással szemben, s egy feladatért küzdenek, hogy minél több, és minél jobb szakkádert adjunk a szocializmust építő népi demokráciának. [sic!]”⁷¹⁰

E szellemben feddték meg a pécsi orvosprofesszort, Szentágothai Jánost is, hogy „vizsgapánikot” kelt, ha azt mondja, hogy nála „*komoly feltételekhez van kötve*” a vizsga.⁷¹¹

⁷⁰⁷ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1951. február 1-i ülése, 4. pont: A diákszallók helyzete. A kollégiumok korabeli állapotára vonatkozóan lásd továbbá: MNL OL M-KS 276–79/305. Az MDP KV APO Köznevelési Alosztályának jelentése az egyetemi és főiskolai reform beindításáról. H. n., d. n.; MNL OL XIX-I-6-c. FM KOLL 1953. május 23-i ülése; valamint az MNL OL M-KS 276–89/327. sz. alatti beszámolókat. — A debreceni orvostudományi egyetem tanácsában a kollégiumban uralkodó állapotokkal kapcsolatban 1952-ben olyan vélemény is elhangzott, hogy a diákszallót diákotthonnak nevezni az otthon szó megcsúfolását jelenti. (KAPUSZ – PETROVICS 2011. 431.) Az OM egy 1953 nyári jelentése is elismerte, hogy „normális körülményeket” a rendelkezésre álló férőhelyekkel csak a bentlakók 60%-ának tudnának biztosítani. MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. július 15-i ülése, 1. pont: A diákotthonokban folyó tanulmányi és nevelő munka, a rendtartás értékelése.

⁷⁰⁸ MNL OL M-KS 276–89/332. Jelentés az Egri Pedagógiai Főiskola Pártszervezetének december havi munkájáról. Eger, 1950. december 30.

⁷⁰⁹ MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400–65–98/1950. Tanévvégi vizsgák előkészítése és lebonyolítása. Budapest, 1950. szeptember 1.

⁷¹⁰ Körlevél a vizsgáztató oktatók számára. Budapest, 1949. december 16. Idézi: ZSIDI 1998. 100.

⁷¹¹ MNL OL M-KS 276–89/316. Békés György feljegyzése. Budapest, 1951. május 15.

Faliújságok, villámok,⁷¹² röplapok, karikatúrák⁷¹³ és vizsgahíradók buzdították a hallgatókat a konzultációkon való részvételre, a vizsgán való megjelenésre, ismertették a jó tanulók módszereit. A versenytáblák név szerint dicsérték a kiváló eredményeket elérőket és csúfolták a lemaradókat: „*Hatalmas sikere volt Benedek Pálnak az orosz vizsgán. (...) Erre való tekintettel a vizsgáztató óhajára meg kell ismételnie azt.*” – gúnyolódott a budapesti jogi kar vizsgahíradója 1952 januárjában.⁷¹⁴ A folyosókon buzdító jelmondatok jelentek meg, de a DISZ a termeket is feldíszítette, hogy a hallgatók érezzék a vizsgák különleges, ünnepi jelentőségét.⁷¹⁵ A változatos eszközöknek minden bizonnyal szokatlan színfoltjai lehettek a DISZ lemaradó tanulókat kipellengérező csasztuskái is.⁷¹⁶ Azokat a hallgatókat, akiknél fennállt a veszélye, hogy nem jelennek meg a vizsgán, DISZ-repülőbrigádok vagy a TO előadói keresték fel. Egy 1951. februári jelentés szerint a Műszaki Egyetemen az is többször előfordult, hogy a már zajló vizsgák közepette jelentek meg egy-egy olyan hallgatóval, aki eredetileg be sem akart jönni.⁷¹⁷ Bár volt olyan DISZ-csoport, amelyik felismerte, hogy a vizsgára kényszerítés tulajdonképpen ugyanúgy bukáshoz és a csoportátlagok csökkenéséhez vezet, mint a távolmaradás, mindössze a korszakra oly jellemző következtetést vonták le: e jelenség ellen harcolni kell.⁷¹⁸

A rendszeres tanulás különféle kötelező és erősen ajánlott formái mellett az *egyéni* meglehetősen háttérbe szorult. Az egyén számára hatékony tanulási módszerek megválogatására alig nyílt lehetőség, mivel a tanulás „minőségének” egyik legfőbb mércéje – képességtől és tehetségtől függetlenül – az arra fordított idő mennyisége lett. A tanulmányi munka egyedi megszervezésére azonban ténylegesen is alig maradt idő. A saját tanulmányok iránti felelősség nem jelentett önállóságot: az egyéni tanulásra fordított időt házi feladatoknak kellett kitöltenie.⁷¹⁹ Az idő egyéni beosztását a diákszallókon a

⁷¹² Ezek a gyorsan változó tartalmú, dicsőség-, illetve szégyentáblák elnevezésüket onnan kapták, hogy felső részükön az áramütés veszélyére figyelmeztető piktogramhoz hasonló villám-ábrázolás kapott helyet. VINCE 2015–2016/III. 137–138.

⁷¹³ Lásd például: Akinek nem inge, ne vegye magára. Körkép a munkafegyelemről. *Szabad Ifjúság*, 1950. március 24. 4.

⁷¹⁴ Vizsgáznak a „vizsgahíradók”. *Szabad Ifjúság*, 1952. január 31. 3. A vizsgaidőszakban zajló propagandatevékenységről lásd továbbá: MNL OL M-KS 276–89/312.

⁷¹⁵ MNL OL M-KS 276–89/312. DISZ KV Egyetemi és Főiskolai Osztálya javaslatai a félévi vizsgákkal kapcsolatos feladatokról. Budapest, 1951. november 30.

⁷¹⁶ MNL OL M-KS 276–89/333. Jelentés a Disz munkájáról. Budapest, 1951. március 15. — Továbbá lásd a *Műszaki Egyetem* című lap *Egyetemi rigmuskák* elnevezésű rovatát.

⁷¹⁷ MNL OL M-KS 276–89/312. Az MDP XI. Kerületi Szervezete Műszaki Egyetem Üzemi Szervezetének jelentése az 50/51-es tanév I. félévének vizsgáiról. Budapest, 1951. február 2.

⁷¹⁸ MNL OL M-KS 276–89/332. Jelentés az egyetemi pártbizottságnak a PTE OK III. évfolyamának munkájáról. Pécs, 1951. április 15.

⁷¹⁹ PTE EL VIII.202.b. 81–1951/52. Kárteszi Ferenc Egyetemeink és főiskoláink tapasztalatai és javaslatai a folyamatos tanulás kérdésében című előadása az ELTE folyamatos tanulás kérdéseit tárgyaló, 1951. november 3-i ankétján. Budapest, H. n., d. n. Vö. NÉMETH 2014. 128.

takarékossági okokból bevezetett villanyoltás is korlátozta, de a hallgató egyedül arról sem dönthetett, mikor szeretne egy tárgyból vizsgázni: vizsgaterve ugyanis a tanulmányi csoportnak volt, az összes tagnak egy tárgyból csak azonos időben lehetett vizsgáznia.

A szabadidőt a tanórák és a kiegészítő foglalkozások, konzultációk, csoportgyűlések, politikai körök, DISZ-rendezvények stb. csökkentették minimálisra, melyek szervezésének és elrendezésének célja egyébként is a hallgatók idejének közösségi keretekben történő, lehetőleg maximális lefedése és kihasználása volt.⁷²⁰ A központi jelentések rendszeresen bírálták azokat az órarendeket, amelyekben lyukasóra is volt, mondván a hallgatók ilyenkor csak „csellengenek”,⁷²¹ a budapesti jogi kar DISZ-bizottsága pedig 1950-ben arra figyelmeztetett, hogy az elsősök között „veszélye fenyeget a lazaságnak”, mivel nincs szombaton semmilyen elfoglaltságuk, így azt a hallgatók nagy része ezt a napot „vikkendnek tekinti és nem használja fel a tanulás céljaira.”⁷²²

Az időhiány fokozottan jelentkezett a mozgalmi munkában is aktív hallgatóknál. Nekik ugyanis lemaradó társaikat is agitálniuk kellett, egy vizsgáról hiányzó hallgatótárs felkutatása és meggyőzése pedig a saját felkészüléstől vette el az időt. Többségük úgy kezelte ezt a helyzetet, hogy a vizsgaidőszak kezdetén a párt- és DISZ-megbízásokat hátrahagyva egyszerűen elment tanulni,⁷²³ de egy politikailag öntudatos hallgató ilyenkor valódi döntési helyzet elé került: a funkcionáriusi posztokra ugyanis az aktív társadalmi munka mellett akkor pályázhattak, ha tanulmányi eredményeik is jók voltak. Ellenkező esetben pedig azzal a váddal találhatták szembe magukat, hogy gyenge teljesítményükkel a DISZ-t vagy a pártot járatják le. Számukra csekély gyakorlati értékkel bírt az a Révai-féle útmutatás, amely a tanulmányok és a mozgalmi munka időbeli összeegyeztethetőségének problémájára vonatkozóan a következőképpen igazította el az egyetemi hallgatókat:

„Az ideálunk az a szakember, aki egyben állampolgár. Felvetődik ezzel szemben az, hogy igen ám, de a napnak csak 24 órája van és ha azt a nyolc órát, amelyet alvásra szükséges lenne fordítanunk levonjuk, akkor a megmaradó időt hogyan osszuk meg a mozgalmi munka és a tanulmányok között? Én elismerem a kérdés jogosultságát. (...)

⁷²⁰ A Műszaki Egyetemen a rendszeres tanulással kapcsolatban tartott 1951. októberi ankéton Rázsó Imre műszaki egyetemi tanár például a hallgatók heti 70 órás munkarendjének kialakítását javasolta. MNL OL M-KS 276–89/312. A Budapesti Műszaki Egyetemen f. évi október 24-én a folyamatos tanulás biztosítása tárgyában tartandó ankét bevezető előadásának vázlata. Budapest, 1951. október 17. Vö. SZABÓ 1988.

⁷²¹ MNL OL M-KS 276–89/305. Jelentés az egyetemi reformról. H. n., d. n.

⁷²² MNL OL M-KS 276–89/305. Állam és Jogtudományi Kar DISZ Bizottságának jelentése. H. n., d. n.

⁷²³ MNL OL M-KS 276–89/312. A félévi vizsgák értékelése egyetemi pártszervezeteink jelentései alapján. H. n., [1951]. Vö. MNL OL M-KS 276–54/196. Az MDP KV Titkársága 1952. június 4-i ülése, 1/a. pont: Az MDP KV APB javaslata egységes egyetemi és főiskolai pártszervezetek létrehozására.

[I]tt ebben a kérdésben valóban van egy dilemma, egy bizonyos vagy-vagy. Mi a megoldása ennek a dilemmának? Meg kell hosszabbítani a napot 24 órán túl.”⁷²⁴

A DISZ- és pártfunkcionáriusoknak ennél praktikusabban nagyobb segítséget jelentett, ha az oktatók – olykor kifejezett külső presszió hatására – a vizsgán felmutatott teljesítményük értékelésébe aktív társadalmi munkájukat is beleszámították, és hiányos felkészültségük ellenére is „átpréselték” őket.⁷²⁵

A különféle kötelező vagy erősen ajánlott kiegészítő foglalkozásokon való részvétel tehát meglehetősen csökkentette a tanulásra fordítható idő mennyiségét, s nem volt ritka, hogy a fegyelmi tárgyalásokon a hiányzások vagy az órai jegyzetelés elmaradásakor a hallgatók arra hivatkoztak, hogy másik órára vagy vizsgára készültek. Ez persze, adott esetben, megfelelő kifogásnak is tűnhetett annak érdekében, hogy a hallgató elhárítsa a hanyagság vagy lustaság vádját, ám az a panasz, hogy a különféle órák és az egyéb elfoglaltságok szétforgácsolják a hallgatók idejét, más forrásokban is gyakran felbukkant. A rendszeres tanulás módszereire vonatkozó kritikák függetlenek voltak a politikai öntudattól, 1951-ben egy funkcionárius posztot is betöltő hallgató éppen ideológiai-politikai érvekkel próbált meg rávilágítani a tanulásszervezés okozta túlterhelésre:

„Sokszor úgy érzem magam, mint aki bilincsbe van verve, és nem tud mozdulni. Ilyenkor irigylem a szovjet diákokat, akik délután a könyvtárakba mennek tanulni. Ilyen nálunk elképzelhetetlen. Már harmadévesek vagyunk és ehhez képest nem vagyunk elég önállóak, nincs áttekintésünk a tárgyakról. Ilyen időfelaprózás mellett hogyan olvassuk el az új tankönyveket, hogyan legyen az ember munkája alkotó jellegű. Még akiben vannak is ilyen hajlamok, azt is elfojtja a túlterhelés, az időtlenség.”⁷²⁶

A hasonló tartalmú, bár nagymértékben általánosító oktatói megnyilatkozások azonban nemcsak az önképzés iránti hajlandóság hiányáról, hanem a hallgatók önállótlanágáról szóltak, mondván csak memorizálnak, frázisokat szajkóznak, de nem értelmezik az anyagot és a fáradtságot sem veszik, hogy megkérdézzék, ha valamit nem értenek, a tankönyvet pedig nem szeretik, mert nincs bennük kiemelve a lényeg: „*Igényeik igen alacsonyak.*”

⁷²⁴ Révai József beszéde a MEFESZ I. Tanulmányi Konferenciáján. *Fiatal Magyarország*, 1948. október 20. 2.

⁷²⁵ MNL OL M-KS 276–89/312. Orbán László feljegyzése. Budapest, 1950. november 25. — Azt, hogy a hallgatók körében is meglehetősen elterjedt volt a vélemény, hogy a vizsgajegybe olykor a DISZ- vagy pártfunkció is beleszámít, jól mutatja, hogy 1951-ben ezt néhányan megpróbálták aprópénzre váltani, amikor a városi pártbizottság nevében betelefonáltak a debreceni orvoskarra és a budapesti jogi karra, hogy egy-egy hallgatót mint aktív munkát végző párttagot engedjenek át a vizsgán. Róluk utóbb kiderült, hogy nem is voltak tagjai az MDP-nek. MNL OL M-KS 276–89/312. Az 1950/51. tanév I. félévi vizsgáinak kiértékelése. H. n., d. n.

⁷²⁶ Idézi: MNL OL M-KS 276–89/312. A félévi vizsgák értékelése egyetemi pártszervezeteink jelentései alapján. H. n., [1951].

Általában szilárd, nem vitatható és nem vitatott, könnyen bevágható ismeretanyagot kívánnak, zömük a tudományos problematikától, s általában minden gondolkodásbeli erőfeszítéstől idegenkedik.” – jellemezte Bárczi Géza az ELTE BTK magyarszakos hallgatóit 1952-ben.⁷²⁷ Ezen oktatói megnyilatkozásokat a diákok tudásszintjét illető korabeli véleményekre vonatkozó – korábban említett – megkötésekkel érdemes kezelni, új elemet jelentett azonban, hogy e kritikák a hallgatók önállóságának hiányát már nem (csak) a gyenge előképzettségre, hanem az ezek kezelése érdekében bevezetett oktatási módszerekre vezették vissza:

„Az egyetemi tanulmányok nivóját, de főleg a tanítás nivóját oda »egyszerűsítettük«, hogy a hallgatóságtól lehetőleg egyszerűen megírt vagy elmondott anyag egyszerű recitálását követeljük meg. A hallgatóság munka akarata ennél fogva megcsökkent és félős, hogy célkitűzésünk ellentétéhez jutottunk el. (...) Az önálló, kitartó, többre törekvő akár éjtszakázó egyéni munka meglehetősen hiányzik a hallgatóságból, eltűnnek az óvatosságot és a dédelgetést.”⁷²⁸

Vas Károly, a Pécsi Pedagógiai Főiskola oktatója pedig egy 1953. februári tanácsülésen a hallgatók helyesírási hiányosságait a felsőoktatáson is túlmutató társadalmi-művelődési kontextusba helyezte:

„Nagyon jól tudja [ti. Vas Károly], hogy a helyesírási hibák azon orgiájának, amely minden felől (hivatalos iratokban, hirdetésekben és iskolai dolgozatokban) jelentkezik, társadalmi okai is vannak, az ti., hogy éppen a demokrácia sokkal több ember számára teszi lehetővé és szükségessé gondolatainak írásban való kifejezését, mint amennyinek az ehhez szükséges képzést is megadhatta volna e rövid idő alatt.”⁷²⁹

Az 1949/50-től kiépülő szocialista oktatásszervezés tehát jelentősen megváltoztatta a felsőfokú tanulmányok folytatásának napi gyakorlatát. A felsőbb évesek jó része, akik a korábbiakban hozzászoktak a vizsgák elhalasztásának, órák későbbi beszámításának rendszeréhez, az új követelményekhez nehezebben alkalmazkodtak, mint az ekkortól bekerülő elsősök, akik számára a középiskolából már ismert számonkérési módszerek vélhetően kisebb meglepetést okoztak. Az oktatási folyamat túlszabályozottságával, a rendkívüli mennyiségű tananyaggal és vizsgaalkalommal szembeni fellépésre a hallgatóknak akkor volt esélyük, ha csoportosan cselekedtek: például közösen tagadták

⁷²⁷ HUNG ELTE BTK Tanácsának 1952. december 23-i ülése, 1. pont: Jelentés az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás helyzetéről. További példákra lásd: HUNG POTE Tanácsának 1951. január 5-i, IV. rendes ülése, 8. pont: A felsőoktatási reform; MNL OL M-KS 276–89/312. A félévi vizsgák értékelése egyetemi pártszervezeteink jelentései alapján. [Budapest], d. n.

⁷²⁸ HUNG POTE Tanácsának 1951. január 5-i, IV. rendes ülése, 8. pont: A felsőoktatási reform.

⁷²⁹ PTE EL VIII.205.a. A Pécsi Pedagógiai Főiskola 1953. február 4-i tanácsulése; vö. GYARMATI 2011. 284–285. — Jellemzőnek tekinthető, hogy egy tanártársa a problémára a „feliratbűnözés” visszaszorításával válaszolt, azaz felszólított a falíújságok és dekorációk fokozottabb ellenőrzésére.

meg egy beadandó elkészítését.⁷³⁰ A szegedi harmadéves matematika–fizika szakosok 1953-ban, miután hiába kérték hónapokon át egy váratlanul bejelentett vizsga elhalasztását, élükön a Rákosi-ösztöndíjas DISZ-képviselővel kijelentették, hogy „*Akkor pedig nem vizsgázunk!*”. A vizsgára kijelölt időpontban először a tanulmányi csoportvezető adta vissza a tételt, s a 27 fős csoportból mindössze hatan vizsgáztak le. A többiek csak az utóvizsga-időszakban mentek át, így, bár halasztási kérelmüket elutasították, mégis sikerült néhány napot nyerniük. A rendbontókra ezt követően több irányból is komoly nyomás nehezedett: a rektor az egyetem történetében „példátlanak” nevezte az eseményeket, az ügyet a DISZ, az egyetemi tanács és a pártbizottság is tárgyalta.⁷³¹ Az ilyen eseteket azért is tekintették veszélyesnek, mivel példát szolgáltathattak más hallgatóknak:

„A budapesti egyetem hallgatói pl. a pécsi, szegedi, debreceni egyetem hallgatóit a tanulmányi fegyelem, a vizsgák letétele ellen igyekeztek hangolni. A fentemlített vidéki egyetemek vezetői kijelentették: félnek attól, hogy valamilyen formában (pl. sportvonalon) kapcsolatba kerülnek a budapesti egyetem hallgatóival, mert több példa igazolta már, hogy hallgatóik egy része a találkozás után egy-egy tananyag vizsgáztatása, vagy a tanulási fegyelem ellen keltek ki. A budapesti hallgatók azzal uszítanak a vidéki hallgatók körében, hogy náluk azért sikerül engedményeket elérni, mert ők egészségesen kiállnak minden követelés mellett.”⁷³²

1949 és 1953 között az oktatásirányítás igyekezett egy – szinte az üzemi termeléshez hasonlóan – túlszabályozott és ellenőrzött oktatási és tanulási folyamatot kialakítani annak érdekében, hogy biztosítani tudja az ötéves terv teljesítéséhez szükségesnek vélt szakembermennyiség „kitermelését”. A központi elképzelések szerint a tanításnak-tanulásnak egyetlen „igaz”, átpolitizált és átideologizált útja létezett, mely azonban a korabeli jelentések szerint sem eredményezte a kívánt tanulmányi fegyelem kialakulását (sem a „fejekben”, sem a gyakorlatban⁷³³). A hit azonban, hogy a hallgatók tudásbeli hiányosságai az oktatás- és tanulásszervezés új módszereivel kezelhetők, elvi alapot adott a tanulmányi elégtelenség fegyelmi vétségként való kezeléséhez.

⁷³⁰ MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP Debreceni Egyetemi Szervezésének jelentése a Politikai Bizottság 1952. november 26-i határozatainak végrehajtásáról. Debrecen, 1953. június 17.

⁷³¹ MNL OL M-KS 276–89/332. Fodor Pál rektor levele a DISZ Szegedi Tudományegyetemi Központi Bizottságának. Szeged, 1954. január 21.; Az MDP Szeged Városi Pártbizottsága levele Mód Aladárnak. Szeged, 1954. február 10.

⁷³² MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP KV Adminisztratív Osztály Egészségügyi Alosztályának feljegyzése a budapesti orvos-egyetemen szerzett tapasztalatokról. Budapest, 1951. október 4.

⁷³³ „*A munkafegyelem inkább külső. A folyamatos tanulás általában csak névleges, vagy még az sem.*” – jellemezte az ELTE magyarszakos hallgatóit Bárczi Géza 1952-ben. HUNG ELTE BTK Tanácsának 1952. december 23-i ülése, 1. pont: Jelentés az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás helyzetéről.

IV.3. A szankcionálás érvrendszere

Ha egy felsőoktatási intézmény valamilyen tanulmányi vétség miatt fegyelmi eljárást indított, annak általában három – olykor egymással összefüggő, s együttesen jelentkező – oka lehetett: vagy maga akart megszabadulni egy-egy hallgatótól; az eljárással nyomást próbált gyakorolni egy gyengébben teljesítő vagy lustának vélt hallgatóra, hogy magatartását változtassa meg; vagy pedig példát kívánt statuálni.

Ha egy felsőoktatási intézmény úgy ítélte meg, hogy egy hallgató teljességgel alkalmatlan felsőfokú tanulmányok folytatására, eltanácsolhatta. Ha egy hallgató felsőfokú tanulmányait abba kívánta hagyni, s emellett felhozott érveit az egyetem-főiskola is nyomósnak találta, engedélyezhette távozását. Minden gyengének minősített hallgatót azonban nem bocsáthattak el, s a távozást sem engedélyezhették minden kérvényezőnek, ez ugyanis oly mértékű lemorzsolódást eredményezett volna, mely veszélyeztette a felsőoktatási terv teljesítését. Noha az eltanácsolás, a lemorzsolódás és a kizárás végső soron ugyanarra az eredményre vezetett, utóbbit, a „*nyíltan ellenséges elemek, notórius vizsgahalasztók, követelődzők*” eltávolítását a központi pártszervek és a minisztérium nem problematikusnak, hanem a „lemorzsolódás elleni harc” érdekében egyenesen hatásosnak és kívánatosnak tartotta.⁷³⁴ Így a felsőoktatási intézményeknek nemcsak kötelessége, de érdeke is volt, hogy egy-egy hallgatót fegyelmissel távolítsanak el. Egyrészt, mert így eleget tehettek azoknak a rendszeres felszólításoknak, hogy a tanulmányi fegyelmet nevelő célzatú kizárásokkal szilárdítsák meg,⁷³⁵ másrészt, mert a kizárás lehetőséget adott arra, hogy a – korabeli megfogalmazásban – „koloncként” számontartott hallgatóktól a központi bírálatok minimalizálásával szabaduljanak meg.

Abban ugyanis, hogy a még oly indokolt tanulmányi nehézségeket, anyagi okokat sem fogadták el automatikusan a távozási szándék vagy a hanyagság indokaként, szerepet játszott, hogy ez esetben olyan körülményekről volt szó, amelyeket elvben az intézménynek tudnia kellett kezelni, például konzultációval, tanulópár kijelölésével, vagy az ösztöndíj összegének megemelésével. Ez persze nem jelentette azt, hogy valóban képesek lettek volna megoldani minden problémát. Mivel azonban a „lemorzsolódás elleni harc” kötelességük volt, jelentéseikben a létszámcsökkenést és a romló tanulmányi átlagokat meg kellett magyarázniuk, kitérve arra, hogy a tanszékek és a TO mi mindent tettek meg annak

⁷³⁴ MNL OL M-KS 276–86/87. Az MDP KV APB 1951. november 26-i ülése, 4. pont: Jelentés az egyetemi és főiskolai hallgatók lemorzsolódásáról.

⁷³⁵ Lásd például: Gyorsított fegyelmi eljárások elrendelése az Egyetemen. Budapest, 1951. december 21. In: FÖLDVÁRINÉ – ZSIDI 1996. 94.; A tanulmányi fegyelem megszilárdítása. Budapest, 1952. január 5. In: CSEREY 2002. 182–183.

érdekében, hogy a távozókat – főként a „munkás- és parasztszármazásúakat”, illetve szakérettségiseket – maradásra bírják és a lemaradókat felzárkóztassák.⁷³⁶ A lemorzsolódók magas száma ugyanis a tanulmányi osztály „helytelen ösztöndíj-politikájára”, a tanszékek nem megfelelő oktatási módszereire, „maximalista” osztályzására, vagy egyáltalán arra utalhatott, hogy nem kísérik figyelemmel azokat a körülményeket, amelyek megnehezítik egy-egy hallgató számára az oklevél megszerzését.

Mivel e kérdések a tanszék vagy a tanulmányi osztály munkájára irányíthaták a figyelmet,⁷³⁷ nem meglepő, hogy a korabeli jelentések szerint a lemorzsolódnival kívánó „munkás- és parasztszármazású”, illetve szakérettségis hallgatókat a TO-k órákon át győzködték, szinte „körbeudvarolták”, hogy maradásra bírják őket, valamint, hogy sok oktató nem vállalta a felelősséget megbuktatásukért, s inkább átengedték őket.⁷³⁸ A felelősség hátrításának az Agitációs és Propaganda Bizottság szerint is szélsőséges példáját jelentette, hogy a miskolci egyetemen 1951-ben olyan nyilatkozatot írtak alá a távozni kívánó hallgatókkal, melyben tulajdonképpen „ellenségnek” nyilvánították magukat:

„Alulírott (...) gépészmérnök hallgató kijelentem, hogy önkényesen hagyom el az egyetemet, a tanulmányi osztályvezető és a tanulmányi osztálykáderes felvilágosító munkája ellenére. Tisztában vagyok azzal, hogy ezzel gátolom az ötéves terv és a szocializmus építését, a tervszerű mérnökképzést.”⁷³⁹

A fentiek persze nem jelentették azt, hogy egy felsőoktatási intézmény egy fegyelmi eljárás során ne kényszerült volna magyarázkodásra, főként, ha a hallgató maga is azt nevezte meg gyengébb teljesítménye okaként, hogy nehézségei kezelésére semmilyen segítséget sem kapott: *„a hibám elkövetése előtt sem után semmi figyelmeztetést semmi féle helyes utra való irányítást nem kaptam.”⁷⁴⁰* – zárta fellebbezését egy szakérettségis építészmérnök hallgató 1952-ben. Érvelése meggyőzte a KM-et, amely – elmarasztalva tanulmányi osztályt – az ügy újbóli kivizsgálását rendelte el.⁷⁴¹

⁷³⁶ Egy ilyen részletes leírást lásd például: MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP Szegedi Egyetemi és Főiskolai Pártbizottság információs jelentése. Szeged, 1950. december 30.

⁷³⁷ Lásd például: „P. Gyula és K. Valéria fegyelmi ügyével kapcsolatban a Bölcsészettudományi Kar dékánja már a fegyelmi bizottság összeülésekor megvizsgálta, hogy vajjon a Történeti Intézet nem felelős-e nevezett hallgatók eltávozásáért.” – jelentette a szegedi egyetem rektora a KM-nek az egyik hallgató fellebbezésére reagálva. MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–P1/2/1953. P. Gyula és K. Valéria [SZTE BTK] fegyelmi ügye. Szeged, 1953. február 16.

⁷³⁸ Lásd például: MNL OL M-KS 276–89/312. Műszaki felsőoktatási főosztály jelentése a félévi vizsgák kiértékeléséről. Budapest, 1951. február 24.; MNL OL M-KS 276–89/332. Jelentés a debreceni Tudományegyetem hallgatóinak I. félévi tanulmányok eredményéről [sic!]. Debrecen, 1951. február 3.

⁷³⁹ MNL OL M-KS 276–54/175. Az MDP KV Titkársága 1952. január 9-i ülése, 4/b. pont: Az egyetemi és főiskolai lemorzsolódás az 1950–1951-es tanévben.

⁷⁴⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 8474–1614/1952. M. János [BME ÉK] fellebbezése. H. n., d. n.

⁷⁴¹ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 8474–1614/1952. M. János [BME ÉK] fegyelmi vizsgálata. [1952]. április 1.

A segítség elmaradására vonatkozó hallgatói érvelést az is alátámasztotta, hogy a felsőfokú tanulmányok folytatásához való jog mellett ez volt a másik olyan, amelyet a tanulmányi szabályzat konkrétan is nevesített, ti. hogy a „*hallgatónak joga van a tanulmányi munka során felmerülő problémáinak megoldásában a tanszékek segítségét igénybe venni*”.⁷⁴² Ami a hallgató számára jog volt, a tanszékeknek kötelesség. Ebből fakadóan a jegyzőkönyvekben és a határozatok indoklásában a bizottságok és az intézményvezetők hosszasan részletezték a segítségnyújtás különféle formáit, amellyel a lemorzsolódást vagy a kizárást megpróbálták megakadályozni. Ennek hangsúlyozását a Pécsi Pedagógiai Főiskola igazgatója 1952-ben még olyan hallgatók kizárásakor is szükségesnek látta, akiknek jellemzése egyesek megdöbbentő alkalmatlanságáról tanúskodott, mások esetében pedig arról, hogy már hetek óta nem is látták őket:

*„Mind a főiskola Igazgatósága, mind pedig a Tanulmányi Osztály a most kizárásra javasolt hallgatók mindegyikével behatóan foglalkozott, amennyiben nehézségeik voltak azokat minden rendelkezésre álló eszköz igénybevételével igyekeztünk megoldani, munkánk azonban eredménytelen maradt, s úgy látjuk, hogy a legnagyobb pedagógiai optimizmus sem ad reményt arra, hogy esetleg további nevelő munkánk eredménnyel járna.”*⁷⁴³

Az intézmény felelősségének háraitását szolgálta az is, hogy ha egy hallgatót tanulmányi elégtelensége miatt kizártak, ennek okát gyakran nem a képesség vagy a megfelelő anyagi háttér hiányával magyarázták, hanem hanyagságra, lustaságra stb., tehát a hallgató valamilyen egyéni hibájára vezették vissza. Rendkívül gyakori volt az az érvelés, amely a hallgatónak nyújtott segítség különféle formáinak részletes felsorolásával egyszerre bizonyította az intézmény segítőkészségét és a hallgató elutasító magatartását: „*E.-nak volt megjavulási ideje. Ez idő alatt tanulhatott volna, igénybe vehette volna mindazt a segítséget, amit az igazgatóság, a tanulmányi osztály és a tanszék biztosított számára. Neki azonban nem kellett a segítség. Tudatosan visszautasította*”.⁷⁴⁴ Ebből fakadóan maga a kizárás és a hozzá kapcsolódó érvelés is az intézmény önfelmentését célozta, hiszen a hiányzást, a rossz tanulmányi eredményt a hallgató helytelen hozzáállására – korabeli megfogalmazásban: az „akarat hiányára” – vezette vissza.

A fegyelmi bizottságok értelmezésében ily módon alig létezett olyan probléma, melyet ne lehetett volna kellő szorgalommal megoldani. Egy többszörösen bukott pécsi főiskolás

⁷⁴² TFVSZ 1951. 8. § (10).

⁷⁴³ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0126/1952. Vizsgával elmaradt hallgatók felülbírálása. Pécs, 1952. február 28.

⁷⁴⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0613/1952. Jegyzőkönyv E. Tibor [PPF] és társa nyilvános fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. június 2.

például azzal indokolta lemaradását, hogy szülei megbetegedtek, s anyagilag támogatnia kellett őket, ráadásul ezzel egy időben zajlott válása is. Noha a PPF elismerte problémái súlyosságát, mégis – talán mert szakérttségs hallgatóról volt szó – fellebbezése felterjesztésekor szükségesnek látta tájékoztatni a KM-et, hogy a hallgató „*tanáraitól a legnagyobb támogatást megkapta*”,⁷⁴⁵ így tudnia kellett volna kezelni problémáit:

„[K]étségtelen az, hogy nagy nehézségekkel küzdött. Utólagos bevallása szerint gyermektartási pere volt, felesége elvált tőle stb. Ennek ellenére tanulmányi munkáját el tudta volna látni, ha kellő akarattal és szorgalommal rendelkezik. Az akarat hiánya azonban a vizsgák letételében meggátolta, munkavégzésében pedig rossz hatással volt társaira.”⁷⁴⁶

Az egyéni felelősség kidomborítását szolgálta a hallgatók által felvetett problémák relativizálása is: amikor a Műszaki Tanárképző Főiskola egy kisgyermekes hallgatónője abba akarta hagyni tanulmányait, hogy vidékre helyezett férjét kövesse, indokait a bizottság – többek között – a következőképp utasította el: „*Nem te vagy az egyetlen, akinek ilyen problémája van, és mégis megoldják.*”⁷⁴⁷ Hasonló érvelés az anyagi, de még az egészségügyi problémák kapcsán is megjelent.

A „koloncként” hurcolt hallgatók esetén jó érv lehetett volna az előképzettség hiányának vagy a felsőfokú tanulmányokra való alkalmatlanságnak a kimondása, az intézmények azonban – főként a „munkás- és parasztszármazású” és a szakérttségs hallgatók esetében – általában ódzkodtak attól, hogy a tanulmányi sikertelenséget kizárólag tudásbeli hiányosságokra vezessék vissza. Egyrészt, mert ezeket elvben tanszéki segítséggel kellett kezelni, másrészt, mert – ahogy láttuk – a hallgatók teljesítményének értékelésében nemcsak szakmai, hanem politikai szempontokat is érvényesíteni kellett. Így például egy gyenge képességű elsőéves kizárási javaslata az oktatók „maximalizmusáról” tanúskodhatott, egy felsőbb éves esetében viszont arról, hogy a korábbi években „liberálisan” értékelték.⁷⁴⁸ Ráadásul, hiába viselt egy oktató minden korábbinál nagyobb felelősséget hallgatói előmenetelért, a teljesítmény megítélésében a TO, a minisztérium, a pártszervezet, de akár a DISZ is illetékesnek tekintette magát. Hogy e szereplők milyen

⁷⁴⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–16/1953. Határozat Cs. József [PPF] fegyelmi ügyében. Pécs, 1952. november 28.

⁷⁴⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–16/1953. Cs. József [PPF] kizárása. Pécs, 1953. január 10.

⁷⁴⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/854–T10/1953. Jegyzőkönyv T. Károlyné [MTF] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. december 17.

⁷⁴⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–01122/1952. Évvégi vizsgákkal kapcsolatos fegyelmi ügyek. Budapest, 1952. augusztus 28.

különbféle szakmai, politikai és egyéb érdekek mentén fogalmazták meg álláspontjukat, jól mutatja egy a Műszaki Tanárképző Főiskoláról 1952 nyarán kizárt hallgató esete.

B. Sándor a Főiskola első évfolyamát közepes eredménnyel végezte el, a második évben azonban egy ipari tanulóiskolában magyartanári állást vállalt, így levelező tagozatra ment át, majd a tanév végén irodalomtörténetből háromszor is megbukott, ekkor Hegyi Endre tanszékvezető kezdeményezte kizárását. Javaslatát a fegyelmi bizottság is elfogadta, s a következő indoklással törölték a hallgatót:

„[D]r. Hegyi Endre tanszékvezető véleménye szerint igen gyenge képességű hallgató, szakmai tudásában semmit sem fejlődött, logikus gondolkodásra képtelen, egyénisége kiforratlan, érzékeny. Nyilvános és levelező tanulmányai alatt sérelmi politikát folytatott. III. félévi kollokviumára háromszor jelentkezett, de mind a három alkalommal elégtelen eredményt ért el.”⁷⁴⁹

B. azonnal fellebbezést nyújtott be és az oktatóval való személyes ellentétére vezette vissza a bukást, felidézve egy állítólagos beszélgetést is, miszerint Hegyi kijelentette, hogy csak az idejét pazarolja a tanulással, s javasolta, keressen más foglalkozást. A hallgató állításait az ügy körülményei is alátámasztották: a fegyelmi bizottság ugyanis meghallgatása nélkül zárta ki B.-t, és a fent idézett határozat megfogalmazásával is egyértelművé tette, hogy mindez Hegyi kezdeményezésére történt: *„[I]lyen könnyen nem lehet félreállítani, hisz nem József Attila idejében vagyunk. Tehát nem dobhatnak ki egyszerűen, mert a tanárommal nézeteltérésem (személyes ellentét) van”* – követelte a hallgató az ügyének kivizsgálását, s azt, hogy egy bizottság előtt tehessen nyilvános vizsgát.⁷⁵⁰ Kérvényét Sarlós Endre, az ipari tanulóiskola igazgatója és a szakfelügyelője is támogatta, akik pozitívan nyilatkoztak róla, hiszen munkájára a továbbiakban is számítottak. Sarlós Hegyit is felkereste, s benyomásairól az iskola fenntartóját, a Munkaerőtartalékok Hivatalát is tájékoztatta, mivel helytelennek ítélte, hogy B.-nek nem nyújtottak kellő segítséget és teljesítményét kizárólag szakmai szempontból értékelték:

„Az én meglátásom szerint nem eléggé mérlegelték B. Sándor ügyét kellően, illetve nem találták meg a módját annak, hogy B. a tanulmányait továbbra is úgy végezze mint az I. évben, ahol közepes eredménnyel fejezte be a tanulmányait. Nem vették figyelembe szociális körülményeit, amely az előképzettsége rovására ment, mivel szegény paraszt származású és a négy polgárit is csak esti tanfolyamon tudta elvégezni.”⁷⁵¹

⁷⁴⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0339/1952. Határozat B. Sándor [MTF] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. július 24.

⁷⁵⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0339/1952. B. Sándor [MTF] fellebbezése. Budapest, 1952. július 29.

⁷⁵¹ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0339/1952. Sarlós Endre, a MTH 37. sz. ipari tanuló iskola igazgatójának levele B. Sándor [MTF] kizárása ügyében. Budapest, 1952. július 30.

Sarlós ráadásul egyértelműen Hegyire terelte a figyelmet, amikor így jellemezte a tanszékvezetőt: „egy dzsentri típus, öntelt, beképzelt a tudására és ő olyan tanulókkal szeret foglalkozni, akiknek az előképzettsége olyan, ami az ő igényeinek megfelel.”⁷⁵² A megjegyzés a minisztérium gyanúját is felkeltette, a KM egy munkatársa ugyanis a következő megjegyzéssel utasította a Műszaki Felsőoktatási Főosztályt az ügy felderítésére: „Vizsgáljátok ki az ügyet. Nem nagyon tetszik nekem ez a Hegyi”.⁷⁵³

A felülvizsgálat során a tanszékvezetőnek is nyilatkoznia kellett. Feljegyzésében ugyanazokat az érveket hozta fel, mint az ipari tanulóiskola igazgatója, ám interpretációjában ezek már az ő véleményét támasztották alá. Hegyi ragaszkodott álláspontjához, miszerint a hallgató alkalmatlan pedagógusnak (s aggasztónak vélte, hogy már tanít), de szakmai érveit azzal is kiegészítette, hogy egyenesen társadalmi érdekként jelenítette meg B. eltávolítását:

„[A] szocialista fejlődés jobb munkát követel tőlünk a tegnapinál, holnap különbet a mainál. Nem visszafelé akarunk menni, hanem előre. Ilyen munkafegyelemmel és tudással rendelkező hallgatónak ha tanári diplomát adunk a kezébe, ezzel az ipari tanulóiskolai oktatás színvonalát rontjuk.”⁷⁵⁴

Hegyri maga is állást foglalt a főiskolai teljesítmények politikai szempontú megítélése mellett, ám az igazgató szerepvállalását „a helyzettel nem ismerős, a dolgokon kívülálló személy illetéktelen beavatkozásának” nevezte, s egyúttal arra is utalt, hogy éppen Sarlós hozzáállása vet fel politikai aggályokat:

„Hangsúlyozom, hogy az a tanár, aki más értékelésben részesítette volna B. három kollokviumát, mint én, az nem pusztán csak liberálisan osztályoz, de megszegi hivatali esküjét, semmibeveszi pártunk oktatási célkitűzéseit és visszaél a dolgozó néptől kapott bizalommal.”⁷⁵⁵

Bár a KM egyetértett a nyilvános vizsga kiírásával, erre végül nem került sor, Hegyi véleményét ugyanis a TO és a tanszék többi oktatója is alátámasztotta (bár a Főiskola igazgatója azt elismerte, hogy hibát követettek el, amikor nem értesítették megfelelően a hallgatót).⁷⁵⁶

⁷⁵² MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0339/1952. Sarlós Endre, a MTH 37. sz. ipari tanuló iskola igazgatójának levele B. Sándor [MTF] kizárása ügyében. Budapest, 1952. július 30.

⁷⁵³ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0339/1952. Fodor [?] kéziratosa feljegyzése. [Budapest, 1952]. augusztus 12.

⁷⁵⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0339/1952. Hegyi Endre feljegyzése B. Sándor [MTF] kizárása tárgyában. H. n., d. n.

⁷⁵⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0339/1952. Hegyi Endre feljegyzése B. Sándor [MTF] kizárása tárgyában. H. n., d. n.

⁷⁵⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0339/1952. Páljános Gyula igazgató levele B. Sándor [MTF] kizárása ügyében. Budapest, 1952. szeptember 24. — A KM gyanakvása végül nem járt hátrányos

Ha egy hallgató maga vetette fel, hogy alkalmatlan egyetemi tanulmányokra, a fegyelmi bizottságok ezt csak akkor fogadták el, ha egyetértettek vele, ellenkező esetben – a már említett módon – a büntetést a hallgató hanyagságával indokolták. Még olyan esetekben is, amelyekben egyáltalán nem finomkodtak, ha egy diák képességeiről próbáltak képet adni:

„Magatartása és egyénisége nem teszi alkalmassá arra, hogy nevelő munkát végezzen. Lassú gondolkodású, kifejező készsége alig jobb, mint egy 10 éves gyermeké. Hangsúlyozom, hogy kellő szorgalommal és kitartással meg tudott volna birkózni a nehézségekkel, de nagyfokú lustasága miatt a főiskolán nem maradhat.”⁷⁵⁷

A fenti és a hozzá hasonló ügyekben olvasható jellemzések alkalmasak voltak arra, hogy a felsőoktatási intézmény hivatalosan ne a tanulmányi sikertelenséget, hanem a helytelen tanulási módszereket, a rendelkezésre álló idő rossz kihasználását szankcionálja, s ily módon zárójelbe tegye a helyzet kialakulásáért felelős társadalompolitikára, beiskolázási vagy oktatásszervezési gyakorlatra vonatkozó kérdéseket. Mivel a tanulmányi vétségek háttérben húzódó okok megállapítása a megvádolt hallgató jelleméből kiinduló egyéni, magatartásbeli magyarázatokra szorítkozott, e kijelölt értelmezési keretben a tanulmányi elégtelenség nem a felvételi rendszer kontraproduktív jellegére, az átirányításokból fakadó motivációhiányra, vagy épp a felsőfokú tanulmányokra alkalmatlanok nagyobb mértékű felvételére, tehát nem rendszerszintű problémákra mutatott rá, sokkal inkább egy-egy hallgató lustaságaként értelmeződött. A fegyelmi határozatok tulajdonképpen a felsőoktatás szocialista átalakítását kísérő problémák bizonyítékát adták, anélkül, hogy az egyéni esetlegesen túlmutató okokra rámutattak volna, hiszen az érvelés alapja az volt, hogy a hallgatónak nem volt akarata a nehézségeken felülemelkedni. Így például hiába dokumentálta egy fegyelmi eljárás a mechanikus átirányításból fakadó motivációhiányt, ti. hogy az eredetileg mérnöknek készülő, de pedagógiai főiskolára felvett hallgatónak nincs kedve tanulni, mivel nem jelent meg a neki felajánlott konzultációkon, gyenge eredményét arra vezették vissza, hogy rossz a munkához a való viszonya.⁷⁵⁸

Noha a fegyelmi eljárások során alkalmazott érvrendszer végsőkéig hangsúlyozta a hallgató saját tanulmányaiért viselt felelősségét, viszonylag ritkán jelent meg olyan érvelés, mely egyéni érdekekre hivatkozva próbálta maradásra vagy fegyelmezettebb munkára bírni a megvádoltakat. Az egyéni ambíció ugyanis csak addig minősült elfogadhatónak, amíg

következményekkel, Hegyi 1953-tól az ELTE-n, a Magyarországon tanuló külföldi hallgatók magyar nyelvi képzettségét végző Központi Magyar Nyelvi Lektorátus vezető lektora lett.

⁷⁵⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0126/1952. Vizsgával elmaradt hallgatók felülbírálása. Pécs, 1952. február 28.

⁷⁵⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0613/1952. Jegyzőkönyv Cs. Jenő [PPF] és társa nyilvános fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. június 2.

nem keresztezte a tanulás egyetlen, a szocialista tanulásszervezésben megtestesülő „igaz” útját. Így például elítélendőnek számított az is, ha valaki szándékosan bukott meg annak érdekében, hogy az utóvizsgán jobb jegyet szerezhessen. Ennek helytelenségét 1950 márciusában így magyarázta a *Szabad Ifjúság*:

*„Nem volt ritka jelenség, hogy a hallgatók nem fogadták el a tanárok által följánlott, felkészültségüknek megfelelő osztályzatot. Az ilyen hallgatók aztán két–három nap múlva ismét megjelentek a vizsgán, hogy jobb jegyet kapjanak. Két nap nem sokban emelheti a felkészültségét valakinek. Ez a mód tulajdonképpen normalizációt jelent a tanulmányi versenyben.”*⁷⁵⁹

Ebből fakadóan a jobb jegyért vizsgázó hallgatókat gyakran minősítették karrieristának, vagy maximalistának,⁷⁶⁰ s azzal vádolták őket, hogy vétettek a vizsgarend ellen, mivel egyéni érdekeik háttérbe szorították a tanulmányi csoport érdekét (ti. hogy a bukás ne rontsa a csoportátlagot), holott a korabeli jelentések szerint nem volt ritka, hogy az oktatók küldték el a rosszabbul vizsgázó, de egyébként jól teljesítő hallgatót azzal, hogy „*magának igen szép indexe van, amit nem akarok elrontani egy gyengébb jeggyel, tehát jöjjön más alkalommal, amikor jobb hangulatba lesz [sic!]*.”⁷⁶¹

A szankcionálás erkölcsi-ideológiai hátterét azok az érvek jelentették, melyek a felsőfokú tanulmányokat a hallgatók társadalmi munkamegosztásban elfoglalt pozíciójából fakadó kötelezettségként értelmezték. A fegyelmi eljárásokban alkalmazott ezen érvrendszer nagy hasonlóságot mutat a munkafegyelem megsértőivel szemben hozott korabeli büntetőbírói ítéletek – Gyekiczky Tamás által leírt – ideológiai érveivel. Ezen eljárások során a munkahelyről való önkényes kilépés vagy igazolatlan hiányzás olyan magatartásként jelent meg, mellyel a vádlott a társadalmi berendezkedés végső célja, a kommunizmus felépítése érdekében kialakított munkaszervezési formák ellen vét, vagyis egyéni érdekeit a felsőbbrendűnek tekintett, osztálytársadalmi(ként deklarált) érdekek elé helyezve veszélyezteti utóbbiak megvalósítását, ezáltal pedig önmagának, szűkebb kollektívájának, de általában véve a társadalomnak is kárt okoz. Vagyis tette nemcsak helytelen és erkölcsileg elítélendő, de veszélyes, így a közösség érdekében szankcionálandó is.⁷⁶²

⁷⁵⁹ Az első félévi tanulmányi verseny eredményei és hiányosságai az egyetemeken. *Szabad Ifjúság*, 1950. március 10. 12.

⁷⁶⁰ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–V32/2/1954. V. Dániel [MKE] jellemzése. Budapest, 1952. március 11.

⁷⁶¹ MNL OL M-KS 276–89/312. Jelentés az 1950/51. tanév I. félévének vizsgáiról. Budapest, 1951. február 2.

⁷⁶² GYEKICZKY 1985b.

A tanulmányi hanyagság miatt indított eljárások során a fegyelmi bizottságok ugyanezt az érvrendszert használták, azzal a kiegészítéssel, hogy a hallgatók társadalommal szemben fennálló kötelezettségét az is alátámasztotta, hogy a felsőfokú tanulmányokat egyfajta kegyként értelmezték, melyet a társadalom (máshol az állam, a párt vagy a munkásosztály) anyagi áldozatvállalása biztosít. Ez az érvrendszer nagy hangsúlyt fektetett az állam (párt) jóindulatának, a hallgatóba fektetett bizalomnak és az anyagi áldozatvállalásnak – vagy, ahogy Gyekiczky fogalmaz: a paternalista állam ethoszának⁷⁶³ – demonstrációjára, így a kötelezettségek elhanyagolása azt is kifejezte, hogy a hallgató visszaélt e bizalommal és a neki nyújtott segítséggel, vagyis hálátlan azokkal szemben, akik továbbtanulását lehetővé teszik és finanszírozzák, így egyszerre anyagi és erkölcsi kárt okoz. Ez az indoklás jelent meg például a férje áthelyezése miatt távozni szándékozó hallgatónő tárgyalásán:

„Maga itt egy évet töltött el, ami komoly pénzébe került az államnak. Magáért áldozatot hoztak. Ez mind a munkásosztály pénzéből van. Maga ezt minden további nélkül félredobja és eltávozik. (...) Mivel egészen abbahagyta tanulmányait, ezzel a társadalomnak nagy kárt tett.”⁷⁶⁴

Ebben az esetben a fegyelmi bizottság DISZ által delegált tagja a lemorzsolódási szándék és az üzemi munkafegyelmi vétségek között is világos párhuzamot vont: *„Önkényesen itthagytad az iskolát. Ha ezt üzemben csinálod, akkor azt mondják, hogy önkényesen elhagytad a munkát.”⁷⁶⁵*

Ahogy korábban már esett róla szó, az oktatásirányítás az ösztöndíjat feltételhez kötött támogatásként kezelte, melyért cserébe ellentételezést, a végzettség megszerzését várta: *„Szüleinek egészségi állapotával és a rájukháruló munka súlyos voltával Cs. Béla tisztában volt már akkor is, amikor kérte felvételét a főiskolára. Ennek ellenére hónapokon keresztül felvette az ösztöndíjat anélkül, hogy ezért valamit visszaszolgáltatót volna az államnak.”* – indokolta egy lemorzsolódó hallgató ösztöndíj-visszafizetési kötelezettségét a PPF igazgatója 1953-ban.⁷⁶⁶ A központi jelentések és a fegyelmi bizottságok érvelése egybehangzó volt e tekintetben: az ösztöndíjat „felszedő”, majd lemorzsolódó vagy kizárt hallgatók anyagilag megkárosítják az államot és saját társaikat is: *„lopták az állam pénzét”*

⁷⁶³ GYEKICZKY 1988. 106.

⁷⁶⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/854–T10/1953. Jegyzőkönyv T. Károlyné [MTF] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. december 17. — 1951 májusában a debreceni végzős bölcsészhallgatók például feddésben részesültek, mert oklevelük kézhezvételét követően nem keresték fel a városi pártbizottságot, hogy köszönetet mondjanak a diplomájukért. BARTA 2011b. 434.

⁷⁶⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/854–T10/1953. Jegyzőkönyv T. Károlyné [MTF] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. december 17.

⁷⁶⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–36/1953. Határozat Cs. Béla [PPF] fegyelmi ügyében. Pécs, 1953. február 13.

– zárta le egy hozzászóló két sokat hiányzó, több tárgyból bukott pécsi hallgató nyilvános fegyelmi tárgyalását 1952-ben.⁷⁶⁷ Egy másodéves gépészhallgató kizárási javaslatában pedig a felsőfokú tanulmányokba való befektetés kétséges megtérülése is szempontként jelent meg: „Nem érdekelte a tanulás[,] hiába biztatták társai szépen, gorombán. (...) Nem érdemli meg a további támogatást, fölösleges kiadás lenne csak az államnak. Menjen üzembe[,] a termelés vonalán talán jobban hasznát lehet venni.”⁷⁶⁸

A rendszer társadalompolitikai elvárásaiból fakadóan a felsőoktatási intézmények arra kényszerültek, hogy a „munkás- és parasztszármazású” vagy szakérettségis hallgatók kizárását hosszabban és részletesebben indokolják. Az ideológiai alapú érvelés ehhez kifejezetten hasznosnak bizonyult, ekkor ugyanis a bizottságok rendszeresen rámutattak arra, hogy a hanyagság annál is inkább súlyos, minthogy a hallgatótól – „osztályhelyzetéből” vagy a neki juttatott kiemelt támogatásból fakadóan – nagyobb politikai öntudatot lehetett volna várni: „Maga az egyetemen is kap 420 Ft ösztöndíjat. Magának a népi demokrácia fanatikus harcosává kellene válni.” – oktatott ki egy anyagi helyzete miatt panaszkodó szegedi vegyészhallgatót Kalmárné Árvay Erzsébet, a szegedi TTK tanulmányi osztályának fegyelmi tárgyalásokon meglehetősen aktív vezetője.⁷⁶⁹ E szempontból a „munkásszármazás” súlyosbító tényezőként hatott. Egy pécsi főiskolás 1952-es nyilvános fegyelmi tárgyalásán pedig a vádló hallgatótárs egyenesen „osztályárulóként” írta le a többször hiányzó és megbukó „munkásszármazású” hallgatót:

„E. Tibor II. éves hallgató a munkásosztály gyermeke, akit a dolgozó nép azért küldött a főiskolára, hogy komoly kitartó, szívós, megfeszített munkával töltsön el két évet, amelynek birtokában államunk bátran rábízhatja ifjúságunknak a szocializmus szellemében való nevelését. Ő ezeket a feladatokat nem értette meg vagy, nem akarta megérteni s (...) méltatlannak bizonyult pártunk előlegezett bizalmára, az állami ösztöndíjra és tanszersegélyre, a nép államának bőkezű gondoskodására.”⁷⁷⁰

Hasonló megállapításokkal, így például a párt bizalmával való visszaéléssel, a kommunista példamutatás hiányával találkozhatunk a másik kedvezményezett csoportba tartozók, a párttag hallgatók fegyelmi eljárásainak dokumentumaiban is.⁷⁷¹

⁷⁶⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0613/1952. Jegyzőkönyv E. Tibor és Cs. Jenő [PPF] nyilvános fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. június 2.

⁷⁶⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0936/1952. Kizárási javaslat H. Sándor [BME GK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. szeptember 8.

⁷⁶⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1975/1952. Jegyzőkönyv K. János [SZTE TTK] és mások fegyelmi ügyében. Szeged, 1952. október 20.

⁷⁷⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0613/1952. Jegyzőkönyv E. Tibor [PPF] és társa nyilvános fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. június 2.

⁷⁷¹ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–2120/1952. Feljegyzés a Karunkról [BME MK] kizárt 4 szakérettségis hallgatóról a velük való foglalkozás során tapasztaltokról. Budapest, 1952. május 30.

A kizárások alátámasztására a fegyelmi bizottságok gyakran érveltek a hanyagság közvetlen környezetre gyakorolt hatásával is, ti. hogy a hallgató magatartása rossz hatással van társai munkafegyelmére, vagyis nemcsak magának okoz kárt, hanem veszélyezteti kevésbé öntudatos társai munkáját is, s amennyiben tette büntetés nélkül marad, az azt a látszatot keltheti, hogy nincs is szó súlyos fegyelemsértésről: „*A lógásra hajlamos tanulók arra hivatkoztak, hogy ha E.-nak lehet lógni, ők is lógnak. A tanulásban hanyagok többször kijelentették, hogy amíg E. itt van, addig nem tarthatnak semmitől, mert hiszen ők E.-hoz viszonyítva nagyon sokat tanulnak.*”⁷⁷² – érvelt egy szaktárs a fent idézett „munkáshallgató” kizárása mellett. E kitételek a fegyelmi határozatokban rendszerint úgy jelentek meg, hogy a hallgató „destruált”, „lazította”, „rombolta”, „züllesztette” vagy „bomlasztotta” társai tanulmányi fegyelmét vagy az „évfolyam szellemét” (vagyis a korábbiakban leírt, oly áhított „közhangulatot”).⁷⁷³

A közvetlen környezetre gyakorolt negatív befolyás mérlegelése vezetett 1952-ben egy pécsi joghallgató két félévre történő felfüggesztéséhez is, annak ellenére, hogy a fegyelmi bizottság megállapította, hogy V. Endre magatartása „*formai szempontból nem minősül súlyosabb vétségnek.*”⁷⁷⁴ A megvádolt negyedéves hallgató már a korábbi tanévekben is többször hiányzott az órákról, ám ez nem érte el a kritikus szintet, és tette súlyát kiváló tanulmányi és sporteredményei is enyhítették. A fegyelmi eljárás megindítására végül egy kijelentése miatt került sor, melyet állítólag az őt a mulasztásaira figyelmeztető népnevelőnek tett. Az eseményeket a vád a következőképpen rekonstruálta:

„V. [ti. a megvádolt hallgató] azt kérdezte P.-től [ti. a népnevelőtől]: »*Miért érdekel Téged, hogy nekem van-e igazolatlan óráim, vagy nincs.*« P. erre azt felelte, hogy őt ez azért érdekli, mert ő a DISZ csoport vezetője és különben is a kollektívának az az érdeke, hogy ne legyen az évfolyamon igazolatlan óra. Erre V. Endre azt válaszolta, hogy »*mit intézkedsz Te annyira, ha apád megtudná, kitagadna a családból.*«”⁷⁷⁵

Az ügy elbírálását bonyolította, hogy az elhangzottakat nem sikerült rekonstruálni, mert a jelenlévők mindegyike máshogy emlékezett. V. azt állította, hogy azt mondta: „*Ha apád tudná, hogy ilyen hülyeségeket csinálsz, kitagadna.*” Az egyik tanú viszont úgy emlékezett,

⁷⁷² Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0358/1952. Jegyzőkönyv B. Miklós [PPF] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. április 24.; MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0613/1952. Jegyzőkönyv E. Tibor [PPF] és társa nyilvános fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. június 2.

⁷⁷³ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 93. d. 8474–0122/1952. Jegyzőkönyv a Műszaki Egyetem Gépészmérnök Kar Tanulmányi Osztályának fegyelmi üléséről. Budapest, 1952. március 14.; MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0412/1952. Jegyzőkönyv C. Emil és N. Sándor [BME MK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. május 6.

⁷⁷⁴ PTE EL VIII.202.b. 93–1951/52. Jegyzőkönyv V. Endre [PTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. április 16.

⁷⁷⁵ PTE EL VIII.202.b. 93–1951/52. Határozat V. Endre [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1952. április 29.

hogy V. úgy nyilatkozott, hogy „*ha apád tudná, hogy Te itt ugrálsz, kitagadna a családból.*” Egy másik hallgató szerint az hangzott el, hogy „*ha apád tudná, hogy Te milyen hülye vagy, kitagadna a családból*”, egy harmadik emlékei szerint viszont az, hogy „*ha apád meglátna, nem ismerne Rád.*”⁷⁷⁶ Kocsis Mihály dékán mindezek alapján nem látta bizonyítottnak, hogy V. kijelentése a DISZ-csoportvezető mint funkcionárius ellen irányult volna (ahogy ezt egyébként a tanúk sem tartották elképzelhetőnek), azt viszont igen, hogy a mondat – bárhogyan rekonstruálják is – a tanulmányi fegyelem fenntartóit támadta. A vétség megítélését pedig súlyosbította, hogy a tanúvallomásokból kiderült: V. nézetei komoly – bár elismerten nem szándékolt – hatással vannak kevésbé öntudatos társaira. A hallgató két félévre való eltiltása tulajdonképpen az évfolyamból való kiemelését szolgálta. A határozat indoklása szerint ugyanis bebizonyosodott, hogy, bár képességei megfelelőek, V. „*nem áll a szocializmus építése által előírt követelmény, a tanulmányi rend, a tanulmányi fegyelem, az egyetemi rend pozitív oldalán*”, s „*ha nem is hangadó*”, de „*egész személye, adott esetben kialakított magatartása jelszó, zászló azoknak a részére, akik valamely feladathoz nem jól viszonyulnak, de magatartásukat saját eszük alapján [!] nem képesek élesen vagy jól megindokolni.*”⁷⁷⁷

A hallgatótársakra gyakorolt negatív hatás felemlítése azért is jó érvnek számíthatott, hiszen megelőlegezte, hogy az oktatásirányítás kívánalmainak megfelelően a fegyelmi büntetés kedvező nevelőhatással fog járni. A határozatok indoklásában a hanyagság közösségre gyakorolt úgymond pozitív hatása is a szankcionálás jogosságát támaszthatta alá, így például különösen hatásos érvnek számított az, hogy a fegyelmezetlen hallgató eltávolítását éppen tanulmányi csoportja követeli.⁷⁷⁸ Kalmárné például többször is azzal utasította el a hallgatók által felhozott anyagi vagy tanulmányi indokokat, hogy amennyiben azok valósak lennének, a tanulmányi csoport kiállt volna az érdekében: „*Én biztosíthatom (...), hogyha a maga oldalán lenne az igazság, az ifjúságban van annyi forradalmi szellem, hogy védelmére kelne, és kiállna az igazság mellett.*” – győzködött egy a tanuláshoz „nagyon rosszul” viszonyuló hallgatót 1952 októberében.⁷⁷⁹ A hallgató válaszára, miszerint a társai ezt nem tehetnék meg, Kalmárné csak annyit válaszolt, hogy nem egy ilyen esetet

⁷⁷⁶ PTE EL VIII.202.b. 93–1951/52. Jegyzőkönyv V. Endre [PTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. április 17.

⁷⁷⁷ PTE EL VIII.202.b. 93–1951/52. Határozat V. Endre [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1952. április 29.

⁷⁷⁸ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0129/1952. Vizsgálattal elmaradt hallgatók [SZPF] felülvizsgálása. Szeged, 1952. március 5.; MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0936/1952. Kizárási javaslat H. Sándor [Műszaki Egyetem Gépészmérnöki Kar] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. szeptember 8.; MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S8/1955. Jegyzőkönyv S. Sándor [ELTE Lenin Intézet] nyilvános fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. október 16.; MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–43/1953. Jegyzőkönyv B. Boldizsár [BPF] fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. február 20.

⁷⁷⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1975/1952. Jegyzőkönyv K. János [SZTE TTK] és mások fegyelmi ügyében. Szeged, 1952. október 20.

ismer. De az alapján, amit egy másik hallgató ügyében vetett fel, nem tiltakozó akciókra, hanem a tanulmányi csoportok elvárt problémajelző funkciójára utalt: „*Számtalanszor jönnek hozzám hallgatók jelenteni, hogy évfolyamtársuknak ez, meg az a baja. De magával kapcsolatban senki nem jött hozzánk. Valószínűleg csak magában van a hiba.*”⁷⁸⁰

Mivel a jó tanulmányi eredmény a „népi demokráciához való hűséget” mutatta,⁷⁸¹ a kizárások ideológiai-erkölcsi alátámasztása olykor rendkívül súlyos bizonyítványt állított ki egy-egy megvádolt hallgatóról. A hiányzások és bukások a tervteljesítés akadályozójaként, „szabotálóként”, „Truman szekértolójaként”, „dezertőrként”, tehát szinte ellenségként is feltüntethették őket, hivatalos papírt adva arról, hogy kárt okoztak az államnak. E tekintetben egy önkényes távozása és költekező életmódja miatt kizárt pécsi főiskolás ügyében született határozat nem is hagyott kétséget: „*Egész magatartása s az a tény, hogy 443.- Ft-os ösztöndíját nagyrészt szükségtelen dolgokra költötte el[,] bizonyos mértékig ellenségesnek tekinthető.*”⁷⁸² Vagyis egy tanulmányi vétség miatti kizárás a hallgató politikai beállítottságáról is tanúskodott, arról, hogy *munkájával* nem hajlandó a szocializmus építésében közreműködni.⁷⁸³

Mindez egyenesen következett abból, hogy a tanulás önmagán túlmutató politikai jelentőséggel bírt. Minthogy ennek súlykolása az egyetemek, főiskolák mindennapi életének része volt, nem meglepő, hogy a fegyelmi bizottságok egyes esetekben a tanulmányi vétségeket is politikai véleménynyilvánításként értelmezték. Így az a hallgató, aki engedély nélkül abbahagyta tanulmányait, vagy rendszeresen igazolatlanul hiányzott az előadásokról, vétett tanulmányi kötelezettségei ellen, de a fegyelmi bizottság ezt úgy is megítélhette, hogy magatartásából az is „kitűnik”, hogy szemben áll a népi demokrácia politikai-társadalmi rendjével. A tanulmányi vétségek politikai megítélése legélesebben az orosz nyelv oktatásával, illetve a katonai és a marxizmus-leninizmus órákkal kapcsolatos hanyagság esetében jelentkezett. A gyenge oroszjegyek például a Szovjetunióval kapcsolatos állásfoglalásnak is minősülhettek. Így, amikor egy átirányított hallgatónő néhány hét után önkényesen távozott a Budapesti Pedagógiai Főiskoláról, mondván nem

⁷⁸⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1324/1952. Jegyzőkönyv N. László [SZTE TTK] és mások fegyelmi ügyében. Szeged, 1952. november 18.

⁷⁸¹ Vö. „[A]hogy az üzemben döntő kérdés a termelés kérdése, ugyanígy az egyetemen a tanulást kell a legfontosabb feladatnak tekinteni. (...) [A]z egyetemeken a diákoknak a népi demokráciához való hűségét azzal lehet a legjobban lemérni, hogyan tanulnak, milyen vizsgaeredményeket érnek el.” Az egyetemi félévi vizsgák színvonalának emeléséről és az új tanulmányi rendtartásról tárgyalt az egyetemek vezetőinek értekezlete. *Szabad Nép*, 1950. december 6. 5.

⁷⁸² MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 8475/855–23/1952. Határozat J. József [PPF] fegyelmi ügyében. Pécs, 1952. november 28.

⁷⁸³ Vö. KOTKIN 1995. 207.; SZABÓ 2007. 160–162.

akart orosz szakra jönni és nincs is kedve oroszul tanulni, a fegyelmi bizottság a hozzáállását egyértelműen politikai okokra vezette vissza: a hallgató „az orosz nyelv és Főiskolánk lebecsülésével egyúttal a politikai hovatartozandóságáról is nyilatkozott, az orosz nyelv lebecsülése a Szovjetunióhoz való viszonyát tükrözi.”⁷⁸⁴ Hasonlóképp nyilatkozott a Pécsi Pedagógiai Főiskola orosz tanára, amikor párhuzamot vont két hanyag hallgató magatartása és gyenge oroszjegyeik között: „a fegyelmi ügy és az orosz nyelv tanulása, ill. nem tanulása között összefüggés van. Cs. Jenő pedig[,] csakúgy mint E. Tibor[,] az orosz nyelvet sem tanulta. A tanulás elhanyagolásának nyilván politikai éle is van.”⁷⁸⁵ Amikor pedig a Szegedi Pedagógiai Főiskola egyik hallgatója 1953-ban háromszor is megbukott a marxizmus-leninizmus vizsgán, a bizottság úgy vélte, hogy a hallgató olyan „feltűnő tájékozatlanságot mutatott”, hogy kijelentései nem tévesek vagy helytelenek, hanem egyenesen ellenségesek, így a kizárás indoka nemcsak tanulmányi vétség, hanem a „népi demokrácia állami és társadalmi rendjével ellentétes magatartás” is lett.⁷⁸⁶

Egy-egy mulasztásnak nagyobb jelentőséget adhatott, ha kiemelt időszakokban történt, például egyházi ünnepek környékén. Ilyenkor a tanulmányi osztályoknak a szokottnál is szigorúbban kellett elbírálni a távozási engedélyeket. Annak érdekében, hogy a hallgatók ne hiányozzanak, ne utazzanak haza előbb, illetve a szünetekről a megjelölt időben visszaérkezzenek, a vallási ünnepek környékén rendszeres agitáció folyt. 1952-ben például öt, a tavaszi szünetet „önkéntesen meghosszabbító” hallgató nyilvános fegyelmi tárgyalásán súlyosbító tényezőnek vették, hogy a hiányzók figyelmen kívül hagyták, hogy a pártszervezet és a DISZ már jóval a szünet előtt agitált, hogy mindenki időben térjen vissza.⁷⁸⁷ Egy szegedi vegyészhallgatóval pedig egyértelműen közölték, hogy megkapta volna a TO-tól az engedélyt a hazautazásra, ha nem ragaszkodik november elsejéhez: „De november 1-ére senkinek sem adtunk hazautazási engedélyt, mert akkor mindenki hazautazott volna.”⁷⁸⁸ Hasonlóan kiemelt időszaknak számítottak a tanulmányi (munka)versenyek vagy a különféle felajánlások: a Műszaki Egyetem előkészítő

⁷⁸⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 547/8551–5/1954. Fegyelmi jegyzőkönyv T. Magdolna [BPF] ügyében. Budapest, 1952. október 16.

⁷⁸⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0613/1952. Jegyzőkönyv E. Tibor és Cs. Jenő [PPF] nyilvános fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. június 2.

⁷⁸⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 547/8551–5/1954. Határozat Cs. Kálmánné [SZPF] fegyelmi ügyében. Szeged, 1953. március 23.

⁷⁸⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0358/1952. Jegyzőkönyv [B. Miklós, G. Mária, I. Magdolna, K. Mária és O. Ilona fegyelmi tárgyalásáról]. Pécs, 1952. április 24. A hűsvét napjaiban igazolatlanul hiányzók elleni fegyelmi eljárásokról számol be továbbá: Dékáni jelentés az 1950/51. tanévről. Budapest, 1951. június 15. In: CSEREY 2002. 170.; BÁRSONY 2011. 337.

⁷⁸⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1324/1952. Jegyzőkönyv a T. T. K. Hallgatói Fegyelmi Bizottság üléséről. Szeged, 1952. november 18.

tanfolyamának egyik hallgatójával is tudatták, hogy elengedették volna, ha jelzi távozási szándékát, de hiányzásával rendkívül lerontotta a csoportja tanulmányi versenyben való szereplését, így fegyelmmel zárják ki.⁷⁸⁹

Az ideológiai érvek felhasználása a fellebbező hallgatóktól sem állt távol. Így például a PPF költekező életmódja miatt kizárt hallgatója a felsőfokú tanulmányok folytatásának a párt által biztosított jogára vonatkozó érveléssel kérdőjelezte meg az igazgató döntését: *„Nekem a tovább tanulásra nem a Csukás István Főisk. ig. adta meg a lehetőséget, hanem a Magyar Dolgozók Pártja és ezt a jogot csakis ő veheti el, ha tényleg megérdemlem.”*⁷⁹⁰ Hasonlóképpen érvelt az SZTE TTK egy 1952-ben kizárt hallgatója, aki azért remélt ügyében pozitív döntést a KM-től, mivel *„ott is a nép fiai vannak már”*, s amit ők, a „dolgozó nép” adott neki, ti. a továbbtanulás lehetőségét, azt egy politikailag helytelennek ítélt intézményi döntés nem veheti el tőle.⁷⁹¹

Többen hivatkoztak visszavételük alátámasztása érdekében tervgazdasági szempontokra is. Ennek egyik legexplicittebb példája egy pécsi „mezei” joghallgató fellebbezése, aki nappali tagozatos tanulmányai mellett a Csolnoki Szénbányák főkönyvelőjeként dolgozott, de a félévi vizsgaidőszakban mindössze egyetlen vizsgáját tette le, így 1953 januárjában kizárták. A hallgató fellebbezésében távollétét a tervgazdaság által tőle megkövetelt feladatokkal magyarázta, egyúttal rámutatott, hogy a szocializmus építésében tulajdonképpen kétszeres feladatot vállalt:

*„Mint egyetemi hallgatónak más kötelezettségeim vannak [ti. mint hivatali állásában], ezt azonban kénytelen voltam félretenni, mert elsőrendű és legfontosabb feladatom a népgazdaság számára a megbízható ténytűszámok szolgáltatása. Az 5 éves terv megvalósítása során különösen fokozott feladatok hárulnak a bányászatra, ezt a fokozott feladatot jó munkámmal mindenekelőtt a legfontosabb kötelességem elősegíteni. Ezt kívánja meg népgazdaságunk, ezt kívánja meg tőlem szocialista hazánk is. A szocializmus építése iránti kötelezettségemnek tettem eleget, akkor is mikor beiratkoztam az egyetemre. Egy másik súlyos kötelezettséget vállaltam magamra annak érdekében, hogy mint jól képzett marxista-leninista tudással felvértezett dolgozó, a szocializmust odaadóan építő dolgozó vegyem ki részemet az 5 éves terv sikeres megvalósításából. A két nagy feladat közül egyiket nem tudtam megoldani. [sic!]”*⁷⁹²

⁷⁸⁹ Ebben az esetben ez az érvelés arra is szolgált, hogy indokolhatóvá tegye egy párttag hallgató eltávolítását. MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0373//1952. Jegyzőkönyv K. Albert [Műszaki Egyetemek Esti-Levelező Tagozataira Előkészítő Tanfolyam] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. december 4.

⁷⁹⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–15/1952. J. József [PPF] fellebbezése. Somogyfőménfő, 1952. december 15.

⁷⁹¹ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 8475–03131/1952. B. Lajos [SZTE TTK] fellebbezése. Békéscsaba, 1952. november 11.

⁷⁹² MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–K6/1953. K. Gyula [PTE ÁJK] fellebbezése. Esztergom-tábor, 1953. február 3.

A dékán a fellebbezést azzal a megjegyzéssel továbbította, hogy véleménye szerint „*céltalannak mutatkozik, hogy tovább vonszolódjék az Egyetemen*”, ám a hallgató érvelése a minisztériumot meggyőzte, így engedélyt kapott, hogy vizsgáit új időpontban tegye le.⁷⁹³

A tervgazdasági szempontokra való hivatkozás leggyakrabban annak az állandó propagandaelemnek az átvételével történt, miszerint az ötéves terv megvalósításához nélkülözhetetlen az „új értelmiség”: „*Ötéves tervünkben nagy szükség lesz a tanult emberre, én is ki akarom venni részemet a szocializmus építésében*” – érvelt egy szegedi hallgató 1952-ben, a tervgazdaság szükségletei mellett saját jószándékáról is tanúságot téve.⁷⁹⁴ Noha több esetben előfordult, hogy a kérvényezők egyéni szempontokra, például szakmai elhivatottságukra hivatkoztak, többségük mégis igyekezett továbbtanulását az uralkodó politikai diskurzusnak megfelelően társadalmi érdekként feltüntetni.⁷⁹⁵ Változatos megfogalmazásokban a fellebbezések többsége azzal a – fenti idézetben is olvasható – pannellel zárult, miszerint készek rá és határozott szándékukban áll közreműködni az osztársadalminak deklarált célok megvalósításában. Egy önkényesen távozó pécsi joghallgató fellebbezéséből például alig vehető ki, neki, személy szerint miért is fontosak az egyetemi tanulmányok, azokat a tanulás szocialista értelmezési kereteinek megfelelően pusztán az országépítés egy módjaként jelenítette meg:

„Most is az az elgondolásom, hogy nem csupán a szellemiek, hanem emellett még a demokrácia építését szolgáló téren is kivegyem részemet a munkából, amellyel szerettem Hazánk újjáépítésében gyakorlatilag is részt kívánnék venni, így szolgálva a szocializmust, a népet és így közelebb kerülni az élethez. (...) [A] tőlem telhető legteljesebb mértékben részt kívánok venni az országépítésben. (...) Kérem, tegye lehetővé (...), hogy ősszel már tanulmányaimat folytathassam és hogy emellett munkámmal ügyünket magam is előre vigyem.”⁷⁹⁶

Ezekben az esetekben tulajdonképpen az a helyzet állt elő, hogy a kizárás mellett és ellene érvelők, tehát a fegyelmi bizottság és az érintett hallgató azonos, de legalábbis nagyon hasonló ideológiai vagy propagandisztikus paneleket használtak fel ellentétes álláspontjaik alátámasztására. Míg a fegyelmi bizottságok arra mutattak rá, hogy a hallgató

⁷⁹³ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–K6/1953. K. Gyula [PTE ÁJK] IV. éves joghallgató kizárása. Pécs, 1953. február 5.; K. Gyula IV. éves joghallgató kizárási ügye, Budapest, 1953. február 21.

⁷⁹⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 8475–03131/1952. B. Lajos [SZTE TTK] fellebbezése. Békéscsaba, 1952. november 11.

⁷⁹⁵ A Debreceni Orosz Intézetbe irányított, de a pedagóguspályát messzemenően elutasító szakértetségig például annak is szükségét érezte, hogy a fellebbezésében használt „egyén” szót megmagyarázza, amikor mechanikus átirányítását jellemezte: „*Ez, elvtársak az egyénnek a semmibevevését jelenti (én mint egyén a társadalom alárendeltje, a nagyközösség hű tagja, nehogy félreértésre adjon okot az »egyén« szó).*” MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–H18/1953. H. Imre [Debreceni Orosz Intézet]. Debrecen, 1953. május 4.

⁷⁹⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–C13/1953. Cs. Sz. Miklós [PTE ÁJK] fellebbezése. Dunaföldvár, 1953. március 28.

magatartása akadályozza a felsőoktatási terv teljesítését, vagy éppen, hogy semmi esély arra, hogy valaha is mérnököt, orvost, pedagógust képezzenek belőle, a fellebbezők szintén a tervgazdasági érdekek sérelmeként jelenítették meg eltávolításukat.

IV.4. A tanulmányi vétségek megítélésének változása

Az 1953/54. tanévtől a tanulmányi sikertelenség kezelésének módja jelentősen megváltozott, ami azzal állt összefüggésben, hogy több szempontból is megkérdőjeleződött a korábbi évek alapvetése, ti. hogy adott idő alatt, a felsőoktatási intézmények kapacitásain is túlmutatóan, minél több hallgatót juttassanak diplomához. A hozzáállás változása elvi szinten számos tekintetben a korábbi évek beiskolázási, felvételi, módszertani tanulságain alapult, a konzekvenciák gyakorlatba való átültetését azonban a Nagy Imre-féle kormányprogramból fakadó forráshiány gyorsította fel.⁷⁹⁷

Míg 1952-ben a feszített beiskolázásból eredő negatív következményeket alapvetően a tömegesítés szükségszerű velejárójának tekintették, a júliusi kormányprogramot követően megjelent a mennyiségi fejlesztés korábbi erőltetésének kritikája. A beruházási keretek visszafogásával egyidejűleg 1953 nyarán, majd 1954 tavaszán is csökkentették a keretszámokat, így 1953-tól átlagosan minden férőhelyre két vagy több jelentkező jutott (bár az egyes képzési területek esetén még mindig nem arányosan).⁷⁹⁸ A válogatás lehetőségének tudatában az OM már 1953 júniusában keményen fogalmazott: „*Ha végképp nem tudjuk a tervet minőségi színvonalon teljesíteni, akkor le fogjuk szállítani a keretszámot. Selejtet ne vegyünk fel.*”⁷⁹⁹ A keretszámok csökkentése, és nem utolsósorban a fokozott tanulói érdeklődés révén 1953-tól valóban növekedett a bekerülő tanulmányi átlaga.⁸⁰⁰ A minőségi szempontok emlegetése azonban ezek után sem írhatta felül az osztályszempontok alkalmazását, így a túljelentkezés ellenére sem szűnt meg az átirányítás,

⁷⁹⁷ A felsőoktatási rendszer 1953 második felétől kezdődő, következőkben tárgyalt átalakítását természetesen a hallgatók jó része is élénk figyelemmel kísérte. Erről alkotott nézeteikkel részletesen a VII.4. és VII.5. sz. fejezetekben foglalkozom.

⁷⁹⁸ LADÁNYI 1986. 87–88., 93–96.; TIMÁR 1989. 46–47. — A túljelentkezés 1954 nyarán egyes karokon soha nem látott méreteket öltött: az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Karán tizennyolcszoros (a kitűnőké négyszeres), a Vegyészmérnöki Karon hétszoros (a kitűnőké háromszoros) volt. Ekkor már csak a mezőgazdasági és a jogi képzések esetén maradt el a jelentkezők száma az előírányzott keretektől. TÖRÖK András: Néhány szó az egyetemi felvételekről. *Szabad Ifjúság*, 1954. augusztus 19. 2.

⁷⁹⁹ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1953. június 25-i ülése; 1. pont: Az 1953/54. évi iskoláztatás helyzetképe.

⁸⁰⁰ Az 1952/53. tanévben a felvettek 39,7%-a közepes vagy annál rosszabb, 58,8%-a jeles vagy jó tanulmányi eredménnyel került be, a kitűnők aránya mindössze 1,5%-ot tett ki. Az 1954/55. tanévre a kitűnők aránya 29,9%-ra nőtt, a közepes vagy annál rosszabb eredménnyel bekerülőké viszont 15%-ra csökkent. *I. sz. Statisztikai Tájékoztató a felsőoktatási intézmények hallgatóinak 1953. október 1-i adatairól.* KSH, [1953]. 9.; *KSH Oktatásügyi Statisztikai Tájékoztató 1955–56. Felsőfokú oktatás.* KSH, [1956]. 4.

s miközben növekedett a férőhely hiánya miatt jeles és kitűnő érettségi eredménnyel elutasítottak száma, még 1955-ben is kerültek be olyanok a felsőoktatásba, akik a felvételi vizsgán sem feleltek meg.⁸⁰¹ Az 1955/56. tanév I. félévi vizsgáit követő minisztériumi jelentések a korábbi évek kontraproduktivitásra vonatkozó következtetéseket ismételték meg, de már nemcsak arra utaltak, hogy többen lesznek, akik el sem jutnak a diplomáig, hanem arra is, hogy nem biztos, hogy kifizetődő, ha mindenki kezébe oklevelet adnak:

„A munkás- és dolgozó parasztszármazású hallgatók arányának tényleges növelése (...) csak a lemorzsolódás veszélyének megnövekedése árán volt végrehajtható és a felvett gyengeképességűek közül sokan – a leggondosabb segítség mellett is – csak kis tudású, gyenge felkészültségű szakemberek lesznek.”⁸⁰²

Bár a beiskolázás feszítettsége csökkent és a tanulók bevitele egyre kevesebb nehézséget jelentett, benntartásuk továbbra is probléma maradt. Az 1953/54. tanévben a felsőbb évesek körében a korábbiaknál is nagyobb lemorzsolódás jelentkezett, ami azonban az új szakaszból fakadó szemléletváltás következménye (is) volt. A kormányprogram ugyanis nemcsak a mennyiségi teljesítést kritizálta, hanem új feladatot is meghatározott a felsőoktatás számára: az oktatás színvonalának emelését.

Az 1953/54. tanévtől az új tanulásszervezési jelszó a *folyamatos* helyett az *önálló* tanulás lett. Az e fogalomhoz kapcsolódó elvi megfontolások elvetették, hogy az egyetemi oktatás folyamatában a majdani munkavégzéshez szükséges valamennyi ismeret megjelenjen, ehelyett azt célozták, hogy az oktató-nevelőmunka képessé tegye a hallgatókat a tudásanyag önálló elsajátítására, annak gyakorlati alkalmazására és önmaguk folyamatos továbbfejlesztésére, valamint a saját tanulási folyamat megszervezésére. Ennek egyik kulcsa volt, hogy a hallgatók mindehhez időt is kapjanak, így csökkent a kötelezően előírt kiegészítő foglalkozások, a félévközi és a félévi vizsgák száma: a kollokviumok és szigorlatok rendszerével tulajdonképpen az 1948–50. évi felsőoktatási reformok előtti vizsgarendszer állt vissza (noha ahhoz képest továbbra is több vizsgaalkalmat jelentett). A hallgatók feletti „gyámkodás” egyes formái is megszűntek: az osztályfőnöki rendszert

⁸⁰¹ 1953-ban a „munkás- és parasztszármazásúak” kötelezően teljesítendő aránya 58,7%-ra csökkent, de ezt is csak a közepesek 26,3%-ának, az elégségesek 9,7%-ának és az elégtelenek 1,3%-ának felvételével tudták biztosítani. Az átirányítás legalább 1 200 jelentkezőt érintett. Az MDP KV 1955. márciusi határozatát követően 65%-ra emelt arányszám teljesítése pedig csak oly módon volt lehetséges, hogy az előző tanévi 15%-ról 19,2%-ra nőtt a közepes vagy annál rosszabb tanulmányi eredménnyel bekerülők aránya, akiknek 85%-a a „munkás- és parasztszármazású” jelentkezők közül került ki. Emellett kb. 200 olyan tanulót is felvettek, akik meg sem feleltek a felvételi vizsgán. MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1955. október 27-i ülése, 1. pont: Jelentés a f. évi egyetemi és főiskolai felvételek tapasztalatairól.

⁸⁰² MNL OL M-KS 276–62/125. OM előterjesztése a Politikai Bizottsághoz az egyetemi, főiskolai és középiskolai felvételekkel kapcsolatos problémákról. Budapest, 1956. március 10.

felszámolták, a hallgatók hiányzási naplóját ekkortól a tanulmányi csoport vezetője kezelte (bár nem sokáig: egy 1955. áprilisi jelentés szerint ugyanis a hallgatók nem vezették „*elég felelősségteljesen*” a nyilvántartást, így a hiányzások ellenőrzését visszaadták a tanulmányi osztálynak és a tanszékeknek).⁸⁰³ Ugyanakkor továbbra is alapvetés maradt, hogy a tanszékek felelősek a hallgatók neveléséért, tanulmányi előrehaladásáért és munkájuk ellenőrzéséért. Bár a hallgatók nagyobb felelősséget nyertek saját tanulási folyamatuk kialakításában, ez továbbra sem jelentette azt, hogy az *egyéni* tanulásnak, s arra fordítandó idő kihasználásának ne lett volna egy központilag helyesnek vélt módja, ezt azonban – a hivatalos propaganda szerint – már nem kötelezően előírt, mechanikus eszközökkel, hanem elsősorban neveléssel kívánták elérni. Az *önálló* tanulás – ha nem is napról napra történő folyamatos, de – továbbra is rendszeres, „megfeszített” és tervszerű munkát jelentett, melyre a hallgatókat az első évfolyamtól kezdve az évközi vizsgaalkalmak fokozatos csökkentésével kellett rászoktatni.

Az *önálló tanulás* módszereit ismertető OM-utasítás 1954 júliusában jelent meg,⁸⁰⁴ 1953 őszén a koncepcióból pusztán a korábbi gyakorlatok kritikája, s néhány elvi célkitűzés látszott világosan, vagyis, hogy a „középiskolás módszereket” fokozatosan fel kell számolni, a hallgatókat önálló munkára, a tudományos gondolkodásra kell nevelni, s a vizsgákon magasabb követelményeket kell velük szemben támasztani.⁸⁰⁵ Ez az 1953/54. tanévben azzal a némiképp előrelátható következménnyel járt, hogy a tanulássegítés addigi, sokak által kelletlenül ellátott kiegészítő formái a legtöbb intézményben egyszerűen megszűntek, s az oktatók kritikusanban ítélték meg a vizsgán nyújtott teljesítményeket. Az intézmények pedig következetesebben alkalmazták a tanulmányi szabályzatot, s a több vizsgán elbukott hallgatókat valóban eltávolították. Ezt az új színvonal-követelményekre hivatkozva eleinte az OM sem ellenezte: 1953 decemberében maga rendelkezett úgy, hogy az intézmények engedjék el az átirányításukkal elégedetlen hallgatókat, az alkalmatlanokat pedig a félév végén tanácsolják el.⁸⁰⁶ Mivel az évvégi vizsgák ennek megfelelően rosszabb tanulmányi átlagokat és nagyobb bukásarányt eredményeztek (a nappali tagozaton az előző évi 8,1%-ról 9,8%-ra nőtt a lemorzsolódók aránya, akik 26,3%-a szakérettségis volt),⁸⁰⁷ a

⁸⁰³ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. december 31-i ülése, 3. pont: Tanszékek, tanulócsoportok, osztályfőnöki rendszer; OM KOLL 1955. április 7-i ülése, 2. pont: A félév értékelése a vizsgaeredmények alapján.

⁸⁰⁴ Az oktatásügyi miniszter 854/8551–30/1954. OM. sz. utasítása az egyetemi oktatás módszertani alapelveiről. *Felsőoktatási Szemle*, 1954/7–8. sz. 1–8.

⁸⁰⁵ RAJNAI 1953; ERDEY-GRÚZ 1954.

⁸⁰⁶ LADÁNYI 1986. 103.

⁸⁰⁷ LADÁNYI 1986. 103. A hallgatók félévi, év végi tanulmányi eredményeit elemző minisztériumi és pártjelentések ezekben az években rendre ugyanazt a némiképp megmosolyogtató érvet alkalmazták: a

minisztérium már a tanév végén visszakovert, s megtiltotta, hogy első- és másodéves szakérettségisek ellen a gyenge előképzettségéből fakadó rossz tanulmányi eredmény miatt fegyelmi eljárást indítsanak.⁸⁰⁸ A lemorzsolódásért elsősorban az oktatók „maximalizmusát” hibáztatta, mondván most kompenzálják a korábbi évek „liberális” osztályozását, „rostálják”, „nyírják” a „tehetetlenek” tekintett gyengébb hallgatókat,⁸⁰⁹ teljesíthetetlen követelményekkel (például idegen nyelvű szakirodalom feladásával) „szorítják ki” a szakérettségiseket és a „munkáshallgatókat”.⁸¹⁰ Az oktatásirányítás aggodalmait azonban a felsőoktatási intézmények nem osztották, s szintén a magasabb követelményekre hivatkozva azzal érveltek, hogy a gyengébb hallgatók távozása csak hasznára válik az oktatás színvonalának és megerősíti az évfolyamokat.⁸¹¹

Az önálló tanulás módszereinek bevezetése a gyakorlatban a tantárgyak és a vizsgaalkalmak elaprózottsága miatt továbbra sem csökkentette érzékelhetően a hallgatói túlterhelést: bár a kiegészítő foglalkozások kötelező jellege általában megszűnt, több helyen a kötelező óraszámok növekedtek, a tanárképzésben a kétszakosság bevezetésével maga a tananyag is – változatlan képzési idővel.⁸¹² 1954 nyarától nyilvánvalóvá vált, hogy az *önálló tanulás* sok tekintetben üdvözölt alapvetései a gyakorlatban tulajdonképpen annak az oktatáspolitikai koncepciónak szolgáltattak elvi háttérrel, mely a „színvonalemelést” változatlanul voluntarista módon, a felsőoktatás finanszírozásának jelentős csökkentése és elbocsátások közepette kívánta elérni.

A „színvonalemelést” koncepciója azonban nemcsak a tanulmányi elégtelenség miatt lemorzsolódók számát növelte, hanem azokat is, akik anyagi problémák miatt

korábbihoz képest alacsonyabb tanulmányi átlagokat nem romlásként, hanem éppenséggel javulásként értelmezték, mondván a követelmények is magasabbak lettek, vagy arra hivatkoztak, hogy a rosszabb átlag az „objektívebb” vizsgáztatás eredménye szemben az előző, „liberálisabb” gyakorlattal szemben. Lásd például: MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. augusztus 19-i ülése, 2. pont: Jelentés az 1952/53. tanévről; OM KOLL 1954. augusztus 26-i ülése, 2. pont: Az 1953/54. tanév értékelése a vizsgaeredmények alapján; MNL OL M-KS 276-91/25. Az MDP KV TKO tájékoztatója az egyetemek 1954/55. I. félévi vizsgáiról. Budapest, 1955. március 21.

⁸⁰⁸ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1954. július 15-i ülése, 3. pont: Szakérettségizett hallgatókkal való foglalkozás módszerei az egyetemeken; MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1954. augusztus 26-i ülése, 2. pont: Az 1953/54. tanév értékelése a vizsgaeredmények alapján.

⁸⁰⁹ MNL OL M-KS 276-89/312. Az 1953-54. tanév I. félévi vizsgáinak értékelése [a műszaki egyetemeken]. H. n., d. n.; MNL OL M-KS 276-62/128. Az MDP KV TKO információs jelentése a műszaki egyetemek és tudományegyetemek 1953/54-es tanév második félévi vizsgáiról. Budapest, 1954. szeptember 17.

⁸¹⁰ MNL OL M-KS 276-89/312. Az MDP KV APO feljegyzése a szakérettségis és munkáshallgatók tanulmányi munkájáról. H. n., d. n.; Építőipari Műszaki Egyetem Pártbizottságának megjegyzései az 1953/54. tanév I. félévi vizsgáinak statisztikai kimutatásához. Budapest, 1954. március 31.

⁸¹¹ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1954. augusztus 26-i ülése, 2. pont: Az 1953/54. tanév értékelése a vizsgaeredmények alapján.

⁸¹² Ezzel kapcsolatos panaszokra lásd például: MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1955. április 7-i ülése, 2. pont: A félév értékelése a vizsgaeredmények alapján.

kényszerültek tanulmányaikat abbahagyni. Az OM 1953 végén már elismerte, hogy az „*egyetemi hallgatók jelentékeny része igen rossz anyagi helyzetben van*”, élelmességüket, lakhatásukat, ruházódásukat nem tudják fedezni, ezért sokan nyáron és évközben vállalnak munkát, mely többeknél kimerültséghez és különféle egészségügyi problémákhoz vezet: „*Különösen súlyos a III. és IV. éves munkás és paraszt származású hallgatók helyzete, kiknek erőbeli, valamint ruházati tartalékaik fogytán vannak és azokat nem képesek felújítani.*”⁸¹³ Bár a minisztérium jelentése alapján a PB jóváhagyta az ösztöndíjkeret emelését, az összeg azonban a takarékosági intézkedések következtében 1954-ben a korábbinál is alacsonyabb szintre csökkent.⁸¹⁴

A csökkentés azonban nem azonos mértékben érintette az egyes hallgatókat. Az OM ugyanis épp ekkor látta elérkezettnek az időt az elosztás szempontjainak átalakítására, így az 1954/55. tanév II. félévétől egy, részben tanulmányi eredményen alapuló elosztási rendszer lépett életbe. Az anyagi támogatásban részesülők száma lényegesen nem változott (továbbra is a hallgatók 90%-a kapott valamilyen juttatást), de a részesedés aránya eltolódott a jobb eredménnyel bírók javára,⁸¹⁵ ami nem várt, s a fő felsőoktatás- és társadalompolitikai célokkal ellentétes hatásokkal járt. A gyengébb tanulmányi eredményekkel bíró „munkás- és parasztszármazású” hallgatók ekkortól az összeget tekintve kisebb juttatásban részesültek mint a jobban tanuló „egyéb” és „értelmiségi” hallgatók, de a korábbiaknál nagyobb arányban kaptak ösztöndíjat az „osztályidegenek” is. Megváltozott az egyes intézmények részesedése is: a tudományegyetemekhez képest rendre alacsonyabb átlagokat produkáló műszaki egyetemeken például jóval kevesebben lettek jogosultak az ösztöndíjra.⁸¹⁶ Mivel a tanulmányi sikertelenség már komoly anyagi következményekkel is járt, így elsősorban azok lemorzsolódását gyorsította meg, akik tanulmányi problémák mellett anyagi nehézségekkel is küszködtek.

Az új ösztöndíj-politika ráadásul számos módon felborította a tanulmányok idealizált „tervszerűségét” is. A rosszabb átlagokat produkálók (többségében szakérettségisek)

⁸¹³ MNL OL M-KS 276–53/152. Az MDP PB 1953. december 16-i ülése, 8. pont: Az Oktatásügyi Minisztérium javaslata az egyetemi hallgatók anyagi helyzetének megjavítására. Hasonló következtetésekre jutott az érdekvédelmi kérdésekben aktivizálódó DISZ-központ is 1954 januárjában: A DISZ KV Egyetemi Ifjúsági Osztályának jelentése az egyetemi ifjúság helyzetéről a DISZ KV Intéző Bizottságának. [Budapest], 1954. január 8. In: FEITL – ÓLMOSI 1987. 58–64.

⁸¹⁴ MNL OL M-KS 276–53/209. Az MDP PB 1954. december 15-i ülése, 4. pont: A KV TKO és az OM közös javaslata az egyetemi és főiskolai hallgatók új ösztöndíjrendszerének alapelveire.

⁸¹⁵ MNL OL M-KS 276–91/133. Tervezet az új ösztöndíj rendszerre [sic!]. Budapest, 1954. október 12.; MNL OL M-KS 276–91/133. Az új ösztöndíjrendszerrel kapcsolatos végrehajtási utasítás tervezete. Budapest, 1954. december 24.

⁸¹⁶ MNL OL M-KS 276–62/125. Határozat az ösztöndíjrendszerrel kapcsolatos 1954. december 15-i politikai bizottsági határozat módosítására [sic!]. Budapest, 1955. augusztus 4.

körében már az elosztási rendszer átalakításának hírére nagyobb arányú átiratkozási hullám jelentkezett, például a tudományegyetemekről a pedagógiai főiskolák irányába, abban a reményben, hogy a főiskolai követelményrendszer szerint jobb eredményeket produkálva magasabb ösztöndíjhoz juthatnak.⁸¹⁷ De a vizsgákon egyre nagyobb méreteket öltöttek a szándékos bukások is, a hallgatók számára ugyanis egyértelműen fontosabb lett, hogy akár utóvizsga árán is, de a jobb jegyet szerezhessenek, minthogy időben vizsgázzanak le.⁸¹⁸

„*Akiknél a képesség vagy az akarat hiányzik, azoknak a lemorzsolódása nemcsak helyes, de szükséges is, mert hiszen ezeknek népgazdaságunk úgy sem fogja hasznát venni*” – fogalmazott az OM Kollégiuma 1955 áprilisában.⁸¹⁹ Bár az oktatásirányítás a „munkás- és parasztszármazásúak” nagyarányú távozásával elégedetlen volt, a vizsgabukások következtében előálló kimaradással egyre kevésbé. Ebben az is szerepet játszott, hogy ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy csak egyre nagyobb nehézségek árán lehet eleget tenni annak a – szocialista felsőoktatás lényegét érintő – ígéretnek, miszerint az oklevelet szerző hallgatókat végzettségüknek megfelelő állásba juttatják. A végzett hallgatók száma ugyanis éppen 1953-tól nőtt meg ugrásszerűen, akkor, amikor a Nagy Imre-féle új szakasz gazdaságpolitikai irányváltásai jelentősen átrendezték az értelmiségi munkaerő-szükségletet, s a gazdasági-közigazgatási apparátusban zajló, 1954-től kezdődő racionalizálás következtében is jelentősen csökkentek a betölthető álláshelyek. A probléma nem volt újkeletű, a friss diplomásokat már korábban sem sikerült minden esetben a végzettségüknek megfelelő munkakörben elhelyezni. A képesítésnek nem megfelelő állásban foglalkoztattak aránya az 1952-ben és 1953-ban végzettek között a jogászoknál (37%) és a közgazdászoknál (23,2%) volt a legmagasabb, az orvosok (1%) és a gyógyszerészek (0,8%) között a legalacsonyabb.⁸²⁰ Már az 1950–52 között végzett több ezer mérnöknek is csak mintegy 20%-a került az iparba, a többiek tervezőirodákban és kutatóintézetekben helyezkedtek el, de az 1945 és 1956 között közép- és felsőfokon végzett mezőgazdasági szakemberek 35–48%-a sem a mezőgazdaságban, hanem az iparban vagy

⁸¹⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/855–K29/2/1954. Fischer Vilmos, a BPF igazgatóhelyettesének feljegyzése. 1954. november 3.; MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–K90/1954. Feljegyzés a pedagógiai főiskolákra való átvételi kérelmek tárgyában. H. n., d. n.

⁸¹⁸ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1955. április 7-i ülése, 2. pont: A félév értékelése a vizsgaeredmények alapján.

⁸¹⁹ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1955. április 7-i ülése, 2. pont: A félév értékelése a vizsgaeredmények alapján.

⁸²⁰ ERDÉSZ 1957. 704.

a közigazgatásban dolgozott.⁸²¹ Az 1955-ben végzett középiskolai tanároknak 35,8%-át, 1956-ban 52,6%-át pedig csak általános iskolákba tudták beosztani.⁸²²

1953 második felétől kezdve tehát az oktatásirányítás viszonya a tanulmányi sikertelenségből fakadó lemorzsolódáshoz jelentősen megváltozott. Azt – a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók egy részétől eltekintve – nemcsak kívánatosnak tekintette, de – ahogy láttuk – 1953 decemberében az OM maga utasította a felsőoktatási intézményeket, hogy az átirányításuk miatt motiválatlan és a felsőfokú tanulmányokra alkalmatlan hallgatókat tanácsolják el, s az intézmények éltek is a felkínált lehetőséggel.

Mindez a tanulmányi okokból történő kizárások látványos csökkenésével járt.⁸²³ Bár az igazolatlan hiányzás vagy az engedély nélküli munkavállalás továbbra is fegyelmi vétség maradt, az eljárások funkciója megváltozott. Ekkortól elsősorban a bent tartani kívánt hallgatók nevelésére és megrendszabályozására szolgáltak, s jellemzően alacsonyabb büntetéseket eredményeztek, kizárásra egyre ritkábban került sor. Ha ugyanis egy intézmény tanulmányi okok miatt maga kívánt megszabadulni egy hallgatójától, 1953 decemberétől könnyebben megtehetette, hogy *eltanácsolja* (vagy más megfogalmazásban: törli a hallgatók sorából). Az ily módon történő elbocsátások pedig nem minősültek fegyelmi ügynek.⁸²⁴ Azaz – ahogy egy minisztériumi feljegyzés fogalmazott 1956-ban – a gyenge képességű hallgatók eltávolítására már „más mód” is rendelkezésre állt.⁸²⁵

Persze ezt követően is előfordult, hogy valakit tanulmányi elégtelenség miatt fegyelmi úton zártak ki. Annak eldöntésére, hogy milyen kritériumok alapján döntött az intézmény aközött, hogy eltanácsolja vagy kizárja a hallgatót, a csekélyebb fegyelmi büntetéssel végződő eljárások vizsgálata adhatna pontos választ. Az általam vizsgált ügyek alapján megkockáztatható, hogy kizárásra akkor került sor, ha a gyenge teljesítmény az intézmény megítélése szerint kirívó hanyagsággal párosult, azaz, ha a hallgató – legalábbis a fegyelmi bizottságok interpretációjában – nemhogy nem élt a felajánlott segítséggel, hanem egyenesen visszaélt vele. Ennek megállapítása ugyanis a változatlanul különleges

⁸²¹ ERDÉSZ – FEHÉR 1958. 826.; TIMÁR 1989. 48.; URBÁN 1981. 32., 71.

⁸²² ERDÉSZ 1957. 704.; ERDÉSZ – FEHÉR 1958. 827–828.

⁸²³ Az általam vizsgált, kizárólag tanulmányi vétség miatt indított fegyelmi ügyek alig 2–3%-át bonyolították le az 1953/54. és 1955/56. tanév között, s az esetek harmadában az OM enyhítette a felsőoktatási intézmény kitiltásra vagy kizárásra vonatkozó határozatát. A jelentős csökkenés (a konkrét arányokat tekintve) természetesen összefüggésbe hozható a feltárás – korábban részletezett – esetlegességeivel, ugyanakkor a tanulmányi vétségek súlyosabb, fegyelmi szankcionálására utaló jelzések ebben az időszakban az intézményi jelentésekből is eltűnnek.

⁸²⁴ Egy erre vonatkozó egyértelmű állásfoglalásra lásd: MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–Sz16/2/1956. Sz. Katalin [Lenin Intézet] ügye.

⁸²⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–V2/1956. Feljegyzés V. György [ELTE NYIK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. szeptember 20.

figyelemmel kísért felsőbb éves szakérettségis vagy „munkás-paraszt származású” hallgatók eltávolítását továbbra is megkönnyítette.

A tanulmányi okokból történő kizárások során a fegyelmi bizottságok rendszerint a korábbi panelekhez, a hallgató egyéni felelősségének és hanyagságának, valamint a felsőoktatási intézmény által nyújtott tanulmányi és egyéb segítség részletezéséhez nyúltak. De az éppen aktuális oktatáspolitikai és -módszertani érvkészletet felhasználva, azzal is indokolhatták az eltávolítást, hogy a rendkívül gyenge és hanyag hallgató bent tartása az elvárt színvonallemelésnek ellentmondó engedékenységgel lenne akkor, amikor – fogalmazott egy debreceni hallgató ügyében keletkezett feljegyzés – „*annyi sok jó pályázó van – kár lenne a hely egy lógónak*”.⁸²⁶ Az OM egy szakérettségis fellebbezését pedig az elosztási problémákra hivatkozva utasította el, mondván „*a francia–magyar szakos tanárokból nincs akkora hiány, hogy gyenge képességű alsóbb évfolyamos hallgatót (...) visszavegyünk*.”⁸²⁷

Hasonló érvekkel indokolta egy 1954-es tárgyaláson Sztrókay Kálmán geológus-professzor egy budapesti meteorológus-hallgató eltávolításának szükségességét. S. László több tárgyból is bukott és számos alkalommal hiányzott igazolatlanul, melyet azzal indokolt, hogy eredetileg orvos szeretett volna lenni, de átirányítással került az ELTE TTK-ra, s bár utóbb a szakot megszerette, eredményeit lerontotta, hogy menyasszonyát egy névcsere folytán kitelepítették, így azzal volt elfoglalva, hogy számára mentesítést szerezzen. Bár tanulócsoportjának vezetője is az utóvizsga-engedély megadása mellett volt, a bizottság elnöke a döntő kérdést abban látta, vajon a hallgató diplomaszerzése érdekében áll-e a társadalomnak. Sztrókay erre maga adott hosszas, ellentmondást nem tűrő választ:

*„Sem az országnak, sem a népnek, sem egyetemünknek nem érdeke, hogy olyan képesség, akaraterő és szorgalom nélküli emberek kerüljenek ki, mint amilyen Ön is. Ön olyan bizonyosságot tett a tudományokban való jártasságáról, ami a nullával egyenlő. (...) Vannak kistehetségű emberek, akikben vas-akarat van. Azok többé-kevésbé megállják a helyüket. Ezekre lehet építeni. Ha valakinek azonban nincs adottsága, készsége és szorgalma ahhoz, hogy legalább a minimális tudást megszerezze, akkor annak más elfoglaltságot kell keresni. Nekünk egészen új szakaszban, új iránymutatások szerint kell járnunk. Nagyon meg kell szűrni azokat az embereket, akiket szakmai pályára bocsátunk. Olyan szakemberekre mint Ön, ezen a pályán nincs szükség. (...) Az Ön számára tehát nincs más megoldás, mint az egyetemünk hallgatói közül kilépni. Fogadja úgy tőlünk, mint jótanácsot!”*⁸²⁸

⁸²⁶ MNL OL XIX-I-2-k. 125. d. 847/855–R9/1954. Jegyzőkönyv R. Károly [KLTE BTK] fegyelmi ügyében. H. n., d. n.; Feljegyzés, H. n., d. n.

⁸²⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–V2/1956. Feljegyzés V. György [ELTE NYIK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. február 23.

⁸²⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–S37/1954. Jegyzőkönyv S. László [ELTE ÉFK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1954. október 21.

A fegyelmi bizottság javaslata alapján S.-t kizárták az ELTE-ről, melyet – a hallgató fellebbezését elutasítva – az OM is jóváhagyott. Ebben vélhetően az is szerepet játszott, hogy a meteorológus végzettséggel rendelkezők elosztása különösen problematikus volt, ekkor már az alsóbb éveseket is igyekeztek más szakokra átirányítani.⁸²⁹

A hallgató ügye egyike volt azoknak az eseteknek, amikor a felsőoktatási intézmények a „színvonal-követelményekre” hivatkozva távolítottak el olyan felsőbb éveseket, akikről – hasonló oktatáspolitikai hozzáállás esetén – már évekkor korábban megszabadultak volna: S.-nek például a meteorológia szakhoz alapvető fontosságú szaktárgyakból – saját bevallása szerint – már a középiskolában is nehézségei voltak.⁸³⁰ A végzős hallgatók eltávolítására a korábbiakban különösen érzékeny OM e döntéseket többször is bírálta, ám a hallgatók bekerülését és erőltetett bent tartását nem a feszített beiskolázással vagy a lemorzsolódás mindenáron való megakadályozásával magyarázta, hanem a felsőoktatási intézmények „helytelen liberalizmusával”, azt sugallva, hogy az előállt helyzet annak a következménye, hogy az intézmény hibát követett el, amikor a hallgatót nem korábban távolította el.⁸³¹ E bírálatok csak az intézmények korábbi gyakorlatait érintették, a büntetést nem, s a fentiekhez hasonló indoklással felterjesztett kizárásokat az OM rendszerint jóváhagyta. Az intézmények szakmai szempontjai alapján indokolt döntések ugyanakkor a hallgatók számára, egyéni szempontból meglehetősen súlyos következményekkel jártak: a felsőfokú tanulmányokra alkalmatlan, de több évi, erőltetett bukdácsolás ellenére is kitartó diákokat tulajdonképpen a diplomaszerezés kapujában távolították el.⁸³²

A fegyelmi eljárások során a hallgatók által felvetett indokok a korábbi időszakhoz képest nem változtak, tekintve, hogy az eljárás alá vont felsőbb évesek hiányos előképzettségéből vagy motivációból fakadó tanulmányi problémái lényegében még az 1953 előtti kontraproduktív beiskolázási és felvételi gyakorlatban gyökereztek, s ezek azt ezt követő finomhangolások ellenére sem szűntek meg. Az anyagi nehézségeket ráadásul sok hallgató esetében magának az ösztöndíjrendszernek az átalakítása is tetézte, amit az oktatásirányítás is elismert azzal, hogy 1953 után elvétve fordult elő, hogy egy kizárt hallgatót addig felvett ösztöndíja visszafizetésére kötelezzék. Noha az 1953 februárjában

⁸²⁹ MNL OL M-KS 276–53/222. Az MDP PB 1955. március 24-i ülése, 6. pont: Az MDP KV TKO, az OT és az OM közös jelentése a szakképzett ifjúság elhelyezésével kapcsolatos problémákról.

⁸³⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–S37/1954. Jegyzőkönyv S. László [ELTE ÉFK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1954. október 21.

⁸³¹ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz5/1954. Feljegyzés Sz. Mária [SZTE BTK] fegyelmi ügyében. Szeged, 1954. február 16.; Határozat Sz. Mária [SZTE BTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. február 23.

⁸³² Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–J3/2/1954. J. Sándor [EPF] ügye.

kiadott fegyelmi szabályzat még konkrétan utalt erre a szankcióra,⁸³³ egy évvel később az OM új állásfoglalásában már nem ragaszkodott alkalmazásához.⁸³⁴

*

Ha a tárgyalt időszakban készült különféle statisztikák lemorzsolódási adatait nézzük, látható, hogy a beiratkozott, de végül tanulmányaikat abbahagyó nappali tagozatos hallgatók aránya nagyjából 10% körül mozgott (a csúcsev az 1951/52. tanév volt 15%-kal). Ez az arány az 1948–50. évi reformot megelőző időszakhoz képest mindenképpen alacsonyabb volt,⁸³⁵ ezt a fegyvertényt azonban a korabeli oktatáspolitikát kevésbé ünnepelte (ellentétben a „munkás–paraszt származású” hallgatók arányának növekedésével), ellenben az egyes tanévek, félévek között tapasztalt akár csak egy-két tizedes emelkedést is sürgősen megoldandó problémának tekintette. Ennek oka az volt, hogy a lemorzsolódásnak az ötvenes évek elején az oktatásirányítás szempontjából egyszerűen nem létezett elfogadható aránya. Az ötéves terv nagyraívagyó célkitűzéseinek megvalósítása során ugyanis eleve abból kellett kiindulni, hogy a felsőoktatási kapacitásokat a munkaerőigény biztosításához a szükséges mértékben és a lehető leghatékonyabb módon kell kihasználni. A képzési struktúra átalakítása, az oktatás módszertana, a tanulási folyamat minuciózus szabályzása mind azt szolgálta, hogy minden egyes felvett hallgató kezébe diplomát adjanak. Ebbe a voluntarista módon, pontosan tervezhetőnek, irányíthatónak és ellenőrizhetőnek vélt folyamatba pedig nem fért bele, hogy az oklevél megszerzése pusztán egyéni ambíció, sőt, akár a képesség kérdése legyen.

A meggyőződés, hogy e célok pusztán propagandával és megfelelőnek vélt tanulási módszerekkel elérhetők, a fegyelmet a végzettség megszerzésének egyik legfontosabb előfeltételévé, olykor a felsőfokú tanulmányokra való alkalmasságot is pótló értékévé emelte. A szocialista tanulásszervezés egyedül üdvözítő jellegébe vetett hitet jól mutatja, hogy önmagában a jó jegy megszerzése sem minősült érdemnek, ha az nem kijelölt időben történt – sikert csak egyetlen, központilag meghatározott módon lehetett elérni.

Mindebből fakadóan az egyes hallgatók tanulmányi nehézségekre adott reakcióit pusztán fegyvelemlazulásként értelmezték és kezelték, noha a szankcionált magatartás

⁸³³ FSZ 1953. (2).

⁸³⁴ Az erre vonatkozó elvi állásfoglalás meglétére utal: MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–G5/1954. A fegyelmi biztos jelentése G. Sándor [KLTE TTK] ügyében. Debrecen, 1954. február 19.

⁸³⁵ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. január 24-i ülése, 1. pont: A Minisztérium Felsőoktatási és Tudományos Főosztályának feladatai az ötéves terv keretében; MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1951. január 19-i ülése, 1. pont: A tanulmányi reform kiértékelése.

háttérben húzódó problémák jó része magából a „rendszerből”, ti. a felsőoktatás tervgazdasági jellegű működési mechanizmusából következett. Az igazolatlan hiányzások, az engedély nélküli munkavállalás vagy az önkényes lemorzsolódás mögött húzódó motivációk és e fegyelemsértések kezelése számos ponton párhuzamba állíthatók az üzemi munkafegyelem megsértőinek (önkényesen kilépők, hiányzók stb.) indítékaival és a velük szemben alkalmazott adminisztratív kényszerintézkedésekkel, annál is inkább, mert e vétségek korabeli értelmezését és a szankcionálás ideológiai-erkölcsi érvrendszerét tekintve ez az analógia a hallgatói fegyelmi eljárások során többször is felbukkant.

A felsőoktatási intézmények a tervteljesítésben játszott szerepükből fakadóan a korábbiakban nem tapasztalt mértékű felelősséget viseltek hallgatóik előmeneteléért, ezért érdekükben állt, hogy a diákok által felvetett nehézségeket kételkedve fogadják, s saját előadóik, oktatóik munkájának védelmében vagy maguk is tagadják ezen indokok realitását, vagy a hallgatóra hárítsák annak ódiumát, hogy azokkal nem képes megbirkózni. A tanulmányi vétségek miatti eljárások megindítása számukra nemcsak központilag előírt és buzdított kötelezettség volt, hanem eszköz is arra, hogy egyes felsőfokú tanulmányokra alkalmatlannak vagy érdemtelennek vélt hallgatótól úgy szabaduljanak meg, hogy azt egyenesen a lemorzsolódás elleni (!) harc követelményeként jelenítsék meg.⁸³⁶

Nyilvánvalóan hiba volna valamennyi késést, hiányzást vagy bukást „rendszerszintű” jelentőségűvé avatni. A fegyelmi eljárás alá vont hallgatók között minden bizonnyal voltak olyanok, akiknek motivációhiánya vagy hanyagsága valóban pusztán egyéni tényezőkre vezethető vissza. A korabeli fegyelmi gyakorlatra azonban jellemző, hogy azokat is fegyelemsértőként kezelték, akik tanulmányi nehézségeik vonatkozásában valóban indokoltan hivatkoztak olyan problémákra, melyek a felsőoktatás ötvenes évek eleji, sajátos működési mechanizmusaival álltak összefüggésben. Ebből fakadóan pedig, hiába dokumentálták a fegyelmi eljárások során született iratok maguk is e problémák létét, elfedte azokat a szankcionáláshoz kapcsolódó ideológiai-politikai érvelés, mivel megfelelő politikai öntudattal az egyéni motiváció vagy a beiskolázáshoz szükséges középiskolai merítési bázis hiányát, a munkáscsaládból érkezők iskolai szocializációs problémáit, a továbbtanuláshoz elégtelen pénzügyi háttérrel, illetve ennek az egyre romló életszínvonalból fakadó beszűkülését is kompenzálhatónak vélték. Így a pusztán lusta és a valóban nehézségekkel küzdő hallgató egy fegyelmi kizárással ugyanazt a politikai bizonyítványt kapta, ti., hogy nem hajlandó közreműködni a szocializmus építésében.

⁸³⁶ Vö. APOR 2008. 38.

A hanyagsághoz való viszony 1953 után sem változott, a tanulmányi sikertelenség fegyelmi vétségként való kezelése azonban igen. Bár ez elvi szinten szoros összefüggésben állt az addigi beiskolázási, felvételi és módszertani gyakorlatok kontraproduktivitásának elismerésével, gyakorlati lépésekre csak az *új szakasz* gazdaságpolitikai hangsúly-áthelyezése, és a felsőoktatás finanszírozásának csökkenése után került sor. Így például a szakmaibb jellegű felvételi szelekciót elvben a „színvonalemelés” hangzatos jelszava követelte, ennek lehetőségét azonban az teremtette meg, hogy a felsőoktatás iránti, mesterségesen gerjesztett, egyéni és társadalmi kereslet drasztikusan csökkentett keretszámokkal találkozott. Hasonlóképp: hiába vált nyilvánvalóvá, hogy a kibocsátott oklevelek száma nem azonos a szakmailag megfelelően képzett pályakezdőkével, a mindenáron való diplomaszerezés erőltetése csak akkor enyhült, amikor a feszített beiskolázással, 1949–50-ben felduzzasztott évfolyamok végzőseinek elhelyezése 1954–55-ben, a racionalizálás következtében meglehetősen nehézséget okozott. Ekkortól az oktatásirányításnak már nem volt érdeke, hogy valóban minden hallgató kezébe oklevelet adjon, így a felsőfokú tanulmányokra alkalmatlanok kimaradását maga is ösztönözte. Ez az intézmények szakmai igényeivel is egybeesett, így egyre kevésbé volt szükség az addig „koloncként” számontartottak fegyelmi úton történő, öngazolást szolgáló eltávolítására, erre az eltanácsolás is elegendő lehetett (persze, amíg nem érintette feltűnő arányban a szakérettségiseket vagy a „munkás-parasztszármazású” hallgatókat).

E szemléletváltozás rendkívül rövid idő alatt játszódott le: az 1949–51-ben, a pártállam soha nem látott mértékű anyagi támogatásának ígéretével felvett hallgatók egy része még végzős volt, amikor 1954-ben az ösztöndíjrendszert teljesen átalakították. Az üzemekben való elhelyezkedéstől szándékosan visszatartott, lebeszél, sőt egyes esetekben elbocsátatott érettségizettek, akik végül beiratkoztak és anyagi-tanulmányi nehézségeik ellenére is kitartottak, 1954 nyarán a diplomások elhelyezési nehézségeiről szóló, egyre aggasztóbb hírek mellett arról is olvashattak a *Szabad Ifjúságban*, hogy egy 1949-ben, üzemben elhelyezkedett esztergályos magas keresetéből színházra, operára, de még kisebb magánkönyvtárra is tud költeni.⁸³⁷ Ez az idő viszont hosszúnak tűnhetett azoknak, akik a nagy nehézségek árán átbukdácsolt félévek ellenére is küzdöttek tanulmányaikkal, de akiket végül, minthogy hozzájuk 1953–54-től már az oktatásirányítás sem ragaszkodott, diploma nélkül tanácsoltak el.

⁸³⁷ GÓCZÁN Lajos: Gyertek közénk, érettségizett fiatalok! *Szabad Ifjúság*, 1954. szeptember 12. 2.

V. Köz- és magánerkölcsök, társas viszonyok

Jelen fejezetben a hallgatók „szocialista erkölcsi arculatának” kialakítására irányuló gyakorlatokkal, valamint az erkölcstelennek ítélt magatartás szankcionálásával foglalkozom. E fejezet, másokhoz képest rövidebb terjedelmét két körülmény indokolja. Egyrészt a szocialista erkölcs meglehetősen tág értelmezésébe – ahogy láttuk – a közösséghez, társakhoz való viszonyra vagy a magánéletre vonatkozó követelményeken túl a munkaerkölcs kérdései is hozzátartoztak – e témakört a korábbi fejezetben már részletesen érintettem. A szocialista hazafiság, a proletár internacionalizmus, az őszinteség vagy az éberség pedig inkább politikai, mintsem erkölcsi előírásként jelentek meg – e témakörökkel a későbbiekben kívánok foglalkozni.

Másrészt az általam feldolgozott, többségében súlyosabb büntetéssel – kitiltással vagy kizárással – végződő esetek között a tanulmányi és politikai jellegű vétségekkel szemben viszonylag kevesebb az olyan ügy, amelyben kizárólag „szocialista erkölccsel ellentétes magatartás” miatt távolítottak el hosszabb-rövidebb időre hallgatókat a felsőoktatási intézményekből. Az általam feltárt esetek között kb. 160 ügyben bukkant fel e vétségtípusba sorolható vád, ugyanakkor mindössze 50 olyan esetet vizsgáltam, amelyben kizárólag emiatt⁸³⁸ kapott egy-egy hallgató a tanulmányainak megszakítását vagy befejezését jelentő, súlyosabb fegyelmi büntetést. Itt egyfelől arról van szó, hogy az eseti jelleggel felbukkanó vizsgálás, a tiszteletlennek vagy kulturálatlannak ítélt viselkedés, illetve a magánéleti „kilengés” vélhetően enyhébb fegyelmi büntetéseket eredményezett.⁸³⁹ Több eset dokumentációja utal ugyanis arra, hogy a súlyosabb büntetést korábban megrovás vagy egyéb szankciók (például ösztöndíjmegvonás) előzték meg, de arra is, hogy a nagy részben a diákotthoni együttéléshez kapcsolódó vétségeket (így például a kisebb lopásokat, rongálást, részegeskedést, szabados életmódot) gyakran pusztán a kollégiumból való kizárással büntették. Súlyosabb kimenetelű intézményi eljárásra a különösen botrányosnak ítélt egyedi esetekben, illetve akkor került sor, ha az erkölcstelen magatartás más fegyelmi vétségekkel is társult.

Ezt mutatja a hallgatók körében általánosnak tekinthető *vizsgálás* kezelése is. A puskázás, a másolás vagy az, ha egy hallgató más jegyzetét mutatta be az ellenőrzéskor –

⁸³⁸ Nem számítva ide a következő fejezetben részletesen tárgyalt, politikai jellegűnek tekintett adatelhallgatás vádját.

⁸³⁹ Azt a korabeli intézményi jelentésekben gyakran felbukkanó elvi álláspontot, miszerint e jelenségeket elsősorban neveléssel, azaz meggyőzéssel, szemrehányással, dorgálással és nem büntetésekkel kell kezelni, az enyhébb fegyelmi szankciókkal végződő ügyek részletesebb vizsgálata árnyalhatná.

bár szorosan összefüggött a tanulmányok eredményes folytatásával – alapvetően erkölcsi vétségnek minősült, abból kifolyólag, hogy elkövetője érdemtelenül kívánt jobb jegyhez, esetleg több ösztöndíjhoz jutni. Az oktatásmódszertani útmutatók a puskázás megakadályozására – természetesen az erkölcsi nevelésen túl – például szigorú ülésrendek kialakítását ajánlották, sokszor hiába. Nemcsak azért, mert a legtöbb intézményben nem volt elengedő tanterem ahhoz, hogy a nagylétszámú hallgatóságot szétültessék, de azért sem, mert egyes tantárgyak esetében az oktatók is tisztában voltak vele, hogy a vizsgát képtelenség máshogy letenni. Az orosz nyelvet előadóknak például nem voltak illúzióik a hallgatók ismereteinek mélységéről, s általános volt, hogy a zsúfolt tantermekben elnézték a puskázást. Az ELTE bölcsészkarán, az 1950/51. tanév I. félévi vizsgaidőszakában szervezett írásbelik a VKM vizsgaellenőre szerint a következőképp zajlottak:

„[A] hallgatók már úgy szervezték meg a vizsgáikat, hogy külön nyelvtanszakos, külön szótáros brigádok alakultak[,] az írásbeli dolgozatokat összeolvasták[,] egymást a dolgozat közben konzultálták. Ezt kari előadóink helyszíni ellenőrzés során tapasztalták és amikor a vizsgáztatónak a figyelmét felhívták erre és az ellenőrök eltávoztak, a vizsgáztató (...) kijelentette a vizsgázóknak, hogy ha már puskáznak, akkor legalább csendesen puskázzanak (...). Általában a vizsgáztatók az orosznyelv vonalán mindennemű szabálytalanságot eltűrnek, annak érdekében, hogy minél jobb eredményt hozzanak ki. Ez a tapasztalat Debrecenben, és Pécsen.”⁸⁴⁰

Szegeden pedig az oktatók a táblára írták fel az ismeretlen szavak jelentését, ha a központi vizsgakérdések olyan tananyagot érintettek, amelynek feldolgozására a tanév közben már nem jutott idő. Hasonló jelenetek zajlottak a szóbeliken is, itt ugyanis a „Potapovából” adtak fel szövegrészeket, de engedélyezték a tankönyv használatát, így, amíg valaki felelt, a többiek – háborgott a fent idézett vizsgaellenőr – *„szépen elolvassák a szöveget, először a baloldalon, utána elolvassák az ismeretlen szavakat a jobboldalon”*.⁸⁴¹ A szakmai tárgyakat oktatók e tekintetben általában kevésbé voltak megengedők, a puskázásról, sугásról szóló elítélő nyilatkozataikból ugyanakkor olykor kiolvashatók a tananyag túlméretezettségére, helytelen beosztására vonatkozó kritikák is:

A hallgatók „urológiai, fogászati és röntgen ismereteik majdnem a nullával egyenlők. A mostani VI. éveseknek nem adtak egy félévet se ezekre a tárgyra. Ezekből a beépített tárgyakból⁸⁴² összesen egy beszámolót kellett tenniük. Ez úgy megy, hogy

⁸⁴⁰ MNL OL M-KS 276–89/312. Jelentés a vizsgák ellenőrzéséről. Budapest, 1951. január 11.

⁸⁴¹ MNL OL M-KS 276–89/312. Jelentés a vizsgák ellenőrzéséről. Budapest, 1951. január 11. — A hallgatók orosz nyelvi tudásszintjéről alkotott korabeli elképzelések egyik legjobb példájának tekinthető, hogy 1951-ben több orosz nyelvi lektorátus is azt kérte, hogy a vizsgákat a vizsgaidőszak elején tarthassák meg, mert, ha *„későbbre teszik[,] a hallgatók elfelejtik az átvett anyagot.”* MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. május 24-i ülése, 1. pont: Az orosz nyelvoktatás egyetemünkön és főiskoláinkon.

⁸⁴² Az orvosképzésben beépített tárgynak nevezték azokat a korábban önállóan oktatott tantárgyakat, amelyeket a tanulmányi rend átalakítását követően más, nagyobb témakörökbe ágyazottan, egy félévnél

tanulócsoportonként leülnek sorba, kiteszik a könyvet, jegyzetet, sígnak egymásnak stb. Kollektív nemtudásról van itt szó; (...) a hallgatóság 70%-a el sem olvasta a könyvet, vagy jegyzetet.”⁸⁴³

Az általam feldolgozott ügyek többségében a vizsgacsálás más fegyelmi vétséggel együtt bukkant fel, a korabeli jelentésekben pedig több is utalás található arra, hogy a lebukásnak rendszerint tanulmányi következménye volt (azaz a hallgató elégtelent kapott vagy vizsgáját felfüggesztették), ha pedig fegyelmi eljáráshoz vezetett, önmagában csak csekélyebb súlyú büntetéssel járt. Egyes kirívó esetekben azonban súlyosabb ítéletek is születtek, amint azt négy budapesti joghallgató ellen indított eljárás is mutatja. Az ügy emellett arra is példát szolgáltat, hogy egyazon cselekmény milyen szempontok figyelembevételével eredményezhetett eltérő fegyelmi büntetéseket.

A négy hallgató ellen 1955 nyarán indult eljárás, mert egy vizsga ebédszünetében bementek a terembe és elhoztak egy-egy vizsgatételt. Az eset megítélését csak súlyosbította, hogy a honvédelmi vizsgáról volt szó. A fegyelmi bizottság a tételekhez először hozzányúló G. Ferenc esetében négy félévi kitiltást javasolt, arra hivatkozva, hogy tettével példát mutatott a többieknek. K. Rolandot pedig – korábbi fegyelmezetlen magatartására hivatkozva – két félévre javasolták kizárni. A másik két hallgató esetében azonban megelégedtek a szigorú megrovással: egyiküknél enyhítő körülménynek tekintették addigi kitűnő tanulmányi eredményeit, másikuknál pedig figyelembe vették, hogy „családos ember”, ezért a tanulmányok megszakítása „igen komoly problémát” jelentene számára.⁸⁴⁴ Meglehetősen ellentmondásos volt ugyanakkor, hogy négyük közül azok részesültek enyhébb büntetésben, akik valóban fel is használták a tételeket, G. Ferenc és K. Roland ugyanis ezt nem merte megtenni. Ők úgy buktak le, hogy azt követően, hogy a vizsgáztató főhadnagy rajta kapta a tételeket valóban felhasználó társaikat, önként bevallották, hogy a másik két tételt ők vették el.⁸⁴⁵ Az elsőfokú ítéletet meghozó rektor végül G. Ferenc kitiltását két félévre mérsékelte, a megrovásokat és K. Roland kitiltását pedig jóváhagyta. A két kitiltott hallgató fellebbezett, beadványukban azonban eltérő érvelési stratégiát választottak: G. inkább saját meggondolatlanságára és botlása megbánására helyezte a hangsúlyt, míg K. Roland a büntetés igazságosságát vonta

rövidebb idő alatt kellett oktatni. A „beépítés” jó példa a hallgatói túlterhelés csökkentésének látszatzmegoldásaira. Miközben a tananyag változatlan maradt, papíron a hallgatók heti óráinak és kollokviumainak száma csökkent.

⁸⁴³ HUNG BOTE Tanácsának 1953. október 28-i, II. tanácsulése.

⁸⁴⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K96/1955. Feljegyzés K. Roland [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. szeptember 10.

⁸⁴⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–G45/1955. Kézzel írt feljegyzések. H. n., d. n.

kétségbe, amikor kétszer is rámutatott, hogy azok, akik felhasználták az eltulajdonított tételeket, enyhébb büntetést kaptak.⁸⁴⁶ Érveiknél súlyosabban esett latba a dékán, Világhy Miklós véleménye, aki a hallgatók korábbi magatartását vette figyelembe, s G. esetében a kitiltás szigorú megrovásra mérséklését, míg K. kitiltásának fenntartását javasolta, utóbbi esetében arra hivatkozva, hogy a hallgatótól ezt megelőzően sem álltak távol az „ilyen és más természetű ügyek”.⁸⁴⁷

A korabeli jelentésekben szintén általános jelleggel bukkantak fel a hallgatók oktatókkal szembeni *tiszteletlenségére* vonatkozó panaszok. Ahogy láttuk, az új, szocialista egyetem munkamódszerei a hallgatók és oktatók közötti viszonyrendszer bizonyos átalakulását is igényelték. Az „egyetemi reform” alapelveit előrejelző sajtócikkek a Horthy-korszakra jellemző tanár-diák viszonyt személytelennek, hierarchikusnak és tekintélyelvűnek írták le, melyben az oktatók és hallgatóik közötti kapcsolatok az indexek aláírására korlátozódtak, s – többek között – a személyes interakciók hiányának tulajdonították a két világháború között felsőfokú tanulmányokat folytatók erkölcsstelennek ítélt életmódját is: „*az egyetemi hallgató típusa a mulató, pénzét elverő, udvarló jogász volt.*”⁸⁴⁸

A szocialista egyetem azonban új, szilárd munkafegyelmű és kommunista erkölcsi vonásokkal felvértezett hallgatók kinevelését irányozta elő, melyben – ahogy láttuk – az oktatók korábbiaknál intenzívebb közreműködését várta el. 1948 őszén Révai a MEFESZ tanulmányi konferenciáján a tanulóköri mozgalom egyik legfőbb feladatáknak jelölte meg, hogy közelebb hozza egymáshoz a diákokat és tanáraikat: „sokkal bensőségesebb emberi és tudományos kapcsolatot teremtsen meg diák és tanár között, *megszüntesse vagy segítsen megszüntetni a diák idegenkedését a tanártól és a tanár idegenkedését a diáktól.*”⁸⁴⁹ A hallgatók és oktatóik korábbiaknál szorosabb együttműködése távlatilag természetesen a kommunizmus felépítésében való közös, összehangolt, harmonikus munkálkodást kellett, hogy jelentse, praktikusán arra szolgált, hogy az oktatók tanítványaik tanulmányi, politikai és erkölcsi fejlődését is szorosan követve ne csak oktassák, hanem neveljék is a fiatalokat. Az ideális tanár-diák viszonyt a *Fiatal Magyarország* néhány Szovjetunióból visszatért ösztöndíjas beszámolójába burkolva jellemezte: „*A legmaradandóbb élményünk (...) az a*

⁸⁴⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–G45/1955. G. Ferenc [ELTE ÁJK] fellebbezése. Budapest, 1955. július 6.; MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K96/1955. K. Roland [ELTE ÁJK] fellebbezése. Budapest, 1955. július 11.

⁸⁴⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K96/1955. Feljegyzés K. Roland [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. szeptember 10.

⁸⁴⁸ BORBÉLY – DURKÓ 1957. 231.

⁸⁴⁹ A nép egyetemének haladó, harcos értelmiséget kell nevelnie! *Fiatal Magyarország*, 1948. október 20. 1–2. Kiemelés az eredetiben.

meleg és baráti hangulat, amely a szovjet-egyetemen uralkodik” – számolt be két hallgató: „*A tanár a Szovjetunióban a diák legjobb barátja*”.⁸⁵⁰

Ezen ideáltipikus, kollegiális viszony látványos reprezentációjának szánta a DISZ 1950-ben a hallgatók és oktatók közötti általános tegeződés bevezetését, ám az ötlet vegyes reakciókat váltott ki. A hallgatók inkább a fiatal tanársegédekkel (nemrég még felsőbb éves hallgatótársaikkal) tegeződtek, a professzorokkal kevésbé.⁸⁵¹ Az idősebb oktatók inkább megválogatták, hogy kivel tegeződnek, de azt is helytelenítették, hogy a fiatal tanárok így „bizalmaskodnak” hallgatókkal. Tálasi István budapesti néprajzprofesszor 1953-ban egyenesen erre vezette vissza a diplomaszerezés után katedrára kerülő, fiatal oktatók alacsony tekintélyét:

*„A lefolytatott fegyelmi eljárások számos esetben rámutattak arra, hogy a fiatal tanszemélyzet korlátlan tegeződéssel, pajtáskodó modorával maga adott alapot arra, hogy hivatalos rendelkezésének kevés volt a foganatja s egyesek nem törődve az intézeti rendszabályokkal felszólításaikat, figyelmeztetésüket nem vették figyelembe, mert az előzmények után a hallgató tanársegédekben nem a vezetés megbízottjait, hanem a cimborát látta, s a hivatalos ténykedést okvetetlenkedésnek tartotta.”*⁸⁵²

A következő években az oktatók a kari, főiskolai tanácsuléseken már amellet kardoskodtak, hogy a tegeződést a hivatalos érintkezés minden formájában számolják fel. Ezt az ELTE egyik adjunktusa nemcsak a fegyelem fenntartása, hanem a hallgatóknak is kijáró tisztelet megadása miatt is támogatta: „*Határozottabban lehet fegyelmet tartani, ha magázza az oktató a hallgatókat. Az oktatók és a hallgatók viszonyában szerinte helyes a hallgatóknak felnőttként való kezelése, nem lehet őket gyermekeként kezelni, felnőtt emberekként kell őket kezelni minden vonatkozásban.*”⁸⁵³

A fegyelmi eljárások során, egy hivatalos és meglehetősen kiélezett szituációban azonban ez nem mindig érvényesült. A dialógusszerűen felvett jegyzőkönyvekből számos esetben kiderül, hogy a fegyelmi bizottság tagjai az eljárás során tegezték a megvádolt hallgatót (bár természetesen ennek ellenkezőjére is több példa akad). Ez fakadhatott a bizottság tagjainak egyéni habitusából, de abból is, hogy az oktatók vagy a tanulmányi

⁸⁵⁰ „A szovjet tanár a diákok legjobb barátja”. Magyar ösztöndíjasok a szovjet egyetemekről. *Fiatal Magyarország*, 1948. július 14. 9.

⁸⁵¹ HUNG ELTE OK Tanácsának 1950. október 10-i ülése, 2. pont: Tanulmányi ügyek. Vö. „Történet az 1950-es évek elején, hogy az ifjúsági mozgalom vezetői azt mondták nekünk, hogy tegezzük az oktatóinkat. – írta visszaemlékezéseiben egy egykori debreceni orvostanhallgatónő – *Nem tettük, de egy társunk ennek szellemében a nagytekintélyű Kesztyűs professzornak szervuszt köszönt, aki átmeneti meglepődés után így köszönt vissza: »Pá!«.*” FEGYVERES 2016. 165.

⁸⁵² HUNG ELTE BTK Tanácsának 1953. április 1-i ülése, 2. pont: Az ifjúság erkölcsi nevelése.

⁸⁵³ HUNG ELTE ÁJK Tanácsának 1955. július 2-i ülése: Az egyetemi hallgatók nevelésének néhány elvi problémája Karunkon.

osztály dolgozói sok esetben személyesen is ismerték a hallgatót. Az olykor személyeskedésbe is átforduló megszólítások fordítottja azonban nem fordult elő, a hallgatók legfeljebb a bizottság DISZ által delegált tagját vagy a jelenlévő tanulmányi csoportvezetőt tegezték. Mindez az eljárásban résztvevők kiegyensúlyozatlan erőviszonyait is mutatta.

Az oktatókkal, dolgozókkal szembeni tiszteletlenség vádja elsősorban a munkájukkal vagy személyükkel kapcsolatos kritikus, gúnyos megjegyzések kapcsán merült fel,⁸⁵⁴ de flegmának, szemtelennek ítélt viselkedés miatt is fegyelmi eljárás indulhatott. Ez a vád érte azt szegedi joghallgatót, aki óra közben ki akart menni a teremből, s amikor az előadó kérdőre vonta, azt válaszolta, hogy „*bizonyos biológiai szükségletek végzése céljából*” kíván távozni.⁸⁵⁵ A kijelentés súlyát növelte, hogy a mondat a hallgatóársakból derülséget váltott ki, így a fegyelmi bizottság úgy ítélte meg, hogy az alkalmas volt az óra fegyelmének és a hallgatók figyelmének megzavarására. „*Mi nekünk nincs az ellen kifogásunk, hogy az emberek vidámak legyenek. De a gyakorlatokon éppúgy, mint az előadásokon fegyelemnek kell lenni.*” – figyelmeztetett Kalmárné Árvay Erzsébet, a TO vezetője egy másik szegedi vegyészhallgatót 1952 novemberében.⁸⁵⁶ Szemtelenséget olvasott ki a fegyelmi bizottság annak a szegedi vegyészhallgatónak a kijelentéséből is, aki egyik professzora kérdésére, miszerint van-e kedve tanulni, azt válaszolta, hogy „*majd megjön, de ha nem, kötelességből akkor is elvégzi [ti. a tananyagot]*”. Válaszát a bizottság „nemtörődömségnek” értékelte, s úgy ítélte meg, hogy az felelősségtudatának hiányáról árulkodik. A tárgyaláson maga a hallgató is visszakozott, mondván nem tudja magát jól kifejezni. „*Nagyon lényeges dolog* – figyelmeztette Kalmárné –, *hogy egy szakkádernek milyen a modora.*”⁸⁵⁷

A modortalanságra utaló panaszok állandóak voltak a hallgatók „erkölcsi arculatáról” szóló jelentésekben. Az ELTE budapesti bölcsészkarának oktatói 1953 tavaszán a következőképp látták a hallgatók viselkedését:

„*Olykor még most is előfordul, hogy egyes hallgatók az oktatószemélyzet szobáiba kalap a fejükön és cigaretta a szájukban – jobb esetben kezükben – lépnek be. A professzorokkal való társalgás, konzultáció közben egyes hallgatók zsebredugott kézzel beszélgetnek. Előfordul, hogy a hallgatók a professzorok szobái előtt kisebb csoportokban ácsorogva nevetgélessel, kiabálással akadályozzák annak munkáját.*”

⁸⁵⁴ Ezekkel az olykor politikai színezetet is öltő kritikákkal részletesebben a VII.2. sz. fejezetben foglalkozom.

⁸⁵⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T12/1953. T. László [SZTE] I. éves állam- és jogtudománykari hallgató fegyelmi ügye. Szeged, 1953. június 19.

⁸⁵⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1975/1952. Jegyzőkönyv K. János [SZTE TTK] és mások fegyelmi ügyében. Szeged, 1952. október 20.

⁸⁵⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1975/1952. Jegyzőkönyv K. Mihály [SZTE TTK] és mások fegyelmi ügyében. Szeged, 1952. október 20.

*Ugyancsak gyakori még mindig az előadások benyitogatással való megzavarása, az előadások alatti zajongás a folyosón, mely közvetlenül egyúttal az oktatómunka gátlása is.*⁸⁵⁸

A modortalanság e megnyilvánulásai, az intézmény oktatóival, dolgozóival szembeni tiszteletlenség – az általam vizsgált ügyekben – önmagában, egyedi esetként nem vezettek kizáráshoz. Ha a hallgatót végül eltávolították, e vádhoz általában több más kifogás is társult. Kirívó esetnek tekinthető az az incidens, melynek során egy budapesti joghallgató a politikai gazdaságtan-vizsgát követően megütötte a vizsgáztató tanárt. A hallgató tárgyalásán utóbb azzal védekezett, hogy amikor kiderült, hogy megbukott, „önuralma elhagyta” és „zavart öntudattal” cselekedett.⁸⁵⁹ A fegyelmi bizottság – a vonatkozó büntetőjogi terminusokkal körülírt – javaslata hosszasan érvelt a hallgató beszámíthatósága mellett, s megállapította, hogy a diák *„brutális támadása oktatójával szemben az egyetemi oktatás rendjére különösen nagy veszélyt jelent és példátlanul súlyos megzavarása annak az elvtársias viszonyoknak, ami az egyetemi oktatók és hallgatók között mindinkább szilárdabbá és gazdagabbá válik.”*⁸⁶⁰ A hallgatót ezt követően az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról kizárták, de a rektor hatósági közeg elleni erőszak miatt feljelentést is tett.

Nem minden esetben vezettek feljelentéshez azonban a hallgatók által elkövetett lopási esetek. A felsőoktatási intézményekben, diákokthozonokban előforduló lopásokhoz az elégtelen infrastruktúra is hozzájárult, az épületekbe ki-bejárók tömegét lehetetlen volt ellenőrizni, a kollégiumi szekrényeket a legtöbb helyen nem lehetett zární. A lopási esetek egy részében azonban az elkövető saját társát lopta meg, amit – lebukás esetén – általában el is ismert. A hallgatók tettüket gyakran nehéz anyagi helyzetükkel magyarázták, ilyenkor – ahogy a tanulmányi vétségek során előforduló hasonló érvek esetén – a fegyelmi bizottság részletesen megvizsgálta a hallgató szociális körülményeit is. A továbbtanulás anyagi feltételeit megoldottnak hirdető propagandisztikus érvelés eleinte ezeket az érveket is visszautasíthatóvá tette. Incze Gyula egyetemi tanár 1951 januárjában például a következőképpen indokolta, miért szükséges, hogy a DISZ javaslatára súlyosbítsák egy társa kabátját ellopó budapesti orvostanhallgató fegyelmi büntetését:

„Ha olyan időkbek élénk, amikor anyagi körülményekkel menthető volna ez a tett, megfelelő volna a fegyelmi bizottság javaslata, de ma[,] amikor az ifjúság

⁸⁵⁸ HUNG ELTE BTK Tanácsának 1953. április 1-jei ülése: Az ifjúság erkölcsi nevelése című referátum.

⁸⁵⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 635. d. 847/855-C3/1956. Jegyzőkönyv C. Tamás [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. január 18.

⁸⁶⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 635. d. 847/855-C3/1956. Javaslát C. Tamás [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. január 23.

messzemenő támogatást kap a tanuláshoz és valaki ellopja a vele tanuló kollegájának kabátját, szigorúbb ítéletet kell hozni. A kar saját presztízsének érdekében magáévá kell tegye az ifjúság indítványát.”⁸⁶¹

Az életszínvonal egyre nyilvánvalóbb romlását érzékelve utóbb azonban felbukkantak olyan nyilatkozatok is, melyek egyértelmű összefüggést vontak a megszorodó lopások és a nehéz anyagi körülmények között: „Az építész és mérnöki karon is több esetben előfordultak lopások. – szögezte le 1953-ban az Építőipari Műszaki Egyetem egyik oktatója – Ennek utána kellene nézni. Romlott a szociális helyzetük a hallgatóknak.”⁸⁶² A hallgatók érveit az ellopott holmik jellege is alátámasztja, kisebb pénzösszegek mellett ugyanis leggyakrabban élelmiszert, illetve ruhaneműket (zakókat, kabátokat, cipőt, inget, zoknit) tulajdonítottak el egymástól.⁸⁶³ Egy pécsi joghallgató például azzal indokolta a ruhák eltulajdonítását, hogy Szegeden tanuló „menyasszonyjelöltjét” látogatta meg, ezért „egészítette ki” öltözékét:

„[I]gen nehéz anyagi körülmények között éltem az egyetemen. A másfél év alatt, amit az egyetemen eltöltöttem, legalább 5–6 hónapon át a menzán az ebédjegyemet sem tudtam kiváltani. De még veszélyesebb volt a hiányom ruhaneműkben. (...) [Ő]szi szünetre hazakészültem. Tudtam, hogy találkozni fogok azzal a leánnyal Szentesen, akinek udvarolok s aki a szegedi egyetemről szintén hazatér szabadságra. De tudtam azt is, hogy annak a lánynak rendes holmijai vannak s így én magam is rendesen öltözve akartam előtte megjelenni”⁸⁶⁴

A vétség gyakoriságát mutatja, hogy a hallgatótársak vagyontárgyainak eltulajdonítása a fegyelmi szabályzat 1955-ös módosításakor a szocialista erkölccsel ellentétes magatartásformák példálózó felsorolása közé is bekerült.⁸⁶⁵ A lopás azonban nem minden esetben minősült bűncselekménynek. Az intézményi fegyelmi gyakorlat arra enged következtetni, hogy e kérdésben a károsult személye minősült döntőnek. Ha a hallgató például valamilyen oktatási segédeszközt tulajdonított el, vagy elsikkasztotta a ruhasegélyt, az a társadalmi tulajdon megkárosításának minősült, s ilyenkor az intézményvezetés – gyakran már a lebukást megelőzően, ismeretlen tettes ellen – tett feljelentést.⁸⁶⁶ A hallgatók

⁸⁶¹ HUNG ELTE OK Tanácsának 1951. január 23-i, IV. rendkívüli ülése: V. András fegyelmi ügye.

⁸⁶² HUNG Építőipari Műszaki Egyetem Tanácsának 1953. október 30-i ülése.

⁸⁶³ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1953. július 15-i ülése, 1. pont: A diákotthonokban folyó tanulmányi és nevelő munka, a rendtartás értékelése. — A lopás miatt indított pártfegyelmi ügyek kapcsán ugyanerre a következtetésre jut: KOLTAI 2018. 225.

⁸⁶⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–M16/1956. M. Gábor [PTE ÁJK] II. éves joghallgatónak az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról való kizárása iránti javaslat. Pécs, 1956. március 12.

⁸⁶⁵ FSZ 1955. 1. § d.).

⁸⁶⁶ Az Állatorvos-tudományi Főiskolán – az igazgató beszámolója szerint – az ilyen esetek felderítését a hallgatók közti „betyárbecsület” is akadályozta: „A legutóbbi menzai lopást a DISZ vezetői tudják, kik követték el, de nem voltak hajlandók megmondani.” HUNG Állatorvos-tudományi Főiskola 1955. május 5-i oktatási ankétjának jegyzőkönyve.

egy más közötti lopási eseteit azonban „házon belül”, fegyelmi vétségként kezelték, mivel a károsultak – főként, ha a kár megtérült – általában nem ragaszkodtak a feljelentés megtételéhez. Erre utal a fentiekben már idézett hallgató esetének kezelése is. A joghallgató ruhaneműt, kisebb pénzüsszegeket tulajdonított el társaitól, amit lebukását követően el is ismert. A ruhákat visszaadta, s ígéretet tett a kár megtérítésére, így társai nem kívánták büntetőeljárás indítását. Erre hivatkozva a dékán elvetette a feljelentést:

„[B]üntető feljelentést illetékes hatóság előtt nem tettem, mert az általa elkövetett bűncselekmények nem valósítanak meg társadalmi tulajdon sérelmére büntetést. Ezek a lopások úgynevezett házközösségben elkövetett bűncselekmények, melyek miatt büntető eljárás indításának csak a sértettek magánindítványa alapján van és lehet helye. Ilyen magánindítványt azonban sértettek (...) elő nem terjesztettek. Ezek szerint nincs mód arra, hogy M.-val szemben hivatalból tegyek feljelentést.”⁸⁶⁷

A jogi érvek mellett a kisebb összegű, s egyébként is megtérített lopási esetek „házon belül” kezelését minden bizonnyal a felsőoktatási intézmény nevelőmunkájára rossz fényt vető botrányok elkerülése is motiválhatta. Ezen ügyeket ezért általában pusztán fegyelmi vétségként kezelték. A kisértékű, egyedi lopási eseteket gyakran a diákszállóból való kizárással, csekélyebb súlyú szankciókkal, például megrovással büntették. Súlyosabb büntetéshez a nagyobb összegű, illetve folytatólagosan elkövetett lopások vezettek. A fent idézett ügyben a pécsi dékán például a hallgató „*kriminális megítélés alá eső cselekménye társadalmi veszélyességére, súlyára*” tekintettel az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárását javasolta, de a súlyos ítéletben nagy szerepet játszott, hogy a hallgató lebukását követően a II. félévre már nem iratkozott be az egyetemre.⁸⁶⁸

Mínt hogy a szocialista erkölcsi követelményrendszer a *magánélet* területeire is kiterjedt, a fegyelmi bizottságok a megvádolt hallgatók szokásainak, hobbijainak, baráti és párkapcsolatainak megítélésében is illetékesnek tekintették magukat. A kártyázás, mulatozás, részegeskedés például arra utalt, hogy a hallgató rosszul – ti. nem kulturált szórakozásra, sportra, önművelődésre – használja fel a szabadidejét, illetve költi el ösztöndíját. E kifogások rendszerint valamilyen tanulmányi jellegű vétséggel (hiányzással, bukással) társulva merültek fel. Több esetben előfordult például, hogy ha a hallgató tanulmányi nehézségeit anyagi helyzetével magyarázta, e problémákat költekezésére vezették vissza. 1952 őszén a Pécsi Pedagógiai Főiskola egy hallgatóját azzal az indoklással

⁸⁶⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–M16/1956. M. Gábor [PTE ÁJK] II. éves joghallgatónak az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról való kizárása iránti javaslat. Pécs, 1956. március 12.

⁸⁶⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–M16/1956. M. Gábor [PTE ÁJK] II. éves joghallgatónak az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról való kizárása iránti javaslat. Pécs, 1956. március 12.

zárták ki, hogy „lumpolt”, majd önkényesen távozott. A hallgató egy meglehetősen felháborodott hangú fellebbezésben kérte számon, hogy a Főiskola beleszóljon, hogy mire költi a pénzét: „*miközbe volt a fegyelmi bizottságnak ahhoz, hogy én a saját pénzemmel mit csinállok? Benem rugtam, amivel a főiskolabecsületét és rendjétronítottam volna. Vagy a MDP élcsapat jellegét rontottam volna. [sic!]*”⁸⁶⁹ A Főiskola igazgatója a fellebbezés felterjesztésekor azonban kijelentette, hogy az, aki ösztöndíjából vendéglátóhelyeken felhalmozott adósságait törleszti, nem szorul rá a támogatásra.⁸⁷⁰

A magánélettel kapcsolatos kifogások megítélésekor a fegyelmi bizottságok általában azt mérlegelték, hogy ezek mennyiben befolyásolják a hallgató tanulmányi előmenetelét, illetve, hogy a botrányosnak ítélt magatartás mennyiben veszélyezteti az intézmény tanulóinak és nevelőmunkájának jó hírnevét. Ezt vették számításba a hallgatók párkapcsolati viszonyainak megítélésekor is.

Minthogy a hallgatók nagy része közvetlenül az érettségi után kezdte el felsőfokú tanulmányait, többségük egyedülálló fiatal volt. A szocialista neveléstudomány ennek az életszakasznak, az ifjúkornak természetes velejárójaként tekintett a hallgatók közti szerelmi viszonyok kialakulására, óva intett azonban attól, hogy a diákok tanulmányaik alatt házasságot kössenek, mondván, ha a fiatalok meg is értek testileg, lelkileg a szerelemre, ennek „legegészségesebb megoldását”, a házasságot, szociális helyzetük még nem teszi lehetővé.⁸⁷¹ Az oktatásirányítás praktikus szempontból azonban amiatt tekintette problematikusnak a hallgatók házasodását, mert ez számos esetben családalapításhoz és – főként a lányok esetében – lemorzsolódáshoz vezetett. A tanulmányok alatti házasságkötéstől és családalapítástól elsősorban anyagi okokra hivatkozva igyekeztek távoltartani a hallgatókat, például arra utalva, hogy a házasoknak biztosított ösztöndíj nem elegendő egy család fenntartásához. A Műszaki Tanárképző Főiskola – korábban már említett – kisgyerekes hallgatónőjét pedig, aki vidékre helyezett férjét kívánta követni s így abbahagyni tanulmányait, a marxista nőideál szellemében⁸⁷² azzal is győzködték, hogy önmegvalósítása nem merülhet ki a családfenntartásban, a társadalmi érdekeket tanulmányaival is szolgálnia kell: „*Nyilván tudnod kell, hogy a családi életben döntő*

⁸⁶⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–15/1952. J. József [PPF] fellebbezése. Somogysámson, 1952. december 15.

⁸⁷⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–15/1952. J. József [PPF] hallgató kizárása. Pécs, 1953. január 9.

⁸⁷¹ BORBÉLY – DURKÓ 1957. 239.

⁸⁷² GYARMATI 2003. 159–162.; SCHADT 2006. 293.

szerepe van a munkának. Az, hogy te csak most otthon légy az nem egy jövő, nem egy perspektíva.”⁸⁷³

Egyes esetekben azonban a házásokra vonatkozó speciális szociális és tanulmányi szabályozások éppenséggel ösztönzőleg hatottak a házasságkötésekre. 1952 nyarán például a KM arra figyelte fel, hogy a végzős hallgatók között jelentősen megnőtt a házasságot kötők aránya, amit arra vezetett vissza, hogy a végzetek így próbálták elérni, hogy házastársuk budapesti munkahelyére hivatkozva a fővárosban kapjanak állást vagy azonos városba helyezték őket: „*Miután nem tudtunk két fiatalat összehelyezni, másnap reggel lobogtatva a házasságkötési igazolást, hivatkoztak, hogy most már az alkotmánybiztosította joguknál fogva, családvédelmi szempontból össze kell őket helyezni.*”⁸⁷⁴ Hasonlóképpen a diákházasságok elszaporodását figyelték meg az ösztöndíjrendszer 1954-es átalakítását követően, ekkortól ugyanis házas hallgatók esetén nem a szülők, hanem a házastárs jövedelmét kellett figyelembe venni, ez pedig sok esetben magasabb pénzüsszeggel kecsegtetett.⁸⁷⁵

A hallgatók közötti szerelmi viszonyokat tehát természetesnek vették, sőt, 1948-ban a *Fiatal Magyarország* egyik cikke – többek között – a kedvező párvalasztási kilátásokkal is igyekezett propagálni a lányok között a műszaki pályán való továbbtanulást. A lapban megszólaló műegyetemista fiúk ugyanis arra panaszkodtak, hogy a sok tanulás miatt nehezebben ismerkednek:

*„Nincs időnk »külső« lányokkal foglalkozni. Baj ez, hidd el. Mindjárt más volna itt a társalgási hangnem, a tisztaság, a testi és lelki egészség, még a tanulás is jobban menne, ha lányokat is látnánk magunk között! Tudod, a medikusoknál mennyi a belső házasság. Nálunk erre nincs lehetőség: nincs lány!”*⁸⁷⁶

A házasságot megelőző szexuális kapcsolat azonban a szocialista etika megközelítésében erkölcsstelennek számított.⁸⁷⁷ Az ideál az egymás alapos megismerésére törekvő, „ízléses” párkapcsolat volt, szorosan beágyazva a közösségi életbe, melyben a fiúk és lányok egymás mellett és egymást segítve tanulnak és szórakoznak, s művelődéssel, sporttal, kirándulással, kulturális programokkal vezetik le a „*testi éréssel felgyülemlett*

⁸⁷³ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/854-T10/1953. Jegyzőkönyv T. Károlyné [MTF] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. december 17.

⁸⁷⁴ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. szeptember 13-i ülése, 1. pont: Az 1952-ben végző egyetemi és főiskolai hallgatók elosztási munkáinak értékelése.

⁸⁷⁵ MNL OL M-KS 276-62/125. Határozat az ösztöndíjrendszerrel kapcsolatos 1954. december 15-i politikai bizottsági határozat módosítására [sic!]. Budapest, 1955. augusztus 4.

⁸⁷⁶ B. O.: Nőhiányról panaszkodnak a műegyetemisták. *Fiatal Magyarország*, 1948. április 20. 6.

⁸⁷⁷ KOLBANOVSZKIJ, V.: Szerelem, házasság és család a szocialista társadalomban IV. *Szabad Ifjúság*, 1952. március 30. 4. Továbbá: SISKIN 1955. 275. Vö. RÉV 1993b; GYARMATI 2003. 167–169.

felesleges energiáikat”.⁸⁷⁸ A négy fal között zajló eseményeket az intézményen kívül, de a kollégiumokban sem lehetett maradéktalanul ellenőrizni, bár a diákszallók házirendje törekedett rá, hogy korlátozza a lehetőségeket. Míg 1948-ban a *Fiatal Magyarország* a Demokrata Néppárt hetilapját, a *Hazánkat* amiatt támadta, mert a lap az erkölcselenség melegágyaként ábrázolta, hogy a népi kollégiumokban a lányok és a fiúk egy épületben laknak,⁸⁷⁹ a diákszallók állapotairól szóló ötvenes évek eleji jelentések maguk is rendre problémaként jelezték, hogy az egy épületben belül lakó nőket és férfiakat nem tudják rendesen elszeparálni. Ezért „[e]g gyakran fordulnak elő hibák – fogalmazott a Budapesti Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztályának egy 1951-es jelentése –, a fiúk lányok viszonyában is.”⁸⁸⁰

A helytelen párkapcsolatokra gyakran a diákszallóból való éjszakai kimaradás hívta fel a figyelmet. Míg egyes esetekben megelégedtek a kollégium diákbizottságában lefolytatott fegyelmi eljárással és a diákszallóból való kizárással, a szélesebb körben ismertté váló, tehát botránykeltő ügyekben gyakran intézményi eljárás is indult. Ilyenkor a fegyelmi bizottság szinte magától értetődő illetékességgel vájkált a hallgató magánéletében. Amikor például a Szegedi Pedagógiai Főiskola egy hallgatónője 1954 őszén többször is kimaradt éjszakára a kollégiumból, először a diákotthon egyik alkalmazottja ellenőrizte „alibijét”, majd amikor a hallgatónő bevallotta, hogy az éjszakát vőlegényével egy szállodában, de külön szobában töltötték, a TO-vezető kereste fel a szállodát, hogy megbizonyosodjon, lehet-e átjárás a két szoba között. Az ügy megítélése során további fontos körülménynek számított az is, vajon a hallgatónő anyagi vagy érzelmi okokból tartott-e kapcsolatot – ahogy a jegyzőkönyv fogalmaz – „állítólagos vőlegényével”. A férfi ugyanis egy 54 éves, nős, párttag téesz-elnök volt, akit már a hallgatónő édesanyja is el akart távolítani lánya mellől, de a férfi a kifogásaira azt felelte, hogy „ő mint régi kommunista ismeri a kommunista erkölcsöt, elválik feleségétől és el fogja venni”.⁸⁸¹ A fegyelmi bizottság tagjai – bár elítélték a hallgatónő viselkedését – összességében egyetértettek abban, hogy a férfi a „felelős és őt kellene fegyelmi elé állítani”, s javasolták is a főiskola igazgatójának, hogy

⁸⁷⁸ BORBÉLY – DURKÓ 1957. 240.

⁸⁷⁹ FEHÉR Klára: „Néhány egyetemista” erkölcsrajza – csak nem egészen úgy, ahogy a Hazánk szeretné. *Fiatal Magyarország*, 1948. június 28. 11. Vö. Az egyetemi ifjúság erkölcsrajza az orvos, a pszichológus és a lelkész megvilágításában. *Hazánk*, 1948. június 11. 5.

⁸⁸⁰ MNL OL M-KS 276–89/327. A Budapesti Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése az egyetemi és főiskolai diákszallókról. Budapest, 1951. február 10. További példákra lásd: MNL OL M-KS 276–89/327. Jelentés a jogkar diákszallóiban történt fegyelmi vizsgálatokról. Budapest 1951. február 2.

⁸⁸¹ SZTE SZL SZPF Biz. 129/1954. Jegyzőkönyv Cs. Mária [SZPF] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1954. november 30.

kezdemenyezze felelősségrevonását.⁸⁸² Úgy vélték, hogy a nehéz családi háttérrel bíró lány nem hibás, hanem „szerencsétlen”, aki segítségre szorul. „Áldozat ő, akit tapasztalatlansága vitt ebbe az erkölcsi botlásba”, hangoztatta a főiskola nevelésügyi felelőse, egyben jelezte, hogy jelen esetben káros lehet, ha a lányt kizárják a kollégiumból, hiszen egy albérlés csak megkönnyíti a találgatást. A kollégiumi diákbizottság azonban ragaszkodott a kizáráshoz, mondván, ha marad, nem tudnak fegyelmet tartani a lányok között. A bizottság végül a hallgató szigorú megrovását javasolta, ezt azonban a főiskola igazgatója két féléves kitiltásra szigorította. A büntetés azonban leginkább a hallgatóőnek a szegedi főiskolai közegből való kiemelését célozta, az igazgató ugyanis azonnal írt a Pécsi Pedagógiai Főiskola vezetőjének, hogy a hallgatót – akár a szegedi főiskola létszámkeretének terhére – vegyék át: „Itt a mi főiskolánkon lehetetlen helyzetet teremtett a maga számára, esetleg ott új környezetbe, mivel alapjában véve nem romlott, és jólelkű, tapasztalatlan hallgatóról van szó, erkölcsi szempontból megállná a helyét.”⁸⁸³

Nem volt azonban általános, hogy egy hallgató hasonló megértésben vagy segítségben részesült. Az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Kara egyik hallgatóője ellen 1954-ben azt követően indítottak fegyelmi eljárást, hogy egy féltékeny hallgatóőrsa jelenetet rendezett a vőlegénye lakásán: sértegette és szidalmazta a párt, a férfit pedig bántalmazta is. A helyzetet súlyosbította, hogy a vőlegény az egyetem egyik válófélben lévő dolgozója volt, akit a bejelentők azzal is megvádoltak, hogy lakásán több hallgatóőrt is korrepetál, s ilyen alkalmakkor a hivatalos egyetemi tananyaggal ellentétes álláspontját fejt ki. Az ügy súlyossága miatt a dékán egyenesen a rektor elé utalta az ügyet. A hallgatóő ellen kollégiumi kimaradásai miatt indult eljárás, kihallgatásakor pedig a bizottság ügyelt arra, hogy a házasságával való kapcsolatát ne minősítse, a hallgatóő és a tanúk nem is kaptak erre vonatkozó kérdést. A bántalmazást elkövető hallgatóő pedig kifejezetten figyelmeztették, hogy „vallomásában ne érintsen olyan kérdéseket, amelyek Sz. Rózsának, mint nőnek személyes ügyei, s amelyek – hacsak nem nyilvános botrányos erkölcstelen magatartást jelentenek – a bizottság vizsgálódásának tárgyát nem képezhetik.”⁸⁸⁴ A kapcsolatot maga a bizottság sem minősítette, javaslatában azonban meglehetősen súlyos álláspontot foglalt el, és a kollégium rendjének megsértése miatt, valamint azért, mert

⁸⁸² A férfiak és nők közötti kapcsolatokkal összefüggő elvárásokról két pártfegyelmi ügy kapcsán lásd: KOLTAI 2009; HUHÁK 2016. 91–98.

⁸⁸³ SZTE SZL SZPF Biz. 129/1954. Cs. Mária [SZPF] hallgató átiratkozási kérelme. Szeged, 1954. december 8.

⁸⁸⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz12/1954. Jegyzőkönyv Sz. Rózsa [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1954. február 8.

„személye körül helytelenül elítélendő inzultus támadt”, a hallgatónő két tanévre való kitiltását javasolta, melyet még enyhének is tekintett.⁸⁸⁵ A rektor végül egy tanévre zárta ki a hallgatónőt, aki azonban fellebbezése után szigorú megrovással mégis folytathatta tanulmányait. Az OM Tudományegyetemi Osztálya és Fegyelmi Bizottsága ugyanis meglehetősen értetlenül állt azelőtt, hogy a hallgatónőt teszik felelőssé a „személye körül kialakult inzultusért”, ellenben fel sem merült, hogy bántalmazó társa ellen fegyelmi eljárást indítsanak.⁸⁸⁶

Pusztán a fenti esetből azonban hibás lenne azt a következtetést levonni, hogy a férfighallgatók hasonló jellegű ügyeit enyhébben ítélték meg. Két, éjszakai részegeskedésével botrányt keltő szegedi bölcsészhallgató esetében például súlyosbító körülményként merült fel, hogy rossz hatással vannak DISZ-csoportvezetői funkciót betöltő, de kötelességeiket az utóbbi időben elhanyagoló barátnőikre.⁸⁸⁷ De a kizárt vagy kizárásra javasolt férfighallgatók közötti vádakban is jelentek meg olyan erkölcsi kifogások, miszerint a hallgató „prostituált nőkkel tartott kapcsolatot”,⁸⁸⁸ házasságon kívüli viszonyt folytatott,⁸⁸⁹ trágár, obszcén történeteket mesélt vélt vagy valós hódításairól,⁸⁹⁰ vagy szemtelenül, erőszakosan viselkedett társnőivel szemben.

Az utóbbi váddal illetett hallgatók – az atrocitások tényének elismerése mellett – gyakran védekeztek azzal, hogy magatartásuk a sértett nő(hallgató)k félrevezető viselkedéséből fakadt.⁸⁹¹ Az ilyen incidensek kivizsgálásakor e szempont rendre felbukkant. Egy középiskolás lány például, aki egy szegedi hallgatót vádolt meg azzal, erőszakoskodott vele, s miután közeledését elhárította, pofon is vágta, a következő mondattal kezdte vallomását a fegyelmi bizottság előtt: „*Először is elnézést kérek, hogy A.-*

⁸⁸⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz12/1954. Határozati javaslat Sz. Rózsa [ELTE NYIK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. február 8.

⁸⁸⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz12/1954. Az OM Tudományegyetemi Főosztály Oktatási Osztálya feljegyzése. Budapest, 1954. március 24.; Feljegyzés Sz. Rózsa [ELTE NYIK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. május 8. — A hallgatónő völegénye ellen munkahelyi fegyelmi indult, melynek eredménye ismeretlen, annyi bizonyos, hogy munkahelyéről nem távolították el.

⁸⁸⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–L9/1953. Jelentés L. Alfréd, J. István, R. Ilona és Zs. Mária [SZTE BTK] fegyelmi ügyében lefolytatott vizsgálat eredményéről. Szeged, 1952. június 2.

⁸⁸⁸ MNL OL M-KS 276–89/327. Jelentés a jogikar diákszállóiban történt fegyelmi vizsgálatokról. Budapest, 1951. február 2.

⁸⁸⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–B11/1954. A DISZ fegyelmi bizottságának határozata B. István [ELTE Lenin Intézet] ügyében. Budapest, 1953. december 12.

⁸⁹⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T12/1953. T. László [SZTE] I. éves állam- és jogtudománykari hallgató fegyelmi ügye. Szeged, 1953. június 19.

⁸⁹¹ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–B7/2/1953. Jegyzőkönyv M. Sándor [KLTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Debrecen, 1953. február 2.; MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–V42/1953. Feljegyzés V. Iván [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. október 21.

val nagyon hamar megismerkedtem és elmentem vele táncolni.”⁸⁹² Az incidens megtörténte kevésbé volt kérdéses, az ugyanis éjjel, az utcán történt, a lány pedig a pofozkodást követően bemenekült egy üzletbe, amelynek tulajdonosai éppen a veszekedés hangjaira és a lány sírására felfigyelve jöttek ki megnézni, hogy mi történhetett. A tárgyaláson a megvádolt hallgató többször is arra hivatkozott, hogy a diáklány „eléggé kacér módra viselkedett”, s utalt arra is, hogy csak azért utasította el a közeledését, mert rájött, hogy nincsen pénze: „Ő pénzt akart, van olyan tapasztalatom, hogy ezt meg tudom állapítani.” – nyilatkozta, majd hozzátette, hogy a lány csak visszakarta a pofont, először ugyanis ő ütötte meg. A lány „kacérságáról” a fegyelmi bizottság fontosnak látta faggatni a tanúkat (az együtt szórakozó társaság többi tagját) is, egyikük ezt határozottan tagadta, a megvádolt hallgató azonban ezt követően is fenntartotta álláspontját. Bár az esetet összefoglaló a TO-vezető megfogalmazása szintén arra utalt, hogy a hallgató a lány viselkedéséből vont le helytelen következtetéseket,⁸⁹³ a fizikai inzultust egyértelműen elítélte, ahogy a fegyelmi bizottság többi tagja is, így végül a hallgató összes egyetemről és főiskoláról való kizárására tettek javaslatot, amelyet a KM is jóváhagyott. A DISZ-bizottság már a fegyelmi alatt értesítette a rendőrséget is, az azonban – egy néhány hónappal később készült feljegyzés szerint – nem foglalkozott „komolyabban” az ügygel.⁸⁹⁴

Az erkölcsök védelmét azonban olykor politikai szempontok írták felül. 1955 szeptemberében a pécsi pedagógiai főiskolások gólyabált szerveztek, melyről a pécsi laktanyában tisztii szolgálatot teljesítő egri főiskolások tudomást szereztek, és kezdeményezték a DISZ-titkárnál, hogy a bálon résztvehessenek. A titkár és néhány vezetőségi tag azonban úgy határozott, hogy az előző évi tapasztalatok alapján, amikor is

⁸⁹² MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–A3/2/1953. Jegyzőkönyv A. József [SZTE TTK] és társai fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. január 17.

⁸⁹³ „Maga azt gondolta, hogy a lány viselkedése után mindent elérhet. Mikor ez nem sikerült[,] megpofozta.” MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–A3/2/1953. Jegyzőkönyv A. József [SZTE TTK] és társai fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. január 17.

⁸⁹⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–A3/2/1953. Feljegyzés A. József és V. Ferenc I. éves vegyész, illetve II. éves vegyész hallgatókról (másolat). Budapest, 1953. március 2. — Az eset kirívó jellegére utal a hallgató fellebbezésének kezelése is. A József ugyanis mintegy fél évvel később beadvánnyal fordult a Felsőoktatási Főosztály Tudományegyetemi Osztályának vezetőjéhez, Kovács Ferenchez, hogy engedélyezze esti vagy levelező tagozaton való továbbtanulását. Levelében szót sem ejtett kizárása okairól, de Kovácsnak ismerősnek tűnhetett a hallgató – az egyébként valóban ritka – családnéve, s a nem kevés fegyelmi ügy között felismerni vélte az esetet. Azzal a megjegyzéssel továbbította ugyanis az ügyet kivizsgálásra, hogy „Nem ez az ember, aki egy leánnyal való erőszakoskodásért zártak ki?” Az OM Fegyelmi Bizottsága – a szegedi dékán, a pártbizottság és a TO-vezető egyetértésével – végül elutasította a fellebbezést. MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–A3/2/1953. Kovács Ferenc kézzel írt feljegyzése A. József fellebbezésének hátoldalán. [Budapest, 1953]. szeptember 4.; Feljegyzés A. József [SZTE TTK] fellebbezése ügyében. Budapest, 1954. január 25. Kovács Ferencről részletesebben lásd a 905. sz. jegyzetet.

egyek lányok „katonákkal a folyósokon és más helyen rendetlenkedtek”,⁸⁹⁵ s emiatt egy hallgatónőt ki is zártak, az egri főiskolásokat nem hívják meg. Az erről szóló értesítésben azonban az elutasítást azzal magyarázták, hogy „leányaink idegenkednek a katonaruhától, amit[,] azt hiszem[,] ti is beláthattok, még abban az esetben is, ha abban a katonaruhában főiskolások vannak”.⁸⁹⁶ Az egri főiskolások felháborodott válaszlevelét a DISZ KV Egyetemi Osztályának az utolsó pillanatban sikerült kiszedetni a *Szabad Ifjúság* következő számából, így az ügy csak helyi vihart kavart. A főiskola azonnal „tűzoltásba” kezdett: az egész tagság előtt megrendezett DISZ-fegyelmin leváltották és megrovásban részesítették a DISZ-titkárt és a levél megfogalmazásában résztvevő három társát, s helyben engesztelő levelet fogalmaztak, melyben meghívták az egri főiskolásokat a hallgatói pártalapszervezet által szervezett szakestre.⁸⁹⁷ A levélírók ellen intézményi fegyelmi eljárás, kettejük ellen pedig pártfegyelmi is indult, ahol megállapították, hogy a polgári és pacifista nézetek befolyása alatt íródott levél megsértette a néphadsereg tagjait és a főiskola hallgatónőit, akiknek „beszennyezte” „politikai jóhírnevét”.⁸⁹⁸ A megvádolt hallgatók egyike megintésben, hárman – köztük a DISZ-titkár – „végső figyelmeztetéssel” szigorú megrovásban részesült.

A fegyelmi tárgyalásokon a hallgatók – vélhetően a büntetést enyhítendő – maguk is szinte magától értetődő természetességgel válaszoltak a magánéleti viszonyaikat, szabadidejüket érintő kérdésekre. Fellebbezéseikben néhányan azonban – ahogy például a korábban idézett, költséges életmódja miatt kizárt főiskolás – kétségbe vonták, vajon a bizottság illetékes-e magántermészetű ügyeik megítélésében, míg mások elsősorban magatartásuk „erkölcstelennek” bélyegzése ellen tiltakoztak: „Az[,] ha valakinek sok ismerőse van, vagy többször előfordul vele, hogy későn jár haza[,] még nem vonja maga után azt, hogy az illető erkölcstelen életet él is.” – utasította vissza a „férfiakhoz való helytelen viszony” vádját a Budapesti Pedagógiai Főiskola egy 1953-ban kizárt hallgatónője.⁸⁹⁹ 1953 nyári fellebbezésében pedig egy szegedi joghallgató a hivatalos erkölcsi szövegek és a mindennapi társadalmi gyakorlat eltérésére utalva tiltakozott a

⁸⁹⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–N42/1955. Jegyzőkönyv N. Lajos [PPF] és társai fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1955. október 21.

⁸⁹⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–N42/1955. A DISZ VB fegyelmi határozata N. Lajos [PPF] és társai ügyében. Pécs, október 25.

⁸⁹⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–N42/1955. N. Lajos [PPF] és társai fegyelmi ügye. Pécs, 1955. november 8.

⁸⁹⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–N42/1955. Fegyelmi határozat T. Viktória [PPF] fegyelmi ügyében. Pécs, 1955. október 31.; Fegyelmi határozat N. Lajos [PPF] fegyelmi ügyében. Pécs, 1955. november 1.

⁸⁹⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–R5/1954. R. Mária [BPF] fellebbezése. Budapest, 1953. december 18.

„botrányos és erkölcstelen életmód” vádja ellen, hiszen esetében ez nem jelentett mást – fogalmazott – „*mint csupán a házasságon kívüli nemi élet nőtlen férfinál szokásos egyszerű tényét.*”⁹⁰⁰ Védekezését azonban az OM elutasította, mert – szögezte le a Fegyelmi Bizottság – még mindig „*nem látja tisztán azt, hogy egyetemi hallgató nem lehet erkölcstelen nemi históriáknak hőse.*”⁹⁰¹

A szocialista erkölcsi követelmények a fegyelmi bizottságok értelmezésében gyakran összemosódtak a tanulmányi vagy politikai jellegűnek ítélt kifogásokkal. Ha egy hiányzó, gyenge tanulmányi eredményeket felmutató hallgatóról megállapították, hogy rossz a tanuláshoz való viszonya, az érvelés könnyen kibővíthette a „bűnlajstromot”. Ilyenkor ugyanis gyakran előfordult, hogy a hallgatót a tanulmányi hanyagság mellett a szocialista munkaerővel ellentétes magatartás vádpontjában is vétkesnek találták. A tanulmányi vétségek e tág értelmezési lehetőségeire utal egy kizárt hallgató ügyében keletkezett 1956-os levélváltás. Az SZTE TTK-ról eltávolított hallgató egészségi állapotával indokolta gyenge teljesítményét, fellebbezésében azonban értetlenkedve jegyezte meg, hogy kizárás oka nemcsak tanulmányi vétség, hanem „szocialista erkölccsel ellentétes magatartás” is, utóbbi vádról azonban nem tud semmit.⁹⁰² Mivel a megjegyzés a határozat törvényességét kérdőjelezte meg, Pólay Elemér rektorhelyettes szükségesnek látta, hogy a minisztérium felé is alátámassza, miért indokolt a kettős besorolás. Érvelése nemcsak arra utal, hogy fegyelmi hatóságként fenntartotta magának a vétségek besorolásának jogát, de rámutat azok rugalmas értelmezési lehetőségeire is:

„[A]z, hogy [a kizárt hallgató] *tanulmányi kötelezettségét a fegyelmi határozat indokolásában írt módon feltűnően nagy mértékben elhanyagolta, nem csak a fegyelmi szabályzat 1. §. c.) hanem d) pontjában írt tényállást is kimeríti. Ez a magatartás ugyanis a szocialista erkölccsel is ellentétes, mert a nevezetnek a munkához való igen rossz viszonyát juttatja kifejezésre. Tény ugyan, hogy a fenti tényállás az 1. d) pontnak jogszabályi részletezésében nem szerepel[,] ez azonban előbbi megállapításunkkal nem áll ellentétben, miután ez a részletezés nem kimerítő, csupán példálózó.*”⁹⁰³

Hasonló természetű vitába bonyolódott 1954-ben egy tanulmányi hanyagsága miatt kizárt budapesti bölcsészhallgató édesapja az OM Tudományegyetemi Osztályával. Az apa

⁹⁰⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T12/1953. T. László [SZTE ÁJK] fellebbezése. Salgótarján, 1953. július 27.

⁹⁰¹ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T12/1953. Feljegyzés T. László [SZTE ÁJK] fellebbezése ügyében. Budapest, 1953. augusztus 7.

⁹⁰² MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–R3/1956. R. János [SZTE TTK] feljegyzése. Budapest, 1956. február 23.

⁹⁰³ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–R3/1956. Pólay Elemér levele R. János [SZTE TTK] III. éves fiz.–mat. szakos hallgató fegyelmi ügyében. Szeged, 1956. március 8.

a fenti esethez hasonlóan azt kifogásolta, hogy a fegyelmi határozat fia „erkölcstelen életmódjára” utalt, holott az „a közfelfogás szerint a közélet szabályaiba ütköző súlyos cselekményeket jelent (lopás, botrányos nőügyek, iszákosság stb.)”, ilyesmiről azonban nincs tudomása.⁹⁰⁴ Kovács Ferenc, a Tudományegyetemi Osztály vezetője⁹⁰⁵ felvilágosította az apát, hogy a fegyelmi bizottság szerint fia tanulmányi hanyagsága éjszakai mulatozásainak következménye, s egyúttal ki is oktatta a szocialista erkölcs tartalmáról:

„Nem értek (...) egyet azzal a szűk meghatározással, amit Ön ad levelében. Álláspontom szerint az erkölcstelen életmód fogalma ennél szélesebb körű, beletartozik például az is, hogy ha valaki visszaélve államunk, népünk bizalmával és anyagi támogatásával, egy évet haszontalanul tölt el, felelőtlenül nem teljesítve elemi kötelezettségeit.”⁹⁰⁶

Más ügyekben az erkölcsi és politikai követelmények mosódtak össze. 1953 júniusában például egy pécsi joghallgatót elbukott marxizmusvizsgája miatt zártak ki, mert a vizsgáztató úgy ítélte meg, hogy a hallgató nem felkészületlen volt, hanem hanyaveti módon viselkedett, vonogatta a vállát, vagyis *nem is akart* a kérdésekre válaszolni. A hallgató magatartását fáradtsággal és idegességgel magyarázta, de szereplésében vélhetően az is szerepet játszott, hogy el akarta kerülni, hogy oklevélszerzését követően az Igazságügyminisztériumba osszák be.⁹⁰⁷ A kizárási határozatot meghozó Kocsis dékán teljesen ignorálta azt az ellentmondást, hogy a hallgató a jogászképzést elvégezve már az összes szakmai államvizsgáját sikerrel letette, s úgy vélte, hogy a hallgató maga akarta megakadályozni, hogy oklevelet szerezzen, ezzel pedig az „elosztásban megmutatkozó általános, tervszerű érdekek ellen (...) lépett fel”. A dékán érvelése az oktatókkal szemben mutatott tiszteletlenséget lépésről lépésre nagyította fel „ellenséges” magatartássá:

⁹⁰⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–B36/2/1954. B. György levele fia, B. I. László [ELTE TK] kizárása ügyében. Budapest, 1954. október 29.

⁹⁰⁵ Kovács Ferenc az ötvenes évek elejétől töltötte be a különféle tudományegyetemi ügyekben illetékes osztályok, főosztályok vezető posztjait. E pozíciójából fakadóan gyakran véleményezte a hallgatók egyes fegyelmi ügyeit. A visszaemlékezésekben alakja többféle megvilágításban jelenik meg. A debreceni egyetemről adatelhallgatás vádjával kizárt Balatinác Jeromos (ügyének leírását lásd az 1020. sz. jegyzetben) gúnyos, fölényes, „stupid, szemellenzős, rosszindulatú” emberként jellemezte, aki meghallgatásakor szinte meg sem hallgatta érveit, s azzal bocsátotta el, hogy „Örüljön, hogy békén hagyjuk, nem internáltuk sehová. Járhatna rosszabbul is.” (BALATINÁCZ 2001. 291.) Kovács 1957-ben a Cornides István fizikus, egyetemi tanár forradalmi szerepvállalását kivizsgáló fegyelmi bizottság elnöke volt. Cornides 1993-ban „jóindulatú parasztyerek”-ként írta le Kovácsot, s úgy nyilatkozott, hogy „Meggyőződése, hogy közülük [ti. a fegyelmi bizottság tagjai közül] egyedül az elnök, Kovács Ferenc vállalta el jóindulattal, mondhatni, segítő szándékkal ezt a feladatot.” STAAR 2007.

⁹⁰⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–B36/2/1954. Kovács Ferenc válasza B. Györgynek. Budapest, 1954. november 15.

⁹⁰⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K35/1953. Jegyzőkönyv F. K. Margit [PTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1953. július 1.; F. K. Margit [PTE ÁJK] fellebbezése. Debrecen, 1953. július 13.

„[A hallgatónő] magatartása valósággal kihívás elsősorban az államvizsga intézménye, de maga ellen a marxista-leninista tárgy, mint világnézettel szemben is és lealacsonyító, szégyenítő a vizsgabizottság és annak tagjai ellen is. Élesen emelem ki, hogy itt nem arról van szó, hogy egy hallgató megbukott a vizsgán és ezzel fegyelmi vétséget követett el. Nem. A súlypont azon van, ahogyan megbukott. Ez az »ahogyan« pedig azt, hogy F. K. Margit tiszteletlenül viselkedett tanáraival szemben, súlypontilag jelenti azt, hogy a vizsgarendjét, tehát az egyetem rendjét megsértette; de van benne olyan értelem is, mely azt mutatja, hogy F. K. Margit szembenáll a népi demokráciának állami és társadalmi rendjével”.⁹⁰⁸

Ha egy hallgató sértő megjegyzéseket tett társaira, kijelentéseit könnyen politikai dimenzióba emelhetette, ha a sértett fél például egy szakérettségis, egy „munkáshallgató”, esetleg egy DISZ- vagy pártfunkcionárius volt, ilyen esetekben a fegyelmi bizottságok gyakran a szakérettségi rendszerének kritikáját, a munkáshallgatók „lebecsülését”, azaz a felsőoktatás- és társadalompolitika bírálatát is kiolvasták az inkriminált mondatokból. A fent idézett esethez hasonlóan egy sértés tudatos felnagyításának folyamatát mutatja egy szegedi hallgató 1955-ös fegyelmi ügye, melynek során a diákot – többek között – azzal vádolták, hogy tiszteletlen a párt- és DISZ-funkcionáriusokkal szemben. A vád kezdeti megfogalmazása azonban a tárgyalás folyamán „tiszteletlenségből” „rágalmazássá” és „lejárátássá” vált, mivel a hallgató társát „spiclinek” nevezte. A hallgató a tárgyaláson igyekezett meggyőzni a bizottság tagjait, hogy az esetnek semmilyen politikai éle sem volt: a „spicli” szónak „diákértelemben” egészen más jelentése van, s ő csak arra utalt, hogy a „spiclinek” nevezett hallgató beárulta egy harmadik társukat az oktatónak, amiért az nem jegyzetelt az órán. A bizottság azonban úgy ítélte meg, hogy a „spicli” szó egyben az intézetet is megrágalmazta, mert azt sugallta, hogy a funkcionárius posztot betöltő hallgatók az oktatók „megbízott ügynökei”.⁹⁰⁹ A párt- vagy DISZ-tag hallgatók „spicliként” való megbélyegzésére egyébként más intézmények fegyelmi bizottságai is érzékenyek voltak.⁹¹⁰

Az erkölcsi, politikai követelmények összemosása tulajdonképpen csak érvelés kérdése volt. Ennek egyik eklatáns példája egy budapesti orvostanhallgató 1951. januári ügyében született indoklás, melyben a DISZ képviselője egy kabátlopásból alig néhány mondat alatt a néphadsereggel szembeni ellenséges állásfoglalásig jutott el:

⁹⁰⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K35/1953. Határozat F. K. Margit [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1953. július 6. Kiemelés az eredetiben.

⁹⁰⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–D15/1955. Jegyzőkönyv Sz. István [SZTE BTK] és mások fegyelmi ügyében. Szeged, 1955. május 11. — A hallgatót a szegedi harmadéves orosz szakosok ellen indított, az 1955. márciusi párthatározatot követő légkörre rendkívül jellemző csoportos fegyelmi eljárás keretében vonták felelősségre. Az ügyrel részletesen foglalkozom a VII. és VIII. sz. fejezetekben.

⁹¹⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–P30/1955. Jegyzőkönyv P. Mihály [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. március 5.

„V. A. a lopás tettenérésekor a következőket jelentette ki, ami a fegyelmi bizottság jegyzőkönyvéből kimaradt, hogy neki 2 választása volt a jegygyűrű vételre, az egyik[,] hogy lop, a másik[,] hogy bevonul a honvédkollégiumba. Ő a lopást választotta és ezzel kinyilvánította azt, hogy a néphadsereghez való bevonulást hátrányosabbnak tartja. Kifejezte ezzel népiünk békés életét biztosító néphadseregünkkel szembeni ellenséges beállítottságát. Tehát amellet hogy bűnös és becstelen, ellenséges is.”⁹¹¹

Érdeemes itt felidézni Haynal Imrének, az ELTE orvosprofesszorának – a fenti esethez képest néhány hónappal később tett, korábban már idézett – véleményét, aki az oktatók szerepének erősítését a fegyelmi bizottságokban azzal indokolta, hogy a hallgatók egymással sokkal kegyetlenebbek „mint a felnőttek”.⁹¹² E kabátlopási ügyben ugyanis a DISZ képviselői elégtelennek ítélték, hogy a hallgatót pusztán a kórházból távolították el, ahol a gyakorlatát töltötte, és az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárását követelték. Az eset tárgyalása néhány nappal az 1951-es szabályzat megjelenése előtt zajlott, a döntésben tehát az egyetemi tanács volt az illetékes, mely hosszas vita és újabb vizsgálat után végül mindössze a hallgató féléves kitiltása mellett döntött, s „napirendre tért” a honvédkollégiummal kapcsolatos kijelentés kapcsán (azaz figyelmen kívül hagyta a DISZ képviselője által sugallt értelmezést).⁹¹³

Az erkölcsi vétségek politikai dimenzióba emelése egyes esetekben szinte automatikus volt, így például általam vizsgált eljárások között nem található olyan, melyben a hallgatót a szocialista hazafisággal vagy a proletár internacionalizmussal ellentétes vélemény okán „erkölcstelen magatartása” miatt vonták volna kérdőre, ilyenkor ugyanis „nacionalizmus” vagy a Szovjetunió becsmérlése volt a vád.⁹¹⁴ Ezzel szemben a messzemenően politikai kérdésként kezelt *adatelhallgatás* kapcsán a fegyelmi bizottságok általában ragaszkodtak hozzá, hogy pusztán egy erkölcsi vétség szankcionálásáról van szó. Minthogy az adatelhallgatás a Rákosi-korszak egyik legsajátosabb vétségtípusát jelentette, háttérével és büntetésének gyakorlatával érdemes részletesebben is foglalkozni.

⁹¹¹ HUNG ELTE OK 1951. január 23-i, IV. rendkívüli tanácsulése: V. András fegyelmi ügye.

⁹¹² HUNG BOTE 1951. november 22-i, VI. tanácsulése, III. pont: Kádernevelés kérdése az egyetemen.

⁹¹³ HUNG ELTE OK 1951. február 2-i, V. rendkívüli tanácsulése: V. András fegyelmi ügye.

⁹¹⁴ Erre vonatkozó példákat lásd a VII.2. sz. fejezetben.

VI. Adatelhallgatás

Az 1951-es fegyelmi szabályzat a szocialista erkölccsel ellentétes magatartásformák sorában szerepeltette, ha a hallgató „*az egyetemet, vagy annak egyes dolgozóit megteveszteni igyekszik*”.⁹¹⁵ A korabeli fegyelmi gyakorlat alapján ez az általános jellegű megfogalmazás egy bizonyos vétséget takart, ti. a hallgató nyilvántartására szolgáló nyomtatványok téves vagy hamis adatokkal történő kitöltését. A kutatás során majdnem háromszáz ilyen típusú fegyelmi esetet sikerült feltárni.

VI.1. Az oktatásirányítás információéhsége és a hallgatók káderezése

Bár maga a kifejezés egyértelműen a Rákosi-korszak terméke, az ún. *adatelhallgatás* már 1951 előtt a felsőoktatási felvétel elutasításával vagy kizárással fenyegető vétséggé vált. Már a két világháború között kiadott szabályzatok is előírták, hogy a beiratkozni kívánók a leckekönyv egyes rovatait (így például az első oldalon szereplő anyakönyvi igazolványt) és a származási íveket „*kiváló gonddal*” töltsék ki.⁹¹⁶ Az adatokat a dékán és a quaestura is ellenőrizte és összevetette a hallgató születési anyakönyvi kivonatával (keresztlevelével) és a beiratkozás csak akkor vált érvényessé, ha mindketten mindent rendben találtak; ellenkező esetben a beiratkozás érvénytelennek minősült, és akár fegyelmi vagy (okirathamisítás esetén) büntetőeljárást is vonhatott maga után. Az adatok egyezésének ellenőrzése tulajdonképpen formalitás volt, az ekkor kitöltendő leckekönyvek, illetve származási ívek ugyanis nem kértek olyan információkat a hallgatóktól, amelyek hitelességét a benyújtott iratok felmutatásával ne lehetett volna ellenőrizni. A születési anyakönyvi kivonat, a keresztlevél, valamint az erkölcsi bizonyítvány bemutatása ugyanakkor több volt, mint pusztá adategyeztetés. E dokumentumok a 1920-ban kiadott *numerus clausus*-törvény végrehajtásának hétköznapi eszközei voltak: a születési anyakönyvi kivonat, illetve a keresztlevél hiánya alapján azonosították a zsidó vallású jelentkezőket, a városi rendőrkapitány vagy a községi elöljáróság által kiállított hatósági erkölcsi bizonyítvány pedig azt tanúsította, hogy a jelentkező erkölcsi (azaz „nemzethűségi”) tekintetben nem esik kifogás alá.⁹¹⁷

⁹¹⁵ TFVSZ 1951. 25. § d).

⁹¹⁶ PPTÉ 1937. 8. §.

⁹¹⁷ 1920. évi XXV. tc. Vö. Hogyan kell igazolnia megbízhatóságát egy egyetemi hallgatónak. *Pesti Napló*, 1922. július 30. 12. — Az 1939-ben kiadott második zsidótörvény leszögezte, hogy zsidónak kell tekinteni azt, akinek egyik szülője vagy két nagyszülője az izraelita felekezet tagja volt a törvény hatálybalépésekor vagy az előtt, s konkretizálta, hogy a zsidó hallgatók számaránya nem haladhatja meg a tudományegyetemeken és főiskolákon felvettek összlétszámának 6%-át, a Műegyetemen pedig 12%-át.

A második világháború után, a diszkriminatív felvételi korlátozások hatályon kívül helyezésével párhuzamosan a VKM elrendelte a felsőoktatási intézmények által használt nyomtatványokon a „vallás” rovat törlését, és a hallgatók vallás szerinti nyilvántartását.⁹¹⁸ Utóbb az anyanyelvre vonatkozó kérdést is törölték,⁹¹⁹ ám ez korántsem jelentette azt, hogy kevesebb adatot kívántak volna begyűjteni a leendő és beiratkozott hallgatókról. Az érdeklődés iránya változott meg, s ahogy az oktatásirányítás egyre fokozottabban ellenőrzése alá vonta a felvételi folyamatot, az intenzitása is.

Mivel a pártállami társadalom- és felsőoktatás-politika a korábbiaknál jóval szélesebb kontrollt kívánt gyakorolni a hallgatóság mennyisége és összetétele felett, 1947–48-tól nagymértékben kibővült az oktatásirányítás számára érdekes információk köre. A hallgatóság politikai-szociális összetételének átalakításához ugyanis olyan adatokra volt szüksége, amellyel a kedvezményezettek (a „munkás- és parasztszármazásúak”), valamint a távol tartandók (az „osztályidegenek”) körét pontosan elkülöníthette. A „szociális helyzet” figyelembevétele – tartalmát tekintve még kissé homályosan – az „egyetemi reform” egyik első intézkedésével került be a felvétel szempontjai közé.⁹²⁰ Arról, hogy az új felvételi irányelvek bizonyos társadalmi csoportok pozitív diszkriminációját eredményezi, legkésőbb Révai József 1948. szeptemberi, MÁVAG-beli beszédéből mindenki meggyőződhetett,⁹²¹ mely azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a „dolgozók” előtt a társadalmi igazságosság nevében szélesre tárt kapukon a „reakció derékhada”, „B-listások, nyugatosok és fasiszták” és „az apjuk pénzén lebzselők” nem juthatnak be.⁹²²

1948 nyarán a rendelet értelmezési lehetőségeinek még viszonylag tág teret biztosított, hogy – ahogy arra Nagy Mária rámutatott – minden valószínűség szerint nem készült hozzá végrehajtási utasítás,⁹²³ vagyis a rendeletet először alkalmazni hivatott felvételi bizottságok

(1939. évi IV. tc. 1. §, 7. §) Így 1939 szeptemberétől a beiratkozni kívánóknak szüleik és nagyszüleik keresztlevelét is be kellett mutatni. Ez alól – értelemszerűen – csak a zsidó hallgatók mentesültek. (Verebély rektor póthirdetménye az egyetemi felvételekről és beiratkozásokról. *Pesti Napló*, 1939. augusztus 5. 9.) A felsőoktatási felvétel második világháború előtti korlátozásairól részletesen lásd: LADÁNYI 1995. 485–488.

⁹¹⁸ Az 54.642/1945. V. számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri leirat tartalmát ismerteti: HUNG PPTE Tanácsának 1947. március 29-i ülése, 4. pont: A vallásnak az okleveleken való feltüntetése vagy mellőzése.

⁹¹⁹ A szocialista iskolastatisztika későbbi értelmezése szerint e rovatok törlésével az oktatásirányítás a Horthy-korszak antiszemitizmusától és „elmagyarosítási” törekvéseitől kívánt elhatárolódni. TOLNAI 1949. 399.

⁹²⁰ Vö. A felvételi bizottság „a felvételre vonatkozó javaslatát a felvételre jelentkezők érettségi vizsgálatának eredményének és a szükséghez képest megtartható szóbeli, írásbeli vagy más vizsgálat eredményének, valamint szociális helyzetének figyelembevételével készíti el.” 7.870/1948. Korm. sz. A magyar köztársaság kormányának rendelete az egyetemeken és főiskolákon az 1948/49. és azt követő tanévekben felvehető hallgatók létszámának megállapítása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1948/167. sz. [1948. július 25.] 1655–1656.

⁹²¹ Munkásifjakat a középiskolákba és főiskolákra! *Szabad Nép*, 1948. szeptember 17. 1.

⁹²² Lásd továbbá: KÁLLAI Gyula: Közoktatásügyünk demokratizálása. *Szabad Nép*, 1948. január 18. 5.; Indul az egyetemi tanév. *Szabad Nép*, 1948. október 13. 5.

⁹²³ NAGY 2015. 272.

nem kaptak iránymutatást arra, hogyan is kell figyelembe venni a „szociális helyzetet”. A pécsi orvosi karon például a „népi származású”, hadirokkant és hadiárva jelentkezők a kitűnő, az orvosszülők gyermekei pedig a jeles érettségi értékével megegyező pluszpontot kaptak. A tanulmányi eredményen és a „szociális származáson” kívül a lakóhely egyetemtől való távolságát is pontoszták: a pécsi lakhely például kétszer annyi pontot ért, mint a „népi származás”.⁹²⁴ A budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemre viszont a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók más-más pontszámmal kerülhettek be: a munkások 12, a parasztok 13–17, a köztisztviselők 24, a „burzsoák” 25 ponttal.⁹²⁵

1949 tavaszától a VKM a továbbtanulásra jelentkezők részletes káderezését írta elő, és az adatgyűjtés és -nyilvántartás olyan rendszerét alakította ki, mellyel biztosíthatónak vélte a jövő potenciális kádereinek minden korábbinál alaposabb megismerhetőségét. Az információgyűjtés és -értékelés több szinten és alkalommal zajlott: a végzős középiskolásoknak adatgyűjtőívet kellett kitölteniük tanulmányi előmenetelükről, szüleik foglalkozásáról, vagyoni-jövedelmi viszonyairól, politikai pártállásáról. Az ívet, illetve a már tényleges továbbtanulási szándékot kifejező felvételi jelentkezési lapokat az osztályfőnökök ellenőrizték. A helyi tanácsi és pártszervek is külön jellemzéseket, igazolásokat gyártottak, de a diákok szakmai és politikai felkészültségéről az érettségi elnököknek is feljegyzéseket kellett készíteniük.⁹²⁶ A „káderezésbe” 1950 után a DISZ-titkár is bekapcsolódott, így előfordult, hogy egy-egy tanuló saját osztálytársairól szolgáltatott információkat és mondott véleményt.⁹²⁷ A középiskolák agitációs célú meglátogatása során a felsőoktatási intézmények is igyekeztek minél többet megtudni leendő hallgatóikról. A Szegedi Pedagógiai Főiskola tanulmányi osztályának vezetője egy 1953-as jelentésében a következőkkel támasztotta alá körültekintő eljárását:

„[M]egkerestük az iskola Párt és DISZ. szervezetét, valamint osztályfőnökeiket és ott a helyszínen bőséges és mindenre kiterjedő információt szereztünk be a tanulókról. Amennyiben bármelyik tanulónak, illetve szüleinek múltja Népi Demokráciánkhoz és Pártunkhoz való hűsége szempontjából kétely merült fel, ott nyomban a helyi Pártszervezetenél érdeklődtünk. A bejáró hallgatókról pedig úgy szereztünk be információt, hogy megkerestük a községi, illetve városi alapszervezeteket is.”⁹²⁸

⁹²⁴ PTE EL VIII.101.b. 1204–1947/48. Felvételnél alkalmazott pontszámok. H. n., d. n.

⁹²⁵ ZSIDI 1995. 614.

⁹²⁶ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1949. április 12-i ülése, 1. pont: Egyetemi felvételek.

⁹²⁷ KÉRINÉ 1968. 21.

⁹²⁸ SZTE SZL SZPF Biz–29/1953. Középiskolai tanulók továbbtanulók továbbtanulásának felmérése. Szeged, 1953. április 2.

1949 nyarán a VKM a felvételre jelentkezők figyelmét is felhívta, hogy az eredeti okmányait a felvételi vizsgára magukkal kell hozniuk, és ha ezek, valamint a középiskolai adatgyűjtőívek és a benyújtott jelentkezési lap között eltérések mutatkoznak, „*az esetleges felvétel is semmissé válik*”, ha pedig ez csak a tanulmányok során derül ki, akkor „*az addig lehallgatott évek és letett vizsgák is semmissé válnak*”.⁹²⁹

Az információgyűjtés azonban nemcsak az újonnan jelentkezőket érintette. A VKM már 1946-tól rendszeresen kért adatokat a felsőoktatási intézményektől hallgatóik társadalmi összetételére vonatkozóan, kezdetben meglehetősen rendszertelenül, szinte minden egyes alkalommal más-más csoportosításban. Az 1948/49. tanév első felében a Központi Statisztikai Hivatal felmérésére hivatkozva minden korábbinál részletesebb adatlapon érdeklődött a hallgatók és családjuk vagyoni-jövedelmi viszonyairól. A felmérés azonban az oktatásirányítás számára meglehetősen bosszantó eredménnyel zárult. Több intézményből vissza sem küldték a kérdőíveket, de az adatfelvétel során több esetben előfordult az is, hogy a hallgatók egy barátjukat, vagy egy egyetemi altisztet kértek meg, hogy az íveket töltsék ki helyettük, ők viszont pontos információk híján gyakran a minisztérium számára értékelhetetlen adatokat adtak meg. Ezért a VKM 1949 januárjában egy meglehetősen ingerült hangvételű miniszteri rendelettel az adatfelvételt eredménytelennek minősítette, és a II. félév elejére újból előírta a kérdőívek kitöltését, ismételt sikertelenség esetén komoly szankciókat helyezve kilátásba:

*„[A] Központi Statisztikai Hivatal eddigi engedékeny gyakorlatával ellentétben, a statisztikai kérdőívek kitöltése körül tapasztalt minden felületességet, gondatlanságot vagy éppen szándékosságot leghathatóbban meg fogok torolni, s a kérdőívek kitöltése körül tapasztalt rendellenesség esetleges későbbi felszínrekerülése esetén is az illető hallgatónak az egyetemről, illetve főiskoláról való kizárását, illetve féléveinek érvénytelenítését, az azért felelős vagy abban részes tisztviselő vagy más alkalmazott fegyelmi felelősségrevonását fogom elrendelni.”*⁹³⁰

A hallgatók szociális helyzetének ellenőrzése a tanévek elején kitöltött törzslapokon, önéletrajzokban és egyéb dokumentumokban megadott adatok összevetésével zajlott. 1949 őszétől ugyanis a középiskolai kérdőívek mintájára a felsőoktatásban is bevezették az új adatgyűjtő-íveket, melyekre szintén felkerült a figyelmeztetés, miszerint hanyag kitöltésük, vagy valótlan adatok bejegyzése kizárást vonhat maga után.

⁹²⁹ PTE EL VIII.202.b. 468–1948/49. Felvételi hirdetmény. Budapest, 1949. június 2.

⁹³⁰ PTE EL VIII.101.b. 1068–1948/49. Újabb statisztikai adatfelvétel az egyetemi és főiskolai hallgatókról. Budapest, 1949. január 20.

Nemcsak a hallgatókról való adatgyűjtés módszerei követték a pártállam káderezési gyakorlatát, hanem azok értékelése során is lényegében ugyanazokat a kritériumokat érvényesítették a „jövő kádereivel” szemben, mint a rendszert aktuálisan működtető garnitúra kiválogatásakor.⁹³¹ A politikai megbízhatóság megítélésének, azaz a „barátok” és az „ellenségek” elkülönítésének kiindulópontja az osztályhelyzet, pontosabban a termelőmunkába közvetlenül még be nem kapcsolódó fiatalok esetén az osztályszármazás volt. A marxista ideológia szerint ugyanis az osztályhelyzetből fakadó életkörülmények és mentalitás döntően befolyásolta az egyén világnézetét, így a rendszer természetes támogatóinak tekintette a „munkások” és „szegényparasztok” gyermekeit, ezzel szemben úgy vélte, hogy a kapitalizmus haszonélvezőinek leszármazottai a szocialista felsőoktatásból kikerülve is ellenségek maradnak.⁹³²

Az osztályhelyzet megállapításának fő kritériuma egy egyén, valamint szüleinek „jelenlegi” és múltbeli (tehát a proletárforradalom előtti) társadalmi pozíciója, illetve ennek legfőbb jelzője: a munkahely volt.⁹³³ A szülők munkamegosztásban elfoglalt pozíciójától induló, elsősorban a munkavégzés körülményein keresztül formálódó életút a politikai megbízhatóság legfőbb indikátorának számított, így ez jelölte ki a rendszer számára érdekes információk körét is. A diákok esetében azonban a „múltbeli” társadalmi helyzet és a munkahelyen kifejtett tevékenység aligha – és az idő múlásával egyre kevésbé, de a „jelenlegi” is csak korlátozottan – volt értelmezhető, a „termelőmunkához való viszony” ugyanis jobbra tanulmányi teljesítményükkel volt mérhető. Így esetükben fokozottan érvényesült a szülők társadalmi státusának figyelembevétele. Erre utal a nyilvántartásukra vonatkozó legjellegzetesebb módszer, a *származási* kategorizáció elnevezése is.

Ennek során a kérdőíveken szereplő adatok alapján a hallgatók társadalmi származását a szülők – 1938-as, 1944-es, valamint „jelenlegi” – foglalkozása és vagyoni-jövedelmi viszonyai alapján határozták meg, de az apa foglalkozásán túl a tanuló és szülei politikai nézeteit, életkörülményeit, akár baráti társaságát is figyelembe vették.⁹³⁴ Kivételnek számítottak a kiemelt káderek – mint a munkából lett párt- és szakszervezeti vagy vállalatvezetők – gyermekei, akiket szüleik „eredeti” foglalkozása alapján a „munkások” közé soroltak, 1954-től pedig a termelőszövetkezetben dolgozó parasztok automatikusan a „dolgozó paraszt” kategóriába kerültek. Az 1938-as vagy 1944-es adataik alapján

⁹³¹ GYARMATI 1991. 51–53.; MAJTÉNYI 2005. 80–81.

⁹³² FITZPATRICK 1993 [2000]. 20., 28.

⁹³³ FITZPATRICK 1993 [2000]. 28., 35.; KOTKIN 1995. 216–217.

⁹³⁴ Vö. GYARMATI 1991. 53.

„osztályidegennek” minősülők gyermekei viszont akkor is „osztályidegennek” számítottak, ha a szülők később fizikai munkásként dolgoztak.⁹³⁵

A VKM a tanulók szociális származásának kategorizálására az adatgyűjtő és felvételi íveken eleinte tizenegy jelzőszámot alkalmazott. A jelzőszámok a következő csoportokat jelölték: 1. üzemi munkás; 2. kisipari munkás; 3. közlekedési és postai fizikai dolgozók; 4. szolgáltatási ipari fizikai dolgozók és kereskedelmi alkalmazottak; 5. termelőszövetkezeti csoport tagjai és az állami gazdaságok fizikai dolgozói; 6. dolgozó paraszt 1–10 kat. holdig; 7. dolgozó paraszt 10–25 kat. holdig; 8. értelmiségi alkalmazottak; 9. szabad pályán működő értelmiségi foglalkozásúak és egyházi szolgálatban álló alkalmazottak; 10. dolgozó kisemberek („[k]isiparos és kiskereskedő alkalmazott nélkül, hivatali és köztisztviselési altiszt, házfelügyelő”); 11. egyéb foglalkozásúak (ide sorolták a „kizsákmányoló foglalkozásúakat: birtokos vagy bérlő 25 kat. holdig, ha idegen munkaerőt állandóan alkalmaz, 25 kat. holdon felüli birtokos vagy bérlő, iparos, kereskedő alkalmazottakkal, államosítás előtti nagykereskedő, nagyiparos, vendéglős, vagyonából vagy háztulajdonából élő”-ket, illetve „az 1945. év előtti, jelenleg más foglalkozásban lévő hivatásos katonát, csendőrt, rendőrt stb.”-t).⁹³⁶

A tizenegy kategória azonban meglehetősen nehézséget okozott a beiskolázást végző iskolai és megyei szerveknek, így 1950 szeptemberében a minisztérium arra hivatkozva, hogy a „széles és meglehetősen tisztázatlan” skála megnehezíti a „helyes döntést”, javasolta kevesebb csoport meghatározását.⁹³⁷ Az egyszerűsítés lényegében az egyes kategóriák összevonásával történt. A VKM 1951 áprilisától nyolc kategóriát⁹³⁸ alkalmazott, ám saját kimutatásaiban is csak a négy főkategóriát – ti. „munkás”, „dolgozó paraszt”, „egyéb”, „X” – használta, utóbbival jelölve az első három csoportba nem sorolható „osztályidegeneket”, akiknek köre – „kizsákmányolók, kulákok, tőkésék, bélistás katonatisztek stb.”⁹³⁹ – a

⁹³⁵ PTE EL VIII.205.c. Utasítás a felvételi vizsganyomtatványok és az összesítő jelentések kitöltéséhez. Budapest, 1952. június 26.; PTE EL VIII.205.b. Biz. 29–1953/54. Hallgatók szociális kategorizálása. Budapest, 1954. március 31.

⁹³⁶ PTE EL VIII.203.b. 604–1949/50. Szociális kategóriák a VKM 1950. június 10-én kelt 1400–74–18/1950. VI. sz. rendelete értelmében. [H. n., d. n.]. A társadalmi kategóriák 1949 és 1953 közötti változásait szemlélteti: POLYÁK 2016d. 108.

⁹³⁷ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. szeptember 29-i ülése, 5. pont: Egyetemi beiskolázás, szeptemberi vizsgák kérdése.

⁹³⁸ M/1. üzemi és gépállomási munkás; M/2. közlekedési, szolgáltatási, postai és egyéb fizikai dolgozó; P/3. állami gazdasági fizikai dolgozó és tszcs-tag; P/4. 0–10 kat. hold birtokkal, bérlettel rendelkező, egyénileg gazdálkodó paraszt; P/5. 10–25 kat. hold birtokkal, bérlettel rendelkező, egyénileg gazdálkodó paraszt; E/6. értelmiségi; E/7. köztisztviselő, egyébként alkalmazott, kisiparos, kiskereskedő, a véderő jelenlegi tényleges állományú tagja, amennyiben 1945 előtt is a véderő tagja volt; X. az 1–7. származási kategóriába nem sorolható kizsákmányolók, kulákok, volt tőkésék, bélistás katonatisztek stb. LADÁNYI 1986. 48.

⁹³⁹ PTE EL VIII.205.c. Utasítás a felvételi vizsganyomtatványok és az összesítő jelentések kitöltéséhez. Budapest, 1952. június 26.

kisiparosok és kiskereskedők „egyéb” kategóriába sorolásával némiképp csökkent. Néhány hónappal később azonban a KM arra figyelte fel, hogy az 1951/52. tanévre történő felvételek során a megyei oktatási osztályok az értelmiségi szülők gyermekeivel szemben „szektáns magatartást tanúsítottak [sic!]”, és az „egyéb” kategóriát „kispolgári rétegekkel” töltötték fel.⁹⁴⁰ Így az értelmiségi szülők körében mutatkozó nyugtalanság miatt 1952 tavaszán az „egyéb” kategóriából önálló kategóriába sorolták az „értelmiségieket”.

1953-ra azonban egyértelművé vált, hogy a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók aránya a tervidőszak végére nem fogja elérni az ötéves terv irányszámait, így a minisztérium ismételt revízió alá vette a származási kategóriák tartalmát, és az „egyéb” kategóriából kiemelve létrehozta az „alkalmazott” besorolást. A felülvizsgálat során a beiratkozott hallgatók 30–35%-ának besorolását változtatták meg: elsősorban a „munkások” és az „osztályidegenek” száma nőtt. Az eddig „dolgozó parasztnak” minősített 1. kat. hold földdel rendelkezők ugyanis ekkortól „munkásnak” számítottak, az egynél több alkalmazottat foglalkoztató kisiparosok és kiskereskedők pedig ismét „X-esnek”.⁹⁴¹

Az adatnyilvántartás, az ellenőrzés és a besorolás 1949 utáni, központi utasítások alapján vázolt rendszere több ponton is összevethető a foucault-i „vizsga” jellegzetességeivel. Ezen eljárás célja, hogy az egyénről olyan ismereteket/adatokat gyűjtsön, melyek lehetővé teszik megkülönböztethetőségét, aprólékos dokumentációját és társadalmi „kódokba”, kategóriákba sorolását.⁹⁴² Ezáltal a normától eltérők külön számmal/betűvel jelölve felmutathatóvá és szankcionálhatóvá válnak, esetünkben például úgy, hogy felvételi jelentkezésüket elutasítják. A származás alapján történő besorolás ugyanis lényegében eldöntötte, hogy mennyire lesz nehéz vagy könnyű egy tanulónak bejutnia az általa kívánt felsőoktatási intézménybe, s azt is, hogy tanulmányai alatt milyen mértékű anyagi vagy egyéb támogatásban részesül majd. Az „osztályidegen” kategóriába soroltak számára ez nemcsak rosszabb esélyeket jelentett, hanem továbbtanulásuk, illetve felsőfokú tanulmányokra való jogosultságuk alapvető megkérdőjelezését is: a felsőoktatásban való részvételt, ti. a művelődéshez való jogot ugyanis az 1949. évi alkotmány kizárólag a „dolgozóknak” biztosította, mely fogalom nem fedte az ország valamennyi lakosát, abba a

⁹⁴⁰ A közoktatásügyi miniszter T. 1.200–21/1951. XI. K. M. számú rendelete az 1952/53. év iskoláztatási feladatairól. *Közoktatási Közlöny*, 1951/7. sz. [1951. november 15.] 127–129.

⁹⁴¹ I. sz. *Statisztikai Tájékoztató a felsőoktatási intézmények hallgatóinak 1953. október 1-i adatairól*. KSH, [1953]. 2–3.; PTE EL VIII.205.b. Biz. 29–1953/54. Általános szempontok a középiskolai tanulók és az egyetemi (főiskolai) hallgatók származásának megállapítására. Budapest, 1954. március 31.

⁹⁴² FOUCAULT 1990. 252–262.

„dolgozó nép ellenségei”-ként megnevezettek értelemszerűen nem tartoztak bele.⁹⁴³ Így a jelentkezők és a hallgatók egy részének az „osztályidegen származás” szankcionálása miatt alapvető érdeke volt, hogy ne a normától eltérő, „X” kategóriába sorolják.⁹⁴⁴

A kategorizálás napi gyakorlatából azonban korántsem egy világos módszertannal operáló, hatékony eljárás képe rajzolódik ki.⁹⁴⁵ 1949–50 folyamán a besorolást végzőknek tizenegy kategória között kellett eligazodniuk, de akkor sem javult a helyzet, amikor ez a szám 1951-ben nyolcra, majd négyre csökkent. Az adatok meglehetősen kiterjedt információs mátrixában⁹⁴⁶ nehézséget jelentett például a vagyoni-foglalkozási helyzet három időpontja (1938, 1944 és „jelenleg”) közötti változások értelmezése, főként, hogy a „jelenlegi” állapotban az ötvenes évek elején zajló társadalom- és foglalkozásszerkezeti átalakulásoknak köszönhetően évről évre egyre nagyobb változások álltak be. Az 1953-as átcsoportosításkor az OM útmutatója ezzel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy a besoroláskor a három időpontból azt a helyzetet kell hangsúlyosabban figyelembe venni, amely a tanuló társadalmi identitását, politikai nézetrendszerét legjobban meghatározhatta:

„[Ha az apa] 1938-ban molnársegéd volt, 1944-ben ipari felügyelő lett, majd megszerezte a mérnöki diplomát és 1947-től mérnök, a hallgató származását, függően a hallgató (tanuló) születési évétől, egyénileg kell elbírálni. Másképp bírálendő el az a hallgató, aki 1938-ban 5 éves és másképp akkor, ha 10 éves volt. 5 éves gyermek gondolkodásának kialakulását az apának pl. molnársegéd foglalkozása nem befolyásolta még annyira, mint a 10 éves gyermekét.”⁹⁴⁷

De kérdéses volt, hogy mennyire kell vizsgálni a szűkebb-tágabb rokonságot, például a nagyszülők vagyoni és foglalkozási helyzetét, esetleges földbirtokait. Nem volt egyértelmű, hogy kinek az adatait kell figyelembe venni, ha a tanuló valamelyik szülője meghalt, vagy a szülők elváltak, és a gyermeket nevelőszülő nevelte. A kategorizálók nem egyszer voltak tanácstalanok abban a tekintetben, hogy a párt aktuális (és gyakran változó) álláspontja szerint éppen kit kell „kuláknak” tekinteni stb. 1951-ben az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése a besorolással kapcsolatos bizonytalanságokat a felvételi folyamat általános problémájaként írta le:

⁹⁴³ 1949. évi XX. tc. 41. § (1), 48. § (1). A „dolgozó” fogalmának ötvenes évek eleji értelmezésére lásd: SZABÓ 2007. 158–164. A „kulák” fogalmi meghatározásával összefüggésben: BOLGÁR 2008. 67.

⁹⁴⁴ Vö. KISS 1994. 54.; MAJTÉNYI 2004. 72–73.; MAJTÉNYI 2005. 71.

⁹⁴⁵ Az elbírálás anomáliáira utal az MDP Politikai Bizottsága által 1956. március 29-én tárgyalt előterjesztés alapján: TAKÁCS 2008. 40. A kategorizálás következetlenségeire mutat rá a tabi általános gimnázium 1956 és 1959 közötti évfolyamait vizsgálva: SOMOGYVÁRI 2015. Az osztályhelyzet megállapításának képlékeny kritériumaira és gyakorlati alkalmazásának problémáira utal továbbá: FITZPATRICK 1993 [2000]. 28–29.

⁹⁴⁶ GYARMATI 1991. 52.

⁹⁴⁷ PTE EL VIII.205.b. Biz. 43–1952/53. Tervezet a szociális származás megállapításához. Budapest, 1953. május 4.

„A legtöbb helyen [ti. a megyei oktatási osztályokon] a szociális kategóriákat illetően bizonytalanok. Kifogásolják, hogy az állami gazdaságok dolgozóit a rendelet paraszt kategóriába sorolja. (...) Nem tudják, hová sorolják a kétlaki munkásokat, továbbá az olyanokat, akik a múltban kereskedők, önállóak voltak, ma állami alkalmazottak, továbbá hová sorolják azokat, akik a múltban értelmiségiek voltak és ma munkások és fordítva.”⁹⁴⁸

A keretszámok túlteljesítésére buzdított iskolabizottságok dolgát pedig az is rendkívül megnehezítette, hogy a VKM a megyék/iskolák szociális összetételét gyakran teljesen figyelmen kívül hagyva határozta meg a keretszámokat: emiatt például 1951-ben Veszprém megyében az „egyéb” besorolású tanulók egy részét egyszerűen átírták „munkásra”, hogy a tervet teljesíteni tudják.⁹⁴⁹ A korántsem egyértelmű módszertan, valamint a terv, azaz a felvételi és a végzős keretszámok teljesítésének kényszere mellett a besorolást az „osztályharc aktuális állásának” megfelelő központi direktívák, a besorolást végzők politikai és/vagy szakmai meggyőződése, de olykor szubjektív indokok is befolyásolták. Az elbírálás önkényességére vonatkozó talán legextrémebb példa azé az általános iskolás testvérpáré, akik közül az iskolaigazgató 1951-ben csak egyiküket javasolta középiskolai továbbtanulásra, másikat „származása nem megfelelő” indoklással nem.⁹⁵⁰

Ha a továbbtanulás szempontjából legkritikusabb „X” kategóriába sorolással kapcsolatos korabeli kritikákat nézzük, az utóbb túl szigorúnak vagy túl engedékenynek minősített eljárásokra is találunk példákat. A központi jelentések „baloldali elhajlásnak” minősítették például azt, ha a végzőst azért nem javasolták továbbtanulásra, mert szülei templomba jártak,⁹⁵¹ egyes középparasztok „kulákká” minősítésének eseteit,⁹⁵² vagy a pápai közgazdasági gimnázium igazgatóhelyettesének eljárását, aki szerint „mindenki, aki iparengedéllyel rendelkezik, kuláknak tekintendő”.⁹⁵³ Gyakoribb kritika volt azonban a túlzott engedékenység, azaz az „éberség hiánya”. Az ide sorolható – eddigre „leleplezett”

⁹⁴⁸ MNL OL M-KS 276–89/311. Beiskolázás. Budapest, 1951. március 6.

⁹⁴⁹ MNL OL XIX-I-1-h. 249. d. 1400–52/1950. Az Állami Ellenőrző Központ jelentése az egyetemi és főiskolai beiskolázásokkal kapcsolatos vizsgálatról. Budapest, 1950. augusztus 10.; MNL OL M-KS 276–89/311. Az MDP Veszprém megyei pártbizottságának jelentése a beiskolázásról. Veszprém, 1951. május 8. Hasonló esetek több megyében is előfordultak, lásd: MNL OL M-KS 276–89/311.

⁹⁵⁰ MNL OL M-KS 276–89/311. Az MDP Szabolcs Megyei Pártbizottságának jelentése a beiskolázásról. Nyíregyháza, 1951. május 8. — A kategóriák rugalmasságára utal egy 1951-ben gimnáziumban tanító pedagógus visszaemlékezése is: „Egy munkásszármazású tanuló félévkor hét tantárgyból megbukott. Az osztályfőnök kétségbeesve ült a statisztikai ív előtt. Lerontja az osztály munkását! Kezébe vette a gyerek születési bizonyítványát. Amikor született, szakács volt az apja! Igaz, hogy 13 éve gyári munkás, de volt szakács is! Nagy kő esett le a tanár szívéből. A gyermeket egy mozdulattal áttette az alkalmazott származásúak közé.” KÉRINÉ 1968. 12.

⁹⁵¹ MNL OL M-KS 276–89/311. Anyag az egyetemi beiskolázásról szóló jelentéshez. H. n., d. n.

⁹⁵² MNL OL M-KS 276–89/311. Az MDP Csongrád Megyei Pártbizottságának jelentése a beiskolázásról. Hódmezővásárhely, 1951. május 9.

⁹⁵³ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1951. április 12-i ülése, 3. pont: Az 1951/52. évi beiskolázási munka ellenőrzése.

– esetek az „osztályidegenek” bejutásának/bejuttatásának lehetséges módozatairól is árulkodnak: a „sógor, koma protekció” Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében,⁹⁵⁴ a szülők jellemzésénél szereplő „csúsztatások”, mint például a „*paraszt típusú pap*” vagy „*erőssen középparaszt [sic!]*” „kulák” megjegyzések.⁹⁵⁵ Különösen érdekes annak a 22 „X-es” tanulónak az esete, akiket 1950 nyarán javasolt továbbtanulásra a Győr-Moson-Sopron megyei tankerületi főigazgatóság, éppen akkor, amikor az MDP beiskolázási felelőse szabadságát töltötte.⁹⁵⁶ Az „osztályidegenek” helyzetbe hozására gyanakodott a KM 1951 nyarán is, amikor „*politikai, származási vagy egyéb okok*” miatt mintegy 2000 üzemi ajánlással jelentkezőt utasítottak el.⁹⁵⁷ Rájuk különösen figyeltek, ugyanis a beiskolázási szervek előtt is ismert volt, hogy többen, akik adataik alapján „osztályidegennek” minősültek volna, nem közvetlenül az érettségi, hanem például üzemben eltöltött egy-két év után „munkásként” jelentkeznek továbbtanulásra.⁹⁵⁸

Számos kritika érte az iskolabizottságok által készített felvételi javaslatokat is, melyekben – a káderjellemezések mintájára – a jelentkező szakmai felkészültségére és politikai beállítottságára vonatkozó információknak kellett szerepelnie. Az egyetemek főleg arra panaszkodtak, hogy a jellemzések rövidek és semmitmondóak, vagy ellentmondanak a felvételi vizsgán tapasztaltaknak. Jelentéseikben hosszasan, olykor meglehetősen felháborodott hangnemben vetették össze a kapott jellemzéseket és saját tapasztalataikat, melyekből úgy tűnik, hogy az iskolabizottságok olykor a jelentkezők szakmai felkészültségére és politikai beállítottságára vonatkozó pozitív jellemzéssel, tehát a származás hangsúlyozása helyett a („tanulási”) munkához való viszony kiemelésével igyekeztek elfedni az életrajzok „hibáit”. Az ELTE bölcsészkarai pártbizottsága méltatlankodva sorolta a leleplezett eseteket 1951 nyarán:

„[A] *kisújszállási gimnáziumból: U. Tiborról, a következő jellemzést kaptuk: »Közepes felkészültségű, igyekvő, politikailag érdeklődő, pályaválasztása megfelelő.« A beszélgetés során kiderült, hogy a jelentkező anyja kocsmáros és a mellett 21 holdon gazdálkodik, tehát kulákok. (...) Vagy P. Margit, akinek szülei 3*

⁹⁵⁴ MNL OL M-KS 276–89/311. Jelentés az 1951/52. tanév beiskolázási munkájáról. Budapest, 1951. április 17.

⁹⁵⁵ MNL OL M-KS 276–89/311. A Pártbizottságok és alapszervek segítsége a beiskolázás végrehajtásában. Budapest, 1951. augusztus 4.

⁹⁵⁶ MNL OL M-KS 276–89/311. Anyag az egyetemi beiskolázásról szóló jelentéshez. H. n., d. n.

⁹⁵⁷ MNL OL M-KS 276–89/311. A Pártbizottságok és alapszervek segítsége a beiskolázás végrehajtásában. Budapest, 1951. augusztus 4.

⁹⁵⁸ Vö. „*Nem volt abban szándékosság, hogy miután nem vették fel, elment dolgozni, s így igyekezett jó munkát végezni, majd onnan küldette el magát az egyetemre?*” – tette fel a kérdést a DISZ által delegált fegyelmi bizottsági tag 1953 márciusában egy szülei földbirtokainak elhallgatásával vádolt szegedi orvostanhallgatónak. MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–Z1/1953. Jegyzőkönyv Z. Bálint [SZOTE] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. március 27. Vö. GYARMATI 2011. 145.

alkalmazottal dolgoztató kereskedők voltak és 11 hold földjük van bérletben, a jászapáti általános gimnázium a következő jellemzést adta: »A megjelölt pályára alkalmas, politikailag fejlődésre szorul, kis megerőltetéssel a szülők taníthatni tudják.«⁹⁵⁹

Szintén az „osztályidegenek” becsempészésére gyanakodott a KM 1952 nyarán, amikor jelentősen (90–100%-kal) megnőtt a jeles és kitűnő érettségivel felvettek száma, ők ugyanis a májusban bevezetett új rendelkezések értelmében mentesültek felvételi vizsga alól.⁹⁶⁰

Mindezekből adódóan a minisztérium mindvégig meglehetősen bizalmatlan volt a megyei iskolabizottságok döntéseivel szemben. 1950 nyarán felülvizsgálta az elutasítottak jelentkezési lapjait, a felsőoktatási intézményeket pedig többször felszólította, hogy a kategória-besorolást ne fogadják el kritikátlanul, ha szükséges, a felvételi vizsga során szerzett információk alapján módosítsák azt (és természetesen jelentsék a munkájukat hanyagul végző iskolabizottságokat): „[A] *munkás- és dolgozó parasztszármazású gyermekek valóban azok is legyenek* – figyelmeztetett Darvas József 1950 májusában –, *nehogy az áruhás osztályellenség belopakodjék az iskolákba.*”⁹⁶¹ A kategorizálás egyetemi felülbíráltása meglehetősen gyakori volt, hiszen a felsőoktatási intézményekben szintén ütköztek a szakmai és a politikai érdekek.⁹⁶² A felvételit lebonyolító szervek egymástól eltérő, de egyaránt legitim szempontjaira utalt a pécsi jogi kar egy 1953-as jelentése, mely több jelentkező „X” kategóriába való átsorolását a következőkkel indokolta:

„[Ezekben az esetekben] *a kategória egyéni megállapításánál az iskola más szempontot érvényesített, mint az egyetem. Felvételi bizottságunkat e téren a legnagyobb gondosság, az a törekvés jellemezte, hogy az »X« kategóriához tartozók ne kerüljenek az egyetemre, és ezt talán szigorúbban bíráltuk el, mint az iskola, de ez az iskola részéről sem volt durva hiba.*”⁹⁶³

Mindezeknél fogva a hallgatók társadalmi összetételére vonatkozó egyetemi-főiskolai kimutatások pusztán a pártállam társadalom- és felsőoktatás-politikájának megfelelő virtuális valóságot jelenítették meg.⁹⁶⁴ Így a hallgatókra aggatott „osztályidegen-”, „munkás-” vagy „parasztszármazású” jelzők nem alkalmasak arra, hogy rajtuk keresztül a felsőfokú tanulmányokat végzők valós társadalmi pozícióját vagy ebből fakadó identitását

⁹⁵⁹ MNL OL M-KS 276–89/311. Jelentés a Bölcsészkar felvételi vizsgákról. Budapest, 1951. július 16. További példákra lásd: MNL OL M-KS 276–89/311.

⁹⁶⁰ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. július 31-i ülése, 4. pont: Beszámoló jelentés az 1952–53. évi iskoláztatás helyzetéről.

⁹⁶¹ Az új tanév beiskolázási tervéről. *Köznevelés*, 1950. május 15. 288.

⁹⁶² SÁSKA 2006. 598. 3. sz. jegyzet.

⁹⁶³ PTE EL VIII.202.b. 855–28/1953. Felvételi vizsgák kiértékelése. Pécs, 1953. augusztus 14. Kiemelés tőlem – P. P.

⁹⁶⁴ MAJTÉNYI 2005. 47.

jellemezzük. Lényeges azonban az, hogy a negyvenes évek végétől a besorolást végző különféle szervek éppen erre tettek kísérletet, a kategóriák tehát azt mutatják, hogy egy-egy hallgatót a rendszer a maga számára hogyan határozott meg, hogyan tartott számon, valamint azt is, hogy ebből következően hogyan kezelte őket.

A kategorizálás nem egy exakt és ismert feltételeket alkalmazó, átlátható folyamat volt, s ahogy fentiekben látható, az iskolabizottságok besorolásaival szemben állandóak voltak a felülvizsgáló pártszervezetek, a minisztérium és az egyetemek panaszai. A „leleplezett” eseteken keresztül a kategorizálás olyan uralmi gyakorlatként jelenik meg, mely a besorolás és az ellenőrzés minden szintjén meglehetősen önkényes volt. A rendelkezésre álló adatok értelmezésének hatalma ugyanis megoszlott a kategorizálást végző szereplők között, akik egymás besorolásait is folyamatos ellenőrzés alatt tartották és azokat – eltérő szempontok érvényesítésével – meg is változtathatták.⁹⁶⁵ Ez az értelmezési folyamat folytatódott az adatelhallgatással megvádolt egyetemisták és főiskolások fegyelmi tárgyalásain.

VI.2. „Társadalmi származás” és/vagy „kommunista őszinteség”

Az 1949 ősztől megsokasodó, adatelhallgatás vádjával indított fegyelmi eljárások során látszólag a téves vagy hibás adatszolgáltatás, a hanyagság, felületesség szankcionálásáról volt szó. Erre utal például a pécsi egyetem 1950. júliusi intézkedése, amikor is az egyetemi tanács türelmi időszakot jelölt ki, amely alatt a hallgatók következmények nélkül kijavíthatták az általuk korábban leadott kérdőíveket.⁹⁶⁶ S erre lehet következtetni a határozatokból is, melyek a büntetés kiszabását – a fegyelmi szabállyal összhangban – azzal indokolták, hogy a megvádolt hallgatók megtévesztették az egyetemet és annak dolgozóit. Ha azonban a tárgyalások jegyzőkönyveit részletesen megvizsgáljuk, látható, hogy a bizottságok nem kizárólag a téves vagy hibás adatszolgáltatás *tényét* igyekeztek felderíteni, hanem elsősorban azt, hogy az újonnan előkerült (vagy annak mondott) információ miként befolyásolja a hallgató osztályhelyzetét. A meghallgatások során a

⁹⁶⁵ Vö. FOUCAULT 1990. 242–250. Mindezek erősítik a korabeli statisztikák pontosságával kapcsolatos kételyeket (KNAUSZ 1988 [1998]. 86.; SÁSKA 2006. 598. 3. sz. jegyzet, HAJDU 2007. 66.), ugyanakkor Ladányi János, aki a közgazdasági és műszaki felsőoktatási intézményekben tanulók társadalmi összetételét vizsgálva összevetette a hallgatók apáinak pályáivét, valamint a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók hivatalos statisztikákban közölt arányait, úgy véli, hogy „*megalapozatlannak kell tartanunk az 50-es évek hallgatói társadalmi összetételével foglalkozó statisztikájával kapcsolatban felmerülő azon félelmet, hogy ezen statisztikák a felsőbb utasítások »teljesítése, sőt túlteljesítése« érdekében egyszerűen hamisak lennének.*” LADÁNYI 1994. 49.

⁹⁶⁶ PTE EL VIII.101.b. 131. d. 839–1949/50. Hallgatók adatszolgáltatásánál fokozott figyelemre felhívás. Pécs, 1950. július 5.

legfőbb kérdés az volt, hogy a hallgató *miért* nem írt be bizonyos adatokat a kérdőívekre, mely tulajdonképpen azt fedte, hogy *volt-e oka arra*, hogy valamit ne írjon be.

Az egyén foucault-i értelemben vett dokumentációjának és kategóriákba sorolásának ugyanis előfeltétele volt a jelentkező „átlátszósága”, vagyis, hogy a kategorizálók az egyén leírásához szükséges információkhoz hozzájussanak.⁹⁶⁷ A téves vagy hamis adatok közlése a politikai hatalom mindent felügyelni kívánó tekintete előli „elrejtőzésnek” minősült, melyre az adott lehetőséget, hogy a származás szerinti besorolás alapját képező adatok nem objektíve megfigyelhető, látható, fizikai jeleken alapultak és nagy részüket nem is a politikai hatalom képviselői „állították elő”, hanem azok az egyén önbevallásán alapultak. Az 1948 előtt és után begyűjtött adatok *forrása* e tekintetben lényegesen különbözött egymástól. 1948 előtt a hiteles születési anyakönyv birtokában az adatoknak egyik nyomtatványról a másikra történő pontos *átvezetéséről* volt szó. Ezzel szemben 1948 után a hallgatóknak olyan adatokról kellett nyilatkozniuk, melyek többségéről nem állt rendelkezésre papír, hiszen nem lehetett igazolást előállítani a külföldön élő rokonok, a hadifogság vagy a párttagság stb. *hiányáról*. Ha pedig egyes kompromittáló adatok a (leendő) hallgató közvetlen környezetében sem voltak ismertek, annál könnyebb volt róluk hallgatni egy távoli egyetem, idegenekből álló felvételi bizottsága előtt.⁹⁶⁸

A hallgatók által közölt adatok folyamatos ellenőrzése a tanulmányi osztályok feladata volt. Tulajdonképpen minden olyan esetben, amikor egy hallgató újabb adatgyűjtő-ívet vagy önéletrajzot adott le, az abban közölt adatokat a TO előadónak össze kellett (volna) vetnie a korábbi papírokkal. Ellentmondó információk esetén az illetékes helyi tanácsi és pártszervekhez fordultak felvilágosításért, a POTE tanulmányi osztálya 1951 őszén például mind a 650 hallgatójáról (!) tájékoztatást kért az illetékes tanácsoktól.⁹⁶⁹ Az is gyakran előfordult, hogy utóbbiak értesítették a felsőoktatási intézményeket, ha tudomásukra jutott, hogy egy „kuláknak” nyilvánított család gyermeke egyetemre jár. De ha egy adatelhallgatás miatt indított eljárás során kiderült, hogy a hallgató testvére másik intézményben tanul, általában a másik egyetemet/főiskolát is értesítették.⁹⁷⁰

⁹⁶⁷ FOUCAULT 1990. 252–262.

⁹⁶⁸ Vö. FITZPATRICK 1993 [2000]. 28–29.

⁹⁶⁹ PTE EL VIII.203.c. 105–1951/52. Fegyelmi határozat orvostanhallgatók és szig. orvosok ügyében a pécsi orvostudományi egyetemen. Pécs, 1951. november 9. Az ezt követő eseményekkel részletesen foglalkozom a VIII.4. sz. fejezetben.

⁹⁷⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–T37/1956. Feljegyzés T. Zoltán [MKKE] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1954. április 15.; MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–T1/1954. Fegyelmi bizottság javaslata T. Jenő [BPF] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. május 26.

Az ellenőrzések és bejelentések e hivatalos formái mellett gyakran hallgatótársak, szomszédok, ismerősök informális feljelentései hívták fel a TO-k figyelmét egy-egy potenciális „osztályidegenre”. E levelek – a lakóhelyi pártszervek jelzései éppúgy, mint a magánszemélyek irományai – a korabeli feljelentések tipikus, propagandisztikus-ideologikus nyelvezetét és stratégiáit⁹⁷¹ alkalmazva nemcsak információt szolgáltatottak egy-egy hallgatóról, hanem egyúttal eleve feltételezték, hogy az illető csalással jutott be egy felsőoktatási intézménybe. A levelek szerzői ezért további kutakodást, a hallgató és családja körülményeinek alaposabb vizsgálatát, s egyúttal ítéletet is mondva, a szocialista társadalmi igazságosság nevében az egyetemről/főiskoláról való eltávolítását követelték.⁹⁷²

A felsőoktatási intézményekhez több névtelen vagy álnéven írt levél is érkezett, ezek közül kiemelkedik az a feljelentés, amely 1953-ban a szegedi TTK egyik hallgatója ellen Kevermesről érkezett, ahol apja 1945-ig főjegyzőként dolgozott. A „Dumitrás család” által, „*Kevermes község lakói nevében*” írt első, augusztusi levél hosszan sorolta az apa bűnlajstromát: „*a kommunistákkal szemben féktelen bosszúálló volt*”, „*nem (...) volt országszerte még egy olyan népnyzó, aki őt túlszárnyalta volna*”, „*ő volt az első, aki a zsidó összeszedést legelőször végrehajtotta*”, „*nap mint nap duhajkodott a szegény embertől lopott pénzen*”, „*pórnép előtte csak állatnak számított*”, a szovjet csapatok elől elmenekült és elvitte a falu pénzét, „*beállt katonának a Hitler hadseregbe és küzdött az oroszok ellen a háború végéig [sic!]*”.⁹⁷³ A feljelentők levelükben némiképp szabadkoztak, hogy csak azután jelentették a családról szerzett értesüléseiket, hogy a hallgató már egy tanévet elvégzett, ezt azonban azzal indokolták, hogy eddig tartott a „bizonyító adatok” összegyűjtése, melyeket – ajánlották – „bizalmasan” ellenőrizni lehet a kevermesi tanácselnöknél. Egy második, októberi levél immár részletesebb kifejtés nélkül a propaganda szókészletének az „ellenség” beazonosítására alkalmas szinte valamennyi hívószavát felhasználva kijelentette, hogy a hallgató „*kulák leszármazott, fassiszta, kommunista üldöző, kém és szabotáló családhoz tartozik [sic!]*”.⁹⁷⁴ A szegedi TTK tanulmányi osztálya először levélben fordult a kevermesi, majd a dombiratosi pártszervezethez (a család ugyanis az utóbbi községben lakott). Miután a két szervezettől egymásnak teljesen ellentmondó információkat kaptak, a TO vezetője és kádereje mindkét

⁹⁷¹ Részletesen: K. HORVÁTH 1998. 51–55.; NAGY 2008b.

⁹⁷² Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–5/1954. Az MDP Hódmezővásárhelyi Szervezetének levele E. Máriáról [SZPF] információ közlése tárgyában. Hódmezővásárhely, 1953. május 4.; MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–T44/1955. P. István levele T. István [PTE ÁJK] hallgatóról. Veszprém, 1955. december 22.

⁹⁷³ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–A17/1953. A Dumitrás család levele. Kevermes, 1953. augusztus 26.

⁹⁷⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–A17/1953. A Dumitrás család levele. Kevermes, 1953. október 26.

községbe ellátogatott, s felkereste a helyi tanácsot is. Visszaérkezésüket követően azonban nem látták indokoltnak fegyelmi eljárás indítását, mivel a kevermesi és a dombiratosi lakosok (akik nevüket és lakcímüket is megadva szolgáltattak információt) „Dumitrásék” feljelentésének teljesen ellentmondva nyilatkoztak a családról. Ráadásul a szegedi kiküldöttek egyik községben sem találták meg a feljelentőket, s felmerült bennük a gyanú, hogy a „kevermesi elvtársak” (ti. a megbeszélésen jelen lévő tanácselnök, egy végrehajtó bizottsági tag, illetve a pártbizottsági titkár) küldhették a levelet, vagy „*legalábbis tudtak a feljelentésről. Majdnem ugyanazt mondták el, amit a levél tartalmaz, ugyanazzal a stílussal, ugyanabban az előadásmódban.*”⁹⁷⁵ A hallgatónő ellen tehát nem indult fegyelmi eljárás, az ügy iratait azonban Kiss Árpád dékán a döntése alátámasztására felterjesztette a minisztériumba, mivel „Dumitrásék” a levelüket – saját bevallásuk szerint – Rákosihoz, Gerőhöz, Nagy Imréhez és a „központi bizottságnak(!)” is eljuttatták.⁹⁷⁶ Emiatt az OM Fegyelmi Bizottsága is vizsgálódni kezdett, a helyszíni szemle során azonban a Dumitrás családnak ők sem lelték nyomát, így fegyelmi eljárás indítását nem látták szükségesnek.⁹⁷⁷

Meglehetősen ritkán, de olyan is előfordult, hogy a hamis adatközlést maga a hallgató jelentette be, ennek kiváltó oka több egyetemista esetében is az volt, hogy magasabb funkcionáriusi beosztást kaptak, így vélhetően attól tartottak, hogy egy alaposabb vizsgálat esetén az adatelhallgatás ügyis kiderül.⁹⁷⁸

Bár a kategorizálók számára az önbevallás rontotta az egyén „átláthatóságát”, a *megtéveszt, elhallgat, eltagad, félrevezet* igék és szinonimáik rendkívül gyakori használatával szándékos és súlyosan szankcionálható cselekvéssé vált. Főként, ha valaki olyan adatról nem számolt be, amely a számára a minden bizonnyal hátrányt jelentő „osztályidegen” besorolást eredményezte volna, ekkor ugyanis a fegyelmi bizottságok szinte automatikusan úgy tekintették, hogy a hallgató nem felületes vagy hanyag volt, hanem *szándékosan megtévesztette* az egyetemi hatóságokat. Esetükben a szándékosság

⁹⁷⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–A17/1953. Balog János tanulmányi osztályvezető és Kocsis Vilmos tanulmányi káderes beszámolója. Szeged, 1953. november 23.

⁹⁷⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–A17/1953. A Dumitrás család levele. Kevermes, 1953. október 26.

⁹⁷⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–A17/1953. Feljegyzés. Budapest, 1953. december 10. — Az OM előadója diplomatikusan nem nyilatkozott a szegedi tanulmányi osztály munkatársainak feltételezéséről. Amennyiben azonban elfogadjuk az események szegedi olvasatát, az arra utalhat, hogy a „kevermesi elvtársak” úgy vélték, hogy saját, hivatalos pozíciójuk s ebből fakadó politikai hatalmuk elégtelen a szándékuk (a hallgató eltávolíttatásának) keresztülviteléhez, s hatékonyabb stratégiának vélték, ha a vádakát széleskörű állampolgári követelésként, önmagukat pedig kizárólag a vádak objektív igazolójának szerepében tüntetik fel. Vö. K. HORVÁTH 1998. 53.

⁹⁷⁸ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–134/1952. Jegyzőkönyv K. Vince [MTF] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. január 24.; MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–92/2/1953. B. István [EPF] fellebbezése. Dunaharaszti, 1953. július 14.

kimondása további veszélyeket is rejtett, ezzel ugyanis a bizottságok gyakran azt is bizonyították látták, hogy a hallgató „szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”.⁹⁷⁹

Az adatelhallgatás vádja lehetővé tette, hogy az „osztályidegen” hallgatókat ne közvetlenül *osztályhelyzetük miatt* távolítsák el a felsőoktatási intézményekből. Olyan érvelés, miszerint a hallgatót fegyelmi büntetésben részesítik, mert „kulákszarmazású” vagy nagybátyja miniszteri osztálytanácsos volt 1938-ban, egyetlen határozat indoklásában sem szerepelt, hiszen az „osztályidegen származás” önmagában nem minősült fegyelmi vétségnek. A kizárás alapja az volt, hogy a hallgató *nem közölt* olyan, a rendszer által fontosnak tartott információt önmagáról, melynek alapján őt „osztályidegen származásúként” azonosíthatták volna, azaz adatainak elhallgatásával az őszinteség kommunista erkölcsi követelménye ellen vétett.⁹⁸⁰ Ennek megállapítása a hivatalos társadalomszemlélet (ön)igazolására is szolgált. A megvádolt hallgató ugyanis adatainak elhallgatásával a ráosztott társadalmi identitásnak megfelelően, azaz *ellenségként* viselkedett, ezzel pedig már nemcsak „osztályidegen származását”, hanem „osztályidegenségét” is bizonyította. Az „osztályidegen származásúak” elől ugyanis hivatalosan nem volt elzárva a továbbtanulás lehetősége. Erre – kiváló tanulmányi eredmény és pozitív jellemzés alapján – a mindenkori oktatási miniszter engedélyt adhatott.⁹⁸¹ E különleges engedély persze csak minimális számú jelentkező bejutását tette lehetővé, mivel az „X-esek” többsége gyakran már a továbbtanuláshoz szükséges iskolabizottsági javaslatot sem kapta meg, ha mégis, felvételüket helyhiányra hivatkozva utasították el.⁹⁸²

⁹⁷⁹ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 547/855–K42/1953. K. Hajnalka, B. István, V. József, B. Dezső volt kertészkeri hallgatók fegyelmi ügye. Budapest, 1953. szeptember 16.

⁹⁸⁰ Az általam feldolgozott esetek alapján úgy tűnik, hogy egy típusú adat volt, amelyről lehetett hallgatni: az, aminek titkolására az ÁVH szólított fel. 1955 novemberében – többek között – azzal vádoltak egy pécsi joghallgatót, hogy elhallgatta, hogy gimnazistaként disszidálni próbált. A hallgató arra hivatkozott, hogy a sikertelen kísérletet követően az ÁVH kioktatta a titoktartásra, s társai előtt csak azért beszélt az ügyről, hogy ellentmondhasson azoknak a híreszteléseknek, hogy a vizsgálati fogságban bántalmazás érte. Az OM az ÁVH véleményét is kikérte, amely úgy nyilatkozott, hogy a hallgatót nem terheli felelősség azért, hogy önéletrajzába a disszidálási kísérletet nem írta bele, ezért a jogi kar az eredetileg kizárásra vonatkozó javaslatát megrovásra enyhítette. MNL OL XIX-I-5-a. 343. d. 847/855–T43/1955. T. Barnabás [PTE ÁJK] fellebbezése. Écs, 1955. november 22.; Feljegyzés T. Barnabás [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. február 16.

⁹⁸¹ PTE EL VIII.202.b. 299–1950/51. 1951/52. iskolaévre felvételekkel kapcsolatos rendelkezések. Budapest, 1951. június 4.

⁹⁸² 1952 júliusában például, noha keretszámuk nem volt, 238 „X-es” tanuló is behívtak felvételre. 231-en meg is jelentek, ám 206 főt, azaz 89,2%-ukat elutasították (ugyanez az arány a „munkás- és parasztszármazású” tanulók esetében 14,4%, az „egyéb” és „értelmiségiek” között 31,8% volt). (MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. július 31-i ülés alapján.) Szerencsés volt az a kitűnően érettségizett tanuló, akit ugyan a megyei iskolabizottság „kulákszarmazása” miatt nem javasolt továbbtanulásra, ám személyesen kereste fel a debreceni egyetemet, ahol „*alkalmasságának soronkívüli megvizsgálását kérte*”, ezt követően pedig professzori javaslatra és a rektor közbenjárására, azzal a megköttéssel, hogy „*más*

A fegyelmi bizottságok érvelésében egy „osztályidegen” hallgató adatelhallgatása azt bizonyította, hogy nem bízik a rendszer törvényességében, mely felkínálja neki a különleges miniszteri engedéllyel való bejutás lehetőségét, amelynek azonban előfeltétele (lett volna), hogy feltárja „osztályidegen származását”. 1951-ben a debreceni bölcsészkar fegyelmi bizottsága a következő indoklással javasolta egy „kulákszámazása” eltitkolásával vádolt hallgatónak az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárását:

„A Bizottságnak az az álláspontja, hogy nevezett hallgatónak ez a magatartása nemcsak a Kar, nemcsak a Tanulmányi Osztály vezetősége elleni bizalmatlanság, hanem teljes meg nem értés és bizalmatlanság a népi demokráciánkkal szemben is, mely minden arra érdemes emberrel szemben a legmegértőbb magatartást tanúsít s nyilvánvalóan meg lett volna a tanulási lehetősége [H. Lászlónak] is, hogyha helyzetét őszintén feltárja.”⁹⁸³

A debreceni TTK-n, egy 1952-es nyilvános tárgyaláson a hozzászóló diáktárs érvelése a vétséget szintén kizárólag a megvádolt hallgató egyéni felelősségének minősítette, egyúttal a nem megfelelő származás szankcionálásának ódiumát is elhárította a rendszerről:

„[A] proletárdiktatúra lehetőséget ad a régi rendszer polgárainak, hogy továbbfejlessék magukat és [V. N. Gyulának] is lehetőséget adott volna (...) ha őszinte és becsületes lett volna az állami szervekkel és főként a pártszervezettel kapcsolatban. (...) Javasolom kizárását. De nem azért, mert kulák, hanem azért, mert hazudott. (...) Ezáltal az egész államot becsapta, becsapta az egész munkásosztályt.”⁹⁸⁴

Mindezekből egyenesen következett az a gyakran felbukkanó bizottsági érvelés, hogy ha a hallgató valódi adatainak bevallásával nem bízott a népi demokráciában, nem várhatja, hogy a népi demokrácia megbízzon őbenne: *„Képzeld el, hogy hogyan bizzunk az olyan*

súlyosabb dolog” személyével kapcsolatban nem merül fel, engedélyt kapott felvételre. MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475-0521/1952. D. József felvételi ügye. [Budapest], 1952. szeptember 22.

A nappali tagozatra felvettek körében az „X-es” hallgatók aránya az ötvenes évek első felében a következőképpen alakult: 1952/53. tanév 0,3%; 1953/54. tanév 1,2%; 1954/55. tanév 0,7%; 1955/56. tanév 0,2%. Az adatokat a vonatkozó statisztikai tájékoztatók alapján közli: SÁSKA 2006. 599. Az arányokat a Ladányi Andor által közölt felvételi létszám adatokkal összevetve az 1952/53. tanévben kb. 38, az 1953/54. tanévben kb. 112, az 1954/55. tanévben kb. 47, az 1955/56. tanévben kb. 12 „X-es”-nek kategorizált jelentkezőt vettek fel. Vö. LADÁNYI 1989. 417.

⁹⁸³ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–H10/1955. A fegyelmi bizottság javaslata H. László [DTE BTK] fegyelmi ügyében. Debrecen, 1951. március 8.

⁹⁸⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv V. N. Gyula [KLTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Debrecen, 1952. április 16. — Eörsi István visszaemlékezése szerint az ELTE bölcsészkarán, 1953 tavaszán kísértetiesen hasonló érvekkel szólította fel Bóka László dékán az évfolyamot, hogy csoportos szavazással távolítsák el egy „kulákszámazású” hallgatótársukat: *„Negyedéves korunkban a modern magyar irodalom nagy tudású professzora, Bóka László összehívta az évfolyamot, és feltárta előttünk, hogy egy őrdögi politikai armány áldozatai lettünk. Van köztünk valaki, aki eltagadta kulák származását, hogy befurakodhasson közénk, és elvégezze a nép egyetemét. Középparasztnak hazudta magát, és olyan ügyesen alakoskodott, hogy ezt három és fél esztendeig el is hittük neki. Itt ül közöttünk a kigyó, akit nekünk most el kell távolítanunk a körünkől, nem azért, mert kulák, hanem mert becsapott bennünket, kizsákmányoló létére a nép ösztöndíján élt.”* EÖRSI 2000. 70.

emberben, akinek nem volt bizalma [a] vezetőség iránt. Te bíznál olyan emberben, aki lényeges dolgokban nem mond igazat?” – tette fel a kérdést 1952 novemberében Kalmárné egy szegedi hallgatónőnek, akit apja 93 hold földbirtokának elhallgatásával vádoltak.⁹⁸⁵

A tárgyalások és a fellebbezések mindezek következtében a származás kérdése, az osztályhelyzet tisztázása, valamint az elhallgatás *oka* és *céljai* körül forogtak. A középpontban a hallgató – vagyoni-jövedelmi viszonyok, politikai meggyőződést formáló családtagok és meghatározó események (például egy körmeneten való részvétel) köré szervezett – élettörténete és annak értelmezése állt. Olyan kérdéseket jártak körül, mint például, hogy az osztályhelyzet megállapítása szempontjából fontos adatnak számít-e az édesanya külföldön élő unokatestvére;⁹⁸⁶ az apa földbirtoka, ha a szülők már régen elváltak;⁹⁸⁷ egy 1946-ban felszámolt kisüzem, ha azóta az apa sztahanovista építésvezető lett;⁹⁸⁸ a kinevezés egyenlő-e az állás betöltésével;⁹⁸⁹ a földbirtokra vonatkozó adatokat katasztrális holdban vagy kis holdban kell-e megadni;⁹⁹⁰ két kemence 3–3 sütőfelülettel egy hatkemencés péküzemnek felel-e meg;⁹⁹¹ be kell-e számolni az amnesztia alá eső börtönbüntetésről;⁹⁹² illetve egyáltalán: a szülők vagyoni viszonyainak van-e bármi közük a hallgató magatartásához.

A tárgyalásokon tulajdonképpen tovább folytatták az iskola- és felvételi bizottságok értelmezési vitáit, mely során a fegyelmi bizottság következtetéseit ugyanúgy befolyásolták az aktuális propagandaszólamok és utasítások, a tervteljesítés szempontjai vagy éppen egyéni szakmai-politikai meggyőződésük, mint a korábbi kategorizálókét. A politikai-ideológiai ismeretek és meggyőzések sok esetben alkalmasnak bizonyultak arra is, hogy kitöltsék a hallgatói életrajzok hiányos foltjait. Így például a szegedi TTK egy 48 holdas földbirtok és egy cséplőgép-garnitúra elhallgatásával vádolt hallgatónője 1953. májusi tárgyalásán arra a kérdésre, hogy édesapját miért internálták 1945–1946-ban, eleinte

⁹⁸⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1324/1952. Jegyzőkönyv K. Júlia [SZTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. november 18.

⁹⁸⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K40/1953. K. György [ELTE Lenin Intézet] megjegyzései a fegyelmi tárgyaláson felvett jegyzőkönyvhöz. Budapest, 1953. június 18.

⁹⁸⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–F6/1957. F. Gyula [ELTE ÁJK] felülvizsgálati kérelme. Dunaharaszti, 1956. szeptember 24.

⁹⁸⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1324/1952. Jegyzőkönyv K. Ferenc [SZTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. november 18.

⁹⁸⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–V19/1953. V. Ambrus [ELTE ÁJK] fellebbezése. Budapest, 1953. május 15.

⁹⁹⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–264/1/1954. Jegyzőkönyv K. László [SZTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1954. május 25.

⁹⁹¹ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–N16/5/1953. N. György [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1953. június 19.

⁹⁹² MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–C11/2/1953. Cs. János [SZTE ÁJK] fellebbezése. [Szeged], d. n.

többször is azt válaszolta, hogy nem tudja, majd vélhetően a „kuláklisák” 1952-es felülvizsgálatával kapcsolatos családi tapasztalatokat visszavetítve azt felelte: „*talán azért, mert cséplőgépe és földje volt*”. Magyarozatát a bizottság elnöke azonban nem fogadta el, a helyi pártbizottság titkárától beszerzett információk alapján maga adott választ a kérdésre: „*Csak az [lehetett az ok], hogy kommunistákat jelentett fel.*”⁹⁹³ Hasonlóan kérlelhetetlen logika zárta rövidre egy budapesti bölcsészhallgató tárgyalását is, akinek szülei a harmincas években szereztek 4 hold földet, de a hallgató nem tudta/akarta megmondani, hogy hogyan. A DISZ képviselője felvetette, hogy „*nem egészen tiszta*” a földszerzés a harmincas években, amikor „*14 ezer parasztcsalád ment tönkre*”, a bizottság elnöke azonban válaszolt a hallgató helyett: a földet „*csak haszonbérlet útján szerezhették. Származása tehát osztályidegen.*”⁹⁹⁴ Többször előfordult az is, hogy a bizottság valamelyik tagja saját tapasztalatai, múltbeli sérelmei alapján fogalmazott meg ítéletet. Amikor 1952-ben egy hallgató határozottan tagadta, hogy szülei rosszul bántak volna cselédekkel, a bizottság egy tagja azonnal visszautasította az érvelést: „*Tudom, hogy bántak a kulákok a komenciós cselédekkel, volt benne részem. Előfordult, hogy egész nap dolgoztunk a mezőn és nem kaptunk rendes ételt.*”⁹⁹⁵

A vitákban a felsőoktatás tervgazdasági feladataihoz kapcsolódó érvek is előkerültek – olykor éppen a kizárásra javasoltak védelmében. 1952 decemberében egy harmadéves debreceni hallgató kizárását a bizottság egyik tagja a fizika–kémia szakosok alacsony száma, valamint amiatt kifogásolta, hogy így a hallgatóra „*eddig ráköltött pénz kidobott pénzzé válik*”.⁹⁹⁶ A POTE-n 1951-ben lefolytatott csoportos adatelhallgatási ügyben Szentágothai János és Kerpel-Fronius Ödön professzor is azzal érvelt, hogy a kizárásra javasoltak már felsőbb évesek vagy végzősök, így eltávolításuk minden bizonnyal sértené az ötéves terv érdekeit.⁹⁹⁷ Ezek az indokok végül egyik fenti esetben sem mentették meg a hallgatókat a kizárástól, 1953-ban egy szegedi orvostanhallgatóval szemben pedig éppen ez bizonyult az egyik döntő érvek: „*Tudjuk, hogy a felső éveken sajnos vannak kulák származásúak, de ott tekintetbe kell venni, hogy kormányzatunk már sokat költött rájuk, de*

⁹⁹³ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–N15/1953. Jegyzőkönyv Ny. Katalin [SZTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. május 13.

⁹⁹⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–V10/2/1953. Jegyzőkönyv Á. V. Miklós [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról, 1953. március 20.

⁹⁹⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv B. Sándor [ELTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. október 22.

⁹⁹⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M13/1953. Jegyzőkönyv M. Eszter [KLTE TTK] fegyelmi ügyében tartott tárgyalásról, 1952. december 2.

⁹⁹⁷ PTE EL VIII.203.b. 105–1951/52. Különvélemény a Pécsi Orvostudományi Egyetem Hallgatói Fegyelmi Bizottsága 1951. október 26-i határozatával szemben. Pécs, 1951. október 27.

ezt a hallgatót most zárjuk ki, most még csak első éves, aránylag még keveset költött rá az állam” – javasolta az MDP által delegált bizottsági tag.⁹⁹⁸

A szankcionálás fent ismertetett érvrendszere a tárgyalt időszakban alapvetően nem változott, a vétség súlyának megítélése azonban az 1953. júliusi, Nagy Imre-féle kormányprogram szellemében igen. 1953 októberében az OM utasította a felsőoktatási intézményeket, hogy az elmúlt évek „túlságosan merev” kizárási gyakorlatával szemben a továbbiakban az adatelhallgatás a kifogástalan magatartás és tanulmányi eredmények esetén önmagában nem elegendő ok a kizáráásra:

„Az elmúlt években (...) számos hallgatót kizártak az egyetemekről azzal az indoklással, hogy életrajzi (szociális származására vonatkozó) adatait eltitkolta, illetve nem megfelelő módon tüntette fel. Új kormányunk programja értelmében hasonló fegyelmi ügyek elbírálásánál az eddiginél jobban figyelembe kell venni a hallgató magatartását és tanulmányi eredményeit.

Amennyiben a hallgató magatartása ellen komoly kifogás nem merült fel és tanulmányi eredményei jók, pusztán származásának, illetőleg szülei anyagi viszonyának eltitkolása nem elég ok az egyetemről való kizáráásra. Kizárás helyett enyhébb büntetést kell kiszabni, ha beigazolódik, hogy az adatok eltitkolása tudatos volt. Különösen enyhítő körülménynek számít, ha a hallgató – egyébként osztályidegen – szülei jelenleg népidemokráciánk hasznos dolgozói.”⁹⁹⁹

Bár 1953 ősze után gyakrabban fordult elő, hogy a kifogástalan magaviseletű, jó előmenetelű „osztályidegen” hallgatók enyhébb büntetésben – megrovásban vagy ösztöndíjcsökkentésben – részesültek, s a felsőoktatási intézményekből valóban egyre kevesebb kizárási javaslat érkezett az OM-be, ezután is volt rá példa, hogy valakit pusztán e miatt a vád miatt zártak ki az ország összes egyeteméről és főiskolájáról, főként, ha a fegyelmi bizottság egyértelműen bizonyítottnak látta a tudatos megtévesztést.¹⁰⁰⁰

Az 1953 után kizáráásra javasoltak között továbbra is magas volt az elsőévesek aránya. Az enyhítő körülményeket, a jó tanulmányi eredményt és magatartást nekik ugyanis alig volt lehetőségük néhány hetes egyetemi-főiskolai tartózkodásuk alatt bizonyítani, ezt főként a felsőbb éveseknél lehetett számításba venni. Az elvégzett félévek önmagukban is mentő körülménynek minősülhettek. Erre hivatkozva indokolta – némiképp

⁹⁹⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–Z1/1953. Jegyzőkönyv Z. Bálint [SZOTE] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. március 27. — Pár nappal később egy hallgatótársát egy másik fegyelmi bizottság egyenesen a tervteljesítés akadályozásával vádolta meg: „itt arról van szó, hogy a felvételeknél %-osan fel kell tüntetni, hogy mennyi munkás és mennyi paraszt vagy egyéb származású hallgatót vettek fel. S ez hiba, hogy maga nem valót írt be, így ez sem lett jó.” MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–Z1/1953. Jegyzőkönyv G. Aladár [SZOTE] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. április 3.

⁹⁹⁹ PTE EL VIII.202.b. 847–22/1953. Erdély-Grúz Tibor utasítása. Budapest, 1953. október 5.

¹⁰⁰⁰ A kutatás során feltárt háromszáz eset kb. 10%-át bonyolították le az 1953/54. tanévet követően. E szám – az arányokat illetően – a feltárt iratanyag esetlegessége miatt félrevezető lehet, ám az adatelhallgatás vádjával kapcsolatos hozzáállás tényleges változását az intézményi és pártjelentések is alátámasztják.

ellentmondásba keveredve – a Budapesti Pedagógiai Főiskola egyik oktatója egy végzős hallgató enyhébb büntetési javaslatát:

*„Ha első éves lenne, nem gondolkozna egy pillanatig sem, hanem a kizárás mellett lenne. De mivel harmadéves és kitűnő tanuló, a főiskola fegyelmi szabályzata ellen a kizárásig elmenő hibát nem követett el”.*¹⁰⁰¹

1955 tavaszán azonban sem az államvizsga közeledtét, sem a magaviseletet nem vette figyelembe a szegedi jogi kar fegyelmi bizottsága egy negyedéves hallgatónő esetében, akit azzal vádoltak, hogy elhallgatta, hogy apja 1936-ig csendőr volt. Noha tanulmányi eredményei kielégítőek voltak és aktív társadalmi munkát is végzett, a bizottság az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárására tett javaslatot, mondván a hallgatónő az egyetemet „éveken keresztül félrevezette, megtévesztette éppen a népi demokrácia állami és társadalmi rendje szempontjából egyik legfontosabb személyi körülményre nézve”.¹⁰⁰² Az adatelhallgatás politikai értelmezéséhez való visszatérés azonban ekkor már azzal állt összefüggésben, hogy – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – az 1955. márciusi KV-határozatot követően a pártvezetés az egyetemeken tapasztalt „jobboldali elhajlás” felelőseit – többek között – az „osztályidegenek” között vélte megtalálni.¹⁰⁰³

VI.3. Bejutás és bent maradás

Mínthogy az eljárások során rendre az adataik elhallgatásával „beférkőzött” „osztályidegen” hallgatókat „leplezték le”, felmerül a kérdés, hogy értelmezhető-e esetükben jellemző érvényesülési stratégiaként az adatok elhallgatása. E kérdés vizsgálatához elsőként érdemes szemügyre venni a felvételi rendszer átalakításának diszkurzív környezetét, és annak a jelentkezők döntéseire gyakorolt lehetséges hatásait.

Az új felvételi kritériumok megjelenése és a tervgazdasági logika felsőoktatásra való kiterjesztése idején a pártsajtóban szó sem esett arról, hogy a keretszámok megállapítása bármilyen szempontból is korlátozást jelentene. „Az ajtók kinyitásának korszakáról, tágra tárt kapuk korszakába érkeztünk” – hirdette 1949-ben a *Szabad Nép*, és egymást érték a párt- és sajtónyilatkozatok, amelyek szerint az országnak soha nem látott mértékben van

¹⁰⁰¹ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–711/1954. Jegyzőkönyv T. Jenő [BPF] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. május 19.

¹⁰⁰² MNL OL XIX-I-2-f. 639. d. 847/855–R5/1957. Határozat R. Irén [SZTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Szeged, 1955. május 17.

¹⁰⁰³ Erről, illetve az 1955-ben adatelhallgatás vádjával lefolytatott eljárásokról lásd a VII.5. sz. fejezetet.

szüksége orvosokra, tanárookra, műszaki és mezőgazdasági szakemberekre, és a társadalmi igazságosság elve is a felsőfokú intézmények „kinyitását” igényli.¹⁰⁰⁴

Eleinte a felvétel szempontjai között a *tehetség* és a *rátermettség* voltak a kulcsszavak.¹⁰⁰⁵ A VKM egyik előadója egy alig másfél hónappal az 1948. júliusi kormányrendelet kiadása előtt úgy nyilatkozott, hogy ha szükségesnek mutatkozik a felvételek korlátozása, a szelekció alapja csak az „egyéni rátermettség” és a „képesség” lehet, s leszögezte, hogy „[a]z egyetemre jutás nem lehet kiváltsága valamely társadalmi osztály gyermekeinek, osztályhelyzetük, származásuk, vagyoni körülmények alapján.”¹⁰⁰⁶ E megfogalmazás elsősorban a továbbtanulás előli akadályok elhárítására, a „kiváltságok” felszámolására utalt, nem pedig egyesek felsőfokú tanulmányainak korlátozására.

Az 1948. nyári felvételik azonban már konkrét tapasztalatokkal szolgáltak. A „szociális helyzet” figyelembevétele miatt elutasítottakon végigtekintve Parragi György újságíró, a Független Magyar Demokrata Párt képviselője az év őszén már „*új numerus clausus vagy numerus nullus*”-ról beszélt, s úgy fogalmazott, hogy „*»könnyebb a tevének a tű fokán áthaladni...«, mint... mint egyeseknek az egyetemekre, főiskolákra bejutni*”, utalva főként az értelmiségi szülők gyermekeinek és az egyházi középiskolából érkezőknek a diszkriminációjára. Parragi ugyanakkor a „demokratikus szűrő” alkalmazását igazságosnak minősítette, s a bemutatott, véleménye szerint rosszul elbírált eseteket „*jóhiszemű túlbuzgóság*”-nak, „*nem indokolt elfogultság*”-nak minősítette, melyeket a „*demokrácia igazságszeretete és belátó értelme*” magasabb fórumokon minden bizonnyal korrigálni fog, nehogy az a hamis látszat keletkezzen, hogy „*a demokrácia által hirdetett elmélet és megvalósított gyakorlat között áthidalhatatlan szakadék tátong.*”¹⁰⁰⁷

Az, hogy az oktatásirányítás a „munkás- és parasztszármazásúak” arányának emelését bizonyos társadalmi csoportok továbbtanulási lehetőségeinek egyidejű szűkítésével kívánja megvalósítani, a propagandában a későbbiekben is mint a „reakció meséje” jelent meg. Szávai Nándor, a VKM államtitkára 1949-ben így igyekezett eloszlatni a kételyeket:

„Hivatásos rémhírterjesztők azt suttogják az emberek fülébe, hogy gyermekeik kiszorulnak a közép- és felsőoktatásból, mert az iskolapadokat kizárólag a munkások és a parasztok gyermekei foglalják el. A reakciónak ez az állítása minden ízében

¹⁰⁰⁴ Több szakembert! *Szabad Nép*, 1949. április 29. 1. Vö. például: Ezrével és tízezzével van szükségünk kitűnően képzett káderekre. *Fiatal Magyarország*, 1948. december 16. 16.

¹⁰⁰⁵ TAKÁCS 2008. 28–29.

¹⁰⁰⁶ KILCZER Gyula: Az egyetemek zsúfoltsága a statisztika tükrében. *Köznevelés*, 1948. június 1. 244.

¹⁰⁰⁷ PARRAGI György: „Könnyebb a tevének...”. *Magyar Nemzet*, 1948. október 10. 3.

*hazug. (...) [M]indenki, aki tehetséges, szorgalmas és demokráciánkhoz hű, a jövőben is minden korlátozás nélkül tanulhat.*¹⁰⁰⁸

A „reakciós” híreszteléseket elutasító érvrendszer alapja az volt, hogy bár valóban egyre nagyobb számban kívánnak bejuttatni „munkás- és parasztszármazású” tanulókat a felsőoktatásba, de ez a létszámok általános emeléséből következik, nem pedig az értelmiségi fiatalok és a „dolgozó kisemberek” ellen irányul.¹⁰⁰⁹

Mivel a beiskolázási propaganda az ötvenes évek első felében főként a „munkás- és parasztszármazásúakat” célozta, így szinte kizárólag a továbbtanulás soha nem látott lehetőségeit és az állam által nyújtott támogatásokat ecsetelte. A különféle nyilatkozatok a felvételi folyamat korlátozó jellegét elsősorban az „osztályidegenek” és „népellenes elemek” távoltartására szűkítették. Ugyanakkor a származási kategorizálás kritériumairól vagy arról, hogy az előírt arányok teljesítése minden más kategóriába sorolt jelentkező számára megnehezíti a felvételt, alig esett szó, ha mégis, általában valamely felvételi szerv hibás eljárásának leleplezéseként. Szinte teljesen hallgatott a propaganda arról is, hogy ha elenyésző számban, de „legálisan” is tanulhatnak „X-esek” az egyetemeken, ők rendszerint valamilyen negatív összefüggésben jelentek meg, mint az egyetemekre „befurakodók” vagy olyanok, akik „munkás- és parasztszármazásúak” elől veszik el a helyeket.¹⁰¹⁰ Az tehát nyilvánvaló volt, hogy az „osztályidegen” származású hallgatók nemkívánatosak, nem mindenki számára volt azonban világos, hogy neki, személy szerint van-e félnivalója.

A jelentkezők és a hallgatók körében az új társadalompolitika megvalósítását szolgáló adatgyűjtő rendszerrel kapcsolatban eleinte eltérő reakciók születtek. Fehér Klárának, a *Fiatal Magyarországnak* néhány hónapos eltéréssel közölt két cikkéből úgy tűnik, hogy 1948 nyarán–őszén a jelentkezők és a hallgatók egy része számára kezdettől nyilvánvaló volt annak a jelentősége, hogy az önéletrajzok böngészése a felvételi és a tanulmányok folytatásának állandó részévé vált, míg mások pusztán bosszantó adminisztratív feladatnak vélték az ívek kitöltögetését. Az első, júliusi cikk egy „tájékoztató irodát” mutatott be, ahol „életrajz-típeket” adnak a jelentkezőknek, hogy hogyan kell „demokratikus önéletrajzot” írni. Felháborodott beszámolójában Fehér maga is rámutatott olyan információkra – például a katonai múlt, a bélistázás, a Horthy-korszakban betöltött magasabb pozíció –, amelyek problémát jelenthetnek, s olyanokra is – például az antifasiszta, kommunista világnézet –,

¹⁰⁰⁸ UJHELYI Szilárd: Új várak épültek. *Köznevelés*, 1949. május 1. 220.

¹⁰⁰⁹ HORVÁTH 1950. 457.

¹⁰¹⁰ Lásd például: Van-e „előkelő” egyetem. A szegedi egyetem felvételi vizsgáinak tanulsága. *Szabad Ifjúság*, 1951. augusztus 6. 4.; LÁNYI Márton – FODOR Gábor: Ki az ellenséggel az egyetemekről! *Szabad Ifjúság*, 1953. március 4. 2.

amelyek „jól mutatnak” egy „demokratikus önéletrajzban”.¹⁰¹¹ A VKM szeptemberi adatgyűjtésének tapasztalatait összegző, szintén méltatlankodó írása alapján viszont arra következtethetünk, hogy nem minden hallgató volt tisztában azzal, hogy válaszaik döntően befolyásolhatják egyetemi-főiskolai előmenetelüket. Fehér szerint ugyanis a hallgatók egy része nem vette komolyan az adatlapok kitöltését:

„Allah a megmondhatója, hány kérdőíven szerepel a »Nős?« kérdésre válaszul a »sajnos«, a »született...« után »á«, »rózsabokorban«, az »iskolai végzettsége« rovatban pedig »két faiskola és egy tánciskola«. Igaz, hogy a kérdőívek értelmetlen és magyartalan kérdései néha vonzzák az ilyen feleletet. »Fél bányája hol fekszik?« A válasz: »Bátyám nem fél, én a sezlomon fekszem«. Avagy: »Ingóvagyonra« »Hintaszék«.”¹⁰¹²

Azt, hogy az ötvenes évek közepére mennyire nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos életrajzi adatok megadása milyen végzetes következményekkel járhat, jól mutatja egy az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Karán, 1954 januárjában lefolytatott fegyelmi eljárás, melynek során K. Tamás, negyedéves könyvtárszakos hallgatót azzal vádolták meg, hogy adatfelvételi lapját a pártra nézve dehonesztáló feleletekkel töltötte ki. A hallgató azzal védekezett, hogy a kitöltés közben egy nemrégiben, adatelhallgatás miatt kizárt társnője jutott eszébe, s az, hogy ő milyen problémákkal szembesülhetett egy-egy ilyen kérdőív kitöltésekor, a válaszokat tehát csak viccből írta be. A tréfából kitöltött adatfelvételi lap rubrikáiban K. meglehetősen eltúlozva, a kritikus információk szinte teljes tárházát felvonultatta: beírta, hogy dolgozott a „*zsídósítási kormánybiztosságon*” és a kistarcsai internálótáborban, Obersturmführerként szolgált egy német testőrhadosztályban, a halálfejes légió századparancsnoka, a Hitlerjugend szakasz-megbízottja volt, majd amerikai hadifogságba esett. 1944-től a nyilaskeresztes párt, 1945 után a Kisgazdapárt, majd a Pfeiffer-párt tagja volt. 1946-ban nyilaspárti tagsága miatt internálták, 1951-ben pedig demokráciaellenes izgatás miatt kapott börtönbüntetést. Felsőházi tag apját 1945-ben kivégezték, apósát „*egy 14 milliós lakosságú ország nemzetvezetőjé*”-t (!) 1946-ban szintén. Családja politikai beállítottságát úgy jellemezte, hogy „*[e]gész családomb hubay párti*”, tehát nyilas. Apját besúgónak, anyját csendőrőrmesternek írta le, testvérével pedig, aki a honvédség Szent László hadosztályának tagja és 1944 óta Spanyolországban tartózkodik, levélben tartja a kapcsolatot. Vagyonaként 15.600 hold szántót és két téglagyárat tüntetett

¹⁰¹¹ FEHÉR Klára: Akarja kicserélni az önéletrajzát? *Fiatal Magyarország*, 1948. július 29. 11.

¹⁰¹² FEHÉR Klára: Értelmesebb kérdéseket és válaszokat a kérdőívekre. *Fiatal Magyarország*, 1948. szeptember 28. 11.

fel.¹⁰¹³ A hallgató jól láthatóan mindent (az adatokhoz megadott dátumok alapján több életre való információt is) összehordott, amit csak kompromittálónak gondolt. A fegyelmi bizottság számára azonban kifejezetten egy adat bizonyult kritikusnak: arra kérdésre, hogy „*Testvérei a felszabadulás óta milyen párt tagjai, mettől-meddig*”, K. azt válaszolta, hogy „*MKP, majd MDP*”.¹⁰¹⁴ Hiába védekezett azzal, hogy ő a (Független) Magyar Demokrata Pártra gondolt, a következő kérdésre ugyanis azt válaszolta, hogy nagybátyja az „*MDP központi vezetőség tagja*”, így érvelését nem fogadták el, mivel – mutatott rá a bizottság elnöke – ilyen szervezeti egységgel a Független Magyar Demokrata Párt nem rendelkezett. A hallgató meglehetősen izléstelen tréfája végül visszaütött: a bizottság többször is célzott arra, hogy túl jól ismeri a nyilas terminológiát, s kikérdezték a fasizmussal kapcsolatos ismereteit is. K. hiába védekezett azzal, hogy „*hasból*” írta a válaszokat, az egyetemi párttitkár megjegyezte, „*érdekes*”, hogy az események „*véletlenül*” pont így követték egymást; amikor pedig a hallgató arra utalt, hogy a könyvtárban jutott hozzá olyan könyvekhez, melyekből ismereteit szerezte, a bizottság levonta a következtetést, hogy K. a szakmai gyakorlatát zárolt anyagok kutatására használta fel. A célozgatások közepette a hallgató kifakadt: „*Miért nem kérdezik egyáltalán azt, hogy feleségem apja valóban Szálasi volt-e?*”¹⁰¹⁵ A sokadik értelmezési csavar után K. Tamás valóban ízelítőt kapott abból, hogy – saját megfogalmazása szerint – „*milyen kínban lehet*”-ett¹⁰¹⁶ korábban kizárt társnője, s a tárgyalás egy pontján kijelentette: „*Teljesen hülyének néznek engem, kérem.*”¹⁰¹⁷

¹⁰¹³ MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–K24/1954. Jelentés a K. Tamás [ELTE NYIK] által kitöltött adatfelvételi lap tartalmáról. Budapest, 1953. december 17.

¹⁰¹⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–K24/1954. Jelentés a K. Tamás [ELTE NYIK] által kitöltött adatfelvételi lap tartalmáról. Budapest, 1953. december 17.

¹⁰¹⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–K24/1954. Jegyzőkönyv K. Tamás [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1954. január 15.

¹⁰¹⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–K24/1954. K. Tamás [ELTE NYIK] fellebbezése. Budapest, 1954. március 27.

¹⁰¹⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–K24/1954. Jegyzőkönyv K. Tamás [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1954. január 15. — A fegyelmi bizottság végül kizárást javasolt, erről azonban csak a rektor hozhatott határozatot, aki 1954 márciusában két félévre tiltotta el a hallgatót. Az enyhébb ítéletben minden bizonnyal szerepet játszott Vadász Elemér (az I.4. sz. fejezetben már idézett) levele, melyben a „*legteljesebb abszurdumnak*” nevezte a kizárást, s utalt rá, hogy a kezdettől jeles rendű, több nyelven beszélő hallgató „*állandó céltáblája hallgatótársai és a Tan. Osztály gyűlölködésének*”: „*Függetlenül attól, hogy az ilyen »társadalmi« ítélkezésekről általában is rossz tapasztalataink vannak, adott esetben határozottan túlzó politikai üldöztetést vélek, aminek helyreigazítását bölcs határozatodtól várom*” – írta Tamás Lajos rektornak. A hallgató 1954 áprilisában fellebbezést adott be, ami a büntetésre nézve halasztó hatállyal bírt, így a TO engedélyt adott vizsgái letételére. Mire az OM elkezdte vizsgálni az ügyet, a hallgató egy kivételével az összes vizsgáját letette, s már csak az államvizsgálója volt vissza, sőt az egyetem közbenjárására állást is kapott. Az OM, bár elítélte az egyetem eljárását, nem avatkozott be, s a hallgató ügyét ad acta tette. MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–K24/1954. Vadász Elemér levele K. Tamás [ELTE NYIK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. február; Kéziratos feljegyzés. H. n., d. n.

Az adatelhallgatás miatt fegyelmi eljárás alá vont hallgatók közül a tárgyalásukon, illetve a kérvényeikben többen is beismerték, hogy tisztában voltak azzal, hogy „valódi” adataik megadásával nem tanulhattak volna tovább. Többen arra is hivatkoztak, hogy e döntést korábbi tapasztalataik alapján hozták meg, vagyis előző jelentkezéseik során a kérdéses adatokat beírták, de elutasították őket: „[M]ivel tanulni akartam, kénytelen voltam olyan életrajzot beadni, amelyben a fentieket [ti. hogy nagyanyjának 200 hold földbirtoka volt, amelyből apja 1948-ban 53 holdat örökölt] elhallgattam. (az érettségi után ugyanis egyetemre való jelentkezésem alkalmával beírtam a fentemlítettet, s ezért nem vettem fel az egyetemre.)” – írta fellebbezésében a Közgazdaságtudományi Egyetem egyik 1956 nyarán kizárt hallgatója.¹⁰¹⁸ Egy budapesti joghallgató felülvizsgálati kérelmében pedig arra is utalt, hogy neki az adatok elhallgatását egyenesen az iskolabizottság javasolta.¹⁰¹⁹

E hallgatók számára az, hogy a fegyelmi bizottság őket „osztályidegennek” minősítette, nem számított új információnak, többen is utaltak arra, hogy számos más esetben is érte már őket hátrány „származásuk” miatt, s mindegyikük kiemelte, hogy a hamis adatszolgáltatással egyetlen célja volt: a továbbtanulás. Az egyetemre-főiskolára való bejutás motivációjához igen gyakran társult az az érvelés, miszerint a hallgató helytállásával (például jó tanulmányi eredményekkel és/vagy aktív társadalmi munkával) szeretne volna bebizonyítani, hogy jóllehet „osztályidegen származású”, de ő maga nem „osztályidegen”.¹⁰²⁰ Érvelésükben a továbbtanulás maga is egyfajta stratégiaként jelent meg, mint olyan, amely lehetővé teszi, hogy megszabaduljanak „osztályszármazásuk” stigmájától.¹⁰²¹ Egy 1953 tavaszán kizárt számviteli főiskolás hallgató e tekintetben kifejezetten átgondolt stratégiát vázolt fel:

¹⁰¹⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–Sz60/1956. Sz. Péter [MKKE Ipari Kar] fellebbezése. [Budapest], d. n.

¹⁰¹⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 638. d. 847/855–M9/1957. M. Dezső [ELTE ÁJK] fellebbezése. Budapest, 1957. január 2.

¹⁰²⁰ Több évtized távlatából hasonló érveléssel magyarázta motivációit Balatinác Jeromos, aki a ferences rend elhagyása után iratkozott be 1951-ben a debreceni bölcsészkarra: „Bizonyítani akartam (...). Abban is bízva, ha sikert érek el, akkor nemcsak kitűnő bizonyítványom, nemcsak a szakérettségizettek rendszeres támogatása, hanem párhuzamosan politikai fejlődésemmel (DISZ-tagnak jelöltek!) megerősítem, kivívom az elismerést. A legnagyobb, a már remélt »Rákosi ösztöndíjat« is megkapva, anyagilag függetlenül magam (esetleg nemsokára egy demonstrátori állással). (...) Különleges múltam ellenére is voltak ekkor esélyeim, nem volt lázálom. [sic!]” (BALATINÁCZ 2001. 272–273.) Balatinác helyzete abból a szempontból speciális, hogy múltját nem hallgatta el, így 1952 nyarán, kizárásakor a fegyelmi bizottság arra hivatkozott, hogy „az egyetemi felvételi bizottság előtt szerzetesi múltját nem titkolta ugyan el, de tevékenységének valódi jellegéről [!] nem számolt be.” (MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03124/1952. Határozati javaslat Balatinác Jeromos fegyelmi ügyében. Debrecen, 1952. november 13.) Balatinác visszaemlékezésében az adatelhallgatás mint lehetséges stratégia vonatkozásában így nyilatkozott egy szintén kilépett, továbbtanuló rendtársával kapcsolatban: „2 éves betegségére hivatkozva és okosan, be nem vallva a ferences éveket, orvosegyetemre jelentkezett, sikerrel és be is fejezte azt. Akadálytalan karriert ért el nemsokára. Neki volt igaza!” BALATINÁCZ 2001. 226.

¹⁰²¹ Vö. FITZPATRICK 1993 [2000]. 28–29.

„Hogy miért tagadtam le szüleim helyzetét? Már több egyetemen próbáltam a felvételem, őszinte voltam, nem vettek fel. Bizonyos szempontból ez érthető is. De én éreztem hovatarozásomat annak ellenére, hogy szüleim kulák[ok] és ezért nem nyugodtam bele a sorozatos sikertelenségbe. Ezért úgy határoztam, hogy olyan csalással, mit később jóvá tehetek, mégis tovább fogok tanulni. Az a tudat vezetett ahhoz, hogy letagadtam szüleim vagyoni helyzetét, hogy így biztos felvesznek a Főiskolára, és ha már a tanulmányaim folyamán megismernek, 1 évi munkámat értékelni tudják, akkor nem lesz veszélyes az a tény, hogy szüleim kulákok. Tehát eltagadásom feltárását salyát magam akartam kihozni akkor, mikor már tudtam, hogy a munkám után az én javamra billen a mérleg. Szerintem ez még korai volt. Igazoló példa, hogy miután a Fegyelmi Bizottság rájött a tényekre, kirekesztett a Főiskoláról.”¹⁰²²

Az elismert adatelhallgatás ugyanakkor automatikusan szándékosnak minősült, az intézményben tanúsított magatartás megítélése pedig csapdahelyzetet rejtett. A közösségi tevékenységekkel szembeni passzivitás a hallgató kívülállását is alátámaszthatta. Így értelmezte például a tanulmányi csoportvezető egy budapesti joghallgató magatartását 1952-ben: *„Tanulmányi eredményével nem volt baj, [...] de sosem forrott össze a csoportjával. Mindig külön [húzódott], mint akinek valami takargatnivalója van. Nem tudott soha felolvadni csoportjában.”¹⁰²³*

A társadalmi munkában aktív hallgató esetében azonban gyakran ellenséges motivációt, tudatos „befurakodási” stratégiát feltételeztek, hiszen – ahogy a szegedi TTK fegyelmi bizottsága fogalmazott – az ilyen aktivitás az „osztályhelyzetnél fogva” nem lehet őszinte.¹⁰²⁴ Az ELTE Természettudományi Karán, 1952 októberében tartott nyilvános fegyelmi tárgyaláson egy hallgató a korabeli propagandában gyakran felbukkanó, a rendszer bukását váró, arra felkészülő ellenségként jelenítette meg a „kulák” származásának elhallgatásával vádolt hallgatótársát (megfogalmazásával egyúttal elismerve azt is, hogy a megvádolt hallgatónak a „valódi adatok” bevallásával nem lett volna esélye bejutni):

„Ő teljesen tisztában volt azzal, hogy ha a valódi adatokat bevallja, az egyetemre nem fogják felvenni, tehát az adatokat kénytelen volt meghamisítani. Kérdés az, hogy miért volt neki szükség egyetemre jönni. Véleményem szerint itt egy határozott

¹⁰²² MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–U1/1953. U. László [Számviteli Főiskola] fellebbezése. [Budapest], d. n. — „[M]it gondolsz egy kulák nem tud tanulni? A fasiszták nem tudnak tanulni? Náluk nem voltak gyárok, mérnökök?” – utasította el a Budapesti Pedagógiai Főiskola fegyelmi bizottsága egy „kulákszámzásának” elhallgatásával vádolt diák fentiekhez hasonló érvelését 1951-ben. MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–5/1954. Jegyzőkönyv B. Benjamin [BPF] fegyelmi tárgyalásról. Budapest, 1951. július 11.

¹⁰²³ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–12106/1952. Jegyzőkönyv K. István [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. október 1. Kiemelés tőlem – P. P.

¹⁰²⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1324/1952. Jegyzőkönyv K. Júlia [SZTE TTK] fegyelmi ügyében. Szeged, 1952. november 18.

befurakodási tendencia van. Ő arra gondolt, hogy ha a rendszer megváltozik, hasznosítani tudja itt szerzett tapasztalatait.”¹⁰²⁵

Tárgyalásukon több hallgatónak is nekiszegezték a kérdést, hogy nincs-e lelkiismeretfurdalása „hazugságai” miatt. Az e kérdésekre adott válaszaikban a megvádoltak arról vallottak, hogy hogyan viszonyulnak magához az elhallgatáshoz, illetve saját „osztályhelyzetükhöz”. Egy budapesti bölcsészhallgató például eleve elutasította, hogy „kulákszarmazása” miatt eltérő módon ítéljék meg, amikor úgy fogalmazott, hogy nem volt lelkiismeretfurdalása, mert ugyanúgy elvégezte munkáját, mint többiek, mégis bántotta, hogy „nem egyenesen” került szakérettségire.¹⁰²⁶ Egy hallgató, akit szintén „kulákszarmazása” miatt zártak ki az ELTE TTK-ról, viszont úgy fogalmazott, hogy tanulmányai alatt igyekezett inkább tudomást sem venni helyzetéről: „*Én úgy dolgoztam, mintha nem is lenne rossz a származásom, mintha nem lennék osztályidegen*”.¹⁰²⁷ A kizártak közül – talán annak reményében is, hogy a beismerés enyhítő körülményként jöhet számításba – többen is utaltak arra, hogy a gyakran többévi titkolózás lelkileg is megviselte őket: „*Kétségbeesetten gyötrődtem. – fogalmazott egy budapesti bölcsészhallgató, akit azzal vádoltak, hogy elhallgatta szülei földbirtokait, valamint azt, hogy ő három évig csendőr volt: – Egyedül voltam, nem mertem senkinek elmondani a való helyzetet, mert nagyon féltem, hogy csupán formailag döntenek.*”¹⁰²⁸

¹⁰²⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv B. Sándor [ELTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. október 22. Kiemelés tőlem – P. P.

¹⁰²⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K111/2/1956. Jegyzőkönyv K. Pál [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. szeptember 20. — A „nem egyenes út” választásában ugyanakkor nem látott megbocsáthatatlant az a Budapesti Pedagógiai Főiskoláról 1951-ben kizárt hallgató, akinek esete az általam vizsgált ügyek között példátlanul tekinthető. A hallgató ugyanis – a vádak szerint – nem pusztán adatokat hallgatott el, hanem egy második világháborúban meghalt katona személyes adataival élt vissza. Az alaposabb kutatás nélkül egyelőre kibogozhatatlan, éveken keresztül húzódó ügyben a hallgató három néven is megfordult különböző felsőoktatási intézményekben. Az álnevek és hamis személyes adatok használatát hol elismerte, hol tagadta, mindezt egy 1955-ös fellebbezésében úgy értékelte, hogy „*sem politikai, sem gazdasági bűncselekményt nem követtem el, csupán a »cél szentesíti az eszközt« Macchiavelli-féle elv csapdájába esve, szabálytalan módon akartam pedagógus lenni.*” MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K45/1955. K. György [BPF] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1955. április 29.

¹⁰²⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–G14/1953. Jegyzőkönyv G. Jolán [ELTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. június 11.

¹⁰²⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–T13/2/1954. T. Gergely [ELTE NYIK] fellebbezése. Budapest, 1954. március 8. — A hallgató már a tárgyalásán is úgy viselkedett, mint aki végre meg kíván szabadulni titkaitól, s a tanulmányi osztályvezető kérdésére kijelentette: „*Ebből a szobából úgy akarok kimenni, mint a fürdőből, pőrere vetkőzve. Ha elhallgatnék valamit, akkor kérdezzenek, s felelni fogok rá.*” MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–T13/2/1954. T. Gergely [ELTE NYIK] megjegyzései az 1953. május 22-i fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyvéhez. Budapest, 1954. február 16. További példákra lásd még: MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–134/1952. K. Vince [MTF] kizárása; MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–92/2/1953. B. István [EPF] fellebbezése. Dunaharaszti, 1953. július 14.; MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K67/1955. K. Emil [ELTE TK] fellebbezése. Tata, 1955. június 20.

Az elhallgatást „formailag” elismerők között többen is arra hivatkozva tagadták a szándékosságot, hogy a kérdéses adatok a felvételi bizottságok és/vagy a tanulmányi osztályok előtt ismertek voltak, vagyis az elbírálásra hivatott szervek azokkal tisztában voltak és nem minősítették őket „osztályidegennek”. Egy szegedi vegyészhallgató így érvelt 1952. decemberi fellebbezésében:

„Az adatgyűjtő ív kérdéseire a választ legjobb tudásom szerint, teljes őszinteséggel adtam meg és semmiféle rossz szándék nem vezetett, hogy bizonyos dolgokat elhallgassak. Annál kevésbé gondolhattam erre, mert mielőtt felvettek az egyetemre, éppen édesapám előbbi vagyoni helyzetével kapcsolatban alapos káderezésnek voltam alávetve, ahol ezek a dolgok, melyek most kizárási alapot képeznek, teljes részletességgel letárgyalásra kerültek. (...) [N]em volt célom és szándékom, hogy olyan dolgokat elhallgassak, amelyekről előző tanulmányaim alatt mindenki tudott.”¹⁰²⁹

Az ELTE egy párttag bölcsészhallgatója 1951-ben pedig arra is hivatkozhatott, hogy ügyét (ti., hogy bőrkiskereskedő édesapját „munkásnak” tüntette fel) maga az egyetemi pártbizottság ítélte jelentéktelennek, amikor pártfegyelmet kért maga ellen. Érvelése ekkor még sikertelen volt, visszavételét csak 1954 szeptemberében engedélyezték.¹⁰³⁰

Az „osztályidegeneket” sújtó felvételi korlátozások nyilvánosságából eredően – főként, ha ezt korábbi, személyes tapasztalat is alátámasztotta – nem meglepő, hogy voltak, akik adataik eltitkolásával kívántak bejutni az előttük zárva tartott intézményekbe. Noha a szankcionálás érvrendszere mindig „befurakodott”, tehát csalás árán bejutott „osztályidegenekről” szólt, az adatelhallgatás vádjával indított eljárásoknak nem mindegyike állt kapcsolatban a hallgató felvételével. A megvádoltak egy része olyan felsőbb éves hallgató volt, akik még a korlátozó intézkedések, illetve az ezeknek megfelelő nyilvántartási rendszer bevezetése előtt nyertek felvételt, s az új nyomtatványokra nem merték beírni a részletesebb adatokat, nehogy azok alapján utólag „osztályidegennek” minősítsék őket. De ide sorolhatók azok is, akiknek szüleit a felvételt követően telepítették ki vagy tartóztatták le, például valutarejtegetésért vagy a beszolgáltatási kötelezettségük elmulasztásáért. Köztük is viszonylag nagyobb csoportot jelentenek azok a hallgatók, akiknek szülei az 1952–1953 fordulóján zajló felülvizsgálat során kerültek kuláklistára. Az 1952 nyarán bevezetett új hallgatói nyilvántartási rendszer szerint ugyanis 1953 februárjában minden hallgatónak „változást jelentő lapot” kellett kitöltenie, ezen pedig már olyan adatoknak is szerepelniük kellett, melyeknek korábban nem, például hogy van-e/volt-

¹⁰²⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2572/1952. W. Zsuzsanna [SZTE TTK] fellebbezése. Szeged, 1952. december 15.

¹⁰³⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Z4/1954. Z. Tamás [ELTE BTK] fegyelmi ügye.

e a család tulajdonában cséplőgép, amely az 1952. évi 2. sz. törvényerejű rendelettel vált a „kulákká” nyilvánítás egyik kritériumává.¹⁰³¹ Ha a hallgató a listára kerülést nem jelentette, vagy nem volt olyan gyors, mint az intézményt értesítő tanácsi vagy pártszervek, akkor ellene fegyelmi eljárás indult. De akkor is, ha beírta az adatot, ekkor ugyanis az eljárás kezdeményezői az adatelhallgatást a felvételi idejére vetítették vissza, mondván, a hallgató 1950-es jelentkezési lapján nem tüntette fel a cséplőgépet. A diákok többsége pedig hiába érvelt azzal, hogy ilyen kérdés akkor még nem szerepelt az íveken, vagy, hogy nem tartották fontosnak az említését. A fegyelmi bizottságok ilyen esetekben általában úgy vélekedtek, hogy ha nem is kérdezték, a hallgatóknak – például szöveges önéletrajzukban – erre is ki kellett volna térniük. A Budapesti Műszaki Egyetem Gépészmérnöki Karának egy 1951-ben kizárt hallgatója esetében ezt az érvelést a KM is elfogadta, mondván a hallgató a felvételi bizottság előtt „nem ismertette eléggé körülményeit”.¹⁰³²

Előfordult azonban az is, hogy adatelhallgatás „visszavetítésére” vonatkozó érvelést a minisztérium elvetette. 1953 tavaszán az ELTE BTK egy harmadéves hallgatója ellen indult fegyelmi eljárás, mondván felvételekor elhallgatta, hogy nagyszüleinek 90, illetve 35 hold földbirtoka volt. A fegyelmi bizottság a hallgató valamennyi egyetemről és főiskoláról való kizárását kezdeményezte, az FM ezt azonban nem hagyta jóvá, mivel 1950-ben ilyen kérdés még nem szerepelt a kérdőíveken; amikor pedig 1951-től igen, a hallgató beírta a kérdéses adatokat. Az FM azonban nem a kizárás szükségességét kérdőjelezte meg, csak annak törvényességét: feljegyzésében úgy fogalmazott, hogy a hiba az volt, hogy nem akkor, 1951-ben indítottak eljárást a hallgató ellen, hanem csak 1953 márciusában.¹⁰³³

Az adatelhallgatás miatt indított eljárások egy részében tehát nem a felvétellel összefüggő információk eltitkolásáról volt. Ezekben az ügyekben az elhallgatottnak vélt adatok a hallgató felvételekor még nem érdekelték a felvételt lebonyolító szerveket, más elbírálás alá estek vagy nem is léteztek (mint például egy internált apa holléte,¹⁰³⁴ vagy egy 1938 után örökölt, de a bevallás időpontjában már felajánlott földbirtok¹⁰³⁵). A vélelmezett adatelhallgatás esetükben nem a *bejutással*, hanem a *bent maradással* állt összefüggésben.

¹⁰³¹ PTE EL VIII.203.c. Az egységes nyilvántartási rendszer bevezetése az egyetemeken és főiskolákon. Budapest, 1952. augusztus 5.

¹⁰³² MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0914/1952. Kézirat feljegyzés H. Györgyné [BME GK] fegyelmi ügyében. [Budapest], d. n. Kiemelés tőlem – P. P.

¹⁰³³ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–V10/2/1953. Kézirat feljegyzés Á. V. Miklós [ELTE BTK] fegyelmi ügyében. [Budapest], d. n.

¹⁰³⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 215. d. F847/855–T19/1953. Jegyzőkönyv T. Magda [ELTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. június 11.

¹⁰³⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K17/2/1953. K. Katalin [KLTE TTK] fellebbezése. Budapest, 1953. november 7.

VI.4. Az önazonosítás gyakorlatai

Mivel az adatelhallgatás vádjával indított fegyelmi eljárások középpontjában egy (vagy több) életrajzi adat értelmezése állt, a hallgatók kérelmei több ponton is összevethetők a korabeli narratív önéletrajzokkal. Az önéletrajz-íratás, a múltból való folyamatos „beszélgetés” a pártállami időszakban kiemelt jelentőséggel bírt, a politikai megbízhatóság megállapításának „származásalapú” gyakorlatából fakadóan az önéletrajzok nélkülözhetetlenek voltak egy állást megpályázó, egy beadványt megfogalmazó vagy panasztevő személyének és kérelmének elbírálásához. Több kutatás is rámutatott már arra, hogy az önéletrajzírók nagy része tisztában volt az életéről alkotott elbeszélések egyéni érdekérvényesítésben játszott szerepével, s annak érdekében, hogy a kérvényeket elbírálók elvárásainak megfelelhessenek, bevett stratégiájuk volt a múlt kompromittáltnak vélt adatainak elhallgatása, átstilizálása. Sikerre ugyanis akkor számíthattak, ha a politikai hatalom előtt annak kritériumai szerint és nyelvén beszélve jelenítették meg önmagukat.¹⁰³⁶ A korabeli önéletrajzokat tehát olyan önreprezentációs kísérleteknek tekinthetjük, melyek során szerzőik a múltjukról célravezető elbeszéléseket igyekeztek alkotni, ily módon pedig arról is tanúskodnak, hogy az önéletrajz-írók az uralkodó politikai diskurzuson belül mit tekintettek elbeszélhető történeteknek.

A fegyelmi tárgyalásokon és fellebbezésekben tett megnyilatkozások arról tanúskodnak, hogy a hallgatók nemcsak azzal voltak tisztában, hogy a politikai megbízhatóságukról szüleik és saját múltjuk, valamint munkájukhoz (esetükben a tanuláshoz) való viszonyuk mentén kell nyilatkozniuk, de azzal is, hogy az ezek alátámasztására szolgáló adatok – az egyes kritériumok fontossági sorrendjének változtatásával vagy egyéb körülmények figyelembevételével – különféleképpen is értelmezhetők.¹⁰³⁷ Érveik felsorakoztatásakor nem a rendszer identitás- vagy felsőoktatás-politikáját kérdőjelezték meg, hanem arra igyekeztek rámutatni, hogy addigi életpályájukról alkotható egy olyan, az uralkodó politikai diskurzusba illő elbeszélés, amely nem „ellenségként” azonosítja őket – ezt pusztán a fegyelmi büntetést kiszabók ítélték meg rosszul.

A megvádoltak többsége ugyanis nem ismerte el, hogy a kérdéses adatokat szándékosan hallgatta el, s hogy ezzel bármiféle célja lett volna. A vádat elutasítók közül a legtöbben felületességre, figyelmetlenségre hivatkoztak, vagy épp arra, hogy a kérdéses adatról nem tudtak, korábban nem is kérdezte azokat senki, illetve – ahogy láttuk, éppen fordítva – arról

¹⁰³⁶ KOTKIN 1995. 216–225.; FARKAS 2006. 166–169.; BOLGÁR 2011; K. HORVÁTH 2015.

¹⁰³⁷ FITZPATRICK 1993 [2000]. 28–29.

mindenki tudott. Érvelésükben azt emelték ki, hogy esetükben az adatok kimaradása nem *bűn*, csak *hiba*. Határozottan tagadták a szándékosságot, ugyanúgy mint azok, akik arról próbálták meggyőzni a fegyelmi bizottságokat, hogy az általuk feltüntetett adatok valós képet nyújtanak társadalmi helyzetükről és az új információk ezen döntően nem változtatnak. A Lenin Intézet egy 1953-ban kizárt hallgatója tárgyalásán és fellebbezésében is erre hivatkozva nyilatkozott úgy, hogy „*objektíve elismerem a megtévesztést, de szubjektíve nem*”, mondván, ha figyelmét felhívták volna rá, a kérdéses adatokat feltüntette volna, hiszen azok véleménye szerint nem befolyásolják osztályhelyzetét.¹⁰³⁸

Ezek a hallgatók – szemben azokkal, akik továbbtanulásuk érdekében, osztályhelyzetük tudatában választották az érvényesülés e módját – gyakran a fegyelmi bizottság előtt voltak kénytelenek szembesülni azzal, hogy „származásuk” nem megfelelő. Számukra ugyanakkor úgy tűnt, hogy a tárgyaláson vagy a fellebbezés benyújtásával lehetőségük nyílik arra, hogy az osztályhelyzetükről alkotott egyéni értelmezésüket legitimként fogadtassák el.¹⁰³⁹ Főképp ezekre az esetekre jellemzőek a szülők vagyoni helyzetével, és a hallgatót ért politikai hatásokkal kapcsolatos értelmezési viták és hosszas fejtegetések:

„[Szüleim k]is földet béreltek s azon elkezdtek kertészkedni. Szorgos munkájukkal 30 év alatt apránként 10 hold földet szereztek, amiből váltakozva 2–5 hold volt a kert, s nyáron alkalmazottat is tartottak a háború előtt 4–5-öt is, utána 1–3-at. Szerintem egy kertészt nem lehet kuláknak venni, ha ilyen viszonyok közt dolgozik, mert míg egy kulákgazda 8–10 hold földön 2–3 napszamos mellett nem dolgozik, addig egy kertész 3–4 holdon 2–3 napszamos mellett egész családjával látástól vakulásig dolgozik. Szerintem a kertészt kategorizálás szempontjából inkább kisiparos, mint parasztgazda. (...) Még sehol nem hallottam, hogy 4–5 holdas kertész[t] kuláknak vettek volna akár az újságban, akár a földműves-szövetkezeti gyűlésen.”¹⁰⁴⁰

A „származással” való konfrontációt a fegyelmi bizottságok is erőltették, s igyekeztek rábírní a hallgatókat, hogy mondjanak véleményt szüleik múltbeli cselekedeiről, vagyoni viszonyairól vagy általában a „kulákokról”, „osztályidegenekről”. A hallgatói reakciók skálája a szülőktől való elhatárolódáson át a propaganda felmondásán keresztül az ítékezés megtagadásáig terjedt. Egyesek rámutattak, hogy szüleik viselt dolgai nem gyakoroltak rájuk hatást, mert már régen nem élnek velük egy háztartásban.¹⁰⁴¹ Az a feltételezésük, hogy a szülők megtagadása enyhítő körülményként jöhet számításba, nem volt alaptalan.

¹⁰³⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K40/1953. Jegyzőkönyv K. György [ELTE Lenin Intézet] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. június 17.

¹⁰³⁹ MAJTÉNYI 2005. 47. Vö. FITZPATRICK 1993 [2000]. 27.

¹⁰⁴⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–K16/1954. K. Antal [MKKE] kérelme tanulmányainak folytatására. Budapest, d. n.

¹⁰⁴¹ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–92/2/1953. B. István [EPF] fellebbezése. Dunaharaszti, 1953. július 14.

Egy szegedi fellebbezés pozitív elbírálásában például komoly súllyal esett latba, hogy a hallgató szülei tiltakozása ellenére folytatta tanulmányait, s nem is tartotta velük a kapcsolatot.¹⁰⁴² Az ELTE TTK egy „kulákszarmazása” miatt kizárt hallgatója azonban nem tudta meggyőzni a bizottságot arról, hogy valóban „szakított osztályával”. A hallgató arról próbálta győzködni a bizottságot, hogy a fővárosba kerülésével el akart szakadni szüleitől, mert – ahogy fogalmazott – *„nem értettem ezzel a társadalommal egyet, nemcsak apámékkal, de az egész társasággal”*. Amikor azonban a bizottság egy tagja konkrétumokat kezdett követelni arra nézve, hogy hogyan szakította meg a kapcsolatot a szüleivel, a hallgató kijelentette: *„Szüleimhez haza járok, levelezésben azonban egyáltalán nem állok velük, de megtagadni nem tudom őket.”*¹⁰⁴³ Hasonlóan nyilatkoztak azok, akik eleve elutasították, hogy ítéletet mondjanak családjukról: *„Hogyan ítéli meg édesapja tetteit?”* – kérdezte a bizottság elnöke 1955-ben egy kertészeti főiskolástól, akinek apja, családját hátrahagyva 1947-ben Ausztriába, majd Amerikába távozott. *„Én nem ítélem meg – válaszolt a hallgató –, hiszen az apám.”* A bizottság további unszolására végül hozzátette:

*„Akármit tett, akkor is a fia vagyok. Neki kötelessége lett volna eltartani a családját, de nem ezt tette. Elítélni mégsem tudom, mert az édesapám, mégha a legnagyobb bűnöző lenne is, akkor is az édesapám.”*¹⁰⁴⁴

B. Benjamin, egy budapesti pedagógiai főiskolás 1951-es tárgyalásán a kommunista világnézet, a propagandaszólamok és a saját kézből szerzett tapasztalatok – ahogy Kotkin fogalmaz: a „forradalmi” és a „tapasztalati igazság”¹⁰⁴⁵ – keveredtek feloldhatatlan ellentmondásba. A rendkívül részletes, B. egyre fokozódó feszültségét és kétségbeesését is visszaadó jegyzőkönyv alapján a bizottság módszeresen igyekezett a hallgató marxista meggyőződését szüleinek „kulák”-mivoltával ütköztetni. Többször is felmondatták vele a „kulákokról” és a termelősövetkezetekről megtanult ismereteit, majd arról faggatóztak, mit gondol ezek után az apjáról. A hallgató hiába tett hitet amellett, hogy ő maga *„átlépte osztálykorlátait”*, képtelen volt apját a propagandából ismert „kulákkal” azonosítani: *„Én egyénileg nem tapasztaltam, hogy ártottak volna [ti. a „kulákok”]. Az újságban sokszor olvastam, de nem tapasztaltam soha a kártékonyágukat. A mi vidékünkön nincs ilyen.”*¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴² MNL OL XIX-I-2-f. 215. d. F847/855–N15/2. Határozat Ny. Katalin [SZTE TTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. augusztus 6.

¹⁰⁴³ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv B. Sándor [ELTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. október 22.

¹⁰⁴⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–P46/1955. Jegyzőkönyv G. Boriszláv [Kertészeti és Szőlészeti Főiskola] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 13.

¹⁰⁴⁵ KOTKIN 1995. 227–228.

¹⁰⁴⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–5/1954. Jegyzőkönyv B. Benjamin [BPF] fegyelmi tárgyalásról. Budapest, 1951. július 11.

Miközben gyakran előfordult, hogy a hallgatók úgy fogalmaztak, hogy szüleik múltja miatt megbélyegzett embernek érzik magukat,¹⁰⁴⁷ az általam vizsgált esetek között elvétve fordult elő, hogy ennek negatív következményeiért a szüleit tették volna felelőssé,¹⁰⁴⁸ ehelyett például életrajzi adataik értelmezéseinek ellentmondásait tették szóvá. Néhányan eleve visszautasították, hogy az intézmény tudomására jutott adatok megfelelnek a valóságnak, s ki burkoltan, ki nyíltabban arra utalt, hogy a helyi tanácsi és pártszervek valamilyen személyes sérelem vagy konfliktus okán tették a családot kuláklisra vagy szolgáltattak hamis adatokat a vagyoni-jövedelmi helyzetükről.¹⁰⁴⁹ Az elhallgatást pedig azzal indokolták, hogy azt gondolták, a félreértés hamar és magától is rendeződni fog. E hallgatók ügyei vélhetően azok közé a már többek által leírt, korabeli esetek közé tartoztak, melyek során valamilyen alapvetően nem politikai, hanem helyi, társadalmi konfliktust az egyik fél a másik „osztályidegenként” való diszkreditálásával próbált megoldani.¹⁰⁵⁰ Egy műszaki előkészítő hallgató, akit 1952-ben azért javasoltak az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárásra, mert a vád szerint elhallgatta, hogy apja 1945 (!) óta kuláklis van és zsiszikes gabona beszolgáltatása miatt börtönbüntetésben részesült, a kuláklisok összeállításának propagandaszólamoktól eltérő, helyi gyakorlatára is utalt: „*Tudom azt, hogy a kulákságot valakinek a faluban elfoglalt helyzete után ítélik meg.*”¹⁰⁵¹

Ritka esetnek tekinthető, hogy 1952-ben egy pécsi joghallgatónak sikerült elkerülnie a család helyi konfliktusainak következményeit: a fegyelmi eljárás ugyanis a helyi tanács igazolása alapján indult, a hallgató pedig azzal érvelt, hogy az valótlán adatokat tartalmaz, mert a beszolgáltatás mértékének megállapítása miatt korábban összevesztek a

¹⁰⁴⁷ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–T13/2/1954. T. Gergely [ELTE NYIK] fellebbezése. Budapest, 1954. március 8.; MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855–D15/1955. D. István [SZTE BTK] megjegyzései fegyelmi tárgyalásának jegyzőkönyvéhez. Szeged, 1955. május 25.; MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–D15/2/1955. M. Zoltán [SZTE BTK] fellebbezése. Somogyaszaló, 1955. július 23.

¹⁰⁴⁸ Több esetben is előfordult azonban, hogy maguk a szülők fordultak beadvánnyal az OM-hez, hogy a véleményük szerint minden bizonnyal valamilyen félreértésen alapuló információkat tisztázzák. E kérvényekben gyakran magukat vádolták gyermekük kizárásáért: „[L]egyen szabad néhány sorban beszámolni magamról, az apáról is, akinek immár két gyermeke köszönheti azt, hogy tudásuknak és hivatásuknak megfelelő pályán az apjuk miatt nem tudnak elhelyezkedni.” – vezette be az OM-nek küldött, meglehetősen elkeseredett hangvételű életrajzát egy édesapa, akinek idősebbik fiát 1952-ben zárták ki a szegedi TTK-ról, kisebbik fiát pedig „származása miatt” felvételre sem hívták be. MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/1956. V. István levele az MDP Központi Vezetőségének fiai továbbtanulása ügyében. Ajka, 1955. január 3.

¹⁰⁴⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv B. Sándor [ELTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. október 22.; MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–I/4/1954. I. László felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1954. május 3.; MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–M22/1955. Feljegyzés M. Gábor [ELTE ÁJK] magatartásáról [...]. Budapest, 1955. március 14.; MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–H18/1956. H. László felülvizsgálati kérelme. Géberjén, d. n.

¹⁰⁵⁰ Vö. GYARMATI 1991. 53.; K. HORVÁTH 1998. 53.

¹⁰⁵¹ MNL OL XIX-I-2-f. 93. d. 8474–1238/1952. Jegyzőkönyv K. Mihály [Műszaki Egyetem Esti-Levelező Tagozataira Előkészítő Tanfolyam] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. május 21.

tanácsitkárrel.¹⁰⁵² Mivel állítását a helyi pártszervezettől beszerzett adatokkal is alá tudta támasztani, így a dékán úgy döntött, hogy a szülők „*kulák mivolta legalábbis alaposan kétséges, azt tehát tényként elfogadni nem lehet.*”¹⁰⁵³

1953 őszétől, a kuláklistán elvi megszüntetését követően számos kizárt hallgató nyújtott be felülvizsgálati kérelmet, de F. Jenő, egy egri pedagógiai főiskolás ügyének kezeléséből úgy tűnik, hogy az elbírálók sem voltak egy véleményen, hogy – utalva Rákosi többször idézett kijelentésére – vajon a „kulák” lista nélkül is „kulák” marad-e.¹⁰⁵⁴ A hallgatót még 1953 áprilisában zárták ki, azt követően, hogy a főiskola a nyíregyházi tanácstól értesülést szerzett arról, hogy „kulákszarmazású”. F. Jenő félreértésre hivatkozott, s arra, hogy ügyüket éppen felülvizsgálják, de hiába kapott haladékot, nem tudott igazolást hozni arról, hogy nincsenek kuláklistán.¹⁰⁵⁵ Felülvizsgálati kérelmét 1956 elején, katonai szolgálata letöltése után Vető Lajos evangélikus püspök, országgyűlési képviselő támogatásával nyújtotta be az OM-hez, s ekkor már birtokában volt a nyíregyházi tanács VB Mezőgazdasági Osztályának igazolása, miszerint szülei már 1950-ben felajánlották földjüket az államnak, „*így tehát kizsákmányolást nem folytat*”-tak.¹⁰⁵⁶ A felülvizsgálati kérelem elbírálásakor az OM Fegyelmi Bizottsága a helyi tanács, valamint a főiskola véleményét is kikérte. Előbbi hivatalosan igazolta, hogy a szülők 1950 óta nem rendelkeznek sem földbirtokkal, sem italkimérési engedéllyel, utóbbi viszont a kizárás fenntartása mellett foglalt állást, melyet meglehetősen cinikusan a következőképp indokolt:

„A hallgató (...) már akkor [ti. 1953 márciusában] igazolni tudta volna állítását, ha az a valóságnak megfelelt volna. Az a véleményünk, hogy az említett időpont után a Nagy Imre-féle politika következményeként többeket töröltek azóta a kuláklistánról, s így szerezhettek nevezett csak most olyan igazolást, hogy nem kezelik kulákként. Miért nem tudta ezt akkor igazolni, amikor igazán érdeke lett volna? [sic!]”¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵² MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0765/1952. Jegyzőkönyv F. Gyula [PTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1951. október 12.

¹⁰⁵³ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0765/1952. Határozat F. Gyula [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1951. december 22. További példaként hozható a „Dumitrás” család, korábbiakban részletesen tárgyalt feljelentésének kezelése is.

¹⁰⁵⁴ Vö. „*Mi azért javasoltuk a kuláklista megszüntetését, mert rengeteg visszaélésre és fölösleges zaklatásra adott okot. Rájöttünk arra, hogy sok kulák okkal-móddal keresztül tudta vinni, hogy lekerült a listáról, viszont nemegyszer dolgozó középparasztok kerültek erre a listára, és utána őket ugyanúgy korlátozásoknak, sőt zaklatásnak vetették alá, mint a kulákokat. Ezért szüntettük meg a kuláklistán. De a kulák kulák maradt, listával vagy lista nélkül.*” Az MDP KV 1953. júniusi határozatának végrehajtásáért (Beszéd a budapesti pártaktíva 1953. július 11-i értekezletén). In: RÁKOSI 1955. 576.

¹⁰⁵⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–5/1954. Bizottsági javaslat F. Jenő [EPF] fegyelmi ügyében. Eger, 1953. április 22.

¹⁰⁵⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–F1/1957. Nyíregyháza Városi Tanács VB Mezőgazdasági Osztálya által kiállított igazolvány. Nyíregyháza, 1955. december 30.

¹⁰⁵⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–F1/1957. EPF levele F. Jenő kizárása tárgyában. Eger, 1956. február 23.

A főiskola igazgatóhelyettese annak is szükségét érezte, hogy – az 1955. márciusi KV-határozaton túl, de az SZKP XX. kongresszusán innen – rámutasson, hogy az új igazolások egy meghaladott politikai álláspont termékei:

„Sajnos, az a tapasztalatunk, hogy egyes tanácsaink a vagyoni állapot igazolásánál nem mindig következetesek. Ezt az ügyet, mint említettük, összefüggésben állónak véljük azzal az átmeneti opportunistá politikával, melyek Pártunk Központi Vezetősége azóta oly határozottan elítélt és felszámolt.”¹⁰⁵⁸

Az OM Fegyelmi Bizottsága ezt követően F. „osztályhelyzetére és őszintétlen magatartására” hivatkozva a kizárás fenntartását javasolta,¹⁰⁵⁹ miniszteri döntés azonban nem született, amiben szerepet játszhatott, hogy a hallgató jelezte, hogy a városi tanács augusztusban felülvizsgálja a „nyíregyházi kulákklistát”.¹⁰⁶⁰ Szeptember végén aztán beérkezett a nyíregyházi tanács véleménye is, mely kijelentette, hogy végrehajtó bizottság a hallgatót a „többi kulákokkal együtt felülvizsgálta (...) és nevezettet jelen pillanatban is kuláknak minősítette.”¹⁰⁶¹ Az egymásnak ellentmondó igazolások között a Fegyelmi Bizottság úgy vágott rendet, hogy végül maga végezte el a rendelkezésre álló adatok alapján a hallgató kategorizálását és megkérdőjelezte a tanácsi döntés jogosságát.¹⁰⁶² Az F.-ről adott pozitív munkahelyi véleményre, tanulmányi eredményeire és Vető pártfogására hivatkozva javasolták a tanulmányok folytatásának engedélyezését.¹⁰⁶³

Az adatok ellentmondásos megítélésére hivatkozva több hallgató érvelhetett azzal is, hogy szüleik, akiket a fegyelmi bizottság valamilyen szempontból „osztályidegennek” minősít, a tárgyalás időpontjában kitüntetett tsz-tagként vagy sztahanovistaként dolgoztak: „Különös, hogy miért nem vagyok jó az egyetem számára a T. O. véleménye szerint, ha édesapám jó az államnak olyan felelős állásban.”¹⁰⁶⁴ – jelentette ki 1955-ös fellebbezésében az ELTE Élet- és Földtudományi Karának egyik kizárt hallgatója, akit azzal vádoltak, hogy „értelmiségi származásúnak” tüntette fel magát, holott a vád szerint

¹⁰⁵⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–F1/1957. EPF levele F. Jenő kizárása tárgyában. Eger, 1956. február 23.

¹⁰⁵⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–F1/1957. Feljegyzés F. Jenő [EPF] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1956. május 11.

¹⁰⁶⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–F1/1957. F. Jenő [EPF] levele az OM Fegyelmi Csoportjának. Nyíregyháza, 1956. augusztus 21.

¹⁰⁶¹ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–F1/1957. Nyíregyháza Városi Tanács VB elnökének véleményadása F. Jenőről [EPF]. Nyíregyháza, 1956. szeptember 30.

¹⁰⁶² MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–F1/1957. Feljegyzés F. Jenő [EPF] felülvizsgálati kérelme ügyében. [Budapest], d. n.

¹⁰⁶³ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–F1/1957. F. Jenő [EPF] kizárásának hatálytalanítása. Budapest, 1957. január 9.

¹⁰⁶⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–T19/1955. T. Géza [ELTE ÉFK] fellebbezése. Budapest, 1955. május 30.

apja húsz évig a Hangya Szövetkezet ügyvezetője, 1945 után pedig a „Hangya 9-ek” tagja volt, akik *„tudvalevőleg akadályozták a földművesszövetkezet létrehozását”*.¹⁰⁶⁵ A tárgyalás időpontjában az édesapa egy állami gazdaságban főkönyvelőként, a hallgató bátyja ráadásul a Műszaki Egyetem tanársegédeként dolgozott. Az ellentmondást a minisztérium az ELTE rektorának küldött levelében azzal oldotta fel, hogy az apára és a hallgató testvérére szakmai ismereteik miatt „jelenleg” szükség van munkahelyükön.¹⁰⁶⁶

Függetlenül attól, hogy a hallgatók elismerték-e bizonyos információk elhallgatását vagy életrajzi adataik értelmezése kapcsán vitába szálltak-e a bizottságokkal, többen is szóvá tették, hogy olyan dolgokat kérnek rajtuk számon, melyekről nem tehetnek, s elutasították, hogy politikai-világnézeti beállítottságukat vagy szakmai alkalmasságukat szüleik múltbeli cselekedetei, vagyoni viszonyai alapján ítéljék meg. Érveik felsorakoztatásakor nem azzal helyezkedtek szembe, hogy továbbtanulásuk a rendszerhez fűződő politikai viszonyuk függvénye, hanem azt kívánták, hogy politikai beállítottságuk megítélésében ne a „származásuk”, hanem a rendszerhez és a munkához való viszonyuk legyen döntő: *„nem érthetek egyet azzal, hogy egy pék kisiparos fia, akinek az apja háztulajdonos, osztályidegen és ennek természetes következménye, hogy nem lehet főiskolai hallgató.* – fejtette ki az ELTE egyik bölcsészhallgatója 1953-as fellebbezésében, de nem a rendszer felsőoktatás-politikáját vonta kétségbe, hanem saját maga kirekesztettként való megbélyegzését: *– Nemcsak azt tanultam és vallom, de a valóságban is azt tapasztalom, hogy azok, akik úgy viszonyulnak a népi demokráciához, mint én, a szüleim és rokonságom, azok előtt a továbbtanulás lehetősége nincs elzárva.*¹⁰⁶⁷

Ezek a hallgatók – útban a tervgazdaság értelmiségi munkaköreinek betöltése felé – az osztályhelyzet örökölhetőségét¹⁰⁶⁸ kérdőjelezték meg. Egy budapesti főiskolás például eleve kétségbe vonta bármilyen családi információ relevanciáját, amikor úgy fogalmazott, hogy úgy képzelte, hogy önéletrajzában csak magáról kell írnia.¹⁰⁶⁹ Többen hasonló módon utaltak rá, hogy ők nem tehetnek arról, amit szüleik tettek vagy nem tettek: *„Végeredményben nem tehetek arról, hogy így születtem”* – felelte 1952-ben a szüleivel

¹⁰⁶⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–T19/1955. Az OM Tudományegyetemi Osztályának levele az ELTE rektorának. Budapest, 1955. október 1. A „Hangya 9-ek”-re vonatkozó információt az édesapa saját beadványában tagadta.

¹⁰⁶⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–T19/1955. Kovács Ferenc, az OM Tudományegyetemi Osztálya vezetőjének levele az ELTE rektorának. Budapest, 1955. október 1.

¹⁰⁶⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–N16/5/1953. N. György [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1953. június 19.

¹⁰⁶⁸ FITZPATRICK 1993 [2000]. 29.

¹⁰⁶⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–63/3/1953. Jegyzőkönyv B. László [BPF] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. május 7.

való kapcsolattartást számonkérő kérdésekre a fentiekben már idézett budapesti hallgató.¹⁰⁷⁰ Az ilyen típusú érveket azonban a fegyelmi bizottságok lesöpörték: „*Azt állítja, hogy nem vállal felelősséget azért, ami a szüleivel történik. Én állítom, hogy a gyerekek vállalni kell a szülőkkel történeteket*” – jelentette ki a bizottság egyik tagja, amikor egy műszaki előkészítő hallgató azzal védekezett, hogy a kérdéses információkról nem tudott.¹⁰⁷¹ Voltak olyanok is, akik saját helyzetük abszurdításából kiindulva vetették el, hogy az életükre – véleményük szerint – semmilyen hatást sem gyakorló információk befolyásolják megítélésüket: „*Teljesen abszurd dolog egy tizenkilenc éves egyetemi hallgató világnézetét a nyolcéves korában meggyilkolt apja vagyoni helyzetéből megmagyarázni. (...) Végül mit változtat rajtam, hogy apám, akit nyolc éves koromban elvesztettem[,] hány embert alkalmazott üzletében esetleg születésem előtt?*”¹⁰⁷²

Az, hogy a hallgatókat 1938. és 1944. évi események alapján ítélik meg, az ötvenes évek elejétől egyre ellentmondásosabb lett. Idővel értelmetlenné váltak az adatgyűjtőívek azon kérdései, amelyek arra vonatkoztak, hogy a hallgató milyen magatartást tanúsított a második világháború idején vagy éppen milyen pártnak volt a tagja 1945 előtt és után. Az 1949–50 után, már az új felvételi rendszerben, a hagyományos iskolarendszer útján bekerülő hallgatók ugyanis legfeljebb kiskamaszok lehetettek 1945 előtt. Úgy tűnik, hogy a hallgatók számára is ismert lehetett a származási kategorizáció azon előírása, mely szerint a különböző időpontokban eltérő besorolásra lehetőséget adó adatokból a kategóriát annak megfelelően kell megállapítani, amely politikai-világnézeti fejlődésükre nagyobb hatás gyakorolható. Ezt az érvet ugyanis többen is felhasználták arra, hogy rámutassanak, magatartásukat nem a gyerekként átélt világháború, hanem már a népi demokráciában eltöltött évek és a marxista-leninista nevelés függvényében kellene megítélni:

*„Én 11. életévemben, tehát egész gyermekkorban, értem meg a felszabadulást. Tanulmányaim javarészt serdültebb korban végeztem. Még ha vannak is a felszabadulás előtti emlékeim is, azok egészen gyerekesek és a magam személyében már valóban, amint azt tanulmányaim is igazolják, egészen új világszemléletben nőttem fel.”*¹⁰⁷³

¹⁰⁷⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv B. Sándor [ELTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. október 22.

¹⁰⁷¹ MNL OL XIX-I-2-f. 93. d. 8474–1238/1952. Jegyzőkönyv K. Mihály [Műszaki Egyetemek Esti-Levelező Tagozataira Előkészítő Tanfolyam] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. május 21.

¹⁰⁷² MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K111/2/1956. Z. Pál [ELTE MFKK] fellebbezése. Budapest, 1955. november 28. Lásd még: MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K40/1953. Jegyzőkönyv K. György [ELTE Lenin Intézet] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. június 17.; MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–Sz60/1956. Sz. Péter [MKKE Ipari Kar] fellebbezése. [Budapest], d. n.

¹⁰⁷³ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–202/1953. E. Mária [SZPF] fellebbezése. Budapest, 1953. november 12.

1953 ősztől az adatelhallgatás megítélésében elvben döntően ennek a szempontnak kellett (volna) érvényesülnie, azaz a hallgatót, ha magatartása egyébként kifogástalan volt, nem lehetett a legsúlyosabb büntetésben részesíteni. A „múlt vétségeihez” való viszony átalakulását Nagy Imre kormányprogramja és az azt magyarázó sajtócikkek sokasága is jelezte, a kizártak saját, korábban elutasított érveiket immár a *Szabad Nép*ben olvashatták:

„[A]zt a rideg, embertelen »öskutatást«, a múlt gyakran jogtalan felhánytorgatását, ami sok pártszervezetünkben a Központi Vezetőség júniusi határozata előtt tapasztalható volt, még ma is több helyen megtalálhatjuk. (...) Megtörténik, hogy olyan apró múltbeli hibákért – anélkül, hogy az évek óta végzett jó munkát figyelembe vennék – nemcsak pártfunkcióból váltanak le elvtársakat, hanem elküldik őket munkahelyükről is. (...) Az éberség valóságos kicsúfolása, hogy hatodágú rokonok foglalkozását kutatják. Fiatalokat vonnak felelősségre azért, mert távoli rokonaik vagy házasársuk rokonai a munkanélküliség elől – sokszor 40–50 évvel ezelőtt – kivándoroltak és ők ezekről nem számoltak be.”¹⁰⁷⁴

1953 ősze után tehát egyenesen sikeres stratégiának tűnhetett, ha a hallgató rámutatott, hogy szülei és rokonai tetteiért nem vállalhat felelősséget. 1956 nyaratól az MDP KV értelmiségiokről szóló párthatározata is municiót adott a fellebbezésekhez, mely többek között kimondta, hogy a „régii értelmiséget joggal sérti az emberek politikai megítélésében a származásnak, a múltnak egyoldalú, az évek óta végzett munkától elszakított értékelése”.¹⁰⁷⁵ Bár a határozat elsősorban a „régii értelmiségiokről” beszélt, a kijelentéseket a kizártak könnyen tudták saját élethelyzetükre vonatkoztatni, főként, hogy az azt is leszögezte, hogy „[h]elytelen (...) az a vélemény, mely az új értelmiséget csak a munkás- és parasztszármazású fiatalokra korlátozza.”¹⁰⁷⁶

Mindez az 1953 ősztől kezdődő törvényességi felülvizsgálatokkal párhuzamosan számos kizártat bátorított fel, hogy büntetésének hatálytalanítását kérje. 1953 őszen a Közgazdaságtudományi Egyetem 14 kizárt hallgatójából három visszavételét javasolta, emiatt Zsidi Vilmos a felülvizsgálatokat alapvetően csak „elvi lehetőségnek” tekinti.¹⁰⁷⁷ A gyakorlat azonban intézményenként erős eltéréseket mutat. Az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Kara 8 és az SZTE 13 hallgató ügyét kommentár nélkül terjesztette fel,¹⁰⁷⁸ míg a debreceni bölcsészkar 7 kizárt hallgatójából 6 esetében javasolta a határozat

¹⁰⁷⁴ KISS Károly: A „káderek” – élő emberek. *Szabad Nép* 1953. december 25. 2.

¹⁰⁷⁵ MNL OL M-KS 276–53/291. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata értelmiségi politikánk néhány kérdéséről. Budapest, 1956. június 14.

¹⁰⁷⁶ MNL OL M-KS 276–53/291. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata értelmiségi politikánk néhány kérdéséről. Budapest, 1956. június 14.

¹⁰⁷⁷ ZSIDI 1995. 615.

¹⁰⁷⁸ Az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Kara által közölt 8 főbe csak azok tartoztak bele, akik a jelentés időpontjáig sem az ELTE-n, sem más felsőoktatási intézményben nem tudták folytatni tanulmányaikat. A megfogalmazás arra is utal, hogy voltak olyanok, akik erre már 1953 ősze előtt lehetőséget kaptak. MNL

hatálytalanítását,¹⁰⁷⁹ az ELTE jogi kara 15 esetből 4-ben.¹⁰⁸⁰ Bár a minisztériumi vizsgálat elvben csak az eljárások lefolytatásának törvényességére vonatkozott, hamarosan összekapcsolódott a kizártak által nagy számban benyújtott kérvények elbírálásával. Mivel utóbbi esetben a tanulmányi eredményeket és a kizárás óta tanúsított magatartást is figyelembe vették, utóbb olyanok is folytathatták tanulmányaikat, akiknek visszavételét 1953 végén az intézmények még nem javasolták.

A kérelmeket elbírálók 1953 ősze után, a „szocialista törvényességre” hivatkozva egyre kritikusabban viszonyultak a korábbi döntésekhez, amiben persze az is szerepet játszott, hogy időközben az eljárásokat kezdeményező pártszervek, tanulmányi osztályok, de egyetemi és főiskolai vezetők egy része is lecserélődött. A felülvizsgálatok során az 1953-as minisztériumi utasítás egyfajta cezúraként értelmeződött, miszerint a törvénytelen vagy aránytalan büntetés meghozatala a „jelentől” élesen elhatárolható időszakban, *„lényegében abban az időben történt, amikor a fegyelmi ügyek elbírálásánál a hallgató családi körülményei is döntően jöttek számításba”*.¹⁰⁸¹

Noha az OM Fegyelmi Bizottságának feljegyzései nem egy esetben helyi – tanácsi vagy egyetemi/főiskolai – túlkapásokra vezették vissza az ügyeket, s többször eljárásbeli hibákat is megállapítottak, a kérelmek pozitív vagy negatív elbírálása továbbra is a politikai megbízhatóság kritériumrendszerének függvénye maradt – de eltérő hangsúllyal. Mivel a kizártak továbbtanulásának engedélyezéséről volt szó, az OM számára a legfontosabb információt immár a kérelmező munkához való viszonya jelentette, melyről az egykori tanulmányi eredmények és a „jelenlegi” munkahely által adott vélemény tanúskodott. 1953 után azok a fellebbezők, akik tanulmányaik során jó eredményeket értek el, kizárásuk után elhelyezkedtek, munkahelyük pozitív jellemzést adott róluk, és visszavételükkel az intézmény is egyetértett, jó eséllyel folytathatták tanulmányaikat. S hasonlóképp: hiába állapították meg, hogy a kizárás törvénytelen vagy eltúlzott volt, ha a (tanulmányi) munkáról tanúskodó vélemények nem voltak kedvezőek, a kérelmet elutasították.

A munkához való viszony hangsúlyosabb figyelembevétele azonban csak részben függött össze a „származásalapú” társadalompolitikával kapcsolatos központi hozzáállás

OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–9/2/1955. ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Kar jelentése. Budapest, 1953. október 20.; SZTE Rektori Hivatalának jelentése. Szeged, 1953. november 13.

¹⁰⁷⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B19/1955. A KLTE rektorának levele az 1951 óta kizárt hallgatók fegyelmi ügyeinek felülvizsgálata tárgyában. Debrecen, 1953. november 26.

¹⁰⁸⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–9/2/1955. ELTE Állam- és Jogtudományi Kara jelentése. Budapest, 1953. október 5.

¹⁰⁸¹ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–Z1/1957. Feljegyzés Z. László [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. december 18. Kiemelés tőlem – P. P. — A mondatot a fogalmazványból végül kihúzták.

megváltozásával. Egy kizárt szegedi vegyészhallgatónak küldött 1953. februári válaszlevél arról tanúskodik, hogy az elvégzett, „jó munkára” való hivatkozás már 1953 ősze előtt is tökéletesen beilleszthető volt a szankcionálás hivatalos érvrendszerébe. V. Árpádot 1953 januárjában zárták ki az ország összes egyeteméről és főiskolájáról, mert a vádak szerint elhallgatta, hogy apja csendőr, nyugdíjazása után pedig rendőrségi besúgó volt. A hallgató februári beadványában elismerte az adat elhallgatását, a büntetést pedig jogosnak és igazságosnak nevezte, melyet a szankcionálás hivatalos érvrendszerének megfelelően nem apja – ahogy fogalmazott – „bűnének”, hanem „saját hibájának” tulajdonított. Levelében tulajdonképpen nem is fellebbezett az ítélet ellen, pusztán egy kérdést kívánt feltenni:

„[L]ehetséges-e az hogy én[,] aki jelenleg az ország egyetemeiről ki vagy zárva[,] valaha is egyetemi hallgató [lehessek] (...) vagy[,] hogy én most, hogy tévedtem[,] örökre ki vagyok már tiltva azon boldog tanulni vágyó fiatalok közül[,] akik minden igyekezetükkel el akarják foglalni a tudás várát? (...) Megvalósítható lenne-e az, hogy mondjuk egy ideig jó munkát végeznék valamely üzemben, hogy onnét azután újra visszakerüljek az egyetem padjaiba?”¹⁰⁸²

A miniszter nevében Kovács Ferenc osztályvezető válaszolt, s helyeselte a hallgató hozzáállását, de fontosnak látta pontosítani, mit is ért az OM „jó munka” alatt:

„Erre a kérdésre helyes megoldást próbált kialakítani az elvtárs, amennyiben a termelésben végzett jó munkára gondol, amellyel bebizonyíthatná hibájának kijavítását. Igen, a termelésben, hazánk építésében végzett jó munkával, odaadással bebizonyíthatja az elvtárs, hogy elkövetett hibáját kijavította és idővel visszakerülhet az egyetemre.”¹⁰⁸³

A hallgató ezt követő beadványaiból az is kiderül, hogy az OM megítélése szerinti „jó munkához” idő is kell. V. Árpád ugyanis már 1953 júliusában kérelmezte visszavételét, melyhez a Kőbányai Gyógyszerárugyár párt- és DISZ-szervezetének, s közvetlen felettesének ajánlását is csatolta. Az OM ekkor úgy ítélte meg, a hatálytalanítás nem aktuális, a gyárban eltöltött fél év ugyanis csak „biztató kezdetnek” tekinthető, a határozat megváltoztatásához pedig „jó munkával eltöltött hosszabb idő szükséges”.¹⁰⁸⁴ Minthogy V. továbbra sem kapott támpontokat az időtartamra nézve, novemberben ismét benyújtotta a

¹⁰⁸² MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–V4/1953. V. Árpád [SZTE TTK] beadványa. Szegvár, 1953. február 12.

¹⁰⁸³ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–V4/1953. Kovács Ferenc válasza V. Árpád [SZTE TTK] beadványára. Budapest, 1953. február 21.

¹⁰⁸⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–V4/1953. V. Árpádnak [SZTE TTK] küldendő levél fogalmazványa. Budapest, 1953. július 9.

pozitív véleményeket és kérte továbbtanulásának engedélyezését, melyet ekkor már megkapott: az OM a kizárást két féléves eltiltásra mérsékelte.¹⁰⁸⁵

Mindezek után nehéz lenne a fellebbezések és felülvizsgálati kérelmek között sikeres érvelési stratégiákat elkülöníteni. Egyrészt, mert az általam vizsgált iratanyag döntően kizárt hallgatók fegyelmi dokumentációját tartalmazza, s 1953 ősze előtt csak elvétve fordult elő olyan eset, amelyben a minisztérium az elsőfokú határozat mérséklésére tett volna javaslatot, s ekkor sem az elhallgatást vitatta, csak a hallgatók tanulmányi eredményének figyelembevételét ajánlotta.¹⁰⁸⁶ Noha 1953 ősze után a pártsajtó maga szolgáltatott érveket a kérvényezők számára, azok bárhogy érveltek is, ha munkahelyük nem adott kielégítő véleményt róluk, beadványukat elutasították.

*

Az „osztályidegenekkel” kapcsolatban a felvételi utasítások kategorikusan fogalmaztak: „*Osztályidegen elemet az egyetemre nem veszünk fel.*”¹⁰⁸⁷ A felvételi korlátozások részleges nyilvánossága, a személyes vagy az elutasított osztálytársak, barátok tapasztalatai minden bizonnyal többekben megérlelhették azt a belátást, hogy továbbtanulásuk a rendszer biztosította keretek között nem valósítható meg.¹⁰⁸⁸ Ezért többen is úgy döntöttek, hogy az őket a felsőoktatásból elvben kizáró adatokat nem hozzák a felvételük elbírálására hivatott szervek tudomására, ezáltal akadályozva meg, hogy „osztályidegenként” láthatók és nyilvántarthatók legyenek.¹⁰⁸⁹ Az általuk közölt adatokat és öndefiníciójukat az iskola-

¹⁰⁸⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–V4/1953. Feljegyzés V. Árpád [SZTE TTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. november 13.

¹⁰⁸⁶ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Javaslat H. Terézia és Sz. Mária [KLTE TTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. július 18.

¹⁰⁸⁷ PTE EL VIII.202.b. 299–1950/51. 1951/52. iskolaévre felvételekkel kapcsolatos rendelkezések. Budapest, 1951. június 4.

¹⁰⁸⁸ Az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Karán 1954-ben, a kérdőív tréfás kitöltése miatt indított eljárás pedig arra is utal, hogy ezzel azok is tisztában voltak, akiknek a származási kategorizálás korabeli kritériumai szerint nem volt „rejtegetnivalójuk”.

¹⁰⁸⁹ E tekintetben a magyar egyetemisták helyzete a lengyel hallgatókéval rokonítható. John Connelly kutatásai alapján a csehszlovák kommunisták ugyanis a diákság társadalmi összetételének átalakítására és a „munkás- és parasztszármazásúak” arányának növelésére csekély figyelmet fordítottak. Részint abból a feltételezésből fakadóan, hogy az iskolareform és a továbbtanulást nehezítő tényezők felszámolása önmagától is megoldja a társadalmi összetételből adódó aránytalanságokat, részint pedig abból a tényből, hogy a generációkkal korábban lejátszódott mobilizációs folyamatok következtében a cseh kommunisták számára gazdaságpolitikai céljaik megvalósításához elegendő szakértelmiségi állt rendelkezésre. Így a felvételi folyamat lazább irányítása miatt a gimnáziumokba és a felsőoktatásba való bejutás továbbra is a tanárok kezében maradt, akik viszont vajmi kevés figyelmet szenteltek a „társadalmi származás” kérdésének, így Csehszlovákia esetében a felvételi korlátozásokat kijátszó stratégiákra is kevésbé volt szükség. (CONNELLY 2000. 249–259., 266–270.) A magyaréhoz hasonlóan szigorú felvételi protokollokat alkalmazó NDK esetében ugyanakkor az NSZK felé nyitott határ lehetővé tette, hogy azok a keletnémet felvételizők, akiket az új kritériumok hátrányosan érintettek volna, például a nyugatnémet Freie Universitát

és felvételi bizottságok az elbírálás pillanatában társadalmi helyzetükre nézve hitelesnek találták, s ez alapján nem azonosították őket „osztályidegenként”. Ebben azonban nemcsak az adathiány játszhatott szerepet, hanem az is, hogy az egzakt kategóriák hiánya, a besorolás többféleképpen is alkalmazható módszertana bizonyos teret hagyott a kategorizálást végzők eltérő értelmezéseinek.

Noha a kizárás hivatalosan a tettet, az elhallgatást minősítette, az ügyek középpontjában egyértelműen az egyén, az „osztályidegen származás” állt, mely különösen azokban az esetekben feltűnő, ahol a vélelmezett adatelhallgatás nem a felvételhez köthető, vagyis nem a hallgatók bejutásával, hanem bent maradásával hozható összefüggésbe. Ezek a hallgatók ugyanis bejutásukkor még akkor sem voltak „osztályidegenként” felismerhetők, ha mindent bevallottak. A hatalom ugyanis csak utóbb lett kíváncsi olyan adatokra, amelyek felismerésüket lehetővé tették (volna), akkor, amikor az „osztályidegenség” kritériumai a felsőoktatás számára egyáltalán fontossá váltak (például 1949–1950-ben), vagy megváltoztak (például a kuláklisák 1952-es felülvizsgálatakor). Esetükben az adatelhallgatás nem a bejutás érdekében alkalmazott egyéni stratégia volt, erre felvételükhöz még nem volt szükségük, mivel a felsőfokú tanulmányok folytatására való jogosultságuk csak utólag kérdőjeleződött meg. Ha tudatosan éltek vele, azért történt, mert a megváltozott kritériumrendszerek alapján bent maradásuk került veszélybe.

A fegyelmi tárgyalásokon – egy nyílt konfliktushelyzetben – ezen értelmezési lehetőségek kerültek szembe egymással. A hallgatók tisztában voltak azzal, hogy őket, magatartásukat, megbízhatóságukat a politikai hatalom bizonyos kritériumok mentén értelmezi és beszéli el, ezért arra törekedtek, hogy önmagukról is e kritériumok mentén, – ahogy Stephen Kotkin nevezi – „bolsevik nyelven”¹⁰⁹⁰ beszéljenek, s elemi érdekük volt, hogy a társadalmi helyzetükről önmaguk által alkotott értelmezést legitimnek tüntessék fel.

Berlin-re iratkozzanak be. (CONNELLY 2000. 272–281.) Vélhetően ezzel is magyarázható, hogy a jeni egyetem fegyelmi gyakorlatát vizsgáló Susanne Wildner a hamis adatok megadása miatt indított eljárásokat elszigetelt eseteknek tekinti. (WILDNER 2012. 254.) Ezzel szemben Lengyelországban a magyarhoz hasonlóan szigorú kritériumrendszer és kontroll a széleskörű társadalmi mobilitás ígéretével és a távozás lehetőségének hiányával párosult, így az ezek kijátszására alkalmas stratégiák is elterjedtebbek voltak. Connelly elsősorban a protekció szerepét emeli ki, de a megtévesztés, a „társadalmi származás” meghamisításának különféle stratégiáira is kitér. Ennek illusztrálására egy 1950-es esetet említ, amikor is a pártjelentések szerint több jelentkező is igyekezett bizonyos külső jelekkel is a felvételiztetők tudomására hozni „származását”: „kereskedők, kulákok és egykori ezredesek” gyermekei koszos munkaruhákban jelentek meg a felvételin, hogy azt a benyomást keltsék, hogy munkások, míg mások a kommunista ifjúsági szövetség frissen vasalt egyenruhájában érkeztek, kitzúve valamennyi kitüntetésüket, de – a jelentés szerint – viselkedésükkel már a vizsga előtt elárulták magukat. CONNELLY 2000. 231–248.

¹⁰⁹⁰ KOTKIN 1995. 198–225.

A hallgatói megnyilatkozásokkal és kérvényekkel több ponton is párhuzamba állítható korabeli narratív önéletrajzíró stratégiák elemzése során K. Horváth Zsolt felveti, hogy nem tudhatjuk, hogy vajon hol húzódnak a fogalmi, nyelvi, ábrázolási stratégiák alkalmazásának határai. A kérdést egy az MDP-ből kizárt személy esetével kapcsolatban fogalmazza meg, utalva arra, hogy az átstilizált önéletrajzokat egy állami vállalat (mint az elemzése alapjául szolgáló MASPED) minden bizonnyal máshogy olvasta, mint a párt káderosztálya, amely – ahogy K. Horváth fogalmaz – „erősebben szűr”.¹⁰⁹¹ Ezt a józsefvárosi pártfegyelmi ügyek vizsgálata is alátámasztja: a „múlt elhallgatása” az esetek többségében kizáráshoz vezetett, Koltai Gábor pedig úgy véli, a súlyos szankciókban elsősorban az eltitkolás mozzanata, párttal szembeni őszinteség hiánya, semmint az elhallgatott adat játszott szerepet.¹⁰⁹² E problémával kapcsolatban legutóbb Bolgár Dániel fogalmazott meg egy esettanulmányra épülő feltevést. Bolgár egy „kulákszarmazású” ügynök önéletrajzai, az államvédelmiskék ezekről alkotott értelmezései, valamint az ügynök ötvenes évekbeli boldogulása közt párhuzamot vonva valószínűsíti, hogy az egyén érdekérvényesítési képességei és politikai hatalom általi azonosítása közt olyformán mutatkozik összefüggés, hogy „*nem az volt eleve esélytelen a pártállammal szemben, aki vélt vagy valós tettei és érdekei alapján ellenségnek minősült, hanem az, aki nem volt képes vagy hajlandó a hatalom nyelvén beszélni tetteiről és érdekeiről, és ezért nem tudott vagy akart olyan szöveget adni a hatóság kezébe, amit az gondozhatott volna*”.¹⁰⁹³ E következtetés azonban az általam vizsgált esetekből nem vonható le, hiszen enyhébb elbírálásra azok a hallgatók sem számíthattak (sőt!), akik hajlandók és képesek is voltak önmagukat – az elbírálók elképzeléseinek megfelelően – „osztályidegenként” azonosítani. A kérvényeikre adott pozitív válasz döntően a későbbi, munkahelyi jellemzésük függvénye volt, a termelőmunkában eltöltött évek azonban az érintettek számára minden bizonnyal nem „szövegalkotási” feladatként értelmeződtek.

K. Horváth Zsolt meglátásához visszatérve, ugyanakkor az magyarázatul szolgálhat, hogy a szocializmus építésének „frontszakaszain” máshogy „szűrtek”. Aki származása miatt megfélemlíthetőnek, felhasználhatónak tűnt az államvédelem számára vagy fizikai munkaerőnek egy gyárban, egyidejűleg nemkívánatosnak bizonyulhatott a felsőoktatás-irányítás számára. Az ugyanis nem akármilyen értelmiséget kívánt kinevelni, hanem *újat és szocialistát*.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁹¹ K. HORVÁTH 2015. 84.

¹⁰⁹² KOLTAI 2018. 217.

¹⁰⁹³ BOLGÁR 2011.

¹⁰⁹⁴ Vö. WILDNER 2012. 252.

VII. A vélemény mint fegyelmi vétség

Jelen fejezetben olyan ügyeket vizsgálok, melyekben egy hallgató az uralkodó politikai diskurzustól eltérő(nek vélt) kijelentése, cselekedete miatt került fegyelmi bizottság elé. Az általam feltárt, kb. 240 ilyen esetben a bizottság azt mérlegelte, hogy politikai szempontból kifizetődő-e a hallgató kezébe diplomát adni, ti. van-e remény arra, hogy az intézményből kikerülve a szocializmus aktív építője lesz. Mivel az eljárásokra döntő hatást gyakorolt, részletesen foglalkozom azzal, hogy az egyetemi-főiskolai pártszervezetek milyen kritériumokat vettek figyelembe egy hallgató politikai magatartásának negatív megítélésakor, milyen módszerekkel igyekeztek beszerezni azokat az információkat, amelyek alapján úgy vélték, képesek beazonosítani az „ellenséget” a hallgatók között, illetve, hogy mit is tudtak kezdeni ezekkel az információkkal.

Az egyes ügyek a hallgatók politikai hatalomhoz való viszonyáról is árulkodnak, ugyanakkor itt is szükséges utalni arra, hogy az erről tett nyilatkozatok a fegyelmi eljárás teremtette konfliktusszituáció, a kizárás kockázata döntően befolyásolta. Ezért a hallgatók korabeli mozgásterét főként abból a szempontból vizsgálom, hogy milyen lehetőségeket láttak véleményük kifejezésére, és hogyan reagáltak arra, amikor egyes kérdésekről kialakított állásfoglalásuk megkérdőjeleződött.

VII.1. Az ellenség keresése

A pártállami oktatásirányítás a hallgatók társadalmi-politikai összetételének megváltoztatását nemcsak felmenő rendszerben kívánta megvalósítani, hanem a már bent lévő, felsőbb éves hallgatók „megrostálásával”, azaz az „ellenséges elemek” eltávolításával is fel akarta gyorsítani. Ennek azonban előfeltétele volt, hogy az egyetemi-főiskolai pártszervezetek megkeressék és meg is találják a hallgatók között az „ellenséget”: *„Több év tapasztalata mutatja, (...) hogy attól a perctől kezdve, amikor a Magyar Dolgozók Pártja szemébe tud nézni az ellenségnek, amikor felismeri az ellenséget, ez egyúttal azt is jelenti, hogy az ellenséget előbb-utóbb megsemmisíti”*¹⁰⁹⁵ – fogalmazott Horváth Márton, az MDP egyik fő kultúrpolitikus 1950 júniusában a DISZ egyik küldöttválasztó gyűlésén.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹⁵ Az osztályöntudat tegye kötelességévé minden munkás fiatalnak, hogy tovább tanuljon. *Szabad Ifjúság*, 1950. június 2. 5. Kiemelés az eredetiben.

¹⁰⁹⁶ Horváth Mártonról részletesebben lásd: STANDEISKY 1998 [2005]. 136–138.

Az MDP KV Agitációs és Propaganda Párt-kollégium először 1950 januárjában tűzte napirendjére egyes hallgatók irányított eltávolítását. A párt célkeresztjében ekkor a „fasiszta” és „reakciós” hallgatók álltak:

„Egyetemeink utolsó évfolyamain még komoly számban vannak fasiszta, reakciós hallgatók, akik akadályozzák a tanulmányi munkát, a becsületes, de ingadozó elemek megnyerését, sőt nyíltan vagy burkoltan lázítanak a Szovjetunió és népi demokráciánk ellen. Ezeknek az elemeknek egyetemeinkről való eltávolítására eddig jóformán semmit sem tettünk.” [sic!]¹⁰⁹⁷

A hallgatók mielőbbi eltávolításának szükségességét a Párt-kollégium elé terjesztett javaslat elsősorban azzal indokolta, hogy nem engedhető meg, hogy oklevélhez jussanak azok, akik esetében nyilvánvaló, hogy nem a népi demokrácia építői lesznek, hanem „*az ellenségnek fognak dolgozni.*” A javaslat szerint az eltávolítandók listáját megfelelő indoklással az egyetemi-főiskolai pártszervezetek ellenőrzése mellett a kari-főiskolai MEFESZ-szervezeteknek kellett összeállítani, a megnevezetteknek pedig a kari tanácsok határozatban tiltották volna meg a beiratkozást az 1949/50. tanév második félévére. A tervet azonban a Párt-kollégium végül elutasította, mivel a pártszervezetek és a MEFESZ „gyenge politikai munkája” miatt nem látott garanciát arra, hogy helyesen ki tudják válogatni az eltávolítandókat. Az alig egy éve működő, csekély mozgalmi tapasztalattal rendelkező és káderproblémákkal is küzdő pártszervezetekről, valamint a több intézményben is szinte a „fejükre növő” ifjúsági szervezetről ugyanis ekkor a pártközpontnak meglehetősen rossz véleménye volt. A „fasiszta” és „reakciós” hallgatók eltávolítását sürgető javaslat megtárgyalása ráadásul egy időben zajlott a VKM-beli „ellenséges aknamunka” leleplezésével,¹⁰⁹⁸ így a párt- és a MEFESZ-szervezetekről szóló minősítésben az is szerepet játszott, hogy a pártközpont meglehetősen rossz néven vette, hogy ezek nem jelezték előre a VKM-beli „szabotázszt”.¹⁰⁹⁹ Ezért az Agitációs és Propaganda Párt-kollégium 1950 januárjában úgy határozott, hogy listázás nélkül, ha a felsőoktatási intézményekben „*rajta kapnak*” valakit „*demokrácia ellenes cselekedeten*”, fegyelmi úton távolítsák el: „*Ennek is meg lesz a megfelelő hatása.*”¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁷ MNL OL M-KS 276–86/41. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Párt-kollégium 1950. január 20-i ülése, 1/b. pont: Fasiszta egyetemi hallgatók eltávolítása.

¹⁰⁹⁸ Ennek eredménye lett a minisztérium munkáját elmarasztaló 1950. márciusi KV-határozat.

¹⁰⁹⁹ MNL OL M-KS 276–55/113. Az MDP KV Szervező Bizottságának 1950. március 20-i ülése, 4. pont: Jelentés az egyetemi pártszervezetek munkájáról.

¹¹⁰⁰ MNL OL M-KS 276–86/41. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Párt-kollégium 1950. január 20-i ülése, 1/b. pont: Fasiszta egyetemi hallgatók eltávolítása.

Nem véletlen, hogy a pártközpont „gyenge politikai munkára” utaló kifogása a kiválogatás módját kérdőjelezte meg, azt azonban nem vonta kétségbe, hogy a pártszervezetek, ha szükséges, képesek elérni egy-egy hallgató eltávolítását. Azt, hogy a pártszervezetek a hallgatóság fegyelmi ügyeivel kapcsolatos kérdésekben már ekkor is képesek voltak komoly nyomást gyakorolni a kari/egyetemi tanácsokra, jól mutatja a pécsi Gólyabál-ügy kezelése.

Az 1949 októberében különösebb feltűnés nélkül megrendezett orvoskari gólyabál kapcsán hónapokkal később, december elején indult fegyelmi eljárás a pedagógiai főiskola pártalapszervezetének jelzése nyomán. Az ügy kivizsgálásának ütemével azonban a városi pártbizottság elégedetlen volt, ezért december 20-án már a *Dunántúli Napló*ban követelte a „szükséges intézkedések” megtételét.¹¹⁰¹ A cikk a gólyabál humoros műsorának íróit – többek között – a „munkás és szegényparaszt” hallgatók kigúnyolásával, a materialista tudomány becsméréssel, a népbíróóságok rágalmozásával, valamint a „hős partizánok küzdelmeiről szóló indulók” meggyalázásával vádolta. A „Gólyabál-ügy” kiobbantása egyértelműen a pártbizottság céljait szolgálta: lehetőséget adott, hogy az ügygel eleget tegyen Rákosi december eleji felhívásának, amely a Rajk-perrel összefüggésben az „ellenség kezének” keresésére és megtalálására (!) szólított fel, de arra is, hogy a bál szervezésében érintett MEFESZ-t megregulázza. Elképzeléseit pedig nagy részben sikerült az intézmény testületein is keresztülvinnie: a megvádoltak meghallgatására már a cikk megjelenésének másnapján sor került. Ezen a MEFESZ újonnan kinevezett titkára is jelen volt, így első kézből származó információkat oszthatott meg néhány nappal később az ifjúsági szervezet sebtében összehívott taggyűlésén. Az új MEFESZ-vezetőség megköszönte a párt iránymutatását és immár a „fasiszta provokátorok” azonnali eltávolítását követelte. Erről a *Dunántúli Napló* másnapi beszámolója már múlt időben tudósított: *A lelkes MEFESZ-gyűlés eltávolította az egyetemről a reakció ügynökeit.*¹¹⁰² Az egyetem gyakorlati szempontból részlegesen, szimbolikus lépésekkel viszont maradéktalanul teljesítette a pártbizottság követeléseit. Az eljárás alá vont kilenc hallgatóból egyiküket kizárták, egy másik diákot két félévre kitiltottak, a többiek szigorú

¹¹⁰¹ Az MDP Pécsi Pártbizottságának határozata a Pécsi Tudományegyetem ifjúságánál tapasztalt ellenséges behatolás, jobboldali elhajlással kapcsolatban. *Dunántúli Napló*, 1949. december 20. 3.

¹¹⁰² A lelkes MEFESZ-gyűlés eltávolította az egyetemről a reakció ügynökeit. *Dunántúli Napló*, 1949. december 25. 10.

megrovásban részesültek. Büntetésük indoklása azonban szinte szó szerint megegyezett a városi pártbizottság decemberi cikkében megfogalmazott vádakkal.¹¹⁰³

A pártszervezetek napi működésre gyakorolt befolyása persze az egyes intézményeket, de akár egyes ügyeket illetően is eltérő volt (így például adatelhallgatás miatt Pécsen a pártbizottság, illetve a MEFESZ/DISZ határozott követelése ellenére sem zártak ki senkit 1951-ig). A nehezebben keresztülvihető kizárások elintézésében azonban – ahogy a későbbiekben is látni fogjuk – a tanulmányi osztály is a pártszervezetek segítségére jöhetett, a hallgatók folyamatos káderezése mellett ugyanis a „reakciós gócok felszámolása” és az „osztályidegen elemek” eltávolítása is a munkaköri feladataik közé tartozott.¹¹⁰⁴ Az Agitációs és Propaganda Párt-kollégium felhívását követően 1951 júniusáig – mint „nyíltan ellenséges elemeket” – az egyetemi hallgatók átlagosan 1%-át távolították el.¹¹⁰⁵

Az „ellenséges” hallgatók listázásának terve másfél év múlva merült fel ismét, amikor már érzékelhetők voltak az egyetemi-főiskolai pártszervezetek átalakításának hatásai. A Titkárság 1951 júniusában a kezdeti tapasztalatok alapján helyesnek nyilvánította a pártszervezetek decentralizációját, s a funkcionáriusok további feladatai között megjelölte, hogy „[é]lesebben kell fellépni a pártonkívüliek és a párttagok között fellépő ellenséges nézetekkel szemben”.¹¹⁰⁶ A határozat végrehajtására az Agitációs és Propaganda Osztály jelentést kért az egyetemi-főiskolai pártszervezetektől azokról a hallgatókról, akiket „ellenséges elemnek” ítélnék, ezért eltávolításukat szükségesnek látják.¹¹⁰⁷ 1951 októberéig 17 intézményből mintegy 398 javaslat és jellemzés érkezett be, amelyek alapján nemcsak a pártközpont „ellenségről” alkotott elképzelése, de az egyetemi-főiskolai pártszervezetek egyedi „ellenség”-fogalmai is megismerhetők.¹¹⁰⁸

¹¹⁰³ Az átvétel a cikk, illetve a fegyelmi határozat szövegének összevetésével is nyilvánvaló, de az iratok között fennmaradt a fegyelmi bizottság javaslatának fogalmazványa is, mely egyértelműen mutatja, hogy a határozat első verziója betűről betűre követte a cikk mondatait, s csak utóbb javították át a népbíróság rágalmozásának vádját a felvételi bizottság parodizálására. PTE EL VIII.101.b. 623–1949/50. A Fegyelmi Bizottság javaslata az Egyetemi Tanácsnak (fogalmazvány). Pécs, 1950. február 3. Vö. PTE EL VIII.101.b. 623–1949/50. Kivonat a pécsi tudományegyetem Tanácsának 1950. február 10-i, III. rendes üléséről felvett jegyzőkönyvből.

¹¹⁰⁴ MNL OL XIX-I-1-h. 250. d. 1400–54–23/1950. Szempontok a Tanulmányi Osztály munkatervéhez. Budapest, 1950. augusztus 30. — A tanulmányi osztályoknak a hallgatók eltávolításában játszott szerepéről lásd még a VIII.3. sz. fejezetet.

¹¹⁰⁵ MNL OL M-KS 276–54/147. Az MDP KV Titkársága 1951. június 6-i ülése, 2. pont: Az MDP KV APO jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról.

¹¹⁰⁶ MNL OL M-KS 276–54/147. Az MDP KV Titkársága 1951. június 6-i ülése, 2. pont: Az MDP KV APO jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról.

¹¹⁰⁷ MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés az ellenséges elemeknek az Egyetemekről és Főiskolákról való eltávolításáról. Budapest, 1951. október 18.

¹¹⁰⁸ Az egyes jelentéseket lásd: MNL OL M-KS 276–89/326.

Az egyes pártszervezetek ugyanis meglehetősen esetlegesen és eltérő módon ítélték meg, hogy kit nem szeretnének többé az intézmények falai között látni. A Közgazdaságtudományi Egyetem pártbizottsága például – a korszellemet kevésbé értve – egyenesen nemleges választ adott a felszólításra, mondván náluk nincs „ellenséges elem”. A miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem pártbizottsága pedig eleve nem készített névsort, csak általánosságban számolt be az „ellenséges tevékenységekről”, és mindössze két olyan hallgatót nevezett meg, akiket az ÁVH már egyébként is eltávolított az intézményből. Velük ellentétben a pécsi egyetemi-főiskolai pártbizottság viszont azért szabadkozott, mert csak nyolc hallgatót javasolt kizárásra, amit azzal mentgetett, hogy az elmúlt tanévben már több „provokatív elemet” is eltávolított.

Az Agrártudományi Egyetem pártbizottsága kizárólag „osztályidegenek” jellemzését küldte meg. De döntően így értelmezte a feladatot a Műszaki Egyetem pártbizottsága is, mely valamennyi ismert „osztályidegen” hallgatóról jelentést tett, és így a 211 diákról készített összeállításban szereplők 90%-a volt katonatiszt, hadapródiskolás vagy katonatiszti családból származó hallgató volt, köztük több párttag és DISZ-funkcionárius is. Az „osztályidegen” származásnak az egyének politikai megbízhatóságának megítélésében játszott szerepéről a korábbi fejezetben már esett szó, az ezzel kapcsolatos mindennapi következtetések ambivalenciáját azonban a műegyetemi lista is jól mutatja. Az egyik „nagypolgári” származású egyetemistáról adott jellemzés például világosan tanúskodik arról, hogy a „származás” mindennemű politikai aktivitás nélkül, önmagában is a megbízhatatlanság jele volt:

„Apja 100, 150 alkalmazottat tartott. Családja egy részét legutóbb kitelepítették Budapestről. Ő maga igyekezett mindig lojálisan viselkedni. Közösségi munkában tőle telhetően részt vett. Tanulmányi munkáját becsületesen elvégezte. Viselkedésén, magatartásán származása és nevelése természetesen meglátszik. Magatartása azonban soha sem volt destruktív vagy ellenséges. Túl gyáva ahhoz, hogy ártson. Előreláthatólag az iparban sem fog ellenséges ténykedést kifejteni. Családi körülményei miatt, munkájának fokozott ellenőrzése szükséges.”¹¹⁰⁹

A „származás” kritériumának alkalmazása mellett ugyanakkor, számos „osztályidegen” műegyetemistáról készített jellemzés kifejezetten pozitív volt: *„Csendes, de politikailag eléggé megfelelő embernek mondható. Szorgalmas és sokat fejlődött”¹¹¹⁰* – állt egy volt hadapródiskolás jellemzésében, vagyis a pártbizottság számára az „osztályidegen” származás nem jelentette automatikusan az eltávolítás szükségességét is. Hasonlóképpen

¹¹⁰⁹ MNL OL M-KS 276–89/326. A Műszaki Egyetem egyes karainak listái. [Budapest], d. n.

¹¹¹⁰ MNL OL M-KS 276–89/326. A Műszaki Egyetem egyes karainak listái. [Budapest], d. n.

járt el a debreceni egyetemi pártbizottság is, mely szintén kizárólag az „osztályidegenekről” készített kimutatást, de minden olyan esetben, amikor a hallgató „osztályszármazása” az egyetemi szervek előtt ismert volt, szükségtelennek ítélte fegyelmi eljárás indítását.

A fentiekől teljesen eltérő szempontokat vett figyelembe az Egyetemi Orosz Intézet pártbizottsága, amely kizárólag erkölcsi jellegű kifogásokat fogalmazott meg, és férfiakkal – úgymond – „helytelen” kapcsolatot tartó hallgatókat, valamint „jampec”, „cinikus”, „követelő” és „destruktív” férfihallgatókat javasolt kizárásra.

Az „ellenséges” politikai beállítottság további jelei voltak például a gyenge marxizmusjegyek, a provokatív kérdések, a helytelen vagy gúnyos kijelentések, de a gyakori késés, vagy az egyszerű puskázás is. Egy-egy hallgató „ellenséges” mivoltáról gyakran kapcsolatai árulkodtak, így többek esetében is indokként szerepelt, hogy a hallgató egy már korábban kizárt vagy a jelentésben kizárásra javasolt társa baráti köréhez tartozott.

A pártbizottságok legkonkrétabb információi az addigra már „leleplezett”, döntően „klerikális” szervezkedésekről szóltak. Az ELTE bölcsészkar pártszervezete például főként egykori Actio Catholica-tagok kizárását javasolta, továbbá olyan hallgatókét, akik korábban részt vettek Mindszenty melletti tüntetéseken. Az Egri Pedagógiai Főiskola összeállításában nagy részben egy már korábban leleplezett „klerikális szervezkedéssel” (az egri szervita templomban tartott összejövetelekkel) kapcsolatba hozott hallgatók szerepeltek, míg a Műszaki Egyetem pártbizottsága néhány, az egykor meglehetősen aktív szervező tevékenységet folytató, de 1948 végén eltávolított egyetemi lelkésszel, Szabó József jezsuita páterrel kapcsolatba hozott hallgatót nevezett meg. E „klerikális” hallgatók többségére is igaz volt ugyanakkor, hogy nagy részük „másodvonalbeli” szereplő volt, olyanok, akik a szervezkedésekkel kapcsolatban korábban már eltávolítottak baráti köréből kerültek ki. Jelenbeli szerepüket egykori cselekedeteik, nézeteik hatályának automatikus meghosszabbítása nyomatékosította, olyan kitételekkel, mint hogy a hallgató tevékenységét „*azóta sem szüntette meg*”, vagy továbbra is kapcsolatot tart egykori, kizárt társaival vagy a listán megjelölt más, „*még tartózkodó klerikális elemekkel*”.¹¹¹¹

Az „ellenséges” megnyilvánulásokkal kapcsolatban azonban csak ritka esetben szerepeltek konkrétumok, a pártbizottságok alig néhány jellemzésben fejtették ki részletesen, hogy pontosan mit is jelent az, hogy a hallgató „destruál” vagy „nyíltan ellenséges”. Ennek mutatója rendszerint nem valamilyen tevékenység, szervezőmunka vagy akció, hanem egy-egy kijelentés volt, mint például, hogy „*Magyarországon nem a*

¹¹¹¹ MNL OL M-KS 276–89/326. Az MDP Bölcsészkar Szervezet által eltávolításra javasoltak. Budapest, 1951. június 20.

munkásosztály és a dolgozó nép van hatalmon, hanem az ÁVH és az történik amit az akar”,¹¹¹² vagy, hogy „*a TSzCs-be kényszerrel vitték be Túrkevén a parasztokat*”,¹¹¹³ illetve, hogy a hallgató „*ismeri a módját, hogyan lehet az egészet [ti. egy esetleges háborút] – ha komolyra fordul – megúszni. Roham, vagy támadás közben, majd lefekszenek, halottnak, vagy sebesültnak tetetik magukat és akkor »simán« amerikai fogságba esnek. [sic!]*”¹¹¹⁴ E mondatok súlyát a jellemzésekben az növelte, hogy nem mint egyedi kijelentések, hanem a hallgató által „terjesztett”, propagált nézetek jelentek meg.

Az „ellenséges” politikai beállítottságról azonban többek esetében is éppen a politikai aktivitás hiánya árulkodott: „*az egyetemen csendesen meghúzódott, semmi munkát nem végzett, de nyíltan ellenséges magatartást sem tanúsított*” – állt például az Agrártudományi Egyetem egy „osztályidegen”, eltávolításra javasolt hallgatónőjének jellemzésében.¹¹¹⁵ E megállapítás egyrészt jelzi, hogy a politikai magatartás negatív megítéléséhez nem volt szükség nyílt vagy egyértelműen kommunistaellenes megnyilvánulásra, ehhez a kommunizmus építését napi szinten megtestesítő társadalmi akciókban való közreműködés hiánya is elegendő volt. Mutatja ugyanakkor azt is, hogy a politikai aktivitás hiánya az egyetemi-főiskolai pártszervezetek megítélése szerint gyakran eleve annak jele volt, hogy illetőnek takargatnivalója van: „*politikailag teljesen passzív, soha nem lehet belőle politikai állásfoglalást – sem pozitívot, sem negatívot – kicsikarni, még közvetve sem*” – jellemezte egy rendőrőrnagy fiát a Műszaki Egyetem pártbizottsága.¹¹¹⁶ Ahogy láttuk, egy hallgató politikai kérdések iránt mutatott passzivitását az adatelhallgatás vádjával indított fegyelmi eljárások során is gyakran úgy értékelték, hogy az egyetemre „befurakodott osztályidegen” hallgató ily módon próbált észrevétlen maradni társai között.

A konkrét információk hiánya az Agitációs és Propaganda Osztálynak is feltűnt: 1951 novemberében, amikor a pártközpont küldöttei helyszíni látogatással ellenőrizték a soproni Műszaki Egyetem névsorát, meglepődve tapasztalták, hogy a helyi pártszervezet semmilyen konkrétumot nem tud mondani az ellenségesnek minősített hallgatók tevékenységéről. Listázásukat azzal indokolták, hogy „*a proletár ösztön az, amelyik alapján úgy érzik, hogy az általuk felvetett elemek ellenségek.*”¹¹¹⁷

¹¹¹² MNL OL M-KS 276–89/326. Az MDP Bölcsészkar Szervezet által eltávolításra javasoltak. Budapest, 1951. június 20.

¹¹¹³ MNL OL M-KS 276–89/326. Egyetemünkön lévő ellenséges elemek jellemzése. Budapest, 1951. július 9.

¹¹¹⁴ MNL OL M-KS 276–89/326. Testnevelési Főiskola Pártbizottsága által eltávolításra javasoltak. Budapest, 1951. augusztus 1.

¹¹¹⁵ MNL OL M-KS 276–89/326. Egyetemünkön lévő ellenséges elemek jellemzése. Budapest, 1951. július 9.

¹¹¹⁶ MNL OL M-KS 276–89/326. A Műszaki Egyetem egyes karainak listái. [Budapest], d. n.

¹¹¹⁷ MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés a folyó hó 21-én tartott vizsgálatról a soproni Műszaki Egyetemen. Budapest, 1951. november 22.

A pártbizottsági listákkal az Agitációs és Propaganda Osztály meglehetősen elégedetlen volt. A 26 felsőoktatási intézményből végül eleve csak 18-tól kapott választ, többségében azonban rossznak ítélte a kiválogatás szempontjait és az eltávolítandók jellemzését is. Mivel a felmérést használhatatlannak ítélte, a pártbizottságokat újabb névsorok készítésére szólította fel, egyben tisztázta a kiválogatás helyes kritériumait is:

„[Mindazok] szerepeljenek a javaslatban, akiket a P.B.-ok úgy tartanak nyilván mint osztályellenséget, ill. ilyen származásút, akinek eddigi egyetemi magatartása bizonyítja, hogy szemben áll népi demokráciánkkal és a belső vagy külső ellenséggel kapcsolatot tart fenn. A javaslat ne szűkítse le a kérdést egyes rétegekre, (katonatisztek, kulákok, vagy klerikálisok, tanulmányilag teljesen elégtelenek [!]) hanem inkább több hallgatót hozzon javaslatba mint, hogy ellenséget hagyjon bent. [sic!]”¹¹¹⁸

Az útmutatóból látható, hogy a pártközpont döntően két szempont – az „osztályszármazás”, valamint az „ellenséges magatartás” – mentén jelölte ki az eltávolítandók körét. Az „osztályszármazás” azonosításának és szankcionálásának ellentmondásos gyakorlatáról már részletesen esett szó, azonban az „ellenséges magatartás” azonosítása sem volt kevésbé problémamentes.

A fenti idézett, 1951 nyarán született jelentésekből látható ugyanis, hogy egyes hallgatók magatartására vonatkozó legkonkrétabb adatok egyrészt múltbeli, tehát 1947–49 körüli eseményekhez kötődtek, másrészt egy-egy kijelentésen alapultak. E két információ típus a párt információszerzési gyakorlatának két különböző időszakához kapcsolódik. 1945 és 1948 között, illetve a párt különféle társadalmi szférákra való fokozatos kiterjeszkedésének idején a kommunistaellenes nézetek vagy a marxista-leninista ideológiával nem összeegyeztethető vélemények képviselőire ugyanis – fokozatos szűkülő mértékben, de – még volt lehetőség. Az így kifejtett aktivitás – például a tagság egy vallási egyesületben, valamely nem kommunista pártban vagy ezek ifjúsági egyesületeiben, netán egy, a kommunista párt által támadott személy melletti kiállítás – könnyen azonosítható tette az MKP/MDP céljaiért nem lelkesedőket. Azt követően azonban, hogy a kommunisták felszámolták a pártcélokkal ellentétes társadalmi-vallási egyesületeket, és megszűnt az ellenvélemények nyílt artikulálásának lehetősége, a párt funkcionáriusainak, akik korábban nézeteik harcos, utcai képviselőihez és az ellentétes állásponton lévőkkel szembeni éles vitákhoz voltak szokva, a proletárdiktatúra napi működtetéséhez kellett hozzászokniuk, ami

¹¹¹⁸ MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés az ellenséges elemeknek az Egyetemről és Főiskolákról való eltávolításáról. Budapest, 1951. október 18. Ezen módosított javaslatok a források között mindezig nem bukkantak fel.

óhatatlanul megváltoztatta az „ellenség” azonosításának gyakorlatait.¹¹¹⁹ Munkamódszereik – különösképpen a Rajk-pert követő paranoid légkörben – immár abból a premisszából indultak ki, hogy az „ellenség” nem tűnt el, csak rejtőzködik, s konspiratív eszközöket használ: „Az ellenség az egyetemeken általában nem nyíltan támad, módszerei kifinomultak, beférkőznek soraink közé és legtöbbszörre álradiális jelszavakkal, provokatív módszerekkel dolgoznak. Az egyetemek felépítése és összetétele kedvező talajt nyújt az ellenség tevékenységéhez.” – jellemezte e módszereket az MDP KV Szervező Bizottságának 1950. márciusi jelentése.¹¹²⁰

Mivel megszűnt az ellenvélemények nyílt artikulálásának lehetősége, a pártszervezeteknek új módszerekre volt szükségük, hogy a hallgatók véleményét, nézeteit megismerhessék. Az ÁVH ebben játszott szerepéről mozaikszerű ismereteink vannak csupán, az állambiztonság, valamint az egyetemek kapcsolataira vonatkozóan mindezidáig csak néhány (eset)tanulmány készült. Kerepeszki Róbert kutatásai alapján ismert, hogy a Rákosi-korszakban a hallgatók és oktatók között nem kevés ügynök és informátor tevékenykedett,¹¹²¹ s több fegyelmi eljárás kapcsán is található utalások arra, hogy a kompromittáló információ az ÁVH-tól származott.¹¹²² A pártközpont, illetve az egyes pártalapszervezetek jelentései is beszámolnak olykor saját konspiratív technikákról, így például ismert, hogy az egyetemisták számára szervezett lelki gyakorlatok résztvevőit, illetve általában a templomba járó hallgatókat gyakran a helyszínen figyelték meg „megbízottjaikon”, azaz az istentiszteletre küldött párt- és DISZ-funkcionárius hallgatótársakon keresztül.¹¹²³

A korabeli pártjelentések meglehetősen részletesen tudósítanak olyan megnyilvánulásokról, melyek „ellenségessége” a pártszervezetek számára nyilvánvaló volt. Így például rendelkeztek információkkal arról, hogy több intézmény hallgatói is csoportosan hallgatják az Amerika Hangját és terjesztik is az ott hallott információkat, vagy, hogy a budapesti jogi kar pártfunkcionáriusai rendszeresen kaptak névtelen, fenyegető leveleket.¹¹²⁴ Míg az intézmények hivatalos információs felületeit a pártüzemek

¹¹¹⁹ Vö. HORVÁTH – SZAKOLCZAI 1992. 62–63.; STANDEISKY 1998 [2005].

¹¹²⁰ MNL OL M-KS 276–55/113. Az MDP KV Szervező Bizottság Titkárságának jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1950. március 9. Vö. GYARMATI 2011. 154–155.

¹¹²¹ KEREPESZKI 2013. 293–318.

¹¹²² Az ÁVH-tól származó információk intézményi kezelésére a VIII.3. sz. fejezetben, illetve az azt követő esettanulmányban még visszatérek.

¹¹²³ Lásd például: MNL OL M-KS 276–89/326. Az MDP Jogi Kari Szervezetének jelentése az 1951. február 26-i lelki gyakorlatokról szerzett tapasztalatokról. Budapest, 1951. február 28.

¹¹²⁴ MNL OL M-KS 276-89/326. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. Budapest, 1953. május 4.

fedték le, a hallgatói különvélemények – „ellenségesnek”, „fasisztának”, „titoistának” vagy „antiszemitanak” ítélt feliratok, például 1955 tavaszán a Nemzeti Ellenállási Mozgalomra utaló „Éljen a NEM!”, valamint horogkeresztek, nyilaskeresztek – a mellékhelyiségek falain jelentek meg.¹¹²⁵ Mások a propagandaüzeneteket közvetítő faliújságokat és plakátokat rongálták meg, a budapesti jogi karon 1953 tavaszán például az ún. vörös sarok komplett dekorációját ellopták.¹¹²⁶ A Sztálin-szobrok több intézményben sem voltak biztonságban: a pécsi egyetemen savval öntötték le,¹¹²⁷ a soproni egyetemen összefirkálták és megcsonkították,¹¹²⁸ a budapesti bölcsészkaron ledobták a lépcsőn,¹¹²⁹ a természettudományi karon tintával mázolták össze.¹¹³⁰ A rongálásnak nemcsak Sztálin esett áldozatul: a budapesti jogi karon Lenin arcképén szúrták ki a szemeket.¹¹³¹

Az egyetemi és főiskolai pártszervezetek számára azonban nemcsak az jelített problémát, hogy rendszerint nem sikerült nyomára akadni a „provokátoroknak”, vagy kideríteni, hogy kik voltak a rongálók.¹¹³² A látványos, könnyen azonosítható cselekedeteken túl a funkcionáriusokat elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, vajon hogyan ismerhetnék meg a „tömegek”, az átlaghallgatók politikai beállítottságát, hogy közülük kiszűrhetővé váljon a „rejtőzködő ellenség”.

Az információszerzés legfontosabb, intézményen belüli technikája a folyamatos véleménynyilvánítás kikényszerítése volt, ti. hogy a hallgatókat az indoktrináció valamennyi színterén – így a marxizmus és oroszórakon, a honvédelmi oktatáson, a DISZ politikai körein, vagy éppen nyilvános fegyelmi tárgyalásokon – igyekeztek folyamatos állásfoglalásra készíteni. A marxizmus oktatásában előadások és szemináriumok váltogatták egymást. Utóbbi célja elvben az volt, hogy a hallgatók az előadásokon elhangzott témák egy-egy részletét a szemináriumvezető irányításával, megadott szakirodalom alapján hozzászólásokon keresztül, vitával dolgozzák fel. Hasonló szerepet

¹¹²⁵ MNL OL M-KS 276-89/326. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. Budapest, 1953. május 4.; MNL OL M-KS 276-91/25. Az MDP KV TKO feljegyzése az egyetemen tapasztalható jelenségekről. Budapest, 1955. április 8.

¹¹²⁶ MNL OL M-KS 276-89/326. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. Budapest, 1953. május 4.

¹¹²⁷ MNL M-KS 276-89/326. Halász Pál feljegyzése. Budapest, 1951. március 13.

¹¹²⁸ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. május 24-i ülése, 1. pont: Az orosz nyelvoktatás egyetemeinken és főiskoláinkon.

¹¹²⁹ MNL OL M-KS 276-89/326. Feljegyzés a Bölcsészkar ellenséges provokációról. Budapest, 1951. május 26.

¹¹³⁰ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. január 24-i ülése, 3. pont: Jelentés a budapesti Természettudományi Kar munkájáról.

¹¹³¹ MNL OL M-KS 276-89/312. Jelentés a vizsgák ellenőrzéséről. Budapest, 1951. január 11.

¹¹³² A budapesti bölcsészkar Sztálin-szobrának megrongálásáért Heller Ágnes visszaemlékezése szerint egyébként köztudottan egy macska volt a felelős. HELLER – KÖBÁNYAI 1999. 92.

töltöttek be a DISZ által 1952-től szervezett, kétheti politikai órák is, melyeken aktuális bel- és külpolitikai kérdéseket, például egy-egy párthatározat anyagát tárgyaltatták ki.¹¹³³ Az egyes témakörök feldolgozását előíró útmutatók azonban világosan mutatják, hogy a pártközpont vita alatt nem a vélemények szabad ütköztetését értette, hanem olyan érvelési gyakorlatot, amely során a győztes fél eleve adott volt, s a vitavezető egyik legfontosabb feladata az volt, hogy megbizonyosodjon róla, hogy nem maradtak-e a hallgatókban a tárgyalt kérdéssel kapcsolatban „téves” nézetek.¹¹³⁴

A hallgatói aktivitás bátorítása egyrészt a kommunizmus és a párt melletti szóbeli hitvallások kikényszerítésére irányult, másrészt a „helytelen” nézeteket vallók azonosítását szolgálta: *„A Párt agitációs apparátusán keresztül az egyetemi hallgatók hangulatáról egyes téves, vagy ellenséges nézetekről befutó tájékoztatást közölni kell a marxizmus-leninizmus tanszéki csoporttal, hogy szemináriumvezetői az oktatás során is felvegyék ezek ellen a harcot. De fordítva is álljon fenn ez a tájékoztatási kapcsolat.”* – összegezte a Közgazdaságtudományi Egyetem pártszervezeteinek feladatait egy 1952-es beszámoló.¹¹³⁵

Az indoktrináció intézményesített fórumain túl igyekeztek minél több információt gyűjteni a hallgatók egymás közötti, informális kommunikációjáról is. A tanulmányi csoportok önellenőrző funkciója a helytelen nézetek felismerésére és korrigálására is kiterjedt, e feladat ráadásul fokozottan merült fel a DISZ szervezeti keretein belül: *„A csoport kollektívájának arra kell kényszeríteni az egyes hallgatókat, hogy őszintén tárja fel fogyatékoságait, helytelen nézeteit [sic!]”* – adott támpontokat a DISZ munkájának megjavításához egy 1952–53 fordulóján készült feljegyzés.¹¹³⁶ Súlyosabb esetben e csoportok akár hallgatótársuk fegyelmi úton történő eltávolítását is kezdeményezhették, ha pedig ez elmaradt, a nyilvános tárgyalásokon rendszerint a csoport tagjait is kritika érte,

¹¹³³ MNL OL M-KS 276–89/333. Jelentés a DISz egyetemi munkájáról. Budapest, 1952. február 13.; MNL OL M-KS 276–53/108. Az MDP PB 1952. október 23-i ülése, 2. pont: Az MDP KV APO jelentése a párt- és a DISZ-szervezetek egyetemi hallgatók között végzett nevelő munkájáról; vö. NÉMEDI 1953. 72–74.

¹¹³⁴ Az SZKP XIX. kongresszusát feldolgozó politikai körök vitatémái például a következők voltak: *„Miért jelent az SzKP XIX. kongresszusa felbecsülhetetlen értékű útmutatást az egész haladó emberiség számára”,* illetve *„Hogyan tanulmányozzuk az SzKP XIX. kongresszusa történelmi jelentőségű dokumentumait”.* A vita célja nem pro és kontra álláspontok ütköztetése volt, hanem az, hogy a hallgatók *„tények felsorolásával bizonyítsák az SzKP XIX. kongresszusának világtörténelmi jelentőségét”.* MNL OL M-KS 276–89/333. Tájékoztató az egyetemi DISz bizottság feladatairól a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. Kongresszusa anyagának feldolgozásával kapcsolatban. Budapest, 1952. november 25.

¹¹³⁵ MNL OL M-KS 276-89/326. Jelentés az egyetemi hallgatók közötti politikai munkáról. Budapest, 1952. augusztus 25.

¹¹³⁶ MNL OL M-KS 276-89/333. Az egyetemi DISZ-csoportok munkájáról. [Budapest, d. n.]. Vö. *„Tanulócsoportok voltak, amelyek egyszersmind szociológiai, politikai és »ÁVH-s kisebbségek« is voltak. (...) – jellemezte visszaemlékezésében Hanák Péter e közösségeket – Mindenkinek megvolt a vezetője, aki felelős volt a pártszervezet és a DISZ felé. De volt beépített ember is, akiről nem is mindig lehetett tudni, hogy kicsoda.”* Idézi: BECK – GERMUSKA 1997. 14–15.

hogy nem ismerték fel a közöttük megbúvó „ellenséget”.¹¹³⁷ E szervezett, közösségi formákon túl az egyes hallgatók véleményének megismerését szolgálta a népnevelők gyakran bizalmas, baráti beszélgetésnek álcázott egyéni agitációja is: „*Megismerés. Egyik legfontosabb feladata a Disz csoport vezetőnek (...). Minden vezető egyben káderes is. Nem lehet valakit egy félóra alatt »lekáderezni«, de hosszas baráti beszélgetések alapján meg lehet ismerni. Ismerjük meg csoport tagjainkat tökéletesen. Családi bajait[,] problémáikat. Legyünk nekik legjobb barátjuk. [sic!]*” – jelölte ki a veszprémi DISZ-csoportvezetők feladatát a Vegyipari Egyetem DISZ-bizottsága 1951-ben.¹¹³⁸

Az indoktrináció szervezett szinterei és informális alkalmi azt célozták, hogy az erkölcsi, ideológiai követelményeket mindenkire, személy szerint eljuttatva az „ellenség leleplezésének” feladatát egyéni szintre delegálják, ti. hogy az ideológiai ismeretterjesztés révén a hallgatók képesek legyenek felismerni a „soraikba férkőzött ellenséget”, és maguk kezdeményezzék eltávolítását, így a helytelen nézetekről szóló információk is visszajussanak a megfelelő szervekhez. Az „ellenség” leleplezésére – fogalmazott a debreceni egyetemi pártbizottság 1951 nyarán készített munkatervében – „*a pártszervezetek fejlesszék ki a tömegek támogatását, szervezzenek információs hálózatot az egyes üzemekben, évfolyamokon.*”¹¹³⁹

E mechanizmus működését mutatja az ország összes egyeteméről és főiskolájáról 1953 tavaszán kizárt közgazdászhallgató, V. Dániel esete, aki ellen a DISZ kezdeményezésére két évvel korábban tett kijelentései miatt indult fegyelmi eljárás. V. „ellenséges” nézeteiről egy párttagjelölt barátja, N. Szilveszter számolt be a DISZ-titkárnak. Késlekedését azzal magyarázta, hogy bár nyilvánvaló volt számára, hogy helytelenek V.-nek – például az amerikaiaktól remélt rendszerváltásra vagy a Szovjetuniótól független, „önálló szocializmus” felépítésére vonatkozó – nézetei, illetve egyes oktatókra tett antiszemita megjegyzései, és „furdalta a lelkiismeret”, de nem számolt be róluk, mert tudta, hogy ez bizonyosan V. kizárásához vezetne, s nem akarta tönkretenni az életét. A Rosenberg-házaspár kivégzése ellen tiltakozó gyűlés azonban meggyőzte, hogy nem hallgathat tovább. Írásbeli jelentésében azonban arra is utalt, hogy hallgatásával nincs egyedül. Állítása szerint ugyanis, amikor szólt V.-nek, hogy egy DISZ-ből kizárt barátja ügye kapcsán elképzelhető,

¹¹³⁷ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv B. Sándor [ELTE TTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. október 22.; MNL OL XIX-I-5-a. 847/855–M14/1953. A III. évfolyam gyűlésének jegyzőkönyve M. Miklós [SZTE ÁJK] ügyében. Szeged, 1953. március 17.

¹¹³⁸ MNL OL M-KS 276–89/332. Vezérfonal tanulmányi funkcionáriusok és DISZ-csoportvezetők részére. I. Tanulmányi terv. Veszprém, 1951.

¹¹³⁹ MNL OL M-KS 276–89/332. A Debreceni Egyetemi Pártbizottság munkatervében 1951. aug. 1. – dec. 31.-ig. Debrecen, 1951. július 22.

hogy őt is „ki fogják vizsgálni”, V. közölte, hogy erről már legalább öten szóltak neki: „Az alapszerv vonja le a megfelelő következtetéseket.” – ajánlotta a bejelentő.¹¹⁴⁰ A DISZ-bizottság ezt meg is tette, s az ezt követően összehívott taggyűlésen „két legyet ütött egy csapásra”: egy „titoistát” és egy „ingadozót” is leleplezett (többet csak azért nem, mert V. minden alkalommal megtagadta, hogy nevezze az őt figyelmeztető hallgatókat), s keményen bírálta az információt bejelentőt is, hogy párttagjelölt és marxizmus-szemináriumvezető léte nem tanúsított kellő éberséget, s „két évig takargatta az ellenséget”.¹¹⁴¹ A taggyűlés ily módon nemcsak egy „ellenségesnek” bélyegzett hallgató eltávolítására szolgált, hanem a fokozott éberség melletti rituális fogadalomtételre is:

„Taggyűlés tanulsága: az ellenség válogatott eszközökkel közöttünk is dolgozik. V. a jó tanulás mögé álcázta magát. A taggyűlés kötelez minden tagot a fokozott éberségre. A hibákkal szembeni közömbösség[,] mely N.-nál megnyilvánult, lehetővé tette, hogy V. három évig itt volt, ellenséges klikket szervezett. Feladatunk: összehívni sorainkat. Eszköze: többet foglalkozni a tagokkal és egymás problémáival, mindenkit lássunk el politikai munkával. Az ellenség mindig kihasználja gyengéinket, pl. N. rosszul értelmezett humanizmusát akarta V. felhasználni, ez sajnos sikerült is neki. [sic!]”¹¹⁴²

E célkitűzések megvalósulását nehéz megítélni. A tárgyalt időszakban született pártjelentések egyöntetűen panaszkodtak arra, hogy a hallgatók ritkán szolgáltatnak információt a pártszervezeteknek, mert hiányos ideológiai felkészültségük vagy politikai tájékozottságuk miatt nem ismerik fel, hogy egyes esetekben nem diákcsínyről vagy humoros megszólalásról van szó, hanem „ellenséges” megnyilvánulásról. Másfelől viszont a jelen dolgozatban vizsgált fegyelmi esetek jó részében olyan baráti beszélgetések során elhangzott kijelentéseket kértek számon hallgatókon, melyek esetében a vélt vagy valós információ valamelyik hallgatótárstól származott.

VII.2. Megtalált ellenségek

Ha az oktatásirányítás szakmai vagy politikai célkitűzéseinek valamilyen kudarcáról volt szó, tulajdonképpen bármilyen magatartás – vagy ahogy látni fogjuk: akár annak az ellenkezője is – az „ellenség beférkőzésére” utalhatott: „Az ellenség nemcsak úgy dolgozik, hogy kifejezetten szembezáll a népi demokrácia érdekeivel, hanem szép csöndben dolgozik.

¹¹⁴⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–V32/2/1954. N. Szilveszter jelentése a Közgazdaságtudományi Egyetem III-as alapszervi vezetőségének. Budapest, 1953. március 1.

¹¹⁴¹ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–V32/2/1954. DISZ-taggyűlés jegyzőkönyvi kivonata. Budapest, 1953. március 11.

¹¹⁴² MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–V32/2/1954. DISZ-taggyűlés jegyzőkönyvi kivonata. Budapest, 1953. március 11.

Az ellenség eszközeit nem lehet taxatív felsorolni. (...) Minden egyes megnyilvánulásban keresnünk kell az ellenség kezét.” – szólította éberségre a szegedi joghallgatókat egy nyilvános fegyelmi tárgyaláson a vád szónokája.¹¹⁴³

Az eljárások az esetek döntő részében kijelentések miatt indultak. Minthogy az indoktrináció intézményes színterein folyamatosan erőltették a véleménynyilvánítást, nem meglepő, hogy a kifogásolt kijelentések jó része ezen alkalmakhoz kötődött. Sok esetben azonban nem is egy-egy határozott állításról volt szó, egy hallgató akár egy helytelen kérdéssel is felhívhatta magára a funkcionáriusok figyelmét. A „provokatívnak” minősített felvetések az ideológia és az (aktuál)politika ellentmondásaira, a politikai-társadalmi berendezkedés diktatórikus sajátosságaiból fakadó jelenségekre kérdeztek rá, mint például: „*Nem sovinizmus-e, hogy a Szovjetuniót mindig úgy dicsérik és kiemelik?*”¹¹⁴⁴ „*A proletárdiktatúra kizsákmányolója-e a tőkésnek?*”¹¹⁴⁵ „*[M]iért nem lehet ma Magyarországról nyugatra menni?*”¹¹⁴⁶ „*A Szovjetuniónak fizetett jóvátétel, hogy terhelte meg az ország gazdasági életét?*”¹¹⁴⁷ De egy 1951. októberi feljegyzés az „ellenségesnek látszó” megnyilvánulások közé sorolta azt is, hogy a politikai gazdaságtan szemináriumon egyes hallgatók felvetették, hogy „*miért 110.- Ft a zsír ára?*”¹¹⁴⁸

A fegyelmi bizottságok feladata e tekintetben az volt, hogy meggyőződjenek arról, hogy vajon a kérdések felvetése pusztán tudatlanságra vagy ellenséges szándékra utal-e, előbbi esetben ugyanis a megvádolt hallgató nevelhetőnek, utóbbi esetben eltávolítandónak minősült. Egyes kérdések, felvetések esetében a pártközpont eleve ellenséges szándékot feltételezett. Mivel bizonyos témák – például a trianoni békeszerződés, a téészesítés, a romló életszínvonal, vagy 1953 nyara után a pártvezetők felelőssége stb. – nem egyedi jelleggel bukkantak fel, hanem több intézményben is felvetődtek, ezekben az esetekben a pártközpont eleve abból indult ki, hogy „szervezett provokációról” van szó.¹¹⁴⁹ Azoknál, akiknél bizonyítottan látták az „ellenséges” szándékot, úgy ítélték meg, hogy a hallgató

¹¹⁴³ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. III. évfolyam gyűlése M. Miklós [SZTE ÁJK] ügyében. Szeged 1953. március 17.

¹¹⁴⁴ MNL OL M-KS 276–86/76. Jelentés a Marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról és a Tanszék munkájáról. Budapest, 1951. május 15.

¹¹⁴⁵ MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés az ellenségesnek látszó megnyilvánulásokról az egyetemeken. Budapest, 1951. október 17.

¹¹⁴⁶ MNL OL M-KS 276–86/76. Jelentés a Marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról és a Tanszék munkájáról. Budapest, 1951. május 15.

¹¹⁴⁷ MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP KV APO feljegyzése a debreceni Tudományegyetemi pártbizottság ellenőrzéséről. Budapest, 1954. február 1.

¹¹⁴⁸ MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés az ellenségesnek látszó megnyilvánulásokról az egyetemeken. Budapest, 1951. október 17.

¹¹⁴⁹ MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés az egyetemeken tapasztalható ellenséges tevékenységről. Budapest, 1951. december 10.

kérdéseivel nézeteit „*burkolt formába igyekezett (...) öltöztetni*”,¹¹⁵⁰ vagy éppen társai munkáját megzavarva és az oktatót feltartva próbálta megakadályozni, hogy fel tudják dolgozni az előírt tananyagot.¹¹⁵¹

Az egyes kijelentéseket, kérdéseket a *bomlaszt, destruál* igék rendkívül gyakori használata kriminalizálta. A destruálás, ti. hogy a hallgató magatartásával negatív hatást gyakorol közvetlen környezetére, elkedvetleníti a célkitűzések teljesítésétől a bizonytalankodókat, nemcsak „ellenségesnek” ítélt kijelentések kapcsán jelent meg. Destruálásnak minősülhetett az is, ha valaki nem járt be órára, viccelődött egyes anyagrészeknél, ezzel elvonva társai figyelmét, késő éjjel ment haza a kollégiumba megzavarva társai pihenését, nem vett részt a különféle mozgalmi akciókban, vagy gyakran panaszkodott.¹¹⁵² E vád a tanulmányi vagy DISZ-csoport bármely sikertelenségét, de a politikai nevelőmunka kudarcait is a megvádolt hallgató számlájára írhatta.

Az is pusztán érvelés kérdése volt, hogy egy hallgató társai körében tett, kifogásolt megnyilvánulásait valamiféle szervezkedéssé nagyítsák fel. A korabeli propagandanyelven egy-egy baráti társaságból *csoport* vagy *klikk* lett, amelyet a megvádolt hallgató „szervezett maga köré”.¹¹⁵³ A „vezető” szerepét általában a befolyásosabb, meggyőzőbb – vagy annak gondolt – hallgatók kapták meg, kizárásuk esetén pedig a barátaik, ismerőseik ellen indított eljárásokban önmagáért beszélő minősítésnek számított, hogy ők egy már eltávolított hallgató *köréhez* tartoztak. A diákokat átlátható kiscsoportokon keresztül kontrollálni kívánó politikai hatalom számára a tanulmányi és DISZ-csoportokon túli informális, baráti társaságok gyanúsak számítottak, e minősítéshez politikai jellegű állásfoglalás sem volt szükséges. Az ELTE egyik bölcsészhallgatójának 1953-ban például azt rótták fel, hogy ún. „pipás kört” alakított, amivel elkülönítette magát a hallgatóktól.¹¹⁵⁴

Az 1948 előtt felszámolt vagy beolvasztott nem kommunista ifjúsági, vallási szervezetek, egyesületek számos tagját 1949–50 folyamán különféle módszerekkel

¹¹⁵⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B27/1953. Jegyzőkönyv B. János [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. április 17.

¹¹⁵¹ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–B10/1957. Jelentés B. Károly [SZTE TTK] politikai gazdaságtan szemináriumon tanúsított provokációs magatartásáról. Szeged, 1950. október 9.

¹¹⁵² MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0358/1952. Jegyzőkönyv B. Miklós [PPF] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. április 24.; MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–15/1952. J. József [PPF] hallgató kizárása. Pécs, 1953. január 9.; MNL OL XIX-I-5-a. 847/855–M14/1953. A III. évfolyam gyűlésének jegyzőkönyve M. Miklós [SZTE ÁJK] ügyében. Szeged, 1953. március 17.

¹¹⁵³ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–V32/2/1954. V. Dániel [MKE] jellemzése. Budapest, 1952. március 11.; MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–D4/2/1953. Jegyzőkönyv D. Miklós [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. március 31.; MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–Z8/1953. Feljegyzés Z. Irén [MKE] és társa fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. május 21.

¹¹⁵⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M6/2/1953. Jegyzőkönyv M. István [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. január 16.

távolították el a felsőoktatási intézményekből. Többségük „pusztán” felsőfokú tanulmányaik befejezésére/beszüntetésére kényszerült, az 1948 végén letartóztatott, prominensebb tagok azonban a recski munkatáborba kerültek.¹¹⁵⁵ Ahogy az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály felhívására készített 1951-es névlisták is mutatják, az eltávolítások első hullámából kimaradók továbbra is a pártbizottságok látókörében maradtak, a kizárást ekkor közülük néhányan azért kerülték el, mert mire nyáron beérkeztek a pártközpontba a kizárási javaslatok, a végzősök már megszerezték az oklevelüket.

Nem voltak ilyen szerencsések a soproni Ifjúsági Kör egykori tagjai. A Kör a soproni kar teljes hallgatóságát átfogó egyesület volt, mely a Horthy-korszakban több hazafias-bajtársias megmozdulásban is részt vett, de alapvetően politikamentes szervezetként határozta meg magát. Tevékenységének legmarkánsabb része a jellegzetes, a hallgatók összetartozását számos szimbolikus elemmel kifejező selmeci diákhagyományok ápolása volt. A MEFESZ 1948-as megalakulását követően a Kör kimondta önfeloszlatását, ám hiába próbálták az új diákvezetők kommunista tartalommal megtölteni a selmeci hagyományokat, a hazafias, bajtársias szokások jó része megmaradt.¹¹⁵⁶ A PB 1951 februárjában rendelte el az Erdőmérnöki Kar rendkívül gyengének ítélt politikai munkájának felülvizsgálatát,¹¹⁵⁷ melyet áprilisban már a Titkárság határozata is sürgetett: *„A soproni Erdőmérnöki Egyetemre és az Állatorvosi Karhoz kiküldött bizottság jelentését a Mezőgazdasági Osztály vizsgálja meg. A jelentés megvizsgálása után speciális bizottság is foglalkozzon a kérdéssel, melynek az ÁVH is tagja legyen.”*¹¹⁵⁸ E száraz, jegyzőkönyvi megállapítás a Földművelésügyi Minisztérium Szakoktatási Osztálya jelenlévő főosztályvezetőjének, Timár Jánosnak a visszaemlékezése szerint így hangzott Rákosi szájából: *„azok az erdőmérnökök ott, Szegeden [!], már 1919-ben is az ellenforradalom fészkei voltak (...). Az ügyet át kell adni az ÁVO-nak. Takarítsa ki azt a szemétdombot!”*¹¹⁵⁹

Ehhez az intencióhoz tulajdonképpen már csak apropót szolgáltatott, hogy 1951 májusában a végzős hallgatók egy vendéglőben megtartották hagyományos

¹¹⁵⁵ MÉSZÁROS 2007. Közülük többen szerepelnek – például Kaas Ervin és Györgyey F. Aladár, a Katolikus Diákszövetség vezetői, Benkő Zoltán, a Nemzeti Parasztpárt ifjúsági szervezetének, a Népi Ifjúság Szövetségének vezetőségi tagja, valamint Varga József, a Független Kisgazdapárt ifjúsági szervezetének, a Független Ifjúsági Szövetségnek egyik alapítója – Böszörményi Géza *Recsk, 1950–1953* című dokumentumfilmjében, valamint a filmet kiegészítő interjú-kötetben: BÖSZÖRMÉNYI [2006].

¹¹⁵⁶ WISNOVSZKY 1998. 87–101.

¹¹⁵⁷ MNL OL M-KS 276–53/68. Az MDP PB 1951. február 1-i ülése, 2. pont: Jelentés az újjászervezett VKM munkájáról.

¹¹⁵⁸ MNL OL M-KS 276–54/138. Az MDP KV Titkársága 1951. április 11-i ülése, 2. pont: Javaslat a mezőgazdasági felsőfokú oktatás 1951–1952. évi tervére.

¹¹⁵⁹ TIMÁR 2005. 108–109.

szalagavatójukat, amelyen kurucnótákat, de a székely himnuszt is elénekelték.¹¹⁶⁰ Bár a felülvizsgálat hivatalosan csak az oktatókra terjedt volna ki, április végén a magukat a DISZ küldötteinek kiadó ÁVH-sok a hallgatókat is kikérdezték. A fegyelmi eljárást 1951. május végén az egyetemi szervek kihagyásával az ÁVH küldöttei és a felügyeletet gyakorló Földművelésügyi Minisztérium előadói celebrálták. Összesen 45 hallgatót zártak ki, köztük 29 végzöst (ez az akkor oklevelet szerző évfolyam majdnem harmadának eltávolítását jelentette).¹¹⁶¹ A különféle tanulmányi, erkölcsi kifogások, adatelhallgatás mellett 16 hallgató esetében a kizárás alapját az jelentette, hogy az „*illegálisan működő selmeci kör*” tagjaiként a „*nacionalista, sovinszta selmeci hagyományok*”-at terjesztették.¹¹⁶²

Az egykori, nem kommunista szervezetek, társaságok tagjainak 1949–51-es eltávolítását követően a fegyelmi eljárások dokumentációjában az informális, baráti társaságokat klikké felnagyító retorikai fordulaton túl elvétve fordul elő valamilyen konkrétabb formát öltő hallgatói szervezkedésre való utalás. Az általam vizsgált ügyek között két ilyen eset található: 1952-ben egy pécsi joghallgatót, G. Istvánt, 1953-ban pedig egy budapesti joghallgatót, T. Imrét vádolták azzal, hogy titkos szervezkedések tagjai és arra készülnek, hogy a rendszer esetleges bukásakor átvegyék az egyetemi ifjúság irányítását. T. Imre vallomásaiban az „Északmagyarországi Szövetsége” (más helyen „Felsőmagyarországi Szövetség”), mely a vád szerint nyugati kapcsolatokkal is rendelkezett, inkább egy többször is együtt mulatozó társaságként jelent meg.¹¹⁶³ G. István viszont végig tagadta bármiféle konspiratív szervezkedés létét. Esetében a vád egy párttag hallgatótársának vallomására épült, akinek állítása szerint G. egy közös rádióhallgatás alkalmával figyelmeztette, hogy rövidesen „*más idők jönnek*”, s ha nem változtat magatartásán, akkor az „*első késszúrást*”

¹¹⁶⁰ WISNOVSZKY 1998. 100–103.; GHIMESSY – HAJÁK – WISNOVSZKY 2004. 22–24. Vö. HONVÁRI 2001.

¹¹⁶¹ Az ugyanekkor, az Állatorvosi Karon zajló felülvizsgálat következtében több mint 60 hallgatót – köztük egy állítólagos, volt katonatisztekkel álló „klikk” tagjait – zárták ki. (A Földművelésügyi Minisztérium felszólítja a Kart az „osztályidegen” hallgatók kizárására. Budapest, 1951. június 7. In: CSEREY 2002. 167–169.; Kimutatás az 1951. június 8-án kizárt hallgatókról. Budapest, 1951. június 22. In: CSEREY 2002. 171–172. Vö. HONVÁRI 2001. 94., 96.) E tisztogatással azonban az Agrártudományi Egyetem pártbizottsága nem volt teljesen elégedett, az Agitációs és Propaganda Osztálynak megküldött 1951. júliusi jelentésében további 12 hallgató eltávolítását javasolta. MNL OL M-KS 276–89/326. Egyetemünkön levő ellenséges elemek jellemzése. Budapest, 1951. július 9.

¹¹⁶² Határozat Wisnovszky Károly kizárásáról. Sopron, 1951. május 29. Idézi: WISNOVSZKY 1998. 128. — Az eset utóélete egyedülállóan mondható: Rédei István, aki a Földművelésügyi Minisztérium Felsőoktatási Osztályának előadójaként írta alá a kizárási határozatokat, 2004-ben fizetett közleményben, nyilvánosan bocsánatot kért az érintettektől. Állítása szerint sem a vizsgálat lefolytatásában, sem a döntéshozatalban nem vett részt, neki pusztán az aláíró szerepe jutott. 1952-ben fegyelmi eljárás indult ellene, melynek eredményeképp eltávolították a minisztériumból, kizárták a pártból és feleségét is elbocsátották az állásából. Rédei ezt azzal hozta összefüggésbe, hogy felvetette a minisztériumban, hogy határozzák meg, mennyi ideig is tart a soproni hallgatók kizárása. BÁNÓ – BÁNÓNÉ 2004.

¹¹⁶³ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T7/1953. Jegyzőkönyv T. Imre [ELTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. február 18.

tőle fogja kapni.¹¹⁶⁴ Meghallgatásán G. a vádakát a tanú iránta való ellenszenvével magyarázta, s azzal érvelt, hogy ő lenne a „*legnagyobb ökör, a legostobább ember*”,¹¹⁶⁵ ha pont egy pártfunkcionárius előtt leplezte volna le magát. Az ügyet elbíráló dékán, Kocsis azonban nem találta logikusnak, hogy ha valóban nem szenvedhetik egymást, G. miért fogadta el társa meghívását a közös rádióhallgatásra; abban viszont nem látott ellentmondást, hogy az elvben egymást a funkcionáriusok jelenlétére titkos kézjelekkel figyelmeztető csoport egyik tagja miért pont egy párttag előtt fedte volna fel magát.¹¹⁶⁶

Mindkét hallgatót kizárták, de a szervezkedésre való utalás egyik határozatban sem szerepelt. T. Imre kizárását a fegyelmi bizottság azzal indokolta, hogy „*túlfeszített fantáziája, képzelődő hencegése*” nem minősít alkalmasnak arra, hogy bármilyen vezető funkciót betöltsön.¹¹⁶⁷ G. esetében pedig a szervezkedés egy élenjáró hallgatótárs fegyelmezetlenségre való biztatásává szelődött. Nem ok nélkül: az ilyen horderejű kérdések kivizsgálása nem egy intézményi fegyelmi bizottság hatáskörébe tartozott. A pécsi ügyben a tanú értesítette is az „illetékes felderítő hatóságot”, amelynek egyik „dolgozója” néhány alkalommal meg is jelent az egyetemen. Kocsis pedig úgy vélte, hogy ártana „*bizonyos megfigyeléseknek*”, ha a nyilvánosságra hozott határozatból kitudódna a szervezkedés leleplezése.¹¹⁶⁸ Mindkét esetre igaz azonban, hogy az ÁVH dossziéiból mindeztidáig nem került elő olyan információ, ami arra utalna, hogy az állambiztonság tüzetesen foglalkozott volna a hallgatókkal, ahogy az sem ismert, hogy az általuk megnevezett közeli barátok, „társak” ellen indult volna további fegyelmi eljárás.

Az egyes kijelentések, illetve a hallgatók tárgyalásokon tett vallomásainak tartalmi elemeit vizsgálva látható, hogy a Rákosi-korszak társadalmi-politikai berendezkedésének, ideológiájának szinte bármely aspektusára vonatkozóan hozhatnánk példákat a kifogásolt megnyilvánulásokra. Ezek jó része természetesen a szovjetizált felsőoktatás hallgatói mindennapokat követlenül meghatározó sajátosságaira irányult. A hallgatók panaszkodtak az órák mennyisége, de olykor minősége miatt is. Az eljárások dokumentációjában az órák tartalmára, az előadás módszereire tett kritikák eufemisztikus megnevezése az volt, hogy a

¹¹⁶⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0861/1952. Feljegyzés T. József joghallgató kikérdezéséről a G. István [PTE ÁJK] ellen folyó fegyelmi ügyben. Pécs, 1952. október 14.

¹¹⁶⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0861/1952. Feljegyzések G. István [PTE ÁJK] III. éves joghallgató kikérdezéséről. Pécs, 1952. október 14.

¹¹⁶⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0861/1952. Feljegyzések G. István [PTE ÁJK] III. éves joghallgató kikérdezéséről. Pécs, 1952. október 14.

¹¹⁶⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T7/1953. Jegyzőkönyv T. Imre [ELTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. február 18.

¹¹⁶⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0861/1952. G. István [PTE ÁJK] III. éves joghallgató kizárásának ügye. Pécs, 1952. október 17.

hallgató „lebecsüli az órák színvonalát”. Ezt rótták fel például az ELTE BTK egy történelem szakos hallgatójának, aki a vád szerint nem járt be a történelmi szemináriumra, miután az előadó kijelentette, hogy Mohács előtt nem volt árutermelés Magyarországon.¹¹⁶⁹

A hallgatók egyes oktatókat érintő kritikája is – olykor politikai színezetet öltve – túlmutatott a pusztán modortalanságon. Az 1948. évi „egyetemi reform” bevezetése körüli és az azt megelőző években a párt ezt kifejezetten bátorította is. A politikai, szakmai okokból eltávolítandónak ítélt professzorokkal szembeni támadásokat a párt előszeretettel bízta rá az 1947-re baloldali irányítás alá kerülő MEFESZ-re, melynek lapja, a *Fiatal Magyarország* bőven kivette a részét az egyes professzorokat, altiszteket, minisztériumi előadókat név szerint kritizáló sajtóhadjáratokból, mindannyiszor büszkén említve, ha a kigúnyolt vagy megtámadott dolgozókat eltávolították állásaikból.¹¹⁷⁰ Valóságos hőstettként írta le például, amikor „munkáshallgatók” 1948-ban Bud János professzort (egykori pénzügyminisztert) egy kis Horthy-szoborral ajándékozták meg, melynek talapzatán „Hűségese szolgálataért Jánosnak”-felirat díszelgett.¹¹⁷¹

E győzelmi jelentések mellett azt a hallgatói attitűdöt, mely a korábbiaknál nagyobb beleszólást követelt a felsőoktatási intézmények működésébe, az is erősítette, hogy – ahogy láttuk – az „egyetemi reform” meglehetősen zavaros szervezeti átalakításai közepette a MEFESZ komoly szerepet kapott egyes tanulmányi, szociális kérdések napi intézésében. Az oktatói és dolgozói kar megrostálását követően, s amikor az egyetemi-főiskolai pártszervezetek célja már nem az intézményen belüli befolyás megszerzése, hanem a konszolidáció, azaz a mindennapi, fegyelmezett munkamenet biztosítása volt, e megnyilvánulások egyre kényelmetlenebbé váltak, hiszen azok ekkor már olyan professzorokat támadtak, akiket a párt megtartandónak ítélt, vagy éppen politikai megbízhatóságuk miatt nyerték el oktatói kinevezéseiket. 1950 elejére több intézményben is megsokasodtak az immár „avantgardistának” bélyegzett akciókról szóló jelentések:

„Az egyetemeken levő diák funkcionáriusok komoly része még mindig hajlamos arra, hogy a pártonkívüli egyetemi tanárokat egységesen reakciónak nyilvánítsák, sőt arra is, hogy a párttag professzorokat lejárássák. Pl. a Műegyetemen támadják a pártonkívüli Vörös professzort vizsgáztatási módszere miatt. Kigúnyolják Jáki professzort modoros magatartásáért. Gillemot professzor elvtársról a pártszervezet

¹¹⁶⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 8475–037/1952. 94. d. 8475–031/1952. Jegyzőkönyv Z. Tamás [ELTE BTK] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1951. december 17.

¹¹⁷⁰ Lásd például: Kaas báró az egyetem társbérelője. *Fiatal Magyarország*, 1948. április 20. 7.; Erkölcös emberek. *Fiatal Magyarország*, 1948. május 26. 1.; A mindenható Bakoss és az Ő quæsturája. Bürokratikus versenyben az egyetem. *Fiatal Magyarország*, 1948. augusztus 28. 11.; Milyen érdemeket szerzett Huszti „professzor” Klebelsberg imádója? *Fiatal Magyarország*, 1948. november 10. 3.

¹¹⁷¹ Miért mohamedán kultúrtörténészeket nevel a Közgazdaságtudományi Kar? *Fiatal Magyarország*, 1948. március 15. 2.

oktatási megbízottja kijelentette, hogy nem érti a szakmáját és ez a véleménye a MEFESZ titkárának is. Az Agráregyetemen a dekorációs felelős azzal, hogy Sztálin elvtárs születésnapjára dekorálni kell a tantermet, kiküldte órájáról Kolbai növénytermesztési tanárt. Ugyanitt Somos professzor elvtárs ellen a pártszervezet volt szervező-titkára intrikál és tanszékekre járt be, hogy »ellenőrizze« a tanárok tudományos kutatómunkáját.»¹¹⁷²

Mivel e hallgatói megnyilvánulások, különösen azok, amelyek az újonnan kinevezett, párthű professzorokat, a fiatal „munkás-paraszt” tanársegédeket, valamint a marxizmusoktatókat vették célba, érzékelhetően rombolták az oktatói tekintélyt, a helyi intézményi és pártvezetés összezárt, s e hallgatói akciókat, gúnyos kijelentéseket enyhébb esetben – például az oktatási, vizsgáztatási módszerekre vonatkozó megjegyzéseket – erkölcsi vétségként az oktatókkal szembeni tiszteletlenségnek, súlyosabb kijelentések – például egy-egy hosszabb ideje tanító professzor Horthy-korszakbeli tevékenységének felemlégetése¹¹⁷³ – esetén rágalmazásnak, lejáratásnak minősítették. Egy-egy elejtett hallgatói megjegyzés olykor érzékelhetően rátapintott a felsőoktatás sajátos működési mechanizmusaira. Így például a TO önkényeskedéseire utalt az a meglátás, miszerint „*a Tanulmányi Osztály azt igazolja, amit akar*”, de az e kijelentése miatt eljárás alá vont budapesti joghallgató a bizottság szerint a dékán tekintélyét is megsértette, amikor annak mozgásterét úgy jellemezte, hogy „*a dékánnak annyi dirigálási joga van, mint neki*”.¹¹⁷⁴

A pedagógiai gyakorlattal, kellő szakmai felkészültséggel vagy előadókészséggel nem rendelkező előadók (gyakran felsőbb éves hallgatók) óráival szembeni ellenszenvet csak erősítette az óralátogatás kötöttsége. 1951-ben a KM a budapesti TTK első- és másodéves hallgatóinak egyöntetű véleményeként interpretálta, hogy a tanulókörök feleslegesek, mert a tankörvezetők egyáltalán nem vagy csak felületesen készülnek fel, így sokan el sem járnak, mondván „*hasznosabban is el tudják tölteni az idejüket*”.¹¹⁷⁵ Ugyanezzel indokolta hiányzásait egy budapesti bölcsészhallgató, aki úgy nyilatkozott, hogy azért nem járt be és jegyzetelt az órákon, mert olvasással jobban ki tudja használni az idejét, s ebben nem látott

¹¹⁷² MNL OL M-KS 276–55/117. Az MDP KV Szervezési Osztály jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1950. április 21.

¹¹⁷³ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–N5/1954. Jegyzőkönyv N. Gyula [ELTE BTK] DISZ-fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1951. december 15.

¹¹⁷⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Z7/1954. Jegyzőkönyv R. Károly [ELTE ÁJK] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1951. május 16.

¹¹⁷⁵ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1951. február 1-i ülése, 1. pont: A budapesti TTK és a Miskolci Műegyetem tanulmányi osztálya munkájának kiértékelése.

kivetnivalót, mivel úgy vélte, hogy „vannak olyan órák, amelyek csak idővesztést jelentenek.”¹¹⁷⁶

Az oktatás- és tanulásszervezésből fakadó „üzemzavarokra” adott hallgatói reakciók, panaszok a fegyelmi bizottságok értelmezésében erkölcsi gyengeségként, az áldozatvállalás hiányaként, súlyosabb esetben destruálásként tűntek fel. Egy 1953-as nyilvános fegyelmi tárgyaláson például a tanulmányi csoportvezető azzal vádolt egy szegedi joghallgatót, hogy elkedvetlenítette társait, amikor a hivatalos jegyzetek késésekor kijelentette, hogy „így nem lehet folyamatosan tanulni és senki sem kényszerítheti arra, hogy a saját jegyzeteiből[,] »kivonatokat kivonatának siralmas kivonatából« tanuljon.”¹¹⁷⁷ A szakérettségisek előképzettségére vagy tanulmányi nehézségeire vonatkozó megjegyzések pedig a „munkás- és parasztszármazású” hallgatók lenézésének, tágabb értelemben a társadalompolitika bírálatainak minősültek.¹¹⁷⁸

A vizsgaidőszakokról készült korabeli jelentések jól mutatják a minden megnyilvánulásban, a puszta vizsgadrukkban is „ellenséget” kereső paranoiát, de a hallgatóknak a tanulás és a vizsgázás szocialista módszeréről alkotott előfeltevéseit, kételyeit is. A funkcionáriusok értelmezésében az is „pánikkeltésnek” számított, ha egy hallgató azt mondta, hogy nem érdemes készülni, mert már úgyis mindenkinek megvan a jegye az évközi vizsgák miatt, vagy, mert egyik vagy másik vizsga különösen nehéz, ugyanis az oktató sokakat megbuktat.¹¹⁷⁹ De az „ellenség hangját” vélték hallani akkor is, ha valaki azt híresztelte, hogy csak a kommunisták kapnak jó jegyet;¹¹⁸⁰ a funkcionáriusok előre megkapják a vizsgakérdéseket;¹¹⁸¹ a szakérettségiseknek nem is kell tanulniuk, mert belőlük „mindenképpen” mérnököt csinálnak;¹¹⁸² a marxizmusvizsgákon pedig a *Szabad Nép* cikkeit dátum szerint kell ismerni.¹¹⁸³ A hallgatók vizsgákhoz való hozzáállására érzékelhető befolyást gyakorolt a lemorzsolódás elleni állandó propaganda – csak nem mindig úgy, ahogy a funkcionáriusok várták. Egy részük ebből ugyanis azt szűrte le, hogy

¹¹⁷⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–N5/1954. Jegyzőkönyv N. Gyula [ELTE BTK] DISZ-fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1951. december 15.

¹¹⁷⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jegyzőkönyv M. Miklós [SZTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. március 20.

¹¹⁷⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–L5/1954. L. Ferenc [ELTE BTK] fellebbezése. Budapest, 1953. október 26.

¹¹⁷⁹ MNL OL M-KS 276–89/312. Jelentés az évvégi vizsgákról. Budapest, 1951. június 5.

¹¹⁸⁰ MNL OL M-KS 276–89/312. Jelentés a szegedi egyetemen folyó kollokviumok tapasztalatairól. Budapest, 1951. január 18.

¹¹⁸¹ MNL OL M-KS 276–89/312. Az 1950/51. tanév I. félévi vizsgájának kiértékelése. H. n., d. n.

¹¹⁸² MNL OL M-KS 276–89/312. Műszaki felsőoktatási főosztály jelentése a félévi vizsgák kiértékeléséről. Budapest, 1951. február 24.

¹¹⁸³ MNL OL M-KS 276–89/312. Az 1950/51. tanév I. félévi vizsgájának kiértékelése. H. n., d. n.

a „népi demokráciának” tulajdonképpen nagyobb szüksége van a jó vizsgajegyre, mint nekik, a vizsgákon pedig *„nagyobb baj nem lehet úgy is vigyáznak rájuk, hogy ne morzsolódjanak le”*,¹¹⁸⁴ s *„úgy sem tehet a dékán semmit, mert 300 hallgatót nem fognak kizárni az egyetemről.”*¹¹⁸⁵

A pártfunkcionáriusok az „ellenséges” támadások egyik fő célját végig abban látták, hogy elkedvetlenítsék a hallgatókat: ez az érvelés az aggodalommal szemlélt lemorzsolódási adatokat is „ellenség” számlájára írta, de magyarázhatóvá tette azt is, hogy intézménytől, képzéstől függetlenül rendre a marxizmus és oroszórakon mutatkozott a legnagyobb mértékű hiányzás.¹¹⁸⁶ Az ideológiai-politikai tartalmak ellen a hallgatók „lábbal szavaztak”, ez nemcsak az óralátogatásban mutatkozott meg, de az orosz szak és a Lenin Intézet állandó beiskolázási nehézségeiben, s abban is, hogy a végzettek gyakran visszautasították a pártszervek, a Honvédelmi Minisztérium vagy a Külügyi Akadémia által felkínált állásokat, s húzódoztak a marxizmustanszékekre való beosztástól és az újságírói pályától is: *„aki az orosz szakra megy, azt fel fogják akasztani, ha megváltozik a világ”* – idézte a továbbtanulással kapcsolatos, „reakciós” véleményeket egy 1950-es jelentés.¹¹⁸⁷

A pártfunkcionáriusok a marxizmus-, az orosz és a katonai oktatással kapcsolatos kijelentésekre különösen érzékenyek voltak, hiszen ezek túlmutattak a felsőoktatási rendszer sajátosságaira vonatkozó kifogásokon. Bár a központi beszámolók a szokásos retorika szerint rendszerint azzal kezdődtek, hogy a hallgatók minden tanévben nagyobb kedvvel tanulják az orosz, egyre jobban látják a marxizmus jelentőségét saját szakterületükön, néhány mondattal később kénytelenek voltak bevallani, hogy e tárgyakat a hallgatók a szakmai óráikkal nem egyenértékű melléktárgynak tekintik, sokan pedig kifejezetten negatívan viszonyulnak hozzá, mert úgy vélik, hogy csak a szakmai felkészüléstől veszik el az időt.¹¹⁸⁸ A pártjelentésekben rendszeresen panaszkodtak, hogy egyes hallgatók nem veszik komolyan az órát, fegyelmetlenül viselkednek, újságot

¹¹⁸⁴ MNL OL M-KS 276–89/305. Az MDP KV APO Köznevelési Alosztályának jelentése az egyetemi és főiskolai reform beindításáról. H. n., d. n.

¹¹⁸⁵ MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP KV Adminisztratív Osztály Egészségügyi Alosztályának feljegyzése a budapesti orvos-egyetemen szerzett tapasztalatokról. Budapest, 1951. október 4.

¹¹⁸⁶ A minden nehézség mögött az „ellenség kezét” kereső buzgalomra jó példa, hogy a hiányzásokat több intézményben is azzal magyarázták, hogy az „ellenség” az óra- és terembeosztások gyakori változtatásával vagy óraütközéssel akadályozza a hallgatók órai részvételét. Lásd például: MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés az ellenségesnek látszó megnyilvánulásokról az egyetemeken. Budapest, 1951. október 17.

¹¹⁸⁷ MNL OL M-KS 276–89/311. Anyag az egyetemi beiskolázásához szóló jelentéshez, d. n. A végzett hallgatók egyes pályáktól való idegenkedésére lásd: MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. szeptember 13-i ülése, 1. pont: Az 1952-ben végző egyetemi és főiskolai hallgatók elosztási munkáinak értékelése.

¹¹⁸⁸ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. május 24-i ülése, 3. pont: Az orosz nyelvoktatás egyetemünkön és főiskoláinkon; MNL OL M-KS 276–86/94. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi és főiskolai pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1952. február 19.

olvasnak, tiszteletlenek: az ELTE egyik bölcsészhallgatója, amikor megkérdezték, hogy miért nem szól hozzá az órához, azt felelte, hogy „*sok beszédnek sok az alja*”,¹¹⁸⁹ a Szegedi Pedagógiai Főiskola két hallgatónője pedig óra alatt lerajzolta a hallottakat, így a „párton belüli szakadást”, a „megacélozott káder”-t vagy az „ellenség kezé”-t.¹¹⁹⁰

Állandó volt a panasz, hogy a hallgatók „lebecsülik az órák színvonalát” – erről egyébként a korabeli pártjelentések is rendre lesújtóan nyilatkoztak. Egy-egy hallgatói kérdés sok esetben azáltal vált „provokatívá”, hogy az előadó nem tudott rá válaszolni: „*A marxizmus szemináriumokon több esetben hangoztatott ellenvéleményt a szemináriumvezetők álláspontjával szemben, amikor azonban a szóban forgó kérdésekben a szemináriumvezető a tanszékről bővebb tájékoztatást kért [!], rendszerint az derült ki, hogy Balatináczy helytelen álláspontot foglalt el.*” – jellemezte az egyik tanú a szegedi bölcsészhallgató, Balatináczy Jeromos órai magatartását.¹¹⁹¹ A marxizmustanszékek káderösszetételével a pártközpont végig elégedetlen volt, az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának egy 1953-as jelentése úgy jellemezte e tanszékek vezetőit, hogy azok jó része „*frakciós, cionista, pártbüntetéssel súlytott és osztályidegen elemek [sic!]*” közül kerül ki, mert ide irányítják a pártfunkcióból politikai okból leváltott kádereket.¹¹⁹² A szemináriumokat pedig többnyire felsőbb éves hallgatók tartották, akik sok esetben maguk is épp csak lépést tudtak tartani a feldolgozandó tananyaggal.

Az ideológiai órákhoz való viszony a hallgatók politikai beállítottságának alapvető mutatója volt. Ahogy láttuk, ezen órák elhanyagolása önmagában is alapul szolgálhatott egy eljárás indításához, de a gyengébb jegyek bármilyen vétség esetén súlyosbító tényezőként tűntek fel, s akár olyan messzemenő következtetésekre is vezethettek, hogy a hallgató a szakmai tárgyak előtérbe helyezésével és a marxizmus elhanyagolásával tulajdonképpen a „rendszerváltásra” készül.¹¹⁹³ A katonai kiképzés kényelmetlenségeire való panaszkodás,¹¹⁹⁴ a nem kellően lelkes éneklés,¹¹⁹⁵ vagy az a tréfásnak szánt kijelentés,

¹¹⁸⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–P30/1955. Jegyzőkönyv P. Mihály [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. március 5.

¹¹⁹⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0735/1952. Hallgatók fegyelmi ügye. Szeged, 1952. május 28.

¹¹⁹¹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03124/1952. Jegyzőkönyv Balatináczy Jeromos [KLTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Debrecen, 1952. november 13.

¹¹⁹² MNL OL M-KS 276–54/239. Az MDP KV Titkársága 1953. április 15-i ülése, 5. pont: Az MDP KV APO és a Felsőoktatási Minisztérium közös jelentése az egyetemi marxizmus-leninizmus tanszékek káderhelyzetéről.

¹¹⁹³ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–V32/2/1954. DISZ-taggyűlés jegyzőkönyvi kivonata [V. Dániel fegyelmi]. H. n., [1953].

¹¹⁹⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jegyzőkönyv M. Miklós [SZTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. március 20.

¹¹⁹⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B40/1955. Jegyzőkönyv B. Károly [ELTE MFKK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 8.

hogy a hallgató szakácsi beosztást akar kapni a kiképzésen¹¹⁹⁶ szintén destrualásnak, bomlasztásnak minősült.

Bár a katonai órákon való részvétel 1950 decemberétől a nők számára nem volt kötelező, a rendelet megjelenésekor erőteljes agitáció kezdődött, hogy önként is eljárjanak. Az agitáció látszateredményekkel járt, ha sikerült is a hallgatónők egy részét meggyőzni, év közben rendszerint túlterhelésre vagy morális okokra hivatkozva többen lemorzsolódtak, amiért a katonai tanszékek, illetve a pártszervezet rendszerint valamilyen „szervezett ellenséges agitációt” tettek felelőssé.¹¹⁹⁷ A távolmaradó lányok folyamatos agitációra számíthattak: amikor egy szegedi hallgató nő lemorzsolódott morális okokra, ti. hogy nem lenne képes embert ölni, és arra hivatkozva, hogy a katonai oktatás egyébként sem kötelező, egy tanársegéd – saját bevallása szerint – közölte vele, hogy emiatt „*naponta fogom piszkálni*”.¹¹⁹⁸ A pártfunkcionáriusok számára a lányok önkéntes részvétele tulajdonképpen a megbízhatóság próbája volt, a távolmaradás melletti makacs ragaszkodás pedig arról tanúskodott, hogy a hallgató nőre – ha nem kötelező – nem biztos, hogy lehet számítani.¹¹⁹⁹

A társadalmi-politikai rendszerre vonatkozó reflexiók azonban nemcsak azáltal szüremkedtek be a fegyelmi tárgyalásokra, hogy a bizottságok tudatosan politikai dimenzióba emelték a hallgatók egyes, tanulmányaikkal kapcsolatos megjegyzéseit. A tárgyalásokon kifogásolt kijelentések jó része túlmutatott a felsőoktatás kontextusán, hiszen a marxizmus órákon, a katonai oktatáson és a politikai körökön a hallgatók a legkülönbözőbb ideológiai, aktuálpolitikai kérdésekkel találkoztak. A kommunista indoktrináció még a politikai-közéleti kérdések iránt kevésbé érdeklődő hallgatók figyelmét is napi szinten, közvetlenül ráirányította a rendszer ideológiai sajátosságaira, működési elveire.

Az állandó háborús propaganda és a katonai kiképzés közvetlen tapasztalata folyamatosan észben tartotta például egy esetleges háború lehetőségét. Ez lényegében megfelelt a propaganda-célkitűzéseknek, az viszont már kevésbé, hogy e szándékosan kiélezett légkör hatására a hallgatók körében nem volt túl népszerű a hadmérnöki vagy hadorvosi pálya, de megnehezítette a szegedi felsőoktatási intézmények beiskolázását is: a korabeli jelentések szerint többen is azért utasították el a szegedi továbbtanulást, „*mert*

¹¹⁹⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Z7/1954. Jegyzőkönyv Sz. Árpád [ELTE ÁJK] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1951. május 16.

¹¹⁹⁷ MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP Debreceni Egyetemi Szervezetének jelentése a Katonai Tanszék munkájáról. Debrecen, 1951. november 29.

¹¹⁹⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. B. Eszter [SZTE TTK] és társai visszavételi kérelme. Szeged, 1953. szeptember 8.

¹¹⁹⁹ Vö. KOWALCZUK 2003. 405–406.

*közel van a határhoz, veszélyes hely, ha a háború ki fog törni.*¹²⁰⁰ A háború lehetőségének szüntelen lebegtetése a mindennapi áldozatos munkát követelő „békeharc” iránti lelkesedést volt hivatott fenntartani, az azonban már rémhírterjesztésnek minősült, ha egy hallgató úgy nyilatkozott, hogy a háború *elkerülhetetlen*, főképp, ha annak kimenetelét is úgy ítélte meg, hogy az USA anyagi erejével, technikai felkészültségével szemben a béketábornak nincs túl sok esélye.¹²⁰¹ Nem meglepő az sem, hogy a hallgatók között olyanok is voltak, akik – például az átélt világháború tapasztalatának birtokában – a háborút mint olyant utasították el, s saját „békeharukat” a pacifizmussal azonosították. Az olyan kijelentések azonban, amelyek a *„katonaság nélküli aranykorról”*¹²⁰² vagy arról szóltak, hogy *„nem lenne háború, ha mindenki pacifista lenne”*,¹²⁰³ a fegyelmi bizottságok értelmezésében destruktívnak minősültek.

A háborús esélyeket latolgatók gyakran a Szovjetunió „becsmérlése” miatt kerültek fegyelmi bizottság elé. E vád azonban bárkit érhetett, aki valamely szovjet politikai, kulturális vagy egyéb teljesítményről nem az elvárt elismeréssel vagy tisztelettel nyilatkozott. Egy 1952-es tárgyaláson egy szegedi hallgató felvetését, miszerint *„miért kell a tudományban politikát vinni”*, a párttitkár egyértelműen a *„Szovjetunió iránti gyűlölet”* jeleként értelmezte.¹²⁰⁴ Hasonlóképp a Szovjetunió elleni *„soviniszta, uszító”* magatartásként ítélték meg egy debreceni bölcsészhallgató véleményét, miszerint, a magyar termelés van olyan jó, mint a szovjet, s *„hogy amiért valami szovjet[,] az még nem feltétlenül jó is.”*¹²⁰⁵ Az őt érő súlyos minősítésben az is szerepet játszott, hogy visszaalaknak ítélte meg a személyi kultusz megnyilvánulásait is, mondván nem ért egyet azzal, hogy *„Sztálint olyan nagyon dicsérik, ha róla van szó akkor tapsolnak. – s hozzátette: – Úgy érzem, hogy ilyenkor sokan nem őszintén tapsolnak.”*¹²⁰⁶ A kizárásnál súlyosabb következménye lett egy agrárhallgató 1953-as kijelentésének, aki Sztálinra célozva társainak megjegyezte, hogy *„fogadjátok részvételemet apátok betegsége alkalmával”*. Az

¹²⁰⁰ MNL OL M-KS 276–89/311. Anyag az egyetemi beiskolázásról szóló jelentéshez. H. n., d. n.

¹²⁰¹ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2623/1952. Jegyzőkönyv Z. Irén [MKE] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. december 11.; MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S30/1955. Jegyzőkönyv S. Árpád [ELTE ÁJK] és társai fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. május 24.

¹²⁰² MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–C2/1957. Határozat T. Cs. Gábornak [SZTE TTK] az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárásáról. Budapest, 1951. április 28.

¹²⁰³ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jegyzőkönyv M. Miklós [SZTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. március 20.

¹²⁰⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–C1/1953. Jegyzőkönyv Cs. Zoltán [SZTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. december 15.

¹²⁰⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1128/1952. Jegyzőkönyv J. Sándor [KLTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. [Debrecen], d. n.

¹²⁰⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1128/1952. Jegyzőkönyv J. Sándor [KLTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. [Debrecen], d. n.

esetet az egyetem vezetősége rendkívüli évfolyamgyűlésen tárgyalta ki, de a fegyelmi eljárás lefolytatására már nem maradt ideje, a gyűlést követően ugyanis az ÁVH letartóztatta a hallgatót, majd izgatás vádjával 1 év 6 hónapi börtönbüntetésre ítélték.¹²⁰⁷

Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy „*miért a Szovjetunió és Sztálin elvtárs iránti hűség és szeretet az igaz hazafiság legfőbb próbaköve?*”, nemcsak a funkcionáriusok feladata volt, hanem minden hallgató számára napi rutint jelentett, a helyes felelet azonban – ahogy a későbbiekben még látni fogjuk – nem igényelt világnézeti elköteleződést. E kérdésre a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek kongregációjának egyik debreceni egyetemen tanuló tagja is válaszolt, bár hozzátette: „*ez a kérdés kommunistának nagyon szép kérdés, de neki nem*”, mivel „*felfogásával ez nem egyezik*”.¹²⁰⁸ A vallási kérdésekkel kapcsolatos konfliktusok azonban nem csak annak a néhány apácának és szerzetesnek a jelenlétébe voltak beikódolva, akik az állam és a katolikus egyház megállapodása alapján állami felsőoktatási intézményben folytathattak tanulmányokat.

A pártállami időszakban a hit megőrzése a vallásos emberek számára számos nehézségbe ütközött. A vallástól való elfordulás a társadalmi érvényesülés egyik előfeltétele volt, az „új értelmiséggel” szemben pedig az elvárások az átlagnál is magasabbak is voltak.¹²⁰⁹ A hallgatókat materialista, ateista és egyházellenes propagandával igyekeztek távoltartani a vallástól, s egyéb eszközökkel is akadályozták vallásgyakorlatukat: az 1951 tavaszán szervezett fővárosi lelkigyakorlatok alatt például zárthelyi dolgozatok és feleltetések beütemezésével igyekeztek rávenni a hallgatókat, hogy inkább maradjanak otthon tanulni, a DISZ a kollégiumokban esti megbeszéléseket tartott, egyes intézményekben pedig színház- és mozilátogatást szerveztek.¹²¹⁰ Ahogy láttuk, a vallási ünnepek környékén a TO is szigorúbban bírálta el a hiányzási kérelmeket. Az ismerten vallásos hallgatók pedig fokozottabb egyéni agitációra is számíthattak.

A várt áttörés azonban elmaradt, a pártjelentések rendszerint aggodalommal vették számba, hogy a hallgatók (főként a lányok) között igen sokan vallásosak vagy járnak templomba. Ugyanakkor az egyház- és vallásellenes propaganda, valamint a tény, hogy a társadalmi felemelkedést jelentő diploma megszerzése nagy mértékben függött a hivatalos

¹²⁰⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–H12/1956. Feljegyzés H. György [Agrártudományi Egyetem] fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. május 10.

¹²⁰⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv L. Ilona [DTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Debrecen, 1952. február 14.

¹²⁰⁹ BÖGRE 2004. 8., 53–54.

¹²¹⁰ MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés az egyetemi hallgatók részére tartott lelkigyakorlatokról. Budapest, 1951. március 9.

elvárásokhoz való igazodástól, magától értetődően befolyásolta a vallásos hallgatók hithez, vallásgyakorlathoz való viszonyát.

Nyilvánvalóan voltak olyanok, akik az érvényesülés érdekében vagy erősebb vallásos meggyőződés hiányában adták fel hitüket, de ismertek az elrejtőzés technikái is, ti. hogy többen – annak tudatában, hogy megfigyelik őket – látszólag alkalmazkodva a hatalom elvárásaihoz, de világnézetüket sem feladva, szokatlan időpontokban kerestek fel távolabb eső templomokat, vagy csak otthon jártak istentiszteletre.¹²¹¹ E vád – mintegy mellékesen – a „Felsőmagyarországi Szövetség”-beli tagsággal megvádolt budapesti joghallgató esetében is felmerült, az évfolyam alapszervi titkára által írott feljegyzés a következő kijelentéseket tulajdonította a hallgatónak:

„Véleménye szerint nem szabad templomba járni, mert ha megtudják, baj lesz. Ő jár templomba és a gyermekei is fognak járni. Nem fogja hagyni, hogy »ezek« neveljék őket. Ő maga is pap akart lenni, de olyan változások történtek, hogy méltatlannak érzi magát erre. Ha haza megy, otthon mindig elmegy a templomba, ahol előimádkozó. Erre ő is[,] anyja is nagyon büszkéek. A falu papja rendszeresen eljár hozzájuk.”¹²¹²

A fegyelmi tárgyaláson a fentieket a hallgató tagadta, tartózkodását azonban jelzi, hogy e kijelentéseivel kapcsolatban kifejtette: *„ha a Párt megkérdezné tőlem, hogy viszonylok a valláshoz, azt felelném erre vonatkozólag, hogy nem nyilatkozom.”¹²¹³*

A hit körülmények ellenére való megőrzésének szándékát mutatják egy budapesti gyógyszerész-hallgató nő édesanyjának írt levelei. K. Anna anyja ellen 1953-ban dollárüzérkedés, spekuláció és cselédtartás miatt büntetőeljárás indult, s a házkutatás során megtalálták a hallgató nő leveleit, melyek másolatát Veszprém megyei Rendőrfőkapitányság a BOTE-nek is eljuttatta. A hallgató nő leveleiben panaszkodott az élelmiszer- és áruellátás problémáira, elmesélte az ezekkel kapcsolatos fővárosi híreszteléseket, s többféleképpen intette anyját, hogy legyen türelmes, készüljön fel, mert *„rövidesen valami változás lesz”, „rengetegen el fognak menni végleg”*.¹²¹⁴ Egyik levelében részletesen beszámolt arról, milyen lehetőségei adódnak fővárosban a vallásgyakorlatra, hogy hitélete miatt aggódó édesanyját megnyugtassa. Írásából kivehető, hogy K. Anna igyekezett kitarítani vallása mellett, s a tapasztalt nehézségek csak megerősítették hitében:

¹²¹¹ BÖGRE 2004. 91–95., 120–121. Továbbá: MURRAY 1960. 412.

¹²¹² MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T7/1953. Kivonat a III. évfolyam M.D.P. alapszervi titkára által készített feljegyzésből (Másolat). Budapest, 1953. március 3.

¹²¹³ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T7/1953. Jegyzőkönyv T. Imre [ELTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. február 18.

¹²¹⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–K29/2/1953. A Veszprémmegyei Rendőrkapitányság Társadalmitulajdonvédelmi Osztályának jelentése. Veszprém, 1953. március 26.

„Anyuka írja, hogy bántja, hogy otthon nem mentem el gyónni. Valahogy otthon nem tudtam úgy elkészülni hozzá[,] és hogy csak meggyónjak[,] annak igazán nincs értelme, így itt tegnap két lánnyal délután 6-kor elmentünk abba a templomba, ahol legelsőbb[,] mikor jöttem ide és bementünk és megáldoztunk. Áldozáskor észrevettük, hogy többen is áldoztak közülünk lányok, akik nem is velünk jöttek. (...) Anyuka azt hiszi, hogy itt most, már ha itt vagyok[,] hát istentelenül kell élnem. Nem, még sőt jobban kell szeretnem a jó Istent, mert sokkal nagyobb szükségem van rá, hogy megsegítsen és ne hagyjon el, tehát a jó Istent nem felejttem el, ettől ne féljen, talán így jobban is tudok örülni annak, hogy elmehetek templomba, mint otthon sokan, akiknek már megszokott és nem is tudják értékelni, milyen nyugodtság egész héten, ha vasárnap voltam templomba és ezekkel a lányokkal együtt minden vasárnap elmegyünk. [sic!]”¹²¹⁵

Nem mindenki tagadta meg a válaszadást, vagy adott kitérő feleletet, ha a vallásáról kérdezték. A debreceni egyetemi pártbizottság 1953-ban például arról számolt be, hogy a „klerikális reakció” elleni harc keretében szervezett évfolyam- és DISZ-csoportgyűléseken gyakran szembesülnek azzal a – pártbizottság által „vértanúskodásnak” nevezett – jelenséggel, hogy *„egy hallgató azt a kérdés vetette föl, hogy van-e neki helye az egyetemen[,] ha vallásos, mert ha nincs[,] akkor inkább elmegy az egyetemről, de hitét nem adja föl.”¹²¹⁶* Néhány évvel korábban, 1950-ben a debreceni DISZ-esek e megnyilvánulásokra meglehetősen agresszíven reagáltak:

„[A] DISZ »vallásüldözést« csinált. A politikailag fejletlen, de szakmailag jó értelmiségi és kispolgári vallásos érzületű hallgatókkal nyílt hitvitákat folytattak és igyekeztek meggyőzni őket, hogy amennyiben templomba járnak, fejlődésük megakad és soha jó szakemberek nem lehetnek. Állandóan próbálták őket lebeszélni a templomba járásról. Amennyiben ennek során bármilyen ellenállásra találtak, klerikális reakcióknak bélyegezték meg ezeket a hallgatókat.”¹²¹⁷

A debreceni DISZ-esek harciasságát azonban pártközpont is rosszalotta, mivel propagandaszólamaiban – azért, hogy a könnyebben befolyásolható pártonkívülieket ne riassa el – ragaszkodott ahhoz, hogy a klerikális reakció és a vallásos meggyőződés elleni harcot külön kell kezelni: *„Nekünk semmi bajunk nincs a katolikus dolgozó tömegekkel, amelyek épp oly odaadó és lelkes támaszai a szocializmust építő népi demokráciának, mint a más felekezetű vagy meggyőződésű dolgozók. Bajunk a klerikális reakcióval van. (...) A*

¹²¹⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–K29/2/1953. A Veszprémmegyei Rendőrkapitányság Társadalmitulajdonvédelmi Osztályának jelentése. Veszprém, 1953. március 26.

¹²¹⁶ MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP Debreceni Egyetemi Szervezetének jelentése a Politikai Bizottság 1952. november 26-i határozatainak végrehajtásáról. Debrecen, 1953. június 18.

¹²¹⁷ MNL OL M-KS 276–89/312. Orbán László feljegyzése. Budapest, 1950. november 25.

klerikális reakciót mint politikai reakciót kell lelepleznünk (...). [A] vallás állami vonatkozásban magánügy.” – hangoztatta Révai a KV 1950. májusi ülésén.¹²¹⁸

A funkcionáriusok ugyanakkor meglehetősen elégedetlenek voltak, amikor saját propagandájukat hallották vissza a hallgatóktól, miszerint a lelkiismereti és vallásszabadságot az alkotmány garantálja, az egyház és az állam szétválasztása pedig a gyakorlatban mindössze annyit jelent, hogy nem kötelező a hittan.¹²¹⁹ A funkcionáriusokat leginkább azok a – korabeli jelentések szerint meglehetősen gyakori – hallgatói vélemények zavarták, melyek a marxizmus-leninizmust és a vallást összeegyeztethetőnek tekintették: „[á]ltalános jelenség a marxizmus és a vallás összeegyeztetésére való törekvés, a vallásszabadság demagógiája” – fogalmazott az Agitációs és Propaganda Osztály 1953. júliusi jelentése.¹²²⁰ E tekintetben legmesszebb talán az a budapesti hallgató merészkedett, aki 1952 tavaszi tárgyalásán saját elnevezéssel foglalta rendszerbe meggyőződését:

„Én például az elkövetkezendő államrendszert úgy tudom elképzelni, hogy a vallási világnézetnek több helyet hagyna. Nálunk az Osztályban[,] a VII. gimnáziumban olyan világnézet volt, amit úgy hívtak, hogy kleriko-marxizmus. Az volt az elképzelésünk, hogy a marxista világnézetnek és a metafizikus világnézetnek együtt kell kialakulni. Van zagyvaság a politikai nézetemben, de a[z] tény, hogy a vallásos világnézet és a materialista világnézet egymás mellett lehetséges. Ezzel nem azt mondom, hogy megfér egymással, de egy példának hozom fel, hogy a piaristák is tudnak működni a mellett, hogy proletár diktatúra van. [sic!]”¹²²¹

A „vallásszabadság demagógiája” nehéz helyzetbe hozta a hallgatói véleményekkel szembeszállni kívánó funkcionáriusokat. A debreceniek például saját bevallásuk szerint sem voltak képesek kezelni a „vértanúskodást”: „Ilyen esetekben Disz csoportjaink, párttagjaink tehetetlenül állottak, nem tudtak erre a kérdésre válaszolni, amely azt eredményezte, hogy az illető hallgató mint győztes került ki a vitából.”¹²²² A tanácstalan

¹²¹⁸ MNL OL M-KS 276–52/12. Az MDP KV 1950. május 31. – június 1-i ülése, 3. pont: Harc a klerikális reakció ellen. Kiemelés az eredetiben. A beszéd megjelent: Harc a klerikális reakció ellen. Révai József elvtárs beszámolója az MDP Központi Vezetőségének ülésén. *Szabad Nép*, 1950. június 6. 3–4.

¹²¹⁹ Vö. „Propagandánknak az Alkotmányban legrögzített eredmények ismertetése mellett a vallás- és lelkiismereti szabadságnak, mint egy újabb szabadságjognak kihangsúlyozásán kell alapulnia. A lelkiismereti szabadság azt jelenti, hogy mindenkinek jogában áll, lelkiismerete szerint, kényszerből mentesen eldönteni, szükségesnek tartja-e az iskolai vallásoktatást vagy sem.” – szólt – a hallgatók fenti állításaival egybehangzóan – a fakultatív hittanoktatás bevezetésével kapcsolatos agitációs feladatok sorvezetője. MNL OL M-KS 276–54/60. Az MDP KV Titkársága 1949. augusztus 31-i ülése, 2. pont: Javaslat a szabad vallásoktatás bevezetésével kapcsolatos agitációs és szervezeti tennivalókra.

¹²²⁰ MNL OL M-KS 276–89/312. Az MDP KV APO jelentése az egyetemek tanulmányi és politikai helyzetéről. Budapest, 1953. július 25.

¹²²¹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2127/1952. Jegyzőkönyv S. Miklós [ELTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. május 13.

¹²²² MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP Debreceni Egyetemi Szervezetének jelentése a Politikai Bizottság 1952. november 26-i határozatainak végrehajtásáról. Debrecen, 1953. június 18.

debreceni DISZ-bizottság ekkor a DISZ KV-hoz fordult, melytől azt a javaslatot kapta, hogy ezeket a hallgatókat „megfelelő előkészítés után, különös tekintettel arra, hogy nem lehet rájuk bízni a jövőendő ifjúság oktatását, nevelését” el kell távolítani egyetemről.¹²²³

A „megfelelő előkészítés” ebben az esetben arra (is) utal, hogy a vallásos meggyőződés és a vallásgyakorlat – a párt imént ismertetett hivatalos irányvonala értelmében – nem számított vétségnek. Az ezzel kapcsolatos óvatosságot világosan jelzi az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Kara fegyelmi bizottsági elnökének 1955-ös megjegyzése, aki egy tanulmányi hanyagság miatt eljárás alá vont hallgatónak feltette a kérdést, miszerint szülei vallásosak-e, kapcsolatban állnak-e az egyházzal, majd sietve hozzátette: „nem azért kérdezi tőle, hogy szülei milyen vallást követnek, mintha ez baj lenne, hanem kíváncsi volt erre is, hisz az egyház és a vallás az két különböző valami.”¹²²⁴ A vallásgyakorlatra vonatkozó információk a hallgató általános magatartásának megítélésakor estek latba, hiszen azt bizonyították, hogy az illető nem teljesen meggyőződéses híve a rendszernek.

Egy vallásos hallgató esetében azt, hogy szemben áll a „népi demokrácia állami és társadalmi rendjével” a „klerikális magatartás” bizonyította. Az 1950–51 környékén született háttérelmzések tulajdonképpen szinte minden, a megcélzott fejlődéssel kapcsolatos kételyt és kudarcot a „klerikális reakció” tevékenységével hoztak összefüggésbe: a személytelen „klerikális reakció” mesterkedéseinek tudták be, hogy a hallgatók nem tanulnak elég lelkesen, félnek a vizsgáktól, húzódoznak a továbbtanulástól, de a „klerikális reakció ügynökei” tépkedték le a plakátokat is.¹²²⁵ A budapesti pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztályának egy 1951-es feljegyzése például egyértelműen azzal hozta összefüggésbe a Műegyetem vegyészkarának gyengébb tanulmányi eredményeit, hogy erről a karról vettek részt legnagyobb számban az egyetemisták számára szervezett lelki gyakorlatokon.¹²²⁶ Az ezt követő években ezt az egyetemes szerepet fokozatosan az általánosan megnevezett „ellenség” vette át, a jelentésekben a „klerikális reakció” ténykedéseinek felsorolása kifejezetten a vallásos ideológia terjesztésére szűkül.

A „klerikális” indítást bármely kifogásolt magatartás esetében alátámaszthatta, ha a hallgató valamilyen kimutatható, közvetlen kapcsolatban állt az egyházzal vagy egyházi

¹²²³ MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP Debreceni Egyetemi Szervezetének jelentése a Politikai Bizottság 1952. november 26-i határozatainak végrehajtásáról. Debrecen, 1953. június 18.

¹²²⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–V2/1956. Jegyzőkönyv V. György [ELTE NYIK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. november 4.

¹²²⁵ B. R.: Hiányosságok egyetemünkön a klerikális reakció elleni harcban. *Szabad Ifjúság*, 1950. július 14. 5.

¹²²⁶ MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés az egyetemi hallgatók részére tartott lelki gyakorlatokról. Budapest, 1951. március 9.

személyekkel. Ide sorolható az egykori Mária Kongregáció-beli¹²²⁷ vagy az Actio Catholica-tagság,¹²²⁸ az (egykori) rendtagság,¹²²⁹ ha a hallgató az iskolaállamosítást megelőzően felekezeti iskolába járt, illetve, ha ő vagy szülei falujukban jó viszonyt ápoltak a helyi pappal. Az elvben magánügynek tekintett vallásgyakorlat akkor válhatott „klerikális befolyásolássá”, agitációvá, ha valaki beszélt erről egy társával, elhívta magával valamilyen vallásos rendezvényre vagy istentiszteletre. Amikor az ELTE BTK egy piarista szerzetes-hallgatója gyűjtésbe kezdett egy kitelepített hallgatótársuk megsegítése érdekében, a bizottság értelmezésében a hallgató órák közti beszélgetései is a könnyen befolyásolható, gyengébb politikai meggyőződésű diáktársak „megkörnyékezésének” és csoport-szervezési kísérletként tűntek fel. A hallgató hiába vetette fel, hogy gyűjtése nem illegális, hiszen a kitelepítettek „szabadlábbon” vannak, tehát nem „*politikai bűnösök*” és csomagot is lehet küldeni nekik, a szolidaritási akciót a bizottság a „*nép állama biztonságát szolgáló rendelkezés*” elleni hangulatkeltésnek minősítette, s az ügyről az ÁVH-t is értesítették.¹²³⁰

A pártállam ellenvéleményekhez fűződő közismert viszonyából adódóan nem meglepő, hogy a fegyelmi bizottságok meglehetősen hevesen reagáltak a kommunista világmagyarázat bármiféle megkérdőjelezésére vagy a párt egyes döntéseinek kritikájára. Az alternatív szempontok felvetése, egyes jelenségek uralkodó diskurzustól eltérő interpretációja is „ellenséggé” avathatott egy-egy hallgatót. A kifogásolt kijelentések tartalma magától értetődően vont maga után a dehonesztáló címkéket: a Trianonra vonatkozó kérdést felvető hallgató „nacionalista” és „soviniszta”, a nyugati irodalomról elismerően nyilatkozó „kozmpolita”, a vallásos könyvet olvasó „klerikális”, a katonai kiképzésre megjegyzést tevő „pacifista”, a kollektivizálást bíráló „reakciós” bélyeget kapott. A romló életszínvonalra tett kijelentések – például a barna kenyérrrel kapcsolatos viszolygás – a népi demokrácia eredményeinek lebecsülését fejezte ki: „*hisz lehet kenyeret kapni, csak egy kicsit barna, de aki szívéen viseli a népi demokrácia sorsát szívesen megeszi barnán is.*” – érvelt egy hallgató társának DISZ-fegyelmi tárgyalásán 1953-ban.¹²³¹

¹²²⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–A1/1955. Feljegyzés A. Jenő [ELTE TTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. szeptember 25.

¹²²⁸ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. Jegyzőkönyv Z. János [ELTE ÁJK] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1951. május 16.

¹²²⁹ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03124/1952. Jegyzőkönyv Balatinác Jeromos [KLTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Debrecen, 1952. július 3.

¹²³⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–D4/2/1953. Jegyzőkönyv D. Miklós [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. március 31.; Fegyelmi határozati javaslat D. Miklós [ELTE BTK] ügyében. Budapest, 1953. április 2.

¹²³¹ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–V32/2/1954. DISZ-taggyűlés jegyzőkönyvi kivonata [V. Dániel fegyelmi]. H. n., [1953].

A „narodnyik” jelzõt elsõsorban a debreceni hallgatók érdemelték ki. Közöttük az átlaghoz képest nagyobb volt a „parasztszármazásúak” aránya, így érdeklõdésük fokozottan fordult a kollektivizálás kérdései felé – ezt egy harmadéves hallgató 1953-ban egyszerűen a parasztság elszlávosításának nevezte, melyért nyilvános fegyelmi tárgyaláson kapott megrovást.¹²³² A debreceni hallgatók érdeklõdését a személyes érintettségén túl az is táplálta, hogy a bölcsészkaron az oktatógárda szelektálását követõen is megmaradt a népies irányzat hatása, a hallgatók ismerték a népies írók mûveit, amelyekrõl oktatóik is azt állították, hogy lehet „haladó szerepük” – ahogy a református vallásnak is. Mindezek miatt 1953 közepétõl állandósult az a központi benyomás, hogy – ahogy az FM Tudományegyetemi Osztályának jelentése fogalmazott – Debrecen a „népies reakció” fellegvára, ahol röplapokon „csalogatják” egymást a hallgatók bibliakörökre és csoportosulásaik alkalmával „együtt éneklük bús népdalaikat” – bár utóbbinak „ellenséges” voltát Darvas József miniszter is kétségbe vonta.¹²³³ A parasztpolitika vagy a népi írókkal kapcsolatos állásfoglalás kritikája azonban nemcsak a debreceni sajátosság volt: ahogy az adatelhallgatás miatt indított eljárások kapcsán már láttuk, a megvádolt hallgatók jó része képtelen volt saját tapasztalatait a kulákpropagandával azonosítani,¹²³⁴ de a népi írók mûveit a budapesti bölcsészhallgatók is olvasták.¹²³⁵

A leegyszerûsítõ értelmezési sémák szinte automatikus aktivizálódását jól mutatja egy szegedi joghallgató ellen lefolytatott 1953 tavaszi eljárás, mely egy párttag és egy pártönkívüli hallgató vitájából indult ki. Egy óraközi szünetben ugyanis M. Miklós a nem sokkal korábban kiadott anya- és gyermekvédelemrõl szóló minisztertanácsi határozat kapcsán kijelentette, hogy az agglegényadó „antiszociális”, mert a párt „nyilván azt akarja elérni, hogy a fiatalok házasodjanak”, de adó helyett inkább jutalmakkal vagy magasabb fizetéssel, például az ösztöndíj emelésével lehetne motiválni a fiatalokat. Vitapartnere, a párttag S. Istvánné erre azt válaszolta, hogy „a határozat a Párt célkitûzéseit fejezi ki, ezért

¹²³² MNL OL XIX-I-6-c. FM KOLL 1953. június 24-i ülése, 1. pont: A Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán mutatkozó „népies” megnyilvánulásokról.

¹²³³ MNL OL XIX-I-6-c. FM KOLL 1953. június 24-i ülése, 1. pont: A Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán mutatkozó „népies” megnyilvánulásokról. — A paranoiát jól jelzi, hogy a jelentés a „népies megnyilvánulások” között megjegyezte, hogy a hallgatók közül igen sokan meglátogatták az „egyik volt népi író”, amikor a debreceni klinikán feküdt. Ez annak ellenére váltott ki rosszállást, hogy ez a „volt népi író” az akkori földmûvelésügyi miniszter, Erdei Ferenc volt. Vö. MNL OL M-KS 276–89/326. Jelentés a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen tapasztalható népies maradványokról. Debrecen, 1953. szeptember 28.

¹²³⁴ További példára lásd: MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–C1/1953. Jegyzõkönyv Cs. Zoltán [SZTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. december 15.

¹²³⁵ MNL OL M-KS 276-89/326. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. Budapest, 1953. május 4.

biztosan helyes”.¹²³⁶ A kincstári érvelés azonban M. számára nem volt meggyőző, ezért az ezt követő órán levelet írt S.-nének, melyben már elsősorban a pártok és ideológiák melletti vak elköteleződésről vallott véleményét fejtette ki:

„Hosszú viták forrása lehetne ez a pár felmerült probléma. Én már sokat és komolyan gondolkodtam ezen. Lényegében az az érzésem, hogy nagy és mélyreható különbség van nézeteink között. Két világ. Hidd el[,] szeretem úgy a magyarságomat, tisztelem úgy az embert és nyújtok annyit a munkámmal a magyar élet építéséhez – de a szó igazi értelmében – mint sok kommunista, aki nagy szavak mellett nem tesz (semmit), és tisztelem úgy más államok életét és munkáját, hogy nyugodtan nézek bármikor, bárkinek a szemébe.

Akit jobban szeretünk[,] azért nagyobb áldozatot hozunk. Ha Te a pártot jobban szereted, mint gyermekedet és férjedet, akkor nagyobb áldozatot tudsz érte hozni. Aki Téged jobban szeret, érted nagyobb áldozatot hoz. Mit gondolsz[,] a gyermeked, a férjed vagy a párt hozna-e érted nagyobb áldozatot, ha Te halálos beteg lennél és életed megmentéséről lenne szó. A párt közösség, amely egyesekből áll. Ha egy tagja elvész, azért a párt, párt marad. Ha Te elveszel[,] a családod szétbomlik. De ám legyen, ha Te a pártot szereted jobban, mondd meg[,] mi a szeretet? Mi az[,] amit szeretsz, illetőleg jobban szeretsz benne?”¹²³⁷

A beszélgetés és a levél alapján a hallgatóval szemben felhozott – M. által utóbb „hajszálmeresztőnek” nevezett – vádak a következőképp alakultak: a hallgatót megvádolták, hogy helyteleníti az anya- és gyermekvédelemről szóló határozatot, lebecsüli az ösztöndíjrendszert és hallgatótársait is erre hangolja, valamint rombolja a párt tekintélyét és írásba adta, hogy a határozatot védő párttagjelölttel szemben magát a „másik oldalon állónak érzi”.¹²³⁸ A hallgató által leírt „két világ” kifejezés különösebb magyarázat nélkül aktiválta a propaganda bejáratott sémáit: „A két világ kifejezésnek az elhangzottak után csak egy értelme lehet – fogalmazott az évfolyamgyűlésen S.-né –, éspedig az, hogy ő megmarad a régi gondolkozás mellett és a régi ideológiát, a kapitalista ideológiát képviseli tudatosan, benne pedig a szocialista[,] a kommunista ideológiát látja, amitől tudatosan távoltage magát.”¹²³⁹ Ezt az értelmezést automatikusan átvette a kizárási javaslat is: „nem vitás, hogy a két világ kitétel[,] aminek az egyik oldalán a fegyelmileg terhelt, a másik oldalán S. Istvánné tagjelölt áll, az valójában a két táborat jelenti.”¹²⁴⁰ Az évfolyamgyűlés egyik

¹²³⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jegyzőkönyv a III. évfolyam gyűléséről M. Miklós [SZTE ÁJK] ügyében. Szeged, 1953. március 17.

¹²³⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. M. Miklós [SZTE ÁJK] levele (másolat). H. n., d. n.
¹²³⁸ A néhány nappal korábban tartott évfolyamgyűlést követően e vádpontok a katonai és a marxizmusoktatás destruálásával is kiegészültek. MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jegyzőkönyv M. Miklós [SZTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. március 20.

¹²³⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jegyzőkönyv a III. évfolyam gyűléséről M. Miklós [SZTE ÁJK] ügyében. Szeged, 1953. március 17.

¹²⁴⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jelentés M. Miklós [SZTE ÁJK] III. évf. egyetemi hallgató fegyelmi ügyében tartott vizsgálatról. Szeged, 1953. március 21.

felszólalója a „magyar élet” szókapcsolatot politizálta át: „Őneki [ti. a megvádolt hallgatónak] az az álláspontja, hogy mindenkinek nyugodtan a szemébe néz, mert ő a magyar életet építi. A magyar élet pártja kezdeményezte a győri programot, ez a párt már régen a múlt és a vezetője odakerült, ahová való volt: akasztófára. M. közösséget vállalt ezzel a párttal.”¹²⁴¹ M. ezt az interpretációt „merő rágalomnak” minősítette, s az eljárást levezető oktatónak is erőltetettnek tűnhetett, a kizárási javaslatban ugyanis már nem jelent meg.

Egyes fegyelmi eljárások azonban azt is jól mutatják, hogy a Rákosi-rendszer nem elégedett meg az uralkodó diskurzustól eltérő véleménynyilvánításról való lemondással, hanem az ideológiával való egyértelmű azonosulást, hittételt és aktivitást követelt. Így az apolitikus megnyilvánulás is rendszerellenesnek számíthatott, mint például az a kijelentés, hogy »[n]em értem, hogy miért nincsenek itt olyanok, akik egyik oldalra sem állnak, engem egyik oldal politikája sem érdekel”.¹²⁴² A kommunizmus építését a mindennapokban szimbolizáló akciókból való kimaradás – például ha valaki nem jegyzett békekölcson, nem írta alá a Rákosi Mátyás 60. születésnapjára készített díszalbumot, vagy nem vállalt konkrét feladatot a DISZ-ben – önmagában nem vezetett kizáráshoz, a passzivitás azonban minden esetben súlyosbító tényezőként jött számításba, főként, ha úgy ítélték meg, hogy „tünetőleg”, azaz destruktív céllal történt.¹²⁴³

VII.3. „Kiismerhetetlen hallgatók”¹²⁴⁴

Azt, hogy az 1949/50 és 1953 nyara közötti fegyelmi eljárások során sokszor eltűzött, indokolatlanul súlyos büntetéseket róttak ki a megvádolt hallgatókra, az 1953–54-ben meginduló felülvizsgálatok során számos esetben megállapította az OM Fegyelmi Bizottsága – ez az értékelés szoros összefüggésben állt a Nagy Imre-féle új szakasznak a „szocialista törvényesség” helyreállítását szorgalmazó propagandájával. Az egyes ügyek túlreagálására vonatkozó megjegyzések azonban nemcsak a „szektás” túlzásoktól elhatárolódni kívánó utókor interpretációjában bukkantak fel, hanem már ezt megelőzően is megjelentek. 1951-ben az Agitációs és Propaganda Osztály azért bírálta a

¹²⁴¹ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jegyzőkönyv a III. évfolyam gyűléséről M. Miklós [SZTE ÁJK] ügyében. Szeged, 1953. március 17.

¹²⁴² MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–Sz11/1953. Jegyzőkönyv Sz. György [INYF] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. április 6.

¹²⁴³ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–2317/1952. K. T. Gábor [gépészmérnök] és mások kizárása az ország összes egyeteméről és főiskolájáról. Budapest, 1952. május 15.

¹²⁴⁴ A fejezet címét John Connelly – későbbiekben ismertett – kutatási eredményei inspirálták.

funkcionáriusokat, mert „igen sok esetben a kritikai megjegyzéseket, esetleg téves nézeteket, öntudatlanságot azonosítják az ellenséggel és imperialista bérencnek, ellenségnek minősítik, aki elégedetlenségének, vagy öntudatlanságának ad kifejezést.”¹²⁴⁵ de hasonló véleménnyel volt a DISZ-szervezetek működéséről is: „[m]erevek, ledorongolják a hallgatókat, akik tévesen nyilatkoznak”.¹²⁴⁶ Az APO 1951 nyarán az „ellenség elleni harc” terén szükséges fordulat első lépésének az „ábaloldali magatartás” felszámolását jelölte meg, e felszólítást azonban újra meg újra zárójelbe tették azok az elmarasztaló értékelések, melyek rendre az éberség hiányát kérték számon, s élesebb fellépést követeltek az „ellenséges elemekkel” szemben – azt azonban ritkán közölték az alsóbb fokú pártszervezetekkel, hogy ezt mégis pontosan hogyan kellene csinálni.

Ez csak tovább erősítette a pártbizottságok azon benyomását, hogy az „ellenség elleni harcban” szinte teljesen magukra vannak utalva. Természetesen az egyes állami vezetők, oktatók és funkcionáriusok e kérdésben mutatott elhivatottsága és hevessége intézményenként eltérő volt, a pártbizottságok általános benyomása azonban az volt, hogy csak néhány lelkesebb funkcionáriusra lehet hagyatkozni, mert a DISZ-vezetőségek saját tagjaik között sem ismerik fel a „befurakodott ellenségeket”.¹²⁴⁷ Az állami vezetők pedig inkább elhajolnak a feladat elől, nem tájékozódnak a hallgatók politikai beállítottságáról, s a tudomásukra jutott kritikus eseteket sem jelentik: „egyetemeink vezetői nem (...) törekedtek ilyesfajta »kényes ügyek« kézbentartására, – nagy elfoglaltságukra hivatkozva szívesen átengedték ezt a munkát a Pártbizottságnak” – állapította meg egy 1953. májusi pártjelentés, egyúttal elismerve azt is, hogy e „kényes ügyeket” az ÁVH és a pártbizottságok is hajlamosak voltak az állami vezetés kihagyásával intézni.¹²⁴⁸

A pártközpontból érkező folyamatos nyomás mellett az egyes esetek túlreagálásához nagyban hozzájárult az „ellenségről” beszerzett információkkal kapcsolatos permanens bizonytalanság, ti. az a kétely, hogy a különféle „tájékoztatási kapcsolatok” révén a pártfunkcionáriusok vajon képesek-e pontos ismereteket szerezni a diákok politikai nézeteiről. Szinte valamennyi, az indoktrináció gyakorlatainak hatékonyságát feltérképező háttérelmézésben megjelent a kritika, hogy a párt- és DISZ-funkcionáriusok, a káderesek

¹²⁴⁵ MNL OL M-KS 276–89/328. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1951. június 2.

¹²⁴⁶ MNL OL M-KS 276–89/333. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi DISZ-szervezetek munkájáról. Budapest, 1951. július 6.

¹²⁴⁷ MNL OL M-KS 276–89/333. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi Disz szervezetek munkájáról. Budapest, 1951. július 6.

¹²⁴⁸ MNL OL M-KS 276-89/326. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. Budapest, 1953. május 4.

vagy épp a marxizmusoktatók nem ismerik a hallgatókat, emiatt nem rendelkeznek megbízható információkkal az „ellenség” működéséről.¹²⁴⁹ Ennek okait kutatva az Agitációs és Propaganda Bizottság 1951 nyarán az „ellenséges elemek” leleplezésének egyik legnagyobb problémáját abban látta, hogy a hallgatóság egy része nem „őszinte”, különféle megnyilatkozásaik nem véleményüket tükrözik, mert az ideológiai ismeretterjesztés számukra nem világnézetet, hanem pusztán praktikus tudást – vagy ahogy Majtényi György fogalmaz: elsajátítható beszédmodot¹²⁵⁰ – közvetít: „*a hallgatók többsége nem nyilatkozik meg, viszont nem is szabadul meg politikailag helytelen nézeteitől. A hallgatók jó része megtanul marxista módon beszélni*”.¹²⁵¹

A „marxista beszédmod”¹²⁵² elsajátításában, ti. abban, hogy egyes hallgatók meggyőződés hiányában is képesek voltak világnézeti kérdésekre felelni, több tényező is szerepet játszott. Így például, bár a felsőfokú tanulmányok mindennapjaiban a politikai indoktrináció rendkívül sokfajta és változatos módon jelent meg, a közölt ideologikus tartalmak szinte mindenhol azonosak voltak. A diákok évről évre ugyanazt az unalomig ismételt ismeretanyagot kapták a heti marxizmus órákon, a havi politikai konferenciákon, a DISZ politikai óráin és továbbképzésein, vagy a nyári katonai táborozásokon. Ez részben az ideológiai oktatás rendkívüli káderhiányából fakadt. Az órák többségét külső előadók tartották, egy csoport olykor minden órán más előadóval találkozott, akik rendszerint nem a teljes tananyagban, hanem annak egy-egy részletében voltak járatosak, így óhatatlanul is gyakoriak voltak az ismétlődések.¹²⁵³ Az előadások tartalmi szempontból vagy olyan száraz elméleti ismeretanyag közlését jelentették, melynek elsajátításához a hallgatók többsége nem rendelkezett kellő filozófiai-közgazdaságtani előképzettséggel (ami önmagában is magolás irányába hatott), vagy egy történelemórát kaptak a kommunista pártokról, a

¹²⁴⁹ Lásd például: MNL OL M-KS 276–86/76. Az MDP KV APB 1951. május 19-i ülése, 2. pont: Jelentés az egyetemi reform végrehajtásáról és javaslat továbbfejlesztésére; MNL OL M-KS 276–53/76. Az MDP PB 1951. május 31-i ülése, 1. pont: A KV APO jelentése a marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról és a központi marxizmus-leninizmus tanszék munkájáról; MNL OL M-KS 276–54/147. Az MDP KV Titkársága 1951. június 6-i ülése, 2. pont: A KV APO jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról; MNL OL M-KS 276–89/328. Jelentés a professzori alapszervezetek munkájáról (A műegyetemi, bölcsészkar és orvoskari alapszervek vizsgálata alapján). [Budapest, 1953].

¹²⁵⁰ MAJTÉNYI 2005. 166.

¹²⁵¹ MNL OL M-KS 276–89/328. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1951. június 2.

¹²⁵² Vö. KOTKIN 1995. 198–225.

¹²⁵³ MNL OL M-KS 276–86/76. Jelentés a Marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról és a Tanszék munkájáról. Budapest, 1951. május 15. — Amikor a debreceni bölcsészkar történelem szakos hallgatói arra panaszkodtak, hogy az egyetemes történelem, a párttörténet és a Szovjetunió története órákon ugyanazt hallják, a TO-vezető azzal védekezett, hogy nem ismétlésről van szó, pusztán más-más megvilágításban tárgyalták az anyagot. BARTA 2011b. 432.

Szovjetunióról.¹²⁵⁴ Ennélfogva a hallgatók számára az egyébként is órarendi keretbe illesztett, kötelező órákon hallott ideológiai ismeretek nem különböztek egy szaktárgy előadásának megtanulandó ismeretanyagától: a frázisok pusztá bemaolását és felmondását jelentették. *„A hallgatók a marxizmussal és leninizmussal egyelőre úgy foglalkoznak, mint egy másik tantárggyal és a tanulókörben is inkább a történelmi eseményeknek, adatoknak megtanulására van a főssúly.”*– jellemezte 1951 tavaszán a pécsi egyetem ideológiai oktatásának helyzetét a jogi kar egy párttag oktatója.¹²⁵⁵

Az ideológiai ismeretközlés megsokszorozódott a DISZ rendezvényein. Az ifjúsági szövetség általában csak a tagok egy kis hányadát volt képes mozgósítani, aki azonban részt vett az erősen ajánlott politikai rendezvényeken a különböző nevelési szinterek funkcióinak rendezetlenségéből adódóan ugyanazzal az ideológiai ismeretanyaggal találkozott, mint az indoktrináció bármely más alkalmain. *„A politikai oktatómunka mechanikussá lesz azáltal, hogy a marxizmus-leninizmus, a Párt és a DISZ-oktatás anyaga nagyban azonos, így vannak hallgatók, akik háromszor tárgyalják meg ugyanazt az anyagot.”* – kritizálta az ideológiai oktatást az Agitációs és Propaganda Bizottság 1951 júniusában.¹²⁵⁶

A diákok ideológiai-politikai ismereteiről a különféle háttérjelentések meglehetősen pesszimista képet festettek: bírálták a hallgatók tudásának és érdeklődésének hiányát, napi kül- és belpolitikai kérdésekben való járatlanságát, „lélektelen” magolásukat és órai passzivitásukat, mely élénk eszmecsere helyett elaprózott gépies „kérdézz-felelekké” egyszerűsítette le a foglalkozásokat.¹²⁵⁷ Az elégedetlenségre további okot adott, hogy a pártszervezeteknek csalódnuk kellett abban, hogy a marxizmusvizsgákkal félévente friss információkhoz juthatnak a hallgatók politikai fejlődéséről, hiszen az ideológiai kérdésekre a tananyag megtanulásával is meg lehetett felelni: *„a marxizmus-leninizmus nem komoly tantárgy, nem kell komolyan tudni, elég ha jól »dumál« valaki”* – terjesztette az „ellenség” a budapesti orvostanhallgatók között 1951 tavaszán.¹²⁵⁸ E veszélyre az Agitációs és

¹²⁵⁴ MNL OL M-KS 276–53/76. Az MDP PB 1951. május 31-i ülése, 1. pont: A KV APO jelentése a marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról és a központi marxizmus-leninizmus tanszék munkájáról.

¹²⁵⁵ MNL OL M-KS 276–89/326. Halász Pál feljegyzése. Budapest, 1951. március 13.

¹²⁵⁶ MNL OL M-KS 276–54/147. Az MDP KV Titkársága 1951. június 6-i ülése, 2. pont: A KV APO jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról.

¹²⁵⁷ Lásd például: MNL OL M-KS 276–89/312. Az MDP Közgazdasági Egyetemi Alapszervezetének jelentése a január havi munkáról, különös tekintettel a félévi kollokviumok eredményére. Budapest, 1951. február 7.; MNL OL M-KS 276–86/76. Jelentés a Marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról és a Tanszék munkájáról. Budapest, 1951. május 15.; MNL OL M-KS 276–53/108. Az MDP PB 1952. október 23-i ülése, 2. pont: A KV APO jelentése a párt- és a DISZ-szervezetek egyetemi hallgatók között végzett nevelő munkájáról. — Hasonló tapasztalatokról számolt be a szovjet felsőoktatás ideológiai órái kapcsán: DONSZKOJ 1952. 10.

¹²⁵⁸ MNL OL M-KS 276–86/76. Az MDP KV APB 1951. május 19-i ülése, 2. pont: Jelentés az 1950. évi felsőoktatási reform végrehajtásáról és javaslat továbbfejlesztésére.

Propaganda Osztály már 1950. nyarán felhívta a felvételi bizottságok figyelmét, mondván felesleges direkt politikai kérdéseket feltenni a jelentkezőknek, mert a broszúrákat az „egyes polgári elemek” is meg tudják tanulni.¹²⁵⁹ A jó érdemjegy a hallgató ideológiai kérdésekben való tájékozottságára és retorikai képességeire utalt, de nem feltétlenül jelentette, hogy a válaszok meggyőződésből fakadtak.¹²⁶⁰ Ennek ellensúlyozására a vizsgáztatóknak a hallgató káderlapját is tanulmányozniuk kellett, nehogy egy „osztályidegen” vagy politikailag passzív diák egy könnyű tétel kihúzásával szerezhessen jó jegyet, vagy fordítva: egy társadalmi-mozgalmi munkában aktív funkcionárius egy nehezebb kérdésen bukjon el.¹²⁶¹ A káderlapok böngészésére már csak azért is szükség volt, mert illúzióknak bizonyult, hogy a marxizmusoktatók szemmel tudják tartani a hallgatók politikai fejlődését. A nagyfokú káderhiány miatt ugyanis egy oktatóra rendszerint két-háromszáznál is több diák jutott, a külső előadók pedig óráik megtartása után azonnal távoztak az intézményből: „Előadóinknak a hallgatókkal semmilyen kapcsolatuk nincs, a hallgatókat nem ismerik, fejlődésüket nem tudják figyelemmel kísérni” – jellemezte munkájukat Kassai Géza, a marxizmusoktatást koordináló és felügyelő, központi tanszék vezetője.¹²⁶²

A hallgatóknak nemcsak lehetőségük volt a pártszervezetek fülének oly kedves frázisok elsajátítására, de – ha a fegyelmi eljárások korabeli gyakorlatát vesszük – nyilvánvaló okuk is. Tisztában voltak vele, hogy az ideológiai órákon tett kijelentéseikről feljegyzés készül, mely a pártbizottságig is eljuthat, s voltak, akik figyelmeztették egymást, hogy bizonyos kérdésekben „tartsák a szájukat” egy-egy társuk előtt, „mert az lehet, hogy spicli”.¹²⁶³ De arról is tudtak, hogy megfigyelik őket az istentiszteleteken. 1951 februárjában például a következő jelenetről tudósított az MDP budapesti jogi kari alapszervezetének megbízottja:

„[A]mikor az egyik egyetemista bejött [ti. a templomba], szóltak neki, hogy »töletek [ti. az illető felsőoktatási intézményből] is van itt 2 párttag, ne a jobboldalra menj, hanem a templom baloldalára, itt valószínűleg nem vesznek észre. A figyelmeztetett

¹²⁵⁹ MNL OL M-KS 276–89/311. A tavalyi egyetemi felvételi munka hiányosságai. H. n., d. n.

¹²⁶⁰ CONNELLY 2000. 209. — Visszaemlékezésében Eörsi István világosan utal erre: „az egyetemen nem jöhetett létre eszmecsere a szó igazi értelmében, eszmékről ugyanis nem illett és nem is lehetett beszélni. Eszmék helyett szövegeket cseréltünk, vagyis előre gyártott elemekből összeszerelt mondatokat. Némelyek azonosultak vagy azonosulni próbáltak ezekkel, mások kötelezőnek tekintették használatukat, mint mondjuk az óralátogatást. Megint mások hallgattak, ha teheték, de a vizsgákon mindenki a kötelező szövegeket nyomta. Ezt senki sem tartotta jellemtelenségnek, mert az eszmék mezején az ellenvélemény olyan képtelenségnek tetszett, mint hogyha valamely hal kivergődne a szárazföldre, hogy kopolytáival próbáljon lélegezni itt.” EÖRSI 2000. 69.

¹²⁶¹ MNL OL M-KS 276–89/312. Az MDP Közgazdasági Egyetemi Alapszervezetének jelentése a január havi munkáról, különös tekintettel a félévi kollokviumok eredményére. Budapest, 1951. február 7.

¹²⁶² MNL OL M-KS 276–86/76. Jelentés a Marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról és a Tanszék munkájáról. Budapest, 1951. május 15. Vö. ZSEBŐK 2017. 312.

¹²⁶³ MNL OL XIX-I-2-f. d. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv Sch. Sándor [SZTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. június 24.

egyetemista erre úgy válaszolt, hogy ki kellene dobni azt a 2 párttagot, de a többiek leintették, hogy ezt nem lehet.”¹²⁶⁴

A nyilvános fegyelmi tárgyalások leegyszerűsítő és kizárólagos értelmezései sokakban megérlelték azt a meggyőződést, hogy bizonyos kérdésekről jobb hallgatni, hiszen az elmondottakat könnyen ki lehet forgatni. Az „aggregényadó” körül kialakult vita kapcsán M. Miklós is azt a következtetést vontta le mondatainak bizottsági interpretációjából, hogy *„jobb az embernek a saját elméleti elgondolásait önmagában megtart[ani], mint elmondani, mert ezek könnyen adnak okot olyan félreértésre, mintha tudatos ellenséges bomlasztó törekvések szolgálatában állana.*”¹²⁶⁵

A hallgatói megnyilvánulások túlreagálása tehát együttesen következett az „ellenséges elemek” eltávolításának folyamatos központi sürgetéséből és abból a percepcióból, hogy nem áll rendelkezésre az azonosításukhoz szükséges információ. Az az aggodalom, hogy a pártfunkcionáriusok valójában nem vagy alig ismerik a hallgatók politikai beállítottságát, John Connelly kutatásai alapján a keleti blokk egyetemi-főiskolai pártszervezeteinek közös élménye volt. Connelly a keletnémet, a csehszlovák és a lengyel pártszervezeteket vizsgálva megállapította, hogy a nyílt egyetemi ellenállás felszámolását követően a funkcionáriusok (főképp a keletnémetek) szinte megszállottjaivá váltak annak a gondolatnak, hogy képtelenek megismerni a hallgatókat, s így felismerni a középük „befurakodó ellenségét”, mivel a fiatalok – az ideológiai nyomás ellenére, vagy éppen amiatt – már nem nyilvánítják ki véleményüket az e célt szolgáló fórumokon. Emiatt a pártfunkcionáriusok sokszor kétségbe vonták a szocializmus felépítését támogató, jóindulatú és fegyelmezett hallgatók tömegeiről szóló saját jelentéseiket is.¹²⁶⁶ E benyomásokban magyar kollégáik is osztoztak. Az „ellenség” működésére valló kudarcok bizonyossága, a hallgatók nézeteivel kapcsolatos permanens bizonytalanság, az ebből fakadó túlreagálás és a hallgatók hajlama az elrejtőzésre egy öngerjesztő folyamat elemeiként járultak hozzá ahhoz, hogy akár a legkisebb információmorzsa, egy jelentéktelen kijelentés is mozgásba hozhatta a potenciális ellenségekkel szembeni repressziót.¹²⁶⁷

¹²⁶⁴ MNL OL M-KS 276–89/326. Az MDP Jogi Kari Szervezetének jelentése az 1951. február 26-i lelki gyakorlatokról szerzett tapasztalatokról. Budapest, 1951. február 28.

¹²⁶⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jegyzőkönyv M. Miklós [SZTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. március 20.

¹²⁶⁶ CONNELLY 2000. 216–218.

¹²⁶⁷ E kiszámíthatatlanságra utalt visszaemlékezésében Heller Ágnes, aki 1947 és 1951 között a budapesti bölcsészkar magyar-filozófia szakos hallgatója volt: *„Állandóan értekezletre kellett járni, ha az ember hiányzott egyről is, szembe kellett néznie az eshetőséggel, hogy kizárják az egyetemről. Vagy megvonják az ebédjegyét. Jó olcsó volt a menzaebéd, ezt az egyet lehetett megfizetni: azaz egyetlen mód volt, hogy meleg*

A kétségek közepette a keleti blokk pártszervezetei sem láttak más megoldást, minthogy egyfajta „bizalmi légkört” kialakítva, ösztönözzék a funkcionáriusok és a hallgatók „baráti beszélgetéseit”. Ettől – ahogy láttuk – a magyar kommunisták sem zárkóztak el, sőt, az erre alkalmas fórumokon egyenesen bátorították az uralkodó politikai diskurzustól eltérő véleménynyilvánítást is. Az „ellenség” felismerése mellett amiatt is, mert a „helytelen” véleményeket maximálisan kontrollálhatónak és cáfolhatónak vélték. A hallgatói véleménynyilvánításhoz való viszony ambivalenciáját ugyanakkor jól tükrözi az ELTE egy magyar szakos hallgatójával szemben lefolytatott eljárás, melynek során a hallgatót – többek között – azzal vádolták, hogy úgy nyilatkozott, hogy a DISZ politikai körei „értékesebbek”, mert „*ott elmondhatja mindenki a véleményét.*”¹²⁶⁸ Az ügyet a tanulmányi csoportban nyilvánosan tárgyalták ki, a hallgató pedig azzal védekezett, hogy ő nem a marxizmusoktatást bírálta, csak a politikai köröket propagálta. A tárgyaláson Kékes Andor, a Tanulmányi Osztály vezetője¹²⁶⁹ figyelmeztette a csoport tagjait: *Vigyázni kell arra, hogy a problémákat nem nyomhatjuk el. Helyes, ha felvetik a hallgatók a kényes kérdéseket is, mert nincs olyan kérdés, melyet meg ne tudnánk válaszolni.*¹²⁷⁰

A válasz ebben az esetben az volt, hogy a hallgató destruált: a fegyelmi bizottság a marxizmusoktatás bírálatának szankcionálását szükségesebbnek látta, mint annak alátámasztását, hogy van helye az „őszinte” véleményeknek. A „nincs kérdés, amire ne tudnánk felelni” önhittsége azonban egyszerre elpárolgott, amint a hallgatók valóban lehetőséget kaptak a némiképp szabadabb véleménynyilvánításra.

ételhez jussunk. Kékes elvtárs, a Tanulmányi Osztály vezetője, gigantikus tirannus kétszer vonta meg tőlem az ebédjegyet. Mert valamilyen bűnt követtem el. E káfkai világban nem lehetett tudni, milyen bűnt követett el az ember. (...) Az értekezlet arra szolgált, hogy megfélemlítsék az embereket. Mindig megmondták, mi helyes és mi nem. Úgy írták le, mit nem helyes tenni, hogy mindenkiben, aki jelen volt, fölmerült a gyanú, ő az, akiről szó van, ő az, aki helytelenül cselekedett.” HELLER – KÖBÁNYAI 1999. 92. Kékes Andorról, az ELTE BTK tanulmányi osztályának vezetőjéről részletesebben lásd az 1269. sz. jegyzetet.

¹²⁶⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B27/1953. B. János [ELTE BTK] fegyelmi ügye. Budapest, 1953. június 2.

¹²⁶⁹ Kékes Andor kinevezésének dátuma ismeretlen, de 1950-től már biztosan ő vezette az ELTE bölcsészkarának tanulmányi osztályát, s pozícióját az ötvenes években mindvégig megőrizte. A „*tanulmányi osztályvezetővé avanszált egykori cipőfelsőrészkészítő*” – ahogy a vele hallgatóként összetűzésbe került Pomogáts Béla irodalomtörténész jellemezte – a visszaemlékezésekben rendre különféle fegyelmi eljárásokkal, represszív intézkedésekkel összefüggésben jelenik meg. A kortársak egyöntetűen diktatórikus stílusú, rettegett emberként írják le. „*Igazi szörny volt*” – nyilatkozta egy interjúban Kőszeg Ferenc, aki 1957-es letartóztatása kapcsán került szembe Kékessel. Kőszeg szerint Csurka István róla mintázta *Az uszálykormányos* című novellájában Kovács elvtárs, a tanulmányi titkár alakját, aki a főhős egyetemi hallgató szokatlan viselkedését látva egyből azt a következtetést vonja le, hogy utána kell nézni az illető káderlapjának. Ungváry Krisztián szerint „*köztudomású, hogy ÁVH-s tiszt volt*”. UNGVÁRY 1994. 82. A Kékesről szóló visszaemlékezéseket lásd: POMOGÁTS 1991. 120.; KŐSZEG 1993. 42.; VAJDA 1997. 354.; HELLER – KÖBÁNYAI 1999. 92.; ILLÉS 2006. 28.

¹²⁷⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B27/1953. Jegyzőkönyv B. János [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. április 17.

VII.4. „Nyugtalanságos bizalmatlanság”

A Nagy Imre-féle kormányprogram meghirdetését követően ugyanis a felsőoktatási intézményekben – ahogy a társadalom más szegmenseiben – némiképp megváltozott a hangulat. Az új szakasz iránymutatásainak megfelelően az egyetemi-főiskolai pártbizottságok és a DISZ 1953 őszi munkatervei legfőbb feladatuknak az „alulról jövő bírálat kifejlesztését”, a „tömegek aktivitásának növelését” és a szabad, nyílt viták ösztönzését tekintették. A kommunista propagandából szólamszerűen korábban sem hiányzó célkitűzéseknek nyomatékot adott, hogy e jelentések szerzői (sok esetben az év nyarán kinevezett új párttitkárok) kritikusan határolódtak el az azt megelőző időszakról. A debreceni egyetemi pártbizottság 1953 októberében a következőképp látta új feladatait:

„[A]z egyetem politikai életét olyan légkör jellemezte, melyben nem volt lehetséges a különböző politikai és ideológiai kérdések nyílt, bátor, őszinte feltárása és megvitatása. (...) Legfontosabb feladatunk ennek a légkörnek a felszámolása. Ezért az egyetemen is a K. V. határozat szellemében a Pártnak kollektíve és minden párttagnak mély önbírálatot kell gyakorolnia. Meg kell tennünk ezt az egyetemi tanácstól kezdve a taggyűléseken keresztül, az oktatókkal, hallgatókkal és dolgozókkal való személyes beszélgetésig mindenütt, ahol alkalom nyílik a tömegekkel való kapcsolat megjavítására. (...) [A]gitációs munkánk valóban »a tömegekkel való nagy beszélgetés« legyen, ne csak a népnevelők mondják el az igazságot, hanem ők is türelmesen hallgassák meg az embereket, bármilyen súlyos kérdéstről is legyen szó.”¹²⁷¹

A DISZ-bizottságok és alapszervezeti vezetőségek számára tartott tájékoztató előadás ennél is konkrétan fogalmazott: a DISZ-ben a „bírálatot senki és semmi nem fékezheti.”¹²⁷² A hallgatói megnyilvánulásokkal kapcsolatos hozzáállás változását jól jelzi annak szegedi hallgatónak az esete, akit 1951-ben amiatt zártak ki az ország összes egyeteméről és főiskolájáról, mert a vád szerint a provokatív kérdésekkel rombolta a párt és a Szovjetunió tekintélyét. Ügyének 1953 őszi felülvizsgálatakor az OM Fegyelmi Bizottsága megállapította, hogy a hallgató megnyilvánulásai valóban „idealista világnézetre” utalnak, enyhítő körülményként vette azonban számba, hogy ezeket nyilvános rendezvényeken s nem egyéni beszélgetésekben vetette fel, ezért úgy ítélte meg, hogy legfeljebb vitatható, de nem bizonyítható kérdéseinek provokatív jellege. „[S]úlyos hiba lenne, a kritikát folytanánk el, az egészséges fejlődést akadályoznánk, ha idealista

¹²⁷¹ MNL OL M-KS 276–89/332. Kossuth Lajos Tudományegyetem Pártbizottságának munkaterve. Debrecen, 1953. október 1.

¹²⁷² MNL OL M-KS 276–89/333. DISZ bizottságok és alapszervezeti vezetőségek feladata és munkamódszere. H. n., d. n.

nézetből fakadó kérdéseket azzal vernénk vissza, hogy azok provokatív jellegűek” – fogalmazott a hallgató visszavételét javasló minisztériumi feljegyzés.¹²⁷³

A felsőoktatási intézmények 1953/54. tanévi hangulatáról szóló pártjelentések a szakmai reformok lehetőségébe vetett bizakodásról, szabadabb légkörről számoltak be: az „alul jövő bírálat” fontosságának hangsúlyozása azt a benyomást keltette, hogy nemcsak lehetőség, hanem fogadókészség is mutatkozik a felsőoktatást érintő (de az azon túl is mutató) kritikákra, főként, hogy sokan saját, korábban elítélt véleményük beigazolását látták a kormányprogram egyes megállapításaiban.

A kormányprogram várható intézkedései közül a hallgatókat kezdetben elsősorban saját anyagi helyzetük javítása foglalkoztatta. Az 1953/54. tanév II. felétől bevezetett új ösztöndíjrendszer azonban, mely a „szívonalkövetelmények” jelszavával már fokozottan vette figyelembe tanulmányi teljesítményt, nehéz helyzetbe hozta az alacsony jövedelmű, tanulmányi nehézségekkel küzdő hallgatókat. Bár a diákok többsége nem vonta kétségbe az elvet, ti. hogy az ösztöndíj függjön össze a tanulmányi eredménnyel, ez leginkább azt jelentette, hogy egyetértettek azzal, hogy a bukácsoló szakérettségisek ne kapjanak kiemelt összegű juttatást. A hallgatók jó részét azonban aggasztották az ösztöndíjrendszer újabb és újabb változásai: az Agrártudományi Egyetem hallgatói aktíváján 1954 őszén például felvetették, hogy szervezzenek tiltakozó küldöttséget a DISZ KV-hoz és az OM-be.¹²⁷⁴ A hallgatók az életszínvonal-emelkedésre vonatkozó ígéreteket kézzelfoghatóan nem érzékelték: az ösztöndíjak nem, a kollégiumi lakhatás díjai viszont emelkedtek, a különféle tanulmányi díjak nem csökkentek, a tanszersegély azonban megszűnt.

De nemcsak jelen helyzetük, hanem jövőbeli kilátásaik is romlottak. Ahogy láttuk, 1954 tavaszára nyilvánvalóvá vált, hogy a pedagógusképzés túltervezése miatt a középiskolai tanárként végzetek egy részét csak általános iskolákban tudják elhelyezni, míg a műegyetemistákat a műszaki beruházásokat visszafogó nyilatkozatok aggasztották. De általában rossz hatással voltak a felsőoktatás túlméretezettségére vonatkozó nyilatkozatok, melyek azt erősítették a hallgatókban, hogy nincs rájuk szükség.¹²⁷⁵ Demoralizálóan hatott 1954 nyarán az érettségizetteket munkavállalásra buzdító propaganda is, mely a magasabb

¹²⁷³ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–G16/1953. Feljegyzés G. István [SZTE TTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. október 12.

¹²⁷⁴ MNL OL M-KS 276–62/180. Egyetemi párt- és DISZ-szervezetek titkárainak tartott értekezlet jegyzőkönyve. Budapest, 1954. október 12.

¹²⁷⁵ Lásd például: MNL OL M-KS 276–91/323. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi hallgatók fegyelmi helyzetéről. Budapest, 1953. november 16.; MNL OL M-KS 276–89/312. Az 1953–54. tanév I. félévi vizsgáinak értékelése [a műszaki egyetemeken]. H. n., d. n.; MNL OL M-KS 276–89/332. Szegedi felsőoktatási problémák a KV-határozat után. Szeged, 1954. április 19.

fizetés és a „parancsnoki gárdába” kerülés ígéretével becsábítottak számára nyilvánvalóvá tette, hogy várhatóan alacsonyabb beosztásban és kevesebb fizetésben részesülnek majd, mint amennyit érettségi után üzemben elhelyezkedve megkerestek volna.¹²⁷⁶

A „színvonalemelésre” koncentráló propaganda is felerősítette a felsőoktatás rendszerét, módszereit érintő bírálatokat. Az oktatási rendszer átalakításának érveként felhozott alacsony színvonal és túlzott kötöttségek emlegetése alátámasztotta a hallgatók saját tapasztalatait, akik egy része megerősítve látta, hogy értelmetlen az összes órát látogatni. Az utolsó, kizárásához vezető fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyve szerint Krassó György is elismerte, hogy amikor nem dolgozott, azért nem járt be, „mert az egyetemre való bejárás rendszerét nem tartja helyesnek”.¹²⁷⁷ Az ELTE bölcsészkarán felmerült, hogy „erkölcsös” az a „lógás”, ha valaki azért nem ment be órára, mert a könyvtárban tanult.¹²⁷⁸ A túlterhelést egyre többen az általánosan kötelező (marxizmus, honvédelmi és orosz) órák magas óraszámára vezették vissza, ezek csökkentésére vonatkozó felvetéseiket a szakmai órákat tartó oktatók jó része is támogatta.¹²⁷⁹ Körükben elsősorban az keltett nyugtalanságot, hogy az éppen zajló racionalizálás közepette a hallgatók olykor nyíltan bírálták egy-egy tanár oktatási módszerét vagy óráinak színvonalát.

A hallgatókat azonban nemcsak a saját helyzetükből eredő elégedetlenség foglalkoztatta, az „alulról jövő bírálat” lehetősége a politikai rendszerrel kapcsolatos kritikákat is látványosabban hozta felszínre, amit csak táplált, hogy az idő előrehaladtával többen egyre kritikusabban szemlélték a kormányprogram végrehajtásában mutatkozó ellentmondásokat és saját helyzetükből kiindulva hitetlenkedve fogadták az életszínvonal-emelkedésről szóló propaganda-nyilatkozatokat. 1953 szeptemberében Bognár Rezső, a debreceni tudományegyetem rektora a kormányprogram új parasztpolitikájára hivatkozva hátrította el a „narodnyikizmus” vádját,¹²⁸⁰ a program feldolgozására szervezett vitákon pedig a hallgatók és oktatók immár nyíltan beszélgettek a kisparaszti gazdálkodás helyzetéről és a népi írók munkásságáról, de a személyi kultusz megnyilvánulásairól is.¹²⁸¹

¹²⁷⁶ MNL OL M-KS 276-91/25. Az MDP KV TKO tájékoztatója az egyetemek 1954/55. I. félévi vizsgáiról. Budapest, 1955. március 21.

¹²⁷⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855-K43/1955. Jegyzőkönyv Krassó György [MKKE] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. április 7.

¹²⁷⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855-F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

¹²⁷⁹ Lásd például: MNL OL M-KS 276-91/149. Az MDP Kossuth Lajos Tudományegyetemi Bizottságának felterjesztése. Debrecen, 1954. december 15.

¹²⁸⁰ MNL OL M-KS 276-89/326. Jelentés a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen tapasztalható népies maradványokról. Debrecen, 1953. szeptember 28.

¹²⁸¹ MNL OL M-KS 276-89/326. Az MDP KV APO feljegyzése a debreceni tudományegyetemen feléledő narodnyik veszélyről. Budapest, 1954. április 7.; MNL OL M-KS 276-89/332. Az MDP KV APO

A kormányprogram hangsúlyváltásai felvetették a pártvezetés és a helyi funkcionáriusok felelősségének kérdését, a takarékosági intézkedések ellentmondásait is.¹²⁸² A marxizmus órákon, baráti beszélgetésekben vissza-visszatérő téma lett a kommunisták Trianonnal kapcsolatos álláspontja. Az ELTE hallgatói az ideológiai órákon vetették fel a kérdéseket, hogy ha Románia „baráti állam”, miért nem lehet a rokonokat Erdélyben meglátogatni, vagy, ha Jugoszlávia viszont nem, miért nem követeli vissza az ország az elszakított területeket, s – ahogy a feljegyzést készítő Kerékgyártó Elemér, a Marxizmus Tanszék vezetője fogalmazott – „kész recepteket” hoztak arra, hogyan lehetne megoldani a „nemzeti kérdést”. Hasonló felvetéseket regisztráltak a szegedi és debreceni tudományegyetemen is,¹²⁸³ s Kerékgyártó különösen aggasztónak találta, hogy e „zavaros nézetek” politikai beállítottságtól és „származástól” függetlenül, szakérettségisek, párt- és DISZ-tagok körében is jelentkeztek. A helyzetben mindössze annyi pozitívumot látott, hogy a korábbi évekhez képest a hallgatók egyáltalán fel merték vetni e kérdéseket.¹²⁸⁴

A hallgatók politikai-közéleti kérdésekkel kapcsolatos aktivitása különbözőképp alakult. A pártjelentések egyszerre számoltak be a diákok minden korábbinál nagyobb aktivitásáról, de egyúttal a politikai élet „pangásáról”, a politikai rendezvények látogatottságának látványos visszaeséséről. Az ELTE-n a nagyfokú érdektelenség miatt felmerült a politikai körök megszüntetésének gondolata,¹²⁸⁵ a debreceni egyetemen pedig a DISZ-é is: „*Haldokló dísznövény*”, „*Nincs már szükség ilyen szervezetre az egyetemen*” – idézte az Agitációs és Propaganda Osztály beszámolója a hallgatói közvéleményt.¹²⁸⁶ Mindez elsősorban azt jelentette, hogy a párt és a DISZ szervezetten képtelen volt becsatornázni a kormányprogram meghirdetését követően felszabaduló hallgatói energiákat: míg ugyanis a határozatokat magyarázó és az unalomig ismert ideológiai témákat feldolgoztató órákon és társadalmi-mozgalmi akciókban való részvétel csökkent, nagyfokú érdeklődés mutatkozott a hallgatók által kezdeményezett, őket valóban érdeklő

Feljegyzése a debreceni Tudományegyetemi pártbizottság ellenőrzéseiről. Budapest, 1954. február 1. A debreceni eseményekről lásd továbbá: FILEP 2004. 180–182.

¹²⁸² MNL OL M-KS 276–91/25. Feljegyzés az egyetemeken tapasztalható politikai problémákról. Budapest, 1954. szeptember 29.

¹²⁸³ Vö. FARKAS 2004. 11–12.

¹²⁸⁴ MNL OL M-KS 276–61/514. Feljegyzés az Eötvös Loránd Tudományegyetemen az utóbbi időben tapasztalt nacionalista jellegű megnyilvánulásokról. Budapest, 1954. április 23.

¹²⁸⁵ MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP KV APO feljegyzése a tudományegyetemi PB. munkájának ellenőrzéséről. Budapest, 1953[!]. március 16. A dokumentum dátuma biztosan helytelen, a jelentés ugyanis az MDP KV 1953. júniusi és októberi határozatát követő munkáról számol be. A helyes keltezés vélhetően: 1954. március 16.

¹²⁸⁶ MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP KV APO feljegyzése a debreceni Tudományegyetemi pártbizottság ellenőrzéséről. Budapest, 1954. február 1.

témákat kitárgyaló programok iránt. A DISZ KV Ifjúsági Osztályának 1954 tavaszi javaslata, mely egyúttal azt is elismerte, hogy a DISZ politikai óráinak nincsen létjogosultsága, a következőképpen jellemezte a központilag és a hallgatói kezdeményezésből született programok eltérő fogadtatását:

„A Közgazdasági Egyetemen és a Lenin Intézetben, de szórványosan csaknem minden egyetemen a jelenlegi politikai oktatás rendszerével ellentétes, de a hallgatók szükségleteiből fakadó kezdeményezések születtek. A DISZ csoport kollektívák saját maguk határozták meg csoportjukban a vita témáját, maguk kérték fel a vitavezetőket, egyetemi tanáraik, tanársegédek, pártfunkcionáriusok, írók, művészek közül. Ezek a csoportviták általában jobbak voltak, mint a párt és DISZ bizottságok által felülről szervezett, de megfelelően nem ellenőrizett politikai órák: mert a hallgatók tényleges szükségleteiből fakadtak, ezért ezekre a vitákra jobban előkészültek, vezetőnek azt kérték fel, akit a csoport kollektívája alkalmasnak tartott a vita irányítására.”¹²⁸⁷

A hallgatói aktivitás változatos formában (s persze eltérő intenzitással¹²⁸⁸) jelentkezett. Az 1953/54. tanévtől egyes intézményekben megszorodtak a hallgatók kezdeményezte ankétok, érzékelhetően megnőtt az érdeklődés a hangulatot lecsillapítani érkező vezető minisztériumi vagy pártfunkcionáriusok látogatása iránt. A hallgatókat és oktatókat érdeklő problémák sokrétűségét jól mutatják azok a kérdésgyűjtemények, melyeket egy-egy ilyen előadás alkalmával állítottak össze. Az Erdey-Grúz Tibor miniszter és Farkas Mihály által tartott 1954. október 28-i fővárosi egyetemi aktíva-értekezletet követően például azokat a kéréseket, kérdéseket gyűjtötték össze – névvel vagy név nélkül –, amelyekről a hallgatóság úgy vélte, hogy nem kapott választ az előadásból: „Szeretnénk, ha lehetővé tennék egyes karok legjobb érdeklődőinek tanulmányi útját hazánkban, és külföldön”; „Miért nem oktathatnak az egyetem egy részén filozófiát? Szerintem nagy hiba, ha a marxizmus oktatás csak a Párttörténet, és a pol. gazdaságtan oktatásából áll.”; „Hogyan lehet jó munkát végezni akkor[,] amikor napi átlag 7 óránk van?”; „Miért van az[,] hogy a jeles hallgatót nem tudják elhelyezni[,] pedig kiváló társadalmi munkát is végzett[,] ugyanakkor a gyenge képességű[,] többször bukott mégis összeköttetései révén kutató intézethez került[?]”; „Mennyi lesz az új ösztöndíj számokban! Nem elvileg!”; „Igaz-e hogy pillanatnyilag nem emelkedik, hanem stagnál az életszínvonal?”; három műszaki egyetemista pedig inkább csak üzent: „Nem a fizikai munkás fűzetése sok, a mérnök fűzetése kevés!”.¹²⁸⁹

¹²⁸⁷ MNL OL M-KS 276–89/333. DISZ KV Egyetemi Ifjúsági Osztályának javaslata az egyetemeken és főiskolákon a DISZ tömegpropagandájának rendszerére. Budapest, 1954. április 15.

¹²⁸⁸ Szabó Róbert például rámutat, hogy a nagyfokú tanulmányi elfoglaltság miatt a budapesti orvostanhallgatók „kevésbé politizáltak”. SZABÓ 2009. 114.

¹²⁸⁹ MNL OL M-KS 276–91/134. Az [1954]. október 28-i egyetemi aktíva-értekezleten feltett kérdések.

Az 1954. október 9-én tartott budapesti bölcsészkar gólyabál programjában – a DISZ és a pártbizottság által engedélyezve – egy a Biblia archaikus nyelvezetén íródott, a személyi kultuszt, a felsőoktatás tömegesítését, a túlterhelést, a végzetek elosztásának problémáit kifigurázó pamfletet adtak elő.¹²⁹⁰ Több intézményben a diákok elkezdtek használni az addig kizárólag a propagandaüzenetek közvetítésére szolgáló faliújságokat: 1954 őszén a szegedi bölcsészkar DISZ egyik kultúrfelelőse olykor naponta többször is elhelyezett a napilapokból kivágott, megvitatásra érdemes cikkeket és saját írásokat a harmadévesek faliújságján.¹²⁹¹ A debreceni bölcsészkar faliújságján is sűrűn jelentek meg például a Kossuth-díjak odaítélését, a DISZ és a politikai nevelés korábbi gyakorlatait bíráló írások, majd 1954 tavaszán a „*Hőkölés népe*” címmel kezdődött cikkvita, amikor a funkcionáriusok megkísérelték elhallgattatni a népi írókkal kapcsolatos pozitív állásfoglalásokat. A bölcsészkar faliújság a hallgatók fórumává vált, ahová más karok diákjai is átjártak vitatkozni, s a pártbizottság helytelenítése csak növelte a lendületet.¹²⁹²

E megmozdulások olykor a szimbolikus elemeket sem nélkülözték. 1954 tavaszán Debrecenben az egyetemi kultúrotthonon belül megalakult „március 15.-e” bizottság vette át a felvonulás szervezését: a hallgatók nemzeti színű kokárdával és zászlóval, népdalokat és a Kossuth-nóta egy variánsát („*Szegény a nép, rab a haza, Kossuth apánk gyere haza!...*”) énekelve vonultak fel, s később több állami ünnepségen is József Attila *Levegőt!* című versét szavalták el.¹²⁹³ A szegedi gyógyszerészhallgatók április 4-i felvonulásuk alkalmával a vörös lobogó helyett szintén a nemzeti színűt választották.¹²⁹⁴ Mindeközben a párt politikáját alátámasztó mozgalmi megmozdulások elnéptelenedtek: az Építőipari Műszaki Egyetem hallgatói szinte teljes számban távolmaradtak az 1955. márciusi magyar–szovjet barátság hónapja ünnepélyes megnyitójáról.¹²⁹⁵

¹²⁹⁰ A pamflet teljes szövegét és a vonatkozó dokumentumokat közli: ÓLMOSI 2008.

¹²⁹¹ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv D. István [SZTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1955. május 4.

¹²⁹² MNL OL M-KS 276–89/326. Az MDP KV APO feljegyzése a debreceni tudományegyetemen feléledő narodnyik veszélyről. Budapest, 1954. április 7.

¹²⁹³ MNL OL M-KS 276–89/326. Az MDP KV APO feljegyzése a debreceni tudományegyetemen feléledő narodnyik veszélyről. Budapest, 1954. április 7.

¹²⁹⁴ FARKAS 2004. 11. — A fenti epizód szerű példák alapján is némiképp leegyszerűsítőnek vélem Ólmosi Zoltánnak a bölcsészkar gólyabáli pamflet kapcsán tett sommas megjegyzését, miszerint „*Jelentős különbség volt érzékelhető »a pesti egyetemek izgatottsága«, s a kisebb vidéki felsőoktatási intézmények »nyugodtsága« között. Ezekben az intézményekben kevésbé volt jelen az egyetemek közötti »szellemi eszmecsere«, nem rendelkeztek régen kialakult hagyományokkal, így az oktatás módszerei is helyenként »iskolásak« voltak. Ennek megfelelően a tanulás szinte kizárólagos helyet foglalt el, és a DISZ munka is a »felsőbb szervek« által előírt penzumok alapján folyt.*” ÓLMOSI 2008.

¹²⁹⁵ Lásd például: HUNG Építőipari Műszaki Egyetem 1955. június 23-i rektori értekezlete.

A hallgatókat érdeklő témák kitárgyalása persze nemcsak a nyilvánosság előtt történt, az eszmecserék többsége informális, baráti beszélgetések, összejövetelek alkalmával zajlott. E hallgatói csoportok többsége – ahogy Kerepeszki Róbert utal rá – általában az azonos szakra, évfolyamra járók alkalmi társaságai voltak, melyek a nyári szünetekre rendszerint felbomlottak.¹²⁹⁶ Különösebb szervezettség igényével – eddigi ismereteink alapján – egyedül a mindvégig elszigetelt, jobboldali radikális irányzatú Turul Gárda lépett fel. Az alig néhány tagból álló csoportot szegedi hallgatók alakították meg 1953 őszén, működését inkább a politikai-ideológiai eszmecserék és a mozgalom konspiratív eszközökkel történő fejlesztésére vonatkozó tervezetek, semmint bármilyen tényleges cselekvés jellemezte, így 1955 őszén a csoport úgy bomlott fel, hogy az állambiztonság figyelmét sem keltette fel.¹²⁹⁷

Az 1954 folyamán a pártközpontba érkező jelentésekben a szabad véleménynyilvánítás feletti lelkesedést már háttérbe szorították a hallgatók és oktatók „ellenséges”, „nacionalista”, „soviniszta” és „narodnyik” megnyilvánulásaira vonatkozó bőséges példák, ám 1953 ősze után a fegyelmi kizárások száma látványosan csökkent az előző évekhez képest. Szemben azzal, hogy csak az 1952/53. tanévben száznál is több olyan hallgatót ismerünk, akiket az ország összes egyeteméről és főiskolájáról zártak ki, az 1954/55. tanév második felében (az egyetlen olyan félévben, amelyről minisztériumi összesítés áll rendelkezésre) az OM felügyelete alatt álló felsőoktatási intézményekben „mindössze” 17 hallgatót sújtottak a legsúlyosabb fegyelmi büntetéssel, pedig egyes intézményekben ekkor már megkezdődtek az MDP 1955. márciusi határozatának tanulságait levonó eljárások.¹²⁹⁸

¹²⁹⁶ KEREPESZKI 2013. 301.

¹²⁹⁷ Sőt, egyiküket 1955 őszén éppen az ÁVH mentette meg a kizárástól. A csoport egyik tagja ugyanis 1955 ősztől Pécsen folytatta tanulmányait. Ő volt az a – korábban már említett – hallgató, akit disszidálási kísérletének elhallgatása miatt akartak kizárni, de büntetését megrovásra enyhítették, miután az ÁVH tanúsította, hogy a hallgatót kioktatták a titoktartásra (lásd a 980. sz. jegyzetet). A kizáró határozat alapján a trianoni béke igazságtalanságáról vallott nézetei a pécsi szervek előtt is ismertek voltak. — A Turul Gárdáról részletesen lásd: KEREPESZKI 2013.

¹²⁹⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–9/4/1955. Kimutatás az 1954/55. tanév II. félévében az összes egyetemről és főiskoláról kitiltott hallgatókról. Budapest, 1955. július 16. — A jelen fejezetben vizsgált kb. 240 esetből kb. 35–40 ügyet bonyolítottak le 1953 ősze és 1955 márciusa között, s ezek majdnem felében az OM a fellebbezéskor enyhítette az intézmény kizárásra vagy kitiltásra vonatkozó határozatát. Fenntartható, hogy jelen dolgozat elkészítése során nem került feldolgozásra valamennyi, kizárással végződő fegyelmi eljárás anyaga, így ez a benyomás a rendelkezésre álló források aránytalan eloszlásából fakad. Mégis feltűnő, hogy ezzel egy időben a korabeli pártiratokból is eltűnt az „ellenség” leleplezésének és eltávolításának erélyes sürgetése, és az intézményi beszámolók is kevesebb kizárást említenek. Ez a tendencia egyébiránt megfelel annak, amit Koltai Gábor tapasztalt az MDP VIII. Kerületi Pártbizottságának hatáskörébe tartozó alapszervezetek pártfegyelmi ügyeinek alakulása kapcsán: azaz a pártfegyelmi ügyek száma 1953-ig emelkedik, ezt követően azonban jelentősebb mértékben visszaesik, s az 1955-ben tapasztalható emelkedés ellenére alapvetően csökkenő tendenciát mutat. KOLTAI 2018. 126–127.

A kizárások számának csökkenése azonban csak részben magyarázható a pártszervezetek egyébként valóban tapasztalható, nagyobb toleranciájával. Az „őszinte beszéd” megjelenése és a hallgatók fokozott aktivitása feletti örömben ugyanis hamar aggodalom vegyült. Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya 1954 őszén így értékelte az egyetemi-főiskolai pártbizottságok jelentései alapján a felsőoktatási intézményekben uralkodó hangulatot:

„Általános jelenség a múlttól eltérően, hogy az emberek nem rejtik véka alá véleményüket országos, vagy az egyetemeket érintő gazdasági, politikai kérdésekről. Őszintén, nyíltan beszélnek, s ez feltétlenül nagy eredménye a párt június utáni politikájának. Ennek ellenére az egyetemek tanári karának és hallgatóságának hangulata meglehetősen rossz, nagyfokú depresszió, nyugtalanságos bizalmatlanság jellemzi az általános helyzetet.”¹²⁹⁹

Az egyes pártbizottsági jelentések ekkorra hemzsegték az olyan megállapításoktól, hogy a hallgatók és oktatók körében „pesszimizmus”, „bizonytalanság” és „elkedvetlenedés” uralkodik. E felismerés nagy részben abból fakadt, hogy a bírálókat bátorítása a korábbiaknál érzékeltetőbben hozta felszínre az előző évek (felsőoktatás-)politikájával kapcsolatos elégedetlenséget, amihez a továbbiakban az is hozzájárult, hogy bár 1953 őszén a hallgatók meglehetősen lelkesedéssel fogadták a kormányprogramot, annak felsőoktatást érintő konkrét intézkedései azonban hamar csalódást keltettek. A hallgatók megnövekedett aktivitása is csak felemás öröme adott okot, hiszen kiderült, hogy azt nem a párt „helyes politikájának megértése” inspirálja, hanem a különféle gyűléseken megszáporodó hozzászólásokat, vitákat és az egyre nehezebben megválaszolható kérdéseket jelenti.

A párt- és DISZ-szervezetek azonban a felvetett problémákra maguk sem tudtak érdemben reagálni, mivel sem a felettes pártszervektől, sem a minisztériumtól nem kaptak tájékoztatást sem az egyes intézkedésekről, sem azok okairól, s ha mégis, azok az *új szakaszt* vezénylő Nagy Imre és a desztalinizálást elutasító Rákosi Mátyás színpalak mögötti pozícióharcából fakadóan gyakran egymásnak is ellentmondtak.¹³⁰⁰ Ennek következtében – szólt a különféle pártbizottságok egybehangzó panasza – nemcsak azt nem tudták „másnap mi derül ki”, de igazán azt sem értették, addig mi, miért történt, így pedig gyakran előfordult, hogy amit egyik nap megcáfoltak, másnapra igaznak bizonyult: „A rémhírek, mihelyst mi megcáfoljuk őket, valóra válnak. *A nyári pánikhangulat idején hangoztattuk, hogy felsőoktatásunk tégláit nem fogjuk lebontani – most már az alapjai felől*

¹²⁹⁹ MNL OL M-KS 276–91/25. Az MDP KV TKO feljegyzése az egyetemeken tapasztalható politikai problémákról. Budapest, 1954. szeptember 22. Kiemelés az eredetiben.

¹³⁰⁰ GYARMATI 2011. 336–343.

sem vagyunk biztosak” – panaszolta 1954 áprilisában a szegedi egyetemi-főiskolai pártbizottság.¹³⁰¹ A felsőoktatás sajátos helyzete ráadásul komoly érvelési dilemma elé állította a pártfunkcionáriusokat: míg 1953 őszén az OM a kormányprogramra hivatkozva emelte meg az ösztöndíjakat, 1954 őszén ugyanerre hivatkozva csökkentette le azokat, a korábbi években a széles körű anyagi támogatás ígéretével becsábított hallgatók juttatásait „pazarlásnak” minősítve.¹³⁰² Mindezt, s a felsőoktatás költségvetésének általános csökkentését, valamint a végzetek elhelyezési nehézségeit is úgy kellett megmagyarázni, hogy közben 1954 szeptemberében Rákosi kinyilatkoztatta, hogy az ország gazdasági helyzete „egészséges”.¹³⁰³ „[N]em szeretnek menni az elvtársak a területi agitációra, mert nem tudnának őszinték lenni” – számolt be az alapszervezetekben uralkodó hangulatról az ELTE pártbizottsága.¹³⁰⁴

A fővárosi és környéki egyetemi-főiskolai párt- és DISZ-titkárok számára, 1954. október 12-én megrendezett, szinte „panasznapppá” váló értekezlet résztvevői az „őszinte beszédet” már inkább tehernek érezték:

„[A]nnakidején nem volt vita, ha megjelent a Társadalmi Szemlében X., vagy Y. elvtársnak (...) a cikke. (...) Most az a helyzet, hogy állandóan vitatkozunk és általános dolog egy-egy cikkel kapcsolatban, hogy a hallgatók azt mondják, a cikkírónak – X. Y. elvtársnak az a véleménye, nekem nem. Most mindenki igényt tart arra, hogy véleményt mondjon és vitassa a dolgokat, hogy (...) én ezt nem fogadom el, meg azt nem fogadom el.”¹³⁰⁵

A helyi pártszervek jelentései valósággal könyörögtek a felsőbb szervek iránymutatásáért, s az említett értekezlet abból a szempontból rendkívülinek tekinthető, hogy a jelenlévő funkcionáriusok számára kiderült, hogy valójában a „munkásosztály élcsapata” sem tud mindent. E találkozó ugyanis azon ritka alkalmak egyike volt, amikor a pártvezetés beismerte saját tehetetlenségét – fenntartva persze a tévedhetetlenség dogmáját. Farkas Mihály ugyanis a panaszkodókat dorgálva kijelentette, hogy „[m]i [ti. a pártközpont] nem tudunk mindent látni, mindenre választ adni”, s mindössze annyi tanáccsal tudott

¹³⁰¹ MNL OL M-KS 276–89/332. Szegedi felsőoktatási problémák a KV-határozat után. Szeged, 1954. április 19. Kiemelés az eredetiben. További példákra lásd: MNL OL M-KS 276–89/332. Az MDP KV APO feljegyzése a debreceni Tudományegyetemi pártbizottság ellenőrzéséről. Budapest, 1954. február 1.; MNL OL M-KS 276–91/149. ELTE PVB hangulatjelentése. H. n., d. n.

¹³⁰² Vö. CSATÓ István: Érdemes-e tanulni? *Szabad Ifjúság*, 1954. október 6. 3.

¹³⁰³ A kommunisták legyenek elsők a népjólét útjában álló akadályok leküzdésében. *Szabad Nép*, 1954. szeptember 21. 2–3.

¹³⁰⁴ MNL OL M-KS 276–91/149. ELTE PVB hangulatjelentése. H. n., d. n.

¹³⁰⁵ MNL OL M-KS 276–62/180. Egyetemi párt- és DISZ-szervezetek titkárainak tartott értekezlet jegyzőkönyve. Budapest, 1954. október 12.

szolgálni, hogy „ne várják felülről a csodát”, kezdeményezzenek, „mi megmondjuk, mi a helyes, mi a helytelen.”¹³⁰⁶

Hiába állt immár rendelkezésre tehát megannyi, politikai következtetésre alkalmas hallgatói vélemény, a pártszervezetek nem tudtak mit kezdeni velük. A kényes kérdésekre hiába vártak választ: Kerékgyártó Elemér 1954 tavaszán például felvetette, hogy a Trianonra vonatkozó „zavaros nézetekre” központilag szervezett konzultációkon alakítsák ki megfelelő válaszokat. A felvetést azonban ad acta tette, hogy Rákosi „meggondolandó”-nak ítélte, hogy az „ellenségtől” érkező kérdéseket széles körben tárgyalják ki.¹³⁰⁷ Mindezekből fakadóan a pártfunkcionáriusok számára egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy a hallgatók által felvetett kritikák a desztalinizáció szükségszerű velejárói, vagy a „népi demokrácia” társadalmi rendjét támadják, hiszen erre vonatkozóan a párt felsővezetése is különféleképpen kommunikált. Ennek (is) tulajdonítható, hogy a gúnyolódó pamfletet szerző bölcsészhallgatók is pusztán „komoly figyelmeztetésben” részesültek. Az OM ugyan szorgalmazta fegyelmi eljárás megindítását, mivel – ahogy az ügy előadója, Ladányi Andor fogalmazott – „tipikus példája az új szellem kispolgári értelmezésének”,¹³⁰⁸ de ezt sem az egyetemi párt-, sem a DISZ-vezetés nem tartotta szükségesnek. Úgy vélték ugyanis, hogy a hallgatók valóban akut problémákat vetettek fel: „párttagság véleménye az volt, van benne néhány helytelen kitétel – állapította meg a DISZ KV –, azonban a tényleges hibákat veti fel, satirikus formában, ezért helyes volt előadni és helyesebb lenne a felvetett hibák kiküszöbölésén gondolkozni.”¹³⁰⁹

Az ELTE egyetemi párt- és DISZ-vezetésének véleményét árnyalja, hogy ekkorra már a sorozatos bírálatokat kényelmetlenül fogadó funkcionáriusok muníciót kaptak az érveléshez: 1954. november 21-én jelent meg ugyanis Darvas József hosszú cikke a *Szabad Népb*ben a „kispolgári túllicitálásról”, mely – többek között a DISZ szerepéről kibontakozó sajtóvita kapcsán – a „torzító”, „hamis”, „pesszimista”, csupán a hibákat hangsúlyozó kritika helytelenségére hívta fel a figyelmet.¹³¹⁰ Darvas jelzői lassanként átszivárogtak a felsőoktatási intézmények politikai légkörét értékelő jelentésekbe, amit jól mutat a debreceni pártbizottság munkájáról szóló feljegyzés két szövegváltozata. A Tudományos

¹³⁰⁶ MNL OL M-KS 276–62/180. Egyetemi párt- és DISZ-szervezetek titkárainak tartott értekezlet jegyzőkönyve. Budapest, 1954. október 12.

¹³⁰⁷ MNL OL M-KS 276–61/514. Feljegyzés az Eötvös Loránd Tudományegyetemen az utóbbi időben tapasztalt nacionalista jellegű megnyilvánulásokról. Budapest, 1954. április 23.

¹³⁰⁸ Ladányi Andor kézírásos megjegyzése. [Budapest], 1954. december 3. Idézi: ÓLMOSI 2008.

¹³⁰⁹ A DISZ KV Egyetemi Ifjúsági Osztályának jelentése a „pamflet” körüli viharról. H. n., d. n. Idézi: ÓLMOSI 2008. — Ólmosi utal rá, hogy valójában a „komoly figyelmeztetés” sem hangzott el, I. Tóth Zoltán dékán inkább gratulált a szerzőnek.

¹³¹⁰ DARVAS József: A túllicitálásról. *Szabad Nép*, 1954. november 21. 3.

és Kulturális Osztály munkatársai 1955 januárjában azért jelentek meg Debrecenben, hogy ellenőrizzék a pártbizottságot, amely nevét adta ahhoz a KV-nek címzett egyetemi felterjesztéshez, mely a felsőoktatás rendszerének elhibázottságára hivatkozva követelt gyökeres reformot.¹³¹¹ Az 1955. január 26-án készült feljegyzés elismerően nyilatkozott a pártbizottságnak a „szabad politikai légkör” megteremtésére tett erőfeszítéseiről, s hangsúlyozta, hogy *„minden túlzás ellenére egészséges az a politikai légkör, amelyben bátran vitatkoznak a hallgatók és oktatók”*, s méltatta a faliújságvitákat, mondván *„ebben az időben egyetemeken meglehetősen egyedülálló jelenség volt az ilyen őszinte, újszerű, a kérdéseket mélyen elemző, az egész ifjúság érdeklődését felszító vita.”* Konklúziója úgy szólt, hogy *„[b]átran tovább kell fejleszteni azt a Debrecenben születő új »hagyományt« is, hogy nyílt őszinte viták során, a vélemények szabad harca alapján tisztázzák a felmerülő problémákat”*.¹³¹² Az egy nappal később született szövegváltozat már a *„jobboldali, kispolgári nézetek”* eluralkodásáról, a faliújság-vita kapcsán pedig *„politikai destrukció”*-ról beszélt, mely a pártbizottság súlyos hibáiból fakadt:

*„[A pártbizottság] nem tudta az egyetem politikai légkörében a frontokat élesen elhatárolni, az építő, egészséges jellegű politizálást a jobboldali, kispolgári elhajlástól leválasztani. Tette ezt azért, mert maga is azon a helytelen nézeten volt, hogy a jobboldali túlzó, demagóg hangok éles formában való visszautasítása általában a kritika elfojtását fogja jelenteni. Ezért azután sok esetben maga az egyetemi pártbizottság nyújtott nyílt fórumot a kispolgári túllícitálásnak.”*¹³¹³

Az a kérdés azonban, hogy vajon melyik kritika a „pártszerű”, az MDP KV resztalinizációs fordulatát jelentő, 1955. márciusi határozat megjelenésével – legalábbis egyesek számára – megoldódni látszott.

VII.5. Régi-új ellenségek

A KV-határozat az *új szakasz* politikai irányvonalát hibásnak, a nem kívánt kritikákat pedig *„jobboldali elhajlásnak”* minősítette, s deklarálta, hogy a párt és az állam tevékenységében érvényesíteni kell a *„bátor”, „pártszerű”, „kommunista bírálatot”*, de a *„kritika ürügyén”* a párt által elért eredményeket rágalmazni nem lehet.¹³¹⁴

¹³¹¹ MNL OL M-KS 276–91/149. Az MDP Kossuth Lajos Tudományegyetemi Bizottsága felterjesztése a Központi Vezetőségnek. Debrecen, 1954. december 15.

¹³¹² MNL OL M-KS 276–91/26. Az MDP KV TKO feljegyzése a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem pártbizottságának politikai munkájáról. Budapest, 1955. január 26.

¹³¹³ MNL OL M-KS 276–91/26. Az MDP KV TKO feljegyzése a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem pártbizottságának politikai munkájáról. Budapest, 1955. január 27.

¹³¹⁴ MNL OL M-KS 276–52/25. Az MDP KV 1955. március 2–4-i ülése.

A határozat tanulságait az egyetemi-főiskolai pártszervezetek viszonylag gyorsan levonták: márciusi jelentéseik már az „ellenséges aknamunka” jeleiként sorolták a korábban pusztán „nyugtalanító”, „aggasztó” jelzőkkel ellátott megnyilvánulásokat. A párthatározatot feldolgoztató foglalkozásokon megkezdődött a „jobboldali nézeteket” kitárgyaló, felvilágosító munka, az egyetemi lapok leleplezték az „ellenséges” nézetek hangadóit. Erélyesebben léptek fel azokkal szemben, akik a politikai légkör változását nem érzékelve, továbbra is láttak némi mozgásteret önálló kezdeményezésekre. Debrecenben a pártszervezet átvette a március 15-i ünnepség szervezését, a faliújságot beszüntették. Az ELTE pártfunkcionáriusai, akik február végén még arról készültek határozatot hozni, hogy a „nem kevés negatív kinövés” ellenére ösztönözni kell a „bátor, nyíltszíni politikai vitákat”, s az ideológiai harcnak „nem lehetnek többé eszközei az ú.n. adminisztratív módszerek”,¹³¹⁵ 1955 áprilisában a TTK-n az óraszámok csökkentését (köztük a marxizmus-leninizmus fakultatívvá tételét) megvitatni szándékozó ankét szervezőit igyekeztek nyomás alá helyezni.¹³¹⁶ Az eseményt nem tiltották be, de ügyeltek rá, hogy a hallgatók tisztában legyenek azzal, hogy azt a pártbizottság nem támogatja, s eltávolították az eseményt beharangozó plakátokat is. A *Szabad Ifjúság* ankétot követő, kioktató, gúnyolódó cikke a „zavarkeltés” sikertelenségeként ünnepelte az alacsony részvételt, s nem felejtette el azt sem megemlíteni, hogy a szervezők egyike egy ügyvéd, másika egy nagykereskedő fia, harmadikukat pedig 1948-ban destruktív kijelentései miatt zárták ki a középiskolából.¹³¹⁷

1955. április–májusában több intézményben – így Szegeden, Debrecenben és Budapesten is – megkezdődtek a fegyelmi eljárások, bizottság elé kerültek az ankét fő szervezői is, s ekkor sikerült a Közgazdaságtudományi Egyetem fegyelmi bizottságának Krassó György kizárását is keresztülvinnie. Krassónak az egyetemi oktatás módszereiről és színvonaláról alkotott kritikus nézetei ismertek voltak, azt, hogy a kötelező óralátogatással nem ért egyet, már 1954. márciusi fegyelmi tárgyalásán elismerte.¹³¹⁸ Bár a bizottság már ekkor kizárását javasolta, a rektor Krassó anyagi helyzetére és a tanulmányi eredményeire tekintettel csak szigorú megrovásban részesítette. Mivel e büntetés magában

¹³¹⁵ MNL OL M-KS 276–91/149. Az MDP ELTE PVB határozati javaslatának tervezete. Budapest, 1955. február 26.

¹³¹⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B40/1955. Jegyzőkönyv B. Károly [ELTE MFKK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 8. Az új szakasz vitakészségét és a márciusi határozatot követő visszarendeződés folyamatát a pártfegyelemről szóló központi megnyilatkozásokon keresztül követi végig: KOLTAI 2018. 69–71.

¹³¹⁷ VÁRKONYI András: „Ankéthősök”. Részletek egy tanulmányi ankét kulisszatitkaiból. *Szabad Ifjúság*, 1955. május 17. 4.

¹³¹⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K43/1955. Jegyzőkönyv Krassó György [MKKE] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1954. március 8.

foglalta, hogy egy következő fegyelemsértés esetén kizárhatják, s Krassó továbbra is sokat hiányzott, 1955 áprilisában már elengedő volt – néhány hónappal oklevelének megszerzése előtt – a korábbi fegyelmi határozatokra hivatkozással megindítani ellene az eljárást. A kizáró határozat indoklása azonban nem is titkolta, hogy nemcsak a mulasztott órák, hanem „*az oktatási rendszerünket elítélő nézetek*” szankcionálásáról van szó. A határozat szerint ugyanis Krassó hiányzásai annak az álláspontnak a „gyakorlati megvalósítását” jelentették, miszerint „*az előadások kötelező látogatása helytelen és felesleges előírás, minden hallgató maga bírálja el, milyen előadásokon vesz részt*”.¹³¹⁹

Az OM 1955. május 5-i ülésén vonta le a KV-határozat oktatásügyre vonatkozó konzekvenciáit. A Kollégium elé kerülő előterjesztés a politikai munka sürgős megjavítása, valamint a „klerikális”, „nacionalista”, „soviniszta”, „burzsoá” megnyilvánulások visszaszorítása érdekében – többek között – azt is javasolta, hogy július 1-jei határidővel az „ellenséges” nézetek terjesztőit távolítsák el az oktatási intézményekből. Ennek szükségességéről az ülés valamennyi résztvevője meg volt győződve, azonban vita alakult ki arról, vajon célszerű-e határidőt megjelölni: ha egy hónap alatt akarják lebonyolítani – javasolta a határidő törlését a Kollégium egy tagja – „*akkor nagyon nagy botrányok lesznek.*” Véleményét többen is osztották:

„[E]gy bizonyos ilyen pánikhangulat már is van az egyetemen[,] hogy most ottan egy vérengzés lesz és a politikailag alkalmatlanokat kiszórják. Tehát ezt igenis nagyon megfontoltan, minden baloldali túlzástól mentesen, egy kicsit talán lassabban, mint a javasolt határidő, feltétlenül el kell intézni, mégpedig pontosan és jó mélyre nyúlva, megtalálni a kényes problémáknak a megoldását. [sic!]”¹³²⁰

Az aggályokat Erdey-Grúz miniszter is osztotta, de az adminisztratív eszközök törvényes alkalmazását szükségesnek látta: „*ez kötelességünk. Még nem tartunk ott, attól félek, hogy kizárólag meggyőzéssel minden problémát meg lehet oldani.*”¹³²¹ A miniszter végül mégis kihagyta a Kollégium határozatából az eltávolításokra vonatkozó felhívást, de az OM és a felsőoktatási intézmények a következő tanév elejére lépéskényszerbe kerültek. A Politikai Bizottság ugyanis 1955 augusztusában határozatot hozott az egyetemek tanulmányi és politikai helyzetéről, melynek alaphangját nagyban meghatározta, hogy az

¹³¹⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K43/1955. Határozat Krassó György [MKKE] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. április 12. — Krassó az egyetemi oktatás rendszerére vonatkozó kritikáját fellebbezésében is fenntartotta, azt azonban tagadta, hogy nézetei és hiányzásai összefüggésben állnának. MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K43/1955. Krassó György [MKKE] fellebbezése. Budapest, 1955. május 11.

¹³²⁰ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1955. május 5-i ülése, 1. pont: Javaslat az MDP Központi Vezetősége 1955. márciusi határozatának a közoktatás területére való alkalmazására.

¹³²¹ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1955. május 5-i ülése, 1. pont: Javaslat az MDP Központi Vezetősége 1955. márciusi határozatának a közoktatás területére való alkalmazására.

előterjesztés vitáján – többekkel egyetértésben – Szalai Béla úgy fogalmazott, hogy „[t]alán nincs az országban még egy olyan terület, ahol olyan súlyos bajok lettek volna mint az egyetemeken”, Rákosi pedig adminisztratív intézkedéseket sürgetett:

„[A] jelenlegi helyzetben komoly adminisztratív rendszabályokra kényszerülünk és az OM-nek ezt nagy gonddal kell végrehajtani, mert ha most nem változtatunk[,] később esetleg még drágóbb intézkedésekre lesz szükség. A Szovjetunióban 1929-ben, amikor az egyetemek a trockizmus melegágyai voltak, szintén ilyen intézkedéseket hoztak.”¹³²²

A PB-határozat ennek szellemében meglehetősen nyugtázta, hogy a pártszervezetek újra megkezdtek a „nyílt ellenséges elemek” eltávolítását, s a „jobboldali politikai nézetek” elleni harc fokozását jelölte meg legfőbb feladatként: „Megfelelő rendszabályokkal – beleértve adminisztratív intézkedéseket is – véget kell vetni a rothadt liberalizmusnak és biztosítani, hogy az egyetemeken a párt politikájának, s a szocializmus építésének megfelelő munka folyjék.”¹³²³ A határozat szövegét nem publikálták, azt csak egy szűk körben (az illetékes pártbizottságok, valamint egyes minisztériumi és intézményvezetők között) küldték szét,¹³²⁴ de tartalmát 1955 őszen – finomított változatban – a *Társadalmi Szemle* ismertette. Az *Egyetemeink feladatai az új tanévben* címmel leközölt szöveg már nem beszélt „rothadt liberalizmusról”, s adminisztratív intézkedések helyett „pusztán” „erélyes rendszabályokat” követelt.¹³²⁵ Az OM szeptemberi rektori-dékáni értekezletén megjelenő Rákosi meglehetősen cinizmussal instruálta az intézményvezetőket:

„Mi nem szívesen nyúlunk ún. adminisztratív rendszabályokhoz. Csak ha a rábeszélés, az agitáció nem segít, ha minden kötél szakad – mit tehetünk egyebet? –, kénytelenek vagyunk ilyen rendszabályokhoz nyúlni.”¹³²⁶

A konkrét feladatokat Erdey-Grúz jelölte ki: az intézményvezetés a párt- és DISZ-szervezetekkel együttműködve távolítsa el az „ellenséges elemeket”, de ügyeljen arra, hogy a „háttérben lappangó felbujtókat” is leleplezzék, ne csak néhány „megtévesztett” hallgató ellen induljon eljárás. A határozatok ismertetésekor pedig fel kell hívni figyelmet, hogy az

¹³²² MNL OL M-KS 276–91/25. Feljegyzés az egyetemek tanulmányi és politikai helyzetéről szóló előterjesztés vitájáról. Budapest, 1955. július 9.

¹³²³ MNL OL M-KS 276–53/239. Határozat az egyetemek tanulmányi és politikai helyzetéről, 1955. augusztus 12. — Ladányi Andor rámutat: a „rothadt” jelző Rákosinak az előterjesztés vitáján elhangzott összefoglalójából került be a határozat végleges szövegébe. LADÁNYI 1986. 128.

¹³²⁴ LADÁNYI 1986. 129.; BERECZ – PÓSA 1988. 102.

¹³²⁵ EGYETEMEINK 1955. — Az Andics Erzsébet és Erdey-Grúz Tibor által készített előterjesztés, a róla szóló vita, a PB-határozat, valamint a *Társadalmi Szemle*ben megjelent ismertetés közti eltérésekre rámutat: LADÁNYI 1986. 127–129.; BERECZ – PÓSA 1988. 102–103.

¹³²⁶ Az egyetemi tanulmányi és politikai munka megjavításáért. *Felsőoktatási Szemle*, 1955/10. sz. 427.

egész hallgatóságot felelősség terheli, amiért eltúrték az „ellenséges cselekedeteket”.¹³²⁷ Utóbbi azonban nemcsak pusztá retorikai fordulat volt: az 1955. szeptember 1-jétől hatályos, módosított fegyelmi szabályzatban a tanulmányi fegyelmet sértő magatartásformák példálózó felsorolása kiegészült azzal a vétséggel, ha a hallgató „a hiteltérdemlően tudomására jutott, hallgatótársa által elkövetett, az a) és b) pontokban foglalt fegyelmi vétségről az egyetem (főiskola) szerveit nem értesíti”.¹³²⁸

Az intézményvezetők az instrukciókat októberben miniszteri utasítás formájában is kézhez kapták:

„[F]elhívom Rektor (Dékán, Igazgató) Elvtársat, hogy az egyetemi (főiskolai) Párt és DISZ Bizottság segítségével – nagy körültekintéssel – állapítsa meg, vannak-e a hallgatók között ellenséges elemek, akik károsan befolyásolják a hallgatók politikai magatartását, ha vannak ilyenek, ezeket kellő politikai előkészítés után az egyetemről (főiskoláról) fegyelmi úton távolítsa el. Különös gonddal vizsgálja felül az osztályidegen származású hallgatókat és közülük azokat, akiknek tanulmányi munkája, vagy politikai magatartása nem megfelelő, távolítsa el az egyetemről (főiskoláról).”¹³²⁹

A fentiek végrehajtására az intézmények november 15-ig kaptak határidőt. Ebben az esetben tehát a párt- és DISZ-szervezetek mellett az egyetemek és főiskolák állami vezetői is konkrét utasítást kaptak a módszeres tisztogatásra – nem ok nélkül. Ahogy láttuk, már a korábbi években is állandó volt a pártfunkcionáriusok panasza, hogy az intézményvezetők egy része csak tessék-lássék módon vesz részt az „ellenség” eltávolításában, e benyomások a márciusi határozat kiadását követően csak felerősödtek.¹³³⁰ A kritikát a PB-határozat is megerősítette, amikor a felsőoktatási intézményekben kialakult „súlyos” és „tarthatatlan” politikai helyzetért – bár bírálta a párt- és DISZ-szervezeteket is, de – elsősorban az OM-et és az intézményvezetőket hibáztatta. A feladat kijelölés tehát az állami vezetőkre is nyomást helyezett azáltal, hogy a várhatóan kényes intézkedések végrehajtásáért közvetlenül is felelőssé tette őket – egy időben azzal a nyílt káderpolitikai fordulattal, amely az ideológiai-politikai beállítottságot és a nevelőmunkát ismételten a szakmai teljesítmény elé helyezte.

Az OM utasítása 1955 őszén azonban már „nyitott kapukat döngetett”. A kritikát egyre nehezebben viselő funkcionáriusok önbizalmát megerősítette a márciusi párthatározat, így

¹³²⁷ Az egyetemi tanulmányi és politikai munka megjavításáért. *Felsőoktatási Szemle*, 1955/10. sz. 436.

¹³²⁸ FSZ 1955. 1. § c). Ahogy a korábbi szabályzatokban, az a) pont ekkor is a Magyar Népköztársaság törvényes rendje elleni vétségeket, a b) pont a „népi demokrácia állami és társadalmi rendjével” szembenálló magatartást jelentette.

¹³²⁹ MNL OL M-KS 276–91/133. Ellenséges elemek eltávolítása. Budapest, 1955. október 1.

¹³³⁰ Lásd például: MNL OL M-KS 276–91/150. Az MDP Csongrád megyei PVB jelentése az egyetem munkájáról. Hódmezővásárhely, 1955. március 26.; MNL OL M-KS 276–91/149. Politikai helyzet a Kossuth Lajos Tudományegyetemen a KV. márciusi határozata alapján. Debrecen, 1955. március 7.

a fegyelmi eljárások több helyen már 1955. tavaszán megkezdődtek. A márciusi párthatározat és az azt követő instrukciók nyomán az „ellenség” új neve a „jobboldali elhajlás” lett, a fő „gyanúsítottak” azonban az osztályharc szellemében a régiek maradtak: az „osztályidegenek”. Az ellenük lefolytatandó eljárásokat az is megkönnyítette, hogy az 1955-ös fegyelmi szabályzat konkretizálta, hogy az egyetemi-főiskolai szervek megtévesztése a „fontos személyi vagy családi körülmények”-re, illetve „vagyonai viszonyok”-ra vonatkozik.¹³³¹

A szegedi harmadéves orosz szakosok ellen 1955 tavaszán indított csoportos eljárás jól mutatja, hogy hogyan próbálta a fegyelmi bizottság az eseményeket elhelyezni ebben az értelmezési keretben. A DISZ egyik kultúrfelelőse, D. István ellen már 1955 januárjában eljárás indult, mert naponta többször is kritikus írásokat rakott ki a harmadévesek faliújságjára. D. aktivitása megosztotta hallgatótársait, a DISZ-gyűlések rendszeresen politikai, majd egyre inkább személyeskedő vitákba torkolltak. A szóváltásokban D. harcias, de érvekkel felszerelt vitatkozóznak bizonyult, a párttagok között is többen vele értettek egyet. Amikor a bölcsészkar vezetése decemberben elhatározta, hogy a helyzetet fegyelmiel kezelje, a két csoportra szakadt harmadéves párttagok már ott tartottak, hogy egyik vagy másik társaságnak vissza kell adnia a párttagkönyvét, mert mindegyiküknek nem lehet „igaza”.¹³³² Az 1955 januárjában zajló eljárás során D. fenntartotta, hogy tartalmilag egyetért korábbi írásaival, de elismerte, hogy „azok hangja nem volt megfelelő”.¹³³³ Ekkor szigorú dékáni megrovásban részesült. Ezzel egy időben pártfegyelmi indult a DISZ-titkárral, V. Jánossal szemben is, aki 1954 őszén a taggyűléseken többször is lehetőséget biztosított a hallgatókat aggasztó kérdések – így az ösztöndíjhelyzet vagy az elhelyezési problémák – kitárgyalására, amivel – a vádak szerint – a „pesszimista hangokat” bátorította. A végső figyelmeztetésről szóló pártbüntetést azonban V. nem volt hajlandó elfogadni, és visszaadta párttagkönyvét, mire kizárták.

A fegyelmielket a szaktársak elégedetlenséggel fogadták, a feszült hangulatot pedig a márciusi határozat is fokozta: „»Ugy látszik, most már évenként rájövünk arra, hogy mindent rosszul csinálunk«.” – idézte a határozattal kapcsolatban jelentkező „ellenséges” hangokat az egyetemi lap.¹³³⁴ A harmadéves orosz szakosok körében a helyzet eszkalálódni

¹³³¹ FSZ 1955. 1. § d.).

¹³³² MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv V. János [SZTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1955. május 11.

¹³³³ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv D. István [SZTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1955. január 13. — Tőle származik a *Bevezetés* elején idézett mottó.

¹³³⁴ Jobboldali hibák a szegedi egyetemek és főiskola munkájában. *Szegedi Egyetem*, 1955. március 29. 2. Kiemelés az eredetiben. Vö. GYARMATI 2011. 356–360.

látszott: a határozatot ismertető DISZ-titkárt, H. Györgyöt szaktársai „vonalfífi”-nek, „politikai szélkakas”-nak nevezték, mire H. lemondott, arra hivatkozva, hogy a „*márciusi határozatokkal kapcsolatban nem lát tisztán, s ez nehezíti agitációs tevékenységét*”, s a D. Istvánra és V. Jánosra kiszabott büntetés őt is érthette volna.¹³³⁵ Áprilisra újabb hallgató fontolgatta párttagkönyve visszaadását.

A márciusi párthatározat után a kritikus hallgatókat leváltották DISZ-ben betöltött funkcióikról, a helyzet kezelésére azonban kapóra jött, hogy kitudódott, hogy D. nagyapjának 150 hold úri birtoka volt, melyet nem tüntetett fel önéletrajzában. Bár D.-nek a január utáni eseményekben már nem sok szerepe lehetett, saját és hallgatótársai bevallása szerint is az első fegyelmi után már csak tanulmányaival foglalkozott, a kollégiumba is alig járt be, a májusban induló eljárásnak ő lett a fő vádlottja. Nem új vizsgálatról volt szó, hanem átértelmezésről: a fegyelmi bizottság a bejártott panelhez nyúlt és osztályharcként értelmezte az eseményeket. D. István a „kulák”, a „parasztszármazású” V. János egy „kulák csatlósaként” „osztályáruló” és „dezertőr”, míg a többi hat, eljárás alá vont hallgató – szaktársak, barátok, köztük H. György és kollégiumi szobatársai – az „ellenség szekértolói” lettek. Gábris József, a tanulmányi osztály káderese a *Szegedi Egyetem* hasábjain már a fegyelmi határozat megszületése előtt megfelelő kontextusba helyezte az eseményeket:

„Kiderült, hogy [ti. D. István] nem is olyan szürke valaki, hanem »csupán« 150 holdas kulák sarja, magyarul osztályidegen. (...) Most már a külső szemlélő, vagy sajnálkozó, avagy megbékélni akaró barátaink és elvtársaink is világosan láthatják az összefüggést D. származása és ténykedése között. Nem véletlen, hogy olyan nagy hangja volt. Nyíljék ki végre azoknak a szemek is, akik csak a meg nem értettet látták benne. Nem meg nem értésről, hanem osztályharcról van szó.”¹³³⁶

A bizottság a hallgatók tagadásával is bizonyítottan látta prekonceptióit, így hárman – köztük D. István és H. György – összes egyetemről és főiskoláról való kizárását, V. János és egy másik hallgató szegedi egyetemről való kizárását, valamint két hallgató 4 féléves kitiltását kezdeményezte. A javaslattal azonban sem a dékán, sem a rektor nem értett teljes mértékben egyet, így négy hallgató is enyhébb büntetést kapott. D. István kizárását az OM 1955 augusztusában erősítette meg.¹³³⁷

Mivel a figyelem ismételten a „befurakodott osztályidegenekre” terelődött, 1955 tavasza után egyre gyakoribbá vált (bár az 1953 ősze előtti mértéket nem érte el), hogy valakit

¹³³⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv H. György [SZTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1955. május 4.

¹³³⁶ GÁBRIS József: Még egyszer a D.-ügyről. *Szegedi Egyetem*, 1955. június 21. 4. Kiemelés az eredetiben.

¹³³⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. D. István [SZTE BTK] kizárása az ország összes egyeteméről és főiskolájáról. Budapest, 1955. augusztus 5.

pusztán adatelhallgatás miatt javasoljanak kizárásra.¹³³⁸ Egyes esetekben azonban – ahogy D. Istvánnál is – mindössze mellékvádként szerepelt, mely mintegy magától értetődően alátámasztotta a kifogásolt politikai magatartás „ellenséges” jellegét s egyben igazolta a prekoncepciót, miszerint az „ellenséges” megnyilvánulások nagy része az „osztályidegenekhez” köthető. Az 1955 tavaszi eljárásokban a felsőoktatás rendszerét érintő kritikák értelmezése az 1953 előtti panelekhez tért vissza. A bírálatokat a párt politikája elleni támadásként értékelték, így az óraszám csökkentését megvitató ankét a „tanulmányi rend megbontását célzó” destrukció,¹³³⁹ egy nehéz anyagi körülmények miatt lemorzsolódó hallgató ösztöndíjának emelését célzó aláírás-gyűjtés „jogtalan követelés” és hálátlanság,¹³⁴⁰ a végzős hallgatók elhelyezési problémáinak felvetése pedig „tárgyi alapot nélkülöző panasz” és az áldozatvállalás hiányának jele lett.¹³⁴¹

Egyes esetekben a megvádolt hallgatók és a fegyelmi bizottságok tagjai között kész politikai vita alakult ki. E vitákból nemcsak az a szándék olvasható ki, hogy a bizottságok a kifogásolt állítások elismertetésével igyekeztek bizonyítékot szerezni az „ellenséges szándéokra”, hanem az is, hogy egyes hallgatók a korábbi időszakokhoz képest határozottabban mentek bele e vitákba.¹³⁴² A budapesti bölcsészhallgató F. Ferenc, bár több kérdésben is a márciusi párthatározat szellemében gyakorolt önkritikát, kitarzott amellett a kijelentése mellett, hogy „*a mai generáció egy jelentékeny része csalódottnak érzi magát, s (...) becsapottnak érzi magát.*”¹³⁴³ A Lenin Intézet fegyelmi bizottsága azonban nem volt nyitott a vitára, amikor egy negyedéves hallgató, K. Ferenc részletesen kifejtette, hogy miért nem ért egyet a márciusi párthatározattal. Többek között úgy vélte, hogy hiba, hogy a pártvezetésben folyó vitákról a tagságot semmilyen formában sem értesítették: „A KV

¹³³⁸ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–P46/1955. P. András és G. Boriszláv [Kertészeti és Szőlészeti Főiskola] kizárása az ország összes egyeteméről és főiskolájáról. Budapest, 1955. november 11.; MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K111/2/1956. K. Pál [ELTE NYIK] kizárása az ország összes egyeteméről és főiskolájáról. Budapest, 1956. január 30.

¹³³⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B40/1955. B. Károly [ELTE MFKK] kizárása az ország összes egyeteméről és főiskolájáról. H. n., d. n.

¹³⁴⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B40/1955. Jegyzőkönyv B. Károly [ELTE MFKK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 8.

¹³⁴¹ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

¹³⁴² A korábbi időszak kiszámíthatatlanságával szemben Heller Ágnes a következőképp jellemezte ezt az időszakot: „Amikor az úgynevezett márciusi határozatban a Rákosi-társaság Nagy ellen föllépett, mindenki tudta: ha kiáll a márciusi határozat ellen, vállalja a rizikót, hogy kizárják és ez és ez történhetik vele. Viszont: tudni lehetett, ki és miért vállalja a kockázatot. Ez teljesen más, mint amikor Kékes elvtárs egyszerűen megvonta az ebédjegyet, és nem lehetett tudni, hogy a macskáért történt-e, vagy azért, mert nem tetszett egy szovjet film. A régi világ irracionális volt, úgy döntöttek, ahogy akartak, és az indokokat titokban tarthatták. Az elnyomás most kicsit racionalizálódott. Tudni lehetett, miért nyomnak el, és a racionális elnyomás felszabadítja az energiákat.” HELLER – KÖBÁNYAI 1999. 102.

¹³⁴³ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

nem helyesen járt el” – jelentette ki. „Visszautasítjuk, a KV az egyedüli helyes utat választotta.” – szögezte le a bizottság egyik tagja. Amikor pedig K. fenntartotta azt az állítását is, hogy „Rákosi elvtárs nem zseni”, a bizottság imént idézett tagja deklarálta: „Rákosi elvt[árs] pártunk és népiünk évtizedek óta, régi kipróbált vezetője, akiről csak a legnagyobb tisztelet hangján lehet beszélni.”¹³⁴⁴

Az esetek egy jó részében olyan DISZ- vagy pártfunkcionárius hallgatók kerültek fegyelmi bizottság elé, akiknek a márciusi határozat megjelenésekor nehezükre esett véleményüket hozzáigazítani a megváltozott diskurzushoz. A „politikai szélkakas”-nak csúfolt H. György fegyelmi tárgyaláson tett kijelentései világosan mutatják a párttal való „együtt ingadozás” nehézségeit, de utalnak a kommunista értelmiség kinevelése érdekében bevetett indoktrinációs stratégiák kudarcára is:

„53. júniusa előtt elég régóta Disz. munkát végeztem az iskolában, mint Disz. titkár. Megismerkedtem a marxizmussal, amennyire ott szükséges volt. 53. júniusáig meg voltam győződve, hogy mindaz helyes, és pontosan úgy helyes, ahogy szemináriumon tanultam, vagy a Szabad Népből olvastam. Ennek megfelelően magatartásomat az jellemezte, hogy meglehetősen élesen igyekeztem a különböző vitákban állást foglalni. 53. júniusában kiderült, hogy mindaz, amiben addig hittem, nem úgy helyes és nem úgy igaz, ahogy én azt láttam, s éppen azok a források bizonyították ellenkezőjét, mint a Szabad Nép, vagy a Társadalmi Szemle statisztikai számai, amelyeknek addig betűről-betűre mindig hittem. Azóta kiderült, hogy ezek a források nem mindig adtak helyes képet. (...) Ha valaki június előtt mondta volna, hogy a nehézipart lassabban kell fejleszteni, a fejére koppintanak. Nem láttam tisztán több kérdésben, s amit pillanatnyilag gondoltam, kimondtam, s időnként egymásközötti vitában határozottan állástfoglaltam. Ebből azt a következtetést vonták le egyesek, hogy kétszínű vagyok. (...) Én sem tartom alaptalannak a magatartásommal kapcsolatos vádakat. [sic!]”¹³⁴⁵

E hallgatók többsége 1953–54-ben aktív szervező-tevékenységet folytatott és/vagy rendszeres felszólalója volt a taggyűléseknek. A tárgyalásokon – különféle megfogalmazásban – hangot adtak annak, hogy a márciusi párthatározattal kapcsolatban vannak (vagy legalábbis voltak) fenntartásaik, s azt megelőző kritikájukat sok tekintetben jogosnak érzik. 1955 márciusa után egy részüket leváltották funkcióikról, mások a politikai helyzet változását érzékelve maguk mondtak le vagy háttérbe vonultak, azaz lemondtak a rendszer aktív képviselőségéről, mint például a tagkönyvét visszaadó szegedi V. János, a DISZ-titkárságról lemondó H. György, vagy a Lenin Intézet egy negyedéves hallgatónöje,

¹³⁴⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–C12/1955. Jegyzőkönyv K. Ferenc [Lenin Intézet] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. május 23.

¹³⁴⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv H. György [SZTE BTK] meghallgatásáról. Szeged, 1955. május 4.

akinek tárgyalásán a párthatározathoz való „helytelen” viszonyát éppen az bizonyította, hogy 1955 márciusa után „feltűnő passzivitást” mutatott, főként, hogy – ahogy az ügyét ismertető szemináriumvezető fogalmazott – „*az 1954. októberi határozat, illetőleg a Nagy Imre-féle cikk után rendkívül aktív volt.*”¹³⁴⁶ A visszavonulással e hallgatók a nyilvános „együtt ingadozást”, a teljeskörű rituális önbírálatot utasították el, aminek demonstratív jellege tovább rombolta a párt és a DISZ tekintélyét.

Az „ellenséges nézetek” hangadóinak leleplezéséről és az eljárásokról az ifjúsági és az egyetemi sajtó többször is beszámolt, olykor nem is titkoltan azzal a céllal, hogy elejét vegye a kizártakkal szembeni szolidaritásnak.¹³⁴⁷ Míg ugyanis az 1955-ös pártjelentések hagyományos retorikája eleinte a márciusi párthatározat kedvező fogadtatásáról, a „jósándékú” hallgatói tömegek egyetértéséről szólt, kezdetől fogva érzékelték azt is, hogy nemcsak a párt politikája, hanem bizonyos szempontból az oktatók és hallgatók magatartása is visszatért az 1953 előtti állapotokhoz: egyesek várakozó álláspontra helyezkedtek vagy „bezárkóztak”, formálisan egyetértének, de „magukban elutasítják”, mások pedig nem nyilatkoznak.¹³⁴⁸ A politikai rendezvények iránti érdeklődés érzékelhetően csökken: a hallgatók véleménynyilvánítás helyett előre megírt, sablonos hozzászólásokat olvasnak fel, s „*valósággal harapófogóval*” kell kihúzni belőlük minden szót – panaszolták a pártbizottságok.¹³⁴⁹ Egy 1955. júniusi fegyelmi eljárás során a budapesti bölcsészkar egy (tanúként jelenlevő) DISZ-titkára is arra panaszkodott, hogy amíg nem választották meg, a hallgatók „*egészen őszintén*” beszéltek vele, azt követően azonban „*nem voltak hajlandók vele olyan barátilag elbeszélgetni, mint azelőtt. Ez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy ha valaki őszintén nyilvánul meg, abból olyan következtetéseket vonnak le, ami károsan befolyásolja az illető sorsát.*”¹³⁵⁰

¹³⁴⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–E1/3/1956. Jegyzőkönyv E. Judit [Lenin Intézet] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. szeptember 16.

¹³⁴⁷ Lásd például: VÁRKONYI András: „Ankéthősök”. Részletek egy tanulmányi anket kulisszatitkaiból. *Szabad Ifjúság*, 1955. május 17. 4.; VÁRKONYI András: Egy sajtóvita és ami mögötte van. *Szabad Ifjúság*, 1955. május 21. 2.; GÁBRIS József: Még egyszer a D.-ügyről. *Szegedi Egyetem*, 1955. június 21. 4.; Jegyzetek a pécsi egyetemről és főiskoláról V. Diákszemle. *Szabad Ifjúság*, 1955. december 17., 3.

¹³⁴⁸ MNL OL M-KS 276–91/149. Politikai helyzet a Kossuth Lajos Tudományegyetemen a KV. márciusi határozata alapján. Debrecen, 1955. március 7.; MNL OL M-KS 276–91/150. A MDP VIII. ker. PVB. jelentése az Orvosegyetem Pártbizottságának és pártszervezeteinek munkájáról és a KV. egyetemekre vonatkozó határozatának végrehajtásáról. Budapest, 1956. február 16. További példákra lásd a következőkben hivatkozott dokumentumokat is.

¹³⁴⁹ MNL OL M-KS 276–91/148. Jegyzőkönyv az MDP Szegedi Tudományegyetemi és Főiskolai Párt Végrehajtóbizottságának 1955. március 25-i üléséről. Szeged, 1955. március 25.; MNL OL M-KS 276–91/149. Jegyzőkönyv az MDP Pécsi Egyetemi és Főiskolai Párt Végrehajtóbizottságának 1955. április 14-i üléséről. Pécs, 1955. április 14.; MNL OL M-KS 276–91/149. Jelentés a Marxizmus-Leninizmus Tanszék oktató munkájának értékeléséről, [Pécs], d. n.

¹³⁵⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

Arról, hogy a hallgatás nem beleegyezés, meglehetősen mély benyomást szerzett az Agrártudományi Egyetem egyik marxizmusoktatója nem sokkal a KV-határozat kiadását követően. 1955. március 18-án ugyanis a másodéves, állattenyésztő szakos hallgatók egy kb. 42 fős csoportja a marxizmussemináriumon a Tanácsköztársaság időszakát dolgozta fel. A szeminárium első része problémamentesen zajlott, az oktató elégedett volt, még néhány hozzászólás is született. Az óra szünetében azonban a szemináriumvezető a hallgatók egy csoportjához csapódott, amikor is egyikőjük azt a kijelentést tette, hogy véleménye szerint az emberek 95%-a nem beszél őszintén: másról és máshogy beszél „hivatalos helyen”, mint otthon. A szemináriumvezető ezzel nem értett egyet, mire többen alátámasztották, hogy ők is máshogy beszélnek az egyetemen, mint a diákok otthonban. „*Hát akkor beszéljenek itt is úgy*”¹³⁵¹ – indítványozta a szemináriumvezető, s biztosította a hallgatókat, hogy ebből „*senkinek nem lesz kellemetlensége*”.¹³⁵²

A szeminárium második felében a hallgatók egymás szavába vágva sorolták,¹³⁵³ hogy Magyarország nem független állam, s a szovjet csapatok az osztrák államszerződés megkötése után sem fognak kivonulni: „*A szovjet hadsereg miért tartja még ma is megszállva Hazánkat, csak 10 évig lehet itt; ha tovább itt van, ez már disznóság*” – fejtette ki egyikőjük. Ehhez egy másik hallgató hozzátette, hogy háború esetén biztosan az amerikaiak győznek, mert „*a pénz az amerikaiaknál van*”. Többen azt is kijelentették, hogy nem fognak harcolni a háborúban, S. Imre például úgy nyilatkozott, hogy ő „*földbeszurná a szuronyát*”, mire egy társa kijelentette, hogy „*a puskát vissza is lehet fordítani.*” „*Te marha, hiszen az apádat lőnéd le*” – szólt közbe valaki.¹³⁵⁴ Valaki felvetette azt a kérdést is, hogy van-e Magyarországon sajtó- és szólásszabadság. A csoport egyetértett abban, hogy nincs, ehhez pedig egyikük hozzátette, hogy szerinte Rajk és társai ártatlanok voltak: a „*Rajk ügy erőltetett, nem valódi ügy volt.*” Többen úgy vélték, hogy Nagy Imrét már régen kivégezték a Szovjetunióban. Felmerült, hogy miért nem veszi vissza Magyarország a trianoni békeszerződéssel elcsatolt területeket, mire a szemináriumvezető – későbbi állítása szerint: „*provokációs célzattal*” – feltette a kérdést: „*na elvtársak[,] megyünk a csehektől visszafoglalni a területet?*”, mire a hallgatók rávágták, hogy igen. Felvetődött az a kérdés

¹³⁵¹ MNL OL M-KS 276–91/25. Az MDP KV TKO feljegyzése az egyetemeken tapasztalt jelenségekről. Budapest, 1955. április 8.

¹³⁵² ÁBTL 3.1.9. V–127614. Az Agráregyetemen tapasztalt ellenséges megnyilvánulásokról. Budapest, 1955. április 15.

¹³⁵³ Az esetről egy minisztériumi és egy ÁVH-feljegyzés is tudósít (lásd az előző két jegyzetet), de olykor egy-egy kijelentést eltérő személyeknek tulajdonítanak. Az elhangzott mondatokat a TKO részletesebb feljegyzése alapján ismertetem.

¹³⁵⁴ Utóbbi megjegyzést az ÁVH feljegyzése szintén S. Imrének tulajdonította.

is, hogy ki a „kulák”. Egy hallgató úgy vélte, „*ma már nincs kulák, csak az, akire a Tanács ráfogja*”, s többen bizonygatták, hogy „ma” rosszabbul él a középparaszt, mint régen a béres. De a jövő agrárszakemberei további téeszek szervezésének sem látták értelmét.

A szemináriumvezető a beszélgetést nem jelentette, de néhány kollégájának beszámolt róla, ők pedig értesítették a pártbizottságot. A hallgatók megtagadták, hogy megnevezzék a „hangadókat”, s ettől eleinte a szemináriumvezető is tartózkodott, végül négy hallgatót említett meg. A pártbizottságon és a TO-n nagy megrökönyödést váltott ki, hogy éppen egy olyan csoportról volt szó, amelynek tagjai a mozgalmi szempontból legaktívabbak közé tartoztak, többségük „munkás- és parasztszármazású”: „*ezzel a csoporttal eddig nem volt semmi baj.*”¹³⁵⁵

A „marxista beszédmód” és az egyéni vélemények eltérésének megtapasztalása a funkcionáriusokból az 1953 előtti reflexeket hívta életre. 1954 nyarán a szegedi pártbizottság e magatartást – az *új szakaszt* megelőző időszakra vonatkoztatva, alakoskodásnak és kétszínűségnek minősítve – úgy írta le, hogy a „*marxizmus-leninizmus bemagolása egyes esetekben még mindig az őszinte vélemény leplezését szolgálja, amely őszinte véleményt csupán a politikai passzivitás jelzi*”, de elemzésében ezért azt a politikai légkört tette felelőssé, mely „*az egyetemen is ellenséget tételezett fel minden panaszszó mögött*”.¹³⁵⁶ A márciusi határozat után azonban minden nemkívánatos megnyilvánulás esetén ismét az „illegálisba vonult ellenség” országszerte kiépített hálózatára, szervezett

¹³⁵⁵ MNL OL M-KS 276–91/25. Az MDP KV TKO feljegyzése az egyetemeken tapasztalt jelenségekről. Budapest, 1955. április 8. — Az ÁVH és a TKO feljegyzésében név szerint is említett hallgatók közül egyedül az S. Imre ellen indított fegyelmi eljárás eredménye ismert. S. azzal védekezett, hogy kijelentéseit viccnek szánta, de utólag belátta ennek helytelenségét. Bár a szemináriumvezető tiltakozott ellene, kizárták az Agrártudományi Egyetemről, majd 1955 júniusában a Földművelésügyi Minisztérium valamennyi egyetemről és főiskoláról való kizárását kezdeményezte „destruktív kijelentései”, s amiatt, hogy hallgatótársai előtt „ellenzékieskedő magatartásával” igyekezett népszerűséget szerezni. S. fellebbezett, ismét beismerte hibáit, de a büntetést aránytalanak ítélte. Az OM Fegyelmi Bizottsága is elismerte, hogy S. kijelentése súlyos, de úgy vélte, a hallgatóról készített káderjellemzések bizonyítják, hogy „*nem ellensége a népi demokráciának*”, s a kizárára csak azért került sor, mert az évfolyam rossz politikai hangulata miatt vele akartak példát statuálni. A Bizottság javaslatára a miniszter az egyetemről való kizárást jóváhagyta, de a Földművelésügyi Minisztérium javaslatát nem tartotta indokoltnak, és S.-t is tájékoztatta arról, hogy amennyiben a „*termelő munkában kiemelkedő eredményt ér el*”, szó lehet visszavételéről. A döntés 1956 januárjáig húzódott, s azzal az OM-ben sem értett mindenki egyet. Orbán László miniszterhelyettes például úgy vélte, hogy maga a kijelentés a „*hallgatók között tapasztalható túrhetetlen politikai jelenségek*” eklatáns példája és minden körülménytől függetlenül önmagában is indokolná az összes egyetemről való kizárást. MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847–855/S62/1955. S. Imre II. éves Agrártudományegyetemi hallgató fegyelmi ügye.

¹³⁵⁶ MNL OL M-KS 276–91/133. A Szegedi Tudományegyetem és Pedagógiai Főiskola hallgatóinak helyzete, nevelésük fő problémái. Szeged, 1954. július 26.

„aknamunkára” és tudatos „provokációkra” gyanakodtak: az Agrártudományi Egyetemen lezajlott incidenst a Nemzeti Ellenállási Mozgalom röpcéduláira vezették vissza.¹³⁵⁷

A debreceni pártbizottság 1955. júniusi jelentéséből azonban kiderül, hogy a funkcionáriusok is sejtették, hogy a „közömbösség” látszólagos – a bírálat nem szűnt meg, csak más fórumokra szorult vissza:

„Megerősödött az apolitizmus, a politikai élettel szembeni közömbösség, a szakmába zárkózás tendenciája, elhallgattak azok a hallgatók is, akik korábban igen aktívak voltak, s akiknek ma is beszélni kellene, mert megy utánuk a hallgatóság. A pártszervezetek felelősek azért, hogy ezek az emberek és a kommunista hallgatók is hallgatnak, különösen a bölcsészkaron nagy hiba a faliújság szüneteltetése. Ugyanakkor tudjuk, hogy a hallgatás csak felszín és az alatt, elsősorban baráti megbeszéléseken eleven politizálás folyik, ami viszont már kicsúszik a párt és a Disz. irányítása alól.”¹³⁵⁸

E tekintetben a párt- és DISZ-tagság, valamint a pártonkívüliek között alig volt különbség, a jelentések rendszeresen beszámoltak az alapszervezeteken és csoportokon belüli megosztottságról, aggodalommal említve, hogy a (párt)fegyelmi kizárásokhoz sem nyertek egyöntetű támogatást.¹³⁵⁹

A resztalinizációs tendenciák és az aktuális politikai diskurzustól eltérő vélemények szankcionálása tehát számos tekintetben az 1953 nyara előtti hangulathoz és reakciókhoz vezetett – mind a párton belül s azon kívül is. Ezt tükrözte az OM 1956. februári jelentése is, mely a márciusi párthatározat hatásait mérte fel:

„A politikai aktivitás fokozását nyomon követte a nyílt ellenséges nézetek, az ellenséges elemek nyílt, bomlasztó tevékenységének megszűnése. Egyes egyetemeken (pl. az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Karán, a Műszaki Egyetemen, a pécsi Orvostudományi Egyetemen stb.) eszközölt hallgatói kizárások (...) a politikai helyzet megszilárdulásához járultak hozzá. Az ellenség azonban nem szüntette meg, hanem új módszerekkel folytatja munkáját. A nyílt bomlasztás helyett a burkolt aknamunkát választja. Nem csökkent a folyósókon folyó »bizalmas« beszélgetések, célzatos politikai vonatkozású megjegyzések száma. A hallgatók egy részénél még

¹³⁵⁷ MNL OL M-KS 276–91/25. Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának feljegyzése az egyetemeken tapasztalt jelenségekről. Budapest, 1955. április 8.

¹³⁵⁸ MNL OL M-KS 276–91/149. A párt helyzete az egyetemen (A pvb. beszámolójának tézisei és határozati javaslat). Debrecen, 1955. június 4. Hasonló megállapításokra lásd még: MNL OL M-KS 276–91/149. Jelentés az Állam- és Jogtudományi kar területén a K.V. márciusi határozata előtt és után folyó pártmunka, oktató-nevelő és tudományos munka helyzetéről [...]. Budapest, 1955. június 16.

¹³⁵⁹ Az imént idézett dokumentumokon túl lásd például: MNL OL M-KS 276–91/149. ELTE PVB határozata a DISz munka segítéséről. Budapest, 1955. július 12.; MNL OL M-KS 276–91/148. Jegyzőkönyv az MDP Szegedi Tudományegyetemi és Főiskolai Párt Végrehajtóbizottság 1955. szeptember 15-i aktíva-ülésétől. Szeged, 1955. szeptember 15.; MNL OL XIX-1-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

*vannak kételyek, van bizalmatlanság a párt politikájával szemben. Ezek feltárása terén még nem sok minden történt, pedig ez a munka nehezebb része. [sic!]*¹³⁶⁰

Az új szakaszt követő, relatíve nagyobb szabadság és az azt követő represszió tapasztalata miatt az oktatókat és a hallgatókat felfokozottabb hangulatban érte az SZKP XX. kongresszusának korábbiaknál is élesebb antisztálinista fordulata. A pártszervezetek elbizonytalanodását nemcsak az okozta, hogy a személyi kultusz ily mérvű bírálata a tagságot is megosztotta, hanem az is, hogy ebben esetben – legalábbis a hazai viszonyokat tekintve – nem egy eltervezett, „felülről irányított” aktuálpolitikai irányváltásról volt szó. A zártkörű Hruscsov-beszéd megfelelő interpretációjára nem lehetett a nyári szünet alatt felkészülni, s főként nem a Rákosi által kínált sorvezető alapján.¹³⁶¹ A beszéd nyugati híradásokból megismert tartalma és a pártvezetés kritikusabb kijelentéseket elkenő interpretációja közötti különbségek miatt az erre hivatottaknak egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy a kongresszus anyagát a hallgatók között hogyan is kellene „feldolgozni”. Ezzel kapcsolatban 1956 márciusában Szalai Béla igyekezett instrukciót nyújtani a marxizmustanszékek OM-be összehívott vezetőinek, melynek során az újfent érzékelhetővé vált kritikus aktivitás kordában tartására szólította fel az oktatókat:

*„Nem szabad, hogy a kritika a párt ellen menjen. Lehet bírálni engem, lehet más személyeket konkrétan a munkája miatt, lehet a vezetőket, de a pártot nem lehet bírálni. (...) Nekünk konkrétan kell bírálni az emberek munkáját, tevékenységét. Nem szabad megengedni a rendszer elleni bírálatot. Most aztán fellépnek az egyetemeken azok[,] akik nem nagyon jól érzik magukat a mi rendszerünkben, részben azért mert osztályhelyzete, környezete rossz irányba vitte, részben más okokból. Ezek közül persze egyesek fellépnek a rendszer bírálatával. Ez ellen fel kell lépni. Nem szabad nekünk a kritika címén hitetlenséget és anarchiát engedni.”*¹³⁶²

A pártbizottságok 1956 tavaszi jelentései – szinte menetrendszerűen – hol lelkesen, hol aggodalommal a hallgatók fokozott aktivitásáról, az élénk viták visszatéréséről szóltak: a fővárosi egyetemi sajtó a DISZ megreformálásának és az egyetemi demokrácia megteremtésének szükségességéről, az ideológiai tárgyak jelentette túlterhelésről cikkezett,¹³⁶³ hasonló témákat boncolgatott a debreceni egyetemi sajtó és a bölcsészkaron újraindított faliújság is,¹³⁶⁴ az ideológiai rendezvények egyetlen témája a XX. kongresszus

¹³⁶⁰ MNL OL XIX-I-2-k. OM KOLL 1956. február 27-i ülése, 1. pont: Jelentés az ifjúság közötti politikai munka megjavításáról hozott KV. határozat végrehajtásáról.

¹³⁶¹ GYARMATI 2011. 377–379.

¹³⁶² MNL OL M-KS 276-62/57. Jegyzőkönyv az OM-nek a marxizmus-leninizmus tanszékek tanszékvezetői és az egyetemek (főiskolák) Oktatási Bizottságai elnökei részére megtartott értekezleten. [Budapest, 1956. március 24].

¹³⁶³ BECK – GERMUSKA 1997. 19.

¹³⁶⁴ FILEP 2004. 182.

következményeinek kitárgyalása lett. A párt által moderálni próbált rendezvényeknél azonban népszerűbb lett a fővárosi fiatal baloldali értelmiség vitaklubja, a DISZ-től önállósuló Petőfi Kör, melynek rendezvényein a nyárra többezésre duzzadó hallgatóság előtt egyre konkrétabb kritikát fogalmaztak meg a pártvezetéssel szemben.¹³⁶⁵

Bár a Petőfi Kör vitaestjeinek szak(ma)területek szerint szerveződő tematikájában az oktatás kérdései hangsúlyosan a szeptember 28-i, illetve október 8-i pedagógusvitán kerültek sorra, már a tavaszi-nyári rendezvényeken is szerepeltek olyan oktatók és hallgatók a felszólalók között, akik a felsőoktatás problémáira is kitértek. A hozzászólásokban a pártsajtó és -határozatok propagandisztikus valóságleírása ütközött a napi tapasztalatokkal. A filozófusvitán Gondi József, a Lenin Intézet Továbbképző Tanfolyamának oktatója az egyetemi marxizmusoktatást „brosúraszerűen laposnak”, vulgárisnak, felületesnek írta le, és bírálta a filozófiaoktatás párthatározatokra való leszűkítését.¹³⁶⁶ Felszólalását a negyedéves Novák Zoltán erősítette meg, aki a rossz tantárgyfelosztás miatt folyton ismétlődő ideológiai tananyagok kapcsán kijelentette: „*untuk a banánt, untuk az egész mindenséget*”.¹³⁶⁷ A történešzvitán Kalmár Árpád, a Lenin Intézet oktatója, Hársfalvi Péter, Kosáry Domokos és I. Tóth Zoltán is az önálló gondolkodást gúzsba kötő, visszafejlesztő oktatási koncepciók elhibázottságáról beszélt.¹³⁶⁸ I. Tóth ugyan elismerte, hogy az ötvenes évek elején „*az egyetemi oktatás tudományos színvonalának alászállása (...) ha nem is volt kívánatos, de történetileg szükségszerű folyamat volt*”,¹³⁶⁹ ezt követően azonban bírálta a gondolkodás fejlesztése helyett a tananyag pusztá megtanítására és megtanulására szorítókozó mennyiségi szemléletet, taposómalomként jellemezve az egyetemeken zajló oktatói és hallgatói munkát: „*Az egyetem oktatói és hallgatói nem érzik jól magukat ebben a taposómalomban. (...) Le kell venni a béklyót a lábáról és szabad futást engedni az egyetem embereinek, fiatalnak, idősebbnek egyaránt.*”¹³⁷⁰

A tavaszi-nyári vitaesteken döntően a budapesti felsőoktatási intézmények hallgatói vettek részt (erre az egyetemi sajtó is buzdította őket¹³⁷¹), a fővárosban tanuló vidéki egyetemisták és főiskolások azonban „hazavitték” az elhangzottakat. A korabeli

¹³⁶⁵ A Petőfi Körről részletesebben lásd: HEGEDŰS 1989; HEGEDŰS 1992; ÓLMOSI 1992; BÁNKI 1995. 5–51.; STANDEISKY 2006; JANCÁSÁK 2016. 35–38.

¹³⁶⁶ PK II. 13–15.

¹³⁶⁷ PK II. 65.

¹³⁶⁸ PK III. 28–29., 54–55., 119–122.

¹³⁶⁹ PK III. 120.

¹³⁷⁰ PK III. 121–122.

¹³⁷¹ Lásd például: ALPÁR Róbert: Bátor nyíltsággal – felnőtt felelősségérzettel. *A Jövő Mérnöke*, 1956. július 19. 3.

beszámolók szerint az információáramlásban döntő szerepet játszottak a dunai árvízkarok helyreállítására szervezett építőtáborok, amelyek összehozták a különféle felsőoktatási intézmények hallgatóit.¹³⁷² A szeptember végén – október elején rendezett pedagógusvitán már vidéki egyetemek küldöttei is felszólaltak. A debreceni bölcsészhallgató, Előd Nóra a végzett hallgatók elosztásának problémáiról, a vidéki egyetemek alárendelt szerepéről és az egyetemi autonómia megsértéséről beszélt, de hangsúlyozta azt is, hogy a felvételek során a tehetség és a tudás legyen a döntő, ne pedig a „származási szempontok”.¹³⁷³ A hozzászólók egyetértettek abban, hogy minden oktatási intézményben szükséges a diákok ideológiai nevelése, de az jelen formájában pusztán dresszúrát jelent, a DISZ – egy „alkatrész a bürokratikus centralizmus gépezetében” – alkalmatlan funkciója betöltésére, hiszen a mechanikusan, pusztán normakövetésre nevelt fiatalok képtelenek kezdeményezni.¹³⁷⁴

E kritikák jó részét az egyetemi-főiskolai pártszervezetek tagjai is osztották, akik számára visszatetsző volt, hogy a pártvezetés a személyi kultusz megnyilvánulásait elsősorban helyi szinten kereste. Egyes pártbizottsági beszámolókból világosan kiderült, hogy a bírálatokat a párttagság egy jó része azért nem „veri vissza”, mert tulajdonképpen egyetért velük: *„Sokszor megoldhatatlan ellentmondásként jelentkezett, hogy deffenzívában a KV. mellé álljunk, vagy oktatóink, hallgatóink, sőt egyszerűen párttagjainkkal és az igazsággal értsünk egyet. A pártszerűség eddig olyan egyszerűnek hitt fogalma hatalmas problémává nőtte ki magát.”* – írta le e helyzetet némiképp eufemisztikusan az ELTE pártbizottsága.¹³⁷⁵

Bár az OM 1956 február végi helyzetértékelése még azt állapította meg, hogy az egyetemeken a márciusi párthatározatot követő kizárások hozzájárultak a „politikai helyzet megszilárdításához”, a XX. kongresszus után kialakuló hangulatban az eljárásokat a korábbi intenzitással nem lehetett folytatni. Ebben szerepet játszott a párttagság körében ismételten kialakuló, imént leírt bizonytalanság, és az, hogy a kongresszus megállapításai számos esetben igazolták az alig néhány hónappal korábban kizárt hallgatók állításait. A Petőfi Körben felszólaló (egykori) diákok saját példáikkal támasztották alá az egyszerű megjegyzésekre érkező heves reakciókat, az önálló véleményt szankciókkal fenyegető,

¹³⁷² SZABÓ 2009. 115.; BUJDOSÓ 2016. 64.

¹³⁷³ PK VI. 72–74.

¹³⁷⁴ PK VI. 24–27., 49–50.

¹³⁷⁵ MNL OL M-KS 276–91/77. Az MDP KV. értelmiségi határozatának alkalmazása egyetemünkön. H. n., d. n.

félelemkeltő légkört, a minden bírálat mögött az „ellenség kezét” kereső leegyszerűsítő értelmezéseket, valamint az elhallgattatásból fakadó frusztráció és tehetetlenség érzését.¹³⁷⁶

Ekkorra már a funkcionáriusok is felismerték, hogy az adminisztratív intézkedések „fordítva sülnek el”.¹³⁷⁷ Bár ezek alkalmazásáról elvben ezt követően sem mondtak le, a „túlzásokat” a pártvezetés is igyekezett a meghaladottnak interpretált személyi kultusz számlájára írni.¹³⁷⁸ A párttagságon belül a fegyelmi eljárásokkal kapcsolatos viták már inkább a tekintetben merültek fel, hogy milyen mértékű rehabilitációra van szükség. E kérdés rendre felbukkant a Petőfi Kör vitáin is: a felszólalók között nagy számban voltak az előző években áltudományos-álszakmai vitákkal elhallgattatott, állásukból elbocsátott szakemberek, betiltott szakmai-kulturális egyesületek, szervezetek vezetői, letartóztatott és börtönbüntetéssel sújtott egykori funkcionáriusok, újságírók, akiknek hozzászólásaira a hosszú hallgatás után fokozott figyelem irányult. A jelenlévők egyetértettek abban, hogy kiterjedt erkölcsi és jogi-politikai rehabilitációra van szükség, s bírálták, hogy a jóvátétel vontatottan halad.¹³⁷⁹ A pedagógusvitán Kemény Csaba a hallgatók rehabilitációját meglehetősen kelleetlennek írta le, s úgy vélte, nemcsak azok ügyeit kell felülvizsgálni, akik ezt maguk kéri:

„[H]ány olyan igazságtalanul, koholt vádak alapján eltávolított hallgató van, aki nem akar kezdeményezni, aki várja és jogosan várja, hogy azok keressék meg, akik jogtalanul elbántak vele. (Taps). Nem tudom, hogy egyes esetekben nem azért lassú-e a rehabilitálás, mert ugyanazok végzik, akik a kizárást is csinálták. (Percekig tartó lelkes taps). (...) Nagyon sok esetben titokzatosság fedte, hogy milyen, ki vagy kik által kreált vádakkal zárták ki jobboldali elhajlás címén egyes embereket. Most innen is, onnan is halljuk, hogy rehabilitálják őket, de úgy gondolom, hogy három jogos kérdés vetődik fel, hogy kik zárták ki őket, miért, másrészt, hogy kik rehabilitálják őket, mert azt nem engedjük meg, hogy ugyanazok csinálják és harmadszor, hogy milyen büntetést kaptak azok, akik koholták ezeket a vádakat. (Felkiáltások: Ez az! — Élénk taps).”¹³⁸⁰

A Kemény által jelzett probléma, ti. hogy ugyanazok döntenek a jóvátételről, akik annak idején meghozták a súlyos ítéleteket, rendre felbukkant a felszólalásokban, s tágabb kontextusban a legfelsőbb pártvezetés és Rákosi személyes felelősségét firtatta. A korábbi

¹³⁷⁶ PK II. 65.; PK VI. 95.

¹³⁷⁷ Lásd például: MNL OL M-KS 276–91/149. Egyetemi politikai munkánk fő kérdései a XX. kongresszus tanulságai alapján. H. n., [1956. június].

¹³⁷⁸ Pártunk mindig a nagy tömegek, az egész nép pártja volt és az is marad. Rákosi Mátyás elvtárs beszéde a politikai helyzetről és a párt feladatairól. *Szabad Nép*, 1956. május 19. 1–3.

¹³⁷⁹ Azok a megnyilatkozások, hogy ki mindenki sérelmeit kellene orvosolni, Ujhelyi Szilárdnak a fővárosi értelmiségiek, volt partizánok és illegális pártmunkások Petőfi Kör által szervezett júniusi baráti találkozásán elmondott beszédében kulmináltak. Ujhelyi kijelentette, hogy az egész népet sérelem érte, az egész népet kell rehabilitálni. A „partizántalálkozó” felszólalásait felidézi: PK IV. 196.

¹³⁸⁰ PK VI. 96.

döntések felülvizsgálata önkritikát igényelt, ennek mértéke azonban – egyéni habitustól és politikai meggyőződéstől függően – változó volt. A debreceni pártbizottság 1956. augusztusi ülésén például Kardos Pál egyetemi docens maga kérte, hogy az általa elnökölt fegyelmi bizottsági határozatokat vizsgálják felül, köztük kiemelten a parasztság „elszlávosításáról” tett kijelentése miatt nyilvános eljáráson kipellengérezett hallgató ügyét. Kardos ezt azzal indokolta, hogy 1953-ban még nem tudta, hogy a hallgatónak igaza van a beszolgáltatásokkal kapcsolatban, s „*bár tudja, hogy minden esetben meggyőződéssel járt el, mégis azóta sokat változott a véleménye egyes dolgokban*”.¹³⁸¹ A rehabilitációval nem mindenki értett egyet, de többen támogatták: az egyik alapszervezeti titkár a korrekció szükségességét azért is látta fontosnak, mert a hibás döntésekre „*emberek, életek mentek rá*.”¹³⁸²

A szeptember–októberi pedagógusvitán elhangzott felszólalások azonban már jelezték, hogy a hallgatók szervezkedése túlmutat a Petőfi Körben zajló ventiláláson. A debreceni hallgatók küldöttje, Előd Nóra a Petőfi Kör szervezőinek is szemrehányást tett, hogy a vidéki egyetemeket nem hívták meg a pedagógusvitára. A vidékiek fővárosi rendezvényekbe bekapcsolása helyett a szervezők inkább a Petőfi Kör mintájára helyi körök alakítását javasolták, ezek – például a pécsi és győri Petőfi Kör, a debreceni és egri Kossuth Kör, a veszprémi Batsányi Kör, valamint a kaposvári Zrínyi Kör – szervezése épp ezekben a napokban zajlott.¹³⁸³ Ekkorra azonban már az egyetemeken és főiskolákon is formálódni kezdtek a hallgatók laza, baráti társaságaiból olyan DISZ-től független csoportosulások, amelyek a problémafelvetésen és kibeszélésen túlmutató cselekvést sürgettek. A pedagógusvitán Nagy Károly az ELTE joghallgatóiból alakult Hajnóczy Kör 12 pontból álló határozatát olvasta fel, az erre adott reakciók pedig világosan mutatják a Petőfi Kör értelmiségi vitái és a hallgatói aktivitásban rejlő energia közti különbséget. A Hajnóczy Kör határozatai – többek között – a honvédelmi oktatás megszüntetését, a fakultativitás erősítését, a szocialista mellett a „burzsoá jogrendszer”, a filozófiatörténet, a szociológia és a pszichológia oktatását, a káderlapok nyilvánosságát, valamint március 15. nemzeti ünnepé nyilvánítását kívánták. Valamennyi pontot a „*Követeljük, hogy*” formula vezette be.¹³⁸⁴ A harcias kiállás azonban sok volt a Petőfi Kör szervezőinek, Tánczos Gábor – a hallgatóság vegyes reakcióitól kísérve – így hűtötte le a szónokot:

¹³⁸¹ MNL OL M-KS 276–91/149. Az MDP KLTE PVB ülésének hozzászólásai. Debrecen, 1956. augusztus 6.

¹³⁸² MNL OL M-KS 276–91/149. Az MDP KLTE PVB ülésének hozzászólásai. Debrecen, 1956. augusztus 6.

¹³⁸³ PK VI. 72–74.; GYARMATI 2011. 399.

¹³⁸⁴ PK VI. 126.

„Lehet, hogy én nem kapok valami nagy tapsot, de én nem követelnék, csak nagyon-nagyon udvariasan kérném, hogy azért nálunk általában az új gondolatokat, amelyek között lehet helyes, lehet helytelen, ne a régi módon követeljük, követeljük és követeljük. hanem talán kérjük, vitassuk meg, javasoljuk. (Nem!). Ilyen stílusban terjesszük elő a javaslatokat, ez megfelel mostani új stílusunknak, a dolgokon először vitatkozni kell, és nem ilyen vemhesen követelni. (Taps).”¹³⁸⁵

A következő napok azonban már világosan mutatták, hogy a hallgatói aktivitás átlépte az éjszakába nyúló programviták moderált kereteit.¹³⁸⁶ Október 6-án a Kolhoz Kör és a Képzőművészeti Főiskola hallgatói alkotta néhány száz fős csoport antisztálinista jelszavakkal kísért utcai vonulása már egy spontán diáktüntetés hagyományait követte,¹³⁸⁷ a budapesti bölcsészhallgatók október 10-i felhívása az órák látogatásának bojkottjára, tehát sztrájkra buzdított,¹³⁸⁸ majd szervezkedésük október 16-án formális alakot öltött a Szegeden létrejövő Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségében, mely további tüntetéseket szervezett és a mozgósítás érdekében tudatosan kereste a kapcsolatot a többi felsőoktatási intézmény hallgatóságával.¹³⁸⁹ Az elvben az országos diákszemélyre készülve összehívott diákgyűlések felsőoktatási, helyi és országos kérdések kitárgyalásának politikai fórumaivá váltak, határozataik, pontjaik az országos közéletet is tematizálni tudták.¹³⁹⁰ 1956. október elejére a hallgatói érdekvédelem és véleménynyilvánítás eszköztára korábban elképzelhetetlen elemekkel bővült.¹³⁹¹

VII.6. Hétköznapi ellenállás

A kommunista pártállam hétköznapijaiban a társadalom szinte minden tagja – tudatosan vagy sem, de – szükségszerűen szembekerült az MDP-nek az élet minden területét irányítani és ellenőrizni kívánó, totális hatalomigényével. A hallgatói létező köztudat ideológiai-politikai szándékokkal és a megvalósításuk érdekében kialakított kontrollmechanizmusokkal a diákok számtalan módon konfrontálódhattak, a korabeli fegyelmi eljárások és hangulatjelentések rendkívül változatos módon és meggyőző mennyiségben vallanak a kommunista indoktrináció kudarcairól. E konfliktusok

¹³⁸⁵ PK VI. 126–127. Vö. BECK – GERMUSKA 1997. 48.

¹³⁸⁶ Vö. Rainer M. János hozzászólása. In: BÁNKI 1995. 41.

¹³⁸⁷ BECK – GERMUSKA 1997. 44–48.; BORSODI 2009. 32–36.; JANCSÁK 2016. 39–41.

¹³⁸⁸ Az ELTE Bölcsészettudományi Kar hallgatóinak felhívása. Budapest, 1956. október 10. In: VIDA 2007. 54–55.

¹³⁸⁹ A Szegeden megalakult Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségének felhívása. Szeged, 1956. október 17. In: VIDA 2007. 74–75.

¹³⁹⁰ STANDEISKY 2010. 42., 96–97.

¹³⁹¹ Vö. JANCSÁK 2016. 17–18., 194–197.; ROY 2018.

leggyakoribb, hétköznapi megnyilvánulási formái voltak a propaganda és a diktatúra valósága közötti ellentmondásokra rámutató kijelentések, az elégedetlenkedő „hangok” vagy a marxizmus és oroszórákról, politikai rendezvényekről való távolmaradás, de önmagában a rendszeres vallásgyakorlat is a központtól eltérő világnézetre és értékrendszerre utalt. Az intézményekben gyakran megrongálták a politikai hatalom jelképeit, a falíútságokat, Sztálin-szobrokat, plakátokat, de állandó jelleggel tűntek fel a pártot vagy vezetőit szidalmazó, olykor trágár feliratok is. A horogkeresztek, nyilaskeresztek azonban nem feltétlenül a fasiszta eszmékkal való azonosulást fejezték ki, inkább – mutat rá Farkas Gyöngyi – kommunistaellenes jelképként funkcionáltak, a sarló, a kalapács vagy a vörös csillag ellenpárjaként.¹³⁹²

Azok a különféle hallgatói megnyilvánulások, melyeket a korabeli pártjelentések rendszerint az „ellenség szervezett aknamunkájának” és „tudatos provokációinak” tituláltak, leginkább a *hétköznapi ellenállás* fogalmával írhatók le. Ide sorolhatók azok az egyén és a politikai hatalom mindennapi konfliktusaiban születő, spontán, alkalmi vagy többé-kevésbé szervezett, rejtett vagy nyílt megnyilvánulások, érdekérvényesítési gyakorlatok, melyek tudatosan vagy sem, de megkérdőjelezték vagy korlátozták a párt totális hatalomigényét.¹³⁹³ E cselekedetek háttérében az esetek nagy részében nem állt konkrét politikai meggyőződés, nem mindig tartozott hozzá a véleménynyilvánításon vagy az egyéni életkörülmények javításán túlmutató világos, kimunkált (politikai) cél. Az explicit politikai motiváció hiánya ellenére azonban a rendszer már-már paranoiás túlreagálása következtében e megnyilvánulások is aktiválhatták a fegyelmezési mechanizmusokat és negatív kihatással lehettek a későbbi karrierlehetőségekre.¹³⁹⁴ Retorziót válthatott ki minden olyan magatartás, amely valamilyen módon megkérdőjelezte a kommunista világtérképet, miszerint a munkásosztály élcsapatának vezetésével a történelem minden társadalmi berendezések legjobbját, a kommunizmust építi, azaz a politika, a felsőoktatás, s valamennyi társadalmi alrendszer működését előíró szabályrendszer eredendően helyes. A „népi demokrácia állami és társadalmi rendjével való szembenállás” fegyelmi vétségként való értelmezése a hétköznapi ellenállás e – vélt vagy valós – megnyilvánulásainak szankcionálására szolgált.

A nemkívánatos hallgatók eltávolítását célzó, központilag elrendelt fegyelmi eljárások, az előre meghatározott, leegyszerűsítő értelmezési sémák, a leleplezésre irányuló buzgalom

¹³⁹² FARKAS 2016. 107.

¹³⁹³ KOWALCZUK 1995. 85–115.; SCOTT 1996a.

¹³⁹⁴ KOWALCZUK 1995. 99–103.

és az ellenségkonstruálás jegyzőkönyvekből is jól kiolvasható gyakorlatai miatt persze hiba lenne a szankcionált magatartásformákat minden további nélkül a rendszer egészének elutasítását kifejező jelzéseként interpretálni. A marxizmus vagy oroszórákról való hiányzás egyeseknél valóban az indoktrináció tartalmaival és módszereivel szembeni averziót fejezte ki, az ezen tárgyak fakultatívítására irányuló követelést azonban sokan elsősorban az óraszámok remélt csökkenése miatt támogatták. Az önkényesen lemorzsolódó hallgatók többsége egyéni, egzisztenciális okokból hagyta abba tanulmányait, a rendszer célkitűzéseivel való erőteljesebb konfrontációt az orosz szakra történő beiskolázás vagy az átirányítás elutasítása jelenthette. Az, hogy a miskolci műegyetemisták 1955. május végén a vizsgaidőszak felszűntetését oldó mulatozás közben elégették az orosz tankönyveiket, inkább tekinthető diákcsínynek, mint – a fegyelmi bizottság értelmezésében – hónapokkal korábban előkészített, „Szovjetunió-ellenes aljas izgatás”-nak.¹³⁹⁵ Ugyanakkor hasonló könyvégetések az ELTE jogi karán is előfordultak,¹³⁹⁶ s megkockáztatható, hogy a hallgatók nem véletlenül éppen az orosz tankönyveiket égették el. Ha – a tagadhatatlan szimbolikus tartalom ellenére – emögött nem is húzódott politikai motiváció, annyi bizonyosnak tűnik, hogy e hallgatók úgy gondolták, e tankönyvekre (s a benne foglalt ismeretekre) nem lesz többé szükségük.

Érthető okokból a megvádolt hallgatók is hajlottak arra, hogy a fegyelmi bizottságok előtt magatartásukat ne a rendszerrel való szembenállásként értelmezzék. A hétköznapi ellenállás megnyilvánulásait gyakran jellemezte az ellenálló és az alkalmazkodó, opportunista magatartás alig szétválasztható összjátéka, nem várt következmények esetén a konfliktus és a „kár” minimalizálására való törekvés.¹³⁹⁷ Például – az egyetemről való kizárást elkerülendő – annak hangoztatása, hogy az egyes kijelentések, cselekvések mögött nem a rendszer (tudatos) elutasítása, hanem hiányos ideológiai ismeretek állnak, vagy, hogy azokat a megvádolt hallgató nem gondolta komolyan, egyszerűen csak egy csínyről, viccről volt szó. Többen is hivatkoztak tájékozatlanságukra, s azzal érveltek, hogy éppen azért a marxizmus órán tették kijelentéseiket, hogy a bennük felmerülő vitás kérdésekre, kételyekre választ kapjanak, ha pedig valóban tudatos ellenségek lennének, akkor nézeteiknek nem egy funkcionárius előtt adtak volna hangot. *„Nyilván nem ellenséges szándékkal tettem mindezt, hiszen aki ellenség, az leplezi magát és nem oly nyíltan lép fel*

¹³⁹⁵ FAZEKAS 2006.

¹³⁹⁶ MNL OL M-KS 276–91/149. Jelentés az Állam- és Jogtudományi kar területén a K. V. márciusi határozata előtt és után folyó pártmunka, oktató-nevelő és tudományos munka helyzetéről [...]. Budapest, 1955. június 16.

¹³⁹⁷ KOWALCZUK 2003. 448–455.

mint én, kitéve magát a közvetlen leleplezés veszélyének.” – érvelt egy budapesti joghallgató az 1955 tavaszán zajló tárgyalásán.¹³⁹⁸ A hallgató és három társa azonban csak részben hivatkozott tudatlanságára. Ők arról próbálták meggyőzni a bizottságot, hogy tisztában vannak azzal, hogy helytelen nézeteket hangoztattak, de ezzel csak a pártfunkcionárius lakótársukat akarták bosszantani, vagyis nem „ellenségek”, csupán „ilyen látszatot” keltettek. Érvelésüket azonban a bizottság nem fogadta el, mivel a szomszédban lakó kollégista tanúsította, hogy akkor is tettek helytelen kijelentéseket, amikor lakótársuk nem volt a szobában.¹³⁹⁹ Hasonlóképpen járt néhány évvel korábban egy másik joghallgató, aki elismerte, hogy valóban megtette a neki tulajdonított kijelentéseket, de – állítása szerint – ezzel éppenséggel a tanulmányi csoportvezető politikai beállítottságát kívánta tesztelni.¹⁴⁰⁰

A hallgatói véleménynyilvánítások tartalmi szempontból rendkívül széles kört fednek le. Ez nagy részben abból fakadt, hogy az indoktrináció különféle fórumain a hallgatók célzottan és szervezeten szembesültek az ideológia és a propaganda majd’ minden tartalmi elemével. Az indoktrináció színterein a hallgatók az átlaghoz képest intenzívebben foglalkoztak az őket körülvevő társadalmi-politikai viszonyokkal, alaposabban megismerték a politikai hatalom valóságáról alkotott elképzeléseit. Ez pedig – nyilvánvalóan nem szándékoltan, de – nagyban hozzájárult a kritikus vélemények kialakulásához. A hallgatóknak egyrészt tananyag volt a párt aktuálpolitikája, így amikor kijött egy, a korábbiaknak homlokegyenest ellentmondó párthatározat, gyakran akadt köztük olyan, aki fel tudta idézi, hogy korábban ugyanerről a kérdésről még más volt az álláspont. Az órákon elhangzottaknak ráadásul az Amerika Hangja adásai is állandó kihívást jelentettek.¹⁴⁰¹

Másrészt a politikai hatalom valóságértelmezésének folyamatos sulykolása napi szinten rámutatott a propaganda és a hallgatók napi tapasztalatai közötti eltérésekre, s ezeket folyamatosan észben is tartotta.¹⁴⁰² A hallgatók széleskörű ismeretekkel rendelkeztek a párt valóságértelmezéséről, ez azonban az egyéni tapasztalatokkal sokszor összeegyeztethetetlennek bizonyult. Ahogy láttuk, a propaganda „kulák”-képét sokan nem tudták/akarták önmagukra vagy ismerőseikre vonatkoztatni. Kudarcot vallott a szegedi fegyelmi bizottság törekvése is, hogy az orosz szakosok körében kialakult nyugtalan

¹³⁹⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S30/1955. Jegyzőkönyv S. Árpád [ELTE ÁJK] és társai fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. május 24.

¹³⁹⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S30/1955. Fegyelmi határozat S. Árpád [ELTE ÁJK] és társai fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. június 1. — Az esetet említi: ARGEJÓ 2010. 124.

¹⁴⁰⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T7/1953. Jegyzőkönyv T. Imre [ELTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. február 18.

¹⁴⁰¹ MNL OL M-KS 276-89/326. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. Budapest, 1953. május 4.

¹⁴⁰² MURRAY 1960. 408–411.

hangulatért felelőssé tett D. Istvánról társai a „kulák” fogalma alapján alkossanak véleményt. A bizottság arra törekedett, hogy a hallgatókkal felmondassa saját értelmezését, így mindenkinek feltették a kérdést, hogyan látja az eseményeket annak fényében, hogy kiderült, hogy D. István „kulákszarmazású”: „Tények bizonyítják, hogy nem a maga-fajta értelmiségi gyerek. Ezek után hogyan látja az ő eddigi tetteit?” – tette fel a kérdést a bizottság elnöke, Mérei Gyula az egyik hallgatónak.¹⁴⁰³ A rituális önkritika lehetőségének felajánlása „menekülőutat” kínált, ezzel azonban egyik hallgató sem élt, senki sem volt hajlandó az új információ, a „kulákszarmazás” ismeretében átértékelni az eseményeket:

„Szimpatikus volt nekem D., s nem tudom megváltoztatni a véleményemet róla azután sem, hogy kiderült a nagyapja kulák volta. Ő végeredményben nem tehet arról, hogy a nagyapjának földje volt. (...) D. azzal nem változott meg, hogy kiderült róla, hogy kulák fiú. (...) Az, hogy valaki kulák, az nem sokat jelent.”¹⁴⁰⁴

„Véleményem szerint nem lehet bűn, hogy kulák valakinek a nagyapja. Újabbán mondták, hogy most már osztályidegen. Azzal, hogy ezt megtudtuk, D. nem változott.”¹⁴⁰⁵

A propaganda és az egyéni tapasztalatok ellentmondásai különösen élesen jelentkeztek a „parasztszármazású” hallgatók körében, ők a tévesítés, a beszolgáltatás folyamatát nemcsak a *Szabad Népből* vagy a marxista jegyzetekből ismerték. „[É]n is parasztember fia vagyok. Nem tudok nem tudomást venni (...) a paraszti problémákról.” – jelentette ki a párttagkönyvét visszaadó szegedi hallgató, V. János.¹⁴⁰⁶ A budapesti F. Ferenc tárgyalásán pedig az évfolyam DISZ-titkára, G. Mihály a hallgatók körében uralkodó bizonytalan hangulatot saját példájával támasztotta alá:

„Érik (...) az embert bizonyos kellemetlen dolgok és akkor egy kicsit megdöbben. Édesapja világeletében cselédember volt s 1953-ban megbüntették 800 forintra és 4 hónapra. Hat gyermek volt a nyakán, a falu legszegényebb emberének adminisztratív eszközökkel szinte kiragadták a szájából az utolsó falatot. Ilyen fájdalmak közepette nagyon kellemetlen élni. Az egyetemi hallgatóktól is állandóan ilyen dolgokat lehet hallani. Próbálunk ezekre választ kérni – folytatja G. – próbáljuk ezeket megmagyarázni magunkban, mert nem akarjuk, hogy ezek a fájdalmak teljesen aláássák a párt, a kormány, a rendszer iránti szeretetünket. Ez ellen harcolunk, mert úgy érezzük, hogy ez a rendszer a miénk s nekünk itt kell élnünk. Mi ezt a rendszert széppé akarjuk tenni, hogy itt boldogság legyen. Ilyenkor azonban szinte

¹⁴⁰³ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv H. György [SZTE BTK] meghallgatásáról. Szeged, 1955. május 17.

¹⁴⁰⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv V. Jolán [SZTE BTK] meghallgatásáról. Szeged, 1955. május 17.

¹⁴⁰⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv V. Ernő [SZTE BTK] meghallgatásáról. Szeged, 1955. május 17.

¹⁴⁰⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv V. János [SZTE BTK] meghallgatásáról. Szeged, 1955. május 11.

megdöbbenünk, hogy micsoda óriási nehézségek és baklövések vannak, amelyeknek nem lenne szabad előfordulniuk. Ezek a problémák izgatnak bennünket.”¹⁴⁰⁷

A propaganda és a valóság közötti ellentmondások feloldására azonban *általános* választ nem lehetett adni, hiszen – ahogy erre Dessewffy Tibor rámutat – ez egyet jelentett volna az ellentmondások rendszerszintű jellegének elismerésével. E hallgatói felvetéseket ezért rendszerint az „ellenséggel” vagy a párt politikájának helyi szintű eltorzításával magyarázták, ami fenntarthatóvá tette azt a dogmát, hogy párt politikája, céljai és intézkedései eredendően helyesek, de a megvalósításban olykor mutatkozhatnak problémák, melyek azonban az egyedi korrekciókkal kiküszöbölhetők.¹⁴⁰⁸ Ezt a választ kapta a bizottság elnökétől, Trencsényi-Waldapfel Imrétől az imént idézett G. Mihály is:

„[M]eg kellene nézni, hogy G. édesapja a sérelmet nem éppen a kulák részéről szenvedte-e el, anélkül észrevette volna [!]. Az is lehetséges, hogy a helyi funkcionáriusok jártak el helytelenül. Ki kell bogozni az ilyen eseteket, meg kell beszélni az ilyesmit egy tapasztalt elvtárssal, nem pedig a siránkozók uszályába kell kerülni.”¹⁴⁰⁹

A fentiekből fakadóan az egyes hallgatók politikai nézeteire vonatkozóan csak ügyeik aprólékos feltárásával tehetünk óvatos megállapításokat. Ha azonban a hallgatók politikai hatalomról alkotott elképzeléseire, s arra vagyunk kíváncsiak, vajon hogyan értelmezték az őket körülvevő társadalmi-politikai valóságot, nem szükséges találgatásokba bonyolódni arról, vajon egy kijelentés valóban úgy vagy a neki tulajdonított értelemben elhangzott-e. Ehhez támpontot szolgáltat, ha magát az eljárás jelentette konfliktusszituációt vizsgáljuk, ti. azt, amikor egy megvádolt hallgató szembesült azzal, hogy megkérdőjeleződtek a véleménynyilvánítás lehetőségeiről alkotott elképzelései.

A Rákosi-korszak hallgatói tudták, hogy bizonyos nézeteket – a szankcionálás veszélye nélkül – nem lehet képviselni, bizonyos dolgokat nem lehet mondani. Egyedi esetnek tűnik – s elsősorban az *új szakasz* bírálatokat bátorító légköréből s e légkör változásának nem érzékeléséből fakadhatott – annak a néhány Lenin Intézetben tanuló hallgatónak az értetlenkedése, akik egy társuk 1955. májusi tárgyalásán többször is felvetették, hogy nem értik, a helytelen politikai nézetek (ez esetben antiszemita kijelentések) hogyan képezhetik állami fegyelmi eljárás alapját. A bizottság elnöke a felvetésre a fegyelmi szabályzat

¹⁴⁰⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

¹⁴⁰⁸ DESSEWFFY 1999. 224–225.

¹⁴⁰⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

megfelelő pontjának felidézésével válaszolt.¹⁴¹⁰ A szegedi bölcsészhallgató, V. Ferenc azonban tisztában volt vele, hogy a jobboldali, nacionalista és hímsoviniszta nézeteit tükröző feljegyzései kifogás alá esnek, ezért figyelmeztette is barátját, hogy azokat ne őrizze meg: „*Talán egyszer a történelem igazolt valamennyiünket. – írta, szintén egy levélben: – Ezeket a papirosokat pedig semmisítsd meg mindkettőnk érdekében. Nincs értelme annak, hogy esetleg bajba kerüljünk miatta. [sic!]*”¹⁴¹¹

Ahogy láttuk, a fegyelmi eljárásokból is sokan vonták le azt a következtést, hogy bizonyos kérdésekben véleményükről jobb hallgatni. E felismerés lépéseit mutatja az „agglegényadó” körül kialakult vita kapcsán eljárás alá vont M. Miklós esete, aki – mielőtt tárgyalásán arra jutott, hogy gondolatait jobb megtartania magának, a néhány nappal korábbi évfolyamgyűlésen még megkísérelte, hogy elvi alapon védje meg álláspontját:

*„Az életnek bármilyen szakára gondolok vissza, gyermekkoromtól a mai napig, minden dolgot megvitattam és mindennek az okát kerestem. Amikor az iskolába kerültem, mindennek igyekeztem keresni az okát. Nem igyekeztem a hibák kijavítását mellőzni. Nem igyekeztem a látszólagos hibák után semminek bizonyos oldalát el nem ismerni. Nem tartom a vádat elég alaposnak. Nem tartom objektívnek. Enélkül az elmélet nélkül (objektivitás) nem haladna előre a világ. A kritika olyan formája, amely minden körülmények között előreviszi a haladást, hasznos. (...) Nem tudom, nem többet ér-e egy igaz szó, mint egy elhallgatás.”*¹⁴¹²

Amikor a nyilvános tárgyalás vádlója megállapította, hogy az elmondottak éppen „ellenséges mivoltát” támasztják alá, M. levonta a következtetést: „*olyan államban élünk, amelyben a Párt-igazság érvényesül. Amikor egy olyan emberről van szó, aki ez ellen kapálódzik, (...) hiába végzi a legjobb munkát, minden tettét félremagyarázzák.*”¹⁴¹³

¹⁴¹⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–C12/1955. Jegyzőkönyv C. Gyula [Lenin Intézet] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. május 11.

¹⁴¹¹ A leveleket a barát azonban – láthatóan – nem semmisítette meg, de V. más szempontból is óvatlan volt. 1952 tavaszán regényt kezdett írni, amely 1950-ben játszódik, s ezt többeknek is megmutatta. A fegyelmi eljáráshoz bizonyítékként a következő, „reakciós irodalmi tevékenységre” utaló szemelvényeket csatolták a műből: „*Feri nem ért rágondolni arra, hogy 13.000 km-re keletre egymást gyilkolják az emberek és Magyarországon százezrek vannak, akiknek még elegendő kenyér sem jut, nem hogy boldogság.*”; „*Ihm – csóválta fejét a fiú – Ez tényleg kényes dolog. Hiába, az a demokrácia! Tizenhatéves lányok kénytelenek dolgozni, hogy megéljenek. De lesz majd másképp is, mert lennie kell. Nem fogunk mindig oda menni, ahová rúgnak, hanem mi ütünk oda, ahol legjobban fáj nekik.*” (MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2571/1952. Részletek V. Ferenc [SZTE BTK] regényéből és feljegyzéseiből [másolat]. H. n., d. n.) Az ügy kipattanásával egy időben V. barátja – egy késő éjjeli hangos részegeskedés miatt – szintén fegyelmi bizottság elé került. Amikor kiszolgáltatta V.-vel folytatott levelezését, leszögezte, hogy V.-t fasisztának tartja. MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 847/855–L9/1953. Jegyzőkönyv J. István [SZTE BTK] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. május 22.

¹⁴¹² MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. A III. évfolyam gyűlésének jegyzőkönyve M. Miklós [SZTE ÁJK] ügyében. Szeged, 1953. március 17.

¹⁴¹³ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. A III. évfolyam gyűlésének jegyzőkönyve M. Miklós [SZTE ÁJK] ügyében. Szeged, 1953. március 17.

Az ellenvélemények kinyilvánításáról való lemondás azonban a kommunista diktatúra számára nem volt elég: folyamatos, az ideológiával való azonosulást bizonyító, szóbeli hittételeket követelt – főként az „új értelmiségtől”, akiktől a rendszer fennmaradását remélte. Nekik heti rendszerességgel és vizsgákon kellett számot adniuk elsajátított ismereteikről, véleményükről. Azok számára, akiknek nyilvánvaló volt, hogy az uralkodó politikai hatalom valóságértelmezésétől eltérő véleményük kinyilvánítása veszélyekkel járhat, a „marxista beszédmód” jelentett lehetséges stratégiát. Az 1955 tavaszán fegyelmi bizottság elé került hallgatók között azonban többen is voltak olyanok, akik az előző másfél év tapasztalatai alapján az őszinte véleménynyilvánítást értéknek tekintették.

A szegedi orosz szakosok fegyelmi ügyének fővádlottja, D. István úgy nyilatkozott, hogy egy korábbi kizárásakor ugyan elhatározta, hogy hallgatni fog és „meghúzza magát”, de nem bírta ki: „*Hallgatni és nem dolgozni, alattomos dolog.*”¹⁴¹⁴ Az 1955-ös fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyvéhez fűzött, érzelmektől fűtött, de korántsem átgondolatlan megjegyzésében sem elsősorban nézeteit magyarázta, hanem arra reagált, hogy a fegyelmi bizottság előtt véleményét „kulákszarmazása” eleve diszkreditálta:

„Papiroson »kulákszarmazék« vagyok, másodfokon, mert anyai nagyapám kulák volt. (...) Öntudatraébredésem óta küzd bennem a józanész és a szerzett műveltség a velük szinte párhuzamosan kifejlődött »osztály-komplexussal«: származásom bélyegét mindenhova magammal cipelem: »Ahá, értelmiségi!« vagy: »Ja, kulák!« (...) Tökés rendszerben kis polgár volnék, istenes helyen istentelen (...), feketén – fehér, bárányok között farkas, farkasok között bárány: pedig csak mélyebben élem az életet. Én is dicsőíthetném frázisokkal a szocializmust és kételkedhetnék belül. Miért kiabálom én ki a gondolataimat? Hogy kirugassam magam? Azért, mert választ várok, kiegészítést, javítást, könyvektől és emberektől, azért, mert tömérdek tisztázatlan kérdés feszít állandóan s mert nem orvos, mérnök, vagy kémikus vagyok, hanem bölcsész. Az élet minden kérdésének velejéig kell hatolnom, mindent végiggondolnom – másképp nem tudok élni. Az egyetemen, úgy gondolom, teret kell adni az elmének, hogy kifuthassa magát természetes korlátok között. (...) Biztos, hogy mindig minden párttag helyesen képviseli a Pártot, csak azért mert tagja? (...) Állítom, hogy az évfolyam párttagjainak jórészevel szemben sokkal tisztább, napjainknak, a marxizmus-leninizmus szellemének megfelelőbb gondolkodásmódot képviselek: a (lehetőleg) mindent látás, mindent figyelembevétel, megfontolás és – a maga helyén – a kíméletlen kérdésfelvetés álláspontját. (...) Miért nem akarják engedni, hogy bennem a káoszról rend alakuljon? (A tragédiától való félelmem odáig aláz, hogy »kiválóságaim« vásári hangoztatásával, bensőm izléstelen (és hiányos és rapszódikus) kiforgatásával próbáljam a diplomához, a tanári pályához való jogomat bizonygatni. Azt is tudom, hogy a fentieket inkább egy sarokbaszorított kutya szűküléseként, fűhöz-fához-kapásként, mint őszinte, emberi, tehát jogos

¹⁴¹⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv D. István [SZTE BTK] meghallgatásáról. Szeged, 1955. május 4.

*védekezéséért fogják majd fel. Mindegy. Az mit írtam, igazat írtam... többet nem tehetek.) [sic!]*¹⁴¹⁵

Az, hogy D. István szókimondó megjegyzésében és későbbi fellebbezéseiben is fenntartotta a kételyek megfogalmazásának szükségességéről alkotott elképzeléseit, ti. a kritikus gondolkodás jogát, arra utal, hogy úgy vélte, az összeegyeztethető azzal a hatalmi elvárással, mely megnyilatkozást vár tőle annak érdekében, hogy „megszabaduljon” „politikailag helytelen” nézeteitől.

Más megközelítésben, de szintén a kritikus gondolkodás lehetőségeiről volt szó azon DISZ- és párttag(jelölt) hallgatók esetében is, akik nem voltak képesek zökkenőmentesen hozzáigazítani véleményüket a gyakran változó párnyilatkozatokhoz, s legkésőbb 1955 márciusától szükségszerűen szembe kerültek a kincstári érvekkal felszerelt tagtársaikkal.¹⁴¹⁶ A budapesti bölcsészhallgató, F. Ferenc számára a „marxista beszédmód” éppúgy elvetendő volt, mint a kritikátlan „együtt ingadozás”, a véleménye melletti kiállást kommunista erkölcsi kötelességként értelmezte:

*„Véleményem szerint, ha az ember úgy érzi, hogy hibázott, akkor erkölcsi kötelessége leszögezni azt, hogy miben hibázott és amennyiben módot adnak rá, erkölcsi kötelessége, hogy javítson rajta. Azokban a dolgokban azonban, amelyekben úgy érzi az ember, hogy igaza van, éppen olyan becsületbeli kötelessége, amennyiben magát férfinak és kommunistának tartja, hogy ne köpje le saját magát, hanem megvédje az álláspontját. Éppen ezért azokban a kérdésekben, amelyeket pozitívnak tartok, meg fogom védeni álláspontomat, és ezt nem tekintem mentegetőzésnek, hanem úgy érzem, hogy ez olyan kötelesség, amely nélkül nem tudnák tükörbe nézni.”*¹⁴¹⁷

E hallgatók úgy vélték, hogy kritikus gondolkodás szervesen hozzátartozik a DISZ- vagy párttagságukhoz. Az ELTE Matematikai-Fizikai-Kémiai Karáról 1955 júniusában kizárt DISZ-titkár fellebbezéséből kiolvashatóan megdöbbenéssel szembesült azzal, hogy „ellenséges” és „destruktív” bélyeget kap, ha a márciusi párthatározattal kapcsolatos kétségeit éppen a határozat feldolgozására összehívott értekezleten mondja el:

„Kommunistának érzem magam és ezért amit gondolok, vagy amiben kételyem volt mindig nyíltan kimondtam. Eszembe se jutott, hogy őszinteségemet cinizmusnak, vagy egyenesen ellenséges magatartásnak fogják tekinteni. Kijelentésem, amelyre a vádat alapítják és amely a márciusi párthatározattal kapcsolatban akkoriban meglévő kételyeimet fejezte ki, egy DISZ titkári értekezleten hangzott el, amelyet éppen a határozat megvitatására hívtak egybe. Ha ellenséges vagy destruktív szándékaim lettek volna, akkor még elképzelni is hajmeresztő, hogy miért éppen ott tettem volna

¹⁴¹⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855–D15/1955. D. István [SZTE BTK] megjegyzése a fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyvéhez. Szeged, 1955. május 25.

¹⁴¹⁶ Vö. BECK – GERMUSKA 1997. 16.

¹⁴¹⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

ilyen kijelentéseket? Azt vártam, hogy meggyőzzenek, hogy eloszlatják kétségeimet, hogy megmagyarázzák a határozatot, – e helyett közölték hogy ellenség vagyok. Az egész velem kapcsolatos fegyelmi eljárás során és azóta is állandóan az az érzésem, hogy döbbenetesen irracionális, ahogy magatartásomat megítélik [sic!].”¹⁴¹⁸

Az 1955 tavaszától kezdődő fegyelmi ügyekben érintett hallgatók saját értelmezésükben nem „ellene álltak” a társadalmi-politikai berendezkedés normáinak, hanem éppen annak megfelelően viselkedtek. Esetükben valóban hatott az az állandóan sulykolt propaganda, hogy ők a jövő zálogai, akik majdan a „szocializmus felépítésének parancsnoki hídján” teljesítenek szolgálatot, s annak működtetésében aktív állampolgárként kell részt venniük. 1955 februárjában ezt még a pártfunkcionáriusok is így értelmezték: „*Egyetemi hallgatóink azzal a helyes igényvel léptek fel, hogy már tanulmányi idejük alatt számottevő politikai tényezői legyenek a közéletnek, a szellemi életnek.*”¹⁴¹⁹

A párt Sztálin halálát megelőzően is igényelte a hallgatók részvételét a különféle társadalmi-mozgalmi akciókban. A kizárólag az előre kijelölt formákban és tartalommal zajló megmozdulásokban azonban szerepük a végrehajtásra korlátozódott, ebből fakadóan viszont – Litván Györgynek a Petőfi Kör 1956. szeptemberi pedagógusvitáján tett kijelentését parafrázálva – a mozgalom csak akkor mozgott, ha „felülről” mozgatták.¹⁴²⁰ Az új szakasz „alulról jövő bírálatot” bátorító légköre és a funkcionáriusok elbizonytalanodása azonban lehetőséget kínált az önállóbb kezdeményezésekre. Egyes hallgatók kezében a propaganda addigi fórumai, a faliújság, a DISZ-gyűlések és a különféle ankétok az őket foglalkoztató kérdések kibeszélésének és a pártpolitika kritikájának fórumaivá váltak. Ezek a hallgatók nem „szervezkedtek” (legalábbis nem abban az értelemben, ahogy ezt a későbbi fegyelmi tárgyalások megállapították), nem készültek semmiféle nagyobb vagy látványosabb akcióra – „mindössze” véleményt nyilvánítottak, s ezzel hallgatótársaik körében is eszmecserét generáltak. Az 1953 nyara utáni aktivitásukért fegyelmi büntetésben részesült hallgatók *formailag* pontosan azt tették, amit – úgy tűnt – elvárnak tőlük: vitakoztak, kérdéseket tettek fel, saját kezdeményezésre foglalkoztak közéleti-politikai kérdésekkel, s pontosan azokon a fórumokon (faliújság, DISZ-szervezet, hallgatói pártcsoport), ahol ennek – elvileg – helye volt. Azt azonban nem ismerték fel,

¹⁴¹⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–Z11/1955. Z. Pál [ELTE MFKK] fellebbezése. Budapest, [1955]. július 1. — Hasonlóképp érvelt Krassó György is 1955. májusi fellebbezésében, amikor rámutatott: az oktatás színvonalával kapcsolatos kritikáját nem lehet destruktívnak tekinteni, hiszen azt nyilvános gyűléseken vetette fel. MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K43/1955. Krassó György [MKKE] fellebbezése. Budapest, 1955. május 11.

¹⁴¹⁹ MNL OL M-KS 276–91/149. Beszámoló az M.D.P. IX. kerületi Párt-végrehajtóbizottság számára az egyetem pártpolitikai munkájáról. [Budapest, 1955. február].

¹⁴²⁰ Vö. PK VI. 53.

hogy bírálataik *tartalma* a politikai rendszer egyik alapját – a párt és tagjainak tévedhetetlenségét – kérdőjelezi meg. Kritikájuk részjelenségekkel szembeni elégedetlenségüket fejezte ki, ugyanakkor úgy vélték, hogy az, hogy bizonyos kérdésekben nem értenek egyet a párt aktuálpolitikájával, még nem jelenti azt, hogy az egész rendszert elutasítanák, hiszen számukra jó ideig úgy tűnhetett, hogy az általuk megfogalmazott bírálat, nemcsak nem tilos, hanem egyenesen kívánatos. 1954 novemberében a *Szabad Ifjúság* egy sor „kényes kérdés” (az ösztöndíjak, az elhelyezkedési problémák, a kollégiumok állapota stb.) konkrét felvetésével egyenesen követelte a DISZ-tagok őszinte véleménynyilvánítását:

„Semmi nincsen most nagyobb szükség egyetemeinken, mint a nyílt, őszinte hangra. (...) A fiatalok vonzódnak a teljes, a homály nélkül való igazsághoz, mint a napfényhez, érte cserében kitarják és nekünk adják szívüket, nélküle magukba zárkóznak. (...) [V]annak még olyan »kényes kérdések«, amelyeket az agitátorok inkább megkerülni, mint megválaszolni igyekeznek. De hát lehetnek a mi országunkban olyan kérdések, amelyekről »nem ildomos« szólni? Akadhatnak-e a mi államunkban olyan jelenségek, amelyekről bölcsőbb óvatosan hallgatnunk, mint a néppel szót értenünk (...)? Nem, a mi népi demokráciánkban nincsenek és nem lehetnek ilyen »tabuk«. (...) Az őszinte szónak hatalmas az ereje. Nincs olyan kapocs a párt és a nép között, amely erősebb, szorosabb, szívesebb volna nála. Tanuljunk meg bátrabban élni vele!”¹⁴²¹

Amikor ismét fokozottan szankcionálandóvá váltak az uralkodó politikai diskurzustól eltérő vélemények, a hallgatók körében visszahúzódáshoz, a régi reflexek, a „marxista beszédmód” visszatéréséhez, valamint kiábrándultsághoz vezettek. Ezt értelmezték a korabeli pártjelentések a „közöny” és az „apátia” jeleként, s mind gyakrabban bukkant fel az a minősítő jelző, hogy a hallgatók „cinikusak”.¹⁴²² E „cinizmus” azonban elsősorban az ismételten beszűkült mozgástérből fakadt: „[a]z egyetemi ifjak látják a hibákat és segíteni szeretnének, de nincs rá lehetőség. – magyarázta a budapesti bölcsészek hangulatát a korábban már idézett DISZ-titkár, G. Mihály 1955 júniusában – *Úgy érezzük (...) mintha meg lenne kötve a lábunk, be lenne fogva a szánk.*”¹⁴²³

Az SZKP XX. kongresszusát követő, ismételt enyhülésre a pártszervezetek csak a nagyjából két és fél évvel korábbival azonos válaszokat tudták adni: ösztönözni kell a véleménynyilvánítást, a bírálatot nem lehet elfojtani, a helytelen nézeteket hangoztatókat pedig érvekkel, vitában kell legyőzni. 1956 tavaszán azonban mindez már kevésbé volt

¹⁴²¹ CSATÓ István: *Őszinte szót egyetemeinken!* *Szabad Ifjúság*, 1954. november 13. 3.

¹⁴²² Lásd például: MNL OL M-KS 276–91/77. Feljegyzés a fiatal magyar értelmiséggel kapcsolatos néhány kérdésről. [Budapest], d. n. Vö. MURRAY 1960. 411–412.; RAINER 2011. 90–91.

¹⁴²³ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

meggyőző, mint 1953 őszén. A hallgatók különböző mélységű és intenzitású rendszerkritikáját, eltérő világnézeti álláspontjait az antisztálinizmus közös platformra hozta.¹⁴²⁴ Azok, akiket korábban valamilyen retorzió ért nézeteik miatt vagy maguk döntöttek úgy, hogy inkább hallgatnak, immár álláspontjuk sokadszori beigazolódásának tudatában nyilvánítottak véleményt. 1956 őszére az is kiderült, hogy mindehhez a meglévő fórumok (például a Petőfi Kör, diákparlamentek) „megszállását” már nem tartják elegendőnek.

Mindezek alapján az indoktrináció, a kommunista világmagyarázat folyamatos súlykolásának hatásait és következményeit hiba volna pusztán annak elfogadására/elutasítására leegyszerűsíteni. A hallgatók ennek révén az átlaghoz képest nagyobb ismeretekkel rendelkeztek a párt valóságértelmezéséről, ami praktikus segítséget nyújtott azoknak, akik véleményüket inkább nem akarták a politikai hatalom tudomására hozni, de érveket biztosított azoknak is, akik számára a propaganda és az egyéni tapasztalatok összeegyeztethetetlennek bizonyultak. Ráadásul azáltal, hogy napi szinten ráirányította a hallgatók figyelmét az aktuális társadalmi-politikai-közéleti kérdésekre, s – legalábbis a propagandaszólamok szintjén – szorgalmazta a szocialista értelemben vett, aktív állampolgári részvételt, egyeseknél hozzájárult az e területeken jelentkező problémák iránt érdeklődő és cselekvésre is kész hallgatói identitás kialakulásához, melynek szerepe a forradalom napjaiban is megmutatkozott.

¹⁴²⁴ RAINER 2011. 90–91.

VIII. A fegyelmi eljárás mint uralmi gyakorlat

Míg az előző fejezetekben az egyes vétségtípusok háttéréről, valamint kezelésük sajátos eszközeiről volt szó, a következőkben a fegyelmi eljárás funkcióit, jellemző mechanizmusait, illetve magát az eljárást, illetve a kizárás teremtette konfliktusszituációt vizsgálom. A folyamatban érintett szereplők – a megvádolt hallgató, a fegyelmi bizottság, az intézmény állami vezetése és a helyi pártszervek, valamint a fellebbezést elbíráló minisztérium – ugyanis az eset megítélése kapcsán eltérő szempontokat vettek figyelembe, s érdekeik érvényesítéséhez rendelkezésre álló mozgásterük sem volt azonos.

VIII.1. Nyilvánosság – nevelés és elrettentés

A fegyelmi eljárás – elvben – elsődlegesen nevelési eszköz volt, melynek célja az volt, hogy a büntetés negatív tapasztalata által az érintett hallgató felismerje magatartása helytelenségét, s a szocialista fegyelem elvárásainak megfelelően változtassa meg azt. A fegyelmi bizottságoknak elsősorban azt kellett mérlegelniük, hogy ezt a nevelő hatást milyen súlyú büntetéssel érhetik el. Amikor azonban a minisztérium egy-egy büntetés jóváhagyásakor figyelmeztette a felsőoktatási intézmények vezetőit, hogy legyen gondjuk rá, hogy az eset elérje a „kellő nevelőhatást”, nem kizárólag az érintettre, hanem tágabb értelemben a teljes hallgatói közösségre utalt.

A fegyelmi szabályzatok kezdettől fogva előírták, hogy a „nevelői szempontból nagy jelentőségű” határozatokat ismertetni kell a hallgató szűkebb-tágabb környezetében, melynek során rá kell mutatni a vétség előzményeire, okaira és a hallgató felelősségére, s ezen alkalmakat fel kell használni „*a hallgatók felelősségérzetének fokozottabb felkeltésére, a kritikai szellem fejlesztésére, a hibák csírájában történő felismerésére, a fegyelmi határozattal sújtott hallgató fejlődésének elősegítésére.*”¹⁴²⁵ A büntetések jó része ebből fakadóan meglehetősen nagy nyilvánosságot kapott. A határozatokat hirdetőtáblára függesztették ki, egyes eljárásokról az ifjúsági és/vagy az egyetemi sajtó is beszámolt,¹⁴²⁶ a rosszul teljesítők, puskázók leckekönyvei szégyentáblákra kerültek, a fegyelmeztleneket röpgyűléseken és hangszórókon közvetített „hangos híradókban” név szerint is

¹⁴²⁵ FSZ 1953. (14). A pártfegyelmi ügyek nyilvánosságának szerepére utal: KOLTAI 2018. 132.

¹⁴²⁶ A korábban hivatkozott példákon túl: NEUMANN Péter: Néhány szó azokról, akik nem tartoznak közéink. *Egyetemek és Főiskola*, 1952. november 27. 6.; DANYI Dezső: Kulák az egyetemen. *Egyetemek és Főiskola*, 1952. november 27. 9.; LÁNYI Márton – FODOR Gábor: Ki az ellenséggel az egyetemekről! *Szabad Ifjúság*, 1953. március 4. 2.; SELMECZI István: Néhány szó a fegyelmiről. *A Jövő Mérnöke*, 1954. február 2. 3.; GEMBICZKY Erzsébet: Nem magánügy. *A Jövő Mérnöke*, 1955. november 23. 2.

kipellengézték.¹⁴²⁷ A pártállami propaganda ezáltal a felsőoktatás mindennapi „üzemzavarait”, a célkitűzéseinek megvalósításában mutatkozó konfliktusokat a fegyelmezetlenek felmutatásával tudatosan emelte be a nyilvános kommunikációba, azt sugallva, hogy a kudarcokért egyes „rendbontó elemek” felelősek, s megbüntetésükkel e konfliktusok is feloldhatók.¹⁴²⁸ A funkcionáriusok nem elégedtek meg a normasértők csendes eltávolításával: nyilvános megszégyenítésükkel, a határozatokat kísérő dehonesztáló, pikírt megjegyzésekkel, primitív gúnyrajzokkal saját éberségüket is ünnepezték.¹⁴²⁹ A faliújság- és sajtócikkekben már maga a fegyelmi eljárás megindítása is a „bűnösség” bizonyítékának minősült, a kiszemelt hallgatók kompromittálásához sok esetben az eljárás végét sem várták meg. E cikkek feladata az volt, hogy előre tematizálja a várható elmarasztaló ítélettel kapcsolatos véleményeket. Az olyan frázisszerűen visszatérő megállapítások, minthogy a „hallgatóság becsületes része” az illető eltávolítását követeli, egyben azt is előrevetítette, hogy a büntetéssel egyet nem értők könnyen a vádlott helyében találhatják magukat, hiszen nem tartoznak a „becsületesek” közé.¹⁴³⁰

A büntetések mellett azonban már az 1951-es fegyelmi szabályzat is szorgalmazta – „*az ügy természetétől függően*” – az eljárás nyilvánosságát is.¹⁴³¹ Ennek körülményeire az 1953-as szabályzat részletesen is kitért, eszerint a hallgatók „*megfelelő csoportja*” – tehát például a tanulmányi csoport, az évfolyam-, illetve a szaktársak – előtt nyilvános eljárást a fegyelmi bizottság elnöke rendelhetett el, és a jelenlévők közül bárki felszólalhatott.¹⁴³² Az említett paragrafusok a társadalmi bíraskodás gyakorlatainak felsőoktatási intézményeken belüli alkalmazását írták elő.

¹⁴²⁷ MNL OL M-KS 276–86/94. Jelentés a DISZ egyetemi munkájáról, 1952. február 13.; PTE EL VIII.205.b. 855–0637/1952. III. tájékoztató a tudományegyetemek és főiskolák II. félévi tanulmányi és fegyelmi helyzetéről, 1952. június 16. — A műegyetemi népnevelők például – a *Szabad Nép* tudósítása szerint – hangszórón vonták kérdőre a puskázó hallgatókat: „*Jármai kolléga és a többi puskázó kolléga! Gondolkoztatok már arról, hogy ez nem más, mint család?*” A Műegyetem pártszervezete az évvégi vizsgák jó eredményéért. *Szabad Nép*, 1950. június 14. 4.

¹⁴²⁸ Vö. GYEKICZKY 1989b. 16.

¹⁴²⁹ A szegedi orosz szakos D. István ellen indított első fegyelmi eljárásról beszámoló sajtócikkhez például *D.-féle elvi kritika* címmel egy gúnyrajzot is mellékeltek, mely egy egyik kezében kalapácsot tartó, másik kezének mutatóujját intó szándékkal felemelő alakot, illetve egy földön fekvő, fejbevert másikat ábrázolt. Ez a cikk azon szövegrészét illusztrálta, miszerint D. a „*kommunisták fejéhez*” veri „*vélt állítólagos, általa felfedezett igazát*”. GÁBRIS József: Szabadság és destrukció. *Szegedi Egyetem*, 1955. január 13. 3.

¹⁴³⁰ A rágalmozó újságcikkkel megtámadott hallgatóknak nem volt lehetőségük a nyilvános reagálásra. Zádor Pál, aki többek között azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy 1955 tavaszán egy diákvezetőknek szervezett szemináriumon feltette a kérdést, hogy miért nem rehabilitálták még Rajk Lászlót, 2006-ban így emlékezett vissza arra, hogyan próbálták nyilvánosan lejáratni: „*Több diákújság meghurcolta a nevemet, másokéval együtt, mint bajkeverőket. Egy ízben tiltakoztam, hogy állításaik nem felelnek meg a valóságnak. A cikkíró visszaüzent, hogy a tények nem számítanak, mivel állításai igazát vitatni nem lehet. Mivel ő nem volt filozófus, nem kérdezhettem meg, hogyan lehet igazi, ami ellentmond a tényeknek?*” ZÁDOR 2006. 12.

¹⁴³¹ TFVSZ 1951. 26. § (5).

¹⁴³² FSZ 1953. (7).

A társadalmi bíróságok működése az ötéves terv teljesítése érdekében indított munkafegyelmi kampányokkal bontakozott ki.¹⁴³³ Elvi kiindulópontja a pártállami célok közösségi érdekként való azonosítása volt, mely azt sulykolta, hogy a fegyelmezetlen magatartás közvetlen kárvallottjai maguk a dolgozók. De nemcsak a felülről kikényszerített szankcionálás igényét igyekezett rájuk hárítani, hanem a gyakorlatban is bevonta őket a fegyelmezési mechanizmusok működtetésébe. A gondosan előkészített tárgyalásokon a dolgozókat reprezentáló, megbízható tagokból összeállított bíróságok többek között „bércsalók”, „igazolatlanul hiányzók”, „selejtgyártók”, „norma alatt teljesítők” ügyeit vizsgálták ki és szankcionálták.¹⁴³⁴ A propagandacikkek interpretációjában ezeken a tárgyalásokon a „szocialista építés” céljait önérdekként felismerő, egységesen gondolkodó és cselekvő, becsületes és fegyelmezett, éber és öntudatos közösség aratott győzelmet a minden kétséget kizáróan vétkes, tagadó, ellentmondásokba keveredő, szégyenkező „ellenség” felett.¹⁴³⁵ A társadalmi bíraskodás elsősorban propagandaeszköz volt, hivatalosan (ekkor még) nem is tagolódott a pártállam jogintézményei közé.¹⁴³⁶

A társadalmi bíróságok¹⁴³⁷ egyetemeken és főiskolákon való megjelenése egyenesen következett az intézmények nevelési feladataiból, illetve a felsőoktatás funkcióinak és működésének szocialista értelmezéséből. Mivel a lebonyolításukat részletesebben nem szabályozták, a különböző intézményekben más-más gyakorlat alakult ki. Nyilvános tárgyalásra a fegyelmi ügyek összességéhez képest ritkán került sor, a bizottságok ugyanis – a DISZ-szel és az intézményi pártszervezettel együttműködve – gondosan mérlegelték, hogy mely ügyek nyilvános kitérgetése szolgálhatja leghatékonyabban az egyénre és a közösségre egyaránt irányuló nevelő hatást.

A tárgyalások lebonyolítása, a szereplők megnevezése, az egyes jogi terminusok használata gyakran a hivatalos bírósági eljárások lefolytatását imitálta. 1952-ben, egy „kulákszarmazásának” elhallgatásával vádolt hallgató tárgyalásán a fegyelmi bizottság

¹⁴³³ A társadalmi bíraskodás mint pártállami jogszolgáltatási gyakorlat történetéről és értelmezési lehetőségeiről részletesen lásd: FLECK 2001. 176–214.

¹⁴³⁴ FLECK 2001. 192–196.

¹⁴³⁵ Lásd például: Ítélik az elvtársi bíróság. *Szabad Nép*, 1950. június 6. 7.; Elvtársi bíróság előtt. *Szabad Nép*, 1950. július 1. 5.; Fegyelmi tárgyalás a budapesti természettudományi karon. *Szabad Ifjúság*, 1952. október 2. 3.; Társadalmi bíróság ítélkezett két ösztöndíjcsaló hallgató ügyében. *Egyetemek és Főiskola*, 1952. október 25. 7.; Ítélt a Vegyész-mérnöki kar társadalmi bírósága. *Műszaki Egyetem*, 1953. április 29. 3.

¹⁴³⁶ FLECK 2001. 193. A Közép-Dunántúli Szénbányászati Trösztnél lebonyolított társadalmi bírósági eljárásokról lásd: SZÜTS 2018. 241–242. Két pártiskolai fegyelmi ügy nyilvános tárgyalásának funkcióiról lásd: HUHÁK 2016. 94–98.

¹⁴³⁷ Megnevezésük a felsőoktatási intézményekben változó volt: a leggyakoribb *társadalmi bíróság* mellett a forrásokban az *évfolyambíróság*, *hallgatói bíróság*, illetve a *becsületbíróság* is előfordult.

elnöke a bíróságok céljáról, illetve a tárgyalás lefolyásáról így tájékoztatta a debreceni egyetem Természettudományi Karának összegyűlt hallgatóit:

„[A társadalmi bíróságok] megalakulásának az volt a célkitűzése, illetve feladata, hogy azokat az embereket, akik öt éves tervünknek a végrehajtásában akadályokat gördítenek, ellenségei öt éves tervünknek, maguk a dolgozók ítéljék el és hozzanak javaslatot, olyan irányban, az állami szervek felé, hogy eltávolítsák munkahelyükről. (...) De nemcsak az üzemekben vannak olyanok, akik a tervnek a végrehajtását a szocializmus építését akadályozzák. Megtalálhatók ezek az egyetemeken is. (...) Az egyetemek bocsátják ki a szocializmus építésének a vezető kádereit és népi demokráciánknak nem mindegy és nem közömbös, hogy kik azok, akik az egyetem padjaiból kikerülve, majd a szocializmus építésében vezető szerepet fognak játszani. Ezek azok a szempontok, amelyek bennünket arra vezettek, hogy itt ma délután ezt a Társadalmi Bíróságot összehívjuk. (...) Először Ö. elvtárs [ti. a vádló] elmondja a vádpontokat, azután, mint a Társadalmi Bíróságnak az elnöke kellő bizonyítékokkal fogom alátámasztani az állításokat. Sajnos miután V. N. Gyula [ti. a megvádolt hallgató] nem jelent meg, nincs mód arra, hogy ő maga válaszoljon a feltett kérdésekre, ilyen formában én fogom ismertetni azokat a bizonyítékokat, amelyek alapján a Bíróságnak döntenie kell. Utána bárkinek joga van az ügyésznek az ismertetése után hozzászólni, illetve javaslatot tenni V. N. Gyula magatartásával szemben. – Nagyon kérem, hogy nem csupán hozzászólások legyenek, hanem egyúttal javaslatok is a fegyelembontó ellenségnek a megrendszabályozására. [sic!]”¹⁴³⁸

A társadalmi bírósági tárgyalás alaphangját a vádbeszéd adta meg. A vádló mindig a hallgatók közül került ki, kifejezve, hogy a vétség szankcionálására nem az intézmény vagy az oktatók, hanem a társak formálnak igényt. A vádbeszéd a hallgatóság sajtópropagandából, ideológiai tananyagokból építkező ismereteit és sémáit aktiválta: a megvádolt hallgatót egy-egy beazonosítható ellenségtípus (mint például „jobboldali szociáldemokrata”, „kulákszarmazék”) képviselőjeként jelenítette meg, a vétséget pedig egy-egy ideológiai vagy aktuálpolitikai jelszó (mint például a „klerikális reakció” elleni küzdelem, az öt éves terv teljesítéséért vagy épp a szövetkezetesítésért folytatott harc) kontextusában helyezte el, kijelölve ezzel értelmezésének lehetséges kereteit is:

„[A vádló] a vád ismertetése előtt először röviden ismerteti a napi politikai eseményeket, kitér a most folyó békeharcra és felteszi a kérdést, mi az, amivel a magyar nép kezében tartja a béke megőrzésének ügyét? A mi népünk megbízatása a termelő munka. A béke aktív harcos védelme nem szavakat, hanem tetteket követel a főiskola [ti. a Pécsi Pedagógiai Főiskola] hallgatóitól is. Tudnunk kell azt, hogy hazánkban minden ember munkájára és tudására szükség van. Az ifjúságot kommunista erkölcsre, munkára, öntudatos fegyelemre kell nevelni. Ahhoz, hogy ezeket a feladatokat meg lehessen oldani, kitartó, szívós munkára van szükség. Aki

¹⁴³⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv V. N. Gyula [KLTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Debrecen, d. n.

*nem így végzi munkáját, az akár tudatosan, akár nem, az ellenség malmára hajtja a vizet, mint a mostani fegyelmi tárgyalás két vádlottja: E. Tibor és Cs. János.*¹⁴³⁹

Ugyancsak az értelmezés határait jelölte ki a fegyelemsértő magatartás egyéni jellegének hangsúlyozása. Ahogy a korabeli büntetőjogi ítéletek nyelvi struktúrájának gyakori eleme volt a fegyelmezetlen, renitens dolgozó és a fegyelmezett többség szembeállítására,¹⁴⁴⁰ úgy a felsőoktatási társadalmi bíróságok retorikája is a vétséget elkövető hallgatót az „aknamunkát felismerő” vagy épp „megtévesztett, de jóhiszemű” hallgatói tömeggel állította szembe. Az egyéni jelleg nyomatékosításával a vétség az „ellenség” romboló munkájának eredményeként tűnt fel, nem valamely általánosabb vagy rendszerszintű probléma jeleként.¹⁴⁴¹ A megvádolt hallgató és a fegyelmezett tömeg szembeállítására az ítéletet is erősítette: a normasértő magatartás elítélése azáltal vált jogossá, sőt, igazságossá, hogy azt a többség „követelte”.¹⁴⁴²

A vádbeszéd pontosan kijelölte a közösség feladatát: *ítélje el a fegyelmezetlen hallgatót.* A tárgyalásokon ugyanis az ügy felderítése másodlagos szerepet játszott, azt a fegyelmi bizottság már elvégezte. Az 1953-as fegyelmi szabályzat úgy fogalmazott, hogy a nyilvános tárgyaláson az eljárás vezetője „*közvetlen bizonyításfelvételt is foganatosíthat*”.¹⁴⁴³ A lehetőség kifejezése is azt mutatja, hogy az eljárásnak nem ez volt az elsődleges célja. Ugyanerre utal a szabályzat azon kitétele, miszerint a jelenlévők nem intézhetnek közvetlenül kérdéseket a vádlotthoz (ezt csak egyetlen személy, az elnök tehetette meg). A bizottságok tehát elsősorban nem azért rendelték el egy-egy ügy nyilvános tárgyalását, mert nem rendelkeztek elég információval a vétség elkövetéséről, hiszen a megvádolt hallgatót a zárt tárgyaláson szembesíthették vádlóival és a tanúkkal is. A bizottságok a „bűnösségről” a hagyományos eljárás során már megbizonyosodtak, a tárgyalás nyilvános lefolytatását az tette lehetővé, hogy a vétség szankcionálása nagyobb plénum előtt is indokolhatóan, a hallgatói megnyilvánulások pedig kontrollálhatóan tűntek. A nyilvános tárgyalás tulajdonképpen *a már korábban lefolytatott eljárás megismétlését* jelentette, csak nagyobb közönség előtt, a hagyományos, zártkörű tárgyaláshoz képest pedig a közösség elítélő hozzászólásaiban rejlett a „hozzáadott értéke”:

„[N]agyon szeretném, ha az elvtársak hozzászólásaikban úgy néznék meg ezt a kérdést, hogy lássák azt, hogy B. Sándor [ti. a „kulákszarmazásának” elhallgatásával

¹⁴³⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0613/1952. Jegyzőkönyv E. Tibor és Cs. János [PPF] fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. június 2.

¹⁴⁴⁰ GYEKICZKY 1989b. 38.

¹⁴⁴¹ Vö. GYEKICZKY 1989b. 80.

¹⁴⁴² Vö. FLECK 2001. 212.; BORBÉLY – DURKÓ 1957. 108–110.

¹⁴⁴³ FSZ 1953. (7).

vádolt hallgató] valótlanosságokat állít (...). Ezen keresztül látni kell azt is, hogy az ellenség hogyan furakodik be egyetemekre és igyekszik ott romboló munkát végezni.”¹⁴⁴⁴

A vád tanúi részben a vétség elkövetéséről szolgáltatott információkat, többségében azonban *karakter- vagy jellemtanúk* szólaltak meg, akik a hallgató családi viszonyairól, egyéb ügyekben tanúsított magatartásáról szóló, az elhangzottak fényében átértékelt információikkal szaporították a bűnlajstromot. A hozzászólók másik csoportja általánosságban fogalmazta meg véleményét: „Az elhangzottak után V. N. Gyulát – habár nem nagyon ismerem – én elítélem és azt mondom, hogy nincs köztünk a helye.” – summázta megfigyeléseit egy hallgatótárs 1952-ben.¹⁴⁴⁵ Amikor 1951-ben kizárták a Műszaki Tanárképző Főiskoláról K. Vincét, aki éveken keresztül elhitette magáról, hogy párttag, csoportjának tagjai – a jegyzőkönyv szerint – szinte egymás szájából vették ki a szót, hogy hangot adjanak megrökönyödésüknek, s elhatárolják magukat társuktól:

„Sz. II/9. [tanulócsoporthoz]: (...) II/9 nevében kijelentem, hogy szégyeljük azt, hogy ilyen későn jöttünk rá és, hogy éppen a DISZ titkár volt ő. Számunkra ez a tény tanulságos volt, nem maradhat más hátra, minthogy el kell távolítani a Főiskol[áról].

R.-né et.nő II/9. [tanulócsoporthoz]: Az osztály szóhoz sem tud jutni a meglepetéstől. DISZ munkájában hiányosságokat láttunk, bár több ízben próbáltuk megjavítani, most azonban látjuk, hogy mi ennek az alapja, nem akart egészséges szellemet teremteni. Gátolta az osztály munkáját igen sok esetben. [sic!]”¹⁴⁴⁶

A fenti kitételek a csoport önvédelmét (is) szolgálták. A nyilvános tárgyalásokon ugyanis – a közösség felelősségtudatának felkeltése érdekében – rendszerint a tanulmányi csoportot (olykor általában az intézmény hallgatóságát) is bírálat érte, hogy miért nem leplezték le az „ellenséget”, miért nem fegyelmezték meg társukat. A büntetést pártolók a hozzászólásaikkal és önkritikájukkal látványosan demonstrálták a nevelési cél teljesülését – olykor annak tudatában, hogy társukat már nem, de magukat még menthetik.

A megvádolt hallgatóknak kevés mozgástere nyílt. A Szegedi Pedagógiai Főiskola 1953-as tárgyalásán például a védekezés lehetősége is megkérdőjeleződött, amikor egy oktató a tagadó hallgatóknak azt a kérdést szegezte: „honnnan vették volna a vád pontjait, ha azok nem történtek volna meg”.¹⁴⁴⁷ Míg a nyilvános tárgyalásokat levezénylő bizottság a DISZ-

¹⁴⁴⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv B. Sándor [ELTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. október 22.

¹⁴⁴⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv V. N. Gyula [KLTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Debrecen, d. n. Kiemelés tőlem – P. P.

¹⁴⁴⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–134/1952. Jegyzőkönyv K. Vince [MTF] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1952. január 24.

¹⁴⁴⁷ SZTE SZL SZPF 847–13/2/1953. Jegyzőkönyv T. Magda és B. Katalin [SZPF] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. április 6.

szel és a pártszervezettel együttműködve igyekezett gondosan előkészíteni az egyes ügyek megtárgyalását,¹⁴⁴⁸ egy szegedi bizottság elnöke 1951-ben kifejezetten zokon vette, hogy a tanulmányi hanyagsággal vádolt hallgató maga is megpróbált felkészülni: „*Megtudta valahonnan, hogy ellene lesz a társadalmi bíróság és meg akarta tudni még a vádakat is, hogy védőket hozhasson magának. Erre azonban itt nincs szükség.*”¹⁴⁴⁹

A tárgyalás nyilvánossága, a hallgatótársak elítélő hozzászólásai komoly érzelmi megterhelést jelenthettek a megvádolt hallgató számára. A Pécsi Pedagógiai Főiskola egy számos családi problémával küzdő, s emiatt gyenge tanulmányi eredményt produkáló hallgatója 1952 novemberében például maga kérte önmaga ellen a fegyelmi tárgyalás megindítását, hogy – későbbi fellebbezése szerint – feltárhassa a bizottság előtt igazolatlan hiányzásai és vizsgaelmaradása személyes okait. Arra azonban nem számított, hogy a főiskola nyilvános tárgyalást rendel el, így a hallgató, noha megjelent a tárgyaláson, végül nem vállalkozott arra, hogy családi ügyeit társai előtt kiteregesse.¹⁴⁵⁰

A nyilvános tárgyalások légköre, s kikövetkeztethető végkifejlete számos megvádolt hallgatót indított arra, hogy – noha elvben kötelező volt – a tárgyaláson meg se jelenjen. A nevelőhatás ekkor sem vezett el, a tárgyalást ugyanis nélkülük is megtartották. Ekkor a vádlók azzal érveltek, hogy az illető azért maradt távol, mert maga is tisztában volt védhetetlen helyzetével:

*„A vádlott nem jelent meg. (...) Ezzel gyávaságot árult el. Rájött arra, hogy a hazudozást nem lehet tovább folytatni. De ugyanakkor nem is volt meg benne a bátorság arra, hogy itt nyíltan szembeálljon a Társadalmi Bíróság kérdéseivel.”*¹⁴⁵¹

A tárgyalás végén szavazásra kerülhetett sor, de gyakoribb volt, hogy az eljárás vezetője – összegezve az elhangzottakat – egyszerűen csak eredményt hirdetett, s javaslatot tett a büntetésre. A bíróság döntése nem volt kötelező érvényű, azt az intézmény vezetője felülbírálhatta, ám a határozatok meghozatalánál mindig nyomós érvnek számított, hogy azt a hallgatói közösség „követelte”.

A döntést követően egy-egy hallgató vagy a bizottság elnöke a közösség jövőbeli magatartására tekintettel is levonta az eset konzekvenciáit. A debreceni TTK-ról kizárt V.

¹⁴⁴⁸ Az Oleg Kosevoj Szovjetosztöndíjas Iskola egykori hallgatójának erre utaló visszaemlékezését idézi: DESSEWFFY 1999. 202–203.

¹⁴⁴⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 342. d. 847/855–L19/1955. Jegyzőkönyv L. Károly [SZTE TTK] és társa társadalmi bírósági tárgyalásáról. Szeged, 1951. március 10.

¹⁴⁵⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–16. Cs. József [PPF] önéletrajza. H. n., d. n.

¹⁴⁵¹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv V. N. Gyula [KLTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Debrecen, d. n.

N. Gyula tárgyalásának végén a hallgatókat például többen is figyelmeztették arra, hogy a határozatot csak egyféleképpen lehet értelmezni:

„[Hallgató:] *Legyen tanulság ez mindenki számára. Mi, akik jelen voltunk ezen az ülésen vigyük szerteszéjjel, tudja meg mindenki, hogy a mi egyetemünkön a szocialista embertípus felé igyekszünk. (...) Az ellenség szokásos módon jön majd azzal, hogy kulák csemete bekerült az egyetemre és kinyírták szegény gyereket. Ezt a hangot nekünk kell leszerelni. (...)*

[Elnök:] *Mindazok a bizonyítékok, amelyeknek alapján a Társadalmi Bíróság határozatát meghozta, a napnál fényesebben bizonyítják azt, hogy [a megvádolt hallgató] egész magatartásával teljes mértékben rászolgált arra, hogy eltávolítsák az egyetemről és az ő személyével kapcsolatban semmi sajnálkozásnak nincs helye.*”¹⁴⁵²

A hallgatók kizártakkal kapcsolatos szolidaritását változatos akciók mutatják. Előfordult például, hogy a csoporttársak levélben fordultak az intézményvezetőhöz vagy a minisztériumhoz, hogy társuk visszavételét elérjék.¹⁴⁵³ Amikor a Selmeci Kör 1951-ben kizárt tagjait a rendőrséggel fenyegetőzve felszólították, hogy adják le indexeiket a dékáni hivatalban, egyik társuk egyetlen éjszaka alatt lefényképezte valamennyiük leckekönyvét.¹⁴⁵⁴ Egy tanulmányi hanyagság miatt kizárt bölcsészhallgatónak és gyermekének társai gyűjtöttek össze ruhát és különféle felszerelési tárgyakat, amikor kiderült, hogy kizárása miatt kollégiumi nevelőtanári állását és lakhatását is elvesztette: „*Nekem kellett lebeszélni őket, hogy csoportosan ne menjenek a pártbizottságra tiltakozni.*” – írta fellebbezésében a hallgató, azt remélve, hogy társai (tehát a közösség) szimpátiája mellette szól, de tévedett, támogatói közül utóbb három hallgatót is kizártak a pártból azzal az indoklással, hogy „kulák gyermekét” segítették.¹⁴⁵⁵ Ahogy láttuk, a bölcsészhallgató D. Miklós eleve azért került fegyelmi bizottság elé, mert adománygyűjtésbe kezdett egy kitelepített diáktársuk javára.¹⁴⁵⁶ Az 1955 tavaszán induló eljárások során pedig több esetben – így a szegedi orosz szakosok, vagy a budapesti bölcsészhallgató, F. Ferenc ügyében – is felmerült, hogy a hallgatótársak nem értenek egyet a várható szankciókkal. F. tárgyalásán az évfolyam DISZ-titkára így írta le az eljárás hírének fogadtatását:

¹⁴⁵² MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv V. N. Gyula [KLTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Debrecen, d. n.

¹⁴⁵³ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–M13/1954. Az ELTE Történettudományi Kar esti tagozata 4/4-es szemináriumi csoportjának levele Z. Károly visszavétele érdekében. H. n., d. n.; MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–Sz60/1956. Az MKKE Ipar-szak IV/5. csoportjának levele Sz. Péter visszavétele érdekében. Budapest, 1956. szeptember 13.

¹⁴⁵⁴ WISNOVSZKY 1998. 102.

¹⁴⁵⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz37/1954. Sz. Istvánné [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Kanotapuszta, 1954. augusztus 25.

¹⁴⁵⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–D4/2. Jegyzőkönyv D. Miklós [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. március 31.

„Az évfolyam 60–70 százaléka nem ért egyet F.-vel és megyeti, de amikor meghallották, hogy ellene fegyelmet indítottak és ki akarják zárni az egyetemről és a Disz-ből, azok is felhőrdültek, akik gyűlölik, és azt mondták, hogy ezt nem szabad megtenni. És ha Disz-gyűlésen akarják ezt végrehajtani, akkor vagy hallgatással, vagy olyasmivel fognak válaszolni, aminek nem lesz jó hatása.”¹⁴⁵⁷

Ismert, hogy a társadalom jogszolgáltatásba való bevonása, amellet, hogy elvben növeli a döntés legitimitását, a politikai hatalom számára veszélyeket is rejt: a közhangulat a vádlott pártjára állhat, a vele szembeni szolidaritás pedig a rendszerrel való szembenállást is kifejezheti.¹⁴⁵⁸ A nyilvános tárgyalások előkészítésével és az ügyek előválogatásával a fegyelmi bizottságok csak kiszámítható(nak vélt) kockázatot igyekeztek vállalni, mérlegelték például a megvádolt hallgató személyiségét, vitakészségét és kapcsolatait is. E szempontok figyelembevételével a nyilvános tárgyalások vádlottjai gyakran a közösségbe kevésbé beilleszkedett, népszerűtlenebb, így csekélyebb érdekérvényesítési lehetőségekkel bíró hallgatók közül kerültek ki.¹⁴⁵⁹ Emiatt húzódott el egy „kulákszarmazásának” elhallgatásával vádolt hallgató (egyébként nyilvánosan nem tárgyalt) kizárása – mentegetőzött 1951-ben Némedi Lajos, az Egri Pedagógiai Főiskola igazgatója –, mert *„előbb az ifjúsági Pártszervezet és a DISZ segítségül hívásával le kellett választanunk róla szaktársai rokonszenvét.”¹⁴⁶⁰* A megvádoltak tudatos megválogatására utalnak azok a csoportos ügyek is, melyek során több, hasonló vétséget elkövető hallgató ügyét tárgyalták. Ilyenkor a különböző súlyú büntetések kiosztásával azt is demonstrálhatták, hogy hol húzódik a tűréshatár, ki az, akinek távozni kell az intézményből, s ki az, aki még kaphat egy „utolsó esélyt”.¹⁴⁶¹ De nemcsak a vádlottakat, hanem olykor a hallgatóságot is megválogatták: 1952-ben a Pécsi Pedagógiai Főiskolán három, önként távozni kívánó szakérettségis tárgyalására csak a szakérettségis és érettségi nélkül felvett hallgatókat hívták meg, minden bizonnyal azért, nehogy a rendes érettségivel bekerülők bírálják meg gyenge eredményt felmutató társaikat, s ezáltal akár a szakérettségi rendszerét.¹⁴⁶²

¹⁴⁵⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

¹⁴⁵⁸ FOUCAULT 1990. 83.; FLECK 2001. 194.

¹⁴⁵⁹ Az adatelhallgatással vádolt K. Istvánt például csoporttársa a következőképp jellemezte: *„nagyon elzárkózott volt, az adatokat senki nem tudta róla, és még szinte a keresztnévét sem tudja, annyira nem volt aktív tagja a csoportnak.”* MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–12106/1952. Jegyzőkönyv K. István [ELTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról, Budapest, 1952. október 1.

¹⁴⁶⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 126. d. 847/8551–5/1954. G. Mária [EPF] kizárása, 1951. november 5.

¹⁴⁶¹ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–L19/1955. Jegyzőkönyv L. Károly és H. Miklós [SZTE TTK] társadalmi bírósági tárgyalásáról. Szeged, 1951. március 10.

¹⁴⁶² MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–23/1953. Kizárási határozatok felterjesztése. Pécs, 1952. november 1.

A társadalmi bírósági tárgyalásokon olyan kommunikációs szituációt igyekeztek teremteni, ahol egy-egy kirívó vétség kapcsán a tervezett ítéletet támogatók mellett az azt ellenzők is megnyilvánulhatnak, vagyis lelepleződhetnek és megkaphatják a helyes útmutatást. A jegyzőkönyvekből azonosítható különvélemények között is feltűnő azonban, hogy a pellengérré állított hallgatót pártoló hozzászólók sem próbálták meg felmenteni társukat, inkább az enyhítő körülményeket, például nehéz anyagi vagy családi körülményeit, szorgalmas munkáját vagy pozitív tulajdonságait hangsúlyozták.

A tárgyalások többségében a fegyelmi bizottságok az elhangzottak *alapján* hozták meg döntésüket, de az is előfordult, hogy a jelenlévők nyílt szavazással foglaltak állást a bizottság javaslata mellett, vagy ellene. A jegyzőkönyvek gyakran az ellenszavazatokról is tudósítanak, sőt, a javaslatot elutasítókat – összhangban a téves nézetek megcáfolásának igényével – olykor fel is kérték álláspontjuk indoklására. Az érvelések elutasítása a véleménynyilvánítók hiányos ideológiai felkészültségére és helytelen nézeteire irányíthatta a figyelmet, így a hozzászólók szintén bírálatok kereszttüzebe kerülhettek.¹⁴⁶³ Ezért is nem véletlen, hogy a megvádolt hallgató pozitív tulajdonságait soroló hozzászólások egy része önvédelmi kitételekkel is kiegészült. Így például a szorgalmat, segítőkészséget említő hozzászólások a vádlott közvetlen környezetének éberségét érő kritikát próbálták elhárítani, mondván a fegyelemsértés előzmény nélkül történt, őket is megtéveszthették, így nem tehetők felelőssé azért, hogy korábban nem vették észre a „befurakodott ellenséget”.¹⁴⁶⁴

A hivatalos értelmezési kerettől eltérő álláspont megfogalmazásának veszélyei indokolttá teszik a véleménynyilvánítás passzív formáinak vizsgálatát. Miközben a jegyzőkönyvekben számos, a megvádolt hallgatót elítélő hozzászólást olvashatunk, egy-egy esetben az is kiderül, hogy a felszólalók többsége nem ismerte a diákot, míg azok, akik igen – például csoporttársai – nem tudtak, vagy nem akartak állást foglalni. Berkes Jenő, a Szegedi Pedagógiai Főiskola adjunktusa két hallgatóról 1953-as nyilvános tárgyalásának jegyzőkönyvéhez fűzött különvéleményében a csoporttársak hallgatása és az általános jellegű hozzászólások túltengése kapcsán egyértelműen utalt arra, hogy az elítélő hozzászólások inkább a tárgyalás lebonyolítóinak, semmint a hallgatóságnak a véleményét

¹⁴⁶³ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–D4/2. Jegyzőkönyv D. Miklós [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. március 31.

¹⁴⁶⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv B. Sándor [ELTE TTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. október 22. — Egyes esetekben ugyanez motiválhatta azokat a kijelentéseket is, melyek szerint a tanulócsoport nem is ismerte igazán a zárkózott hallgatótársat.

tükrözik: „*Akik hozzászóltak, azok nem ismerik őket [ti. a megvádolt hallgatókat], úgy festett az egész, mintha előre elkészített hozzászólások lettek volna.*”¹⁴⁶⁵

E tárgyalás dokumentációja a passzív véleménynyilvánítás egy további formájára is rámutat. A jegyzőkönyv szerint ugyanis a tárgyaláson a főiskola körülbelül 250 hallgatója és oktatója vett részt, s a bizottság kizárási javaslatával szemben 15 ellenszavazat született. Ez alapján arra lehet következtetni, hogy a hallgatóság nagy többsége úgy döntött, hogy szavazatával a javaslattal való egyetértését fejezi ki. Berkes Jenőnek a jegyzőkönyvhöz írt utólagos kiegészítése azonban az események másfajta olvasatát adja. Szerinte ugyanis a javaslat elfogadását a „*jelenlevő tömeg felénél jóval kevesebben*” helyeselték, majd ezt követően a bíróság elnöke ezek leszámolása nélkül tette fel a kérdést, hogy kik nem támogatják a kizárást. Berkes is egyetértett azzal, hogy 15 ellenszavazat született, ez azonban – ha elfogadjuk állítását – azt jelenti, hogy a jelenlevők többsége nem szavazott sehogy, vagyis tartózkodott, ám ennek nyomát a jegyzőkönyvben nem találjuk.¹⁴⁶⁶

A szavazástól való tartózkodás elvben azt fejezi ki, hogy a tartózkodó nem tud, vagy nem akar véleményt nyilvánítani. Eörsi István visszaemlékezésében e magatartást a javaslatnak, illetve magának a procedúrának az elutasításával hozta kapcsolatba. 1953 tavaszán, az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán egy „kulákszarmazásának” elhallgatásával vádolt társuk kizárására szólították fel a negyedéves magyar szakos hallgatókat, köztük Eörsit, aki több évtizeddel később így idézte fel az esetet:

„Haladéktalanul meg kellett szavaznunk, hogy az évfolyam követeli a lány eltávolítását. A kezek a magasba röppentek. Döbbenet éreztem, hogy nem bírom, az ellenpróbánál pedig, hogy nem merem az enyémet felemelni. Végül tartózkodtam, másod- vagy harmadmagammal, ha jól emlékszem rá. A kicsapásra szavazók többsége nyilván azt gondolta, talán joggal, hogy egy József Attila-díjas kommunista költő még ezt is megengedheti magának. Bennem viszont a büszkeség szégyennel vegyült, amiért bátorságomból csak a tartózkodásra futotta. (...) Mindez a Sztálin halála körüli időben zajlott le, nem tudom már, hogy előtte-e vagy utána, mindenesetre én még Sztálin-hívő voltam akkoriban. De azt már éreztem, hogy kannibáli a rítus, amelyben részt kellett vennem.”¹⁴⁶⁷

Az 1951 tavaszán másodmagával társadalmi bíróság elé került Szenczi László esetében a szavazás megtagadása – a felmentést eleve kizáró kérdésfeltevés miatt – egyértelműen a megvádoltak melletti állásfoglalást jelentett. Szenczi és társa levélben figyelmeztették egy

¹⁴⁶⁵ SZTE SZL SZPF 847–13/2/1953. Berkes Jenő utólagos megjegyzése T. Magdolna és B. Katalin [SZPF] fegyelmi ügyét tárgyaló társadalmi bírósági ülés jegyzőkönyvéhez. Szeged, 1953. április 8.

¹⁴⁶⁶ SZTE SZL SZPF 847–13/2/1953. Jegyzőkönyv T. Magdolna és B. Katalin [SZPF] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1953. április 6.; Berkes Jenő utólagos megjegyzése T. Magdolna és B. Katalin [SZPF] fegyelmi ügyét tárgyaló társadalmi bírósági ülés jegyzőkönyvéhez. Szeged, 1953. április 8.

¹⁴⁶⁷ EÖRSI 2000. 70.

társadalmi bíróság elé idézett barátjukat, hogy ne jelenjen meg a tárgyaláson, mert – amellet, hogy az ország összes egyeteméről és főiskolájáról ki akarják zárni – „*tettleg is bántalmazni akarják*”.¹⁴⁶⁸ A barát azonban megjelent, és a levelet is bemutatva bizonygatta, hogy nincs rejtegetnivalója. Így, napokkal később a levélírók is társadalmi bíróság elé kerültek: „*Mindkettőnket áruhással vádoltak és arra kérték a hallgatókat, kézfeltartással szavazzanak a kizárásunk, vagy az ösztöndíjunk megvonásáról. A hallgatók azonban egyöntetűen karba tett kezekkel jelezték, hogy nem értenek egyet egyik javaslattal sem.*” – emlékezett vissza Szenczi 2006-ban.¹⁴⁶⁹

A távolmaradók, a véleményüket magukban tartók vagy tartózkodók – saját értelmezésükben – kivonták magukat a fegyelmi mechanizmusok közvetlen működtetéséből. Az eljárás lebonyolítói pedig, noha tisztában voltak azzal, hogy a passzivitás a nevelési célok kudarcát mutatja, végeredményben a javasolt büntetés elfogadtatásával (vagy legalábbis tudomásul vételével) a társadalmi bírósági eljárás sikerét demonstrálhatták. Egy „megfelelő hangulatban” lezajlott tárgyalásról szóló jelentés ráadásul kármentő szerepet is betöltött, hiszen a felsőoktatási intézmény vezetője úgy tudott beszámolni egy-egy kirívó fegyelmezetlenségről, hogy közben saját nevelőmunkáját dicsérte.¹⁴⁷⁰ A hétköznapi ellenállás passzív, közreműködést megtagadó formái – mutat rá Kowalczyk – mindkét fél számára interpretációs lehetőséget nyújtottak, de egyúttal kiszorították az ellentmondásokat is a nyilvános kommunikációból.¹⁴⁷¹

A balul elsült tárgyalásokról ugyanis csak ritkán született beszámoló, hiszen a nem az elvárt módon szavazó társadalmi bíróság ítéletét a fegyelmi bizottság és az intézményvezető is felülbírálhatta. A Berkes Jenő által kifogásolt tárgyalást például napokkal később így interpretálta a szegedi egyetemi lap: „*Főiskolánk ifjúsága egységesen szembefordult velük [ti. a megvádolt hallgatóknak] és kiközösítette őket sorai közül*”.¹⁴⁷²

Az Egri Pedagógiai Főiskola egyik, helyi közvéleményt is elérő esete jól mutatja, hogy a fegyelmi eljárások nyilvánossága csak addig volt kívánatos a lebonyolítók számára, amíg úgy látták, hogy kontrollálni tudják az eseményeket vagy legalábbis a róluk szóló interpretációkat. 1954 tavaszán a másodéves L. László ellen a főiskola egyik tolmércéjének ellopása miatt indult eljárás. A bizottság kizárását javasolta, ám az ezt

¹⁴⁶⁸ SZENCZI 2006.

¹⁴⁶⁹ SZENCZI 2006.

¹⁴⁷⁰ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–23/1953. Kizárási határozatok felterjesztése [PPF]. Pécs, 1952. november 1.; MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–N42/1955. N. Lajos [PPF] és társai fegyelmi ügye. Pécs, 1955. november 8.

¹⁴⁷¹ KOWALCZYK 2003. 452.

¹⁴⁷² Társadalombíróház a Főiskolán. *Szegedi Egyetem*, 1953. április 13. 3.

követően tartott társadalmi bírósági tárgyaláson több oktató és hallgató is kiállt a kitűnően tanuló szakérettségis mellett, azt indítványozva, hogy a Főiskolán maradva „»vezekeljén« a bűneiért”.¹⁴⁷³ Bár végül, ha nehezen is, de sikerült keresztülvinni a kizárási javaslatot, nyilvánvaló volt, hogy azzal a hallgatóság nem ért egyet. L. Lászlót kizárták, az ügy azonban hamarosan átlépte az intézmény falait: a főiskola ugyanis a lopás miatt feljelentést tett, s a hallgatót 3 hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. A bírósági tárgyalás népi ülnöke azonban nem sokkal később *Én másképp [sic!] képzelem el a szocialista nevelést* címmel, hosszú cikket jelentetett meg a Heves megyei *Népújság*ban, melyben azzal vádolta a Főiskolát, hogy tönkretett egy megtévedt embert.¹⁴⁷⁴ Az írás a Főiskolán is feltűnést keltett, a hallgatók saját álláspontjuk megerősítéseként értelmezték, mire az igazgató és a pártszervezet kármentésre kényszerült: válaszcikket fogalmaztak, de a közhangulatot érzékelve maguk is kételkedtek abban, vajon a *Népújság* megjelenteti-e. A lépés azonban csak fokozta a helyzetet, a lap ugyanis a válaszcikket egy szerkesztőségi közleménnyel együtt hozta le, miszerint annak tartalmával nem ért teljes mértékben egyet, és vitát kíván indítani az ügyről.¹⁴⁷⁵ A Főiskola ekkor úgy döntött, országos plénum elé viszi a kérdést, és állásfoglalását elküldte a *Szabad Népnek* és a *Nevelők Lapjának* is, de a „hivatalos fórumok” úgy vélték, hogy nincs min vitatkozni, ezért a cikket nem jelentették meg.¹⁴⁷⁶ A Főiskola tekintélyét egy, a *Népújság* szerkesztőségét is kritizáló cikkel reparálták, az egyes ügyeken olykor hónapokat is ülő OM pedig néhány nap alatt elbírálta a hallgató fellebbezését, és megerősítette a kizárást.¹⁴⁷⁷

A fegyelmi eljárások nyilvánossága nem átláthatóságot, a hallgatóság politikai hatalom feletti kontrollját jelentette, hanem fordítva: a nyomásgyakorlást és a prevenciót szolgálta. A jelenlevők tudtára adta, hogy mi minősül normaszegésnek, és demonstrálta a szankciórendszer működését, ezzel próbálva megakadályozni a hasonló magatartás terjedését.¹⁴⁷⁸ A véleménynyilvánítás és a nyílt szavazás révén – az egyetértés nyilvános

¹⁴⁷³ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–L6/1954. Jelentés L. László [EPF] fegyelmi ügyéről. Eger, 1954. április 10. — Ahogy egy korábbi példán láttuk, az igazgató, Némédi Lajos tisztában volt egy társai körében népszerű hallgató eltávolításának kellemetlen következményeivel. E kínos helyzetet azzal magyarázta, hogy a hallgatói pártszervezet a távollétében hívta össze a nyilvános tárgyalást.

¹⁴⁷⁴ KOVÁCS Ákosné: *Én másképp képzelem el a szocialista nevelést*. *Népújság (Heves)*, 1954. április 8. 2.

¹⁴⁷⁵ NÉMEDI Lajos – SZOKODI József: A szocialista nevelés kérdéséhez. *Népújság (Heves)*, 1954. április 15. 5.

¹⁴⁷⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–L6/1954. Feljegyzés L. László [EPF] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. április 23.

¹⁴⁷⁷ LINI István: Hozzászólás a szocialista nevelés kérdéséhez. *Népújság (Heves)*, 1954. április 22. 4.

¹⁴⁷⁸ Egy nyilvános fegyelmi tárgyalás ideáltipikus ábrázolását adja az 1953-ban bemutatott *Ifjú szívvel* című zenés ifjúsági film. Propagandaízű dialógusai, sztereotip karakterei a társadalmi bíraskodás valamennyi elvárt funkcióját megjelenítik. A cselekmény egy fiktív angyalföldi vasas ipari tanulóiskolában játszódik. Az egyik fő jelenetben, egy DISZ-fegyelmi tárgyaláson a diákok először egy hanyag, társait kigúnyoló, tanáraival tiszteletlen, nevetségesen öltözködő „ronda jampec” társuk ügyét beszélik ki, akinek egyikük

kifejezésének kikényszerítésével – azonban a közösséget a döntés felelősségével is felruházta. A társadalmi bírósági tárgyalásokon a pártállam fegyelmezési mechanizmusai működésük közben váltak láthatóvá. Az alaptalan, és gyakran aránytalan büntetéseket, valamint a hozzájuk kapcsolt kizárólagos érvényű ideológiai érveket a résztvevők egy része minden bizonnyal álságosnak érezhette. Ha azonban nem akartak maguk is kritikák kereszttüzébe vagy akár egy következő tárgyaláson a vádlottak közé kerülni, a hivatalos értelmezési kerettől eltérő véleményük kifejezésére elsősorban passzív eszközökkel élhettek. Ezeknek a különvéleményeknek a nyomai arra utalnak, hogy a propagandisztikus ábrázolásokkal szemben a társadalmi bírósági tárgyalás nem a vétséget elítélő közösség önszabályozó intézményeként működött, inkább egy normalizáló diskurzus megalkotását és a vélemények homogenizálását – több-kevesebb sikerrel – célzó nevelési szintér volt.

VIII.2. Érvelési stratégiák

Az egyes vétségtípusokhoz kapcsolódó érvelésekről a korábbiakban már esett szó. Volt ugyanakkor néhány olyan szempont, amely – enyhítő vagy súlyosbító körülményként – bármely esetben szerepet játszhatott. Mindenkor súlyosbító körülményként vették figyelembe például a gyenge tanulmányi eredményt, az „osztályidegen származást”, valamint a korábbi fegyelmi büntetéseket, utóbbi ugyanis arra utalt, hogy a hallgató a megelőző, nevelő célzatú figyelmeztetés ellenére sem változtatott magatartásán.¹⁴⁷⁹ Ezeken

még azt is felrója, hogy „*fodrászhoz is jár, ondolálatni a frizuráját*”. A diákok társai javaslatára kizárják a DISZ-ből, de semmi megbánást sem mutat. A másik vádlott, a film gyakorlati feladatokban igen lelkes, de a tanulást elhanyagoló főhőse, Dani János, aki újítással akarja segíteni tanulócsoportját, hogy megnyerjék a munkaversenyt, ám hiányos tudása miatt eltöri az esztergapadot. Meghallgatása előtt tanára figyelmezteti: „*Most már őszintének kell lenned! Ez a legfontosabb! Szembe kell nézned a hibáiddal!*” A diákok társai keményen bírálják, a fő hangadó az iránta gyengéd érzelmeket tápláló Kati: „*János győzni akart, de rosszul akarta, csak magával törődött... Magaddal törődtél, hogy majd te megmutatod! Nem volt jó, János, ezért maradt le a csoportod is. Én azt mondom... nem alkalmas termelési felelősnek!*” A DISZ-titkár a diákok követeléseinek engedve hoz döntést, s leváltja Jánost: „*Igazatok van elvtársak! Dani János elhanyagolja a tanulást és ezzel kárt okoz a többieknek és saját magának is. Aki nem tanul, az nem harcol, az eldobja a fegyvereit.*” A tanulságot az egyik oktató vonja le: „*Most pedig neki kell gyürkőznötök elvtársak, hogy megnyerjétek a versenyt! És különösen sokat kell foglalkoznotok Dani Jánossal.*” Dani először ott akarja hagyni az iskolát, hogy egy bányába vagy Sztálinvárosba menjen, sztahanovista legyen és a *Szabad Ifjúságban* leköszölt fényképével bizonyíthasson társainak, apja azonban elmeséli neki, milyen volt inasnak lenni a Horthy-korszakban, s ez meggyőzi, hogy egyetlen dolga, hogy tanuljon, s ehhez az iskolában minden segítséget meg is kap. „*Édesapám, nehéz önkritikát gyakorolni?*” – kérdezi a „megvilágosodás” pillanatában János, „*Nem könnyű – válaszolja az apja –, de utána jobban érzi magát az ember.*” A film elkészítése vélhetően egyenes következménye annak, hogy Rákosi a PB 1952. január 10-i ülésén kijelentette, hogy „*nagy szükség volna egy ifjúsági filmre, például az ipari tanulók életéről.*” *Ifjú szívvel* (rendező: Keleti Márton, forgatókönyvíró: Bacsó Péter), URL: <https://videa.hu/videok/film-animacio/ifju-szivvel-1953-E6pypGF8kO8dsY9o> [2020.01.20.]; MNL OL M-KS 276–53/91. Az MDP PB 1952. január 10-i ülése, 4. pont: Játékfilmgyártásunk helyzete.

¹⁴⁷⁹ Sőt, ahogy a korábbiakban is akadt már rá példa, a hallgató baráti társaságának fegyelmi büntetése is negatív konklúziókat eredményeztek, ezeket ugyanis a bizottságok úgy értelmezték, hogy a hallgató rossz

túl azonban meglehetősen esetleges volt és csak érvelés kérdése, hogy egy-egy körülményt enyhítő vagy súlyosbító tényezőként vettek-e számításba. Ennek cinizmussal határos önkényességét jól jelzi a politikai nézetei miatt megvádolt F. Ferenc ügyében eljáró bizottság elnökének, Trencsényi-Waldapfel Imrének a kijelentése. Amikor ugyanis az egyik tanú rámutatott, hogy F. nézeteit befolyásolhatta, hogy apját a nyilasok ölték meg, Trencsényi-Waldapfel közölte: a „*bizottság majd később látja meg, hogy ez enyhítő, vagy súlyosbító körülmény, mert lehet, hogy még ez sem nyitotta ki F. szemét, hogy nincs harmadik út.*”¹⁴⁸⁰

Ahogy láttuk, az „osztályszármazás” döntően befolyásolta, hogy valaki tanulóévei alatt milyen mértékű tanulmányi, anyagi vagy egyéb segítségben részesült, s azt is, hogy fegyelemsértését tudatos, „ellenséges” akciónak vagy pusztán eltévelyedésnek tekintették-e. Tulajdonképpen nem volt olyan tanulmányokkal összefüggő kérdés – legyen az akár egy szakdolgozat opponenciája¹⁴⁸¹ –, amelyben az ügy elbírálói ne tartották volna fontosnak, hogy tisztában legyenek az érintett hallgató „származásával”. Ezért is figyelmeztette például a KM 1952-ben a debreceni bölcsészkar dékánját, hogy a fegyelmi büntetésekre vonatkozó döntéseit és javaslatait a „*hallgató életkörülményeinek alaposabb részletezésével (szociális származás)*” terjessze fel.¹⁴⁸²

A „munkásszármazású” hallgatók – de ugyanez igaz a párttagokra vagy az aktívabb DISZ-funkcionáriusokra is – elvben enyhébb büntetésre számíthattak, és valószínűbb volt, hogy tanulmányi hanyagság esetén évfolyamisméltéssel lehetőséget kapnak lemaradásaik pótlására, mintsem, hogy kizárják őket.¹⁴⁸³ Az ítéletet a hallgató „származására” való hivatkozás sokszor különösebb magyarázat nélkül is alátámasztotta, de olyan esetek is akadnak, ahol a kizárást megelőző enyhébb büntetésekből bevallottan szerepet játszott,

hatást gyakorol környezetére, vagy éppen káros befolyás alatt áll: „*Ismeretségi, baráti köre olyan – állt egy budapesti joghallgató 1950-es kizárási javaslatában –, hogy (...) alapul szolgál annak a kikövetkeztetésére, hogy a tanulmányi fegyelmet, a reform érvényesülését tudatosan lazítja, illetőleg gátolja.*” MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–M25/1954. Javaslat M. János [ELTE ÁJK] kizáráására. Budapest, 1950. október 19.

¹⁴⁸⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

¹⁴⁸¹ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–N18/1955. Az Idegen Nyelvek Főiskoláján elégtelen szakdolgozatot írt hallgatók ügye.

¹⁴⁸² MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–01123/1952. Évvégi vizsgákkal kapcsolatos fegyelmi ügyek. — Bár a hallgatók és családjuk vagyoni-jövedelmi viszonyaira, munkahelyére vonatkozóan a fegyelmi dokumentációk többsége valóban részletes információkat tartalmaz, ezek, valamint a büntetések alakulásának összevetésére több okból sem vállalkoztam. Egyrészt a dokumentáció az esetek nagy részében a szociális helyzet szöveges leírását tartalmazza, így arra lett volna szükség, hogy a különféle szempontokat érvényesítő besorolók fejével gondolkodva, a társadalmi valóságra nézve leegyszerűsítő értelmezési sémákat alkalmazva kategorizáljam újra az érintetteket. Másrészt úgy vélem, hogy a szankcionálás társadalmi helyzetre vonatkozó érzékenységének leírásához egy döntően kizárással szamba vevő statisztika nem alkalmas, ahhoz az enyhébb büntetéseket is figyelembe kellene venni.

¹⁴⁸³ Vö. MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–01168/1952. Utóvizsgás hallgatók elbírálása.

hogy a hallgató apja az illegális kommunista mozgalom tagja volt, vagy éppen rokonságban állt valamelyik vezető pártfunkcionáriussal.¹⁴⁸⁴ Ennek nyílt beismerésével az intézmény azt a vádat is háríthatta, hogy miért nem lépett fel már korábban a fegyelemsértővel szemben.

A „munkásszármazás” vagy a párttagság azonban önmagában nem jelentett biztosítékot egy súlyosabb ítélettel szemben, sőt, a fegyelmi bizottságok érvelésében olykor súlyosbította a vétséget, mondván nekik „származásukból” vagy ideológiai képzettségükből fakadóan példát kellett volna mutatniuk: egy tanulmányait elhanyagoló, botrányosan viselkedő szegedi hallgató esetében például kizárásakor súlyosbító tényezőnek vették, hogy „nem volt tekintettel szülei párttagságára”.¹⁴⁸⁵

Az „osztályhelyzet” elbírálásban játszott szerepével a hallgatók is tisztában voltak. Nemcsak az adatelhallgatás miatt fellebbezőkre volt jellemző, hogy kérvényeiket hosszas önéletrajzokkal, politikai fejlődésüket tanúsító életútjuk leírásával egészítették ki, s – felhasználva a marxista ideológia alaptételét, mely a politikai elkötelezettséget a „munkásszármazás” egyenes következményének tekintette (illetve remélte) – a vétség elkövetését azzal az érveléssel tagadták, hogy családi körülményeiknél fogva sem lehetnek a rendszer ellenségei. „*Népi demokráciánknak mindenkor hű tagja voltam, de ez nem is lehetett másképp, amint azt családi hagyományaim előírták*” – vezette be a Tanácsköztársaság alatt a helyi paraszttanács tagjaként tevékenykedő nagyapjától kezdve írt önéletrajzát egy „ellenséges” kijelentések vádjával kizárt pécsi joghallgató.¹⁴⁸⁶ De az „osztályhelyzet” akár az önkényes távozás jogosságát is alátámaszthatta: egy pécsi hallgató, amikor fellebbezésében tanulmányai abbahagyásának engedélyezését kérte, eredményeinek és funkcionáriusi tevékenységének részletezése után beadványát a következőképp zárta: „*Kérem mindezek figyelembevételét, és azt hogy kiemelt munkáskáder gyermeke vagyok és már nevelésemnél fogva sem tehettem volna tudatosan olyat, ami népidemokráciánk törvényeivel ellenkezik. Édesapám mint párttag sem engedte volna meg, hogy kellő indok nélkül abbahagyjam tanulmányaimat.*”¹⁴⁸⁷

Némelyek a pártállam kirekesztő diskurzusát felhasználva jelezték megfelelő „származásukat”, rámutatva, hogy más elbánást érdemelnek, mint a „nép ellenségei”: „*Nem tudom józan ésszel elképzelni* – érvelt a Lenin Intézet egy egészségügyi okok miatt

¹⁴⁸⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 147. d. F14/855–E4/1953. Meghívó a Fegyelmi Bizottság ülésére – H. Richárd [ÉME] fegyelmi ügye. Budapest, 1953. október 28.

¹⁴⁸⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 8475–1524/1952. Határozat J. István [SZTE BTK] fegyelmi ügyében. Szeged, 1952. június 18.

¹⁴⁸⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–S1/1956. S. Péter [PTE ÁJK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1956. július 28.

¹⁴⁸⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–1/1953. I. Mária [PPF] fellebbezése. Nagyberki, 1952. november 14.

lemorzsolódó hallgatója 1952-ben – *hogy nekem (...) az a büntetés járna, mint egy osztályidegennek, a rendszerünk ellenségének.*¹⁴⁸⁸ A hallgató ügyét egy „munkáskáder tönkretételeként” értelmezte, azokhoz hasonlóan, akik nemcsak családi viszonyaik jelzésével igyekeztek maguk javára fordítani a párt társadalompolitikai preferenciáit, hanem megpróbálták az ügyüket elbírálók ellen is felhasználni azokat. Egy a szegedi bölcsészkarról rendkívül gyenge eredményei miatt kizárt hallgatóé édesapja beadványában például nem felejtette el megemlíteni, hogy az egyik oktató apja pap.¹⁴⁸⁹ Egy szintén gyenge eredményei miatt eltanácsolt pécsi főiskolás is hasonlóképpen látta eltávolítása fő okát, s pongyolán megfogalmazott, helyesírási hibáktól hemzsegő beadványában a PPF igazgatóját, TO-vezetőjét, illetve egy tanszékvezetőt tulajdonképpen összeesküvéssel vádolt meg. A hallgató a forradalom előestéjén a fegyelmi eljárásokban érintettek rehabilitációjától elsősorban a „munkásellenes” intézkedések jóvátételét várta:

„[A megnevezettek] *Jól össze stimelve Igyekeztek a halgatoságot ritkítani. Ők voltak a Munkáskáderek ellenségei. Mert amelyik halgató nemvolt párttag vagy DISZ tag annak jól meg kellett kapaszkodni hogy meg maradjon az iskola keretében. (...) Engedjékmeg hogy hozzáfűzem a fentemlitettek nem a szocializmusban születek hanem a mult generációban és ezek az elvtársak a munkás osztály soraiban igyekeztek rombolást csinálni – Ezek az elvtársak nem tudják azt hogy mitjelent munkáskádernak lenni – ők uri származásukra való tekintettel nem is akartak a dolgozók igaz barátja lenni és én azt hiszem hogy nem is fognak azoklenni ezek az elvtársak elfelejtették hogy a dolgozóké a hatalom és nem az Uri csöcseléké. (...) [K]éréssem az lenne mert nem magam rol van szó hanem az iskolából elbocsátottak százairól akik igazságtalanul lettek el szanalva, A kéréssem ugyanis az hogy az elvtársakat mozdítsák el az állásukból ezekért az aljas munkákért amiket a tulkapásaikkal idéztek a mi népidemokráciánknak. [sic!]*¹⁴⁹⁰

Aki tehette, okkal remélte, hogy a politikai szempontból megfelelő családi háttérre való hivatkozás előmozdítja ügyét. Ez a stratégia mégsem vezetett minden esetben eredményre, főként, ha a bizottság úgy látta, hogy a hallgató „származásából” érdemtelenül próbál „erkölcsi tőkét kovácsolni”: *„Azt, hogy munkásszármazású csak ösztöndíj kérdéseknél és a vizsgák alkalmával szokta felvetni.”* – jellemezte a fent idézett beadvány szerzőjét a főiskola káderese 1952-ben.¹⁴⁹¹ Egy politikai magatartása miatt eljárás alá vont hallgató esetében pedig a következő – az OM előadójának meglepődését is kiváltó – érveléssel utasította

¹⁴⁸⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B50/1953. B. László [ELTE Lenin Intézet] fellebbezése. Budapest, 1952. november 12.

¹⁴⁸⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 125. d. 847/855–S37/1954. Sz. Mária [SZTE] bölcsészettudományi kari hallgató vizsgálgye. Budapest, 1954. február 8.

¹⁴⁹⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 639. d. 847/855–Sz19/1957. Sz. Béla [PPF] felülvizsgálati kérelme. Budapest, Pécs, [1956. október].

¹⁴⁹¹ MNL OL XIX-I-5-a. 639. d. 847/855–Sz19/1957. Káderjellemezés Sz. Béla [PPF] I. éves ének-zene-testnevelés szakos hallgatóról. Pécs, 1952. február 15.

vissza a pártbizottság képviselője, hogy a hallgató „parasztszármazására” hivatkozzon: „Az mondod, hogy paraszt származású vagy. Végső fokon mindnyájan paraszt származásúak vagyunk, mert egy időben az emberiség csak földműveléssel foglalkozott.”¹⁴⁹²

Az „osztályhelyzet” mellett a másik, minden ügyben figyelembe vett tényező a tanulmányi eredmény volt. A jó jegyek, a kiváló képességek általában enyhítő körülményként jöttek számításba, olykor azonban éppenséggel ezek súlyosbították a vétség megítélését. Az Idegen Nyelvek Főiskolájáról 1955-ben nacionalista, antiszemita nézetekre utaló, provokatív kérdései miatt kizárt K. László esetében a bizottság például súlyosbító tényezőnek vette, hogy K. „*fejlett értelmi képességgel rendelkező hallgató, önálló ítélet alkotásra képes*”, mert ebből azt a következtetést vonta le, hogy kijelentései „*nem öntudatlanul átvett hangulatokból, hanem tudatos negatív beállítottságból erednek*.”¹⁴⁹³ Hasonlóképpen érvelt a Közgazdaságtudományi Egyetem fegyelmi bizottsága egy – szintén antiszemita kijelentései miatt – kizárt hallgató esetében, mondván „*ideológiailag eléggé képzett*” ahhoz, hogy kijelentéseinek súlyát és következményeit felmérje.¹⁴⁹⁴

A kommunista etika nem ismert abszolút erkölcsi normákat, felfogása szerint a magatartást csak a konkrét szituáció kontextusában lehet megítélni, s legfőképpen aszerint, hogy az hozzájárul-e a kommunizmus felépítéséhez. Ily módon a szorgalom, de önmagában a fegyelmezetlenség hiánya sem minősült magától értetődően enyhítő körülménynek. Ez volt a fő üzenete egy 1952-es pécsi nyilvános tárgyalásnak, ahol a hallgatók a tavaszi szünet után néhány napot hiányzó társaik védelmére kelve enyhe büntetést kértek számukra, mondván szorgalmas, jó tanulókról van szó, akiknél korábban nem merült fel hasonló fegyelmezetlenség. A sorozatban elhangzott, mentegető hozzászólások után az egyik oktató világitott rá az elnéző hallgatók „hibás logikájára”:

„[Az enyhítő körülményeket soroló hozzászólások] *mintegy el akarják kendőzni azokat a hibákat, melyeket a bizottság elé állított hallgatók valóban elkövettek (...). Kétségtelen az, hogy a (...) hallgatók mindegyikének megvan a maga jó tulajdonsága is, nem szabad azonban elfelejteni, hogy ezek a jótulajdonságok, pl. a jó képesség, épp azok, melyeket a (...) hallgatók nem használtak ki, már pedig nem kétséges, hogy aki képességeit parlagon heverni hagyja, vét a szocializmus építése ellen.*”¹⁴⁹⁵

¹⁴⁹² MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B40/1955. Jegyzőkönyv B. Károly [ELTE MFKK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 8.

¹⁴⁹³ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K59/2/1955. Feljegyzés K. László [INYP] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. szeptember 3.

¹⁴⁹⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–V34/1955. Feljegyzés V. Árpád [MKKE] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. október 19.

¹⁴⁹⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0358/1952. Jegyzőkönyv B. Miklós [PPF] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Pécs, 1952. április 24.

Egy debreceni társadalmi bírósági tárgyaláson pedig eleve úgy jelölték ki a vétség értelmezési kereteit, hogy a vizsgacsallással és indexhamisítással vádolt, egyébként jól tanuló hallgató pozitívumai, melyek sorolására maga a bizottság elnöke szólította fel a jelenlévőket, magától értetődően „ellenséges” mivoltának bizonyítékai lettek. A tárgyalás nyitóbeszéde ugyanis arra a sztálini „tanításra” épült, mely szerint

„[S]zét kell zúzni és el kell vetni (...) [azt a] rothadt elméletet (...), amely szerint nem lehet kártevő az, aki nem állandóan űzi a kártevést, s aki néha sikereket is mutat fel munkájában. (...) Egyetlen kártevő sem fog folytonosan kárt tenni, ha nem akarja, hogy a legrövidebb időn belül leleplezzék. Ellenkezőleg, az igazi kártevőnek időnként sikereket kell felmutatnia munkájában, mert ez az egyetlen eszköz arra, hogy megmaradhasson kártevőnek, beférközzék bizalmunkba és folytathassa kártevő munkáját. Azt hiszem, ez a kérdés világos és nem szorul további magyarázatra.”¹⁴⁹⁶

Mindebből fakadóan a hallgatók számára nem igazán létezett olyan érvényesülési stratégia, amely teljes bizonyossággal kizárta vagy minimalizálta volna egy esetleges fegyelmi szankció lehetőségét. A passzivitás, a társadalmi-mozgalmi akciókban való részvétel hiánya ugyanúgy súlyosbító körülményként jöhetett számításba, mint az aktív funkcionáriusi tevékenység. Utóbbi egy budapesti bölcsészhallgató esetében például a „karrierizmus” jele volt: „*Simulékonyosság, a felfelé való szolgálatkészség is jellemzője magatartásának. Olyan funkciókat igyekezett kiharcolni magának, ahol nyilvánosabban szerepelhet, látják, hogy akar munkát végezni.*”¹⁴⁹⁷ Hasonlóképp: egy népszerű hallgató társasági aktivitása az „ellenséges nézetek” széles körben való terjesztését bizonyíthatta, egy magának való, visszahúzódó diákon viszont azt kérték számon, hogy nem tudott beilleszkedni a kollektívába.¹⁴⁹⁸ E kettős megítélés az „osztályidegen származású” hallgatók esetében ráadásul egyfajta önbeteljesítő jóslatként működött: nekik ugyanis „megbízhatatlanságukból” kiindulva – ha kértek is – ritkán adtak komolyabb társadalmi-mozgalmi feladatokat, tárgyalásaikon viszont számon kérték aktivitásuk hiányát.¹⁴⁹⁹

A hallgatók érvelési stratégiáját döntően meghatározta a vádhoz való viszonyuk. E szempontból a tárgyalásokon tett kijelentések és fellebbezések alapján három – a vádak sokasága miatt olykor egy vallomáson vagy beadványon belül is keveredő – érvelési

¹⁴⁹⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 874/855–K17/1953. Jegyzőkönyv K. Katalin [KLTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Debrecen, 1953. február 24.

¹⁴⁹⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B27/1953. Jegyzőkönyv B. János [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. április 17.

¹⁴⁹⁸ „*Tanulócsoportja körében nem oldódott fel*” – rendszerint ezekkel a szavakkal jellemezték a visszahúzódó, zárkózott hallgatókat. Ez szerepelt – kiváló szakmai minősítése mellett – az ELTE történelem–magyar szakos hallgatójának, Antall Józsefnek a jellemzésében is. Idézi: TÓTH 2015. 34.

¹⁴⁹⁹ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–N4/1954. N. Zoltán [ELTE ÁJK] fellebbezése. Budapest, 1953. október 5.

stratégia olvasható ki: a vádak elismerése, a vádak tagadása, illetve a vádak ténybeli elismerése mellett a bizottsági értelmezés tagadása.

A vádat elismerők elfogadták a fegyelmi határozat indoklását, vagyis azt, hogy tetteiket valóban lehetséges oly módon értelmezni, hogy az büntetés alapjául szolgáljon. Beadványaikban – olykor ki sem térve a konkrét vádakra – beismerték hibáikat, s a döntéshozók jóindulatára apellálva azt igyekeztek igazolni, hogy a büntetés elérte a „kellő nevelőhatást”.¹⁵⁰⁰ A beadványok közül kitűnik az Egri Pedagógiai Főiskola egy 1951-ben adatelhallgatás miatt kizárt hallgatójának levele. A hallgató úgy adta kizárásának az uralkodó politikai diskurzusba tökéletesen illeszkedő értelmezését, hogy ezért ellenszolgáltatást sem várt – nem is fellebbezett, csak elbúcsúzott az intézménytől:

„Az intézet határozatát megnyugvással veszem tudomásul, mivel tudom, hogy osztályharc van és ebben a harcban nem lehet tekinteni az egyén érdekeit. Igaz[,] hogy nem tehetek róla[,] szüleim mely osztályhoz tartoznak, úgy éreztem, hogy a demokrácia lehetőséget biztosít mindazok számára[,] akik nem ellenségei a demokráciának. Főiskolai tanulmányaim alatt azon igyekeztem, hogy különösen a marxizmus-leninizmus tanításait elsajátítsam és magamévá tegyem. Mivel minden ember nevelhető és fejlődő képes, úgy éreztem[,] hogy belőlem is jó nevelő válik[,] aki a felnövő ifjúságot új típusú emberekké neveli. Ez a vágyam nem sikerült. Más területen fogom így tovább szolgálni népi demokráciánkat és munkám alapján megbecsülést és megélhetést fogok biztosítani magamnak.”¹⁵⁰¹

A vádat beismerő hallgatók okkal apelláltak arra, hogy megbánásukkal javíthatnak ügyük megítélésén, a kommunista önkritika erkölcsi követelménye alapján ugyanis ismert volt, hogy a rendszer elvárja az önbírálatot. A beismeréssel alátámasztották a szankcionálás szükségességét, vagyis magát az eljárást, és kinyilvánították jövőre vonatkozó együttműködési készségüket. Ennek honorálása a fegyelmi bizottságok érdeke is volt: a tanulmányait elhanyagoló, de megjavulását ígérő hallgató alacsonyabb súlyú fegyelmi büntetéssel (például ösztöndíjmegvonással) a közösség tagjaként maradván szorgalmas tanulásával, azaz viselkedése megváltoztatásával jó példával járhatott elől. Ezért több eljárás során is szorgalmazták, hogy a hibáját elismerő hallgató nyilvánosan – például egy egyetemi lapba írt újságcikkkel – gyakoroljon önkritikát, ezzel mintegy alátámasztva azt is, hogy vallomása őszinte. A szegedi orosz szakosok elleni, 1955 tavaszi eljárások során a bizottság például hosszan agitálta a párttagkönyvét visszaadó V. Jánost, hogy írásban határolódjon el a „kulák” D. Istvántól: *„Ez volna az első lépés, hogy valóban jóvátegy*

¹⁵⁰⁰ Ennek alátámasztására egy igazolatlan hiányzása miatt kizárt szegedi hallgató a fellebbezéséhez a békekölcsön-jegyzésről szóló igazolást is csatolta. MNL OL XIX-I-5-a. 847/855–B4/3/1953. B. Lajos [SZTE TTK] fellebbezése. Békéscsaba, 1953. április 20.

¹⁵⁰¹ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–561954. G. Mária [EPF] levele. Eger, 1951. november 4.

hibáját. Ez volna az első lépés, az aktív önkritikához” – érvelt az alapszervezeti párttitkár, V. azonban „átlátott a szitán”: „Azért kell megcsinálni, hogy ne legyen olyan színe[ze]te a dolognak, hogy nem voltam őszinte.” A bizottság elnöke, Mérei Gyula azonban szigorúan elutasította e pragmatikus hozzáállást: „Nem kell. Ez csak szegényparaszti mivoltából csinálhatja meg, ellenszolgáltatás nélkül. Nem vásárolunk lelkeket.”¹⁵⁰²

A beismerés és a fogadkozások kikényszerítésére szolgált a társadalmi bírósági tárgyalás is. A nyílt, közösségi nyomás nevelő célzatú alkalmazása a makarenkói pedagógia része volt. A „robbantás módszere” szerint a „kirívó, nehéz jellem” formálása ugyanis nem hosszabb időn keresztül zajló „evolúciós folyamat”, hanem egy „kellő pillanatban történő erős hatás”, mint például a nyilvános számonkérés, mely egyik percről a másikra megváltoztathatja az egyén hozzáállását.¹⁵⁰³ A nyilvános közösségi nyomást a debreceni bölcsészkar dékánja például elsőrangú eszköznek tartotta a beismerés kikényszerítésére:

„Az a hallgató, aki a fegyelmi bizottság előtt még semmi megbánást nem tanúsított, a társadalmi bíróság elnöke és tagjai, valamint a jelenlévő hallgatóság nem egy tagjának számonkérés szerű kérdései súlya alatt teljesen megtört és a legkomolyabb formában tett ígéretet arra nézve, hogy eddigi magatartását felszámolja és a jövőben szocialista egyetemi hallgatóhoz méltóan fog viselkedni.”¹⁵⁰⁴

A vádak elismerése persze kétélű fegyver volt, hiszen bizonyítékot szolgáltatott a fegyelemsértésről, ugyanakkor a vétségét beismerő és megbánó hallgató – hiszen maga is közreműködött a kívánt nevelési cél elérésében – kedvezőbb megítélésben és csekélyebb büntetésben reménykedhetett, mint azok, akik például „származásukat” igazoló okmányokkal igyekeztek cáfolni a vádat, vagy egyes kijelentéseik, cselekedeteik kapcsán hosszas magyarázkodásba bocsátkoztak: ők kizárásukat kockáztatták.

Gyakran előfordult ugyanis, hogy súlyosbító tényezőként vették figyelembe a hallgató tagadását, vagy azt, hogy vitába mert szállni a bizottság tagjaival. Utóbbit általában „cinizmusként”, „szemtelenésként”, „makacsságként”, „főlényességgként” interpretálták, vagy pusztán megállapították, hogy a hallgató „nem elég őszinte”. Ez történt az adatelhallgatás vádját részletekbe menően vitató K. György esetében is, akiben e minősítés csak megerősítette a vele szemben lefolytatott eljárás igazságtalanságát:

„A tárgyalás végén, miután én a tárgyalás folyamán megemlítettem azokat a cáfolhatatlan tényeket, melyek szerint a fegyelmi bizottság több ízben szabálytalanul

¹⁵⁰² MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv V. János meghallgatásáról. Szeged, 1955. május 11.

¹⁵⁰³ MAKARENKO 1949e. 208.; BORBÉLY – DURKÓ 1957. 82–83.

¹⁵⁰⁴ PTE EL VIII.205.b. 855–0637/1952. III. tájékoztató a tudományegyetemek és főiskolák II. félévi tanulmányi és fegyelmi helyzetéről, 1952. június 16. Vö. RÉV 1993a. 53.

*járt el és indokolatlanul késedelmeskedett ügyem érdemi elintézésében, a bizottság elnöke kijelentette, hogy e szavaimat »súlyosbító körülménynek tekintették«.*¹⁵⁰⁵

Egy bölcsészhallgató tagadása egyenesen a vádakat szaporította, bűnlajstromához ugyanis hozzáadódott, hogy a bizottság előtt „nem megfelelő magatartást tanúsított”.¹⁵⁰⁶

A hallgatók jó része azonban a vádak alapjául szolgáló cselekményeket, kijelentéseket *tényszerűen elismerte, de elutasította, hogy azokat a fegyelmi bizottság helyesen értelmezte* volna például akkor, amikor háttérükben „ellenséges” szándékot állapított meg. E hallgatók – az adatelhallgatással összefüggésben „osztályhelyzetüket” értelmező társaikhoz hasonlóan – úgy vélték, hogy cselekedeteikre adott magyarázatuk olyan legitim olvasatot jelent, amely illeszkedik a „népi demokrácia állami és társadalmi rendjébe”. F. Ferenc 1955 júniusában órákon keresztül magyarázta mit ért kommunista önkritika alatt, mi a véleménye a márciusi határozatról, a „jobboldali veszélyekről”, vagy a hallgatók körében tapasztalt elkeseredettségről, s kitartóan érvelt amellett, hogy kijelentéseit nem úgy értette, ahogy vádlói felróják. F. sokadik ellenvetésére Trencsényi-Waldapfel Imre némiképp cinikusan visszakérdezett: „Nem túlsokszor értjük félre F. elvtárs szavait?” A hallgató válasza világosan utalt arra, hogy fenntartja a kijelentéseiről önmaga által alkotott értelmezést:

*„Én azért nemigen hiszem, hogy vállalhatom a felelősséget, ha félreértik a megjegyzéseimet, legfeljebb csak korlátozott mértékben. Az ember mindig a kijelentéseinek értelméért, nem pedig félreértelmezéséért vállalja a felelősséget.”*¹⁵⁰⁷

A fellebbezők természetesen úgy vélték, érveik és magyarázataik kétségtelenül alátámasztják, hogy esetükben a büntetés kiszabásakor helytelen döntés született. Ehhez hozzájárult az a több beadványban is olvasható felismerés, miszerint a terhükre rótt cselekmény nem több, mint amelyet számos más hallgató is elkövetett:

*„A másik vádpont, amit igazságtalannak érzek, az volt, hogy »rágalmazó híreszteléseket terjesztek tanárainról«. A tanév folyamán valóban kifogásoltam egyet s mást főleg Lutter Tibor akkori előadásaival kapcsolatban. Azonban, ha ezért kizárás jár, akkor az angol szakosok jórészét – azt a részét, amelyik gondolkodott – beleértve a tansegélyszemélyzetet is – ki kellett volna zárni az egyetemről.”*¹⁵⁰⁸

Az ELTE-ről kizárt bölcsészhallgató fenti meglátását az OM Fegyelmi Bizottsága is figyelemreméltónak találta, a felsőoktatási intézményen belül azonban a relativizáló érvelés

¹⁵⁰⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K40/1953. K. György [ELTE Lenin Intézet] megjegyzései a fegyelmi tárgyaláson felvett jegyzőkönyvhöz. Budapest, 1953. június 18.

¹⁵⁰⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 8475–037/1952. 94. d. 8475–031/1952. Fegyelmi határozat Z. Tamás [ELTE BTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1951. december 17.

¹⁵⁰⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. június 7.

¹⁵⁰⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–N5/1954. N. Gyula [ELTE BTK] fellebbezése. H. n., d. n.

különösen szerencsétlen következményekkel járhatott. Ha ugyanis a hallgató nem tudta vagy nem akarta megnevezni a „többieket”, akkor cinkostársai védelmezőjeként tűnt fel, ha pedig megnevezte őket, de nem tudta bizonyítani állítását, rágalmazóvá vált. A nyilvános tárgyalásokon elhangzó, pártoló hozzászólások között is gyakran előfordultak hasonló érvek, bár inkább csak általánosságban, hiszen senki nem kívánta saját, a vádlotéhoz hasonló magatartására felhívni a társadalmi bíróság figyelmét. Berkes Jenő a korábban már idézett szegedi tárgyaláson például így reagált arra, hogy „ellenséges megnyilvánulásnak” minősítették azt, hogy két hallgatónő panaszkodott a menzakerületre, miközben közismert volt, hogy a hallgatók döntő többsége szintén elégedetlen az étellel: *„Hogy az egyén magatartása milyen, az nagymértékben függ a közösségtől. Olyan társadalomban, ahol mindenki lop, ott a lopás nem bűn.”*¹⁵⁰⁹ Utóbb azonban többször is magyarázkodásra kényszerült, hogy mondatával *„természetesen”* a kapitalista társadalomra gondolt.

Cselekedeteik értelmezésekor vagy büntetésük enyhítésének indoklására a fellebbezők maguk is gyakran felhasználtak ideológiai érveket, propagandapaneleket. A nyílt, „ellenséges” megnyilvánulással vádoltak közül többen is felhozták a „rejtőzködő ellenség” tézisének, visszavételük szükségességét pedig sokan tervgazdasági érdekekkel magyarázták. A továbbtanulás a legtöbb beadványban annak kommunista értelmezésében jelent meg, mint olyan munkaterület, ahol a fellebbező a társadalommal szemben rá háruló kötelességét kívánja teljesíteni. Ebből fakadóan kizárásukat sokan a „dolgozók társadalmából” (vagy általában a „társadalomból”) való kirekesztésként jelenítették meg, s azt kérvényezték, hogy az elbírálók tegyék lehetővé, hogy munkavégzésükön keresztül újra annak teljes jogú polgárai, építő tagjai lehessenek.¹⁵¹⁰ *„Helyet szeretnék kérni a társadalomban, hogy bemutathassam, hogy igen is megváltoztam, megkomolyodtam s, hogy hasznos polgára és építő tagja akarok lenni a Szocializmust építő magyar dolgozók társadalmának. Levezekelve és megbánva, tettemért ne zárjanak ki őszinte Szocializmust építő akaratomból. [sic!]”* – hangzott a beadványokban már-már toposzszerűen visszatérő fordulat egy disszidálási kísérlet miatt kizárt hallgató megfogalmazásában.¹⁵¹¹

Ezzel összefüggésben voltak, akik a „mindenkitől képességei szerint” kommunista elvére hivatkozva hangsúlyozták, hogy oklevelük megszerzésével jelenlegi munkájuknál

¹⁵⁰⁹ SZTE SZL SZPF 847–13/2/1953. Berkes Jenő utólagos megjegyzése T. Magdolna és B. Katalin [SZPF] fegyelmi ügyét tárgyaló társadalmi bírósági ülés jegyzőkönyvéhez. Szeged, 1953. április 8.

¹⁵¹⁰ Vö. KOTKIN 1995. 202–203., 215–217.

¹⁵¹¹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. B. Lajos [ELTE TTK] önéletrajza. Baja, 1952. augusztus 1. — A kirekesztettség és a társadalomba való, munkavégzésen keresztül történő beilleszkedés fordulatai nagyon hasonlóan jelentek meg a kitelepítési határozatok felülvizsgálatát kérő beadványokban: NAGY 2008. 330–334.

hasznosabban tudnák építeni a szocializmust: „Mikor a lemorzsolódás ellen folyik a harc[,] és amikor szakkáder hiány van, úgy érzem, – s mondjuk ki a kommunista ember megszokott nyíltságával – hogy valóságos szabotázs cselekményre vagyok kényszerítve most[,] mikor gyapotot szedek, hiszem erőm szerint többre telne.” – érvelt egy budapesti hallgató 1951 decemberében írott kérvényében, melyben dékáni közbenjárást kért kitelepítése visszavonása érdekében.¹⁵¹² A hallgató szellemi képességeire hivatkozva, kommunista erkölcsi kötelességként jelenítette meg továbbtanulását, hasonlóképpen azokhoz, akik a felsőfokú tanulmányok iránti elhivatottságukat a lenini „Tanulni, tanulni, tanulni”-szállóigével támasztották alá.¹⁵¹³ Egy „kulákszarmazásának” elhallgatásával vádolt debreceni hallgató pedig az egyéni és a társadalmi érdekek kommunista viszonyáról szóló tézis felmondásával támasztotta alá visszavételének szükségességét:

„Úgy érzem[,] egyéni céljaim megegyeznek a társadalom érdekeivel, hogy megszerzett tudásom megfelelő körülmények között még jobban megalapozzam, s az eddigi kitartó munkám, valamint az állam által ösztöndíj formájában nyújtott anyagi támogatás el ne vesszem, hanem eredményt érjen.”¹⁵¹⁴

A hallgatóéhoz hasonlóan többen is rámutattak arra, hogy büntetésükkel az államot éri kár: egy szegedi joghallgató például arra hivatkozva kérte ösztöndíja visszafizetésének elengedését, hogy az összeg kifizetése létfenntartását veszélyezteti, ezáltal pedig az állam és a társadalom károsodik, mert nem tud teljes fizikai erejével részt venni a termelésben.¹⁵¹⁵

A továbbtanulásukat állami-társadalmi érdekként feltüntető hallgatók közül néhányan azzal próbálták meggyőzni ügyük elbírálóit, hogy érveikben teljesen háttérbe szorították egyéni érdekeiket, s kijelentették, bár fontos számukra a tanulás, amennyiben kérvényüknek nem adnak helyt, úgy más munkaterületen teljesítik a kommunizmus építéséből rájuk háruló kötelességeket. Voltak azonban olyanok is, akik e kérdést nem tudták ideologikusan megközelíteni, s különféle megfogalmazással jelezték, hogy számukra a kizárás addigi életük derékba törését, tönkretételét jelenti:

„Vonják meg tőlem az ösztöndíjat, csak az Egyetemről ne küldjenek el. Nem tudom, hogy milyen állapot rosszabb még az enyémnél, de a gondolat, hogy az Egyetemről

¹⁵¹² MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–K35/1954. K. Sándor [ELTE TTK] kérelme. Kunszentmárton, 1951. december 8. További példára lásd: MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–A1/1955. A. Jenő [ELTE TTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1954. július 22.

¹⁵¹³ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–V28/4/1953. V. Jánosné levele fia, V. Jenő [INyf] visszavétele ügyében. Budapest, 1953. szeptember 18.; MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–G31/1953. G. Sándor [KLTE TTK] fellebbezése. Hajdúhadház, 1953. december 8.

¹⁵¹⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–M33/1955. M. Eszter [KLTE TTK] fellebbezése. Kisvárd, 1954. augusztus 27.

¹⁵¹⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–L1/1954. L. László [SZTE ÁJK] kérelme. Székesfehérvár, 1953. december 30.

meg kell válnom, teljesen próbára tesz. (...) A könny kicsordul szememből, hangtalanul sírok. Fiatal vagyok, Miniszter elvtárs, mégis kimondhatatlanul félek, ha arra gondolok, mi lesz velem, ha elhagyom az Egyetemet. Hiszen mindig úgy éreztem, hogy a tanári pálya, amit szívem mélyéből kívánok. Mi lesz velem, ha eltűnik a cél szemem elől? (...) Miniszter elvtárs! Ne vesse el fiatal életemet. (...) A remény az, ami mozgatja tollam, a bizodalom abban, hogy nem a legmélyebb pontján tartok az életnek.”¹⁵¹⁶

A fenti kérelmet egy debreceni hallgató írta, akit azért zártak ki a bölcsészkarról, mert egy bálra megkérdezés nélkül vette fel egyik társa ruháját (majd vissza is adta). Már a fellebbezést az OM-nek továbbító rektor is jelezte, hogy támogatja a visszavételt, mondván a kizárás eléggé „megrázta lelkileg” a hallgatót ahhoz, hogy „jó útra térjen”.

A korábban idézett fellebbezésekkel összevetve látható, hogy a beadványok különféle érzelmi állapotokat tükröztek, attól (is) függően, hogy a kérvényt fogalmazó az elbíráló jóindulatára, méltányosságára próbált-e apellálni, vagy egy törvénytelennek ítélt eljárással szemben követelt igazságszolgáltatást. A kérelmek hangvétele az érveket pontokba szedve cáfoló, tárgyilagos megfogalmazástól az eljárás törvényességét tagadó felháborodáson keresztül az egyértelműen az elbírálók érzelmeire hatni próbáló, kétségbeesett, a pozitív döntésért önmagát is megalázni kész elkeseredettségig terjedt. Utóbbi leginkább azokra volt jellemző, akik számos elutasítást megélve éveket vártak a minisztérium válaszára.

A Rákosi-korszakban fellebbezést benyújtók számára nem létezett teljes bizonyossággal célravezető érvelési stratégia. Az egyes ügyek elbírálása valóban megvalósította a marxista etika azon alaptételét, hogy minden ügyet a konkrét szituáció kontextusában kell megítélni. A gyakorlatban ez azonban elsődlegesen az ügy társadalmi-politikai kontextusát jelentette. Így az elbírálásban olyan, a konkrét eseten túlmutató szempontok is szerepet játszottak, mint a tervgazdaság érdeke vagy egy aktuálpolitikai iránymutatás igazolása. A mérlegelés során a hallgató jellemvonásai, képességei is ennek függvényében jöttek csak számításba.¹⁵¹⁷ Mindez meglehetősen esetlegessé tette az elbírálást, hiszen bármely érvelés vagy enyhítőnek vélt körülmény a visszajára fordulhatott. Nem volt veszélytelen stratégia a vádak beismerése, ám a hibáját, s ezáltal a szankcionálás szükségességét elismerő hallgató általában nagyobb méltányosságra számíthatott. 1953 nyara után azonban némiképp azok esélyei is nőttek, akik következetesen vitatták az ellenük folyó eljárás jogosságát.

¹⁵¹⁶ MNL OL XIX-2-f. 125. d. 847/855–S34/1955. S. Frigyes [KLTE BTK] fellebbezése. H. n., d. n.

¹⁵¹⁷ Hasonlóképpen írja le az enyhítő körülmények alkalmazását a munkafegyelem megsértőivel szemben hozott ötvenes évek eleji büntetőbírósi ítéletek kapcsán: GYEKICZKY 1989a. 89.

VIII.3. A „szocialista törvényesség” és a jogorvoslatok

A hallgatói fellebbezések elbírálására ugyanis közvetlen hatást gyakorolt, hogy Nagy Imre kormányprogramjának egyik sarkalatos célkitűzése lett a „szocialista törvényesség” helyreállítása. Az új miniszterelnök 1953. július 4-i beszédében hangsúlyozta: az államhatalmi szerveknek nemcsak azt kell biztosítaniuk, hogy a „dolgozók” teljesítsék kötelezettségeiket, hanem azt is, hogy a „*haza minden polgára szabadon élhessen törvényben biztosított jogaival.*”¹⁵¹⁸ Nagy kitért a bírósági eljárások, adminisztratív intézkedések során történt visszaélésekre, az állampolgári kérvények elintézésének „*durva, rideg, lelketlen*” bürokratizmusára, de az internálás megszüntetésével összefüggésben a „*megbocsátás szellemé*”-ről és a „*jogos sérelmek gyökeres orvoslásá*”-ról is beszélt.¹⁵¹⁹

A beszédet másnap a *Szabad Nép*ben bárki elolvashatta, ahogy a „szocialista törvényesség” lényegéről megszorodó cikkeket is, bár ezek már más hangsúllyal definiálták a fogalmat. Nagy Imre a „szocialista törvényesség” fogalmával az adminisztratív módszerek, valamint a lakosságot zaklató és a „nép életét megkeserítő” intézkedések orvoslására vonatkozó ígéreteket vezette be. A kifejezést – ahogy Rainer M. János rámutat – jelzős szerkezetben mindössze egyszer használta, azt követően azonban mindannyiszor jelző nélkül, ami reményt keltő lehetett a propagandanyilatkozatokban megfáradt és a „szocialista” jelzőt fosztóképzőként értelmező olvasók számára.¹⁵²⁰ Azt ezt követően megjelenő fogalommagyarázatokban azonban a hangsúly a jóvátételről az állampolgári kötelezettségek betartására helyeződött át. A „szocialista törvényesség” „*a munkásosztály, a dolgozók akaratát kifejező törvények, rendeletek és határozatok feltétlen és maradéktalan érvényesítésének követelményét*” jelentette.¹⁵²¹ A jogszabályok törvényessége vagy igazságossága nem kérdőjeleződött meg, hiszen azok a kommunizmust építő „dolgozók akaratából” születtek. E megközelítésben a korábban elkövetett törvénytelenések abból fakadtak, hogy az állampolgárok – egyes „tanácsfunkcionáriusok” vagy vállalatvezetők – nem tartották be a kötelezéseiket előíró jogszabályokat, a pártfunkcionáriusok felelőssége mindössze abban állt, hogy nem folytattak kellő propagandát az „állam által megszabott magatartási szabályok” széleskörű ismertetése érdekében. Továbbra is alapvető maradt, hogy a jog az „osztályharc fegyvere”, a „szocialista törvényesség” fogalmáról értekezők pedig siettek leszögezni: az nem

¹⁵¹⁸ A kormány programja az országgyűlés előtt. *Szabad Nép*, 1953. július 5. 1–3.

¹⁵¹⁹ A kormány programja az országgyűlés előtt. *Szabad Nép*, 1953. július 5. 1–3.

¹⁵²⁰ RAINER 1996. 536–537.

¹⁵²¹ SZABÓ 1953. 799.

„megbékélést”, hanem az „osztályellenség” törvénysértéseivel szembeni erélyesebb fellépést jelenti. A későbbiekben született írások már ide sorolták a fogalom helytelen értelmezéséből fakadó „alaptalan követeléseket” is. A kötelezettség-központú magyarázatok ezeknek próbálták elejét venni, amikor leszögezték, hogy a jogok érvényesítése az állampolgári kötelezettségek teljesítésétől függ.¹⁵²²

Az ellenük indított eljárásokat sérelmező hallgatók azonban nem bonyolódtak szövegelemzésekre, őket egyértelműen azok a kitételek ragadták meg, amelyek az állami szervek túlkapásaira vonatkozó panaszok soron kívüli vizsgálatát ígérték. Ez 1953 nyarán sokakat felbátorított, hogy ügyük felülvizsgálatát kérjék, s 1956 tavaszán hasonló hatást váltottak ki az SZKP XX. kongresszusának hasonló szellemű deklaráció is. A felülvizsgálati kérelmek (s általában a fellebbezések) benyújtását megkönnyítette, hogy a jogorvoslati lehetőségeket az 1953 februárjában megjelenő fegyelmi szabályzat immár a hallgatók számára is nyilvánosan fektette le, s lehetőséget adott, hogy az „*alapeljárásban fel nem használt bizonyítékok alapján*” az egykor kizártak büntetésük hatálytalanítását vagy továbbtanulásuk engedélyezését kérjék.¹⁵²³ A jogorvoslati lehetőségek az 1955-ös szabályzat megjelenésével tovább szélesedtek, ekkortól a „törvényesség” szempontjaira tekintettel az OM bármilyen fegyelmi büntetést kiszabó határozatot felülvizsgálathatott, vagy új eljárást is elrendelhetett.¹⁵²⁴ A hallgatói kérvények érzékelhetően 1953 második felétől, majd 1956 tavaszán szaporodtak meg a minisztériumban, az OM egy feljegyzése szerint a XX. kongresszus és 1956 augusztusa között az előző év hasonló időszakához képest 30%-kal nőtt a felülvizsgálatot kérők száma, akik között az adatelhallgatás vádjával, illetve politikai okokból kizártak voltak többségben.¹⁵²⁵

A beadványok hangvétele az *új szakasz* kiváltotta reménykedéstől a sérelmek jóvátételének türelmetlen követeléséig terjedt. Egy adatelhallgatás miatt kizárt villamosmérnök-hallgató alig két héttel Nagy Imre beszéde után nyújtotta be fellebbezését:

¹⁵²² A „szocialista törvényesség” fogalmáról lásd: HÁRS István: A szocialista törvényességről. *Szabad Nép*, 1953. október 16. 2–3.; SZABÓ 1953; CZAKÓ 1954; MARKÓJA 1956. A fogalmat az ügyészség munkája felől értelmezi: FLECK 2001. 170–175.

¹⁵²³ FSZ 1953. (11).

¹⁵²⁴ FSZ 1955. 19. §.

¹⁵²⁵ Oktatásügyi minisztériumi feljegyzés a Központi Vezetőség július 18–21-i határozata alapján megtett és tervezett OM intézkedésekről. Budapest, 1956. augusztus 17. In: DMOT II. 243–246. — Jelen kutatás során 112 fegyelmi ügyben vizsgálhattam felülvizsgálati kérelmeket. Az első kérelmet az ügyek 27%-ában 1953 ősze és az év vége között, 28%-ában 1954-ben, 9%-ában 1955-ben, 33%-ában pedig 1956. év eleje és ősze között nyújtották be a minisztériumnak. (Az ügyek 3%-ában a dátum ismeretlen.) A fegyelmi büntetések felülvizsgálata természetesen nemcsak az egyetemeken indult meg, 1953-tól a pártfegyelmi ügyekben is megugrott a visszavételi, illetve a pártbüntetést törölő határozatok száma. KOLTAI 2018. 135.

„A július 4-én és 11-én történt kormányprogrambejelentés illetve pártaktíva értekezleten elhangzott nagyhorderejű bejelentések a törvényesség megszilárdítása tekintetében reményt adtak már elvesztett hitemnek, és az elhangzottak alapján biztosan remélem, hogy ügyem újrafelvételezésénél az alapeljárásnál figyelembe nem vett és jelenlegi újrafelvételezési kérelmemben felhozott érveléseim alapján orvoslást nyerek. Állandóan fülemben csengenek a nagyjelentőségű beszédek kitételei”.¹⁵²⁶

Hasonló, az új szakasz vagy éppen a XX. kongresszus „szellemére”, esetleg egy-egy aktuális beszédre való hivatkozás számos beadványban előfordult, mintegy emlékeztetve az ügyek elbírálóját a „szocialista törvényesség” követelményéből fakadó kötelességeikre:

„Tisztelt Miniszter Úr! Lehet, hogy hibáztam, bár öntudatlanul, de legyen szabad hivatkoznom a 20-ik Kongresszus szellemében született s kifejecesedett álláspontra, amely szerint pártszerűen és mértékkel kell figyelembe venni a megnyilatkozásokat, s meg kell különböztetni a jóbarátot az ellenségtől. Ne alkalmazzunk forró fejjel csak megtorló intézkedést, hanem szerény álláspontom szerint, ha a diák vélt hibát követ el, vitatkozzunk vele és győzzük meg őt, hogy ne a legszigorúbb intézkedést foganatosítsuk vele szemben!”¹⁵²⁷

A hallgatók fellebbezéseikben mind többen és egyre nyíltabban mutattak rá, hogy ügyük elbírálásakor törvénytelen, de legalábbis túlzó ítéletek születtek: „Szeretném előrebocsátani – fogalmazott egy adatelhallgatás vádjával kizárt budapesti bölcsészhallgató 1953 októberében –, hogy az egyetemről történt kizárásomat több ízben megfellebbeztem, mert teljesen igazságtalannak érzem. Új kormányunk programjának megjelenése óta pedig még világosabban látom, hogy kizárásom a helytelen egyetemi politika egyik esete volt.”¹⁵²⁸

A „szocialista törvényesség” és az új szakasz némiképp nyíltabb politikai légköre az egyes ügyek elbírálásában valóban érzékelhető változásokkal járt. Ahogy láttuk, az OM 1953 októberében az adatelhallgatás enyhébb kezelésére utasította az intézményeket, egyúttal felülvizsgálat címén bekérte az 1951 után e vád miatt kizárt hallgatók ügyeinek dokumentációját.¹⁵²⁹ A felszólítást tágan értelmező debreceni egyetem például a politikai okokból kizártak ügyeit is felterjesztette,¹⁵³⁰ de az 1953. december 18-i rektori-dékáni értekezleten már Erdey-Grúz Tibor is általánosságban fogalmazott, amikor a „szocialista törvényességből” fakadó feladatok között rámutatott, hogy „felül kell vizsgálni a

¹⁵²⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/854-V/10/5/1953. V. József [ÉKME] fellebbezése. Budapest, 1953. július 18. — A hallgató a tizenegyoldalas fellebbezésével sikerrel járt, 1954 januárjában engedélyezték visszavételét.

¹⁵²⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855-S1/1956. S. Péter [PTE ÁJK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1956. július 28.

¹⁵²⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855-L5/1954. L. Ferenc [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1953. október 26.

¹⁵²⁹ PTE EL VIII.202.b. 847-22/1953. Erdey-Grúz Tibor utasítása. Budapest, 1953. október 5.

¹⁵³⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855-B19/1955. 1951. óta kizárt hallgatók fegyelmi ügyeinek felülvizsgálata. Debrecen, 1953. november 26.

*hallgatókkal és oktatókkal szemben hozott fegyelmi intézkedéseket, s amennyiben ezek nem felelnek meg a törvényesség kívánalmainak, módosítani kell azokat.*¹⁵³¹ Az adatelhallgatással vádolt hallgatóktól eltérően azonban általános, valamennyi ügyre kiterjedő felülvizsgálatra nem került sor, amiben szerepet játszhatott az is, hogy az OM Fegyelmi Bizottságának kapacitásait az aktuálisan futó ügyek mellett az 1953 ősztől megsokasodó egyéni kérelmek elbírálása szinte teljesen lekötötte.

1953 ősze után az OM elsősorban törvényességi felülvizsgálatot végzett, vagyis azt vizsgálta, hogy az eljárás a fegyelmi szabályzatoknak megfelelően zajlott-e le. Nem vádolható azonban azzal, hogy mereven ragaszkodott volna e szabályzatok betűjéhez. 1953 ősze előtt és után is gyakori volt, hogy a felsőoktatási intézmények egy-egy vizsgálatot valamilyen kisebb-nagyobb eljárási hibával bonyolítottak le, például nem olvasták fel a jegyzőkönyvet, vagy nem iratták alá a megvádolt hallgatóval vagy a tanúkkal. Mindezek a szabálytalanságok egészen addig nem zavartak senkit, míg például egy fellebbező fel nem hívta rá a figyelmet. Nem kizárólag, de főként joghallgatókra volt jellemző, hogy szakmai felkészültségüket felhasználva fellebbezéseikben részletesen kitértek a fegyelmi lebonyolítása során tapasztalt eljárási hibákra (például a megfelelő értesítések hiányára, a határidők be nem tartására vagy fogalmazásbeli pontatlanságokra).¹⁵³²

E kisebb, formai hibáknak általában nem voltak különösebb következményei, ha az OM egyébként a határozat *tartalmával* egyetértett. Így abban az esetben sem, amikor egy hallgató 1953-ban egészen a Legfőbb Ügyészségig ment panaszával. Bár az ügyészségi vizsgálat megállapította, hogy az eljárást szabálytalanul folytatták le (nem biztosítottak védekezési lehetőséget a hallgatónak, és a jegyzőkönyvet sem ő, sem pedig a tanúk nem írták alá), mivel az OM a határozattal egyetértett, nem adott helyt a fellebbezésnek.¹⁵³³ Az ügy apropóján azonban – kissé fenyegető hangnemben – tájékoztatta az intézményeket, hogy „ez alkalommal” eltekintett attól, hogy a szabálytalanságok elkövetőivel szemben fegyelmi eljárást indítson, de nyomatékosan felhívta az intézményvezetők figyelmét a szabályzat következetes és szigorú betartására.¹⁵³⁴ Hasonló eljárásbeli hibákra azonban

¹⁵³¹ ERDEY-GRÚZ 1954. 9.

¹⁵³² Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–V10/5/1953. V. József [ÉME] fellebbezése. Budapest, 1953. július 18.; MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 8475–1297/1952. K. Imre [SZTE ÁJK] fellebbezése. H. n., d. n.; MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T12/1953. T. László [SZTE ÁJK] fellebbezése. Salgótarján, 1953. július 27.; MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847–855/K111/2/1956. K. Pál [ELTE NYIK] fellebbezése. Budapest, 1955. november 28.

¹⁵³³ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–T12/5/1952. Legfőbb Ügyészség megállapítása T. László [SZTE ÁJK] kizárásával kapcsolatban. Budapest, 1953. október 17.

¹⁵³⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–T12/5/1952. Fegyelmi eljárás terén történt szabálytalanság. Budapest, 1953. november 2.

későbbiekben is akadt példa. 1955 júliusában Kovács Ferenc egy kézzel írt feljegyzésben a következőképp fakadt ki egy budapesti bölcsészhallgató fellebbezése kapcsán:

„Még most se tudják az egyetemen, hogyan kell egy fegy-i vizsgálatot szabályosan lebonyolítani. Miért nem írárták alá a jegyzőkönyvet a hallgatóval? A javaslattal egyetértek, de küldjék vissza az egyetemnek a hiány pótlása céljából és keményen hívják fel a figyelmet a hibára.”¹⁵³⁵

E hibák kezelése általában kimerült a „figyelem felhívásában”, de a hallgatók ügyeinek elbírálására nézve csekély következményekkel járt. Így például az OM 1955 nyarán kimondta, hogy a szegedi orosz szakosok ellen lefolytatott eljárás során a fegyelmi bizottság számos hibát követett el: D. István olyan vétségért került bizottság elé, amelyért már korábban szigorú megrovást kapott, a tanúvallomások alapján pedig szándékosan és alaptalanul bővítették a megvádoltak körét:

„Nyilvánvaló, hogy az ügyet példa statuálási jelleggel tűzték ismét napirendre. (...) Az egyetem a fegyelmi eljárások során komoly eljárási szabálytalanságot követett el, elsősorban azért, hogy ugyanazon cselekményért egy alkalommal vizsgálatot, két alkalommal fegyelmi eljárást indított, másodsorban azzal, hogy az eljárások mindegyikénél különböző módon értékelve az elkövetett cselekményeket sok tekintetben nem megalapozott vádak alapján a hallgatók minél szélesebb körét vonta be az eljárásba.”¹⁵³⁶

Az OM a büntetéseket nem enyhítette, de szigorú hangú „útmutatót” küldött az egyetemnek a politikai ügyek kezelésére, melyből világosan kiderül, hogy az eljárási hibák csökkentésében leginkább az motiválta, hogy a törvénytelenül hozott ítéletek ne jelenthessenek alapot a későbbi fellebbezéshez vagy a büntetés nem kívánt enyhítéséhez:

„[A] politikai jellegű ügyeknél elsősorban nem az eljárási szabályokon van a hangsúly, azonban mégis – éppen ezen ügyek jelentőségénél fogva – e szabályok betartására feltétlen ügyelni kell. A politikai kérdések fontosságánál fogva az ilyen jellegű ügyek tárgyalását gondosan elő kell készíteni, s a vádak megalapozottságára mindenképpen törekedni kell, mivel a megfelelő előkészítés hiányában a tárgyalás a kívánt hatást nem éri el (...). [A] fegyelmi bizottság gondosan mérlegelje az egyes hallgatók cselekményeit, igyekezzen megfelelően differenciálni a kiszabott büntetéseket (...). Ezekre a kérdésekre azért fontos az I. fokú eljárásnál ügyelni, mert a fellebbvitelnél ezeket a hibákat – főként a vádak megalapozottságának hiányát – az egyetem tekintélyének csorbítása nélkül nem lehet orvosolni és így sok esetben a

¹⁵³⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B40/1955. Kovács Ferenc feljegyzése. [Budapest, 1955]. július 1.

¹⁵³⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Feljegyzés D. István [SZTE BTK] és társai fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. november 2.

*fellebbvitel az ügy érdemi felülvizsgálatába nem is bocsátkozhat, s ezáltal a fellebbezési jog formálissá válik.*¹⁵³⁷

Az 1953 ősze után induló felülvizsgálatok azonban a hallgatókat a határidők be nem tartásánál vagy a jegyzőkönyvi aláírás hiányánál hátrányosabban érintő gyakorlatokra is rámutattak. Az OM több esetben is szembesült azzal, hogy többeket szabályos fegyelmi eljárás lebonyolítása és/vagy határozat nélkül távolítottak el, néhányan csak a hirdetőtábláról tudták meg, hogy kizárták őket,¹⁵³⁸ de előfordult olyan is, hogy csak szóban közölték a hallgatókkal a kizárás tényét, ám például annak okát már nem. Az ELTE egyik negyedéves hallgatója mindössze a következő értesítést kapta kézhez: *„Értesítem, hogy a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 1416–65–93/1950. X. sz. rendeletével az egyetemről kizárta.*”¹⁵³⁹ Az OM vonatkozó iratok hiányában olykor maga sem tudta megállapítani a kizárás okát, ezért a körülményekről a volt évfolyamtársakat, oktatókat kérdezte meg.¹⁵⁴⁰ A fenti esetben egy tanársegéd nyújtott felvilágosítást arról, hogy a hallgatót vélhetően azért zárták ki, mert mélyen vallásos volt.

Egyes fellebbezések világosan mutatják azt is, hogy ha az intézmény, a pártbizottság és/vagy a tanulmányi osztály meg kívánt szabadulni egy hallgatótól, nem volt szükséges egy fegyelmi eljárással bíbelődni. Amikor 1950 januárjában a pártközpontban felmerült a „fasiszta” hallgatók eltávolításának szükségessége, ennek lebonyolítását a javaslat készítői úgy képzelték el, hogy a MEFESZ és a pártszervezetek által listázott hallgatókról a kari tanács határozatot hoz, miszerint *„fasiszta, demokrácia-ellenes magatartásuk miatt”* nem engedik őket beiratkozni a második félévre.¹⁵⁴¹ Bár a javaslatot végül ilyen formában nem fogadták el, több – döntően az ELTE egykori hallgatóitól származó – fellebbezés azt mutatja, hogy a lebonyolításra vonatkozó ajánlás – a kari tanács kikapcsolásával – végül átment a gyakorlatba, s az eltávolítandónak ítélt hallgatókat nem engedték beiratkozni vagy letenni aktuális vizsgáikat, illetve utolsóévesek esetében megtagadták az oklevél kiadását. Ezeket a döntéseket többnyire a tanulmányi osztály vezetői hozták meg, a vizsgák és az

¹⁵³⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Feljegyzés D. István [SZTE BTK] és társai fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. november 2.

¹⁵³⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–45/1954. V. József [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1953. augusztus 26.; MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–B40/1956. B. Imre [MKKE] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1956. július 12.

¹⁵³⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–T15/2/1956. Feljegyzés T. Éva [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1956. május 4.

¹⁵⁴⁰ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K68/2/1953. Feljegyzés K. Róbert [ELTE ÁJK] kizárt hallgató ügyében. Budapest, 1953. augusztus 24.; MNL OL XIX-I-5-a. F847/855–K68/2/1953. Feljegyzés K. Róbert [ELTE ÁJK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1953. november 18.

¹⁵⁴¹ MNL OL M-KS 276–86/41. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Párt-kollégium 1950. január 20-i ülése, 1/b. pont: Fasiszta egyetemi hallgatók eltávolítása.

avatási kérelmek előkészítése és elbírálása ugyanis az ő hatáskörükbe tartozott. Egy 1950-ben eltávolított budapesti joghallgató ügyének 1953-as felülvizsgálatakor a(z újonnan kinevezett) TO-vezető nyíltan utalt e módszer gyakoriságára:

„K. Róbert volt III. évf. hallgatót 1950-ben a Kar vizsgáitól eltiltotta. Ez abban az időben történt, amikor a Tanulmányi Osztály megalakult és kezdte felülvizsgálni a hallgatók bejárását és egyben foglalkozott a hallgatók egyetemi magatartásával is. (...) K. Róbert eltávolítása adminisztratív jellegű volt, mert abban az időben a politikailag megbízhatatlanokat ezzel a módszerrel távolítottuk el.”¹⁵⁴²

Hasonlókról számoltak be a kitelepített, illetve ÁVH által elhurcolt hallgatók is. Az 1951 nyarán zajló kitelepítések az egyetemistákat és főiskolásokat különösen súlyosan érintették, erre ugyanis a tanév végi vizsgaidőszak kellős közepén került sor, így volt közöttük olyan is, aki már a szakdolgozatát is megvédte, s mindössze néhány vizsgája hiányzott az oklevél elnyeréséhez. A kitelepítettek egy részét bármiféle fegyelmi eljárás nélkül törölték a hallgatók sorából, másokat meglehetősen cinizmussal tanulmányi okokra hivatkozva zártak ki, mondván nem jelentek meg a vizsgáikon.¹⁵⁴³ Egy negyedéves hallgatót például két héttel államvizsgálója előtt tévedésből kitelepítettek ki, mire az ELTE jogi kara automatikusan kizárta. Noha három héttel később a kitelepítést – a tévedés beismerésével – hatálytalanították, a kizárást a minisztérium a hiányzás miatt jóváhagyta.¹⁵⁴⁴ De nemcsak azokat érte hátrány, akik már nem tudtak megjelenni a kiírt vizsgáikon. A joghallgató N. Ádám ugyanis minden vizsgáját letette és szakdolgozatát is megvédte, amikor a TO 1951 júniusában megtagadta két nappal későbbi felavatását, azzal az indoklással, hogy arra csak alapos káderezés után kerülhet sor. Míg a hallgató ennek eredményére várt, családjával együtt kitelepítették. Amikor 1956 augusztusában tanulmányai folytatásának engedélyezését kérte, az OM vizsgálata megállapította, hogy a tanulmányi osztály már a kitelepítések megindulása előtt listát kapott az egyetemi pártbizottságtól azzal az instrukcióval, hogy azok, akik rajta szerepelnek, nem kaphatják meg oklevelüket. A TO vezetőjének későbbi nyilatkozata szerint N. Ádámé nem volt egyedi ügy: *„a Rajk ügyből kifolyólag fordult elő ehhez hasonló eset”*.¹⁵⁴⁵

¹⁵⁴² MNL OL XIX-I-5-a. F847/855–K68/2/1953. Feljegyzés K. Róbert [ELTE ÁJK] kizárt hallgató ügyében. Budapest, 1953. augusztus 24.

¹⁵⁴³ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–R4/1954. Feljegyzés R. András [ELTE ÁJK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1954. július 27.

¹⁵⁴⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–O3/1954. O. Gábor [ELTE ÁJK] továbbtanulásának engedélyezése.

¹⁵⁴⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–N21/1956. N. Ádám [ELTE ÁJK] fegyelmi ügye. Lásd még: MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–Sz69/1956. Sz. Árpád [ELTE ÁJK] fellebbezése. Budapest, 1956. október 19.

Immár sokadjára hasonlóképpen nyilatkozott 1957-ben Világhy Miklós, az ELTE rektora egy – vélhetően apja internálásával összefüggésben kizárt – hallgató ügyének felülvizsgálatakor, mondván „[a]kkoriban [ti. 1949-ben] több hallgatót eltanácsoltak, illetőleg fegyelmi tárgyalás nélkül csak szóbeli közléssel, minden különösebb indoklás nélkül távolítottak el az egyetemről.”¹⁵⁴⁶ A rektor megállapítása segíthet feloldani azt – a korábban már említett – ellenmondást, melyet Pajkossy Gábor jelzett a budapesti bölcsészkar fegyelmi ügyeinek kilencvenes évekbeli felülvizsgálata kapcsán. Pajkossy ugyanis felidézi, hogy a rehabilitációs bizottság jelentésének kari vitáján egy professzor elutasította az ötvenes évekre vonatkozó megállapításokat, arra hivatkozva, hogy „valójában »százával« rúgtak ki” hallgatókat „nyíltan politikai vagy látszólag nem politikai okokból”.¹⁵⁴⁷ Pajkossy maga is megjegyezte, hogy a jelentés a forrásadottságok miatt nem teljes: mivel csak 1951-től lelték fel a részletes dokumentációkat, az 1949 és 1951 közötti eseteket csak akkor tudták rekonstruálni, ha a hallgató utóbb visszavételét kérte. A fentiek alapján megkockáztatható, hogy nem is lett volna mit találni.

Mindez a korabeli fegyelmi ügyek esetleges statisztikai elemzésének problémáira is rávilágít. Egyrészt a minisztériumi és az intézményi dokumentáció teljes feltárásával „csak” a fegyelmi eljárás alapján kizárt hallgatók számát kapnánk meg, ez azonban – a fentiek alapján – biztosan nem azonos az eltávolítottak számával, ehhez például a hallgatói törzskönyveket is át kellene böngészni, olyanok ügyeit is vizsgálva, akik 1949 és 1951 között hagyták abba tanulmányaikat. Másrészt a fegyelmi eljárással kizártak ügyeinek vétségtípusok szerinti megoszlása is némiképp fals képet nyújtana, hiszen – ahogy látható – sok esetben tanulmányi hanyagságra hivatkozva távolítottak el politikailag nem kívánatos hallgatókat is. Ez korántsem kizárólag a budapesti egyetemre volt jellemző. 1953 decemberében maga a debreceni egyetem kezdeményezte egy tanulmányi okokból eltávolított hallgató rehabilitációját arra hivatkozva, hogy a hallgatót valójában „kulákszarmazása” miatt távolította el az egyetemi pártszervezet a Marxizmus-Leninizmus Tanszék együttműködésével oly módon, hogy háromszor is megbuktatták marxizmusból, s ezt követően a – szakmai tárgyaiban egyébként jeles és kitűnő eredményekkel bíró – hallgatót tanulmányi hanyagságra hivatkozva fegyelmi eljárás nélkül zárták ki.¹⁵⁴⁸ Nem ez

¹⁵⁴⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–K4/36/1957. Világhy Miklós rektor levele K. László [ELTE TTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1957. március 29. — A fent említett hallgatóknak – egy kivétellel – engedélyezték a továbbtanulást. Az R. András fellebbezésének elutasításakor felhozott indokokra e fejezetben még visszatérek.

¹⁵⁴⁷ PAJKOSSY 2014.

¹⁵⁴⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–C26/1953. Feljegyzés Cs. Magdolna [KLTE TTK] kizárásának felülvizsgálata ügyében. Budapest, 1953. december 15.

az egyetlen eset, amelyben gyanítható, hogy egy hallgatót a körülményes eljárás lebonyolítása helyett – vagy éppen a vádat erősítendő – szándékosan buktatták meg marxizmusból. Ennek gyakoriságát azonban megbecsülni sem lehet, a debreceni hallgatónő esete is azért ismert, mert az intézmény vezetése utóbb – a pártbizottságra és a Marxizmus-Leninizmus Tanszékre mutatva – „bevallotta” azt.

Hasonló a helyzet azokban az esetekben, amelyekben az OM felülvizsgálata arra jutott, hogy fegyelmi határozatban nem a büntetés „valódi” oka szerepelt. Az ELTE BTK egyik hallgatónőjét 1951 áprilisában például a következő indokkal zárták ki:

„[M]ár a középiskolában reakciós diáktársai mellett állott ki s ezért fegyelmi eljárás indult ellene. Ellenséges magatartását az egyetem bölcsészkarán sem változtatta meg. Tanulmányi felelősi minőségben akadályozta hallgató társainak tanulását. Munkás származásának tüntette fel magát saját bevallása szerint azért, hogy ezzel anyagi előnyöket biztosítson magának.”¹⁵⁴⁹

Amikor azonban 1954-ben a hallgatónő visszavételét kérte, Kékes Andor, a bölcsészkar TO-vezetője közölte a minisztériummal, hogy a kizárás „valódi” oka az volt, hogy a hallgatónő nem járt el a katonai órákra, s „kissé makacs” volt, mert e kérdésben hiába agitáltak. Mivel azonban a nők számára a katonai órák látogatása nem volt kötelező, ezért hivatalosan a távolmaradás nem képezhette a vád alapját.¹⁵⁵⁰ Az ürügykeresés olyan esetekre is jellemző volt, amikor úgy tűnt, hogy az eljárás megindítását kiváltó incidens önmagában nem elég egy kizárási határozathoz. Az Agrártudományi Egyetem fegyelmi bizottsága például a Sztálin betegségére utaló – korábban már idézett – gúnyolódó mondatot („fogadjátok részvételem apátok betegsége alkalmával”) sem vélte elegendőnek, ezért az egyedi esetet a határozat indoklásában tudatos és rendszeres destruktív magatartássá nagyította fel, mely mellett csak mintegy mellékesen szerepelt, hogy a hallgató gúnyos megjegyzést tett Sztálinra.¹⁵⁵¹

Számos ügy kezelése kelti azt a benyomást, hogy a fegyelmi eljárás célja nem az eset körülményeinek kivizsgálása volt, pusztán csak formát adott a hallgató eltávolításához. Ezt támasztja alá a „bizonyítékok” meglehetősen önkényes kezelése is. Viszonylag kevés volt az olyan eset, amikor a hallgató kifogásolt nézeteire nézve írásos bizonyíték – például

¹⁵⁴⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz17/1954. Feljegyzés Sz.-T. Irén [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1954. augusztus 26.

¹⁵⁵⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz17/1954. Feljegyzés Sz.-T. Irén [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1954. augusztus 26. — Kékes némi cinizmussal meglepődését fejezte ki, hogy a hallgató 1951 óta nem folytatja a tanulmányait, hiszen tudomása szerint egyszer már fellebbezett. Az OM Fegyelmi Bizottsága a határozat törvénytelenége miatt hozzájárult, hogy a hallgatónő továbbtanuljon.

¹⁵⁵¹ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–H12/1956. Feljegyzés H. György [Agrártudományi Egyetem] fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. május 10.

feljegyzések, jegyzetek, levelek vagy napló – is rendelkezésre állt, ezek általában egy hallgatótárstól vagy a kollégiumi szoba átkutatása után kerültek a hivatalos szervekhez. A vád alapjául szolgáló bizonyítékokat rendszerint a fegyelmi bizottság vagy a tanulmányi osztály szerezte be: ahogy láttuk, az adatelhallgatás vádja miatt indított ügyekben gyakran előfordult, hogy a TO egyik előadója a helyszínen tájékozódott a hallgató családjáról, akár a helyi lakosokat is kikérdezve. Az SZTE TTK tanulmányi osztályának egyik előadója egy esetben még a hallgató családjáról pozitív vélemény adókat is „lekáderezte”.¹⁵⁵² A kifogásolt kijelentések esetén legtöbbször egy tanú állítása állt szemben a megvádolt hallgatóéval. Ha a tanú egy oktató volt, természetesen a hallgató tagadása ellenére is elfogadták vallomását, de ugyanígy viszonyultak egy DISZ- vagy párttag vallomásához is – akár a szembesítés kudarcá ellenére. A funkcionáriusok véleménye konkrétumok híján is súlyosbíthatta egy-egy hallgató megítélését. Az agglegényadó miatt kialakult vita örvén kizárt szegedi joghallgató esetében a marxizmus órák destruálását például funkcionárius évfolyamtársai benyomásai „bizonyították”:

„Népi demokráciánkkal szemben ellenséges magatartására bizonyítékot szolgáltat az a tevékenysége is, amit az előadások alatt fejtett ki, ahol is állandó megjegyzésekkel illetve az előadóknak népi demokráciánk eredményeivel, intézményeivel kapcsolatos kitételeit. (Hogy ezek mik voltak konkrétan már nem állapíthatók meg, de erőteljesen valószínűsíthető és bebizonyítható S. Istvánné, V. István és terhelt fegyelmi eljárásbeli előadása alapján.) [sic!]”¹⁵⁵³

A bizottságok a különféle, egymásnak ellentmondó bizonyítékokból gyakran „szemezgettek”, s általában azt vették figyelembe, amely alátámasztja a vádat: a hallgató által saját védelmére megnevezett tanúkat nem mindig hallgatták meg, egy budapesti hallgató ügyében pedig arra hivatkozva utasították el a helyi pártbizottság támogató igazolását, hogy a helyi funkcionáriusok „elkeverik az ügyet”.¹⁵⁵⁴

Egyes esetekben azonban olyan vádak is szerepeltek a határozatban, amelynek ellenkezőjét könnyen bizonyítani lehetett (volna). Az adatelhallgatás miatt kizárt hallgatók között többen is voltak, akik esetében a felülvizsgálat utóbb megállapította, hogy az elhallgatott adatok feketén-fehéren szerepeltek az adatgyűjtő-íveken.¹⁵⁵⁵ Egy budapesti

¹⁵⁵² MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2572/1952. V. Árpád [SZTE TTK] fegyelmi ügye. Szeged, 1952. december 20.

¹⁵⁵³ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jelentés M. Miklós [SZTE ÁJK] III. évf. egyetemi hallgató fegyelmi ügyében tartott vizsgálatról. Szeged, 1953. március 21. Kiemelés tőlem – P. P.

¹⁵⁵⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–P9/2/1953. Feljegyzés P. Béláné [ELTE BTK] fegyelmi ügyének kivizsgálásáról. Budapest, 1953. október 13.

¹⁵⁵⁵ MNL OL XIX-I-1-2-f. 125. d. 847/855–Sz47/1954. Feljegyzés Sz. Sándor [ELTE TK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1955. március 11.

joghallgatót viszont „laza tanulmányi munkája és rossz vizsgaeredménye” miatt zártak ki, miközben kitűnő tanuló volt, így 1955-ben a minisztériumi felülvizsgálat során a pártbizottság és a TO kénytelen volt elismerni, hogy „a fegyelmi határozat indoka nem felel meg a valóságnak”, de arra hivatkoztak, hogy „a kitelepített hallgatók kizárásához szükséges volt valamilyen indokot találni, mert maga a kitelepítés nem lehetett kizárási indok.”¹⁵⁵⁶

A kitelepítés mellett azok a vádak sem szerepelhettek a határozatban, amelyekre hivatkozva az ÁVH jelezte, hogy kívánatosnak tartja egy-egy hallgató eltávolítását. Az ÁVH által közölt információk nem képezhették egy állami eljárás tárgyát, így ilyen esetekben – a kitelepített hallgatók ügyeihez hasonlóan – tulajdonképpen meg kellett alkotni a kizárást lehetővé tevő vádakot. E folyamatot és következményeit mutatja be a jelen fejezetet követő esettanulmány, ám a „szegedi 9-ek” ügye nem tekinthető kirívó példának. 1954-ben, egy adatelhallgatás vádjával kizárt budapesti bölcsészhallgató ügyének felülvizsgálatakor az OM arra – a feljegyzés tisztázataiból utóbb kihagyott – megállapításra jutott, hogy az ügy „[t]ipikus példája volt az olyan eseteknek, amikor az Á.V.H. felszólítására okokat kellett kitalálni a hallgató egyetemről történő kizárására.”¹⁵⁵⁷

A felsőoktatási intézmények mozgásterére e téren meglehetősen szűk volt, legfeljebb annyit tehettek, hogy jelezték aggályaikat. Amikor 1953 júniusában az ÁVH közlése alapján a szegedi bölcsészkar dékánja kezdeményezte egy letartóztatott hallgató kizárását, arra hivatkozva, hogy a „Népköztársaság törvényes rendje elleni” vétséget követett el, a rektor felvetette, hogy a vétség helyes minősítéséhez ismerni kellene a körülményeket, ezért utasította a dékánt, hogy tudja meg a letartóztatás okát. A dékán azonban nem járt sikerrel:

„[A] hivatkozott hatóság mindössze annyit közölt, hogy nevezett letartóztatásban van és kívánatosnak tartja az egyetemről való kizárást. Az Intézmény munkakörének természetéből következik, hogy I. kizárását Népköztársaság törvényes rendje elleni vétségnek minősítettem. Rektor elvtárs utasítása vétele után érintkezésbe léptem Krista elvtárssal, a szóbanlévő hatóságnál, aki ismételten közölte, hogy semminemű felvilágosítást nem kívánnak adni, de legyünk meggyőződve arról, hogy az illető nem ok nélkül került letartóztatásba.”¹⁵⁵⁸

A rektor ezt követően a javaslatot felterjesztette, a minisztérium pedig minden további nélkül elfogadta és jóváhagyta a hallgató összes egyetemről és főiskoláról való kizárását.

¹⁵⁵⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B1/1955. Feljegyzés B. Tamás [ELTE ÁJK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1955. február 21. Egy nagyon hasonló ügy: MNL OL XIX-I-2-f. 639. d. 847/855–P4/1957. Feljegyzés P. György [ELTE ÁJK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1956. december 14.

¹⁵⁵⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–D20/1954. Feljegyzés D. László [ELTE BTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. november 11.

¹⁵⁵⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–I3/1953. Baróti Dezső dékán levele I. József [SZTE BTK] fegyelmi ügyében. Szeged, 1953. június 10. Kiemelés tőlem – P. P.

Hasonlóképp kudarcba fulladt az Építőipari Műszaki Egyetem rektorának próbálkozása 1955-ben. Szeptember elején ugyanis az Építészmérnöki Kar értesítést kapott az OM-től, hogy indítsanak fegyelmi eljárást három hallgató ellen, akik a Belügyminisztériumtól (BM) származó információk alapján a kosárlabda Európa-bajnokság egyik mérkőzésén a szovjet csapatra rágalmazó kijelentéseket (például „*Durva disznók, hülye vörösök*”) kiabáltak és pfujoltak.¹⁵⁵⁹ Az OM-től kapott rövid feljegyzés alapján azonban a vádakat nem sikerült tisztázni. A hallgatók a feljegyzésnek (s olykor egymásnak is) ellentmondó történeteket adtak elő, egyikük ráadásul nem is azon a mérkőzésen volt, amelyet az OM említett.¹⁵⁶⁰ A helyzetet bonyolította, hogy a mérkőzésen a kar egyik tanársegédje is jelen volt, vallomása pedig inkább a hallgatók verzióját látszott megerősíteni. A fegyelmi bizottság ezért úgy hozta meg az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárásról szóló javaslatát, hogy írásban jelezte, a hallgatók vallomásainak „*nem teljes szavahihetőségén kívül az államvédelmi szervek jelentésére támaszkodott.*”¹⁵⁶¹ A rektor, bár továbbította a javaslatot az OM-nek, sérelmezte, hogy semmilyen lehetősége nincs, hogy közvetlenül is tájékozódjon az ügyben és óvatosan megpróbálta rávenni a minisztériumot, hogy győződjön meg a vádak valóságáról:

*„[A] feljelentések egy része (...) nem mutatkozik szabatosnak és helytállónak. (...) Márpedig a határozat teljes mértékben a Belügyminisztérium közegeinek bejelentésére támaszkodik. A nagy gonddal való elbírálás feltétlenül szükséges, mert a határozat életpályák sorsa tekintetében dönt, sőt azontúl egész életre kiható megbélyegzést is jelent. Éppen erre való tekintettel kívánatosnak látnám megfelelő tájékozódás szerzését arról, hogy a Belügyminisztérium közegei megállapításaikat minden kétséget kizáróan tették-e meg, vagy esetleges tévedés lehetősége fennáll-e. Ha a hallgatókra nézve bekövetkező súlyos konzekvenciák ismeretében a Belügyminisztérium közegei állításaikat fenntartják, úgy természetesen nincs okunk, hogy azokat kétségbe vonjuk, de ha megállapításaik csak saját maguk által is elismert bizonytalansággal történtek (...)[,] akkor a legszigorúbb fegyelmi határozat meghozatala tekintetében már nézetem szerint megfontolással kellene élni.”*¹⁵⁶²

Az OM minden kommentár nélkül megerősítette a hallgatók kizárását, de az ÉME rektorának aggályait az ELTE Élet- és Földtudományi Karának fegyelmi bizottsága sem osztotta. Az ügy negyedik érintettje ugyanis egy földrajzszakos hallgató volt, akire

¹⁵⁵⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K93/1955. Feljegyzés az Oktatásügyi Minisztérium oszt. vezetőjének Héberger Károly elvtársnak közlése alapján. H. n., d. n.

¹⁵⁶⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K93/1955. Jegyzőkönyv K. József és R. Róbert [ÉME Építészmérnöki Kar] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. szeptember 10.

¹⁵⁶¹ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K93/1955. Határozati javaslat K. József [ÉME Építészmérnöki Kar] fegyelmi büntetéséről. Budapest, 1955. szeptember 10.

¹⁵⁶² MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K93/1955. Cholnoky Tibor rektor levele R. Róbert, K. József és B. László [ÉME] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. szeptember 12.

tárgyalásán az eredeti vád mellett tanulmányi hanyagságot is megpróbáltak rábizonyítani, holott indexével igazolta, hogy valamennyi utóvizsgáját letette.¹⁵⁶³

Az érintett hallgatók sok esetben maguk is érzékelték a fegyelmi bizottságok kizárást előmozdító praktikáit. Többen sérelmezték, hogy a védelmükre megnevezett tanúkat nem hallgatták meg, egy pécsi joghallgató pedig egyértelműen utalt arra, hogy az ellene valló tanúkra nyomást helyeztek: „*köztudomású – írta 1956. júliusi fellebbezésében –, hogy az így megteremtett mesterséges légkörben tett megnyilatkozásoknak mennyi az értéke, miután ilyen légkörben a legjobb barátból is öntudatlanul ellenség válik.*”¹⁵⁶⁴ A vádak halmozása nyilvánvaló volt azon hallgatók számára, akik a tárgyalásukat követően kézhez kapott határozatokban olyan indokokkal szembesültek, melyekről korábban szó sem esett. Egy budapesti bölcsészhallgató így reagált arra, hogy határozatában provokatív kérdések felvetése, destruálás, a tanulmányi fegyelem lazítása, a politikai nevelőmunka lebecsülése, a munkáshallgatók rágalmazása és „nagyképű, nagyburzsoá” magatartása is szerepelt amellet, amiről ő is tudott, hogy ti. valótlan adatokkal tévesztette meg az állami szerveket:

*„A fegyelmi határozat minden további vádja ennek a fővádnak az alátámasztására és kiegészítésére szolgált. Mire azonban, hosszú hónapok hajszája után a fegyelmi határozat megszületett, ez a kiinduló vádpont az utolsó helyre szorult. A többi vádat nyilvánvalóan azért találták ki, mert ezekkel együtt lehetett kizárásomat nyélbeütni. Abban a nagyon sok tekintetben túlzó légkörben, ami akkor az egyetemen uralkodott, nem volt megállás.”*¹⁵⁶⁵

Az, hogy 1953 nyarától a „szocialista törvényesség” a propaganda hívószavává vált, a vádak, illetve azok értelmezését tagadó hallgatókat felbátorította, hogy – hol nyíltabban, hol burkoltan – rámutassanak az eljárás során tapasztalt törvénytelenésekre, követelve, hogy azokat az „új politika szellemében” orvosolják. Egy az Idegen Nyelvek Főiskolájáról adatelhallgatás vádjával kizárt hallgató tárgyalását „vésztörvénytörvény”-nek,¹⁵⁶⁶ egy destruálással vádolt joghallgató „statáriális” jellegűnek minősítette,¹⁵⁶⁷ 1955. októberi

¹⁵⁶³ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K93/1955. Jegyzőkönyv K. Zoltán [ELTE Élet- és Földtudományi Kar] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1955. szeptember 8. — A kételyeknek *A Jövő Mérnöke* tudósításában sem volt nyoma: a lap *Helyesen döntöttünk* címmel számolt be az ÉME hallgatóinak kizárásáról, üdvözölve, hogy a fegyelmi bizottságot nem tévesztette meg a hallgatók színészkedése. Helyesen döntöttünk. *A Jövő Mérnöke*, 1955. október 10. 2.

¹⁵⁶⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–S1/1956. S. Péter [PTE ÁJK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1956. július 28.

¹⁵⁶⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–L5/1954. L. Ferenc [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1953. október 26.

¹⁵⁶⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Z4/1954. Z. Tamás [INYF] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1954. március 24.

¹⁵⁶⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 639. d. 847/855–Z1/1957. Z. János [ELTE ÁJK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1956. szeptember 27.

fellebbezésében pedig Krassó György is nyilvánvalóvá tette, hogy véleménye szerint koncepció eljárás áldozata:

„Meggyőződésem, hogy egyetemről való kizárásom tervszerűen előkészített és előre eldöntött határozat volt. A fegyelmi tárgyalást az egyetemi szervek csak formálisan folytatták le, a fegyelmi ügyemmel kapcsolatos tények nem is érdekelték a fegyelmi bizottság tagjait, azokat zavaró mellékkörülményeknek tekintették s nem is vizsgálták (...). Állítom, hogy a kizárási határozat teljesen egyoldalúan ismerteti egyetemi tevékenységemet, a tényeket megmásítja, illetve hamis képet fest róluk.”¹⁵⁶⁸

Az aktuálpolitikai álláspontok 1953 nyara utáni, gyakori változásai is új érveket adtak a fellebbezők kezébe. Többen is rámutattak, hogy a korábban súlyos szankciókat eredményező kijelentéseiket immár a hivatalos pártálláspont igazolta. Egy budapesti bölcsészhallgató 1953 júliusában kijelentette, hogy nehéziparra vonatkozó állításai *„most már Nagy Imre elvtárs beszéde után (...) erények”*,¹⁵⁶⁹ de 1956 szeptemberében a hallgatói túlterhelés kérdéséről szóló ankét kizárt szervezője is hivatkozhatott arra, hogy a fakultatív óralátogatás kérdésével már a minisztérium is egyetért.¹⁵⁷⁰ 1956 októberében egy adatelhallgató vádjával kizárt bölcsészhallgató pedig szinte alig részletezte családi körülményeit, utalva arra, hogy büntetésének igazságtalansága a júniusi értelmiségi párthatározat értelmében amúgy is nyilvánvaló.¹⁵⁷¹

Az aktuálpolitikai irányváltásokra az ügyeket elbíráló felsőoktatási intézmények és a minisztérium is tekintettel voltak, s több esetben is azzal indokolták egy-egy büntetés hatálytalanítását, hogy az adott vétséget újabban máshogy kell megítélni. Így például a Rákosi zsenialitását kétségbe vonó hallgató ügyének felülvizsgálatakor, 1956 júliusában a Lenin Intézet tanulmányi osztálya már arra hivatkozva javasolta a továbbtanulás engedélyezését, hogy *„[a]zok a kérdések, melyeket K. elvtárs felvetett (...) döntő többségükben reális problémák voltak. Azonban ezek megítélésében a 20. kongresszus előtti túlzó, merev álláspontok érvényesültek.”*¹⁵⁷² Ahogy tehát a fegyelmi büntetések gyakran

¹⁵⁶⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–K82/1956. Krassó György [MKKE] fellebbezése. Budapest, 1955. október 6. Kiemelés az eredetiben. — A két hallgató ügyében a forradalom előtt nem született döntés. Z. János fegyelmi büntetését kiváló képességeire és a kizárás óta tanúsított magatartására hivatkozással 1957 januárjában hatálytalanították, Krassó ügyét ugyanezen napokban ad acta tették, miután Krassó apja közölte a minisztériummal, hogy fiát letartóztatták.

¹⁵⁶⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B27/1953. Pro domo B. János [ELTE BTK] meghallgatásáról. Budapest, 1953. július 21.

¹⁵⁷⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–B10/1957. B. Károly [ELTE MFKK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1956. szeptember 13.

¹⁵⁷¹ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–K11/1957. K. Pál [ELTE NYIK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1956. október 13.

¹⁵⁷² MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–K76/1956. Feljegyzés az Igazgatóság részére [K. Ferenc kérelme ügyében]. Budapest, 1956. július 26. További példákra lásd: MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B19/1955. 1951. óta kizárt hallgatók fegyelmi ügyeinek felülvizsgálata. Debrecen, 1953. november 26.;

egy-egy párthatározatra reagálva születtek, úgy a hatálytalanítások is a párt aktuális önkritikáját követték, s állapították meg, hogy bizonyos esetekben túlkapasok történtek.

Az 1953 utáni felülvizsgálatok során egyes esetekből valóban kiolvasható az ügyeket elbírálók igyekezete, hogy bizonyos sérelmeket orvosoljanak. Így például egy, a Grósz-per idején tévedésből internált budapesti bölcsészhallgatónak rendkívül gyenge tanulmányi eredményei ellenére is engedélyezték a továbbtanulást, arra hivatkozva, „*bizonyos sérelem érte politikai vonatkozásban*”.¹⁵⁷³ E reparáció azonban elsősorban annak szólt, hogy egy önerejéből, rendkívül nehéz körülmények között tanuló „munkáshallgatóról” volt szó. Az eljárás törvényteleniségének megállapítása ugyanis önmagában nem jelentette automatikusan a továbbtanulás engedélyezését. A visszavett hallgató újra belépett a felsőoktatásba, s az, hogy ott a kommunizmus jövője építőit képzik ki, végső soron fontosabb szempontnak minősült, mint egy törvénytelenítés orvoslása. Az elutasítás legcinikusabb – bár természetesen csak belső használatra készült – érve az volt, mely szerint az „osztályidegen származású” hallgató a törvénytelen kizárás okozta sérelmein vélhetően nem tudott túllépni. Erre hivatkozva javasolta Weltner Andor, az ELTE ÁJK dékánhelyettese egy 1951-ben kitelepített hallgató kérelmének elutasítását:

*„Nevezettnek (...) konkrét ellenséges megnyilvánulása nem volt, sőt igyekezett alkalmazkodni. Mégis figyelemmel volt osztályhelyzetére kérelmének elutasítását javaslom, mert véleményem szerint R. András távol áll attól, hogy felülemelkedjék az őt ért eseményeken és igaz híve legyen népi demokráciánknak.”*¹⁵⁷⁴

A visszavételi kérvények elbírálása során a törvényességen is túlmutató szempont volt, hogy a fegyelmi büntetés milyen hatást gyakorolt a hallgatóra. Ezért minden esetben véleményt kértek a hallgató aktuális munkahelyétől, vagy, ha éppen sorkatonai szolgálatát töltötte, a néphadseregtől. Ha a munkahely jellemzése nem volt kielégítő, a hallgató kérvényét szinte biztosan elutasították, így például egy kizárását követően sztahanovistává váló hallgatóét is, mivel munkahelye úgy vélte, hogy csak azért igyekszik, hogy továbbtanulási kérelméhez támogatást kapjon.¹⁵⁷⁵ „*A vizsgálat eredményeképp közlöm,*

MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–Sz32/1956. Feljegyzés Sz. István [SZTE BTK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1956. augusztus 16.; MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–E1/3/1956. A Lenin Intézet Igazgatóságának [E. Judit fegyelmi büntetésének ügyében]. Budapest, 1956. szeptember 24.

¹⁵⁷³ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B70/1955. Feljegyzés B. Ferenc [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1955. október 31.

¹⁵⁷⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–R4/1954. R. András [ELTE ÁJK] kérelme tanulmányai folytatásának engedélyezése iránt. Budapest, 1954. március 16. — Az érvet néhány nappal később a kar dékánja, Világhy Miklós egy másik kitelepített hallgató esetében szinte szó szerint megismételte: MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–L12/1954. L. Iván [ELTE ÁJK] kérelme, melyben tanulmányai továbbfolytatásának engedélyezését kéri. Budapest, 1954. március 23.

¹⁵⁷⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Z7/1954. Z. János [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyének felülvizsgálata.

hogy kérését nem teljesíthetem, mivel kizárást követő időben tevékenységével nem bizonyította még elég meggyőzően, hogy magatartásának hiányosságait felszámolta. Megjegyzem még, hogy az elkövetett hibák kijavításához tettek szükségesek, nem elég csak a megbánás.” – utasította el a KM egy igazolatlan hiányzásai és sikkasztás vádjával kizárt szegedi hallgató fellebbezését 1952-ben.¹⁵⁷⁶ Hasonló indoklással kapták kézhez elutasításukat a kitelepítésből vagy az internálótáborokból visszatérők, s azok is, akik az 1953. évi 11. törvényerejű rendelettel részesültek közkegyelemben.¹⁵⁷⁷ Ez az érvelés lehetőséget adott a kényesebb vagy ellentmondásos megítélésű ügyek elodázására, a minisztérium ilyen esetekben ugyanis azt javasolta az elutasított hallgatónak, hogy bizonyítsa helytállását a „termelőmunkában”, s egy idő után kérvényével újra próbálkozhat.¹⁵⁷⁸ Az azonban – ahogy láttuk – kiismerhetetlen volt, hogy a „bizonyításhoz” pontosan mennyi időre van szükség.

Noha a „szocialista törvényesség” hívószava és az 1953 nyara utáni aktuálpolitikai irányváltások érzékelhető változásokkal jártak az egyes ügyek elbírálásában, a végső szempont változatlan maradt: vajon érdemes-e a hallgató kezébe oklevelet adni. Bár e megfontolás a törvényesség szempontjait is felülírta, az új szakasz meghirdetése után a kizárásuk törvényességét megkérdőjelező hallgatók muníciókat kaptak fellebbezéseik megfogalmazásához, s nagyobb eséllyel számíthattak arra, hogy érveiket az OM is akceptálni fogja. Sokuk – ahogyan a következő esettanulmányban bemutatott „szegedi 9-ek” – számára azonban nem volt nyilvánvaló, hogy beadványaikat olyan vádak tagadásával töltik meg, amelyeknek köze sincs eltávolításuk valódi okához.

Esettanulmány: A „szegedi 9-ek”

1952. augusztus 22-én az SZTE Természettudományi Kara kilenc hallgatóját – B. Esztert, H. Lászlót, J. Józsefet, M. Bélát, R. Dezsőt, S. Ferencet, Sch. Sándort, Sz. Mártát és V. Istvánt – kizárták az ország összes egyeteméről és főiskolájáról. A határozat ellen a hallgatók legalább 26 fellebbezést nyújtottak be az elkövetkező négy évben a Közoktatásügyi, majd az Oktatásügyi Minisztériumhoz. 1953 októberében többen is

¹⁵⁷⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/855–B4/5/1953. B. Lajos [SZTE TTK] újrafelvételi kérvényének elbírálása. Budapest, 1952. november 21.

¹⁵⁷⁷ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K75/1953. Feljegyzés K. Imre [ELTE TTK] ügyében. Budapest, 1953. november 11.; MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–N18/3/1953. Határozat N. József és R. Gyula [SZOTE] fellebbezése ügyében. Budapest, 1953. november 23.; MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–C14/1954. Cs. Endréné [ELTE BTK] visszavételi kérelme. Budapest, 1954. augusztus 23.

¹⁵⁷⁸ Ugyanezt a stratégiát javasolta az MDP a pártból kizártak számára: KOLTAI 2018. 96.

szóbeli tájékoztatást kaptak, hogy a pozitív döntés hetek kérdése, ám a minisztériumi iratokban csak „szegedi 9-ek” néven aposztrofált ügy egészen 1956-ig húzódott.¹⁵⁷⁹

Az SZTE TTK oktatói pártalapszervezete – a hallgatói alapszervezettől kapott információkra hivatkozva – 1952. június 20-án kezdeményezte kilenc hallgató fegyelmi eltávolítását a kar dékánjánál, Szőkefalvi-Nagy Bélánál, pontosan megjelölve az egyes hallgatókra vonatkozó vádakat.¹⁵⁸⁰ A fegyelmi tárgyalást június 24-én tartották, majd július 3-án a felmerülő ellentmondások miatt újabb tárgyalást hívtak össze. A hallgatók a különféle, főként politikai jellegű vádakat – kevés kivétellel – tagadták.¹⁵⁸¹ Öt hallgatót „osztályidegen” vagy „osztályellenségi” mivolta utaló adatok eltitkolásával vádolták, hármat pedig a katonai oktatás destrualásával. A katonai órákon való részvétel a lányok számára nem volt kötelező, így B. Eszter és Sz. Márta is kimaradt. B. Eszter azonban a meggyőzésére küldött népnevelőknek határozottan ellenállt, Sz. Márta pedig öt társnőjével együtt jelentette be kimaradását, így a fegyelmi bizottság úgy ítélte meg, hogy nagy szerepük volt abban, hogy más lányok is lemorzsolódtak. H. László pedig azt „hangoztatta”, hogy nem akar katona lenni, és „tüntetőleg” nem fogott kezét az öt kollokváltató tiszttel.

A legtöbb hallgatót különféle „ellenséges” megnyilvánulásokkal is vádolták. A DISZ munkájának szabotálásával gyanúsították a néhány sajtóbeszámoló megírását elmulasztó Sch. Sándort, illetve S. Ferencet, aki faliújság-felelősként nem gondoskodott Rákosi Mátyás születésnapján köszöntő cikkek kihelyezéséről. Az utolsó kollokviumokon megbukó M. Bélát és J. Józsefet a marxizmus tanulásának elhanyagolásával vádolták, továbbá úgy vélték, hogy M. Béla lenézi a szakérettségiseket, mert az órákon tett helytelen feleleteiket gyakran kijavítja. R. Dezsőt a bizottság egy, a marxizmus cáfolására tanító füzet tanulmányozásáról faggatta, S. Ferencet pedig a marxizmus órákon feltett kérdései miatt. A vád szerint S. ugyanis ezekkel (például, hogy: „*Mi az oka annak, hogy a Szovjetunió 1920-ban Trianont ellenezte, most pedig 1945-ben azon volt, hogy vissza kell állítani a trianoni határokat?*”) provokálni akart.¹⁵⁸²

¹⁵⁷⁹ A „szegedi 9-ek” fegyelmi ügyét a KM, illetve az OM levéltári iratai alapján dolgoztam fel. Az itt vázolt képet a későbbiekben árnyalhatja az SZTE, illetve a TTK levéltári iratanyaga, amely jelenleg nem kutatható.

¹⁵⁸⁰ MNL OL XIX-I-2-f. d. 635. d. 847/855–42/56. Az SZTE TTK Tanszemélyzeti MDP-alapszervezetének levele Szőkefalvi-Nagy Bélánál, Szeged, 1952. június 20.

¹⁵⁸¹ MNL OL XIX-I-2-f. d. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv [I.]. Szeged, 1952. június 24.; Jegyzőkönyv [II.]. Szeged, 1952. július 7. — Egyedül J. József esetében szerepelt nem politikai jellegű vétség is. J.-t a marxizmusoktatással kapcsolatban tett minősíthetetlennek ítélt kijelentések mellett kémcsölopással, illetve a tankönyvsegéllyel való visszaéléssel vádolták. A hallgató a marxizmusoktatással kapcsolatos vádat tagadta, de a többit elismerte.

¹⁵⁸² MNL OL XIX-I-2-f. d. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv [II.]. Szeged, 1952. július 7.

A kilenc hallgató ügye között látszólag nem volt összefüggés, mindössze Sch. Sándoré és B. Eszteré kapcsolódott össze. Sch. Sándor ugyanis egyike volt a katonai oktatásról elmaradó B. Esztert meggyőzni kívánó népnevelőknek, s a vád szerint figyelmeztette, hogy egyik társuk előtt ebben a kérdésben „*tartsa a száját (...), mert az lehet, hogy spicli.*”¹⁵⁸³ Ezzel pedig a fegyelmi bizottság szerint Sch. Sándor B. Eszter népi demokráciával való szembenállását igyekezett leplezni.

A második tárgyalás után a bizottság a hallgatók összes egyetemről és főiskoláról való kizárására tett javaslatot. Ezt 1952. július 24-én Szőkefalvi-Nagy Béla felterjesztette a KM-be, azzal azonban láthatóan nem értett egyet.¹⁵⁸⁴ Nem látta bizonyítottnak, hogy B. Eszter és Sz. Márta agitált volna a katonai oktatásról való kimaradás mellett, és megkérdőjelezte, hogy a nem kötelező óráról való elmaradás képezheti-e egyáltalán fegyelmi eljárás tárgyát. Sz. Márta ügyében kifogásolta az adatelhallgatás vádját, hiszen a kérdéses adatok szerepeltek a nyomtatványokon, de furcsállotta azt is, hogy S. Ferenc provokatív kérdéseit egy olyan hallgató tanúsította a második tárgyaláson, aki az elsőkön még nem volt hajlandó részt venni azzal az indokkal, hogy nem emlékszik semmire. A dékán további kifogásait nem részletezte, úgy vélte, a jegyzőkönyv magáért beszél. A KM-ben azonban nem osztották kételyeit, és augusztus 22-én határozat született a hallgatók kizárásáról.

Az érintettek azonnal fellebbezést nyújtottak be, ezeket azonban a minisztérium sorra elutasította, ezért B. Eszter 1952. december végén az MDP KV Titkárságához fordult. A kérelmet továbbító KM kísérőlevele utal először arra, hogy a vádak nemcsak, hogy összefüggnek, de túl is mutatnak a jegyzőkönyv állításain. A miniszteri titkár ugyanis azzal a megjegyzéssel látta el a fellebbezést, miszerint a kérelmező, B. Eszter „*azon 9 hallgatók egyike, akiket a Szegedi Tudományegyetemről kizártak, mert szervezett akciót indítottak a katonai oktatás ellen. Az ügyet az Államvédelmi Hatóság vizsgálja.*”¹⁵⁸⁵ A jegyzőkönyv alapján B. Eszter – valamint Sz. Márta és Sch. Sándor – esetében valóban ez volt a vád, a többi hat hallgatónál azonban a kérdés fel sem merült. Mivel a minisztérium úgy tudta, hogy a vizsgálat még nem zárult le, B. Eszter kérelmére 1953 elején kitérő választ adott.

1953 nyarán a „szocialista törvényesség” helyreállítását szorgalmazó propagandanyilatkozatok hatására hárman ismételten benyújtották fellebbezésüket, M. Bélát Kovács Ferenc augusztus 8-án személyesen is kihallgatta. A hallgató kijelentette,

¹⁵⁸³ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv [I]. Szeged, 1952. június 24.

¹⁵⁸⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. 9 hallgató fegyelmi ügye. Szeged, 1952. július 14.

¹⁵⁸⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Fazekas Béláné miniszteri titkár levele. Budapest, 1952. december 22.

hogy véleménye szerint a marxizmusvizsgán szándékosan buktatták meg, hogy alapot adjanak a kizárásra, és közölte az ügyében szereplő koronatanútól származó értesüléseit is. M. Béla szerint társa elmondta neki, hogy a tárgyalás előtt a hallgatói pártalapszervezet titkára kioktatta, hogyan kell tanúskodnia, hogy M.-et biztosan kizárják. Kovács az ügy átvizsgálása után úgy vélte, hogy a vádak a jegyzőkönyv alapján nem bizonyíthatók, az ügyet „eltúlozták”. *„Véleményem szerint ez tipikus Tury-eljárás”* – tette hozzá.¹⁵⁸⁶

Túry Géza 1951 ősztől vezette az SZTE és a Szegedi Pedagógiai Főiskola közös pártszervezetét. Noha 1952 nyarán az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya még elismerően nyilatkozott arról, hogy a szegedi egyetemi pártbizottság az egyetlen, amely nincs *„defenzívában”* az *„ellenség elleni harcban”*,¹⁵⁸⁷ 1953 nyarára rendkívüli mértékben megszaporodtak a pártbizottsággal, s főképp az azt vezető Túryval kapcsolatos panaszok. Egy 1953. június 10-én tartott szegedi aktívaértekezleten a megyei, a városi és a kari pártszervek tagjai – megtámogatva az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály képviselőivel – valóságos kirohanást intéztek Túryval szemben. A több mint négy és fél órán keresztül záporozó vádak között szerepelt az is, hogy Túry sokszor *„helytelen információkra épít és ezeket az információkat sokszor pártszerűtlen, vagy ismeretlen úton szerzi be, nem ellenőrzi az információkat”*, valamint, hogy pártfegyelmi ügyekben általában előre közli a kívánatos ítéletet.¹⁵⁸⁸ Túry meghívott tagként a „szegedi 9-ek” mindkét fegyelmi tárgyalásán jelen volt, keresztkérdései és ellentmondást nem tűrő következtetései végig uralták a tárgyalások légkörét. A második alkalommal a bizottság elnöke, Budó Ágoston át is adta neki a kihallgatás irányítását, mondván, ő *„jól ismeri az ügy lényegét”*.¹⁵⁸⁹

1953. július–augusztusban Túryt elmozdították az egyetemi pártszervezet éléről, ezért Kovács Ferenc M. Béla kihallgatása után azt javasolta, hogy kérjék ki ismét az egyetem állásfoglalását. A kezdeményezésre Szőkefalvi-Nagy Béla is beadványt juttatott el az SZTE rektorához, melyben ismételten kiállt korábbi véleménye mellett.¹⁵⁹⁰ A beadvánnyal a rektor is egyetértett, és az OM-nek küldött felterjesztésében kijelentette, hogy a kizárási javaslatot egy évvel korábban *„csak azért terjesztettem fel Miniszter Elvtárshoz, mert Tury Géza, az Egyetemi és Főiskolai Pártbizottság akkori titkára olyan közlést tett előttünk, hogy*

¹⁵⁸⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 654. d. 8472–B2/3/1956. Feljegyzés M. Béla [SZTE TTK] fellebbezésével kapcsolatban. Budapest, 1953. augusztus 10.

¹⁵⁸⁷ MNL OL M-KS 276–89/328. Az 1951/52-es tanév tanulmányi és politikai munkájának értékelése az egyetemi és főiskolai pártszervezetek jelentései alapján. Budapest, d. n.

¹⁵⁸⁸ MNL OL M-KS 276–89/332. Jegyzőkönyv az MDP Szegedi Egyetemi és Főiskolai Pártbizottsága aktíva értekezletéről. Szeged, 1953. június 10.

¹⁵⁸⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv [II.]. Szeged, 1952. július 7.

¹⁵⁹⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Szőkefalvi-Nagy Béla beadványa. Szeged, 1953. augusztus 15.

nevezett hallgatók ellen az államvédelmi hatóság büntetőeljárást tett folyamatba, mert antidemokratikus magatartásukkal súlyosan vétettek népköztársaságunk ellen.”¹⁵⁹¹ A rektor javasolta, hogy a minisztérium „járjon utána” az ÁVH vádjainak, és azoknak, akiket nem ítélték el, engedélyezze a továbbtanulást.

Kovács Ferenc szeptember 8-án Erdey-Grúz Tibor miniszternek készített feljegyzésében így összegezte a helyzetet: a hallgatók kizárásának „tulajdonképpeni oka az volt, hogy az Á.V.H. közölte velünk, hogy ezek valamennyien részt vettek egy klerikális szervezkedésben. Azóta közülük párat el is ítélték, de vannak olyanok, akik benn jártak nálam és sorra cáfolták a kizárást megindokoló okokat és kérték az egyetemre való visszavételüket.”¹⁵⁹² Értesülései azonban nem voltak pontosak, egy héttel később ugyanis mind a kilenc hallgató írásos nyilatkozatot tett az SZTE rektora előtt, miszerint ellenük sem az ÁVH, sem pedig az Államügyészség nem folytatott le eljárást, és büntetve sem voltak. Egyedül S. Ferenc nyilatkozott úgy, hogy az ÁVH egyszer kihallgatta, de ítélet ellene sem született.¹⁵⁹³ Az OM-ben ekkor egy szegedi ÁVH-tisztől kapott információ alapján annyit tudtak, hogy Szegeden nem foglalkoznak a hallgatók ügyével, Erdey-Grúz Tibor ezért a Belügyminisztériumhoz fordult.¹⁵⁹⁴ Amíg Gerő Ernő miniszter válaszát várták, az OM előadói több hallgatót is szóban biztosítottak arról, hogy a „visszavétel javasolva van és az ügy rövidesen el lesz intézve”.¹⁵⁹⁵

A szegedi ÁVH-s tisztől kapott információ annyiban igaz volt, hogy az ügygel 1953-ban már valóban nem foglalkoztak, ekkorra a „klerikális szervezkedést” már „leleplezték”: az 1952 decemberében zajló, „piaristák perében” Bulányi György szerzetest és társait többéves börtönbüntetésre ítélték. Bulányiékat illegális, a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló csoportok szervezésével vádolták, harmadrendű vádlottként a szegedi hallgatók között aktív Lakos Endre szeged-felsővárosi káplán 10 éves börtönbüntetést kapott.

Bulányi 1948 végén, a katolikus ifjúságpasztoráció legális lehetőségeinek beszűkülésével kezdett kisközösségek szervezésével foglalkozni. Kezdetben Debrecenben, döntően egyetemistákból álló csoportokkal dolgozott, majd országjárásba kezdett és a szervezőmunkába a tanító szerzetesrendeket, illetve több egykori katolikus egyesület

¹⁵⁹¹ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. SZTE Természettud. Kara 9 hallgatójának az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kitiltási határozat felülvizsgálása [sic!]. Szeged, 1953. augusztus 21.

¹⁵⁹² MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés a „szegedi 9-ek” fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. szeptember 8.

¹⁵⁹³ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Természettudományi Karról kizárt hallgatók ügye. Szeged, 1953. szeptember 26.

¹⁵⁹⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés a „szegedi 9-ek” fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. október 15.

¹⁵⁹⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Id. V. István fellebbezése. Ajka, 1953. november 16.

tagságát is sikerült bevonnia. A közösségek a négy egyetemi városban voltak a legaktívabbak.¹⁵⁹⁶ Útmutatásai alapján Lakos Endre 1949 nyarán alakította meg első, 10–12 fős csoportját Szegeden, mely főként a felosztatott Mária Kongregációk néhány egykori tagjából, többségében egyetemi hallgatókból tevődött össze. Lakos végül három, kb. 4–5 főből álló főcsoportot hozott létre, az egyiket többféle kar hallgatói, a másikat TTK-sok, a harmadikat pedig pedagógiai főiskolások alkották.¹⁵⁹⁷ Bulányi iránymutatása alapján a cél az volt, hogy minden csoporttag saját, kb. 4–5 fős, lehetőleg hallgatótársakból álló saját kisközösséget alakítson.¹⁵⁹⁸ A rendszeresebb szervezőmunka 1950 őszétől indult meg, 1951-re mintegy 60–70, többségében TTK-s és orvostanhallgató járt a Lakos által koordinált közösségekbe. A TTK-sokat a Lakossal laza kapcsolatban álló Kovács Mihály piarista tanár vonta be a csoportmunkába, hosszabb-rövidebb ideig nyolc egyetemistának sikerült alcsoportokat szervezni.¹⁵⁹⁹ A csoport általában egy-egy tag lakásán találkozott, a fiatalok közösen imádkoztak, valamint bibliai és egyházfilozófiai szövegekről beszélgettek.

1952 márciusában az egyik tagot, F. András orvostanhallgatót két hallgatótársa feljelentette, amikor megpróbálta őket bevonni a csoportjába. F. ellen az egyetemen fegyelmi eljárás indult, ő pedig az ÁVH Csongrád megyei Osztályán részletes vallomást tett. A fegyelmiről tudomást szerezve, Lakos tavasszal óvatosságból beszüntette a csoportmunkát. Mire Bulányit és Lakos Endrét 1952 augusztusában letartóztatták, a szegedi kisközösségek felbomlottak.¹⁶⁰⁰ A Bulányi-perben – ahogy a Csongrád megyei katolikus

¹⁵⁹⁶ BÁLINT 2000. 23.; MEZEY 2014. 223–234.; VÖLGYESI 2018.

¹⁵⁹⁷ BÁLINT 2000. 16–19.; MEZEY 2013. 79.; PÁL 2010. 420. Az ötvenes évek eleji, Csongrád megyei kisközösségekről, és azon belül Lakos Endre tevékenységéről részletesen: MEZEY 2013. 76–88.

¹⁵⁹⁸ MEZEY 2013. 81.; VÖLGYESI 2018. 578–582. Vö. ÁBTL 3.1.5. O–11959/1. Piarista ügy (Összefoglaló jelentés). Budapest, d. n. — A csoportvezetők szervezőmunkájára így emlékezett vissza 2016-ban az egyik első debreceni egyetemi csoport tagja: „Az egyetemeken magunk is »halászokká« váltunk. Igen kis csoportokban (4–5en) jöttünk össze. Üres tantermekben, a folyosók egy-egy zugában, albérleti szobákban, jó időben, az erdőben. Lehetőleg mindig máskor. Az eredeti rendházbeli csoportunk elég hamar megszűnt, Bulányi atyával csak a templomban találkoztunk. Összekötők hozták a híreket, a »szamizdat« irodalmat, vékony másoló papírokra gépelve. (...) Egymás csoportjait nem ismertük.” Idézi: VÖLGYESI 2018. 582.

¹⁵⁹⁹ BÁLINT 2000. 21–22.

¹⁶⁰⁰ Bulányi már régóta az ÁVH látókörében volt. Az egyházi reakció elhárításával foglalkozó alosztály 1951. október 26-án nyitotta meg a „Lombardisták” elnevezésű csoportdossziét, melyben a Bulányi és paptársai által vezetett országos mozgalomról szóló információkat gyűjtötték. A debreceni ÁVH Bulányi személyi dossziéját 1950 novemberében, a tevékenységével foglalkozó „Piaristák” elnevezésű csoportdossziét pedig 1952. március 14-én nyitotta meg. VÖLGYESI 2018. 571. — Lakos Endréről írt életrajzában Bálint László egy Lakos környezetében működő ügynököt is említ, egy orvostanhallgatót, akit a kisközösségi munkával összefüggésben zártak ki az egyetemről, de később, beszerzését követően visszavették. Bálint feltételezi, hogy a hallgatót ezt követően már az ÁVH megbízásából vett részt a csoportmunkában. Mezey András azonban elveti, hogy a hallgatót Lakos környezetében vált volna informátorrá, s úgy véli, hogy a szegedi kicsoportokban nem volt besúgó. A kérdés tisztázásában a későbbiekben a hallgatót kizárásának/visszavételének feltárása is segíthet. Vö. BÁLINT 2000. 26–28.; MEZEY 2013. 87.

kisközösségek történetét kutató Mezey András fogalmaz – nemcsak az egyes közösségeket, hanem az első hazai bázisközösségi mozgalmat is lefejezték.¹⁶⁰¹

Az ÁVH-n tett vallomásaiban Lakos a kiscsoportok szervezését általában sikertelennek írta le. Mezey azonban figyelmeztet: „nem lehet tudni, valóban sikertelen kísérletek voltak-e, vagy csupán Lakos bagatellizálta el őket kihallgatója előtt, hogy egykori aktívabb pártfoglaltjait védelmezze.”¹⁶⁰² Mindenesetre vallomásaiban – említés szintjén – a „szegedi 9-ek” közül ketten is felbukkannak. R. Dezső Lakos Endre egy 1951-ben létrehozott csoportjának tagja volt, aki Lakos vallomása szerint maga is „próbálkozott alcsoport szervezésével”,¹⁶⁰³ míg S. Ferenc egykori kongreganistaként került kapcsolatba Lakossal, 1952 februárjában ő figyelmeztette a káplánt, hogy F. Andrásnál keresztül az ÁVH látókörébe került.¹⁶⁰⁴ Az ÁVH Csongrád megyei Osztályán, 1952. március 28-án M. Béláról is feljegyzést készítettek a „piarista ügy” kapcsán. A jellemzés szerint M. „széleskörű agitációt fejt ki a Természettudományi Karon a klerikális reakció részére. Erre a célra a szakértetség hallgatókat igyekszik behálózni”,¹⁶⁰⁵ arra azonban nem tettek utalást, hogy bármilyen kapcsolatban állt volna Lakossal vagy valamelyik kiscsoporttal.

Az egyetemi fegyelmi tárgyaláson a két hallgató Lakoshoz fűződő kapcsolatait természetesen nem merültek fel, még vallásosságuk is alig. Míg S. Ferencet faggatták arról, hogy miért titkolta el a fakultatív hitoktatás elleni tüntetésen való részvételét (S. állítása szerint ezt nem tartotta lényegesnek), M. Béla esetében a vallás kérdése fel sem vetődött, ahogy R. Dezső tárgyalásán sem derült ki, hogy az „uszító brosúra”, melynek tanulmányozásával vádolták, az *Isten Országá* volt, egyike azoknak a Bulányi Györgytől kapott szamizdat segédanyagoknak, amelyeket Lakos osztott szét kiscsoportjaiban.¹⁶⁰⁶

A többi hat hallgató kisközösségi kapcsolatait tekintve csak találgathatunk. Elképzelhető, hogy tagjai voltak egy-egy csoportnak, de szervező tevékenységet nem folytattak, ezért az ÁVH részletesen nem foglalkozott velük. Erre utal egy, a minisztériumi

¹⁶⁰¹ MEZEY 2013. 83–87.

¹⁶⁰² MEZEY 2013. 82.

¹⁶⁰³ ÁBTL 3.1.5. O–11959/11. Kivonat Lakos Endre 1952. szeptember 6-i vallomásából. H. n., d. n.

¹⁶⁰⁴ ÁBTL 3.1.5. O–11959/11. Kivonat Lakos Endre 1952. szeptember 1-i vallomásából. H. n., d. n.; ÁBTL 3.1.5. O–11959/11-a. Kivonat Lakos Endre 1952. szeptember 22-i vallomásából. H. n., d. n. — Ahogy említettem, S. Ferenc volt az egyetlen, aki 1953 szeptemberében úgy nyilatkozott, hogy az ÁVH egy alkalommal beidézte és kikérdezte.

¹⁶⁰⁵ ÁBTL 3.1.5. O–11959/11. Piarista ügy (M. Béla ügye). Szeged, 1952. március 28.

¹⁶⁰⁶ A füzet címe R. Dezső negyedik, 1954-ben íródott fellebbezéséből derül ki. A fegyelmi tárgyaláson R. úgy nyilatkozott, hogy a brosúrát egy „ismerőstől” kapta. A jegyzőkönyv szerint azonban a fegyelmi bizottság tagjaiban fel sem merült, hogy megkérdezzék, vajon kitől. MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. R. Dezső [SZTE TTK] fellebbezése. H. n., d. n. Vö. MEZEY 2013. 81., 219. 226. sz. jegyzet; VÖLGYESI 2018. 576.

iratanyagban található, ismeretlen személytől származó, kézzel írt jegyzet, miszerint egy „»[k]eresztény szocialista társ[adalmi] rendet« megvalósító szervezet[,] Lakos Endre lelkész vezette ill[egális] csoport tagjai volt a 9 hallg[ató.] Kisebb funkciót viselőkkel csak adminisztratív eszközöket kívántak alk[almazni,] ezért került sor kizárásukra. [sic!]»¹⁶⁰⁷ A jegyzet – a cédula hátlapján található feljegyzés alapján – vélhetően a Piros László belügyminiszter által 1956 júniusában, szóban közölt információkat foglalta össze. 1953-ban Erdey-Grúz Tibort azonban még Gerő Ernő tájékoztatta, eszerint a „nevezettek súlyos államellenes és klerikális tevékenységet fejtettek ki és az Államvédelmi Hatóság csupán fiatal korukra tekintettel nem indított ellenük büntető eljárást.»¹⁶⁰⁸

Az „államellenes és klerikális összeesküvésben való részvétel” homályos vádjának kivizsgálása természetesen nem az egyetemi fegyelmi bizottság hatáskörébe tartozott. A hallgatókkal az ÁVH vádjait nem lehetett közölni, vélhetően azért, hogy az ügy kipattanása ne veszélyeztesse a még javában zajló nyomozást.¹⁶⁰⁹ Ezért a pártbizottság az eljárás indítását *más vádak* alapján kezdeményezte, az azonban kérdéses, hogy a fegyelmi bizottság egyes tagjai mennyire voltak tisztában ezzel.¹⁶¹⁰

Az eljáráshoz az SZTE TTK pártalapszervezeteinek olyan vétségeket kellett keresnie és/vagy kreálnia a hallgatók múltjában és egyetemi tevékenységében, amelyek alapot adhattak kizárásukra. Ezt többször is egy-egy jelentéktelennek tűnő eset felnagyításával érték el. Sz. Márta azáltal vált a katonai oktatásból kimaradók „vezetőjévé”, hogy amikor öt társnőjével együtt bejelentette, hogy nem vesz többet részt az amúgy sem kötelező oktatáson, ő nyitott be először a Katonai Tanszék ajtáján. A Rákosi születésnapja alkalmával elmaradó faliújságcikk ügyében S. Ferenc azáltal vált „szabotórré”, hogy miután „hibájára” figyelmeztették, kitette a cikkeket, ezt pedig a bizottság úgy értelmezte, hogy ezek szerint S.-nek rendelkezésre álltak a szövegek, de szándékosan nem rakta ki őket.

¹⁶⁰⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. [Jegyzet]. H. n., d. n.

¹⁶⁰⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés a „szegedi 9-ek” fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. október 23. A debreceni egyetemi kisközösségeket kutató Völgyesi Orsolya által megnevezett hallgatókkal kapcsolatos fegyelmi dokumentáció mindezidáig nem bukkant fel. Völgyesi leírása alapján a hallgatók esetleges kizárásának kérdése Debrecenben csak 1953 júniusában merült fel, miután az ÁVH egyházi reakció elhárításával foglalkozó alosztálya felszólította a Hajdú-Bihar Megyei Osztály vezetőjét, hogy vizsgálja meg, hány fő letartóztatása vagy kizárása mutatkozik szükségesnek. Az osztályvezető jelentése 24 fő kizárását és 8 fő (köztük hét hallgató) letartóztatását kezdeményezte. A szankciókra végül nem került sor, ezt Völgyesi az *új szakasz* politikájával hozza összefüggésbe. VÖLGYESI 2018. 587.

¹⁶⁰⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés a „szegedi 9-ek” fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. május 22.

¹⁶¹⁰ 1952 szeptemberében az SZTE hallgatói között különböző információk keringtek a kizárások okairól. Csákány Béla – öt kizárt hallgató szak- és évfolyamtársa – így emlékszik: „A nyári szünidő után mindnyájunknak feltűnt, hogy évfolyamtársaink közül többen – köztük kitűnő tanulók, pl. S. Ferenc (...) – hiányoznak a padokból. Ennek okáról csak annyi szivárgott ki, hogy »kizárták őket, mert a felvételtől letagadták, hogy ikszesek (!)«.” CSÁKÁNY s. a.

A vádak „mondvacsinált” jellegét erősíti, hogy bizonyításuk is nehézségekbe ütközött. A tárgyaláson az adatelhallgatással vádolt hallgatók mindegyikénél kiderült, hogy a kifogásolt adatokat valamelyik nyomtatványon feltüntették, vagy a problémát már tisztázták a kari káderessel. Számos vádat pedig csak tanúvallomások alapján lehetett igazolni, ráadásul négy hallgató esetében is ugyanaz a két tanú, B. György és V. Lajos hallgatók játszottak kulcsszerepet. Ők tanúsították, hogy Sz. Márta agitált a katonai oktatás ellen, hogy V. István „alattomos”, és azt is – bár nem voltak jelen –, hogy egy társuk hallotta: Sch. Sándor figyelmezteti B. Esztert a „spiclire”. M. Béla szakérettségisekkel szembeni magatartásának megítélésében is egy tanú vallomása játszott döntő szerepet.

A tanúvallomásokat szelektíven vették figyelembe. Egyes esetekben semmilyen más bizonyíték nem volt, s noha a szembesítés kudarcot vallott, a terhelő nyilatkozatokat így is elfogadták, ám a felmentőket nem. A második tárgyaláson felolvasták annak a hallgatónak a levelét, aki valóban jelen volt Sch. Sándor és B. Eszter beszélgetésekor, s bár ő tanúsította, hogy a „spicli” szó elhangzott, ezt jelentéktelennek vélte: *„Leghatározottabban tiltakozom, hogy az én javaslatom alapján merüljön fel Sch. egyetemről való eltávolítása. Ilyen beszélgetések alapján a fele egyetemet ki lehetne zárni.”*¹⁶¹¹ A bizottság azonban csak azt vette figyelembe, hogy a „spicli” szó minden kétséget kizáróan elhangzott.

A bizottság figyelmen kívül hagyta az enyhítő körülményeket is. V. Istvánt azzal vádolták, hogy elhallgatta apja nyilaskeresztes párttagságát. A hallgató papírokkal igazolta, hogy apját – többek között azért is, mert segédkezett a zsidók mentésében – feddéssel igazolták 1945-ben, s azóta vezető beosztásban dolgozik az Ajkai Erőműnél, ahol 1950 után is több kitüntetést kapott. A bizottság az első tárgyalás után V. István esetében apja magas beosztására tekintettel még „csak” az SZTE-ről való kizárást javasolta. A második tárgyaláson azonban Túry Géza figyelmeztette a tagokat:

*„Nem szeretném, ha félreértenének, de el kell mondanom egyik tételét a mi fejlődésünknek. A felszabadulás után igénybevevük az egész kapitalista erőt, amely feltétlenül nagy segítséget jelentett. Később a fordulat éve után a volt rendszer fő állami funkcionáriusait és vezetőit kiemeltük az ország ipari városaiból. (...) Az ő apja vezető állásban van, de ez nem jelenti azt, hogy veszélytelenebb lenne a többinél szocialista rendszerünkre. Ilyen oldaláról nézve a kérdést, egyáltalán nem látom enyhítő körülménynek, hogy apja Ajkán vezető állásban van.”*¹⁶¹²

Ezt követően V. István esetében is súlyosbították a büntetést. A fegyelmi bizottság a hallgatókat oly mértékben vétkesnek látta, hogy annak alapján az ország összes

¹⁶¹¹ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv [II.]. Szeged, 1952. július 7.

¹⁶¹² MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv [II.]. Szeged, 1952. július 7.

egyeteméről és főiskolájáról való kizárásukat kezdeményezze. A számos manipulatív módszer ellenére azonban mégsem sikerült olyan jegyzőkönyvet kreálni, amely a külső szemlélőket maradéktalanul meggyőzte volna.¹⁶¹³

1953 októbere után a Gerőtől származó információk miatt a felülvizsgálat hónapokra megrekedt. Az OM 1954 elején a Legfőbb Ügyészségtől kért véleményt, mely azt válaszolta, hogy a BM állásfoglalását nem közölhetik a hallgatókkal, helyette válaszolják azt, hogy a kizárás indokolt volt.¹⁶¹⁴ A minisztérium azonban – ismeretlen okból – csak 1954. szeptember 30-án közölte a fellebbezőkkel, hogy nem talált „*olyan indokokat, melyek alapján a fegyelmi határozatot módosítani lehetne.*”¹⁶¹⁵

Az egyik legkitartóbb fellebbező, V. István édesapja ezt követően 1955 elején kétségbeesett levélben fordult az MDP Központi Vezetőségéhez.¹⁶¹⁶ Kérelmének kivizsgálásában azonban senki sem tekintette magát „illetékesnek”. Az MDP KV „visszadobta” az ügyet az OM Fegyelmi Bizottságának, mely megállapította, hogy „*foglalkozni kell a kizárással*”, mert „*ezeket a hallgatókat állítólag »mondva-csinált« okok alapján zárták ki az egyetemről. Ha ez így van, akkor törvénysértés történt, amit a fegyelmi határozat módosításával lehet – ha késve is – jóvátenni.*”¹⁶¹⁷ Majd visszautalta a felülvizsgálatot a Tudományegyetemi Osztálynak. Az ügyet már korábban is vizsgáló Kovács Ferenc azonban az MDP KV-re hivatkozott: „*Nem értek egyet azzal, h[ogy] most már a tud[omány]egy[etem]i osztály csináljon vele, amit tud. Véleményem szerint meg kell írni a K.V-nek, h[ogy] miről van szó.*”¹⁶¹⁸

Kétséges azonban, hogy ekkor bármi előrelépés történt volna, V. István édesapja ugyanis több mint egy évvel később, 1956. május 7-én – hivatkozva az SZKP XX. kongresszusának a „szocialista törvényesség” megszilárdítását szorgalmazó kitételeire –

¹⁶¹³ Több visszaemlékezés az esettel hozza összefüggésbe Szőkefalvi-Nagy Béla dékáni tisztségéről való lemondását. Csákány Béla (ekkor öt kizárt hallgató évfolyamtársa, utóbb Szőkefalvi-Nagy munkatársa) a dékánról írt életrajzában úgy fogalmaz, hogy a „*kizáró határozatot alkalmasan összeállított fegyelmi bizottság hozta, s a kész papírt a dékánnak kellett volna aláírnia*”, a köztudottan vallásos matematikus azonban erre nem volt hajlandó, inkább lemondott. (CSÁKÁNY s. a. Vö. CHIKÁN 1996. 1107. Lásd még: MEZEY 2013. 86.) Szőkefalvi-Nagy lemondásának körülményeire vonatkozó korabeli források nem állnak rendelkezésünkre, annyi azonban bizonyos, hogy a kérdésben a dékánnak nem volt mérlegelési lehetősége, az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárás kérdésében csak a miniszter dönthetett.

¹⁶¹⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés a „szegedi 9-ek” fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. február 13.

¹⁶¹⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Értesítés a felülvizsgálat eredményéről. Budapest, 1954. szeptember 30.

¹⁶¹⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Id. V. István levele. Ajka, 1955. január 3.

¹⁶¹⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Pro domo id. V. István kérelme ügyében. [Budapest], 1955. január 15.

¹⁶¹⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Kovács Ferenc kézzel írt megjegyzése az id. V. István kérelme ügyében készített pro domo-n. [Budapest, 1955]. február 7.

ismét elkeseredett hangú levélben fordult Erdey-Grúz Tiborhoz. A miniszter a kérelmet azzal a megjegyzéssel juttatta el a Fegyelmi Bizottsághoz, hogy amennyiben az abban közöltek igazak, V. István továbbtanulását engedélyezni kell.¹⁶¹⁹ A Bizottság néhány héttel későbbi összegzése sokadjára megállapította, hogy a kérelem jogos, és azt is, hogy V. ügyét nem lehet függetleníteni a másik nyolc hallgatóétól.¹⁶²⁰

A határidőkkel eddig komótosan bánó OM-ben ekkor felgyorsultak az események. Négy nappal később Erdey-Grúz levelet küldött Piros Lászlónak, kérve a konkrét vádak közlését. A BM június 26-i – korábbiakban említett – szóbeli tájékoztatása után pedig elrendelte a felülvizsgálatot. Újra megkezdődött az iratok átvizsgálása és az érintettek véleményeinek begyűjtése. A Fegyelmi Bizottság azonban ekkor már mindenkit sürgetett, hogy még a tanévkezdés előtt döntés születhessen. A következő két hónapban sorra érkeztek a minisztériumba a támogató munkahelyi javaslatok. A határozat hatálytalanítását az SZTE rektora és a TTK dékánja is támogatta, az egyetemi pártcsoport pedig annyit közölt az OM-mel, hogy a visszavétellel kapcsolatban nincs észrevétele.

A hallgatókat 1956. szeptember 10-én értesítették, hogy a miniszter engedélyezte továbbtanulásukat levelező tagozaton. Vonatkozó iratok hiányában nem tudjuk biztosan, hogy a hallgatók hol és hogyan folytatták tanulmányaikat, ezt vélhetően az alig másfél hónappal később kezdődő forradalom is befolyásolta. Megkockáztathatjuk azonban, hogy az OM a többéves huzavona után megpróbált a hallgatók elvesztett négy évéből valamit „jóvátenni”. A hatálytalanításakor ugyanis a tanév már elkezdődött, a felvételek lezárultak, ám amikor néhány héttel később az OM tudomására jutott, hogy Sz. Márta az SZTE helyett az ELTE-n kíván továbbtanulni, felszólította az egyetem rektorát, hogy Sz. Mártát, illetve a nyolc szegedi hallgatót jelentkezésük esetén létszámon felül vegyék fel.¹⁶²¹

A „szegedi 9-ek” azonban legalább tízen voltak... Lakos Endre kiscsoportjainak az SZTE összes karáról voltak tagjai, és az ÁVH 1952 júniusában vélhetően nem csak a TTK-sok neveit közölte az egyetemi pártbizottsággal, ám az összes érintett azonosítása csak az SZTE levéltári iratainak részletes feltárásával lenne lehetséges. A minisztériumi iratanyagban mindenesetre még egy további hallgató ügye is megtalálható. B. Dezsőt, aki Lakos vallomásai szerint már az első, 1949-ben szervezett csoportnak is tagja volt, 1952. július 2-án zárták ki az SZTE Állam- és Jogtudományi Karáról. A fegyelmi eljárás során

¹⁶¹⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Id. V. István kérelme. Kazincbarcika, 1956. május 7.

¹⁶²⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Feljegyzés a „szegedi 9-ek” fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. május 21.

¹⁶²¹ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–42/56. Levél az ELTE rektorának. Budapest, 1956. szeptember 22.

azzal vádolták, hogy a marxizmus óráról igazolatlanul hiányzott, nem jegyzetelt és a tantárgyat „leértékelte”. B. 1952 szeptemberében fellebbezett, amit a KM elutasított. A vizsgálat során ugyanis kiderült, hogy B. *„egyike azon hallgatóknak, akik a szegedi egyetemi hallgatók körében folytatott klerikális reakció szervezkedésben résztvett[ek]. Az ügynek bizalmas jellegére tekintettel azonban a fegyelmi tárgyaláson, illetve a kizárási határozatban is egyéb mulasztások és fegyelmezetlenségek szerepeltek.”*¹⁶²² B. Dezső egy évvel később panasszal fordult a Legfőbb Ügyészséghez, amely 1953 decemberében felkérte az OM-et az ügy kivizsgálására. A „klerikális szál” azonban B. ügyében elsikkadt. A minisztériumi iratanyagban a kizárással és a felülvizsgálattal kapcsolatos iratok ugyanis két külön iktatószámon találhatók, utóbbiban pedig semmi sem utal arra, hogy az OM Fegyelmi Bizottsága a „szegedi 9-ekéhez” hasonló ügyet sejtett volna a fellebbezés hátterében. 1954. április 7-én – az SZTE és a hallgató munkahelyének pozitív véleményére hivatkozva – B. Dezső kizárását 2 féléves eltiltásra mérsékeltek, tanulmányait szeptembertől folytathatta. Az erről szóló értesítés fogalmazványát a „szegedi 9-ek” ügyével már hónapok óta foglalkozó Kovács Ferenc is szignózta.¹⁶²³

VIII.4. Motivációk és mozgásterek

A „szocializmust építő parancsoki gárda” nevelésének elvi célkitűzésén túl egy fegyelmi eljárás kimenetelét az érintettek számos – a konkrét ügytől akár teljesen független – szempontja befolyásolhatta.

A hallgatói fellebbezések, felülvizsgálati kérelmek elsődleges motivációja a továbbtanulás biztosítása volt. A kizárási, illetve a hosszabb-rövidebb ideig tartó kitiltás egy hallgató számára azt jelentette, hogy munkát kellett vállalnia vagy – a férfigallgatók esetében – behívták katonának. Egy elhúzódó visszavételi eljárás pedig a megtanultak elvesztése mellett – a képzési és szakstruktúra rendszeres változtatásai, illetve a profilírozás miatt – azzal a veszéllyel is járt, hogy a megszakított tanulmányokat azonos szakon, évfolyamon vagy egyetemen nem tudja folytatni. Nem is mindenki vágyott visszatérni abba az intézménybe, ahonnan számára megalázó és igazságtalan módon eltávolították, ezért sokan eleve úgy fogalmazták meg kérvényüket, hogy tanulmányaikat más intézményben kívánják folytatni. Mások kizárásuk után családot alapítottak vagy olyan munkahelyet

¹⁶²² MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03114/1952. B. Dezső [SZTE ÁJK] kizárt joghallgató fellebbezése. Budapest, 1952. november 13.

¹⁶²³ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B67/1953. B. Dezső [SZTE ÁJK] kizárási határozatának módosítása. Budapest, 1954. április 7.

találtak, amely biztosabb megélhetést nyújtott az amúgy is csökkentett ösztöndíjajánál, így csak esti vagy levelező tagozaton tudták/akarták folytatni tanulmányaikat.

Egy egyetem, főiskola számára a fegyelmi eljárás elsődlegesen az intézményen belüli rend fenntartását szolgálta. Egy csekélyebb büntetés, figyelmeztetés, vagy megrovás azt jelentette, hogy a hallgató magatartásbeli problémáit a közösségen belül orvosolhatónak véli, míg az évisméltés vagy a hosszabb-rövidebb időre való kitiltás elsősorban a hallgatónak az adott környezetből való kiemelését jelentette, 1–2 év után ugyanis tanulmányait már más évfolyamon, más tanulmányi csoportban folytatta.¹⁶²⁴ A kizárás azt fejezte ki, hogy adott intézmény a továbbiakban nem kívánt foglalkozni a hallgató jelenlétéből fakadó problémákkal. Az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárási javaslat már az adott intézményen túlmutató szempontok érvényesítésére utalt, s azt mutatta, hogy az elbírálók az esetet olyan súlyosnak ítélték, hogy megpróbálták megakadályozni, hogy a hallgató a szocialista felsőoktatásban oklevelet szerezhessen.

Ahogy láttuk, 1953 őszéig a fegyelmi úton történő kitiltás és kizárás az intézmények számára praktikus eszközt is jelentett arra, hogy a tanulmányi szempontból rendkívül gyengének ítélt hallgatóktól az oktatók szakmai, politikai munkáját érő kritika elhárításával szabadulhassanak meg. Ezt lehetővé tette, hogy a fegyelmi eljárás a felsőfokú oktatás mindennapjaiban jelentkező konfliktusok kezelésének nemcsak lehetséges, hanem elvárt eszköze is volt. A felsőoktatási intézményeknek, egyetemi-főiskolai pártszervezeteknek pedig tevékenységükről „győzelmi jelentéseket” kellett szolgáltatniuk, ha máshogy nem, hát azáltal, hogy jól irányzott kizárásokkal teremtettek rendet. Noha a szankcionáláshoz kapcsolódó érvrendszer a vétségek egyedi jellegét hangsúlyozta, a tanulmányi nehézségek, illetve a felsőoktatási, társadalmi, politikai rendszerrel szembeni elégedetlenség rendszerszintű problémákból fakadtak, így a helyi állami és pártvezetés egyensúlyozásra kényszerült: minthogy biztosítaniuk kellett az ötéves terv által előírányzott számú hallgató kiképzését, rákényszerültek, hogy megválogassák az eltávolítandók körét, ezért a fegyelmi büntetések elsősorban a példastatuálást célozták. Közel sem volt automatikus vagy magától értetődő, hogy azért a vétségért, amiért az egyik hallgatót kizárták, a másikat is ki fogják:

¹⁶²⁴ A minisztérium általában elzárkózott attól, hogy egy kizárt vagy kitiltott hallgató félévvesztés nélkül iratkozzon át egy másik felsőoktatási intézménybe, az ELTE bölcsészkaráról két félévre kitiltott F. Ferenc esetében azonban támogatták volna azonnali felvételét a szegedi bölcsészkarra, mert úgy érzékelték, hogy a fegyelmi büntetést követően a hallgató és az Írószövetség kapcsolata szorosabbá vált, ennek lazítására pedig praktikusnak látták, ha a hallgató elhagyja a fővárost. Erre végül nem került sor, az elhúzóóó eljárásban ugyanis Kardos Tibor dékán felvetette, hogy elveszik a büntetés „nevelő jellege”, ha azonnal engedik, hogy máshova iratkozzon át. MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Feljegyzés F. Ferenc [ELTE NYIK] fellebbezése ügyében. Budapest, 1955. szeptember 26.

„Nem az a cél, hogy halomszámra küldjük ki a dékáni fegyelmit, hanem 2–3 kirívó esetet kiemelve okuljanak abból a többi hallgatók is” – fogalmazott a pártközpont egyik előadója egy 1952-es szegedi pártbizottsági ülésen.¹⁶²⁵ Számos esetben – így például a szegedi orosz szakosok vagy a marxizmus órán nyíltan beszélő agrárszakos hallgatók ügyében – a bizottságok nem is tagadták, hogy a súlyosabb ítéletekre példastatuálás végett van szükség.

A felsőoktatási intézmény a visszavételi kérelmek, fellebbezések elbírálásakor számos szempontot mérlegelt, melyet jól mutat Világhy Miklós, az ELTE ÁJK dékánjának indoklása, amellyel 1953 októberében az adatelhallgatás vádjával és politikai okokból kizárt hallgatók ügyeinek felülvizsgálatáról szóló jelentését felterjesztette:

„A kizáró határozatok megváltoztatását különösen azoknak a hallgatóknak esetében javasoltam, akiknek visszavétele a hallgatóság és az oktatószemélyzet egyetértésével, helyesléssel is találkozna, tehát akiknek esetében a fegyelmi határozat revíziója hátrányos politikai hangulat kialakulásának veszélye nélkül hajtható végre. Ezzel szemben elutasító javaslataimnál figyelembe vettem a volt hallgatók osztályhelyzetét, azokat a nehézségeket, melyek ebből folyóan elhelyezésük idején előreláthatóan felmerülnek és azt a destruktív hatást, amit visszavételük évfolyamtársaikban váltana ki.”¹⁶²⁶

A legfontosabb szempont tehát az volt, hogy milyen következményekkel járhat a már kizárt hallgató visszatérése. Így például – belső feljegyzéseikben – többször is azzal indokolták a kérvény elutasítását, hogy ez rossz hatással lenne az intézmény további nevelőmunkájára: a túl hamar visszatérő hallgató rontaná a tanulmányi csoport fegyelmét, s azt bizonyítaná, hogy a fegyelmezetlenséget meg lehet úszni. E tekintetben a kollektíva érdeke előbbrevaló volt, mint egy törvénytelen büntetés jóvátétele: „A büntetés a hallgatóra nézve súlyos ugyan, de a II. év kollektívájára máris hasznos volt.” – javasolta a kizárási határozat fenntartását az ELTE rektora egy marxizmusból bukott hallgató esetében, holott a bukás elismerten ürügy volt, hogy a diákszállóba éjszakánként későn hazajáró hallgatót eltávolítsák.¹⁶²⁷ Hasonló érveléssel kifogásolta az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Karának egyik pártalapszervezete egy – jellemzése szerint kiváló tanulmányi eredményű, bár „nagyképűnek” mondott – hallgató visszavételét:

„A francia szakon a jelenlegi I. éves hallgatók száma 13, ebből szakérettségizett hallgató 5. Már most kezd megmutatkozni a szakérettségis hallgatókkal szemben egy bizonyos fokú lenézés a többi hallgató részéről akik éppen a hazulról hozott általános

¹⁶²⁵ MNL OL M-KS 276–89/332. Jegyzőkönyv a Szegedi MDP Egyetemi és Főiskolai Pártbizottság üléséről. Szeged, 1952. november 13.

¹⁶²⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–9/2/1955. ELTE Állam- és Jogtudományi Kara jelentése. Budapest, 1953. október 5.

¹⁶²⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–K99/1954. K. Ilona [ELTE ÁJK] II. éves hallgató fegyelmi ügye. H. n., d. n.; Feljegyzés K. Ilona [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. november 26.

műveltségük hangoztatásával kisebbségi érzetet ébresztenek az 5 szakérettségis hallgatóban. Ha most K. Jenő is ehhez a csoporthoz kerülne, akkor pontosan ezek a hallgatók kapnának újabb megerősítést.”¹⁶²⁸

E szempontot vette figyelembe az OM – immár az intézményvezetés politikai munkájára tekintettel – 1955 októberében, amikor is elutasította az egyik, tanulmányi ankétot szervező budapesti hallgató fellebbezését, annak ellenére, hogy megállapította, hogy indokolatlanul súlyos ítélet született. Úgy vélte ugyanis, hogy az „ellenséges elemek” eltávolítására felszólító rektori-dékáni értekezlet után „*egyenesen káros lenne*” és „*igen megzavarná az egyetemet*”, ha most küldenék vissza az intézménynek az ügyet felülvizsgálatra.¹⁶²⁹

Az elbírálók azonban nemcsak a hallgatóságra gyakorolt hatást vették figyelembe. Egyes esetekben az intézmény a visszavétel elutasításával azt a presztízsveszteséget akarta elkerülni, hogy egy korábban egyértelműnek beállított ügyben visszakozi kényszerüljön. Egy kizárt hallgató rövid időn belüli visszatérése ugyanis látványosan cáfolta az eltávolítására felhozott, nyilvánosan is ismertetett és kizárólagosnak beállított érveket. Ezt próbálta elkerülni a szegedi jogi kar, amikor egy adatelhallgatás vádjával kizárt hallgató ügyének felülvizsgálatát kezdeményezte. A dékán elismerte, hogy nem mérlegelték kellőképpen a hallgató által, saját védelmére benyújtott igazolásokat, s ez alapján javasolta a büntetés hatálytalanítását, ám kapóra jött, hogy a hallgató még kizárása előtt megkísérelt átjelentkezni a budapesti jogi karra. Bár kérelmét akkor elutasították, a dékán most indokoltnak látta, hogy tanulmányait már ne Szegeden folytassa: ezzel elkerülhető lenne – írta felterjesztésében – „*az a kellemetlen érzés [!], amelyet a kitiltást követő visszavétele esetleg kiválthatna.*”¹⁶³⁰ Az intézményvezetés presztízst döntései során olykor az OM is szem előtt tartotta: hiába állapította meg például 1955 őszén, hogy a szegedi orosz szakosok elleni eljárás során a fegyelmi bizottság számos hibát követett el, s a büntetések jó része megalapozatlan, a fellebbezéseket elutasította, mivel úgy ítélte meg, hogy a határozatok megváltoztatása „csorbítaná” az egyetem állami és pártvezetőinek tekintélyét.¹⁶³¹

A valóban indokoltnak vélt, de presztízsveszteséggel fenyegető esetekben az intézmények gyakran oly módon kezdeményezték a rehabilitációt, hogy kérték, a hallgató visszavételére ne az eredeti intézményben kerüljön sor. Így oldotta meg az OM L. László

¹⁶²⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–K35/1954. Az ELTE NYIK 2. pártalapszervezetének véleménye K. Jenő visszavétele ügyében. Budapest, 1954. április 3.

¹⁶²⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–Z11/1955. Feljegyzés Z. Pál [ELTE MFKK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. október 10. Lásd továbbá a feljegyzésen Kovács Ferenc kézzel írt megjegyzését.

¹⁶³⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–P8/1953. Javaslat P. Sándor [SZTE ÁJK] összes egyetemről és főiskoláról való kizárásának felülvizsgálatára. Szeged, 1953. szeptember 25.

¹⁶³¹ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855–D15/1955. Feljegyzés D. István [SZTE BTK] és társai fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. november 2.

esetét is, akinek az Egri Pedagógiai Főiskoláról való – korábban részletesen bemutatott – kizárása kisebb helyi botránnyá dagadt: fellebbezésének elutasításakor szokatlan módon a hallgatót egyúttal arról is értesítette, hogy egy év kihagyással tanulmányait Budapesten folytathatja.¹⁶³² A presztízsveszteség szempontja elsősorban a rövid időn belül revideált büntetések esetében merült fel. Ezzel szemben, ha a helyi állami és/vagy pártvezetés 1953 után lecserélődött, nagyobb esély volt rá, hogy az új vezetők a régebbi döntésektől elhatárolódva fogékonyabbnak mutatkoznak a rehabilitációra (ez volt a jellemző Túry Géza 1953 nyári eltávolítása után a szegedi egyetemi-főiskolai pártbizottság hozzáállására).

Míg 1953 nyara előtt rendszeresen előfordult, hogy a minisztérium az intézmények megkérdezése nélkül – gyakran komoly presztízsveszteséget okozva – utasításban rendelte el egy-egy hallgató visszavételét, a „szocialista törvényességre” jobban ügyelve azonban ezt követően rendszeresen kikérte az intézményvezetést, a pártbizottságot, olykor a TO véleményét is. Az érintettek azonban egymás szempontjaira csak az adott ügyben elfoglalt aktuális álláspontjuknak megfelelően voltak tekintettel. Amikor például 1955 októberében az OM Fegyelmi Bizottsága elhatározta, hogy felülvizsgálja az ELTE-n tanulmányi ankétot szervező hallgató ügyét, a Tudományegyetemi Osztály figyelmeztette a Bizottságot, hogy ne tévessze meg, hogy a TTK-n nem fog „*határozott konkrét tényeket*” hallani, mivel „*Z. Pál jóképességű hallgató volt és az egyetemen ennek érdekében hajlamosak engedményeket is tenni*”.¹⁶³³ Míg a Tudományegyetemi Osztály úgy vélte, hogy az OM intézményen kívül álló előadói tárgyilagosabb képet alkothatnak a hallgatóról, Kocsis Mihály, a pécsi jogi kar dékánja néhány hónappal korábban éppen ennek ellenkezőjére hívta fel az OM Módszertani Osztályának figyelmét. Némiképp sértett hangvételű levelében ugyanis kifogásolta, hogy az OM azzal indokolta, hogy a fegyelmi határozatokat a fellebbezéseket követően gyakran meg kellett változtatnia, hogy az intézményekben „*az ügyek kivizsgálása és az eljárás lefolytatása nem volt elég alapos*”.¹⁶³⁴ Minthogy a pécsi joghallgatók ügyeiben az ilyen módosítások 1953 ősze után eléggé gyakoriak voltak, a dékán megszólítva érezhette magát, s hangsúlyozta, hogy az ő döntéseinél nem erről, hanem arról volt szó, hogy a minisztérium a kívülálló szemszögéből máshogy „értékelte” az egyes eseteket:

„[Ú]gy a fegyelmi alá vont hallgató, annak egész egyetemi múltját és értékét, úgyszintén a teendő intézkedés kihatásának felismerését a helyi ismeretek adhatják

¹⁶³² MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–L6/1954. Határozat L. László [EPF] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. április 30.

¹⁶³³ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–Z11/1955. Feljegyzés Z. Pál [ELTE MFKK] fellebbezése ügyében. Budapest, 1955. október 10.

¹⁶³⁴ PTE EL VIII.203.b. 841–7/1955. Az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzata módosítására vonatkozó tervezet megküldése. Budapest, 1955. február 14.

*maradéktalanul. Ezeket az ismereteket, adatokat aligha képes pótolni a minisztérium kiküldöttének akár párnapos helyszíni tájékozódása is. Az ilyen helyszíni tájékozódások eltorzult helyzetre illeszkedhetnek, mely eltorzultságot az érdekeltek, vagy érintettek rendszerint szánakozó, ha nem siránkozó, kérlelő magatartása okozhatja.*¹⁶³⁵

1953 nyara után a fellebbezések és felülvizsgálati kérvények elbírálása – a korábbi évek egyoldalú utasításaitól eltérően – egyfajta tárgyalásos formát öltött. Nem volt ritka ugyanis, hogy egy-egy ügyben a rektor, a dékán, a TO vagy a párttitkár eltérő álláspontot foglalt el, az OM pedig egyik vagy másik pártjára állva hozta meg a végső döntést. A felek közötti hosszas egyeztetés, valamint az elbírálendő ügyek nagy száma önmagában is lassította a rehabilitációt, s ebben persze – ahogy Borsodi Csaba is rámutat – az is szerepet játszott, hogy sokan vonakodtak felülbírálni korábbi álláspontjukat.¹⁶³⁶ Borsodinak ezt követő megállapítása azonban, miszerint az ELTE nem tartozott azon intézmények közé, amelyek nem kívánták megváltoztatni egykori fegyelmi határozataikat, némiképp árnyalásra szorul.

A rehabilitációra való hajlandóság ugyanis – nemcsak az ELTE-n, hanem valamennyi intézmény esetében – mindig az adott ügynek megfelelően alakult, így nem jelenthető ki, hogy a pártbizottság mindig az elsőfokú ítélet fenntartása mellett érvelt, vagy az állami vezetés minden esetben támogatta volna a visszavételt. Az ELTE kari és pártvezetése több esetben is egységesen lépett fel a pozitív döntés érdekében, de olyan ügyek is akadnak, amikor a rektor, a dékán és/vagy a pártbizottság kitartóan ellenezte a büntetés enyhítését. 1953 tavaszán például az ELTE BTK fegyelmi bizottságának javaslatára az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról kizártak egy hallgatót igazolatlan hiányzások miatt, s mert elhallgatta, hogy apja egy nyilas miniszter unokatestvére. A fellebbezést követően megdőlt a hiányzás és az adatelhallgatás vádja is, s döntőnek bizonyult, hogy a hallgató szülei 1945-ben elváltak (azaz, apja csekélyebb befolyást gyakorolt politikai beállítottságára). Így az OM a rektorral, Sötér Istvánnal egyetértve úgy ítélte meg, hogy a fegyelmi bizottság túlzó határozatot hozott, mivel a körülmények mérlegelése nélkül csak azt vette figyelembe, hogy egy nyilas miniszter rokona ne legyen tanár. Bekei Józsefné párttitkár és a dékán, Bóka László azonban ragaszkodott a kizáráshoz, olyan érveket is felhozva, minthogy nem lehet nevelő az, „*akinek szülei zavaros körülmények között éltek és elváltak*”.¹⁶³⁷ Az OM azonban a határozatot tiltakozásuk ellenére is hatálytalanította.

¹⁶³⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–24/1955. Egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatának módosítására vonatkozó tervezetre észrevételek. Pécs, 1955. március 10.

¹⁶³⁶ BORSODI 2003. 341.

¹⁶³⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–P9/2/1953. Feljegyzés P. Béláné [ELTE BTK] fellebbezése ügyében. Budapest, 1953. november 13.

A minisztériumi kivizsgálás idején az érintettek álláspontjuk keresztülvitele érdekében olykor igyekeztek nyomást gyakorolni egymásra. Ha az állami vezetés nem értett egyet az OM-mel, kereshette a párttitkár segítségét,¹⁶³⁸ de az is előfordult, hogy a minisztérium kérte a KV-t, hogy bírja rá a pártbizottságot véleménye megváltoztatására.¹⁶³⁹ Nézeteltérések ráadásul nemcsak az intézményen, hanem a minisztériumon belül is jelentkeztek. Amikor 1955 decemberében az OM Fegyelmi Bizottsága olyan felterjesztést készített, hogy az ominózus marxizmus órán nyíltan beszélő agráregyetemi hallgató összes egyetemről és főiskoláról való kizárását nem tartja indokoltnak, az ekkor már miniszterhelyettesi pozíció betöltő Orbán László a vizsgálat eredményét kritizálva „javasolta”, hogy ekkortól kezdve a Bizottság minden egyetemi hallgatóra vonatkozó felterjesztést a miniszteri döntés előtt mutasson be neki „láttamozás végett”.¹⁶⁴⁰

Az álláspontok és az erőviszonyok változása bármilyen ügy kimenetelét megjósolhatatlanná tette. Gy. Imrét, az ELTE BTK hallgatóját 1951 februárjában 3 éves börtönbüntetésre és 10 évi közügyektől való eltiltásra ítélték, mert 1949-ben nem jelentett be egy „ellenséges szervezkedést”, melyről tudomása volt. A hallgató 1954 márciusában szabadult, s rögtön fellebbezett is kizárása ellen, de az OM Fegyelmi Bizottsága elutasította kérvényét azzal a hivatkozással, hogy a mellékbüntetés, a 10 évi közügyektől való eltiltás még fennáll. Ekkor Bóka László és Kardos Tibor tanszékvezető több levélben is kapacitálta a minisztert, hogy tegyen valamit a kiváló és tehetséges hallgató ügyében, mire Erdey-Grúz elérte, hogy Molnár Erik igazságügyi miniszter kezdeményezze a hallgató mellékbüntetésének törlését. Ez 1955 júliusában meg is történt, mire a hallgató – pozitív egyetemi és a munkahelyi véleményekkel megtámogatva – ismét benyújtotta kérelmét. Az OM-ben azonban senki sem támogatta a rehabilitációt, de a Fegyelmi Bizottság úgy látta, hogy meg van kötve a keze, hiszen Erdey-Grúz a kegyelmi kérvény támogatásával már letette voksát a visszavétel mellett. A helyzetet az ELTE pártbizottsága „mentette meg”, amely nem támogatta a hallgató kérvényét, így Kardos is feladta korábbi álláspontját: *„Kérése annyi – tájékoztatta a Fegyelmi Bizottság a minisztert –, hogy a hallgatóval a minisztérium az elutasítást kíméletesen közölje.”*¹⁶⁴¹

¹⁶³⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–T13/1954. Bóka László dékán levele Sárkány László tanszékvezetőnek T. Gergely [ELTE NYIK] visszavétele ügyében. Budapest, 1954. október 22.

¹⁶³⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz11/2/1954. Major István, a Fegyelmi Csoport vezetőjének levele Sz. Kálmán [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. szeptember 2.

¹⁶⁴⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S62/1955. Orbán László miniszterhelyettes kézzel írt feljegyzése Radich Tivadarnak, a Fegyelmi Bizottság helyettes elnökének. [Budapest, 1955]. december 22.

¹⁶⁴¹ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–G51/1955. Ifj. Gy. Imre [ELTE BTK] fegyelmi ügye.

Bár az OM elvben tartózkodott tőle, olyan eset is előfordult, amikor valamennyi helyi érintett egyöntetű tiltakozása ellenére is helyt adott a fellebbezésnek. A pécsi joghallgató, S. Györgyöt például először 1954 októberében zárta ki a dékán, a határozat indoklása szerint azért, mert „a Harmadik Pártkongresszus jegyzőkönyvé[t] tartalmazó könyvre, amikor azt neki S. Magda évfolyamtársa megvétele javasolta[,] azt a kijelentést tette, hogy ha neki ilyet venne az Apja ajándéku, az Apját szemközt köpné.”¹⁶⁴² Az OM azonban helyt adott a hallgató fellebbezésének, azzal a – korábbi évek ideológiai szigorához képest meglepő – érveléssel, hogy a hallgató megjegyzése nem politikai jellegű volt, hanem a kötet „forint értékére” vonatkozott. A hallgató szigorú megrovással folytathatta tanulmányait egészen 1955 novemberéig, amikor ismétlen kizárták tanulmányi hanyagság, jegyzetelés elmulasztása, valamint közömbös és nemtörődöm viselkedése miatt.¹⁶⁴³ S. György ismét fellebbezett, az OM pedig úgy látta, hogy a kizárás tulajdonképpen a korábbi büntetés enyhítésének „kontrája”, a dékán és a pártbizottság így akar megszabadulni egy hallgatótól, akinek visszavételét presztízscsökkenésként élték meg. Az OM Fegyelmi Bizottsága ismétlen aránytalanul súlyosnak ítélte a büntetést, ezért a tanulmányok folytatásának engedélyezését javasolta a miniszternek. Erdey-Grúz azonban második alkalommal inkább óvatoskodott: „Alaposabban ki kell vizsgálni. Aggodalmat keltő, kétszer szembefordulni az Egyetem és a PVB egybehangzó véleményével.”¹⁶⁴⁴ A dékán és a pártbizottság valóban körömszakadtáig ragaszkodott a kizáráshoz, s a hezitálást érzékelve 1956 februárjában ezen és több más sérelmesnek tartott minisztériumi döntés miatt az OM-et az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályánál is bepanaszolta. A TKO álláspontja nem ismert, ám a Fegyelmi Bizottság néhány napon belül lezárta az ügyet, és engedélyezte a hallgató visszavételét, arra hivatkozva, hogy ez a dékán eljárásával is megegyezik. Kocsis ugyanis engedélyezte a hallgatónak az óralátogatást és a vizsgázást, tehát – vélte az OM – a dékán maga is sejti, hogy a kizárás aránytalan volt.¹⁶⁴⁵

Ha azonban a pécsi fegyelmi ügyek dékáni kezelését vesszük szemügyre, akkor látható, hogy ebben az esetben korántsem erről volt szó. 1953 őszén például a pécsi jogi karon minimális volt az adatelhallgatás miatt kizárt hallgatók ügyeinek felülvizsgálata, de nem

¹⁶⁴² Az 1954. október 26-án kelt határozatot idézi: MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S60/1955. Fegyelmi határozat S. György [PTE ÁJK] ügyében. Pécs, 1955. november 15.

¹⁶⁴³ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S60/1955. Fegyelmi határozat S. György [PTE ÁJK] ügyében. Pécs, 1955. november 15.

¹⁶⁴⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S60/1955. Feljegyzés S. György [PTE ÁJK] fellebbezése ügyében. Budapest, 1956. február 29. Lásd az iraton Erdey-Grúz Tibor kézzel írt megjegyzését.

¹⁶⁴⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S60/1955. Feljegyzés S. György [PTE ÁJK] fellebbezése ügyében. Budapest, 1956. március 7.

amiatt, mert Kocsis elzárkózott volna előle, hanem azért, mert tulajdonképpen már alig volt kit rehabilitálni. 1951 és 1953 között adatelhallgatás vádjával egy joghallgatót zártak ki, négyet pedig két félévre kitiltottak, ám a határozatokat – a kizárás kivételével – nem hajtották végre.¹⁶⁴⁶ A dékán ugyanis nem azonnali hatállyal tiltotta ki a hallgatókat, hanem a következő tanévtől kezdődően, így tanulmányaikat folytathatták, s közben jó magaviseletről és szorgalomról téve tanúságot a büntetés életbe lépése előtt a DISZ támogató nyilatkozatával fellebbezték meg a határozatot. Kocsis pedig ekkor, azzal érvelve, hogy a fegyelmi büntetés „*megettette nevelő hatását*”, a végrehajtást felfüggesztette:

*„A hozzám érkezett értesítések szerint F. György úgy a tanulásban, mint a mozgalmi munkában jó munkát végzett és ezzel megmutatta, hogy elfordult a fegyelmi határozatban kifogásolt magatartástól és komoly törekvéssel a dolgozó nép társadalmának rendes tagja akar lenni.”*¹⁶⁴⁷

Nem arról volt szó, hogy a dékán a hallgatók érdekében „kijátszotta volna a rendszert”, vagy a fegyelmi eljárásrend szabályozatlansága miatt talált volna egy „kiskaput”. Kocsis ugyanis rendkívül lesújtó véleménnyel volt az adatokat elhallgató hallgatókról, s a fegyelmi bizottság szűkszavú javaslatait rendszeresen súlyosan degradáló jelzőkkel és következtetésekkel egészítette ki. Az egyik hallgató védekezését „*naiv mesé*”-nek titulálta, az adatok elhallgatását pedig „*rosszhiszemű, haszonleső és ingyenélő szemlélet*”-nek tulajdonította,¹⁶⁴⁸ egy másik esetben az utolsó pillanatig ragaszkodott ahhoz, hogy a hallgató családja „*kuláknak volna tekintendő*” csak 12 gyermekük miatt „*méltányosságból*” nem kerültek kuláklistára.¹⁶⁴⁹ A fent idézett határozatban szereplő F. Györgyöt pedig a büntetés enyhítése előtt egy évvel még így minősítette:

„A büntetés megválasztásánál figyelemmel voltam arra a súlypontra, hogy egyrészt a társadalmi tulajdon fosztogatásáról van szó [ti. a hallgató ösztöndíjat kapott – P. P.], másrészt arra az alattomoságra, hogy saját családja vagyonát kímélte, mentegette és érdemtelenül a dolgozó nép vagyonából tartotta el magát. Ez az álnokság, hamisság teljesen kulák észjárásra és ravaszságra mutat, mely szigorúbb megrovást igényel, mégis egy nevelőirányú intézkedés formájában. (...) A Fegyelmi Bizottság enyhébb megítélésre irányuló javaslatát elfogadhatatlannak találtam, mert

¹⁶⁴⁶ PTE EL VIII. 202.b. 847–22–1/1953. Az elmúlt két tanévben adatelhallgatás miatt kizárt egyetemi hallgatókról jelentés. Pécs, 1953. szeptember 29. — Az egyetlen kizáró határozatot is az eredményezte, hogy a hallgató időközben otthagya az egyetemet.

¹⁶⁴⁷ PTE EL VIII.202.b. 39–1951/52. Határozat F. György [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1952. július 12.

¹⁶⁴⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–P28/1954. Határozat P. László [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1954. október 26.

¹⁶⁴⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–M69/1955. Határozat M. István [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1955. november 4.

*ez a javaslat nem vette számba sem a társadalmi vagyont fosztogató észjárását, sem azt, hogy itt valójában kulákizű gazkodásról van szó.”*¹⁶⁵⁰

A több évtizedes bírói gyakorlattal rendelkező Kocsis tehát egyrészt a fellebbezést az elsőfokú döntésre nézve halasztó hatályúnak tekintette, másrészt a fegyelmi büntetést valóban „nevelőeszközként” alkalmazta.¹⁶⁵¹ A pécsi dékán 1953 nyara után, az aktuálpolitikai hangsúlyok változása ellenére is ugyanúgy ítélte meg a vétségeket, mint azt megelőzően, s a súlyosabb büntetésekhez akkor is ragaszkodott, amikor az OM már nem. Kizárási határozatait 1953 után a minisztérium kivétel nélkül felülbírált és a büntetést enyhítette, ami rendszeres súrlódásokhoz vezetett a dékán és OM előadói között.¹⁶⁵²

Ahogy a korábban idézett pécsi példák alapján láthattuk, Kocsis gyakran eltért a fegyelmi bizottság javaslatától, s – általában „osztályszempontok” alapján – olykor szigorította, máskor enyhítette a büntetéseket, a minisztériummal szembeni vitáiban pedig makacsul ragaszkodott álláspontjához, melynek alátámasztására gyakran segítségül hívta az egyetemi-főiskolai pártbizottságot is. Akaratának keresztülvitelét nagyban megkönnyítette, hogy egyedüli, állandóan Pécsen tartózkodó professzorként a pártalapszervezetben is nagy tekintélye és befolyása volt – a fővárosban azonban már kevésbé.¹⁶⁵³ A helyi pártbizottsággal kevésbé jó viszonyt ápoló, pártonkívüli intézményvezetőknek – például a Túry Géza által folyamatosan támadott szegedi természettudománykari dékánnak, Szőkefalvi-Nagy Bélának¹⁶⁵⁴ – ennél kevesebb mozgástere volt, ők leginkább felterjesztéseikben jelezheték aggályaikat, de ezek, amennyiben a minisztérium egyetértett a büntetéssel, gyakran válasz nélkül maradtak.

Hasonlóan csekély eredménnyel jártak a fegyelmi bizottságok tagjai által benyújtott – az általam vizsgált iratanyagban egyébként meglehetősen ritkán előforduló – különvélemények. A bizottságokban a döntések ugyanis szótöbbséggel születtek, az akadékoskodót legfeljebb nem nevezték ki többször tagnak. Ez történt a Pécsi Orvostudományi Egyetemen lebonyolított első, nagyszabású adatelhallgatási eljárás során

¹⁶⁵⁰ PTE EL VIII.202.b. 39–1951/52. Határozat F. György [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1951. október 15.

¹⁶⁵¹ Az ELTE NYIK egy hallgatójának kizárási határozata arra utal, hogy hasonló volt a gyakorlat a budapesti egyetemen is. Ebben az ügyben ugyanis a rektor nyomatékosan felhívta a dékán figyelmét, hogy a hallgatónak akkor sem engedélyezheti államvizsgálója letételét (ti. a 2 féléves kitiltás időpontjában már csak ez volt neki hátra), ha fellebbezést nyújt be. MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K67/1955. Határozat K. Emil [ELTE NYIK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. június 18.

¹⁶⁵² Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–M69/1956. Feljegyzés M. István [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. január 13. Továbbá: POLYÁK 2016b. 13.

¹⁶⁵³ A pécsi jogi kar kommunista professzorai közötti pozícióharcokról lásd: POLYÁK 2016b. 11–15.

¹⁶⁵⁴ Túry és Szőkefalvi-Nagy viszonyához lásd: MNL OL M-KS 276-89/332. Jegyzőkönyv az MDP Szegedi Egyetemi és Főiskolai Pártbizottsága aktíva értekezletéről. Szeged, 1953. június 10.

is. 1951. szeptemberében ugyanis a TO mind a 650 hallgatóról információt kért a lakóhely szerint illetékes tanácsoktól, 37 hallgató esetében pedig a beérkezett igazolások, valamint az önéletrajzok és a törzslapok között ellentmondásokat talált.¹⁶⁵⁵ Valamennyiük ellen fegyelmi eljárás indult. A hallgatókat először a tanulmányi osztály kérdezte ki, így a fegyelmi bizottság az első, 1951. október 26-i ülésén már a TO-vezető kész büntetési javaslatait tárgyalta. A bizottságot két professzor, Szentágothai János és Kerpel-Fronius Ödön, a TO vezetője, Lukáts Jenő, valamint a DISZ képviselője és a TO egyik káderese alkotta, elnöke a dékán, Méhes Gyula volt. Ekkor 12 hallgató ügye került terítékre, az egyes ügyek tárgyalása pedig nagyon hasonló dramaturgiával zajlott: ha a javaslat az eljárás megszüntetése vagy csekélyebb fegyelmi büntetés (például megrovás) volt, azt a bizottság egyhangúlag elfogadta. Ha azonban a javaslat kizárás volt (9 esetben), a két professzori tag enyhítést javasolt, így a kizárást a bizottság csak szótöbbséggel fogadta el.¹⁶⁵⁶ A két professzor szabályosan opponálta a bizottság négy másik tagját, majd kijelentették, hogy a kizárások ellen különvéleményt nyújtanak be.

A professzorok másnapi beadványukban rámutattak, hogy a kizárásra javasoltak jó és kitűnő rendű felsőbb évesek vagy végzősök, így eltávolításuk az ötéves terv érdekeit is sértené, de az adatelhallgatás mögött húzódó motivációkat is igyekeztek megmagyarázni:

„A hamis bejelentések többségénél az első bejelentés több évvel ezelőtt történt, oly időben, amikor a vagyoni bejelentés szükségessége és adatok elhallgatásának súlyos következményei még nem tudatosodhattak valamennyi hallgatónál. Amikor azután a jelenlegi adatszolgáltató űrlapok kerültek használatba és azok figyelmeztetéséből a hallgatók meggyőződhetek eddig eljárásuk végzetes következményeiről[,] sokan attól való félelmükben, hogy a régebbi és új bejelentés közötti eltérésekért felelősségre vonatnak[,] inkább fenntartották eredeti adatszolgáltatásukat. A félelemnek ez a formája, mely egy kisebb eltévelyedés felfedeztetésének lehetőségéből származva, súlyosabb természetű cselekményre készíti elkövetőjét, a bűnügyi gyakorlatban közismert és a jelen esetekben enyhítő körülményként vehető figyelembe.”¹⁶⁵⁷

Szentágothai és Kerpel-Fronius azt javasolták, hogy az egyetem biztosítson türelmi időszakot az ívek kijavítására, s csak ezt követően lépjen fel a „rendeletek teljes szigorával” az adataikat elhallgatókkal szemben. Pár nappal később azonban a fegyelmi bizottság ismételten összeült, ekkor már két párttag professzorral, Ernst Jenővel és Lissák Kálmánnal kiegészülve. Eleinte úgy tűnt, hogy a professzorok összetartanak, az enyhébb büntetéseket

¹⁶⁵⁵ PTE EL VIII.203.b. 105–1951/52. Fegyelmi határozat orvostanhallgatók és szigorló orvosok ügyében a pécsi tudományegyetemen. Pécs, 1951. november 17.

¹⁶⁵⁶ PTE EL VIII.203.b. 105–1951/52. Jegyzőkönyv orvostanhallgatók és szigorló orvosok fegyelmi ügyében. Pécs, 1951. október 26.

¹⁶⁵⁷ PTE EL VIII.203.b. 105–1951/52. Különvélemény a Pécsi Orvostudományi Egyetem Hallgatói Fegyelmi Bizottsága 1951. október 26-i határozatával szemben. Pécs, 1951. október 27.

egyhangúlag elfogadták, és hat, korábban kizárásra javasolt hallgató büntetését enyhítették. Ezt követően azonban egy negyedéves hallgató ügyén megfordult a szavazás. A diák ugyanis adatgyűjtő-ívére azt írta, hogy családjának jelenleg nincs földbirtoka, de nem írta bele önéletrajzába azt a TO szerint fontos információt, hogy a család 39 hold földjét, mint „német birtokot” a második világháború után kobozták el. A két professzor hiába érvelt azzal, hogy „*az akkori idők németellenessége ma már lezárt történelmi folyamatnak tekinthető*”, s ha a hallgató apja „kulák” is volt, ma már – földbirtok híján – nem az. Ernst e felvetéseket azzal utasította vissza, hogy „*aki régen kulák volt, az ma is kulák érzelmű marad*”, s úgy vélte, az enyhítés „*gyakorlatilag annyit jelentene, hogy a pécsi egyetem szembehelyezkedik az egész országban érvényes elvi szempontokkal.*”¹⁶⁵⁸ A kibontakozó vitában Szentágothai kifejtette hogy „*ez nála lelkiismereti probléma*”, ezért nem tud egyetérteni kizárásokkal. A súlyos büntetés mellett érvelő TO-vezető részben osztotta álláspontját, mondván „*szintén lelkiismereti kérdést lát a dologban, de oly módon, hogy szerinte a fegyelmi bizottság nem vállalhatja a felelősséget, hogy ilyen ember később a társadalomban vezető szerepet játszik.*”¹⁶⁵⁹ Végül a továbbra is opponáló Szentágothaival és Kerpel-Froniusszal szemben a bizottság megszavazta a hallgató és még további négy medikus kizárását: az előzetesen kizárásra javasoltak közül ők voltak azok, akik az új adatok alapján „osztályidegennek” minősültek. A két professzor fellépése, bár csökkentette a kizártak számát, csak ideig-óráig tudta fékezni az eseményeket, s nem meglepő módon a továbbiakban nem kérték fel őket a fegyelmi eljárásokban való közreműködésre sem.¹⁶⁶⁰

¹⁶⁵⁸ PTE EL VIII.203.b. 105–1951/52. Jegyzőkönyv orvostanhallgatók és szigorló orvosok fegyelmi ügyében. Pécs, 1951. november 2. — A fenti eseten túl további egy olyan ügyet sikerült feltárni, melyben a körülmények alapján, azonosíthatóan német nemzetiségű hallgató ellen indult eljárás. T. Károly pécsi joghallgatót 1952 elején azzal vádolták, hogy elhallgatta, hogy apja a Volksbund tagja volt és tsz-ellenes agitáció miatt internálták. A hallgató az utóbbit elismerte, de kijelentette, hogy apja nem volt Volksbund-tag, mindössze néhányszor „érdeklődőként” megfordult a Volksbund helyiségeiben. A hallgatót két félévre kitiltó dékán, Kocsis Mihály úgy vélte, annyi bizonyos, hogy az apa „*volksbundoskodással, vagy legalább az azzal való kacérkodással volt ellensége a dolgozó magyar népnek*”, de döntőnek azt tekintette, hogy ennek elhallgatásával a hallgató bebizonyította, tisztában van az információ kompromittáló voltával. (PTE EL VIII.202.b. 139–1951/52. Határozat T. Károly [PTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Pécs, 1952. február 9.) E két eset alapján a német nemzetiségű hallgatók ügyeinek kezelésére vonatkozó, általánosítható következtetést korai lenne levonni. Az általam vizsgált ügyek dokumentációjában nem közölték a megvádolt hallgató nemzetiségét, s nem született olyan határozat vagy minisztériumi feljegyzés, melyben e tényt bármilyen szempontból bevallottan figyelembe vették volna. Ebből, illetve a két fenti ügy kezeléséből egyelőre mindössze az tűnik ki, hogy az eljárások lebonyolítói – köztük a valamennyi figyelembe vett tényezőt oldalakon keresztül részletező Kocsis – legalábbis papíron tartották magukat ahhoz, hogy a hallgató nemzetisége a felsőfokú tanulmányok folytatásával összefüggésben nem játszik szerepet.

¹⁶⁵⁹ PTE EL VIII.203.b. 105–1951/52. Jegyzőkönyv orvostanhallgatók és szigorló orvosok fegyelmi ügyében. Pécs, 1951. november 2.

¹⁶⁶⁰ A fegyelmi vétséget megítélők érveinek és ellenérveinek – az ötvenes évek eljárásait tekintve általában szokatlan – ütköztetését mutatja annak a budapesti orvostanhallgatónak az esete is, akinek ügyét még néhány nappal az 1951-es fegyelmi szabályzat kiadása előtt tárgyalták, így az egyetemi tanácsnak még mérlegelési jogosítványa volt. Az V. sz. fejezetben – más szempontból – már ismertett kabátlopási ügy

Azok a tanárok, akiknek fenntartásaik voltak, megtehették, hogy távol tartják magukat a számukra vállalhatatlan szereptől, minden tanári karban akadt ugyanis olyan magasabb oktatói beosztásban lévő párttag vagy politikailag megbízható pártonkívüli, aki vállalta a feladatot. A dékánok, rektorok, igazgatók ezt nem tehették meg, az egyszemélyi felelős vezetés elvéből adódóan az elsőfokú fegyelmi határozatot nekik kellett meghozni. Ahogy Kocsis példáján látható, e felelősség nem mindenki esetében járt együtt a kételyekkel. Az a pártjelentésekben gyakran felbukkanó panasz azonban, miszerint az intézmények állami vezetése nem veszi ki eléggé a részét az „ellenség elleni harcból”, jórészt abból fakadt, hogy azok az igazgatók, dékánok, akik úgy látták, hogy nem rendelkeznek valódi döntési kompetenciával, igyekeztek háritani az eljárásban játszott szerepükből fakadó felelősséget. Az ELTE Matematikai-Fizikai-Kémiai Kar dékánja 1954-ben például egy börtönből szabadult, illegális kommunista hallgató kérelmének elbírálásakor az ügy „különös nehézségére” tekintettel egyenesen azt kérte a rektortól, hogy „mentse fel” a döntés alól és vegye át az ügyet.¹⁶⁶¹ Egy-egy politikai szempontból különösen kényes esetben gyakran fordultak a minisztériumhoz „útmutatásért” (amiatt is, hogy az esetlegesen meghozott szigorú határozatot az OM ne utólag enyhítse). A minisztériumi előadók ilyenkor nem egyszer bosszankodtak, hogy az intézményvezetők a döntés nélkül felterjesztett ügyekben tulajdonképpen saját feladataikat akarják elvégeztetni velük.

A fellebbezések intézményen kívüli elbírálása a hallgatók számára is lehetőséget nyújtott, hogy pártfogókat keressenek. „*Talán életemben soha ilyen bizalommal nem fordultam intézményhez mint az Oktatásügyi Minisztériumhoz!*” – adott reményének hangot 1956 nyarán egy tanulmányi hanyagság és mulatozó életmód vádjával az egyetemről és a pártból is kizárt budapesti bölcsészhallgató, aki – a biztonság kedvéért – ezzel egy időben Marosán Györgyöt is megkereste, kérve, hogy kísérje figyelemmel ügyét, mert az OM számára a beadványa „*csak egy kellemetlen ügydarabnak számít, amit el kell intézni.*”¹⁶⁶² Többen kapcsolataikat megmozgatva támogató ajánlásokat is benyújtottak: a Pécsi Egyetemi Haladás Sportkör két joghallgató visszavétele mellett érvelt,¹⁶⁶³ egy

tárgyalását lásd: HUNG ELTE OK Tanácsának 1951. január 23-i, IV. rendkívüli ülése: V. András fegyelmi ügye.

¹⁶⁶¹ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–R19/1954. Kárteszi Ferenc dékán levele Tamás Lajos rektornak R. Imre visszavételi kérelme ügyében. Budapest, 1954. augusztus 6.

¹⁶⁶² MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–H2/1957. H. Antal [ELTE BTK] beadványa az OM Fegyelmi Csoportjának. H. n., d. n.; H. Antal [ELTE BTK] levele Marosán Györgynek. H. n., d. n.

¹⁶⁶³ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–P28/2/1954. A Pécsi Egyetemi Haladás S.K. kérelme S. György és P. László [PTE ÁJK] ügyében új vizsgálat elrendelése tárgyában. H. n., d. n.

adatelhallgatás miatt kizárt egri hallgató Vető Lajos püspök,¹⁶⁶⁴ egy destruálással vádolt budapesti hallgató pedig három egyetemi tanár (köztük két akadémikus) ajánlását csatolta.¹⁶⁶⁵ Mások csak utaltak „magasabb kapcsolataikra”, vezető pártbeosztásban dolgozó rokonaikra, a szülők és Rákosi barátságára.¹⁶⁶⁶

A fellebbezők beadványaikat egy külső szemlélőnek írták, így azokban olyan körülményeket is felhozhattak, melyek felemlegetése az intézmény falain belül rontotta volna a helyzetüket. Az előre eldöntött büntetésekre, koncepció-s légkörű tárgyalásokra tett utalások főként a minisztériumnak címzett kérelmekben bukkannak fel, de ekkor sem úgy, mint a társadalmi-politikai berendezkedés rendszerszintű jellemzői, hanem – a pártpropagandának megfelelően – mint az „alsóbb fokú szervek önkényének” megnyilvánulása,¹⁶⁶⁷ a helyi funkcionáriusok túlkapása, melynek orvoslását a kérvényező a tárgyilagosan, részrehajlástól mentesen ítélő, „legfelsőbb” állami szervtől várja.

A bírósági eljárásokkal szemben az intézményen belül lebonyolított vizsgálatokat döntően meghatározhatta, hogy a bíró szerepét betöltő fegyelmi bizottság tagjai sok esetben ismerték a megvádolt hallgatót például az évfolyamról, baráti társaságból, tanórákról. A hallgató személyiségéről, magatartásáról szerzett korábbi benyomások a konkrét vétségtől függetlenül is befolyásolhatták az eljárás kimenetelét, nem beszélve arról, hogy az egyetemi-főiskolai közegben a hallgató magatartásáról valló karaktertanúk között is lehetett válogatni. Nem volt ritka, de eredményes sem, ha a hallgató már a bizottság előtt utalt arra, hogy ügyének háttérében személyes ellenszenvet sejt. Ezt célszerűbbnek tűnhetett az intézményen kívül (illetve felette) álló minisztériumnak címzett beadványokban felvetni. Így többen is – hol burkoltan, hol konkrétan, akár név szerint is megnevezve – valamely párt- vagy DISZ-funkcionárius hallgatótárssal kialakult személyes konfliktusokra vezették vissza az ellenük indított eljárást.¹⁶⁶⁸ E konfliktusok okaként általában valamilyen, politikai tárgyú vagy attól független nézeteltérést, egyszerű antipátiát, rosszindulatot vagy szakmai

¹⁶⁶⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 638. 847/855–F1/1957. Vető Lajos püspök, országgyűlési képviselő F. Jenő [EPF] egyetemi felvételének engedélyezése tárgyában. Budapest, 1956. január 23.

¹⁶⁶⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 639. d. 847/855–Z1/1957. Feljegyzés Z. János [ELTE ÁJK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1956. december 18.

¹⁶⁶⁶ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–B11/1954. Jegyzőkönyv B. István [ELTE Lenin Intézet] fegyelmi tárgyalásáról (másolat). Budapest, 1953. december 17.; MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–K64/1/1954. Jegyzőkönyv K. László [SZTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1954. május 25.

¹⁶⁶⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 215. d. 847/855–T12/1953. T. László [SZTE ÁJK] fellebbezése. Salgótarján, 1953. július 27.

¹⁶⁶⁸ Lásd például: MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03141/1952. Balatinác Jeromos [KLTE BTK] fellebbezése. Pécsudvard, 1952. december 12.; MNL OL XIX-I-2-f. 215. d. 847/855–T12/1953. T. László [SZTE ÁJK] fellebbezése. Salgótarján, 1953. július 27.; MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–Z8/1953. Z. Irén [MKE] felülvizsgálati kérvénye. Budapest, 1953. december 1.

féltékenységet neveztek meg, s egyértelműen utaltak arra, hogy a fegyelmi eljárás nem vétségük kivizsgálását jelentette, hanem pusztán az ellenük indított hajsza eszköze volt.¹⁶⁶⁹ E tekintetben persze a hallgatói beadványok csak egy résztvevő nézőpontját rögzítik, ugyanakkor több esetben is előfordult, hogy az intézmény utóbb megerősítette a fellebbező állításait. Ezt viszonylag könnyen megtehetette, a felülvizsgálat idejére a konfliktus érintettjei általában már megszerezték az oklevelüket. Az egyes eljárások háttérében meghúzódó, hallgatók közötti ellentétek ugyanakkor azt is mutatják, hogy a kizárások nem csak a tanulmányi, azaz az intézmény „munkaszervezetén” belül felbukkanó, illetve a politikai konfliktusok kezelésére szolgáltak: azok, akik megfelelő intézményi vagy pártkapcsolatokkal rendelkeztek, akár egy állami fegyelmi eljárást is felhasználhattak egymást közti, politikai kérdésektől független nézeteltéréseik rendezésére.¹⁶⁷⁰

A fegyelmi eljárásban valamilyen módon érintett szereplők – a bizottság tagjai, az intézményvezetők, TO-vezetők, párttitkárok, minisztériumi előadók stb. – az egyes ügyek elbírálása során más-más szempontokat vettek figyelembe, más-más felelősséget és szerepet tulajdonítottak maguknak. A „szocialista törvényesség” kritériuma intézményi oldalon személyes motivációkkal, szakmai szempontokkal és a visszavétel közvetlen következményeire vonatkozó megfontolásokkal keveredett, a minisztérium döntéseit – a helyi viszonyoktól kevésbé érintetten – elsősorban az aktuális politikai hangulat alakulása befolyásolta, s nem mellesleg az, hogy a fellebbezésekkel ránehezedő munkaterhelést csökkentse.¹⁶⁷¹ Személyes, politikai-ideológiai, pragmatikus szempontok bármelyik szereplő érvelésében előfordulhattak, de egyetemes prioritása egyiknek sem volt, „erősrendjüket” mindig az ügy aktuális megítélése döntötte el, valamint az, hogy a döntésben/véleményezésben érintettek milyen eszközöket tudtak bevetni az érdekeiknek, politikai elképzeléseiknek megfelelő határozat megszületése érdekében. Mindez a megvádolt hallgató számára rendkívül kiszámíthatatlanná tette a folyamatot, érveit, objektív bizonyítékait felülírhatta az eljárásban érintett bármely szereplő ellentétes érdeke vagy érvekészlete. Az 1953 nyara után kezdődő, 1956 tavaszán felerősödő rehabilitáció nem volt általános: az „osztályszempontok”, politikai-ideológiai megfontolások mögött a „szocialista törvényesség” könnyen sokdrangú szemponttá válhatott.

¹⁶⁶⁹ Az 1668. sz. jegyzetben említettekén túl lásd még: MNL OL XIX-I-2-f. 639. d. 847/855–Z1/1957. Z. János [ELTE ÁJK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1956. szeptember 27.

¹⁶⁷⁰ Vö. K. HORVÁTH 1998. 53.

¹⁶⁷¹ Legfőképpen ez – s nem a karok önállóságának növelése – volt a célja az 1955-ös fegyelmi szabályzat azon módosításának, mely az 1–2 éves eltiltást dékáni hatáskörbe helyezte. PTE EL VIII.203.b. 841–7/1955. Az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzata módosítására vonatkozó tervezet megküldése. Budapest, 1955. február 14.

IX. Összegzés

Jelen kutatás során a Rákosi-korszak totális társadalomalakító projektjének megvalósítását egy speciális csoport, az egyetemi-főiskolai hallgatók hétköznapi tapasztalatain és konfliktusain keresztül vizsgáltam. Úgy vélem azonban, hogy a diákok fegyelmi ügyei – sajátos jellemzőik ellenére – nem tekinthetők periférikus kérdéskörnek. Azok a korabeli magyar társadalmi valóság immanens részét képezik, következményként vagy okként számos szállal kapcsolódnak a Rákosi-korszak intézményrendszerének, hatalmpolitikájának, ideológiájának és a társadalom hétköznapi életének, közgondolkodásának számos eleméhez. Az időben és térben változatos esetek épp úgy tartalmaznak általánosítható elemeket és tanulságokat, mint egyedi vonásokat.

A Rákosi-korszak oktatásirányítása a felsőoktatás legfőbb funkcióját abban látta, hogy teljesítse az ötéves terv kapcsán ráosztott feladatot, azaz hogy kellő létszámú, megfelelően képzett szakember kibocsátásával járuljon hozzá a tervek megvalósításához. Ennek érdekében a felsőoktatás működési kereteinek kialakítása az intézményi és emberi kapacitások maximális és a lehető leghatékonyabb kihasználását célozta. A szocializmus építésének „speciális üzemeiben”, a felsőoktatási intézményekben a hallgatók (és persze oktatóik is) ugyanolyan munkások voltak, mint az üzemi dolgozók. A felsőoktatásban való részvételük nemcsak alkotmányos jogot, hanem „megtisztelő” és „becsületbeli” kötelességet jelentett: esetünkben a társadalmi munkamegosztásban rájuk háruló feladat teljesítését, azaz – az üzemi dolgozók szocialista munkafegyelmének analógiájára – öntudatos és vasfegyelmen alapuló munkát, a tanulást. A korabeli propaganda-megnyilvánulások számos példát szolgáltatnak a tanulás és az üzemi munka azonosítására. Az azonban, hogy az egyetem a hallgató munkahelye, több volt, mint pusztán politikai-erkölcsi szőlő. E felfogásból fakadt – többek között –, hogy elvben egy hallgató önállóan nem dönthetett tanulmányai abbahagyásáról (sem). A kibocsátandó diplomások számát is évekre előre meghatározó felsőoktatási terv teljesítése megkérdőjelezhetetlen volt, nem lehetett individuális döntések függvénye.

Ezek szerepét az oktatásirányítás amúgy is igyekezett minimálisra csökkenteni. A diplomaszerezés folyamatát – a beiskolázástól a tanuláson keresztül egészen az oklevél megszerzéséig – pontosan tervezhetőnek és irányíthatónak vélte, ezért egy minuciózus szabályrendszerre épülő, a felügyelet és ellenőrzés foucault-i koncepciójával is leírható oktatás- és tanulásszervezési modellt alakított ki. Ennek révén – a szakmai-politikai előrehaladás folyamatos kontrollálásával és problémák esetén a szükséges

beavatkozásokkal – kiküszöbölhetőnek vélte akár az olyan emberi tényezők hatását is, mint amilyen a motiváció vagy a képesség hiánya. Az egyéni tanulmányi eredmény kizárólag a szocialista építés kontextusában nyert értelmet, fokmérője nem a megszerzett tudás, hanem a letett vizsga lett, a tanulás mechanikus formáihoz való alkalmazkodás pedig a hallgató politikai megbízhatóságáról is tanúskodott. Az a meggyőződés ugyanis, hogy az oklevél leghatékonyabban kizárólag az előírt úton szerezhető meg, azzal az erkölcsi alapvetéssel párosult, hogy a célok megvalósítása pusztán akarat kérdése, így a fegyelem a felsőfokú tanulmányok folytatásának egyik legfőbb értékévé, a tanulmányokban való ütemezett előrehaladás elmaradása pedig fegyelmi vétségévé vált.

A tanulmányi vétség miatt fegyelmi bizottság elé kerülők esetei nemcsak annak a voluntarista elképzelésnek a kudarcát mutatják, hogy pusztán szigorú szabályozással és tilalakkal az oklevél megszerzését akadályozó valamennyi tényező kiküszöbölhető volna, hanem azt is, hogy a vétségként azonosított magatartás sok esetben éppen a tanulmányi rendszer ellentmondásaiból fakadt. A hallgatók által megnevezett indokok világosan rámutattak az átirányításból fakadó motivációhiányra, a manipulációs és fegyelmezési eszközként is alkalmazott ösztöndíjelosztásból és az egyre romló életszínvonalból fakadó anyagi gondokra, vagy éppen a megfelelő előképzettség hiányában felvettek tanulási problémáira. Az e nehézségekkel szembesülők között voltak, akik úgy döntöttek, hogy oklevelüket mégsem szerzik meg, egyszerűen távoztak, számolva a fegyelmi úton történő kizárás negatív következményeivel is. Azok viszont, akik végezni akartak, engedély nélkül vállaltak munkát vagy úgy döntöttek, hogy az értelmetlen korlátozások helyett egyéni úton jutnak el a diplomáig: nem vesznek részt az alacsony színvonalú előadásokon, a később megszerzhető, jobb jegy érdekében szándékosan megbuknak, vagy éppen kevesebb időt szánnak azokra a tárgyakra, amelyeknek elsajátítását a majdan végzendő munkájuk szempontjából amúgy is feleslegesnek találták. Hiba volna persze a „lógás” vagy a tanulmányok abbahagyásának valamennyi hétköznapi megnyilvánulását a felsőoktatási rendszer ellentmondásaira vagy kontraproduktivitására visszavezetni. A tanulmányi vétségek szankcionálása azonban ritkán differenciált. Mivel a fegyelmi bizottságok a tanulmányi előmenetel bármiféle megakadását fegyelemlazulásként értelmezték, a tárgyalásokon felszínre kerülő, rendszerszintű ellentmondásokat is elfedte az az ideológiai-erkölcsi érvelés, miszerint a nehézségeken való felülemelkedés pusztán akarat és szorgalom kérdése.

Míg egyesek számára az jelentett problémát, hogy valamiképpen elhagyják az intézményt, mások számára a bejutás okozott nehézségeket. A felsőoktatás öt éves terve a

szakképzett munkaerő biztosításának gazdasági motivációit a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését célzó társadalompolitikával ötvözte. A társadalmi egyenlőség jelszava azonban nem (csak) az esélyek kiegyenlítését jelentette. A „munkás- és parasztszármazású” tanulók pozitív diszkriminációját a múltbéli hátrányos helyzet mellett a jövőbeli politikai szerep biztosításának szándéka is motiválta. Az első évfolyamon előírt arányuk kötelező teljesítése és a származási kategorizálás pedig mindenki számára megnehezítette a felsőoktatásba való bejutást, aki nem e preferált csoportokhoz tartozott. Legfőképpen azokat, akik az „osztályidegen” kategóriába kerültek. Ők továbbtanulási igényeiket a gyakorlatban ritkán realizálódó különleges engedélyen kívül protekcióval vagy üzemi munkásként eltöltött egy-két évvel „korrigált” önéletrajz segítségével próbálhatták meg kielégíteni.

Sokan döntöttek azonban úgy, hogy nem hozzák a kategorizálók tudomására azokat az információkat, amelyek alapján „X-esként” kirekeszthetik őket a felsőoktatásból. Míg a „munkás- és parasztszármazású” diákok pozitív diszkriminációját az oktatásirányítás büszkén hirdette, annak ódiúmat, hogy a „származást” szankcionálja, már nem vállalta fel. Az adatelhallgatás miatt indított eljárások során „hivatalosan” a kommunista őszinteség hiányát büntették, ám a gyakorlat azt mutatja, hogy kizárással főként azokat sújtották, akiket az újonnan előkerült (vagy annak mondott) információ fényében már „osztályidegennek” tekintettek. Abban, hogy az őszinteség számít, nem pedig az adat maga, nem igazán bíztak azok a felsőbb éves hallgatók sem, akik még a felvételi korlátozások bevezetése előtt kerültek be a felsőoktatásba vagy éppen az „osztályidegen” kategória értelmezésének gyakori változásakor szembesültek azzal, hogy elvégzett fél éveik ellenére a „származásuk” az oklevél szerzését bármikor megakadályozhatja. Ha nem akartak kockáztatni, számukra is az jelentett megoldást, hogy amíg lehetett, titkolták a „múlt feltjait”.

A politikailag megbízhatatlannak ítélt „osztályidegenekkel” szembeni fellépés is jól mutatja, hogy bár az oktatásirányítás arra törekedett, hogy a lehető legtöbb felvett hallgató valóban meg is szerezze oklevelét, azért *bármikinek* a kezébe nem kívánt diplomát adni. A felsőoktatási intézményeknek ugyanis olyan diplomás fiatalokat kellett kibocsátaniuk, akik nemcsak *képesek*, hanem *készek* is a terv végrehajtására, a szocializmus építésére. Az ideológiai-politikai nevelés a pártállam egyik kiemelt uralmi eszköze volt, melynek hatékonyságát az oktatási intézményekben létfontosságúnak tekintették. A rendszer „fenntarthatósága” érdekében ugyanis nem érhetett be pusztán az ellenvélemények elfojtásával, önmagában nem volt elegendő, hogy az elnyomás és megfélemlítés változatos

eszköztárát alkalmazva engedelmes alattvalókat nevel a diákokból. Manipulációs stratégiái arra irányultak, hogy a jövő letéteményesei, a „szocializmus építésének frontszakaszain” majdan tevékenykedő „új parancsnoki gárda” tagjai magukénak érezzék a rendszert, s aktívan közreműködjenek annak fenntartásában. A központilag kijelölt célokkal való nyílt azonosulást és a megvalósítás érdekében kifejtett aktivitást vártak tőlük, s ahogy a szakmai előmenetelüket, úgy politikai fejlődésüket is igyekeztek folyamatosan nyomon követni.

Voltak, akik számára a kommunista indoktrináció valóban világnézetet közvetített, mások számára pusztán tananyagot. A nagy dózisban kapott, unalomig ismételt ismeretanyag elsajátításával pedig azok is át tudtak menni egy ideológiai vizsgán, akik számára világos volt, hogy ha valóban véleményüket mondanák el, kizárásukat kockáztatnák. Ahogy a kényes családi információk elhallgatása, úgy a „marxista beszédmód” is lehetőséget kínált a politikai hatalom mindent felügyelni kívánó tekintete előli elrejtőzésre. Erre pedig szükség is volt: a pártfunkcionáriusok valósággal áhítoztak a hallgatók „valódi” véleményének megismerésére, de sokszor csak az illemhelyek falára felfestett feliratokon, megrongált faliújságokon találkoztak velük, vagy éppenséggel pusztán a vélemények hiányát tudták regisztrálni. Ha ugyanis nem kívánták kockára tenni oklevelük megszerzését, a hallgatók számára elsősorban a véleménynyilvánítás olyan passzív formái jöhettek szóba, mint a DISZ-akciókból való kimaradás, a politikai körök hanyagolása vagy a tartózkodás egy nyilvános fegyelmi tárgyalás szavazásán. Minthogy a hallgatók kiismerhetetlensége összefonódott azzal a meggyőződéssel, hogy közöttük ott munkál az „ellenség” (hiszen a funkcionáriusok számára a felsőoktatás megannyi „üzemzavara” éppen ezt bizonyította), egy elejtett megjegyzés, egy rossz szavazás is mozgásba hozhatta a fegyelmezési mechanizmusokat. A represszió tapasztalata az érintettekben és a szemtanúknak csak tovább erősítette a különvélemények elrejtésének szükségességét. Ahogy John Connelly fogalmaz: ironikus módon, minél hatalmasabb lett a párt, annál kevésbé értette a hallgatókat.¹⁶⁷²

Az új szakasz meghirdetését követően úgy tűnt, hogy valóban igény van az „alulról jövő bírálatra”, ráadásul a hallgatók korábban nem tapasztalt aktivitását csak bátorította, hogy a pártszervezetek elbizonytalanodásából fakadóan a szankcionálás veszélye is csökkent. 1955 tavaszán azonban a resztalinizációt jelentő márciusi párthatározatot követően a pártbizottságok és a hallgatók magatartása is visszatért a régi reflexekhez. A fegyelmi eljárások célkeresztjébe ismételten az „osztályidegenek”, illetve az immár „jobboldali

¹⁶⁷² CONNELLY 2000. 216.

elhajlónak” bélyegzett, kritikus véleményt megfogalmazó hallgatók kerültek, a szankciók pedig a kiszorították a bírálatokat a nyilvános kommunikációból.

A fegyelmi eljárás a pártállam uralmi eszköztárának része volt. Nemcsak a normasértők, hanem a hallgatóság egészének kordában tartását célozta. Lehetőséget nyújtott arra, hogy a valamilyen szakmai, politikai, erkölcsi vagy egyéb szempontból nemkívánatos hallgatókat eltávolítsa az intézményből. A szankcionálás nyilvánossága a nyomásgyakorlást és a prevenciót szolgálta. A közvetlenül nem érintettek számára is nyilvánvalóvá tette, hogy mi minősül normaszegésnek, ezzel próbálva gátat vetni a hasonló magatartás terjedésének. A hallgatóságot a társadalmi bíróságok a gyakorlatban is megkísérelték bevonni a fegyelmezési mechanizmusok működtetésébe, s a vétségről, illetve annak elkövetőjéről alkotott vélemények homogenizálására törekedtek. Bár egyes fellebbezések, visszaemlékezések, illetve néhány korabeli jelentésben elejtett megjegyzések utalnak arra, hogy olykor a hallgatók szembefordultak a fegyelmi bizottság alkotta értelmezéssel, a lebonyolítók számára „balul elsült” nyilvános tárgyalások jegyzőkönyvei ritkán kerültek be a fegyelmi dokumentációba, főként, mert amúgy is pusztán illúzió volt, hogy a közösség ítél. A fegyelmi büntetésekről előre meghozott döntéseket az ellenvetések nem befolyásolták, legfeljebb az intézmény nem számolt be a felettes hatóságnak a nagy plénum előtt elszenvedett kudarcról.

A pártállam a fegyelmezetlenségeket, normasértéseket tudatosan emelte be a nyilvános diskurzusba, annak érdekében, hogy az „ellenség” világosan felmutathatóvá váljon, név szerinti alakot öltön. A konfliktusok nyílt tematizálása egy-egy politikai-ideológiai kinyilatkoztatás alátámasztására és az „üzemzavarok” rendszerjellegének elfedésére is szolgált. A fegyelmi bizottságok következtetéseivel egyet nem értők a különvélemények megfogalmazásának veszélyei miatt a nyilvános tárgyalásokon is elsősorban a véleménynyilvánítás passzív formáival élhettek. A nyílt ellenvetések hiánya pedig kellő interpretációs lehetőséget biztosított arra, hogy az eljárásokat és a szankciókat utóbb úgy állítsák be, azok révén a kommunizmus felépítésén egységes akarattal munkálkodó, becsületes többség aratott győzelmet az „ellenség” felett.

A fegyelmi eljárásban részt vevő felek viszonyát kiegyensúlyozatlan erőviszonyok jellemezték, és ez nemcsak a hallgató és az eljárás lebonyolítói közti relációban volt így. A javaslatot tevő fegyelmi bizottság, a döntést hozó intézményvezető, illetve az azt felülvizsgáló minisztérium, de az egyéb véleményformálók, mint a pártbizottság, a TO vagy a tanszékvezetők különféle állásfoglalásai is esetről esetre eltérő súllyal jöttek számításba. Legkisebb mozgástere egyértelműen a megvádolt hallgatónak volt. Ha nem

rendelkezett vezető állami vagy pártbeosztású pártfogóval (bár ilyen esetben kizárásig eleve ritkán jutott el az ügy), csak abban reménykedhetett, hogy érvelése valamelyik döntéshozó számára meggyőzőnek bizonyul. Ezen érvek megválasztását pedig – leszámítva az önkényesen távozókat – döntően az befolyásolta, hogy folytatni akarták a tanulmányaikat. Fellebbezéseik a politikai-társadalmi rendszerről alkotott ismereteikről, elképzeléseikről árulkodnak, főként azok esetében, akik a büntetés alapjául szolgáló tényállást nem, csak annak ideológiai-politikai értelmezését vonták kétségbe. Ők ugyanis kérvényeikben – minthogy pozitív elbírálásra számítottak – magatartásuk, illetve az események olyan interpretációját adták, amely szerintük „belefért” a rendszerbe.

A fegyelmi bizottságok és a fellebbezők indoklásának eltéréseiben a hallgatók és a politikai hatalom „valóságról” alkotott nézetkülönbségei mutatkoznak meg, a hallgatók önmaguk védelmére megfogalmazott elbeszélései az uralmi viszonyokról alkotott „önfejtő” elképzeléseiket mutatják. Fellebbezéseikben kevesen kérdőjelezték meg például a pártállami társadalompolitika alapvonásait, inkább arra törekedtek, hogy olyan, az uralkodó politikai diskurzusba illő elbeszélést alkossanak múltjukról, magukról vagy a vétség körülményeiről, amely nem rekeszti ki őket a „dolgozók” társadalmából. Bármennyire is közelített azonban a hallgató által az eseményekről alkotott interpretáció az elbírálók valamelyikének állásfoglalásához, utóbbiak a döntés meghozatalakor számos, a konkrét eseten túlmutató ideológiai, politikai, pragmatikus vagy szubjektív szempontot is figyelembe vettek. Hiába érvelt a hallgató az eljárás törvénytelenységével, ha úgy ítélték meg, hogy gyenge tanulmányi eredményei miatt visszavétele nem indokolt, vagy ha a kizárást követő magatartásával kapcsolatban kifogások merültek fel.

A felsőoktatási intézmények által lefolytatott fegyelmi eljárás a párt helyi szervezetei számára a hallgatók politikai-társadalmi összetétele feletti kontroll eszköze volt. Bár hivatalosan csak az 1955-ben kiadott fegyelmi szabályzat írta elő a pártszervezet képviselőjét a fegyelmi bizottságokban, a tárgyalt korszakban alig fordult elő, hogy a bizottság valamelyik tagja ne párttag legyen, s a fellebbezések elbírálásakor is eleve kikérték a pártbizottság véleményét. Először az *új szakasz* idején, leginkább minisztériumi szinten ütköztek ellenállásba, de csak akkor, ha az OM Fegyelmi Bizottsága a helyi pártakarattal ellentétes döntéshez más támogatókat – például az intézményvezetést, a tanulmányi osztályt vagy egy-egy nevesebb pártfogót – is maga mellett tudhatott.

Bár a helyi pártbizottságok az esetek jó részében kezdeményező szerepet tölthettek be, a fegyelmi eljárás a felsőoktatási intézmények számára is célszerű eszköznek bizonyult. Minthogy az oktatásirányítás a felsőoktatás mindennapjaiban szükségszerűen felbukkanó

problémákat (a lemorzsolódást, az elégedetlen, kritikus megnyilvánulásokat stb.) „destruktív” vagy „ellenséges” elemek aknamunkájaként azonosította, és ezek kezelésére eleve a „hangadók” eltávolítását javasolta, a felsőoktatási intézmények a fegyelmi eljárás lebonyolításával feletteseik számára is demonstrálhatták, hogy „rendet tettek”. Másrészt a szakmai szempontból alkalmatlannak vélt hallgatókat is a felülről jövő bírálatok minimalizálásával távolíthatták el, ha a kizáráskor az akarat hiányára vonatkozó ideológiai-erkölcsi érvelést alkalmazták. Ugyanez alkalmas volt arra is, hogy elhárítsa a tanulmányi osztály vagy a tanszékek oktató-nevelőmunkáját érő esetleges bírálatokat. Ily módon az intézmények – sokszor nem ideológiai-politikai, hanem szakmai és önvédelmi szempontjaikra tekintettel, de – hozzájárultak a kommunista hatalomgyakorlás e módjának igazolásához.

A mindenkori oktatási minisztérium hozzáállása a felső pártszervek aktuálpolitikai nyilatkozataihoz igazodott, amit az egyes vétségek megítélésének időbeli változásai is jól mutatnak. Az adatelhallgatás és a politikai jellegű(nek ítélt) megnyilatkozások szankcionálásának gyakorlata, illetve a „szocialista törvényesség” szempontjának megjelenése főként az elvi-ideológiai álláspontok fordulataihoz köthető. Az önkényes lemorzsolódás megítélésének megváltozása viszont a felsőoktatás kontraproduktivitásából fakadó gyakorlati problémákból fakadt, ti. 1953 után megkérdőjeleződött, hogy a felsőoktatás amúgy is csökkentett költségvetési keretein belül van-e értelme motiválatlan vagy képességbeli hiányossággal küzdő diákokat is eljuttatni a diplomáig, ha egyszer úgysem tudják elhelyezni őket a végzettségüknek megfelelő munkakörben.

A minisztériumi döntésekből és indoklásokból azonban az is látszik, hogy az OM Fegyelmi Bizottsága az elvi-ideológiai nyilatkozatokat, szakmai vagy pragmatikus szempontokat inkább hivatkozási alapnak tekintette, semmint következetesen alkalmazott kritériumoknak, s annak függvényében válogatott közöttük, hogy melyik támasztotta alá a javaslatát. Ezt legjobban az 1953 nyara után megkezdődő felülvizsgálatok mutatják. Mivel az új szakasz egyik hívószava a „szocialista törvényesség” lett, az OM készen mutatkozott a korábbi fegyelmi döntések revideálására, és számos esetben elő is fordult, hogy erre hivatkozva adott helyt a hallgatók fellebbezésének. Ezzel egy időben azonban, ha egyébként a hallgató eltávolításával egyetértett, hajlandó volt eltekinteni attól, hogy a kizárásig megkérdőjelezhető módon jutott el a fegyelmi bizottság. A „törvényesség” fogalma ugyanis elsősorban ideológiai-politikai tartalommal bírt, alkalmazása ad hoc pártérdekek függvénye volt.

Ennek is következménye, hogy a fegyelmi bizottságok, az intézményvezetők, illetve a minisztérium előadóinak indoklásaiból az eljárások nagyfokú önkénye olvasható ki. A korabeli jelentések a marxizmus és oroszórák, DISZ-rendezvények látogatottsága kapcsán rendre oly mértékű hiányzásról tudósítottak, amely meghaladta a hatályos szabályzatokban engedélyezett mértéket. Általánosságban számoltak be arról, hogy a hallgatók terjesztik egymás között az Amerika Hangja által közölt híreket vagy politikai vicceket mesélnek. Az egyedi és rendszertelen normasértések azonban csak néhány alkalommal vezettek súlyosabb szankciókhoz, mivel a „kommunizmus felépítéséhez” szükség volt a hallgatókra is. Az oktatásirányítás nem engedhette meg, hogy egyes normasértő magatartásformák felett szemet hunyjon, de nem kezelhette azonos szigorral az „elkövetőket”, hiszen a nagyobb arányú kizárásokból fakadó létszámcsökkenés veszélyeztette volna a felsőoktatási tervek teljesítését. Így amikor a „tanulmányi fegyelem megszilárdítása” vagy az egyes évfolyamok „politikai hangulatának megjavítása” érdekében a fegyelmihez nyúltak, az eljárások (főként a nyilvános tárgyalások) lebonyolítása során a példastatuálás és az elrettentés céljából válogatták meg a megvádoltak körét, s az már az adott hallgatói közösség belső dinamikájától függött, hogy a „nevelési cél” eléréshez egy „hangadó” vagy egy zárkózott, társaságkerülő diák eltávolítása mutatkozott-e célszerűbbnek.

Egy fegyelmi határozat alátámasztása pusztán érvelés kérdése volt. Az, ami az egyik esetben mentő körülményként jött számításba, más esetben éppen a súlyosabb büntetés indoka volt. Egy kitűnő tanulót is kizárhattak tanulmányi hanyagság miatt, de adatelhallgatással vádolhatták azt is, akinek papírja volt arról, hogy nem „kulák”. A nyilvánvalóan koholt, ellentmondásokkal teli vádakra épülő tárgyalások a lebonyolítók magabiztosságát jelezték,¹⁶⁷³ s a megvádoltak számára egyértelművé tették az eljárások irracionálisát. Ezzel azonban nem mindegyikük volt tisztában: ők éveket töltöttek azzal, hogy olyan vádakat cáfoljanak, amelyek köszönőviszonyban sem voltak eltávolításuk valódi okával. A pártszervezetek ugyanis komoly befolyást tudtak gyakorolni a helyi döntésekre, akár kerülőutakon is: például a tanulmányi osztály felhasználásával vagy olyan súlyos vádak kreálásával, amelyek esetében nyilvánvalónak tűnhetett, hogy a fegyelmi bizottság csak egyfajta következtetésre juthat. Egyes ügyek koncepciós jellegére, a kizárás mögött meghúzódó „valódi” okokra azonban csak akkor derült fény (ha egyáltalán), ha a hallgató 1953 után felülvizsgálatot kért, s a lebonyolítók (vagy az őket váltó

¹⁶⁷³ Vö. RÉV 1993a. 53.

funkcionáriusok, TO-vezetők) számára veszélytelennek tűnt elismerni, hogy az eljárást évekkorábban fikcióra építették.

A fegyelmi bizottságok által szankcionált vétségek és a felsőoktatási intézményekben felbukkanó, ellenálló magatartásformák közé nem lehet minden további nélkül egyenlőségjelet tenni, különben rendszerellenessé avatnánk minden lógást, kollégiumi kimaradást, zajos mulatozást, viccet, elégedetlenkedő hangot, de azt is, hogy valaki megbukott fizikából. Hasonlóképp: a hallgatók fellebbezésekben olvasható, ideológiai-politikai frázisokat felmondó önostorozása és fogadkozásai, a fegyelmezetlen társukat bírálók rituális szemrehányásai sem tekinthetők egyértelmű, mély világnézeti elköteleződésnek. Az esetek nagy részében a hallgatói megnyilvánulásokat a minden kudarc mögött ellenséget kereső paranoia nagyította fel a társadalmi-politikai berendezkedést elutasító magatartássá. Az eljárások pedig sok esetben személyes ellentét, szakmai féltékenységen alapuló konfliktusok kihordási terepévé váltak, politikai dimenzióba emelve a közösségen belüli hétköznapi feszültségeket. Mindezek figyelembevételével azonban a fegyelmi eljárások dokumentációi alkalmasak arra, hogy a konkrét konfliktusszituáción túlmenő következtetéseket vonjunk le a hallgatók és a politikai hatalom viszonyáról, a diákok korabeli mozgásteréről, stratégiáiról.

A hallgatók számára a diktatúra nemcsak külsőségeiben (a folyosókon elhelyezett Sztálin-szobrokban, tanulásra buzdító plakátokban) vagy az indoktrináció ritualizált formáiban (a mozgalmi rendezvényeken, kötelező marxizmus és oroszórakon) mutatkozott meg, hanem a félévente kitöltött beiratkozási lapokon, az ütemezett beadandókban, a vizsgajegyekben, de időbeosztásukban is. A hallgatói mindennapokba való mikroszintű beavatkozást az legitimálta, hogy pártállami megközelítésben valamennyi emberi tevékenység, így a felsőfokú tanulmányok folytatása is az ideológiai-politikai alapon definiált „közérdeknek” rendelődött alá. Noha a felsőoktatás teljesítménye papíron jól mutatott, hiszen 1949/50 és 1954/55 között a nappali tagozatos hallgatók száma több mint másfélszeresére növekedett, s 1952/53-ra minden második hallgatót „munkás- vagy parasztszármazásúként” tartottak számon, a „sikerhez” adminisztratív, bürokratikus és rendkívül kontraproduktív beavatkozásokon keresztül vezetett az út, s a pártállami oktatásirányítás az „új értelmiséget” kitermelő „speciális üzemek” napi működtetése során számos kudarcot szenvedett. Ezek nagyrészt abból fakadtak, hogy a tervgazdasági mechanizmusok felsőoktatásra való kiterjesztése során a hallgatókat pusztán erőforrásként (mondhatjuk: nyersanyagként) kezelték, a tanítást-tanulást pedig a termelési folyamatok logikája mentén szervezték meg. Aprólékos szabályzatokkal, tilalmakkal és szankciókkal

olyan rendszer épült ki, amely nem tűrte az „emberi tényezőből” fakadó kiszámíthatatlanságot. Az egyéni pályaválasztási elképzelések, a tanulmányok során ki- vagy átalakuló személyiségjegyek, felismert képességihiányok, illetve az embereket körülvevő társadalmi-politikai valóság differenciált értelmezésének figyelmen kívül hagyása szükségszerűen feszültségeket generált.

A hallgatók ezekre adott reakcióit azonban leegyszerűsítés volna pusztán az „alkalmazkodás” vagy „ellenállás” megnyilvánulásaira felosztani. A diktatúra napi tapasztalatából, a képviselőivel folytatott interakciókból olyan tudáskészlet is keletkezett, amelyet a hallgatók változatos módon használtak fel érdekeik érvényesítése során.

A diktatúráról szóló ismereteik, elképzeléseik számos módon tetten érhetők kérvényekben. Az uralmi viszonyokban elfoglalt pozíció (ti. valamely ideológiai alapon meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozás) jelentőségének felismerése legfőképpen az adatelhallgatással vádolt hallgatók esetében szembeűnő, de nemcsak ők voltak tisztában azzal, hogy a politikai hatalom előtt önéletrajzukon keresztül kell azonosítaniuk magukat. Ismert volt továbbá, hogy a rendszer erkölcsi kötelességként tartja számon az önbírálatot, ez pedig többeket is arra ösztönzött, hogy a fegyelmi döntést meg sem kérdőjelezve, inkább megbánásukat, illetve azt hangsúlyozzák, hogy a büntetés kellő nevelő hatást gyakorolt rájuk. Ha úgy vélték, elősegítheti a pozitív döntést, a fellebbezők is készek voltak ügyüket ideológiai-politikai síkra terelni. Felhasználták a marxizmus órán elhangzottakat, idézték a „kötelezőket”, továbbtanulásukat nem egyéni, hanem társadalmi érdekként jelenítették meg, hivatkoztak a tervgazdaság érdekeire. Érveiket gyakran valamilyen éppen aktuális párthatározat deklarációiba ágyazták: ahogy az *új szakaszban* az állami és pártvezetők beszédeit ellepte a „szocialista törvényesség” követelménye, a fellebbezők is bátrabban vetették fel az eljárás alatt általuk tapasztalt visszaéléseket, mások – immár vezető funkcionáriusokra hivatkozva – bizonygatták, nekik már 1953 előtt is „igazuk” volt.

A kutatás egyik kiindulópontja az volt, hogy a hallgatói fellebbezések unikális elemzési lehetőséget biztosítanak, hiszen – az eljárás során születő más iratokkal ellentétben – e kérvényekben a hallgatók „saját hangjukon” szólaltak meg. E közvetlenül az érintettektől származó írásművek azonban sok esetben a „diktatúra nyelvén” íródtak. Az önazonosítás gyakorlata, a rituális fogadkozások, az érvelés aktuális propagandaszólamokhoz igazítása mind e nyelv ismeretéről tanúskodnak. Az ideológiailag, politikailag meghatározott nyelvi eszközök és érvekészlet használata a politikai hatalom elvárásairól alkotott hallgatói elképzeléseket, s az ezekhez az elvárásokhoz történő – meggyőződéses, kényszerű vagy

pragmatikus – alkalmazkodást tükrözik. Egyes tárgyalásokon tett kijelentések, felülvizsgálati kérelmek azonban azt is mutatják, hogy ha a politikai hatalom képviselőivel való formális érintkezések során képesek is voltak „marxista módon beszélni”, a diktatúra nyelve sokak számára mégis idegen nyelv maradt: a hallgatók és az eljárás lebonyolítói olykor egyértelműen mást értettek olyan fogalmakon, mint *ellenség*, *kulák*, *építő kritika* vagy *törvényesség*.

Nem kérdés, hogy az egyetemisták és a főiskolások között voltak, akik a politikai rendszer bukását kívánták, s még többen, akik egy-egy aspektusában kritikusan szemlélték a pártállam működési mechanizmusait, de – baráti beszélgetéseken túlmutató – szervezett vagy tudatos ellenállást nem tudtak kifejteni. A hallgatók többségének forradalom előtti magatartásában a *hétköznapi ellenállás* gyakorlatai fedezhetők fel. E többségében spontán, alkalmi reakciók, érdekérvényesítési stratégiák a politikai hatalom mikroszintű beavatkozásai generálta feszültségek feloldását célozták. Olykor rejtetten, máskor nyíltabb módon kérdőjelezték meg és korlátozták a párt totális hatalomigényét, de mögöttük nem minden esetben lehet valamilyen kiforrott világnézeti-politikai álláspontot felfedezni.

A kommunista párt totális társadalomalakító programjával szembeni hallgatói különvéleményeket nagy részben a befolyásolás elől kitérni szándékozó gyakorlatok, a véleménynyilvánítás kevesebb kockázattal járó, passzív formái, illetve az illemhelyek falán, faliújságokon megjelenő névtelen üzenetek jelezték. A tanulmányok önkényes abbahagyása szintúgy a (további) konfrontáció előli kitérést célozta. A tanulmányaikat abbahagyó hallgatókat nem az motiválta, hogy akadályozzák az ötéves terv teljesítését, egyszerűen nem akartak például pedagógusként dolgozni, vagy a felsőfokú tanulmányok finanszírozása helyett a családfenntartást választották. A kitérés és a vélemények elhallgatása egyéni szinten hatásos stratégia volt, rövid távon pedig hozzájárult a rendszer stabilitásához, mivel a nyílt ellenvélemények hiánya a politikai hatalom számára kellő interpretációs lehetőséget kínált. Hosszú távon azonban a nyilvános fegyelmi tárgyalások kizárólagos, leegyszerűsítő, olykor hajmeresztő logikájú, álságos érvelései és az ellentmondásokkal teli, ideologikus magyarázatokhoz való vak ragaszkodás kontraproduktív eredménnyel jártak. Ha a hivatalos diskurzusból ki is tudták szorítani az ellenvéleményeket, nyilvánosan erodálták a rendszer igazságosságáról alkotott propagandaképet.

Az adatelhallgatás szintén értelmezhető a konfrontáció előli kitérés egyik formájaként, ám a kompromittáló információkat szándékosan elhallgatók esetében már a pártállam fegyelmezési mechanizmusait tudatosan kijátszó gyakorlatról beszélhetünk. Esetükben a

lehetséges konfliktusok minimalizálásával egy messzemenően egyéni nyereségre törő stratégiáról volt szó, melyet a felvételi diszkriminatív jellege és a rendszer potenciális ellenségeinek gyakori változása provokált ki.

A hallgatók körében jelentkező *hétköznapi ellenállás* nem a rendszer megbuktatására tört, kritikus véleménynyilvánításuk elsősorban hétköznapi kötöttségeik lazítására, egzisztenciális helyzetük javítására irányult. A marxizmus órák kötelező jellegének megszüntetését sokan nem ideológiai okokból, hanem tanulmányi túlterhelésük csökkentése érdekében szorgalmazták. Az ösztöndíj-politika kritikáját sok hallgatónál nem annak „osztályszemlélete”, hanem a juttatások összegének kézzelfogható csökkenése váltotta ki. Az elégedetlenséghez nem volt szükség határozott és tudatos rendszerkritikus álláspontra: az időhiány vagy a napi megélhetés nehézségeinek megtapasztalása független volt a politikai öntudattól. A marxizmusról hiányzók között persze valóban voltak olyanok is, akik azért hanyagolták az ideológiai-politikai órákat, mert inkább nem kívánták hallgatni, hogy a „kulákot”, mint amilyenek szüleiket is minősítették, hogyan lehet likvidálni, vagy azt, hogy nő az életszínvonal, miközben nekik arra sem telik, hogy napi háromszor fizessenek be a menzára.

Az addig jobbra magánbeszélgetésekben jelentkező „elégedetlenkedő hangokat” az *új szakasz* némiképp szabadabb légköre erősítette fel. A hallgatók kritikáját élezte, hogy ideológiai-politikai ismereteik révén a saját, egzisztenciális helyzetükből fakadó elégedetlenség miatti morgolódáson túl képesek voltak releváns bírálatot is megfogalmazni. Nem rendelkeztek több információval a színpalak mögötti hatalmi harcokról vagy az ÁVH terrorisztikus működéséről mint a társadalom többi tagja, de napi szinten szembesültek a párt legkülönbébb politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális kérdésekről alkotott, hivatalos valóságértelmezésével, mely számukra ráadásul olyan tananyagot jelentett, melyről vizsgákon is számot kellett adniuk. A „forradalmi” azonban szöges ellentétben állt a „tapasztalati igazsággal”. Kritikájukat sajátos társadalmi pozíciójuk, a hallgatói lét átmeneti jellege is meghatározta. Egyfelől az eltérő családi háttérű diákok a legkülönbébb társadalmi csoportok tapasztalatait hozták a felsőoktatási intézmények falai közé a diktatúra mindennapi valóságáról. Másfelől a hallgatók egy részének szerepfelfogására érzékelhetően hatott a leendő „új értelmiség” küldetéstudatának kialakítását célzó propaganda, ám a „jövő értelmisége” már „ma” be kívánt kapcsolódni az őt és a társadalmi-politikai berendezkedést általában érintő kérdések megvitatásába.

A hallgatók bírálataik megfogalmazását nem a rendszer teljes elutasításaként értelmezték, számukra az *új szakasz* politikai klímája olyannak tűnt fel, amely nemcsak

elbírnja, de igényli is a kritikát, ráadásul gyakran éppen az aktuálpolitikai propagandaszólások biztosítottak muníciót számukra. A véleménynyilvánítás formái nem lépték át az engedélyezett kereteket, a hallgatók a korábban megkérdőjelezhetetlen üzenetek továbbítására szolgáló agitációs terek és felületek kisajátítása révén jutottak nyilvános(abb) fórumokhoz. Saját elgondolásuk szerint pontosan azt tették, amire addig folyamatosan bátorították őket. Az uralmi viszonyokról alkotott „ön-fejű” értelmezésükből fakadó cselekedeteik azonban – akarva-akaratlanul – e viszonyok aláásásához járultak hozzá.

A márciusi határozatot követő represszió tapasztalata világossá tette, hogy a felvetett problémákat a politikai hatalom pusztán szankciókkal tudja/akarja kezelni. Az ebből fakadó csalódás, nem pedig a társadalmi-politikai kérdések iránti érdektelenség vezetett ahhoz a közhangulathoz, amelyet a pártjelentések 1955–56 fordulóján „cinizmusnak” minősítettek. Az SZKP XX. kongresszusát követő enyhüléssel kibontakozó értelmiségi viták nagy számban mozgósították a diákságot is, 1956 nyarára–őszére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a problémák minden korábbinál szélesebb körben való kibeszélését önmagában már nem tartják hatékony eszköznek a változások kikényszerítésére. A Rajk László és társai újratemetését követő nyílt, utcai tüntetéssel, egy önálló, alulról építkező szervezet létrehozásával és a diáksztrájk előkészítésével a hallgatók 1956 októberében az érdekérvényesítés korábban elképzelhetetlen formáihoz nyúltak.

A hallgatók és a politikai hatalom viszonyának ötvenes évek eleji alakulása így módon annak a folyamatnak az állomásait mutatja, ahogy a társadalom tagjai körében rendszertelenül, de hosszú időn keresztül jelentkező hétköznapi ellenállás az ellentmondások szóvá tételén és a részjelenségekkel szembeni kritika nyilvános megfogalmazásán keresztül a rendszer elutasításának politikailag tudatosabb formáihoz, s végső soron forradalomhoz vezetett. A Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben kialakított fegyelmezési mechanizmusok – a rendszer saját céljaihoz mérten – látványos kudarcot vallottak.

X. Kitekintés

A Rákosi-korszak központilag szabályozott, elvben egységes keretek között zajló egyetemi-főiskolai fegyelmi eljárásai – mind a lebonyolítók, mind a hallgatók részéről – rendkívül változatos, a formális keretekbe belesimuló, de sok esetben saját racionalitásait követő egyéni és társadalmi gyakorlatokról tanúskodnak. A munka során fel kellett ismernem – s ebben a kérdéskört ismerő szakemberek is segítségemre voltak –, hogy e jelenség sor számos összefüggésének, okainak és következményeinek alaposabb megismerése, jobb megértése további kérdések tisztázását teszi szükségessé.

Az ismertetett és elemzett eseteket összevetve például nyilvánvaló: bár a hatalom egységes szempontok alapján zajló, mindenütt hasonló végeredményt hozó eljárásokat követelt, a fegyelmi vétségek megítélése, az ügyek és a megvádolt hallgatók kezelése tekintetében jelentős eltérések voltak. E különbségek mibenlétének okaira több aspektusból is kitértem, de a továbbiakban felmerül a kérdés, vajon felfedezhetünk-e összefüggést például az egyes intézménytípusok eljárásai közt aszerint, hogy azokat mennyiben érintették az 1949–50-ben zajló személycserék. Ahogy láttuk, a Pécsi Orvostudományi Egyetemen 1951-ben, ha megakadályozni nem is tudta, de meglehetősen megnehezítette a kizárások keresztülvitelét a két „régiprofesszor” jelenléte. Ez aligha választható el attól a sajátosságtól, hogy a szakma jellegéből fakadóan ezekben az intézményekben – hasonlóképp például természettudományi karokhoz – nem lehetett politikai céllal olyan radikális személycserét végrehajtani, mint például a bölcsészkarokon, vagy az 1947–48-ban alapított pedagógiai főiskolákon, melyek oktatóit már eleve a politikai megbízhatóságot is szem előtt tartva válogatták össze.

A fegyelmi döntésekben szerepet vállaló oktatók személyének alaposabb vizsgálata ezen túl arra a kérdésre is választ adhat, vajon a hallgatói ügyekben mutatott szigor egyes professzorok esetében politikai meggyőződésből vagy bizonyítási kényszerből fakadt-e, vagy olyan kompromisszumként, „túlélési stratégiaként” értelmezhető, amely az oktatói-tudományos tevékenység más szféráiban tanúsított ellenállás kompenzálására szolgált. Utóbbi kérdéskör, ti. a hétköznapi ellenállás oktatók körében jelentkező formáinak feltárásához – a hallgatói eljárások mintájára – az oktatók elleni fegyelmi vizsgálat is hozzájárulhat.

Ahogy láttuk, az eljárások során az egyes egyetemeken-főiskolákon belül az intézményvezető, a TO-vezető, illetve a párttitkár közötti erőviszonyok alakulása komoly szerepet játszott. Míg a pécsi jogi karon a kommunista dékán, az ELTE bölcsészkarán a

tanulmányi osztályvezető, Szegeden pedig a párttitkár markáns állásfoglalása gyakorolt döntő befolyást az ügyek kimenetelére. Jelen kutatás eredményei az állami és pártvezetés közötti dinamikák megértéséhez is hozzájárulhatnak, de – tágabb kontextusban – olyan elemzések szükségességére is rámutatnak, amelyek a felsőoktatás szovjetizálásának folyamatát mikroszinten, a helyi sajátosságokra koncentrálnak mutatják be, de nemcsak az oktatók, hanem más dolgozók és az intézményekkel kapcsolatban álló funkcionáriusok tapasztalatait is figyelembe veszik. E kérdéskör tárgyalása – összevetve a keleti blokk országainak felsőoktatás-politikájával és működési mechanizmusaival – annak a tisztázásához is hozzájárulhat, hogy a magyar pártállami oktatásirányítás a felsőoktatás „szovjetizálása” során mennyire bizonyult mintakövetőnek.

A fegyelmi eljárások írásos dokumentációi egyes esetekben világosan utalnak a résztvevők közötti informális kapcsolatok jelentőségére is, de azok természetét általában homályban hagyják. Az egyes ügyekben szerepet játszó kör ismételtén aláhúzza, hogy az intézményen belüli működésmódok logikájának megértéséhez nélkülözhetetlen a nem oktatói és hallgatói szereplők figyelembevétele is, de az informális viszonyok vizsgálatához a visszaemlékezések, oral history-interjúk módszeresebb bevonása is szükségesnek mutatkozik.

A kutatás során az intézményi keretek között zajló eseménysorokra koncentráltam, a hallgatók korabeli elképzeléseit és tapasztalatait – többek között – fellebbezéseik segítségével igyekeztem rekonstruálni. A szubjektív források segítségével azonban közelebb juthatunk azok motivációihoz is, akik végül úgy döntöttek, hogy nem kezdeményezik fegyelmi büntetésük felülvizsgálatát. Elbeszéléseik tovább árnyalhatják a felsőfokú tanulmányokkal kapcsolatos korabeli attitűdöket, melyeket jelen munka döntően a tanulmányaikat folytatni kívánók szemszögéből közelített meg. A kizárt hallgatók pályakövetése pedig azt is megvilágíthatja, hogy milyen befolyást gyakorolt egy egyetemi-főiskolai fegyelmi büntetés a későbbi pályáivra, karrierlehetőségekre.

Ez utóbbi kérdéskör is jelzi, hogy a jelen kutatásban tárgyalt kérdések tágabb kontextusba helyezése az intézményi keretek elhagyását igényli. Így például elemzésem fókuszában a politikai szocializáció intézményes, iskolai kereteken belül zajló folyamata állt. Egyes hallgatói reakciókban világosan megmutatkoztak a formális és informális szocializáció közötti törésvonalak, a család, a kortársi csoportok és egyéb kapcsolati hálók identitásformáló szerepét, ellenhatásait a későbbiekben azonban saját jogukon is érdemes vizsgálat alá venni. Ezen túl a hallgatói fegyelmi eljárások szükségszerűen a represszió és az ellenállás kérdéskörének bizonyos aspektusait érintették csak: a „szélsőértékek”, azaz

letartóztatott, internált, munkatáborba hurcolt diákok, valamint a forradalom aktív résztvevőinek tapasztalatai esetlegesen jelentek meg. Hasonlóképp tágabb megközelítést igényelne a hallgatók körében és a társadalom más szféráiban jelentkező ellenállás összefonódásainak feltárása is.

A fentiekben vázolt kérdések azonban túlmutatnak jelen disszertáció keretein, tárgyalásuk épp úgy jelenthet jövőbeni feladatot a disszertációnak, mint más kutatóknak.

Rövidítések

ÁVH	Államvédelmi Hatóság
BME	Budapesti Műszaki Egyetem
BME ÉK	Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Kar
BME GK	Budapesti Műszaki Egyetem Gépészmérnöki Kar
BME MK	Budapesti Műszaki Egyetem Mérnöki Kar
BOTE	Budapesti Orvostudományi Egyetem
BPF	Budapesti Pedagógiai Főiskola/Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskola
DMA	Debreceni Mezőgazdasági Akadémia
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem
ELTE BTK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
ELTE ÉFK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Élet- és Földtudományi Kar
ELTE MFKK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Matematikai-Fizikai-Kémiai Kar
ELTE NYIK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar
ELTE OK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Orvostudományi Kar
ELTE TK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar
ELTE TTK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar
EPF	Egri Pedagógiai Főiskola
ÉME	Építőipari Műszaki Egyetem
ETE	Erzsébet Tudományegyetem
FM	Felsőoktatási Minisztérium
INYF	Idegen Nyelvek Főiskolája
KISZ	Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség
KLTE	Kossuth Lajos Tudományegyetem
KLTE BTK	Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
KLTE TTK	Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettudományi Kar
KM	Közoktatásügyi Minisztérium
MADISZ	Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség
MKE/MKKE	Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem, 1953-tól Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MDP KV	Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség
MDP KV APB	Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Agitációs és Propaganda Bizottság
MDP KV APO	Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Agitációs és Propaganda Osztály
MDP KV TKO	Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Tudományos és Kulturális Osztály

MDP PB	Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottság
MEFESZ	Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége (1945–1948) Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete (1948–1950) Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (1956–1957)
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MTF	Műszaki Tanárképző Főiskola
NDK	Német Demokratikus Köztársaság
NME	Nehézipari Műszaki Egyetem (Miskolc, 1952–1953: Rákosi Mátyás Nehézipari Műszaki Egyetem)
OM	Oktatásügyi Minisztérium
OT	Országos Tervhivatal
OSH	Országos Sport Hivatal
POTE	Pécsi Orvostudományi Egyetem
PPF	Pécsi Pedagógiai Főiskola
PPTE	Pázmány Péter Tudományegyetem
PPTE BTK	Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
PTE ÁJK	Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
RIAS	Rundfunk im amerikanischen Sektor
SED	Német Szocialista Egységpárt (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands)
SZKP	Szovjetunió Kommunista Pártja
SZOTE	Szegedi Orvostudományi Egyetem
SZPF	Szegedi Pedagógiai Főiskola
SZTE	Szegedi Tudományegyetem
SZTE BTK	Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
SZTE TTK	Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

Felhasznált források

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

Operatív dossziék

- 3.1.5. O–11959/11. „Lombardisták” (1951–1952, 1972)
3.1.5. O–11959/11-a. „Lombardisták” (1952–1972)

Vizsgálati dosszié

- 3.1.9. V–127614. Kövecses Ferenc és társai (1955, 1959, 1969)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- M-KS 276–52. MDP Központi Vezetőség iratai (1948–1956)
M-KS 276–53. MDP Politikai Bizottság iratai (1948–1956)
M-KS 276–54. MDP Titkárság iratai (1948–1956)
M-KS 276–55. MDP Szervező Bizottság iratai (1948–1953)
M-KS 276–62. MDP KV Iroda iratai (1948–1956)
M-KS 276–86. MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottság (Kollégium) iratai (1948–1953)

M-KS 276–89. MDP Agitációs és Propaganda Osztályának iratai (1950–1956)
M-KS 276–91. MDP Tudományos és Kulturális Osztályának iratai (1953–1956)
XIX-I-1-r. VKM Vezető Kollégiumának iratai (1949–1951)
XIX-I-1-h. VKM Felsőoktatási és tudományos főosztályának iratai (1945–1951)
XIX-I-2-f. OM általános iratai (1954–1957)
XIX-I-2-k. OM Vezető Kollégiumának iratai (1953–1956)
XIX-I-5-a. KM általános iratai (1952–1953)
XIX-I-5-d. KM Vezető Kollégiumának iratai (1951–1953)
XIX-I-6-c. FM Vezető Kollégiumának iratai (1953)
XXVI-I-1-a. Országos Neveléstudomány Intézet Általános iratai (1948–1950)

Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (PTE EL)

- VIII.1.a. Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem, Rektori Hivatal iratai (1914–1923)
VIII.101.a. Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem, Egyetemi Tanács üléseinek jegyzőkönyvei (1923–1951)
VIII.101.b. Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem, Rektori Hivatal iktatott iratai (1923–1951)
VIII.202.b. PTE Állam- és Jogtudományi Kar, Iktatott iratok (1947–1992)
VIII.203.b. Pécsi Orvostudományi Egyetem, Kari igazgatási iratok (1950–1999)
VIII.203.c. Pécsi Orvostudományi Egyetem, Tanulmányi iratok (1950–1999)
VIII.205.a. Pécsi Pedagógiai/Tanárképző Főiskola, Tanácsulési jegyzőkönyvek (1948–1981)
VIII.205.b. Pécsi Pedagógiai/Tanárképző Főiskola, Iktatott iratok (1948–1981)
VIII.205.c. Pécsi Pedagógiai/Tanárképző Főiskola, Nem iktatott iratok (1948–1981)

Szegedi Tudományegyetem Szaklevéltára (SZTE SZL)

- SZPF Szegedi Pedagógiai Főiskola iratai (1947–2000)

Hungaricana Közgyűjteményi Portál (HUNG)

Egyetemi jegyzőkönyvek

URL: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/egyetemi_jegyzokonyvek/

Agrártudományi Egyetem jegyzőkönyvei

Agrártudományi Egyetem (1951)

Agrártudományi Egyetem Erdőmérnöki Kara (1951)

Állatorvostudományi Egyetem jegyzőkönyvei

Állatorvos-tudományi Főiskola (1955)

Budapesti Orvostudományi Egyetem jegyzőkönyvei

Budapesti Orvostudományi Egyetem (1951–1953)

Eötvös Loránd Tudományegyetem jegyzőkönyvei

Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (1951–1955)

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (1951–1952)

Eötvös Loránd Tudományegyetem Orvostudományi Kar (1950–1951)

Pázmány Péter Tudományegyetem (1947)

Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (1949)

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem jegyzőkönyvei

Építőipari Műszaki Egyetem (1953–1955)

Budapesti Corvinus Egyetem jegyzőkönyvei

Közgazdaságtudományi Egyetem (1952)

Pécsi egyetemi jegyzőkönyvek

Pécsi Orvostudományi Egyetem (1951)

Szegedi egyetemi jegyzőkönyvek

Szegedi Orvostudományi Egyetem (1953)

Szegedi Tudományegyetem Orvostudományi Kar (1947–1950)

Forráskötetek, szöveggyűjtemények

CSEREY 2002	CSEREY Lászlóné (szerk.): <i>Dokumentumok a magyar állatorvosi oktatás történetéhez V/1. (1945) 1946–1952.</i> Budapest, 2002. (A Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Könyvtárának kiadványai 7.)
CSEREY 2003	CSEREY Lászlóné (szerk.): <i>Dokumentumok a magyar állatorvosi oktatás történetéhez V/2. (1945) 1953–1962.</i> Budapest, 2003. (A Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Könyvtárának kiadványai 7.)
DMOT	KARDOS József – KORNIDESZ Mihály (összeáll.): <i>Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből I–II.</i> I. köt. 1945–1953., II. köt. 1950–1972. Budapest, 1990.
FEITL – ÓLMOSI 1987	FEITL István – ÓLMOSI Zoltán (összeáll.): <i>A DISZ és a KISZ, 1953–1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből.</i> Budapest, 1987.
FÖLDVÁRINÉ – ZSIDI 1996	FÖLDVÁRINÉ KOCSIS Luca – ZSIDI Vilmos (szerk.): <i>Főiskolától egyetemig. Dokumentumok a felsőbb szintű kertészképzés történetéből II.</i>

- 1945–1953. Budapest, 1996. (A Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Központi Könyvtárának Kiadványai 2.)
- GÁL 1973 GÁL Lajos (szerk.): *Egységbe ifjúság! Válogatott iratok a magyar ifjúsági mozgalom történetéből, 1944. október – 1948. március.* Budapest, 1973.
- HABUDA 1985 HABUDA Miklós (szerk.): *A SZIT. A Szakszervezeti Ifjúság- és Tanoncmozgalom, 1945–1950.* Budapest, 1985. (Dokumentumok az ifjúsági mozgalom felszabadulás utáni történetéből 2.)
- IZSÁK 1998 IZSÁK Lajos (főszerk.), HABUDA Miklós – RÁKOSI Sándor – SZÉKELY Gábor – T. VARGA György (összeáll. és szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956.* Budapest, 1998.
- KARDOS 1980 KARDOS László (szerk.): *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok, 1939–1949.* I–II. köt. Budapest, 1980.
- NEK BALOGH Sándor – FÖGLEIN Gizella – SZAKÁCS Sándor (összeáll.): *Nehéz esztendőkről krónikája, 1949–1953: Dokumentumok.* Budapest, 1986.
- PK HEGEDÜS B. András – RAINER M. János (szerk.): *A Petőfi Kör vitái: hiteles jegyzőkönyvek alapján.* I–VII. köt. [Budapest], 1989–1994.
- RÁKOSI 1955 RÁKOSI Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek.* 4. bőv. kiad. Budapest, Szikra, 1955.
- RÁKOSI 1984 RÁKOSI Sándor (szerk.): *A MADISZ, 1944–1948.* Budapest, 1984. (Dokumentumok az ifjúsági mozgalom felszabadulás utáni történetéből 1.)
- ROTTLER 1977 ROTTLER Ferenc (szerk.): *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják... Népi kollégiumok 1939–1949.* Budapest, 1977.
- SASHEGYI 1974 SASHEGYI Oszkár (szerk.): *Iratok a magyar felsőoktatás történetéből, 1849–1867.* Budapest, 1974. (Felsőoktatástörténeti kiadványok 3.)
- TÓTH 2015 TÓTH Eszter Zsófia (összeáll.): *„A politikában és szerelemben nincs mindig és nincs soha.” Antall József útja a miniszterelnökségig (1932–1989). Dokumentumkötet (válogatás).* Budapest, 2015.
- VIDA 2007 VIDA István (szerk.): *Diák- és ifjúsági mozgalmak 1956–1958. Forradalom – ellenállás – megtorlás. Dokumentumok.* Budapest, 2007.
- ZSIDI 1998 ZSIDI Vilmos (összeáll.): *Dokumentumok a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem történetéből I. 1948–1956.* Budapest, 1998. (A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Levéltárának kiadványai 3.)
- ZSIDI 2001 ZSIDI Vilmos (összeáll.): *Dokumentumok a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem történetéből, 1934–1948.* Budapest, 2001. (A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Levéltárának kiadványai 7.)

Szabályzatok

- FSZ 1953 A felsőoktatási miniszter 85–1/1953. FOM számú utasítása az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatáról. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye: 1953.* Budapest, 1953. 163–165.
- FSZ 1955 81/1955. (O. K. 18.) O. M. számú utasítás az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatáról. *Oktatásügyi Közlöny.* Budapest, 1955. 261–264.

- JNMGE 1935 A m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 1935. évi 27.060 számú rendeletével jóváhagyatott, felvételi, tanulmányi, tandíjmentességi és fegyelmi szabályzata a m. kir. József Nádor műszaki és gazdaságtudományi egyetemnek (műegyetemnek). In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1935*. Budapest, 1935. 1550–1606.
- KF 1931 Kivonat az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskolának a Kormányzó Úr Öfömméltósága által 1930. november hó 11-én kelt magas elhatározásával jóváhagyott Felvételi, Tanulmányi és Fegyelmi Szabályzatából. In: *Az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola Évkönyve az 1930–1931. tanévről*. Budapest, 1931. 17–39.
- PPTÉ 1937 *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Tanulmányi, Fegyelmi és Leckepénzszabályzata*. Budapest, 1937.
- TFVVSZ 1951 A vallás- és közoktatásügyi miniszter, a földművelésügyi Miniszter és az Egészségügyi Miniszter 1400–65–11/1951. (II. 18.) V. K. M. számú rendelete az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának megállapítása tárgyában. *Magyar Közlöny: Miniszteri rendeletek*, 1951/29. sz. [1951. február 18.] 199–206.

Visszaemlékezések, interjúk

- BALATINÁCZ 2001 BALATINÁCZ Jeromos: *Verődve Földön és Égbolton. Történelmi-szociográfiai-néprajzi (jellegű) memoár*. Pécs, 2001.
- BÁNÓ – BÁNÓNÉ 2004 BÁNÓ László – BÁNÓNÉ Rédei Anna: Fények és árnyak. Kérem, – bocsássanak meg! *Erdészeti Lapok*, 2004/4. sz. 138–142.
- BEREND 1997 BEREND T. Iván: *A történelem – ahogyan megéltem*. Budapest, 1997.
- BÖSZÖRMÉNYI [2006] BÖSZÖRMÉNYI Géza: *Recsk, 1950–1953. Egy titkos kényszermunkatábor története*. Budapest, [2006]. (Rejtett kulturális forrásaink 8.)
- BUJDOSÓ 2016 BUJDOSÓ Alpár, egykori mérnökhallgató, a soproni MEFESZ elnöke. In: JANCSÁK Csaba (szerk.): *A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (1956) életinterjúk tükrében*. Szeged, 2016. 57–74.
- CHIKÁN 1996 CHIKÁN Ágnes: „Életutamon sikerült egy egyenes vonalat megtartanom”: Beszélgetés Szőkefalvi-Nagy Béla akadémikussal. *Magyar Tudomány*, 1996/9. sz. 1105–1108.
- CSÁKÁNY s. a. CSÁKÁNY Béla: A második triumvirátus. Triptichon alulnézetből.
URL: <http://www.bibl.u-szeged.hu/exhib/evfordulo/szokefalvinb/csakany.html> [2019.08.25.]
- EÖRSI 2001 EÖRSI István: A szegyen. *Beszélő*, 2000/9–10. sz. 68–73.
- FEGYVERES 2016 FEGYVERES Mária: Generációm emléktára. Orvostanhallgatók voltunk Debrecenben 1951–1957. *Gerundium*, 2016/3–4. sz. 159–166.
- GHIMESSY – HAJÁK – WISNOVSZKY 2004 GHIMESSY László – HAJÁK Gyula – WISNOVSZKY Károly (szerk.): *Sopron, Sopron... te vagy az oka mindennek. Az 1951-ben valétáltak emlékezései*. Sopron, 2004.
- HELLER – KÖBÁNYAI 1999 HELLER Ágnes – Kőbányai János: *Bicikliző majom*. Budapest, 1999.

- ILLÉS 2006 ILLÉS László: Emlékezés múlt időkre. In: BÉRES Katalin (szerk.): „Sívó évek alján”. *Történetek az ötvenes évekből*. Zalaegerszeg, 2006. 21–31.
- KISS 2016 [Életútinterjú Kiss Tamással]. In: JANCSÁK Csaba: *A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (1956) életútinterjúk tükrében*. Szeged, 2016. 149–180.
- KÖSZEG 1993 KÖSZEG Ferenc: „Nem akartam kimaradni a dologból”. Csizmadia Ervin interjúja. *Mozgó Világ*, 1993/4. sz. 41–62.
- POMOGÁTS 1991 POMOGÁTS Béla: Kívül. *Holmi*, 1991/3. 117–128.
- ROSDY 1996 ROSDY Pál: Az egyetemi évekről. In: RÓZSA Marianna – JÁSZ László (szerk.): *Az ismeretlen Antall József. Emlékezések, interjúk, dokumentumok*. Budapest, 1996. 88–91. (Az Antall József Emlékbizottság és Baráti Társaság évkönyvei 1.)
- STAAR 2007 STAAR Gyula: Tudóssors Közép-Európában (Beszélgetés Cornides István fizikussal). *Valóság*, 2007/10. sz. 97–112.
- SZENCZI 2006 SZENCZI László 2006: Lelki életem keresztútban az egyetemi éveim alatt. 2006. november 23.
URL: Parókia Portál – <https://parokia.hu/v/lelki-eletem-keresztutban-az-egyetemi-eveim-alatt/> [2019.07.23.]
- TIMÁR 2005 TIMÁR János: *Életregény. Szubjektív adalékok a 20. század objektív történelméhez*. Budapest, 2005.
- VAJDA 1997 VAJDA Miklós: Kirakatper, családi háttérrel. „Drága jó Rákosi Mátyás!” – Bajor Gizi levelei. *Holmi*, 1997/3. 346–366.
- VINCE 2015–2016 VINCE László: Egyetemi legendárium. Emlékek, töredékek a Debreceni Tudományegyetem történetéből. I–III. *Gerundium*, I. 2015/3–4. sz. 148–176., II. 2016/1–2. sz. 215–234., III. 2016/3–4. sz. 135–158.
- WISNOVSZKY 1998 WISNOVSZKY Károly: Ötven éve ölték meg az Akadémiát. Egy szemtanú vallomása. *Erdészettörténeti Közlemények*, 1999. 44. sz. 81–137.
- ZÁDOR 2006 ZÁDOR Pál: Húszévesen 1956-ban: ötven éves emlékek. *Pannon Tükör*, 2006/5. sz. 11–15.

Sajtóforrások

Dunántúli Napló, 1949
Egyetemek és Főiskola, 1952
Felsőoktatási Közlöny, 1953
Fiatal Magyarország, 1948
Hazánk, 1948
Köznevelés, 1948–1950
Közoktatásügyi közlöny, 1951–1952
Magyar Nemzet, 1948
Műszaki Egyetem/A Jövő Mérnöke, 1953–1956
Népújság (Heves), 1954
Pesti Napló, 1922, 1939
Pécsi Napló, 1939
Oktatásügyi közlöny, 1953–1956
Szabad Ifjúság, 1950–1956
Szabad Nép, 1947–1956

Szabadság, 1946
Szegei Egyetem, 1953–1955
Világosság, 1946

Felhasznált irodalom

- ÁGOSTON 1952a ÁGOSTON György: A fegyelemre nevelés néhány kérdése. *Felsőoktatási Szemle*, 1952/12. sz. 456–460.
- ÁGOSTON 1952b ÁGOSTON György: A tanulmányi csoportokkal való foglalkozás a szegei Pedagógiai Főiskolán. *Felsőoktatási Szemle*, 1952/3. sz. 128–132.
- ÁGOSTON 1962 ÁGOSTON György: *A kommunista erkölcs tartalma és az erkölcsi nevelés feladatai*. Budapest, 1962.
- ALBERT et al. 2008 ALBERT Levente et al. (szerk.): *Az erdészeti felsőoktatás 200 éve. Emlékkönyv Selmechánya 1808 – Sopron 2008*. I–III. kötet. Sopron, 2008.
- ALISCH 2011 ALISCH, Steffen: Widerspruch, ideologische Abweichungen und Disziplinarverfahren an der Hochschule für Ökonomie Berlin-Karlshorst. In: SCHRÖDER, Benjamin – STAADT, Jochen (Hrsg.): *Unter Hammer und Zirkel. Repression, Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR*. Frankfurt am Main [u. a.], 2011. 259–275. (Studien des Forschungsverbundes SED-Staat an der Freien Universität Berlin 16.)
- APOR 2008 APOR Péter: A mindennapi élet öröme. In: HORVÁTH Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, 2008. 13–49.
- APOR 2013 APOR, Péter: Introduction. Studying Communist Dictatorships: From Comparative to Transnational History. *East Central Europe*, 2013/1–2. sz. 1–35.
- APOR et al. 2018 APOR, Balázs – APOR, Péter – HORVÁTH, Sándor – SCHEIBNER, Tamás: Cultural Opposition: Concepts and Approaches. In: APOR, Balázs – APOR, Péter – HORVÁTH, Sándor (eds.): *The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and Its Heritage in Eastern Europe*. Budapest, 2018. 9–26.
- ARGEJÓ 2010 ARGEJÓ Éva: Az 1956-os forradalom és megtorlás az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. *Múltunk*, 2010/2. sz. 122–149.
- AUGUSTINE 2011 AUGUSTINE, Dolores L.: The Power Question in GDR History. *German Studies Review*, 2011/3. sz. 633–652.
- BÁLINT 2000 BÁLINT László: *Lakos Endre, 1919–1969*. Budapest – Szeged, 2000.
- BÁNKI 1995 BÁNKI Erika (szerk.): *Értelmiség – közélet – hatalom, 1955–1995. Közéleti és tudományos konferencia a Kossuth Klubban a Petőfi Kör 40. születésnapján, 1995. március 25–26-án*. Budapest, 1995.
- BARAKONYI 2004 BARAKONYI Károly: *Rendszerváltás a felsőoktatásban. Bologna-folyamat, modernizáció*. Budapest, 2004.
- BARÁTH 2011 BARÁTH Magdolna: Az állambiztonság célkeresztjében. Az ellenségkép változása. In: RAINER M. János (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Budapest, 2011. 42–72.
- BARNA 1970 BARNA Gyuláné: A felsőoktatás beruházásai az elmúlt 25 évben. *Felsőoktatási Szemle*, 1970/4. sz. 279–283.

- BÁRSONY 2011 BÁRSONY István: A Bölcsészettudományi Kar. In: OROSZ István (főszerk.) – ifj. BARTA János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012*. Debrecen, 2011. 332–359.
- BÁRSONY 2014 BÁRSONY István: A Bölcsészettudományi Kar története 1949–1999 között. In: PAPP Klára (szerk.): *A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története I*. Debrecen, 2014. 189–392.
- BARTA 2011a BARTA János, ifj.: A Kossuth Lajos Tudományegyetem. In: OROSZ István (főszerk.) – ifj. BARTA János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012*. Debrecen, 2011. 289–331.
- BARTA 2011b BARTA János, ifj.: Hallgatói demokrácia és tanulmányi fegyelem. Tanulmányi rend a Debreceni Egyetemen a kommunista hatalomátvétel évében. In: GECSÉNYI Lajos – IZSÁK Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 2011. 429–435.
- BARTHA 2003 BARTHA Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: KRAUSZ Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapjai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest, 2003. 15–39.
- BECK – GERMUSKA 1997 BECK Tibor – GERMUSKA Pál: *Forradalom a bölcsészkaron*. Budapest, 1997.
- BELÉNYI 2009 BELÉNYI Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1956*. Szeged, 2009.
- BENKE 2000 BENKE József: *Egyetemünk története*. Pécs, 2000.
- BENKŐ 1970 BENKŐ Loránd egyetemi tanár, rektorhelyettes hozzászólása. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve*, 1970. 181–186.
- BERECZ – PÓSA 1988 BERECZ János – PÓSA Zsolt: Az egyetemisták az egységes ifjúsági szervezetben, 1950–1960. In: ÓLMOSI Zoltán – URBÁN Károly (szerk.): *Tanulmányok a magyar egyetemi ifjúsági mozgalom történetéből 1948–1960*. Budapest, 1988. 69–224. (Felsőoktatástörténeti kiadványok 9.)
- BEREND 1999 BEREND T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép-és Kelet-Európában, 1944–1990*. Budapest, 1999.
- BERGER 2008 BERGER Viktor: A cselekvés művészete. In: NÉMEDI Dénes – SZABARI Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2007. Az ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola Évkönyve*. Budapest, 2008. 11–28.
- BESSEL – JESSEN 1996 BESSEL, Richard – JESSEN, Ralph: Einleitung. Die Grenzen der Diktatur. In: BESSEL, Richard – JESSEN, Ralph (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 1996. 7–23.
- BÍRÓ – SZÉKELYI 1996 BÍRÓ Judit – SZÉKELYI Mária: A tudomány újjáépítése, 1945–1950. *Szociológiai Szemle*, 1996/3–4. sz. 81–104.
- BIZÓ 1965 BIZÓ Gyula: Az általános iskolai nevelőképzés. In: SIMON Gyula (szerk.): *Nevelésügyünk húsz éve, 1945–1967*. Budapest, 1965. 419–450.
- BÓDY 1999 BÓDY Zsombor: A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. *Századvég*, 1999. 15. sz. 39–57.
- BÓDY 2004 BÓDY Zsombor: Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában 1990 után. *Századvég*, 2004. 32. sz. 3–36.

- BÓDY – CZOCH – SONKOLY 1995 BÓDY Zsombor – CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor: Paradigmaváltás a francia történetírásban. *Aetas*, 1995/4. sz. 131–141.
- BÓDY – Ö. KOVÁCS 2003 BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2003.
- BOLGÁR 2008 BOLGÁR Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: HORVÁTH Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, 2008. 50–93.
- BOLGÁR 2011 BOLGÁR Dániel: A hatalom mindennapjai. Azonosítási játék az államvédelemnél. *2000*, 2011/11. sz.
URL: <http://ketezer.hu/2011/11/a-hatalom-mindennapjai/> [2019.04.05.]
- BORBÉLY – DURKÓ 1957 BORBÉLY András – DURKÓ Mátyás: *Jutalmazás és büntetés a szocialista fegyelem megteremtésében*. Budapest, 1957.
- BORSODI 1991 BORSODI Csaba: A hittudományi fakultások leválasztása a tudományegyetemekről 1950 nyarán. In: UJVÁRY Gábor (szerk.): *Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken*. Budapest, 1991. 105–124. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 13.)
- BORSODI 2000 BORSODI Csaba: A fordulat a Budapesti (Pázmány Péter) Tudományegyetemen, 1948–1950. In: FEITL István – IZSÁK Lajos – SZÉKELY Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Budapest, 2000. 334–345.
- BORSODI 2001 BORSODI Csaba: Az 1948-as „reform” a Pázmány Péter Tudományegyetemen. *Magyar Felsőoktatás*, 2001/1–2. sz. 55–56.
- BORSODI 2003 BORSODI Csaba: Az egyetem a XX. század második felében 1945–2002. In: SZÖGI László (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635–2002*. Budapest, 2003. 305–382.
- BORSODI 2009 BORSODI Csaba: Forradalom az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1956-ban. In: NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra – SZABÓ Róbert – VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések V. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Budapest, 2009. 8–70.
- BORSODI 2011 BORSODI Csaba: Szabó Árpád pártfegyelmi ügye (1951–1952). Adalékok az ELTE BTK történetéhez a Rákosi-korszakban. In: GECSÉNYI Lajos – IZSÁK Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 2011. 443–455.
- BORSODI 2013 BORSODI Csaba: A béketábor védőbástyája, avagy a katonai (ki)képzés bevezetése az egyetemeken, 1950–1951. In: MOLNÁR Katalin (szerk.): *Társadalom – demokrácia – szolidaritás. Tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére*. Budapest, 2013. 291–300.
- BÖGRE 2004 BÖGRE Zsuzsanna: *Vallásosság és identitás. Élettörténetek a diktatúrában, 1948–1964*. Budapest–Pécs, 2004.
- BROSZAT 1981 BROSZAT, Martin: Resistenz und Widerstand. Eine Zwischenbilanz des Forschungsprojekts. In: BROSZAT, Martin – FRÖHLICH, Elke – GROSSMANN, Anton (Hrsg.): *Bayern in der NS-Zeit. IV. Herrschaft und Gesellschaft im Konflikt*. München–Wien, 1981. 691–709.
- CONNELLY 2000 CONNELLY, John: *Captive University. The Sovietization of East-German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956*. Chapel Hill–London, 2000.

- CZAKÓ 1954 CZAKÓ Kálmán: A szocialista törvényesség megszilárdításáért. *Társadalmi Szemle*, 1954/5. sz. 109–120.
- CZUCH 1999 CZUCH Gábor: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti vizsgálata. *Századvég*, 1999. 15. sz. 17–38.
- CSATÁR 1951 CSATÁR György: A szocialista munkafegyelemről. *Társadalmi Szemle*, 1951/9. sz. 694–706.
- DARVAS 1952 DARVAS József: Hazafias nevelés iskoláinkban. *Társadalmi Szemle*, 1952/6–7. sz. 543–560.
- DARVAS 1984 DARVAS Péter: Oktatás és tervgazdálkodás, 1949–1953. *Medvetánc*, 1983/4. sz. 59–75.
- DEÁK 1995 DEÁK Éva: Az Eötvös Collegium viták és támadások keresztüzében. In: KÓSA László (szerk.): *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995*. Budapest, 1995. 139–144.
- DÉRI 1970 DÉRI Miklósné: *A magyar felsőoktatás huszonöt éve. 1945–1970. Bibliográfia*. Budapest, 1970. (Felsőoktatástörténeti kiadványok 2.)
- DESSEWFFY 1996 DESSEWFFY Tibor: Az ellenállás diszkrét bája. *Replika*, 1996. 23–24. sz. 71–80.
- DESSEWFFY 1999 DESSEWFFY Tibor: *Iskola a hegyoldalban*. Budapest, 1999.
- DIÓSZEGI – KONCZ 1987 DIÓSZEGI CSIPETITS Antal – KONCZ Endre: *Volt egyszer egy szakérettségi*. Budapest, 1987.
- DONÁTH 2008 DONÁTH Péter: *Oktatáspolitikai és tanítóképzési Magyarországon 1945–1960*. Budapest, 2008.
- DONSZKOJ 1952 DONSZKOJ, V.: A főiskolák pártszervezeteinek eszmei-politikai munkája. *Felsőoktatási Szemle*, 1952/1. sz. 8–15.
- DÜLMEN 2004 DÜLMEN, Richard van: A németországi történeti antropológia kialakulása. *Aetas*, 2004/2. sz. 140–154.
- ECKERT 1996 ECKERT, Rainer: Widerstand und Opposition in der DDR. Siebzehn Thesen. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1996/1. sz. 49–67.
- ECKERT 2001 ECKERT, Rainer: Widerstand und Opposition: Umstrittene Begriffe der deutschen Diktaturgeschichte. In: EISENFELD, Bernd – NEUBERT, Ehrhart (Hrsg.): *Macht, Ohnmacht, Gegenmacht: Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR*. Bremen, 2001. 27–36. (Analysen und Dokumente 21.)
- ECKERT 2013 ECKERT, Rainer: Widerstand und Opposition in der DDR. Von den Forschungen zur Geschichte des Nationalsozialismus zur Auseinandersetzung mit der SED Diktatur. *Docupedia-Zeitgeschichte*, 2. 12.2013.
URL: http://docupedia.de/images/7/7e/Widerstand_und_Opposition.pdf [2019.01.24.]
- EGYETEMEINK 1955 Egyetemeink feladatai az új tanévben. *Társadalmi Szemle*, 1955/9. sz. 1–17.
- EISENFELD – NEUBERT 2001 EISENFELD, Bernd – NEUBERT, Ehrhart: Einführung. In: EISENFELD, Bernd – NEUBERT, Ehrhart (Hrsg.): *Macht, Ohnmacht, Gegenmacht. Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR*. Bremen, 2001. 9–24. (Analysen und Dokumente 21.)

- ELEY 1995 ELEY, Geoff: Foreword. In: LÜDTKE, Alf (ed.): *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. New Jersey, 1995. VII–XI.
- ENGELSTEIN 1993 ENGELSTEIN, Laura: Combined Underdevelopment. Discipline and the Law in Imperial and Soviet Russia. *The American Historical Review*, 1993/2. sz. 338–353.
- ERDÉSZ 1957 ERDÉSZ Tiborné: A közoktatás helyzete. *Statisztikai Szemle*, 1957. 689–704.
- ERDÉSZ – FEHÉR 1958 ERDÉSZ Tiborné – FEHÉR Kálmánné: Az egyetemet és főiskolát végzettek elhelyezkedése 1957-ben. *Statisztikai Szemle*, 1958. 822–829.
- ERDEY-GRÚZ 1954 ERDEY-GRÚZ Tibor: Az egyetemek feladatai a kormányprogrammal kapcsolatban. *Felsőoktatási Szemle*, 1954/1. sz. 1–11.
- FALK 2011 FALK, Barbara J.: Resistance and Dissent in Central and Eastern Europe. An Emerging Historiography. *East European Politics and Societies*, 2011/2. sz. 318–360.
- FARKAS 1974 FARKAS Endre: Kispolgári életmód – szocialista erkölcs. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1976/4. sz. 33–41.
- FARKAS 1987 FARKAS Endre: A szocialista erkölcs elméleti kérdései. In: FARKAS Endre (szerk. és összeáll.): *A szocialista erkölcs elméleti kérdései. Szemelvénygyűjtemény*. Budapest, 1987. 33–43.
- FARKAS 2004 FARKAS Csaba: Szegedi egyetemisták a forradalomban. In: NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra – SZABÓ Róbert – VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések III. Vidéki diákmozgalmak*. Budapest, 2004. 9–40.
- FARKAS 2006 FARKAS Gyöngyi: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas*, 2006/4. sz. 146–170.
- FARKAS 2016 FARKAS Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*. Budapest, 2016. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6.)
- FAZEKAS 2006 FAZEKAS Csaba: Orosz könyveket égető miskolci egyetemisták 1955-ben. *Archívnet* 6, 2006/6. sz.
URL: http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/orosz_konyveket_egeto_miskolci_egyetemistak_1955ben.html
[2018.07.06.]
- FEDELES et al. 2017 FEDELES Tamás – LENGVÁRI István – POLYÁK Petra – SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: *A pécsi felsőoktatás évszázadai*. 2. jav. kiadás. Pécs, 2017.
- FILEP 2004 FILEP Tibor: Egyetemi diákmozgalmak Debrecenben (1954–1957). Útkeresés, reformtörekvések. In: NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra – SZABÓ Róbert – VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések III. Vidéki diákmozgalmak*. Budapest, 2004. 179–209.
- FITZPATRICK 1993 [2000] FITZPATRICK, Sheila: Ascribing class: the construction of social identity in Soviet Russia. In: FITZPATRICK, Sheila (ed.): *Stalinism. New directions*. London–New York, 2000. 20–46.
- FLECK 2001 FLECK Zoltán: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus*. Budapest, 2001.

- FLORATH et al. 2007 FLORATH, Bernd – GEHRKE, Bernd – HÜRTGEN, Renate – KLEIN, Thomas: Perspektiven künftiger Oppositionsforschung – ein Beitrag zur Diskussion. *Deutschland Archiv*, 2007/2. sz. 301–306.
- FOGARASI 1947 FOGARASI Béla: Tudomány és demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 1947/7–8. sz. 520–531.
- FOGARASI 1948 FOGARASI Béla: A felső oktatási reform kérdései. In: FOGARASI Béla: *Tudomány és demokrácia*. Budapest, 1948. 198–209.
- FÓNAGY 1994 FÓNAGY Zoltán: A mindennapok története. Antropológiai perspektívák a német társadalomtörténet-írásban. In: OROSZ István – PÖLÖSKEI Ferenc – DOBSZAY Tamás (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. századi Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára*. Budapest, 1994. 369–380.
- FOUCAULT 1990 FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, 1990.
- FOUCAULT 1997 FOUCAULT, Michel: A szubjektum és a hatalom. In: KIS Attila Attila – KOVÁCS Sándor – ODORICS Ferenc (szerk.): *Testes könyv II*. Szeged, 1997. 270–278. (Irodalomelméleti és interpretációs sorozat 10.)
- FOUCAULT 2000 FOUCAULT, Michel: A hatalom mikrofizikája. In: FOUCAULT, Michel: *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen, 2000. 307–330.
- FODOR 1952 FODOR Péter: A fegyelmi helyzet egyetemeinken és főiskoláinkon a hiányzások tükrében. *Felsőoktatási Szemle*, 1952/10. sz. 461–464.
- FRICKE 1984 FRICKE, Karl Wilhelm: *Opposition und Widerstand in der DDR. Ein politischer Report*. Köln, 1984.
- FULBROOK 1996 FULBROOK, Mary: Methodologische Überlegungen zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In: BESSEL, Richard – JESSEN, Ralph (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 1996. 274–297.
- GÁL 1981a GÁL Lajos: A demokratikus egyetemi ifjúsági mozgalom kibontakozása, a MEFESZ megalakulása (1944–1945). In: MOLNÁR János (szerk.): *Tanulmányok a MEFESZ történetéből, 1945–1948*. Budapest, 1981. 3–35. (Felsőoktatástörténeti kiadványok 6.)
- GÁL 1981b GÁL Lajos: A MEFESZ tevékenysége 1947 szeptemberétől 1948 tavaszáig. In: MOLNÁR János (szerk.): *Tanulmányok a MEFESZ történetéből, 1945–1948*. Budapest, 1981. 89–126. (Felsőoktatástörténeti kiadványok 6.)
- GÁL – MENYHÁRT – TOKODY 1981 GÁL Lajos – MENYHÁRT Lajos – TOKODY Gyula: Politikai küzdelmek az egyetemi ifjúsági mozgalomban 1946 elejétől 1947 nyaráig. In: MOLNÁR János (szerk.): *Tanulmányok a MEFESZ történetéből, 1945–1948*. Budapest, 1981. 37–87. (Felsőoktatástörténeti kiadványok 6.)
- GARAI 2014 GARAI Imre: *A tanári elitképzés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története, 1895–1950*. Budapest, 2014.
- GARAI 2015 GARAI Imre: Tudománypolitika és felsőoktatás Magyarországon, 1948–1951. In: NÉMETH András – BIRÓ Zsuzsanna Hanna – GARAI Imre (szerk.): *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében*. Budapest, 2015. 165–175.

- GARAI 2016 GARAI Imre: A magyar felsőoktatás strukturális átalakítási és államosítási kísérletei az 1949–1953 közötti időszakban. In: NÉMETH András – GARAI Imre – SZABÓ Zoltán András (szerk.): *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában*. Budapest, 2016. 119–160. (Neveléstudomány-történeti Tanulmányok 12.)
- GÁSPÁR 1984 GÁSPÁR László: A fegyelem értelmezése a makarencói életműben. *Pedagógiai Szemle*, 1984/3. sz. 203–211.
- GAVALLÉR 2002 GAVALLÉR Pál: Életképek az első magyar szocialista egyetem történetéből, 1949–1959. *Borsod-Abaúj-Zemplén levéltári évkönyve*, 2002. 11. köt. 259–272.
- GERGELY 2012 GERGELY Ferenc: A magyar ifjúság a 20. században (Esszé). *Új Pedagógiai Szemle*, 2012/11–12. sz. 152–187.
- GERGELY – ÓLMOSI 2014 GERGELY Ferenc – ÓLMOSI Zoltán (összeáll.): *A magyar ifjúság történetének kronológiája, 1914–1991*. Holnap Kiadó, 2014.
- GERMUSKA 2008 GERMUSKA Pál: Megtorlás a felsőoktatásban az ELTE BTK esettanulmánya alapján. In: SZEDERJESI Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Salgótarján – Budapest, 2008. 233–244.
- GMURMAN 1963 GMURMAN, V. J.: *Fegyelem az iskolában*. Budapest, 1963.
- GREGORY 1999 GREGORY, Brad S.: Is Small Beautiful? Microhistory and the History of Everyday Life. *History and Theory*, 1999. 38. sz. 100–110.
- GRIX 2001 GRIX, Jonathan: Erscheinungsformen widerständigen Verhaltens im Alltag der DDR. In: TIMMERMANN, Heiner (Hrsg.): *Die DDR: Analyse eines aufgegebenen Staates*. Berlin, 2001. 157–163. (Dokumente und Schriften der Europäischen Akademie Otzenhausen 92.)
- GYÁNI 1997a GYÁNI Gábor: A hétköznapi historikuma (Az új narratív történetírás). In: DUSNOKI-DRASKOVICH József – ERDÉSZ Ádám (szerk.): *A hétköznapi historikuma*. Gyula, 1997. 11–27. (Körösök vidéke 5.)
- GYÁNI 1997b GYÁNI Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* 12, 1997/12. sz. 151–161.
- GYÁNI 2008 GYÁNI Gábor: Előszó. In: HORVÁTH Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, 2008. 9–11.
- GYARMATI 1988 GYARMATI György: A társadalom államosításától az állam társadalmisítása felé. *Forrás*, 1988/2. sz. 39–50.
- GYARMATI 1991 GYARMATI György: A káderrendszer és a rendszer kádere. *Valóság*, 1991/2. sz. 51–63.
- GYARMATI 2003 GYARMATI Gyöngyi: A hatalom nőideálja az ötvenes évek magyar filmjeiben. In: PETŐ Andrea (szerk.): *Társadalmi nemek képe és emlékezete a 19–20. században*. Budapest, 2003. 155–171.
- GYARMATI 2011 GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1949–1956*. Budapest, 2011.
- GYARMATI 2012 GYARMATI György: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon (1945–1956). *2000*, 2012/7–8. sz. 12–33.
- GYEKICZKY 1985a GYEKICZKY Tamás: A munkafegyelem szabályozásának társadalmi feltételeiről. *Medvetánc*, 1985/2–3. sz. 263–275.

- GYEKICZKY 1985b GYEKICZKY Tamás: Ideológiai érvek a munkafegyelem megsértőivel szemben az 1952-ben hozott büntetőbírósi ítéletekben. *A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái*, 1985. 27. sz. 200–210.
- GYEKICZKY 1988 GYEKICZKY Tamás: „A szót leírják”. Empirikus adatok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének elemzéséhez. *Társadalomkutatás*, 1988/1. sz. 101–109.
- GYEKICZKY 1989a GYEKICZKY Tamás: *A fegyelem csapdájában. Munkafegyelmi kampányok társadalmi hatásainak elemzése*. Budapest, 1989.
- GYEKICZKY 1989b GYEKICZKY Tamás: „A szó veszélyes fegyver”. *Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához*. Budapest, 1989.
- HAHN 1970 HAHN István egyetemi tanár hozzászólása. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve*, 1970. 231–238.
- HAJDU 1981 HAJDU Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után. *Valóság*, 1981/7. sz. 1–22.
- HAJDU 2007 HAJDU Tibor: A diplomások létszámnövekedésének társadalmi hatásai a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben. *Történelmi Szemle*, 2007/1. sz. 63–90.
- HÉBERGER 1970 HÉBERGER Károly: A magyar felsőoktatás általános fejlődése a számok tükrében. *Felsőoktatási Szemle*, 1970/4. sz. 268–279.
- HECHLER – PASTERNAK 2013 HECHLER, Daniel – PASTERNAK, Peer: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image. Die ostdeutschen Hochschulen im Umgang mit ihrer Zeitgeschichte*. Leipzig, 2013. (Hochschulforschung Halle-Wittenberg)
- HEGEDÜS 1989 HEGEDÜS B. András: Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma. In: HEGEDÜS B. András – RAINER M. János (szerk.): *A Petőfi Kör vitái: hiteles jegyzőkönyvek alapján. I. köt. Két közgazdasági vita*. [Budapest], 1989. 9–32.
- HEGEDÜS 1992 HEGEDÜS B. András: Adalékok a Petőfi Kör történetéhez. In: *Évkönyv I. 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete*, 1992. 39–53.
- HOLLÓSI – P. SZABÓ 2011 HOLLÓSI Gábor – P. SZABÓ Béla: A Jog- és Államtudományi Kar. In: OROSZ István (főszerk.) – ifj. BARTA János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012*. Debrecen, 2011. 141–178.
- HONVÁRI 2001 HONVÁRI János: Kettőtört karrierék. *Valóság*, 2001/12. sz. 91–106.
- HORVÁTH 1950 HORVÁTH Márton: Közoktatásügyünk a Központi Vezetőség határozata után. *Társadalmi Szemle*, 1950/6. sz. 450–460.
- HORVÁTH 1970 HORVÁTH Pál: Reformtörekvések a szocialista egyetem kialakításáért (1945–1970). *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve*, 1970. 199–220.
- HORVÁTH 2004 HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ: a mindennapi Sztálinváros*. Budapest, 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 34.)
- HORVÁTH 2006 HORVÁTH Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, 2006. 40. sz. 3–30.

- HORVÁTH – IZSÁK 1972 HORVÁTH Jenő – IZSÁK Lajos: Egyetemünk 25 éves fejlődése. In: SINKOVICS István (főszerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1945–1970*. Budapest, 1972. 11–68.
- HORVÁTH – SZAKOLCZAI 1989 HORVÁTH Ágnes – SZAKOLCZAI Árpád: *Senkiföldjén. A politikai instruktorok tevékenységéről az állampártban*. Budapest, 1989.
- HORVÁTH – SZAKOLCZAI 1992 HORVÁTH, Ágnes – SZAKOLCZAI, Árpád: *The dissolution of communist power. The case of Hungary*. London – New York, 1992.
- HUHÁK 2016 HUHÁK Heléna: Kicsapás a pártiskoláról. Két fegyelmi ügy a propaganda mikrovilágából. *Kommentár*, 2016/5. sz. 84–99.
- HUSZÁR 1978 HUSZÁR Tibor (szerk.): *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szociológiai tanulmányok*. Budapest, 1978.
- HUSZÁR 1981 HUSZÁR Tibor: „Nem középiskolás fokon”. *Műveltség, közművelődés, értelmiség*. Budapest, 1981.
- HUSZÁR 1998 HUSZÁR Tibor: *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye (Esettanulmány)*. Budapest, 1998.
- HUSZÁR 2005 HUSZÁR Tibor: Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása és néhány jellemzője Magyarországon (1945–1989). *Szociológiai Szemle*, 2005/3. sz. 8–69.
- ILLÉS 1976 ILLÉS Zsuzsa (szerk.): *A népi kollégiumi mozgalom irodalmának válogatott bibliográfiája, 1939–1975*. Budapest, 1976.
- JANCSÁK 2016 JANCSÁK Csaba: *Az 1956-os forradalom indítószikrája – a szegedi MEFESZ*. Szeged, 2016.
- JESSEN 1995 JESSEN, Ralph: Die Gesellschaft im Staatssozialismus, Probleme einer Sozialgeschichte der DDR. *Geschichte und Gesellschaft*, 1995/1. sz. 96–110.
- JESSEN 1999 JESSEN, Ralph: *Akademische Elite und kommunistische Diktatur*. Göttingen, 1999. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 135.)
- JUHÁSZ 1975 JUHÁSZ Miklós: Az egyetemi és főiskolai hallgatók szocialista támogatása, ösztöndíjrendszerének fejlődése. *Felsőoktatási Szemle*, 1975/4. sz. 235–243.
- K. HORVÁTH 1998 K. HORVÁTH Zsolt: Historizált emlékezet mint „személyes történelem”. Az ötvenes évek kirekesztő mechanizmusai az emlékezet és a történelem szemszögéből. *Századvég*, 1998/tavasz 33–66.
- K. HORVÁTH 2007 Elbeszélt történelem: körkérdés. K. HORVÁTH Zsolt válasza. *Replika*, 2007. 58. sz. 39–40.
- K. HORVÁTH 2015 K. HORVÁTH Zsolt: A felejtés piszkozatai. In: K. HORVÁTH Zsolt: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Budapest, 2015. 44–85.
- KAHLER 2008 KAHLER Frigyes: *Jogállam és diktatúra II. Tanulmányok a koncepciók perек világáról*. [Budapest], 2008.
- KALMÁR – LADÁNYI 1988 KALMÁR Árpád – LADÁNYI Andor: A MEFESZ története 1948 tavaszától 1950 júniusáig. In: ÓLMOSI Zoltán – URBÁN Károly (szerk.): *Tanulmányok a magyar egyetemi ifjúsági mozgalom történetéből 1948–1960*. Budapest, 1988. 1–67. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok 9.)

- KAPUSZ – PETROVICS 2011 KAPUSZ Nándor – PETROVICS Alica: Az Orvostudományi Egyetem. In: OROSZ István (főszerk.) – ifj. BARTA János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012*. Debrecen, 2011. 423–464.
- KARDOS 2000 KARDOS József: Fordulat a közoktatásban: In: FEITL István – IZSÁK Lajos – SZÉKELY Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Budapest, 2000. 152–160.
- KARDOS 2004 KARDOS József: A „szocialista egyetem” és az autonómia (1949–1969). In: GERGELY Jenő (főszerk.): *Autonómiák Magyarországon, 1848–1998*. Budapest, 2004. 207–218.
- KARDOS 2012 KARDOS József: Két politikai fordulat – két oktatási párthatározat. In: BARÁTH Magdolna – MOLNÁR Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest – Győr, 2012. 735–741.
- KASSAI 1952 KASSAI Géza: A marxizmus-leninizmus oktatása egyetemeinken és főiskoláinkon. *Felsőoktatási Szemle*, 1952/5–6. sz. 226–243.
- KEREPESZKI 2013 KEREPESZKI Róbert: „Az egyetem nem a tudomány, hanem a reakció és a jobboldali gondolat fellegvéra.” Jobboldalinak minősített egyetemi szervezkedések 1945–1956 között. In: UNGVÁRY Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989*. Budapest, 2013. 293–318.
- KEREPESZKI 2015 KEREPESZKI Róbert: Igazoló eljárások a Debreceni Tudományegyetemen (1945–46). *Gerundium*, 2015/3–4. sz. 79–99.
- KERESZTES 2009 KERESZTES Csaba (összeáll.): *Az oktatást és művelődést irányító minisztériumok vezető testületeinek napirendi jegyzékei I. Kollégiumi értekezletek, 1949–1983*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2009. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 27.)
- KERESZTES 2013 KERESZTES Csaba: Krassó György kizárása a Közgazdaságtudományi Egyetemről 1955-ben. *Betekintő*, 2013/1. sz.
URL: http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2013_1_keresztes.pdf [2018.07.05.]
- KEREZSI – KUN 1970 KEREZSI Endre – KUN László: Huszonöt év a szocialista testkultúra útján. In: KUTASSI László (szerk.): *25 év a szocialista testkultúra útján, 1945–1970*. Budapest, 1970. 15–42.
- KÉRINÉ 1968 KÉRINÉ Sós Júlia: *Diákévek, diáksorsok*. Budapest, 1968.
- KERTÉSZ 1957 KERTÉSZ István: A fegyelmi vétségek új szabályozása. *Jogtudományi Közlöny*, 1957/7–9. sz. 284–293.
- KESZEI – LADÁNYI – PERLIK 1980 KESZEI Pál – LADÁNYI Andor – PERLIK Pálné: *A felsőoktatási intézmények épületállományának alakulása, 1950–1978*. Budapest, 1980.
- KÉZDI 2000 KÉZDI György: Fegyelmi eljárások a felsőoktatásban 1956–1990. *Magyar Felsőoktatás* 2000/8. sz. 8–11.
- KIRSCHNER – LENGYEL 1972 KIRSCHNER Béla – LENGYEL István: Az egyetemi pártszervezetek. In: SINKOVICS István (főszerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1945–1970*. Budapest, 1972. 69–111.
- KISANTAL – SZEBERÉNYI 2003 KISANTAL Tamás – SZEBERÉNYI Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2003. 413–442.

- KISS 1994 KISS Balázs: Foucault hatalomfelfogásáról. *Politikatudományi Szemle*, 1994/1. sz. 43–70.
- KISS 2018 KISS András: „Robbanjon fel a pártház!” A Csepel Autógyár fegyelmi ügyeinek vizsgálata (1950–1961). *Korall*, 2018. 71. sz. 124–148.
- KLEMENT 1975 KLEMENT Tamás: *A magyar felsőoktatás, 1945–1975*. Budapest, 1975.
- KNABE 1996 KNABE, Hubertus: Was war die „DDR-Opposition”? Zur Typologie des politischen Widerspruchs in Ostdeutschland. *Deutschland Archiv*, 1996/2. sz. 184–198.
- KNAUSZ 1988 [1998] KNAUSZ Imre: Az MDP és a közoktatás kérdései az iskolák államosítása után. In: KNAUSZ Imre: *Történelem és oktatás*. Budapest, 1998. 69–99.
- KNAUSZ 1989 [1998] KNAUSZ Imre: A közoktatás pártfelülvizsgálata 1950 tavaszán. In: KNAUSZ Imre: *Történelem és oktatás*. Budapest, 1998. 127–146.
- KNAUSZ 1994 KNAUSZ Imre: *A közoktatás Magyarországon 1945–1956*. Kandidátusi disszertáció, 1994. URL: <http://mek.oszk.hu/10000/10080/10080.pdf> [2020.01.20.]
- KOLBANOVSKIJ 1951 KOLBANOVSKIJ, V. N.: *A kommunista erkölcs*. Budapest, 1951.
- KOLONYICKIJ 1952 KOLONYICKIJ, P. F.: *Kommunista erkölcs és vallási erkölcs*. Budapest, 1952.
- KOLTAI 2009 KOLTAI Gábor: Egy pártszerűtlen aktfotós. Történetek egy fegyelmi ügy apropóján. *Sic itur ad astra*, 2009. 60. sz. 205–224.
- KOLTAI 2018 KOLTAI Gábor: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956*. Budapest, 2018.
- KOMMUNISTA 1955 A kommunista – a szocialista építés élenjáró harcosa. *Társadalmi Szemle*, 1955/6. sz. 1–13.
- KOMORÓCZY 1968 KOMORÓCZY György (szerk.): *A debreceni agrárfelsőoktatás 100 éve*. Budapest, 1968.
- KOTKIN 1995 KOTKIN, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Berkeley, 1995.
- KOVÁCS 1987 KOVÁCS Ferenc: Szocialista munka – szocialista erkölcs. In: FARKAS Endre (szerk. és összeáll.): *A szocialista erkölcs elméleti kérdései. Szemelvénygyűjtemény*. Budapest, 1987. 123–134.
- KOVÁCS 2006 KOVÁCS Éva: Szocialista embertípus – szocialista erkölcs. *História*, 2006/6–7. sz. 38.
- KOVÁCS 2012 KOVÁCS Éva: A közoktatás „fejlesztési tervei” 1949–1956 között. *Történelmi Szemle*, 2012/4. sz. 623–652.
- KOVÁCS I. 1978. KOVÁCS I. Gábor: Az értelmiségi keresetek változása (1920–1975). In: HUSZÁR Tibor (szerk.): *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Budapest, 1978. 227–259.
- KOVÁCS – ÖRKÉNY 1981 KOVÁCS M. Mária – ÖRKÉNY Antal: Szakérettségisek. *Mozgó Világ*, 1981/5. sz. 102–109.
- KOVÁCS – ÖRKÉNY 1991 KOVÁCS M. Mária – ÖRKÉNY Antal: *Káderek*. Budapest, 1991.

- KOWALCZUK 1995 KOWALCZUK, Ilko-Sascha: Von der Freiheit, Ich zu sagen. Widerständiges Verhalten in der DDR. In: POPPE, Ulrike – ECKERT, Rainer – KOWALCZUK, Ilko-Sascha (Hrsg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 1995. 85–115. (Forschungen zur DDR-Geschichte 6.)
- KOWALCZUK 2003 KOWALCZUK, Ilko-Sascha: *Geist im Dienste der Macht. Hochschulpolitik in der SBZ/DDR 1945 bis 1961*. Berlin, 2003. (Forschungen zur DDR-Gesellschaft)
- KÖVÉR 2006 KÖVÉR György: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. *Történelmi Szemle*, 2006/3–4. sz. 253–260.
- KRÉMER 1950 KRÉMER Miklós: A munkafegyelemről. *Jogtudományi Közöny*, 1950/1–2. sz. 13–19.
- LADÁNYI 1967 LADÁNYI Andor: A felsőoktatás-történeti kutatások. *Magyar Tudomány*, 1967/4. sz. 245–260.
- LADÁNYI 1970 LADÁNYI Andor: A felsőoktatás szocialista átszervezésének kezdete: az 1948. évi egyetemi reform. *Magyar Pedagógia*, 1970/2. sz. 170–184.
- LADÁNYI 1974 LADÁNYI Andor: A felsőoktatás-történeti kutatásokról. In: PALOVECZ János (szerk.): *Tanulmányok a felsőoktatás köréből, 1974*. Budapest, 1974. 201–250.
- LADÁNYI 1975 LADÁNYI Andor: A magyar felsőoktatás háromévtizedes fejlődése a statisztikai adatok tükrében. *Felsőoktatási Szemle*, 1975/4. sz. 244–256.
- LADÁNYI 1978 Ladányi Andor: A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének kérdéséhez (I–II.). *Felsőoktatási Szemle*, I. 1978/11. sz. 649–656., II. 1978/12. sz. 712–721.
- LADÁNYI 1981 LADÁNYI Andor: A felsőoktatás helyzetének fő vonásai, 1945–1948. In: MOLNÁR János (szerk.): *Tanulmányok a MEFESZ történetéből, 1945–1948*. Budapest, 1981. 127–149. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok 6.)
- LADÁNYI 1984 LADÁNYI Andor: A magyar felsőoktatás intézményrendszerének változásai a felszabadulás után. In: KOVÁCS Kálmán (szerk.): *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. Budapest, 1984. 191–219. (Jogtörténeti értekezések 14.)
- LADÁNYI 1985 LADÁNYI Andor: A felsőoktatási politika négy évtizede (I–V). *Felsőoktatási Szemle*, I. 1985/1. sz. 9–21., II. 1985/2. sz. 73–85., III. 1985/3. sz. 137–144., 1985/4. sz. 202–212., V. 1985/5. sz. 257–268.
- LADÁNYI 1986 LADÁNYI Andor: *Felsőoktatási politika, 1949–1958*. Budapest, 1986.
- LADÁNYI 1989 LADÁNYI Andor: *Mennyiségi fejlődés és strukturális változások: a felsőoktatás útja a felszabadulás után*. Budapest, 1989.
- LADÁNYI 1991 LADÁNYI Andor: *A felsőoktatás irányításának történeti alakulása*. Budapest, 1991.
- LADÁNYI 1994 LADÁNYI János: *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*. Budapest, 1994.
- LADÁNYI 1995 LADÁNYI Andor: A felsőoktatási felvételi rendszer történeti alakulása. *Educatio*, 1995/3. sz. 485–499.
- LADÁNYI 1999 LADÁNYI Andor: *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest, 2000.
- LADÁNYI 2004 LADÁNYI Andor: Az egyházak és a felsőoktatás 1945–2000. *Múltunk*, 2004/ 3. sz. 3–58.

- LADÁNYI–VÉGH 1981 LADÁNYI Andor – VÉGH Ferenc (szerk.): *Magyar felsőoktatás-történeti irodalom, 1945–1979. Bibliográfia.* Budapest, 1981. (Felsőoktatástörténeti kiadványok 8.)
- LÁNG 1977 LÁNG Péter (összeáll. és szerk.): *A magyar haladó ifjúsági mozgalmak történetének válogatott bibliográfiája, 1868–1975.* Budapest, 1977.
- LINDENBERGER 1996 LINDENBERGER, Thomas: Alltagsgeschichte und ihr möglicher Beitrag zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In: BESSEL, Richard – JESSEN, Ralph (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR.* Göttingen, 1996. 298–325.
- LINDENBERGER 1999a LINDENBERGER, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: LINDENBERGER, Thomas (Hrsg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR.* Köln, 1999. 13–44. (Zeithistorische Studien 12.)
- LINDENBERGER 1999b LINDENBERGER, Thomas: Creating State Socialist Governance. The Case of the Deutsche Volkspolizei. In: JARAUSCH, Konrad H. (ed.): *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR.* New York – Oxford, 1999. 125–141.
- LINDENBERGER 2016 LINDENBERGER, Thomas: Das Land der begrenzten Möglichkeiten. Machträume und Eigen-Sinn der DDR-Gesellschaft.
URL: <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/232099/das-land-der-begrenzten-moeglichkeiten-machtraeume-und-eigen-sinn-der-ddr-gesellschaft> [2019.08.20.]
- LINDENBERGER 2017 LINDENBERGER, Thomas: Eigen-Sinn, Herrschaft und kein Widerstand. In: MUSENBERG, Oliver (Hrsg.): *Kultur – Geschichte – Behinderung. Band 2. Die eigensinnige Aneignung von Geschichte.* [E-Book] Athena, 2017. 21–40.
- LUKÁCS 1989 LUKÁCS, Péter: Changes in Selection Policy in Hungary: the case of the admission system in higher education. *Comparative Education*, 1989/2. sz. 219–228.
- LUKÁCS 1991 LUKÁCS Péter: *Színvonal és szelekció.* Budapest, 1991.
- LÜDTKE 1991 LÜDTKE, Alf: Einleitung: Herrschaft als soziale Praxis. In: LÜDTKE, Alf (Hrsg.): *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozial-anthropologische Studien.* Göttingen, 1991. 9–63.
- LÜDTKE 1995a LÜDTKE, Alf: Introduction: What Is the History of Everyday Life and Who Are Its Practitioners? In: LÜDTKE, Alf (ed.): *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life.* New Jersey, 1995. 3–40.
- LÜDTKE 1995b LÜDTKE, Alf (ed.): *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life.* New Jersey, 1995.
- LÜDTKE 2003 LÜDTKE, Alf: Anyagiság, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte” perspektíváiról. *Aetas*, 2003/1. sz. 149–158.
- LÜKŐ 2008 LÜKŐ István: Politikai tárgyak. In: ALBERT Levente et al. (szerk.): *Az erdészeti felsőoktatás 200 éve. Emlékkönyv Selmecebánya 1808 – Sopron 2008.* II. köt. Sopron, 2008. 299–302.
- MADARÁSZ 1990 MADARÁSZ Tibor: *A magyar felsőoktatás jogi szabályozásának jellemzői.* Budapest, 1990.

- MAJTÉNYI 2001 MAJTÉNYI György: „Uraltak” vagy „önfejűek”: diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall*, 2001. 5–6. sz. 242–252.
- MAJTÉNYI 2003 MAJTÉNYI György: „Ön-fejűség”: A „másik” Németország történelme. *Aetas*, 2003/1. sz. 142–148.
- MAJTÉNYI 2004 MAJTÉNYI György: A szakérettségi intézményéről és a szakérettségizettekről. *Iskolakultúra*, 2004/9. sz. 72–82.
- MAJTÉNYI 2005 MAJTÉNYI György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest, 2005.
- MAKARENKO 1949a MAKARENKO, A. S.: Fegyelem és fegyelmezés, büntetés és ösztönzés. In: MAKARENKO, A. S.: *Válogatott pedagógiai tanulmányok*. Budapest, 1949. 92–115.
- MAKARENKO 1949b MAKARENKO, A. S.: A fegyelem. In: MAKARENKO, A. S.: *Válogatott pedagógiai tanulmányok*. Budapest, 1949. 271–280.
- MAKARENKO 1949c MAKARENKO, A. S.: A családi nevelés általános feltételei. In: MAKARENKO, A. S.: *Válogatott pedagógiai tanulmányok*. Budapest, 1949. 255–262.
- MAKARENKO 1949d MAKARENKO, A. S.: Az egyéni ráhatás pedagógiája. In: MAKARENKO, A. S.: *Válogatott pedagógiai tanulmányok*. Budapest, 1949. 116–139.
- MAKARENKO 1949e MAKARENKO, A. S.: Tapasztalataim. In: MAKARENKO, A. S.: *Válogatott pedagógiai tanulmányok*. Budapest, 1949. 206–225.
- MAKÓ – GYEKICZKY 1987 MAKÓ Csaba – GYEKICZKY Tamás: Szociológiai szempontok a munkafegyelem problémáinak elemzéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 1987/8. sz. 562–576.
- MALLMANN – PAUL 1993 MALLMANN, Klaus-Michael – PAUL, Gerhard: Resistenz oder loyale Widerwilligkeit? Anmerkungen zu einem umstrittenen Begriff. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1993/2. sz. 99–116.
- MARKÓJA 1956 MARKÓJA Imre: Szocialista törvényesség és osztályharc. *Társadalmi Szemle*, 1956/2. sz. 32–49.
- MARTONYI 1968 MARTONYI János: A szegedi tudományegyetem története. In: *A József Attila Tudományegyetem beszámolója, 1948–1967*. Szeged, 1968. 7–17.
- MASTALÍRNÉ 2008 MASTALÍRNÉ ZÁDOR Márta: Erdészeti felsőoktatás története 2000-ig. In: ALBERT Levente et al. (szerk.): *Az erdészeti felsőoktatás 200 éve. Emlékkönyv Selmechánya 1808 – Sopron 2008*. I. köt. Sopron, 2008. 15–101.
- MERLIO 2005 MERLIO, Gilbert: Widerstand, Opposition und Resistenz im Nationalsozialismus und in der DDR – Überlegungen zur Begrifflichkeit in vergleichender Absicht. *Totalitarismus und Demokratie*, 2005/2. sz. 61–70.
- MÉSZÁROS 2007 MÉSZÁROS István: Végállomás – Recsk, a katolikus egyetemi ifjúsági mozgalom történetéből (1945–1948). *Valóság*, 2007/2. sz. 36–53.
- MESZERICS 2000 MESZERICS Tamás: Politikai ellenállás ’45–56. *Beszélő*, 2000/9–10. sz. 74–84.
- MEUSCHEL 1993 MEUSCHEL, Sigrid: Überlegungen zu einer Herrschafts- und Gesellschaftsgeschichte der DDR. *Geschichte und Gesellschaft*, 1993/1. sz. 5–14.

- MEZEY 2013 MEZEY András: *Katolikus kisközösségek és bázisközösségek Csongrád megyében 1946 és 1980 közt, a pártállam és a hivatalos egyház vonatkozási keretében*. Doktori (PhD) értekezés (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar), [2013].
- MEZEY 2014 MEZEY András: Az első igazi magyar bázisközösségek. A „Bulányi-jelenség” és a katolikus egyház az ötvenes évek elején. In: BARNÁK Gábor – POVEDÁK Kinga (szerk.): *Lelkiségek, lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép Európában*. Szeged, 2014. 230–241.
- MICHELLER 1992 MICHELLER Magdolna: *Egyetemisták és a hatalom. A magyar egyetemi hallgatók és a hatalom viszonya 1945–1957*. Szeged, 1992.
- MIKOS – NAGY – WELTNER 1955 MIKOS Ferenc – NAGY László – WELTNER Andor: *A Munka Törvénykönyve és végrehajtási szabályai*. Budapest, 1955.
- MOLNÁR 1981 MOLNÁR János (szerk.): *Tanulmányok a MEFESZ történetéből, 1945–1948*. Budapest, 1981. (Felsőoktatástörténeti kiadványok 6.)
- MOLNÁR – ZSIDI 2006 MOLNÁR László – ZSIDI Vilmos (szerk.): *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig*. Budapest, 2006. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 2.)
- MORGNER 2012 MORGNER, Martin: *DDR-Studenten zwischen Anpassung und Ausrasten. Disziplinarfalle an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1965 bis 1989*. Leipziger Universitätsverlag, 2012.
- MUDRÁK 2011 MUDRÁK József: A Bölcsészettudományi Kar. In: OROSZ István (főszerk.) – ifj. BARTA János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012*. Debrecen, 2011. 179–203.
- MUDRÁK – KIRÁLY 2011 MUDRÁK József – KIRÁLY Sándor: A megalakulástól az egyetem szétdarabolásáig (1914–1949/1950). In: OROSZ István (főszerk.) – ifj. BARTA János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012*. Debrecen, 2011. 57–114.
- MURRAY 1960 MURRAY, Elinor: Higher Education in Communist Hungary 1948–1956. *The American Slavic and East European Review*, 1960/3. sz. 395–413.
- N. SZABÓ 1991 N. SZABÓ József: *A koalíciós pártok felsőoktatás- és tudománypolitikája*. Budapest, 1991.
- N. SZABÓ 1999 N. SZABÓ József: Tisztogatások a magyar felsőoktatásban (1945–1946). *Magyar Tudomány*, 1999/8. sz. 977–989.
- N. SZABÓ 2015 N. SZABÓ József: *A Magyar Kommunista Párt kultúrpolitikája a demokrácia kiépítése idején (1945–1946)*. Gondolat Kiadói Kör, 2015.
- NAGY 2008a NAGY Ágnes: A hétköznapi érdekérvényesítés politikai eszköztára: a mikroközösségek konfliktusai és a pártállami logikák. *Múltunk*, 2008/4. sz. 281–287.
- NAGY 2008b NAGY Ágnes: A szocialista állampolgár konstituálódása: a bejelentés és a panasz a pártállami diktatúrában (1951). In: CZOCH Gábor – KELEMEN Judit – SONKOLY Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Budapest, 2008. 323–341.
- NAGY 2013 NAGY Ágnes: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Budapest, 2013. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5.)
- NAGY 2015 NAGY Mária: X-esek. In: SAÁD József (szerk.): *Hortobágy örökségei: kényszermunkatáborok és lakóik nyomában*. Budapest, 2015. 270–285.

- NAGY 2018 NAGY Netta: Leplezés és leleplezés, alkalmazkodás és konfrontálódás a homokhátsági falvakban a Rákosi-rendszer éveiben. In: HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években.* Budapest, 2018. 341–375.
- NÁNAY 2005 NÁNAY István: *Tanodától – egyetemig. Az intézményes magyar színház- és filmművészképzés száznegyven éve.* Budapest, 2005.
- NÉMEDI 1953 NÉMEDI Lajos: Az ifjúság politikai-erkölcsi nevelésének tapasztalatai és a politikai órák. *Felsőoktatási Szemle*, 1953/2. sz. 72–74.
- NEMES 1962 NEMES Dezső: A kommunizmus építésének néhány elvi kérdése. *Társadalmi Szemle*, 1962/2. sz. 1–17.
- NÉMETH 2014 NÉMETH András: *Emberi idővilágok. Pedagógiai megközelítések.* Budapest, 2014.
- NÉMETH – BIRÓ – GARAI 2015 NÉMETH András – BIRÓ Zsuzsanna Hanna – GARAI Imre (szerk.): *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében.* Budapest, 2015.
- NÉMETH – GARAI – SZABÓ 2016 NÉMETH András – GARAI Imre – SZABÓ Zoltán András (szerk.): *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakájában.* Budapest, 2016. (Neveléstudomány-történeti Tanulmányok 12.)
- NÉMETHNÉ – SZABÓ – VIDA 2004 NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra – SZABÓ Róbert – VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések III. Vidéki diákmozgalmak.* Budapest, 2004.
- NÉMETHNÉ – SZABÓ – VIDA 2009 NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra – SZABÓ Róbert – VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések V. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban.* Budapest, 2009.
- NEUBERT 1999 NEUBERT, Ehrhart: Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR? Zur Kategorisierung politischer Gegnerschaft In: KUHRT, Eberhard (Hrsg.): *Opposition in der DDR von den 70er Jahren bis zum Zusammenbruch der SED-Herrschaft.* Opladen, 1999. 17–46. (Am Ende des realen Sozialismus 3.)
- ÓLMOSI 1992 ÓLMOSI Zoltán: A Bessenyei Körtől a Petőfi Körig. *Múltunk*, 1992/1. sz. 90–110.
- ÓLMOSI 2008 ÓLMOSI Zoltán: Egy nagyszerű golyabál utóélete. *Archívnet* 8, 2008/5. sz.
URL: http://www.archivnet.hu/kuriozumok/egy_nagy_sikeru_golyabal_utoelete.html [2019.07.18.]
- ÓLMOSI – URBÁN 1988 ÓLMOSI Zoltán – URBÁN Károly (szerk.): *Tanulmányok a magyar egyetemi ifjúsági mozgalom történetéből 1948–1960.* Budapest, 1988. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok 9.)
- OROSZ I. – BARTA 2011 OROSZ István (főszerk.) – ifj. BARTA János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012.* Debrecen, 2011.
- OSVÁTH – ZSIDI 2007 OSVÁTH Zsolt – ZSIDI Vilmos (szerk.): *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények az 1956-os forradalomban és szabadságharcban.* Budapest, 2007. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 3.)

- Ö. KOVÁCS 2003 Ö. KOVÁCS József: A társadalomtörténet németországi útjai. In: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2003. 167–186.
- Ö. KOVÁCS 2004a Ö. KOVÁCS József: *Az újkori német társadalomtörténet útjai*. Debrecen, 2004.
- Ö. KOVÁCS 2004b Ö. KOVÁCS József: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai: jelenkortörténeti kutatások az NDK-ról. *Korall*, 2004. 15–16. sz. 179–204.
- Ö. KOVÁCS 2012 Ö. KOVÁCS József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*. Budapest, 2012. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3.)
- ÖRKÉNY 1991 ÖRKÉNY Antal: Előtanulmány a rendhagyó képzés és a társadalmi mobilitás kapcsolatának 1945 utáni történetéhez. In: SOLYMOSI Zsuzsa (szerk.): *Társadalom és felsőoktatás*. Budapest, 1991. 19–35.
- PACZOLAY 2002 PACZOLAY Gyula 2002: Politikai indítékú diszkriminációk, az 1956-os forradalom eseményei az egyetemen, rehabilitáció. In: ALBERT József (szerk.): *A Veszprémi Egyetem története, 1949–1999*. Veszprém, 223–278.
- PAJKOSSY 2014 PAJKOSSY Gábor: Dicstelen lapok karunk történetéből. *2000*, 2014/2. sz. 12–18.
- PAKSA 2004 PAKSA Rudolf: A báró Eötvös József Collegium története Keresztury Dezső igazgatósága idején (1945–1948). In: PAKSA Rudolf (szerk.): *Keresztury Dezső, az Eötvös Collegium igazgatója (1945–1948)*. Budapest, 2004. 67–134.
- PÁL 2010 PÁL József: A szegedi egyházak története 1944–1990. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szeged 2010. 409–458. (Studia Historica XIII.)
- PÁL 2017 PÁL Zoltán: Az 1956-ot követő megtorlás a mezőgazdasági akadémiákon. *Belvedere Meridionale*, 2017/1. sz. 55–62.
- PALASIK 2000 PALASIK Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon (1944–1949)*. Budapest, 2000. (Politikatörténeti füzetek 17)
- PALASIK 2009 PALASIK Mária: A forradalom a Műegyetemen. In: NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra – SZABÓ Róbert – VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések V. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Budapest, 2009. 71–110.
- PALASIK 2013 PALASIK Mária: Azok az „ötvenes évek”: társadalom a diktatúra prése alatt Magyarországon, 1950–1953. In: MOLNÁR Katalin (szerk.): *Társadalom – demokrácia – szolidaritás: tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére*. Budapest, 2013. 198–207.
- PAPP 2004 PAPP István: Az Eötvös Collegium helykeresése 1945 és 1950 között. In: PAKSA Rudolf (szerk.): *Keresztury Dezső, az Eötvös Collegium igazgatója (1945–1948)*. Tanulmányok. Budapest, 2004. 49–65.
- PAPP 2005 PAPP István: A Nékosz legendája és valósága. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről*. Budapest, 2005. 309–338.

- PAPP 2014 PAPP Klára (szerk.): *A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története I.* Debrecen, 2014.
- PAPP – SZIJÁRTÓ 2010 PAPP Gábor – SZIJÁRTÓ M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon.* Budapest, 2010.
- PASTERNAK 2007 PASTERNAK, Peer: Hochschule in der DDR als Gegenstand von Forschung und Erinnerung. Die DDR-hochschulgeschichtliche Literatur seit 1989. In: HOFELD, Uwe – KAISER, Tobias – MESTRUP, Heinz (Hrsg.): *Hochschule im Sozialismus. Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena (1945–1990)*. 2. köt. Köln – Weimar – Wien, 2007. 2257–2267.
- PATAKI 2005 PATAKI Ferenc: *A NÉKOSZ legenda.* Budapest, 2005.
- PÉTERI 2003 PÉTERI, György: Die kommunistische Idee der Universität – ein von den Erfahrungen Ungarns inspirierter Essay. In: CONNELLY, John – GRÜTTNER, Michael (Hrsg.): *Zwischen Autonomie und Anpassung: Universitäten in den Diktaturen des 20. Jahrhunderts.* Paderborn – München – Wien – Zürich, 2003. 129–155.
- PITTAWAY 2003 PITTAWAY, Mark: Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948–1953. In: HORVÁTH Sándor – PETHŐ László – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok.* Budapest, 2003. 71–82.
- PITTAWAY 2008 [2012] PITTAWAY, Mark: Visszavonulás a kollektív tiltakozástól: háztartás, nemek, munka és népi tiltakozás a sztálinista Magyarországon. In: BARTHA Eszter – VARGA Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére.* [Budapest], 2012. 15–39.
- PÓCZA 2004 PÓCZA Kálmán: Politika, morál és történetírás a háború utáni Németországban. *Korall*, 2004. 15–16. sz. 145–178.
- POLYÁK 1965 POLYÁK Károly: Felsőoktatásunk fejlődésének mutatói. *Felsőoktatási Szemle*, 1965/4. sz. 276–284.
- POLYÁK 2013 POLYÁK Petra: „Közösítsék ki, pellengérezzék ki!”: Egyetemi-főiskolai hallgatók fegyelmi ügyei az ötvenes évek elején. In: GYARMATI György – LENGVÁRI István – PÓK Attila – VONYÓ József (szerk.): *Bűnbak minden időben: Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Pécs – Budapest, 2013. 481–490.
- POLYÁK 2016a POLYÁK Petra: A „szegedi 9-ek”, avagy fegyelmi eljárás megrendelésre. In: SLACHTA Krisztina – BÁNKUTI Gábor – VONYÓ József (szerk.): *Sed intelligere: Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére.* Pécs, 2016. 341–354.
- POLYÁK 2016b POLYÁK Petra: „Nagy tüzet kiált a tűzoltó”. Az 1956-os forradalommal összefüggő hallgatói fegyelmi eljárások a pécsi jogi karon és a pedagógiai főiskolán. *Per Aspera ad Astra*, 2016/2. sz. 7–37.
- POLYÁK 2016c POLYÁK Petra: „Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall*, 2016. 64. sz. 5–25.
- POLYÁK 2016d POLYÁK Petra: „A hallgatóknak meg kell lenni”. *A felsőoktatási beiskolázás és felvételi rendszere az első ötéves terv idején.* Pécs, 2016. (Egyetem és társadalom 1.)

- POLYÁK 2017 POLYÁK Petra: Társadalmi bíróságok a felsőoktatásban az ötvenes évek elején. In: KOVÁCS Janka – KÖKÉNYESSY Zsófia – LÁSZLÓFI Viola (szerk.): *A normán innen és túl*. Budapest, 2017. 79–94.
- POLYÁK 2018 POLYÁK Petra: Egyetem és fegyelem. Szempontok a hallgatók 1956 előtti magatartásának megítéléséhez. *Korall*, 2018. 71. sz. 175–196.
- POLYÁK 2019 POLYÁK Petra: A hallgatók és a hatalom. Fegyelmi eljárások és rendszerkritika a magyar felsőoktatási intézményekben 1956 előtt. *Múltunk*, 2019/4. sz. 54–91
- POPPE – ECKERT – KOWALCZUK 1995 POPPE, Ulrike – ECKERT, Rainer – KOWALCZUK, Ilko-Sascha: Opposition, Widerstand und widerständiges Verhalten in der DDR. Forschungsstand – Grundlinien – Probleme. In: POPPE, Ulrike – ECKERT, Rainer – KOWALCZUK, Ilko-Sascha (Hrsg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 1995. 9–26. (Forschungen zur DDR-Geschichte 6.)
- PORNÓI 2001 PORNÓI Imre: A népiskola a két világháború közötti magyar kultúrpolitikában. In: RADNAINÉ SZENDREI Julianna (szerk.): *Ezredforduló, műveltségkép, kisgyermekkorai nevelés*. Budapest, 2001. 156–164.
- PÓTH 1985 PÓTH Piroska: A koalíciós pártok kultúrpolitikája 1945–1948 között. *Századok*, 1985/2. sz. 798–817.
- RÁCZ 2005 RÁCZ Kálmán: Az egyetemi autonómia Magyarországon 1848 és 1998 között. In: GERGELY Jenő (szerk.): *Autonómiák Magyarországon, 1848–2000*. Budapest, 2005. 221–254.
- RÁCZ 2010 RÁCZ Kálmán: Az egyetemi autonómia Magyarországon 1848 és 1945 között. *Múltunk*, 2010/1. sz. 62–82.
- RÁCZ 2018 RÁCZ Attila: *A budapesti hatalmi elit 1956 és 1989 között*. Budapest, 2018.
- RADNÓTI 1970 RADNÓTI Györgyné: Az egyetemi és főiskolai hallgatók szociális támogatási rendszerének fejlődése. *Felsőoktatási Szemle*, 1970/4. sz. 284–291.
- RAINER 1996 RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. I. köt. 1896–1953*. Budapest, 1996.
- RAINER 2011 RAINER M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 2011.
- RAJNAI 1953 RAJNAI Rudolf: Egyetemi oktató-nevelőmunkánk néhány kérdéséről. *Felsőoktatási Szemle*, 1953/9. sz. 385–388.
- RÉV 1993a RÉV István: A koncepciók színjáték. *Rubicon*, 1993/1–2. sz. 51–54.
- RÉV 1993b RÉV István: Nemek nélküli társadalom. Nincs nő, nincs vágy, nincs szex. *Rubicon*, 1993/7. sz. 32–34.
- RÉV 1996 RÉV István: Az atomizáció előnyei. *Replika*, 1996. 23–24. sz. 141–158.
- RÉVAI 1951 RÉVAI József: Kulturális és ideológiai területen is megkezdjük a felzárkózást a politikai és gazdasági téren elért nagy eredményeinkhez. In: *A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusának anyagából*. Budapest, 1951. 91–117.
- RIGÓ 2013 RIGÓ Kinga Viktória: Kuppis Anna fegyelmi ügyének ürügyén. *Jogtörténeti Szemle*, 2013/1. sz. 44–47.

- RÓNAY 2016 RÓNAY Zoltán: A hallgatók fegyelmi felelősségének problematikája, kitekintéssel a hallgatói önkormányzati tisztségviselők felelősségre vonására. *Kodifikáció*, 2016/1. sz. 55–71.
- ROY 2018 ROY, Lyse: Forms of Action. In: DHONDT, Pieter – BORAN, Elizabethanne (eds.): *Student Revolt, City and Society in Europe. From the Middle Ages to the Present*. New York – London, 2018. 11–13.
- SACHSE 1998 SACHSE, Christian: *Aktive Jugend – wohlerzogen und diszipliniert. Wehrerziehung in der DDR als Sozialisations- und Herrschaftsinstrument (1960–1973)*. Berlin, 1998. (Studien zur DDR-Gesellschaft 7.)
- SARIJA 1951 SARIJA, P. A.: *A kommunista erkölcs néhány kérdése*. Budapest, 1951.
- SARKADY 2008 SARKADY Sándor, ifj.: Katonai (honvédelmi) ismeretek. In: ALBERT Levente et al. (szerk.): *Az erdészeti felsőoktatás 200 éve. Emlékkönyv Selmechánya 1808 – Sopron 2008*. II. köt. Sopron, 2008. 191–199.
- SÁSKA 2006 SÁSKA Géza: A társadalmi egyenlőség megteremtésének kísérlete az ötvenes évek felsőoktatásában. *Educatio*, 2006/3. sz. 593–608.
- SÁSKA 2016 SÁSKA Géza: Az oktatási rendszer reformja a negyvenes években és a kommunista identitáspolitiká. In: NÉMETH András – GARAI Imre – SZABÓ Zoltán András (szerk.): *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában*. Budapest, 2016. 235–284. (Neveléstudomány-történeti Tanulmányok 12.)
- SCHADT 2006 SCHADT Mária: Átalakuló társadalom, átalakuló nőideálok az 1950-es években. In: GYÁNI Gábor – NAGY Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Debrecen, 2006. 292–316.
- SCHUCH 2003 SCHUCH, Gereon: *Hochschulen und politischer Wandel – Eine exemplarische Untersuchung der Universität Pécs (Ungarn) in den Jahren 1939–1951*. Inauguraldissertation. Stuttgart, 2003.
- SCOTT 1996a SCOTT, James C.: Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika*, 1996. 23–24. sz. 109–130.
- SCOTT 1996b SCOTT, James C.: Erős-e a hamis tudat? *Replika*, 1996. 23–24. sz. 81–108.
- SERFŐZŐ 1968 SERFŐZŐ Lajos: A pártszervezet tevékenysége. In: *A József Attila Tudományegyetem beszámolója, 1948–1967*. Szeged, 1968. 19–25.
- SINKOVICS 1970 SINKOVICS István: Egyetemünk 25 éve. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve*, 1970. 161–179.
- SISKIN 1955 SISKIN, A.: *A kommunista erkölcs alapjai*. Budapest, 1955.
- SOMOGYVÁRI 2015 SOMOGYVÁRI Lajos: Származási kategóriák és lemorzsolódás a középiskolában (1953–1962). *Neveléstudomány*, 2015/3. sz. 56–68.
- STANDEISKY 2006 STANDEISKY Éva: A Petőfi Kör. Értelmiségi viták 1956 nyarán. *História*, 2006/6–7. sz. 86–90.
- STANDEISKY 2010 STANDEISKY Éva: *Néprálmom ötvenhatban*. Budapest, 2010.
- STEINBACH 1995 STEINBACH, Peter: Widerstand – aus sozialphilosophischer und historisch-politologische Perspektive. In: POPPE, Ulrike – ECKERT, Rainer – KOWALCZUK, Ilko-Sascha (Hrsg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, Berlin, 1995. 27–67. (Forschungen zur DDR-Geschichte 6.)
- SZABÓ 1953 SZABÓ Imre: A szocialista törvényességről. *Társadalmi Szemle*, 1953/9. sz. 796–810.

- SZABÓ 1966 [1971] SZABÓ T. Attila: A mezei hadak és a többi mezeiek. In: SZABÓ T. Attila: *A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek II.* Bukarest, 1971. 144–147.
- SZABÓ 1988 SZABÓ Miklós: Hétköznapi sztálinizmus Magyarországon. *Századvég*, 1988/6–7. sz. 160–167.
- SZABÓ 2006 SZABÓ Róbert: Fegyelmi eljárások a Budapesti Orvostudományi Egyetemen, 1957. *Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle: társadalom, tudomány, művészet*, 2006/4. sz. 435–442.
- SZABÓ 2007 SZABÓ Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakaszáról. *Korall*, 2007. 27. sz. 151–171.
- SZABÓ 2009 SZABÓ Róbert: Forradalom és megtorlás a Budapesti Orvostudományi Egyetemen, 1956–1957. In: NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra – SZABÓ Róbert – VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések V. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban.* Budapest, 2009. 111–150.
- SZARKA 1961 SZARKA József: A tanulóifjúság szocialista erkölcsi nevelése. *Társadalmi Szemle*, 1961/4. sz. 38–50.
- SZÉKELY 1960 SZÉKELY György (szerk.): *A 325 éves Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem rövid története.* Budapest, 1960.
- SZEKERES 1999 Szekeres András: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. *Századvég*, 1999. 15. sz. 3–16.
- SZEKERES 2006 SZEKERES András: A fegyelmezés technikáitól az elsajátítás taktikájáig. Foucault és De Certeau a modernitás térbeli alakzatairól. *Híd*, 2006/3. sz. 3–16.
- SZIGETI 2005 SZIGETI Péter: A hatalom filozófusa – az államról. *Eszmélet*, 2005. 68. sz. 143–154.
- SZIJÁRTÓ 2012 SZIJÁRTÓ M. István: Mikrotörténelem Magyarországon. In: ERŐS Vilmos – TAKÁCS Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.* ELTE, 2012. 101–132.
- SZIJÁRTÓ 2014 SZIJÁRTÓ M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata.* Budapest, 2014. (Mikrotörténelem 7.)
- SZOTÁ CZKY 1980 SZOTÁ CZKY Mihály: A demokratikus fejlődés a reformok tükrében. In: CSIZMADIA Andor (szerk.): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből.* Pécs, 1980. 82–106.
- SZÖGI 1994 SZÖGI László (szerk.): *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái.* [Budapest], 1994.
- SZÖGI 2003 SZÖGI László (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635–2002.* Budapest, 2003.
- SZÖGI 2017 SZÖGI László: A magyarországi egyetem-történet-írás eredményei és feladatai. *Per Aspera ad Astra*, 2017/ 1–2. sz. 166–184.
- SZÜTS 1979 SZÜTS Emil: A párt szerepe és tevékenysége. In: WÉBER Mihály (szerk.): *A Pécsi Tanárképző Főiskola harminc éve.* Pécs, 1979. 87–97.

- SZÜTS 2012 SZÜTS István Gergely: „Ott van a munkaerő az orruk előtt, csak nem tudják rendben tartani őket.” Munkafegyelmi problémák és fegyelmezési eszközök a Várpalotai Szénbányáknál 1950 és 1953 között. In: BÖGRE Zsuzsanna – KESZEI András – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, 2012. 69–80.
- SZÜTS 2018 SZÜTS István Gergely: Munkaerő- és munkafegyelmi problémák a Közép-Dunántúli Szénbányászati Trösztnél 1952–1954 között. In: HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években*. Budapest, 2018. 223–244.
- T. KISS 1993 T. KISS Tamás: *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993)*. Budapest, 1993.
- TAKÁCS 1951 TAKÁCS Imre: A jogi oktatás. *Jogtudományi Közlöny*, 1951/2–3. sz. 93–96.
- TAKÁCS 2005 TAKÁCS Ádám: A történelem ereje: Módszer és tematika Michel Foucault-nál. *Zempléni Múzsza*, 2005/3. sz. 18–28.
- TAKÁCS 2008 TAKÁCS Róbert: *A származási megkülönböztetés megszüntetése 1962–1963*. Budapest, 2008.
- TAKÁCS 2009 TAKÁCS Tibor: A fővárosi egyetemistákat ért megtorlás 1956 után. In: NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra – SZABÓ Róbert – VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések V. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Budapest, 2009. 291–331.
- TAKÁCS 2010a TAKÁCS Tibor: Történész a kihallgatósobában. *Betekintő*, 2010/2. sz.
URL: http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_2_takacs.pdf [2019.01.02.]
- TAKÁCS 2010b TAKÁCS Tibor: Történész a kihallgatósobában 2. Az emlékezet visszavág. *Betekintő*, 2010/4. sz.
URL: http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_4_takacs.pdf [2019.01.02.]
- TIHANYI 1953 TIHANYI Jenő: Nagy örömmel tölt el az osztályfőnöki munka szépsége. *Felsőoktatási Szemle*, 1953/2. sz. 89.
- TIMÁR 1989 TIMÁR János: *Hatalom és döntésképtelenség. Az oktatáspolitikai és az oktatástervezés négy évtizede, 1948–1955*. Budapest, 1989.
- TOLNAI 1949 TOLNAI György: Iskolastatisztikánk elvi kérdéseiről és az 1948/49-es tanév általános és népiskolai adatai. *Statisztikai Szemle*, 1949/23. sz. 398–407.
- TOLNAI 1950 TOLNAI Gábor: Felsőoktatásunk a szocializmus építésében. *Társadalmi Szemle*, 1950/9. sz. 718–725.
- TÓTH 1970 TÓTH András: Az egyetem történeti kutatások mai helyzete és feladatai. Az *Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve*, 1970. 253–271.
- TRENCSENYI – APOR 2007 TRENCSENYI, Balázs – APOR, Péter: Fine-Tuning the Polyphonic Past. Hungarian Historical Writing in the 1990s. In: SORIN, Antohi – TRENCSENYI, Balázs – APOR, Péter (eds.): *Narratives Unbound. Historical Studies in post-Communist Eastern Europe*. Budapest – New York, 2007. 1–99. (Pasts Incorporated. CEU Studies in the Humanities V)

- ÚML BEREI Andor et al. (szerk.): *Új Magyar Lexikon*. I–VII. kötet. Budapest, 1959–1972.
- UNGVÁRY 1994 UNGVÁRY Krisztián: Konzolidáció és megtorlás az ELTE Bölcsészkarán (Az 1956 utáni konzolidáció és megtorlás történetéhez). *Valóság*, 1994/1. sz. 72–95.
- URBÁN 1981 URBÁN Károly: Az 1953-as fordulat és a magyar értelmiség. *Párttörténeti Közlemények*, 1981/4. sz. 30–83.
- VAJDA 2010 VAJDA Tamás: Felvételi rendszer a szegedi egyetemeken az '50-es években. In: KISSNÉ Bognár Krisztina – MOLNÁR László – OSVÁTH Zsolt (szerk.): *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században. Az MFLSZ 2010. évi vándorgyűlése*. Budapest, 2010. 127–144. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4.)
- VAJDA 2017 VAJDA Tamás: A DISZ működése a felsőoktatási intézményekben. *Belvedere Meridionale*, 2017/1. sz. 43–54.
- VALUCH 2005 VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. [Budapest], 2005.
- VARGA 2010 VARGA Júlia: A felvételi rendszer változásai az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1945–1963 között. In: KISSNÉ BOGNÁR Krisztina – MOLNÁR László – OSVÁTH Zsolt (szerk.): *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században. Az MFLSZ 2010. évi vándorgyűlése*. Budapest, 2010. 162–171. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4.)
- VASKÓ 1986 VASKÓ László: A felsőoktatás történetének áttekintése Debrecenben. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*, 1986. 13. sz. 109–129.
- VICZIÁN 1978 VICZIÁN János: *A magyar egyetemi és főiskolai diáklapok bibliográfiája 1857–1972*. Budapest, 1978. (Felsőoktatástörténeti kiadványok 5.)
- VONYÓ 2012 VONYÓ József: A pártirányítás az államszocialista rendszerben Magyarországon (1949–1989). In: VONYÓ József: *Egy monolit rendszer árnyalatai. Tanulmányok Magyarország 1945 utáni történelméről*. [Pécs], 2012. 16–42.
- VÖLGYESI 2018 VÖLGYESI Orsolya: Katolikus kiközösségek Debrecenben az 1940–1950-es évek fordulóján. In: HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években*. Budapest, 2018. 571–591.
- WEBER 1987 WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. Szociológiai kategóriatan*. Budapest, 1987.
- WELTNER 1950 WELTNER Andor: A szocialista munkafegyelem. *Jogtudományi Közöny*, 1950/3–4. sz. 62–67.
- WILDNER 2012 WILDNER, Susanne: Disziplinarverfahren der Universität Jena gegen Studierende in den 1950-er Jahren. In: KAISER, Tobias – MESTRUP, Heinz (szerk.): *Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989*. Berlin, 2012. 247–260.
- ZISZ 1950 ZISZ, A. J.: *A kommunista erkölcs*. Budapest, 1950.

- ZSEBŐK 2017 ZSEBŐK Csaba: „Helytartóságok” a felsőoktatásban. Jelentések és határozatok az egyetemi és főiskolai marxizmus-leninizmus oktatásról: 1951–1988. In: MÁTHÉ Áron (szerk.): *„Tudják már a kisgyerekek is”*. *Tanulmányok a proletárdiktatúra ideológiai és kulturális alapjainak megteremtéséről*. Budapest, 2017. 309–387.
- ZSIDAI 1960 ZSIDAI József: Egyetemünk fejlődése 1945-től 1960-ig. In: SZÉKELY György (szerk.): *A 325 éves Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem rövid története*. Budapest, 1960. 22–35.
- ZSIDI 1995 ZSIDI Vilmos: A hallgatóság és a tanári kar átalakítása a közgazdaságtudományi egyetemen 1945–1956. In: VALUCH Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995. 613–616.
- ZSIDI 2007 ZSIDI Vilmos (összeáll.): Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. In: OSVÁTH Zsolt – ZSIDI Vilmos (szerk.): *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények az 1956-os forradalomban és szabadságharcban*. Budapest, 2007. 177–194. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 3.)